

अट्ठसालिनी ATTHASĀLINĪ

Commentary on Dhammacakkapavattana Sutta, First Discourse of the
Aṭṭhaṅgikaṅgaṇa of the Sutta Piṭaka of the Theravāda
Buddhism, by the late Śrī Rāma, published
under the patronage of the Government of India

H. V. BHATT, M.A., Ph.D.

Editor

H. O. VADEKAR, M.A.

Former Principal, Poona

First Edition

1954

POONA

1954

अट्ठसालिनी

ATṬHASĀLINĪ

Commentary on Dhammasaṅgāṇī, the First Book of the
Abhidhammapiṭaka of the Buddhists of the Thera-
vāda School, for the first time critically
edited in Devanāgarī characters

BY

P. V. BAPAT, M.A., Ph.D.

AND

R. D. VADEKAR, M.A.

Fergusson College, Poona.

First Edition

POONA

1942

Other Works

by

Prof. P. V. Bapat

Prof. R. D. Vadekar

1. कुलनिपातो (Out of print)	1. पाणिमाकखो
2. Vimuttimaggā and Visuddhi-maggā : A Comparative Study	2. मिलिन्दपन्हो
3. धम्मसंन्यासि	

In Preparation

by

P. V. Bapat

1. A Practical Pali Dictionary for the use of students in High Schools and Colleges.
2. Chinese version of the Atthakavagga (Arthavargiya Sūtras).
3. Chinese Version of the Samantapāsādikā, Commentary on Vinayapitaka, by Sanghabhadra.
4. Rnam-par-Grol-baḥi Lam-las Shyaṅs-paḥi Yon-tan bStan-pa Shes-bya-ba (विमुक्तिमार्गवृत्तगणनिर्देशनाम) : A Tibetan Version of the Third Chapter of the Vimuttimaggā.
5. Visuddhimaggā : A Study.

CONTENTS

	PAGES
Contents	iii-vi
Preface	vii-x
Abbreviations	xi-xiv
Select Books on the Abhidhamma	xiv
A Chronological Note on our Edition	xiv
Introduction	xv-xi
बीसतिगाथा	१
१ निदानकथा (१-८९)	२-३१
२ मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना (१-५८)	३१-४५
(i) तिकमातिका (१-३८)	३१-४०
(ii) दुक्कमातिका (३९-५८)	४०-४५
(a) अनिघम्मामातिका (३९-५२)	४०-४३
(b) सुत्तन्तमातिका (५३-५८)	४३-४५
३ चित्तुप्पादकण्डवण्णना (१-६६६) Cm. on Dhs.	४६-२३९
I कुसला धम्मा (१-५३९)	§§1-364 ४६-२००
(A) तेभूमक-कुसले (१-४६५)	§§1-276 ४६-१७५
(1) कामावचर-कुसले (१-३२५)	§§1-159 ४६-१३३
पठमं चित्तं (१-३०८)	§§1-145 ४६-१२७
(i) धम्मवदधानवारो (१-३००)	§§1-57 ४६-१२४
(a) उद्देसवारी (१-२६४)	§1 ४६-१११
द्वारकथा (९२-१७२)	६७-८७
हम्मद्वारानि (९३-११४)	६७-७२
कम्मनि (११५-१३६)	७३-७९
विष्माणनि, विष्माणद्वारानि (१३७)	७९
नकस्स, संकस्सद्वारानि (१३८)	७९
असंवरद्वारानि (१३९-१४०)	७९-८०

	PAGES
संवा, संवाद्वारानि (१४१)	८०
अकुसलकम्मपथकथा (१४२-१६२)	८०-८४
कुसलकम्मपथकथा (१६२-१७२)	८५-८७
(b) निदेसवारो (२६५-२९९) §§2-57	११२-१२४
(ii) संगहवारो (३०१-३०६) §§58-120	१२४-१२६
(iii) सुञ्जितवारो (३०७-३०८) §§121-145	१२६-१२७
दुतियं... अट्ठमं वित्तं (३०९-३१३) §§146-159	१२७-१२८
पुञ्चकिरियवत्थुनि (३१४-३२०)	१२८-१३१
अनन्तानि, चत्तारि (३२१-३२२)	१३१-१३२
पुञ्जायूहनं, छविधेन (३२३)	१३२
दल्लिणाविसुद्धियो, चत्तसो (३२४)	१३२
(2) रुपावचर-कुसल (३२६-४२६) §§160-264	१३३-१६४
कसिणकथा (३२६-३८९) §§160-203	१३३-१५३
पटवीकसिणं (३२६-३८५) §§160-202	१३३-१५२
चतुक्कनयो (३२६-३६७) §§160-166	१३३-१४६
पञ्चकनयो (३६८-३७३) §§167-175	१४६-१४९
प्रतिपदा, चत्तसो (३७४-३८०) §§176-180	१४९-१५०
आरम्भणचतुक्कं (३८१) §§181-185	१५०-१५१
सोळसक्कचतुक्कं (३८२-३८५) §§186-202	१५१-१५२
सेसकसिणा (३८६-३८९) §203	१५२-१५३
अभिभावतनकथा (३९०-३९४) §§204-247	१५३-१५५
विमोक्ककथा (३९५-३९८) §§248-250	१५५-१५६
ब्रह्मविहारकथा (३९९-४१६) §§251-262	१५६-१६१
पक्किणककथा (४००-४१६) ...	१५७-१६१
अनुमकथा (४१७-४२५) §§263-264	१६१-१६३
पक्किणककथा (४१९-४२५)	१६२-१६३
(3) आरूप-कुसलकथा (४२७-४६०) §§265-268	१६४-१७३
हीनादि-पमेदी (४६१-४६३) §§269-276	१७३-१७४
पक्किणककथा (४६४-४६५)	१७४-१७५

PAGES

(B) लोकुत्तरकुसलं=

(4) लोकुत्तर-कुसलकथा (४६६-५३९)	§§277-364	१७५-२००
पठमो मग्गो (४६६-५२४)	§§277-361	१७५-१९४
पकिण्णकथा (४९३-५२१)		१८४-१९३
दुतियो...चतुसो मग्गो (५२५-५३९)		

§§362-364a १९४-२००

II अकुसला धम्मा (५४०-५७०)	§§365-430	२००-२११
पठमं वित्तं (५४०-५५५)	§§365-398	२००-२०६
दुतियं...द्वादसमं (५५६-५६८)	§§399-430	२०६-२१०
पकिण्णकं (५६९-५७०)		२१०-२११

III अव्याकता धम्मा (५७१-४.११९) §§431-980 २११-२७४

(१) विपाक-कथा (५७१-६५८)	§§431-565	२११-२३७
-------------------------	-----------	---------

(A) कामावचरकुसलविपाककथा (५७१-६५०)

§§431-498 २११-२३३

अट्टमहाविपाका (५८४-५८६)	§§498	२१४-२१६
-------------------------	-------	---------

विपाक-उद्धारकथा (५८७-६४५)		२१६-२३२
---------------------------	--	---------

(i) तिपिटक-बुद्धनागाथेरवादो (५८८-६३४)		२१६-२२९
---------------------------------------	--	---------

पकिण्णकनयो (६१५-६३४)		२२५-२२९
----------------------	--	---------

(ii) मोरवापीवासी-महादत्तथेरवादो (६३५-६४१)		
---	--	--

२२९-२३१

(iii) महाधम्मरत्नित्थेरवादो (६४२-६४५)		२३१-२३२
---------------------------------------	--	---------

(b-c) रूपावचरारूपावचरविपाककथा (६५१)

§§499-504 २३३-२३४

(d) लोकुत्तरविपाककथा (६५२-६५७)	§§505-555	२३४-२३६
--------------------------------	-----------	---------

(e) अकुसलविपाककथा (६५८)	§§556-565	२३६-२३७
-------------------------	-----------	---------

(२) किरिवकथा (६५९-६६६)	§§566-582	२३७-२३९
------------------------	-----------	---------

(३) रूप-अव्याकतकथा=

४ रूपकण्डवर्णना (१-११९)	§§583-980	२३९-२७४
-------------------------	-----------	---------

मातिकावचथानं (१-१९)

§§584-594 २३९-२४५

	PAGES
एकनिर्देशवर्णना (२०-२४)	§593 २४५-२४७
दुविधसंग्रहवर्णना (२५-१०७)	§§596-741 २४७-२७०
उपादारूप ,, (२५-९१)	§§596-646 २४७-२६८
नौ-उपादारूप ,, (९२-१०३)	§§647-652 २६८-२६९
उपादिभादिसेसदुक्कवर्णना (१०४-१०७)	§§653-741 २६९-२७०
तिथिषादिसंग्रहवर्णना (१०८-१११)	§§742-980 २७१-२७२
पक्षिणकं (११२-११९)	२७२-२७५
५ निखेपकण्डवर्णना (१-१५०) §§981-1367U	२७५-३२३
विकवर्णना (१-४४)	§§981-1052 २७५-१८८
दुक्कवर्णना (४५-१५०)	§§1053-1367U २८८-३२३
(i) अभियन्मदुकं (४५-१०६)	§§1053-1295 २८८-३०८
मिद्वत्त लपारूपकथा (८०-९४)	§§1157 ३००-३०४
(ii) मुत्तन्तदुकं (१०७-१५०)	§§1296-1367U ३०८-३२३
६ अद्वकथाकण्डवर्णना (१-३७) 1368-end of Dhs.	३२३-३२६
विकवर्णना (१-३३)	§§1368-1423 ३२३-३२५
दुक्कवर्णना (३४-३७)	§§1424-1599 ३२५-३२६
निगमनं (१-३)	३२६-३२७
Appendix A— विपाक-उद्धारकथा	३२८-३४१
Appendix B—	३४२-३४३
(i) Points of Discussion or Subjects of Controversy.	
(ii) Scholastic Discursions.	
(iii) Scholastic Quibbling.	
(iv) Kuotty or Tricky Passages.	
Index	३४४-३९७
Corrections and Additions	३९८-४०४

PREFACE

As we promised about three years ago, we are now presenting to the world of scholars a critical edition, in Devanāgarī characters, of *Aṭṭhasālinī*, the Commentary on *Dhammasaṅgani*, the first Book of the *Abhidhamma-piṭaka*. In preparing this edition, we have made use of the following material :—

- (i) Sinhalese edition of *Aṭṭhasālinī*, edited by Sobhitaṭṭhara and Ratanaśāratṭhara and printed in *Samayavaddhana-muddalaya* (1916).
- (ii) Burmese edition of the same, printed in *Zabu Meit Swe Press*, Rangoon, 1934.
- (iii) Siamese edition prepared by *Rajakavi Cattasallatṭhara* and published by *Mahāmakuṭṭha-rājavidyalaya*, Bangkok, 2463 B.E. (i. e. 1920 A.D.).
- (iv) Pali Text Society's edition of the same, prepared by Dr. Edward Müller, 1897.
- (v) A Sinhalese manuscript secured from *Adyar Library*, through *Bhandarkar Oriental Research Institute*, Poona. The manuscript is dated "Nābhigotra"¹ of the Buddhist era; i. e. 2340 - 543 = 1797 A.D.

While collating the different copies, we noticed that the Sinhalese and Burmese editions generally agreed, while the Siamese one gave a text which seemed to be considerably altered and tampered with. Hence, although the readings of the Siamese text seemed, at times, to be ingenious emendations, they often had to be rejected as they were thought to be unreliable. The Sinhalese manuscript often agreed with the text of the Pali Text Society. This manuscript was found to be more reliable than the one we used for our edition of *Dhammasaṅgani*. At times (as in 4.41, last line), it proved to be the only source that gave the correct reading. The Pali Text Society's edition was the least serviceable of all, as it made at several places (on p. 47, for instance, corresponding to our 241), a hopeless mess. At numerous places, paragraphs are found to be ill-devised; important words in the text are either omitted or improperly spelt or split; punctuation is far from satisfac-

¹ See below pp.viii-ix.

tory. Thus, there is left a general impression on the reader that the Editor could not do justice to the text. This is, perhaps, because in 1897 when the text was edited by Dr. Edward Müller, our knowledge of Pali literature, of the Abhidhamma, in particular, was very meagre. The material at his disposal was very scanty and hence he must have found it to be a dense jungle through which he could not wade but with great hesitation and uncertainty.

The manuscript that we could secure from Adyar Library is not very old. It reads at the end "Sugata-vacchara-Nābhigotra". (See note 3 on p. 337). A Bhikkhu named Dharmāvāsa from Ceylon visited Poona. When we saw him on 21st February 1940, he explained to us that the word 'Nābhigotra' indicated the date when the manuscript was written¹. He supplied to us the following key:—

क = १ = ट = ण = य
ख = २ = ठ = फ = र
ग = ३ = ड = ब = ल

1. This was also later confirmed by Rev. A. P. Buddadatta of Ambalangoda, Ceylon. Further investigation into the matter has revealed that this is a chronogram, and that this system of using letters for figures has been in use in India for centuries. महासिद्धान्त, for instance, of अर्यभट्ट the Second (middle of 10th century A.D.), in the 2nd stanza of the first chapter refers to this very system:—

रूपाय वा-८-५-५-पूर्वा वर्णा वर्गकमाद्भवत्यङ्काः ।
अ-नी नूनं प्रथमये वा छेद ये तृतीयये ॥

The method of using letters for figures has been also found to be used by Āryabhaṭṭa the first (referred to in a book, of 499 A. D., by Varāha-mihira) though his system is a little-bit different. See भारतीय ज्योतिःशास्त्र, p. 222, (1931 ed. in Marathi) by S. B. Dikshit. Also see Ojha's Lipiśāstra p. 123. We are indebted to Dr. V. B. Sukthankar of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, for having drawn our attention to the following passage from the Mahābhāṣya Commentary by Nīlakaṇṭha (c. 1700 A.D., published by B. N. Joshi, Chitrasālā Press, Poona City, 1929-30), which has adopted exactly this very system (vol. I, p. 40, end of the comment on the Second Parvan):—तत्र परिसंज्ञो वरहमिहोक्त्या आदिनव-दादिनव-पादिपञ्च-साष्टाविति परिभाषया क्रियते—

आदि-स्थान (१९)-समा-पने (९) वन-चर्थ (१६) वेराट-भू (४)-शोभ-युक् (११)
भीष्म-द्रोण-म (५)-ने (८) च कर्क-कु (१) तथा अस्प-म (४) सौप्त-ग (३) म ।
खो-खे (५) गान्धि-म (४)-दानपने-कु (१) इत्येव्या-रा (३)-अमावात-ग (३) म
के (१) के (१) भीलपानवोधुपति-क (१) बंश-ल (२)-मेतच्छतम् ॥

This stanza has been quoted by Dr. Sukthankar in his 'Epic Studies' (Journal of the Bombay B. R. A. Society, p. 174, New Series, 4th Vol.).

घ	=	४	=	ह	=	भ	=	व
ङ	=	५	=	ण	=	म	=	श
य	=	६	=	त			=	ष
उ	=	७	=	थ			=	स
ज	=	८	=	द			=	इ
झ	=	९	=	ध			=	ळ
ञ	=	०	=	न				

The vowels have no value.¹

So ञ = न = ०, मि = भ = ४, गो = ग = ३, and र (the last in the conjunct consonant ऋ) = २. Putting these figures from right to left (अङ्गानां वामतो गतिः), we get the number 3340 of the Buddhist era; i. e. 3340-543 = 1797 A. D.

In preparing this edition, we also found very helpful the *Mūla-tīkā* by Ānandācariya, the *Aṭṭhasālini-Yojanā* by Nāgakitti and *Anu-tīkā* and *Madhusārattha-dīpanī*, sub-commentaries on *Mūla-tīkā*. Readers will note, in foot-notes, several references to these works, and occasionally some passages also are reproduced. The "Expositor," the English translation of *Aṭṭhasālini* by Prin. Maung Tin of the University of Rangoon, was also found to be indispensable. We are indebted to him for the numerous references traced to the canonical or non-canonical texts from which passages are quoted in this work. References given by him were checked, and in a large majority of cases were found, on verification, to be correct. In a few cases where corrections were needed, we made them. A few more passages we could trace and references to these sources, we have added¹. But there are still a number of passages which are not traced, and we have indicated them by putting blanks within square brackets.

Words from *Dhammasaṅgapi*, reproduced here for being commented upon, are put in black type with relevant references, at intervals, to the paragraphs of *Dhammasaṅgapi* (later abbreviated into Dhs.). In the top-line of headings, on the inner side of each page, we have put the figures of the paragraphs of Dhs. and on the outer side the figures of the division and of the paragraphs of that division. For reasons mentioned above (p. vii), we could not follow the numbering of paragraphs of the PTS edition. But for facilitating references to that edition, we have given, in the

1. Also see 'Corrections and Additions', pp. 336-404.

running matter, the figure of the page of that edition, in black type, within square brackets. Occasionally, the figure for this pagination, to be true to the original (as for instance in 3.602 : 4.46,784, necessitated an awkward split of a word. In such cases, we have indicated, by the use of hyphens, the continuity of the word. Proper names have been indicated by putting their first letter in black type. We have divided the text into six divisions and devised paragraphs of our own for each of these divisions.

On account of the difficulties created by war-situation, we had to curtail our Index, as it tended to grow out of bounds. So, from 3.265 onwards, we decided to mostly omit, from this index, words from Dhs. reproduced here for being commented upon, as they can be easily located here from the references to them in the Index of Dhs.

Considerable additions to foot-notes, giving references to parallel passages, are made in 'Corrections and Additions' pp.398-404. Readers are requested to consult these as well as the corrections indicated there.

While working on this text we had, on several occasions, to refer to Prof. Dharmarand Kosambi, and he was as usual ever ready to give his guidance for which our sincere thanks are due to him. We have to thank Miss Kamal P. Bapat, B.A. (Hons.), for the patient and laborious work of preparing the Index to this text. We are also indebted to our colleague Dr. V. V. Gokhale, for his uniform courtesy in going through the pages of the Introduction and for making some valuable suggestions.

When we look back at the difficulties through which we had to wade our way, we look with a great sense of relief at the completion of this self-imposed task which, off and on, has taken a major portion of our spare hours during four or five¹ years and which we still do not claim to be faultless, or without lacunæ.

Lastly we have to acknowledge our indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of the publication of this work.

POONA }
December 1942 }

P. V. BAPAT
R. D. VADEKAR

1. See our note on this on p. xiv.

ABBREVIATIONS OF WORKS CONSULTED

[References are to the volume (where possible) and page, unless specifically mentioned otherwise. A figure preceded by the sign § refers to the number of the paragraph in our edition of Dhammasaṅgāṇī. Burmese edition means the edition printed by Zabu Meit Swe Press, Rangoon.]

- अ०— अट्टकथा of the work indicated by a preceding letter;
दी० अ० = दीर्घनिकाय-अट्टकथा etc.
- अं०— अंगुत्तरनिकाय published by the Pali Text Society.
- अनु or अनुटीका—A sub-commentary on सूट्टीका, Burmese edition.
- अभि०— अभिवम्मत्यसंगह with नवनीलटीका edited by Prof. Dharmapala Kosambi, Mahābodhi Society, Sarnath, Benares, 1941.
- अभि० वि०— अभिवम्मदुविभाषणी (Vidyodaya Trāṇa Publication in Sinhalese characters.)
- अभि० व्या०—अभिधर्मकोशव्याख्या by यशोभित्र.
- अ० यो०— अट्टसालिनी-योजना by अण्णकित्ति, Burmese edition, 1928.
- इति०— इतिवृत्तक, published by the Pali Text Society.
- उ०— उदान, " " " "
- क०— कथावित्थु, " " " "
- जा०— जातक edited by Fausboll.
- वर्कसंगह of अजगमह edited by Y. V. Athalye and M. R. Bodas (Bombay Sanskrit Series No. LV).
- तिकप०— तिकपट्टान, published by the Pali Text Society.
- थेर०— थेरगाथा, " " " " (verses are referred to).
- थेरी अ०— थेरीगाथा-अट्टकथा (Simon Hewavitarane Bequest Fund).
- दी०— दीर्घनिकाय, published by the Pali Text Society.
- दुकप०— दुकपट्टान, published by the Pali Text Society.
- ध०— धम्मपद; verses are referred to.
- ध० अ०— धम्मपद-अट्टकथा, published by the Pali Text Society.
- निग०— निगमन, coming at the end of this text.

- निदा०— निदानकथा of जलकटुकथा edited by Prof. D. Kosambi (Paragraphs are referred to).
- पटि०— पटिसम्भिता, published by the Pali Text Society.
- पु०— पुष्पावल्यासि, " " "
- पोवि०— पोषिपर्यायकार of शान्तिदेव edited by Louis de la Vallée Poussin.
- ब० उ०— बृहदारण्यक-उपनिषद्.
- म०— मरम्म (in connection with readings); Burmese edition of अट्टसालिनी described on p.vii.
- म०— मज्झिमनिकाय, published by the Pālī Text Society.
- म० अ०— मज्झिमनिकाय-अट्टकथा.
- मधु०— मधुसारत्थदीपनी, a sub-commentary on अट्टसालिनी.
- मध्य०— मध्यमकचुत्ति, edited by Louis de la Vallée Poussin, Bibliotheca Buddhica, Vol. IV.
- मा०— मातिका of धम्मपेगणि, our edition, 1940.
- मिलि०— मिलिन्दपञ्च edited by Trenckner.
- मू०— मूढटीका, Burmese Text
- मो०— मोमाहालव्याकरण edited by Bhikkhu Jagadīśa Kāśyapa. Mahābodhisābhā, Sarnath, Benares, 1940.
- य०— यमक (PTS ed.)
- यो० मू०— योगसूत्र.
- वसु०— Vasubandhu's Abhidharmakośa (chapter and Verse).
- वि०— विभेग (PTS ed.)
- वि० अ०— विभेग-अट्टकथा (PTS ed.)
- विन०— विनय, Oldenberg's Edition. (Vol. and page).
- विमु०— विमुत्तिमग्ग (Vimuttimaggā, described below on p.xiv).
- विमु०— विमुत्तिमग्ग (Vissuddhimaggā, described below on p.xiv).
- शिक्षा०— शिक्षासमुच्चय edited by Cecil Bendall, Bibliotheca, Buddhica, Vol. I.
- सं०— संयुक्तनिकाय (PTS ed.)
- सम० or समन्त०— समन्तपासादिका (PTS ed.). On p.16 note 4, there is a reference to the बाह्यनिदानवर्णना of this text edited in Devanāgarī characters by Prof. D. Kosambi, Poona, 1914.

- Si.— Siamese Edition of अट्टसालिनी described on, p. vii.
- Sl.— Sinhalese „ „ „ p. vii.
- St. ni.— सुतनिपात; the number of stanzas is referred to.
- Stu.— स्तुतार्थो अभिषर्गकोशव्याख्या edited by Prof. U. Wogihara.
- A.— Anguttaranikāya (PTS ed.)
- Chart.— The Chart, विसुण्णदक्ख at A Glance, given at the end of our edition of Dhammasaṅgāṇi.
- Com.— Commentary; or Commentary on the work indicated by the preceding letter, if any.
- D.— Dīghanikāya (PTS ed.)
- Dh, or Dhṣ.— Dhammapada (PTS ed.; reference is to the Gāthās).
- Dhs.— Dhammasaṅgāṇi (Our edition; references are to the paragraphs of our text.)
- Dialogues.— Dialogues of the Buddha, by Rhys Davids (English Translation of Dīghanikāya).
- It.— Itivuttaka (PTS ed.)
- J. or. Jāt.— Jātaka, edited by Fausbøll.
- K.— Kathāvatthu (PTS ed.)
- KA.— Kathāvatthu-Aṭṭhakathā (PTS ed.)
- M.— (in connection with readings) refers to the Manuscript in Sinhalese characters consulted by us for our edition. See p. vii.
- M.— Majjhimanikāya (PTS ed.)
- Mal.— Malalasekara, Dictionary of Pali Proper Names.
- Mhv, or Mv.— Mahāvamsa, Geiger's edition.
- Miln.— Milinda-pañha, Trenckner's edition.
- Nd.¹, Nd.²—Niddesa, Volumes 1 and 2 (PTS ed.)
- Pat. Mahā.— Pāṭaṅjala Mahābhūṣya.
- Pa.— Paṭisambhidāmagga (PTS ed.)
- PTS.— Pali Text Society's edition of the Aṭṭhasālinī.
- S.— Saṃyuttanikāya (PTS ed.)
- Sn. or S.N. or SN.— Suttanipāta; stanzas are referred to.

- U. or Ud.— *Udānavagga* (PTS ed.; section and Sutta are referred to.)
- Vbh.— *Vibhanga* (PTS ed.)
- Vim.— *Vimuttimagga* and *Visuddhimagga*: A Comparative Study, by P. V. Bapat, Poona, 1937.
- Vin. or V.— *Vinaya-Piṭaka* (Oldenberg's ed.)
- Vis.— *Visuddhimagga* edited by Prof. D. Kosambi (Bhāratīya Vidyā Series, Vol. I, Andheri, Bombay 1940.)

Select Books on the Abhidhamma

In addition to the general books mentioned on p. viii of our edition of *Dhammasaṅgani*, the following books are recommended:—

- (1) *Visuddhimagga* by Buddhaghosācariya, described above.
- (2) *Abhidhammatthasāṅgaha* by Anuruddha.
- (3) *Vibhāvanī-Tikā* by Sumangala.
- (4) *Paramatthadīpanī* by the famous Burmese Scholar, Ledi Sayadaw.
- (5) *Navanita-Tikā* by Prof. D. Kosambi.
[Nos. 3-5 are commentaries on No. 2.]
- (6) *Abhidhamma Philosophy* (in two volumes), by Bhikkhu Jagadis's Kas'apa, published by Mahābodhi Society, Sarnath, Benares.

A Chronological Note on our Edition

Writing of the Ms. of the Text commenced ...	Sept. 1933
" " " completed ...	23-7-1934
Collation work commenced ...	24-12-1938
" " completed ...	30-9-1940
Printing commenced ...	17-5-1941
Printing completed ...	31-12-1942

INTRODUCTION

The text of the *Aṭṭhasālinī* we have conveniently divided into six books or divisions:—(1) *Nidāna-kathā*, the introduction to the whole text; (2) *Mātika-vaggaṇā*, verbal commentary on the *mātikā* or Table of Contents of the *Dhammasaṅgaṇī*; (3) *Cittappāḍakapāḍa-vaggaṇā*; (4) *Rūpakāḍa-vaggaṇā*; (5) *Nikkhepakāḍa-vaggaṇā*, and (6) *Aṭṭhakāḍa-vaggaṇā*—these last four divisions containing the commentary on the four divisions of the *Dhammasaṅgaṇī*. Besides these, there are Twenty Stanzas (*Visati-gāthā*) at the beginning of the text and *Nigamana* (concluding portion) at the end.

(1) The *Nidāna-kathā* opens with the interpretation of the word 'Abhidhamma' as Higher

<p>A Review of the Contents of all the Divisions of the Text</p>	<p>Dhamma (1.2), in that there is a special, absolute, method of treatment in it (1.3); names the various treatises that form its constituents (1.4); refers to the controversy raised by some unorthodox sectarians about including <i>Kathāvattha</i> in the <i>Abhidhamma-piṭaka</i> in as much as it has been ascribed to <i>Moggalliputta Tissa</i>—<i>thera</i> (1.5-9); and gives the subjects detailed in the chapters of all the seven treatises of the <i>Abhidhamma</i> (1.24-28) over which the Buddha cogitated for four weeks, in the last one of which, as a consequence of his reflection on the <i>Mahā-pakarāṇa</i>—the last Book of the <i>Abhidhamma</i>—the whole world-system was flooded over with light (1.29-35). It further explains the traditional view of the <i>Abhidhamma</i> being first preached by the Buddha, in the <i>Tavatimsa Heaven</i>, with reference to his own mother (1.36); and then repeated by him, on the <i>Anotatta Lake</i>, to <i>Sāriputta</i> who, in turn, taught the same to his five hundred companions in holy life (1.36-42). Thus the first study of the <i>Abhidhamma</i> was made, mentally of course, by the Buddha himself when he reflected upon the Dhamma penetrated into by him under the <i>Bodhi Tree</i> (1.28, 33, 44).</p>
--	--

Then follows, by way of a digression, a detailed ex-

planation of what is called the Buddha's word (बुद्धवचन). In its fourfold classification—(i) the three Piṭakas (1.46-60), (ii) four Nikāyas (1.61-65), (iii) nine Angas (1.66) and (iv) eighty-four thousand topical sections (1.67)—along with the mention of devices such as tables of contents, classification into smaller or larger groups of ten or fifty, etc. (1.68). Abhidhamma, when looked at from the point of view of this four-fold classification, is identified with the Abhidhammapiṭaka, is included in the Khuddaka-nikāya, belongs to the Veyyakaraṇa type, and numbers a few thousands of topical sections (1.69).

The writer seems to be quite aware of the objections, raised by some unorthodox sectarians, to include Abhidhamma in the Buddha's "Word," and gives quotations from the Vīṇāyapiṭaka as well as Suttapiṭaka (Mahāgosinṅgasutta) to prove that these piṭakas do support its inclusion in the Buddha's "Word" (1.70, 71). The writer goes on further to say that it is the student of the Abhidhamma alone who is the real preacher of the Law. Others are preachers only by courtesy (1.72). To the objection raised by some unorthodox sectarians that the Abhidhammapiṭaka cannot be the "Word" of the Buddha, as it does not contain, like other works ascribed to the Buddha, a *nidāna*, a prefatory remark like एकं समये मगधा राजगृहे विहरति (once upon a time the Buddha was living at Rajagaha) etc., the writer replies—(i) that there are several works, also ascribed to the Buddha, like the Jātaka, Suttanipāta, Dhammapada, etc. which do not contain such a prefatory remark (1.73); (ii) that the Abhidhamma is beyond the province of the non-Buddhas, and that the Buddhas, whose sphere of knowledge is unlimited, do not need such a prefatory remark for the Abhidhamma (1.75); (iii) that according to Tissaḥḥuti of Maṇḍalārāma, there is for the Abhidhamma a prefatory remark contained in the Paṇḍesavīhāra-sutta (1.74-75); (iv) that according to Gaṇḍavāsī Sumanadeva, there is, as given in 1.76, a prefatory remark, even the very existence of which the unorthodox sectarian does not know; (v) that it has not only no *nidāna* but that it has two *nidānas*—(a) *adhigama-nidāna*, the introductory narrative, telling how the Buddha struggled for the attainment of this knowledge, from the time he made a resolution at the feet of the Buddha, Dipankara, upto its

attainment under the Bodhi Tree (1.81-87); and (b) *desanā-nidāna*, the introductory narrative telling us the various events, in succession, culminating in his being persuaded by the Brahma to preach his doctrine to the world (1.88); and (vi) that, finally, it may be added that it has not only these two *nidānas*, but that it may be described to have as well three other *nidānas*—*dāre-nidāna*, *avidāre-nidāna* and *santike-nidāna* (1.89). The long story of the *adhigama-nidāna* goes over the same narrative as is found in the *Nidānakathā*—of the *Jātakatthakathā* and hence, as in the PTS text, we have not given it here in full. The relevant foot-notes on 1.81-85 may be consulted. So also 1.46-67 may be compared with the *Bāhiraṇidāna-vaṇṇanā* of the *Samantapāsādikā* (PTS ed. i. 18-29) and the introduction of the *Dighanikāya-Aṭṭhakathā* (i. 17-24). Attention may be drawn to foot-note No. 7 on 1.46 which shows that the Chinese version of the *Samantapāsādikā* omits *Khuddakapūṭṭha* from the list of books constituting the *Khuddaka-nikāya* and gives the number fourteen instead of fifteen.

(2) The second division, *Mātikā-vaṇṇanā*, shows at first how the *mātikā* is classified into fifteen sections—one for the *tikas* and fourteen for the *sukas* (2.3-5). These sections can be put under two groups—one which admits a partial treatment and the other complete (2.6). Then follows a brief verbal commentary on all the words in the *mātikā* with occasional digression as on the expression *kusala-dhammā* (2.8-13). A fuller and detailed treatment of the *mātikā* is reserved for the following divisions. It may also be noted that some of the knotty or tricky passages in the text are found in this division (2.11-13, 25, 41) and the Editors had to spend several hours in consulting the commentaries and sub-commentaries before they could finally fix the readings of the text.

(3) The third division, *Cittuppādakauṇḍa-vaṇṇanā*, is the largest and the most important division, covering a little less than three-fifths of the whole text, although it does not exhaust the treatment of even the first *tika* of the *mātikā*. It covers the treatment of the *kusala-dhammas* (3.1-539), *akusala-dhammas* (3.540-569), and only a part of the *abyākata-dhammas*, i.e. (i) *vipāka-*

abyākata (3.571-658) and (ii) *kiriya-abyākata* (3.659-666). The kusala-dhammas are first divided under two main heads: (i) worldly, belonging to the three lower planes of existence (*tebhūmaka*, 3.1-465), and (ii) transcendent (*lokuttara* 3.466-539). The first of these is further sub-divided into three classes—the *kāmāvacara*, belonging to the plane of desire (3.1-325), *rūpāvacara*, belonging to the plane of Form (3.326-426), and *arūpāvacara*, the Formless (3.427-466). The explanation of the kusala-dhammas, as represented by the first type of the *kāmāvacara-kusala-citta*, in its three-fold aspect of the Dhamma-vavatthāna-vāra (3.1-300), Saṅgaha-vāra (3.301-366) and Suññata-vāra (3.367-398), naturally takes up a larger part of the whole division, while that of the kusala-dhammas represented by the remaining seven citta is disposed of in only a few paragraphs (3.399-413). Then follow by way of supplementary information some paragraphs giving more details about meritorious things (3.414-425). All the kusala-dhammas belonging to the plane of desire are covered over by these eight types of citta. In this portion of the commentary on the *kāmāvacara-kusala-cittānti*, there is one long digression in the form of Dvāra-kathā (3.92-172), based upon Mahā-Aṭṭhakathā. It contains a very lucid exposition of the Kammā (actions, 3.115-136), Kammadāras (gateways of action, 3.92-114), viññattis (intimations 3.95-101, 108-111), and *akusala* or *kusala* kamma-pathas (ways of action, demeritorious and meritorious, 3.142-162, 163-172).

Next comes the commentary on the kusala-dhammas connected with the *rūpāvacara*, *arūpāvacara* and *lokuttara* citta with their various associations already detailed in our Introduction to Dhs. (pp. xiv, xv).

The exposition of Evil or *akusala* dhammas (3.540-570) connected with the twelve types of demeritorious consciousness is given next in brief. The method of treatment is the same as for *kusala* citta.

The section on *vipāka-abyākata* is rather complicated and here the author goes again into a long digression called *vipāka-uddhārakathā* (3.588-645) giving several minute details as propounded by three Great Masters of Ceylon—Tipiṭaka-Cūlanāgattthera (3.588-634), Moravāpivāsi-Mahā-

dattatthera (3.635-641) and Mahādharmarakkhitatthera (3.642-645). He sums up their points-of-view and accepts what sounds to be reasonable to him in all the three views (3.646-649). These details, with all their differentiation, have been clearly tabulated in Appendix A, pp. 338-341.¹

The *vipāka* in the *kāma-vacara* sphere is not necessarily similar, as far as the *hetu*s are concerned, to the actions from which the *vipāka* is produced. For, it is possible to have *duhetuka-paṭisaṅghi* even from *tīhetuka-kamma*, or *uḥetuka-paṭisaṅghi* from *duhetuka-kamma*. The meritorious actions in the *kāma-vacara* sphere, if they are *sa-hetuka*, bear fruition in the world of human beings as well as in that of the *kāma-vacara* gods (3.585; if they are *a-hetuka* they lead to re-birth among human beings with some organic deficiencies such as those found in people who are born blind, deaf, mad, lacking in intellect or sex-virility, or those who are born as hermaphrodites (3.533). The demeritorious actions lead to re-birth in the *apāyas* (inferior states, 3.658). The *vipāka*s in the *vāpā-vacara* or *arūpā-vacara* planes are exactly similar to the meritorious actions in those planes. These bear fruit immediately in the next life, while those in the *kāma-vacara* sphere bear fruition at some indefinite time (3.651). The treatment of the *lokuttara* (transcendent) *vipāka* is like that of the *kusala* in the same plane. Here (3.652-654), also, the writer goes on discussing, as in the treatment of the *kusala*, the three words—*saṅgata*, *animitta* and *appanāhita*.

The next section on *kiriya-abyākata* refers to the inoperative *uḥetuka* actions of all beings as well as to the inoperative *saḥetuka* actions of those who have destroyed the *āsavas*. These actions cannot be described as *kusala* or *akusala*. They are mere actions (*kiriya*) and will not bear any fruition, good or bad. The paragraph (3.665) on *asaṃvāsa-cittani* (smiling thoughts) is interesting.

(4) Next we come to the fourth division, *Rūpakāṇḍa-vatṭana*, which explains *vāpa*, the third of the four *abyākata* dhammas mentioned in 3.571. Several of the paragraphs in the explanation of *vāpa* closely agree with the corresponding paragraphs in the *Visuddhimagga*. See, for

¹Also see D. Kosambi's *Śūtra* pp. 190-193.

instance, relevant foot-notes on 4.4,12,28,38,46, etc. The twenty-five rūpas referred to in 4.2 (i.e. those mentioned in Dhs. §§ 596 and 647) are the same as twenty-seven referred to in 4.12, where the four mahābhūtas are taken separately instead of *phoṭṭhabbāyatana* and *āpo-dhātu*. *Phoṭṭhabbāyatana* covers the remaining three dhātus—*pathavi*, *tejo* and *vāyo* (Dhs. §648). *Visuddhimagga* (14.71) gives the number twenty-eight as it includes *hadaya-vatthu* in the *uṇṇā-rūpas*, which thus are twenty-four instead of twenty-three as given in this text (4.12,25). (See foot-note on Dhs. §596). This number is the same as twenty-six referred to in 4.112, where again, according to the nomenclature adopted in the Dhs., the *phoṭṭhabbāyatana* is used for the three dhātus—*pathavi*, *tejo*, *vāyo*. As to the explanation of why *hadaya-vatthu* is not included in this list of the Abhidhamma (Dhs. §596), we may refer to a special note on this word given by Shwe Zan Aung in his 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-279. The Buddha did not accept the popular belief of the heart being the seat or the place of origin of mental activity. In the explanation of *niṣaya-paccaya* in the Tika-paṭṭhāna (1.4)—ये रूपं निस्सव मनेषाणु च मनेविश्रान्ताणु च वसन्ति—we have the confirmation of the same, in as much as it refers to a *rūpa*, a material thing, being the basis of thought. Commentators explain it as *hadaya-vatthu*, taking their stand, perhaps, on the belief that this word *hadaya* may be used, on the authority of Dhs. §6, as a synonym for *citta*. The commentators seem to have taken this *hadaya* as a distinct *rūpa* and so it later came to be included in the list of rūpas.

The author refers to the views of some who believed in the existence of *middha-rūpa* or to that of others who advocated the existence of other rūpas such as *bala-rūpa*, *sambhava-rūpa*, *jāti-rūpa* and *roga-rūpa*. A brief refutation of these views is given and finally the author, as in *Visuddhimagga* 14.71, sticks to the orthodox list of twenty-six (containing *hadaya-vatthu*) which is the same as twenty-eight of *Visuddhimagga* as explained above (last para). *Vimuttimagga*, p.95, adds to this orthodox list only two rūpas—*jāti-rūpa* and *middha-rūpa*. The advocacy of *middha-rūpa* is ascribed by commentaries to the Abhayagiri School, which was a rival school of the Mahāvihārvāsina. Hence a

great insistence on rejecting this un-orthodox view is met with in the works of the Mahāvihāra School. Visuddhimagga (14. 71), Paramattha-mañjūsā (Dhammapāla's Commentary on the Visuddhimagga, Burmese ed., Mundyne Pitaka Press, Rangoon, vol. ii pp. 520-21). Abhidhammattha-vibhāvani (Vidyodaya-Tikā Publication, 1933, pp. 60-61) are at great pains to refute this view. For a clearer and detailed exposition of this problem, readers are referred to the article 'Middha and Middhavādins' mentioned in the foot-note, No. 6 on 3.557.

The rest of this division is a verbal commentary on the text of Dhā. with occasional discussion on certain philosophical points, such as the composition of the various sensitive organs like the eye, ear, nose (4.39-41); or whether these organs reach their corresponding objects (4. 42-49); or the writer's views on the origin and transformation of sex. He opines (4.64) that in the case of the beings of the first *kāyapet*, sex was determined in active life, but in later times, sex came to be determined at the time of conception, although it was liable to be transformed during the course of active life. For the possibility of such a transformation, he gives the authority of Vinaya (वि. at the end of 4.64 should be corrected into विन.). The writer further expatiates on two kinds of hermaphrodites, who can have marks of both the sexes, but of only one at a time. One of them, the female hermaphrodite, is capable of conceiving as well as impregnating, while the other, the male hermaphrodite, is capable of only the latter (4.66).

The information given by the author regarding the relative grossness or subleness of food of different kinds of living beings is interesting (4.90-91). *Apo-dhātu*, it must be remembered, is, according to the Buddhist philosophy as propounded here, intangible (4.100-102) and so it is excluded from the *pañcaskandhātum*, although the other three elements are included in the same. Another interesting comment is on the word *vajala* (4.54), which is explained as कदाप्यो¹, लोहमासकी, दाहमासकी, जलमासकी—ये दोहरं गच्छन्ती ति वृत्तं, ते सर्वे दि इव गदितं. This comment is the same as in Vin.iii,238, DCm.i.73 and SCm.iii,304. VinCm.iii, 689-90 may as well be read to

1 Read the text in 4.54 as corrected here.

supplement the information. *Kahāpaṇa* or *Kōṣāpaṇa* was considered to be a current standard coin, made either of gold or silver; or it was ordinary, such as of lead, etc. (VinCm.iii.689). *Māsaka* or *Māsaka* was a coin of low value, made of copper, wood, or even lac, with some estampage on it (*rūpaṃ samuṭṭhāpetvā*, VinCm.iii.690). VinCm.ii.297 tells us that at the time of the Magadha king, Seniya, Bimbisāra, the *kahāpaṇa* was equal to twenty *māsakas*, for a-quarter of a *kahāpaṇa* is spoken there to be equal to five *māsakas*. The writer of the VinCm. further adds that this was applicable to the blue¹ *kahāpaṇas* of olden times (*parāṇaṃ nīlakahāpaṇaṃ vassana*) and not to other coins such as Rudradāmakas.² Jat.ii.148 also speaks of four *māsakas* as coming lower in valuation than a *pāṇa* i.e. a quarter (of a *kahāpaṇa*). It, however, appears that this *kahāpaṇa* later on depreciated and was considered to be equal to sixteen *māsakas* (Maṃsumpti 8.135-36, ब्रज). Our author also speaks of *Kahāpaṇas* being accidentally found, by village-children, while playing in dust in the streets. Some of them were attracted by its white colour (पणर), while others noted its big size and four-sided shape (पुडुल, चतुरस्र). One of them recognised it to be a standard coin and gave it to his mother who made use of it in her worldly transactions (3.622). Our author seems to be relying upon the traditional explanation found in the Sattavibbhaṅga itself (Vin.iii.238). On this subject we should very much like to recommend to our readers Dr. D. R. Bhandarkar's Carmichael Lectures (1921) on 'Ancient Indian Numismatics,' particularly, lectures III-V, pp. 76-123.

Before passing on to the next division, we may as well

1 Copper-silphie colour of old rusted color.

2 Here this refers to the silver coins of Rudradaman, one of the Western Kshatras who, well-known for his Sanskrit inscription (about 150 A.D.), at Girnar in Kutchwad, in ornate prose. His coins have been described by E. J. Rapson in his Catalogue of Indian Coins (Andras and Western Kshatras) in the British Museum (1908), pp. 78-79; also see Table X. Several coins have the following inscription in Brahmi script:— राज्ञो क्षत्रपस जयदामपुत्रस राज्ञो महक्षत्रपस रुद्रदामस. His son's coins also have the inscription,— राज्ञो महक्षत्रपस रुद्रदामपुत्रस राज्ञो क्षत्रपस (or महक्षत्रपस in later coins) रुद्रदेवस. Also, cf. Gazetteer of the Bombay Presidency (1926) vol. 5, part 1, History of Gujarat, pp. 34-35, 42.

call attention of readers to our foot-notes on Dhs. §§ 658 and 660 regarding incomplete or defective explanations and our remarks in connection with the same on p. xv of our Introduction to the same work. Our author is silent and quietly passes over the same without any remark.

(5) The division that comes next is the *Nikkhepakāṇḍa-vaggaṇā*. Two explanations of the title, *Nikkhepa-kāṇḍa*, are offered (5.1-2). The name is so given (i) because it has reflected a detailed exposition (वित्वास्देसं निक्खिप्पित्वा), or (ii) because it gives the exposition as per topics laid down (निक्खिप्पित्वा देसितत्वा). This division gives in brief the explanation of the whole of the *mātikā*. For reasons mentioned in brief on p. xvi of our Introduction to the Dhs., this division in the Dhs. itself appears to be later. The *Suttanta-mātikā* portion is ascribed by our author to Sāriputta (1.18). This division gives on the text a verbal comment, with occasional discussions as when the author takes a fresh opportunity of expatiating on what he considers to be the false view of some unorthodox sectarians—on the material or non-material nature of *mātrkā* (5.80-94). This time, he goes into a detailed discussion giving the arguments and counter-arguments of both sides.

Though the comment on the words in the *lobha-niddesa* (5.47-52) agrees with that in *Mahāniddesa* Commentary i.38-42, or that on *vāma* with the explanation in D.C.m. iii.977-78, the comment on *bhājāna-mattānūlā* (5.136-139) differs considerably from the corresponding comment in the *Visuddhimagga* (1.89-94).

(6) The last division, *Aṭṭhakathākāṇḍa-vaggaṇā*, is the briefest of all the divisions in the text. The original *Aṭṭhakathākāṇḍa* itself is ascribed by a certain tradition to Sāriputta, but, remarks our author, this is rejected by *सप्त-अङ्कया* which ascribes it to the Buddha himself (6.2), as *Abhidhamma* cannot be a subject for non-Buddhas (6.2: 1.73). It goes over the *Abhidhamma* portion only of the *mātikā* explained in the *Nikkhepakāṇḍa* but its explanation is not in general terms as in the latter, but more exact and pointed, often taking recourse to the numerical specification, such as of different consciousnesses, mental factors, planes, Paths, Fruits or such other technical terms as are already met with in the preceding divisions. Several paragraphs are devoted in our

text to the explanation of twelve-fold *rūpāvacara-catuttha* (6.6-9) and different kinds of *ārammanas* (6.4-33). It is curious to note that the Commentator has nothing to say on Nibbāna in Dhs. § 1370. Likewise, he passes over *asaṅkhata dhātu* in Dhs. § 983, although while commenting on the same expression in Dhs. § 583, he simply says—असंखता षट् ति पदेन निब्वाने निष्पदेसं गहिं, 'by the term *asaṅkhata dhātu* the whole of *niibbāna* is implied' (4.2).

That *Dhammasaṅgapi* was also called by another name, *Dhammasaṅgaha*, is clear from several uses of the latter. *Vibhaṅga-Commentary*, for instance, uses the latter name on pp. 290, 432, along with the name *Dhammasaṅgapi* on pp. 287, 301. *LCm.* i. 17, iii. 898-99, *MCm.* iv. 116 use the same name. Consequently, the *Commentary* on Dhs. is also called by the name *Dhammasaṅgaha-Aṭṭhakathā* along with *Aṭṭhasālinī*, in the concluding title at the end of the *Commentary* on each of the four divisions of Dhs. This same title is also found to be used in *VbhCm.* pp. 43, 105, 396, 578. Curiously enough, the name *Aṭṭhasālinī-Dhammasaṅgaha-Aṭṭhakathā* is found not only in the present Pali version of the *Vinaya Aṭṭhakathā* i. e. *Samantapāsādikā* vol. i, pp. 150-151, but also in the Chinese version of the same (*Taiho*, 24.701 b 22; bold-type edition of 1923, 4.25b 5-6). This mention is probably an interpolation, because *Samantapāsādikā* itself is referred to not only in this text (3.143, 144) but also in several *Aṭṭhakathas* on the *Nikāyas*.¹ While commenting on *upekkhā ca vikkāma*, *VinCm.* i. 150-51 mentions ten kinds of *upekkhā* and refers for a detailed explanation to *Aṭṭhasālinī-Dhammasaṅgaha-Aṭṭhakathā*. The Chinese version in the corresponding portion says that the details are given at three places—*Sā-li-ni*, *Tha-mo-san-kya-ho-ni-ye* and *Chin-tao-tao* (*Visuddhimagga*). There is here a confusion between the two titles *Dhammasaṅgaha* and *Dhammasaṅgapi*. Besides, this latter work does not give the details. If it is an inaccurate use for the *Dhammasaṅgaha-Aṭṭhakathā*, the translator seems to be betraying his ignorance of the identity of the texts indicated by the first two of these titles. Perhaps a casual marginal note on a copy came to be later on included in the text.

1. See p. xxiv below.

The Commentaries on Dhs. and Vibhanga seem to be keeping a close touch. The VbhCm. not only refers, as pointed out above, to the former as a whole, but also by name mentions individual chapters or sections. It also frequently uses the word *keṭṭhā* (above) before the name of the chapter mentioned:—इदं चित्तुपादकण्ठे रूपावचरनिर्देशे (p.371); इदं चित्तुपादकण्ठे आगतनयेनेव (p.372); ओळारिकादीनि रूपकण्डवण्णनारं वुत्तपानिव (p.38); इदं रूपकण्ठे विचारितनयेनेव (p.39); सत्थ 'कतमा इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता' ति आदीसु पन ये वत्तव्वं ते सव्वं निवसेय्यकण्डवण्णनारं वुत्तमेव (p.374); विचारकया पनेय्य अट्टकयाकण्डवण्णनारं वुत्तनयेनेव वेदितव्वा (p.374). The use of the word *keṭṭhā* suggests at least a very close association of the two commentaries, if not a common authorship. DhsCm. also, on the other hand, refers (5.55,145) to VbhCm. and assures the reader that a detailed comment on a word or a particular topic will¹ appear in it. It mentions the names Paṭicca-samuppāda-vibhanga (5.119) and Bojjhanga-vibhanga (3.79) where he promises details of certain explanations. This suggests that the writer of DhsCm. had at the time of writing his Commentary on Dhs. planned to write a commentary on Vibhanga also.

The style and method of comment is in keeping with that of other well-known Commentaries, as the Aṭṭhakathās on the Nikāyas as well as that of the Visuddhimagga. Like the Dīghanikāya-Aṭṭhakathā, it gives at the beginning a long introductory narrative, giving the orthodox view of the origin and contents of the Abhidhamma. It also discusses the views of some unorthodox sectarians (*vitandavādī*) about the inclusion of the Abhidhamma in the Buddha's "word," refutes them and gives its final conclusion. Like other commentaries, it gives the various interpretations of a word, with the final choice of an interpretation that is applicable in a particular context. It also gives, following other commentaries, verbal interpretations in which some fanciful

1. At times, however, this promise does not seem to be fulfilled (5.55).

interpretation is ascribed to different letters that go to make up a word. As an instance, see the word *kusala* which is interpreted as कु-सल, i.e. कुच्छित्ते पापके धममे सलयन्ती ति, कुच्छित्तेन आकरेण सयन्ती ति; or कुस-ल i.e. कुच्छित्तानं वा सानतो, तनुकरणतो, ओसानकरणतो वाणे कुसं नाम; तेन कुयेन ललन्त्वा ति कुसला (२-१०). सुख is interpreted as सु-ख, i.e. सुदुःखं वा त्यादति, खणति च, कार्यचित्तावाधे (३.२०८); चित्त is interpreted as आरम्भणं चिन्तेती ति, सन्तानं चिनीती ति, विपाकं कम्मकिल्लेहेहि चित्तं ति चित्तं; चित्तकरणताय चित्तं (३.३३); वदती ति वच्छे; महियं वेती ति महियो (३.२८). While explaining a word, the writer resorts to the classical method of explaining it in all its four aspects:— *lakkaṇa* (characteristic), *rasa* (function), *paccupatthāna* (appearance or manifestation), and *paṭatthāna* (immediate cause). To make the meaning clear, the writer often employs similes or illustrations, as when he explains the word *citta* or *cittuppada*—राज आगतो वि बुधे (3.43; 6.3); or in explaining the leading role of *cetanā*, he gives the simile of a chief disciple (the monitor in a modern class-room) of a teacher, or of a carpenter-in-chief (modern *mistry*, 3.192).

Certain similes seem to be the favourites of the author as they are used more than once—the simile of the king accompanied by his retinue (3.43; 6.3, already referred to above); or that of a person not effectively seeing the king (2.24; 5.32); the simile of an army of re-enforcement (3.211, 218); that of water-crystal (*udakapīṇasāḍaka-māṇi* 3.213, *amapīṇi yeva udakam māyīṇi katvā*, 4.5); that of people cutting a tree (4.43; 6.19); or of a washerman washing clothes (4.43; 6.19); or of flood-water leaving a mark (3.99; 4.82).

Another noteworthy feature is that our author uses several protracted similes. While he is explaining the *pañcakanāya* of the *jhānas*, he uses a long protracted simile of an *amaccaputta* (3.370-73). To illustrate the simultaneous penetration into Four Truths, we are given *petopamā* (3.532, 533). The destruction of the twelve demeritorious thoughts is explained by the simile of a great king getting thoroughly quelled the rioters, in his border-province, with the help of his officers (3.538, 539). The similes of *ambopamā* and *pañca-uccha-nāḍīyantopamā* are often used (3.598-99, 606-07) to illustrate respectively the thought-process

since an object comes within the range of a particular organ of sense, and the vipākacittas. (See Appendix A). For the former, another simile is also found to be used—that of a king and his deaf door-keeper (3.619-620).

The explanations are often based upon some older authorities like the Pali texts (3.177, 238, 247, 272, 274, 288 etc.), or Poruṇas (3.103, 191, 655; 4.6.41; 5.131), or Aṭṭhakathā (3.180, 200, 211, 225; 6.22), or Ācariyā (3.531), or Aṭṭhakathā-Ācariyā (3.105, 229, 473), or Āgamatṭhakathā (3.109, 390), or Mahā-Aṭṭhakathā (3.83, 92, 109, 175, 313; 6.7), or Milindapañha (3.180, 198, 211, 214, 218, 226, 277), or Visuddhimagga (3.329-367, 386, 389, 400-417, 427-460). The writer often reproduces, from Visuddhimagga or Commentaries on Nikāyas, or other sources, anecdotes or stories mostly from Ceylonese life, as when he explains *abbegā pīṭi* (joy capable of raising a person bodily from the earth, 3.204-205), he tells us of a girl, in a village called Vattakālakagama, standing at the door of her house with her attention concentrated on the burning lamps of a shrine in the Gṛikandavāhāra nearby, and being subsequently transported, as a result of *abbegā pīṭi*, to the court-yard of the shrine; or when he tells us the story of Cakkapa, a lay-disciple in Ceylon, who let go a hare wanted for the cure of his ailing mother, but by the moral force of his truthful declaration saw his mother restored to perfect health (3.164); or of a lay-disciple living on the mountain Uttara-vaddhamāna (3.165) escaping from the fatal grasp of a big snake; or the stories of Ceylonese kings in 5.130.

The writer often gives alternative interpretations. Sometimes he merely introduces them by the expression *apara nayo* (3.208, 212, 216, 219, 223, 228 etc.). Often he quotes the authorities such as Aṭṭhakathā (4.43; 3.200, 211, 225; 6.24), Āgamatṭhakathā (3.390-91), or Mahā-Aṭṭhakathā (3.109, 175), or of even Reciters of the Dīghanikāya (Dīghabhāṇakā 3.297, 317). Mahāsivatthera is oft mentioned as differing from orthodox point-of-view (3.481, 586; 5.140). The view concerning vipākacittas as propounded by the three master-minds of Ceylon, namely, Tipiṭṭaka-Cōḷsaṅgattthera (3.588-634), Moravāpivāsi-Mahādattatthera (2.635-41) and Tipiṭṭaka-Mahādhammarakkhitatthera (3.642-45) are

given in detail. Occasionally the views of others are merely introduced by the word *keci* (3.464) or *apare* (4.39, 40). As the writer depends mostly on older authorities, it is no wonder that his comments are often identical with, or closely similar to, those found in other commentaries. For instance, the comment upon

uppanna (3.240-42) = that in MCm. iii. 251 ff., ACm.

ii. 45-49, Vis. xxii. 81-82, VbhCm. 298ff.;

vajata (4.54) = that in Vin. iii. 238, DCm. i. 78, MCm.

ii. 209, SCm. iii. 304;

jarā (4.82) = that in MCm. i. 215-16, SCm. ii. 11-12,

VbhCm. 98-99;

āhāra (4.90) = that in MCm. i. 208;

ugamanīyakkhāna (3.146-147) = that in DCm. iii. 1048-49;

nāmanatthena nāmaṇe (5.115) = that in DCm. iii. 977-78.

So also the story of

Cakkaya-upāsaka-kathā (3.163) = that in SCm. ii. 150.

MCm. i. 203;

Uttaravuddhamaṇa-pabbatavāsī-upāsaka-kathā = that

in MCm. i. 204.

Occasionally it is discovered that although a good part of the comment is similar to that found in other Commentaries, there is a remark or two, peculiar to this text, not found in the corresponding portion elsewhere. For instance, the comment on *akusala-vinicchaya* (3.157-162) contains two more sentences (indicated in foot-note 2 on 3.161) not found in MCm. i. 203. The explanation of *Dasa Puṇṇakiriya-vatthūni* (3.314-16) contains a few more sentences (*kiṃ paṇevana, vuddhi yeva pana hoti ti veditabbā*, 3.316) not to be met with in DCm. iii. 999-1000. It is remarkable to find that out of the comment on the word *samaya* (3.13-24) only the passage in 3.14 is found in DCm. i. 31-32, MCm. i. 7-8, SCm. i. 9-10, ACm. i. 11-12, VinCm. i. 107, while nothing corresponding to 3.14-24 is found in these parallel comments. It is only in a few rare cases that the author gives an independent comment as when he explains *Catubbidhaṇa nāmaṇe* (5.112-113), or when under *bhojane mattaṇ-āsiā* he gives the explanation of *neva dāvāya, na madāya, na vibhūsanāya* etc. His explanation of the former differs from that in Vis. 7.54. That on the latter also

differs from what is found in Vis. 1.89-94, which is referred to as an authoritative explanation in several commentaries of Buddhaghosa, such as MCm. i.77, SCm. ii.106, ACm. ii.185.

Much reliance, however, is placed on the authority of *Atthakathā* (1.86; 3.21, 197, 200, 339 along with Vis.) and nothing unsupported by the latter will be accepted by the author without proper discrimination:—अट्टकथासु पन अनागतत्ता धीमेत्तिवा गहेत्तवा (१.१४९); अट्टकथायं पन 'अयं धेरस्स (महासीलधेरस्स) मनोरथो, नत्थि एतं' ति पटिविस्सपित्वा (१.५८६); अट्टकथासु आगतं (६.२१); अट्टकथासु पटिविस्सत्तं (६.२२); अयमेत्थ अट्टकथानयो (६.२४); अयं पन नयो नेव पालिये न अट्टकथाय दिस्सति (३.४६४). As a rare case, however, it may be pointed out that the view of even *Atthakathā* is not accepted by the author (4.43). If a certain point is not considered by the *Atthakathā*, he is prepared to accept what stands to reason:—अविचारितं एतं अट्टकथायं । अयं पनेत्थ सुत्ति... (३.११५). We are sometimes given, as alternatives, the conclusions outside the pale of *Atthakathā*:—अयमेत्थ अट्टकथामुत्तको एकस्माच्चरियस्स मतिविनिच्छयो (३.४८८); इदानीं एकत्तिया दिट्ठदीप्पं वसेन आपाथममने अयमपरो वि अट्टकथामुत्तको नयो (३.६१). These conclusions, however, he will not be prepared to accept as they lack the authority of the *Atthakathā*—इदं अट्टकथामुत्तचं आचरियानं सत्तं; न पनेत्तं सारतो दट्ठव्वं (३.१७६).

The author has made a full use of the discursive or reasoning method, giving the arguments on both sides of a debatable point and arriving at the final conclusion in consonance with the orthodox view maintained by his School. As outstanding examples, may be pointed out the debate on *middhassa rūpārāpakathā* (3.80-94), or discussions on *Kathāvatthu* (1.5-9), *Abhidhamma* (1.70-89), or on *jaratā* and *aniccatā* (4.114-117). For a fuller list see Appendix B, pp.342-43. Whenever there is found some inconsistency with a statement in, or a quotation from, *Suttapiṭaka*, or whenever an inconvenience is forestalled by a statement against a normal expectation, there always comes in handy, in the absence of any sound reasoning, one or the other of the following arguments:—

- (i) The statement in the *Suttapiṭaka* is a relative one (*pariyāya-desaṇā*), while here we deal with absolute statements (*nippariyāya-desaṇā*, 3.304, 484, 486, 488).

- (ii) The Buddha makes different statements at different times (a) in accordance with his deep, inscrutable, intention (अज्ञासय, 3.391); or (b) to suit the capacity of his hearers (*veneyya-ajjhāsayānulaṃ*,¹ 1.48; 3.289, 383, 523); (c) to exhibit the graceful variety² of his preaching (*desanā-vilāsa* 3.523); or (d) because of both the last (2.39; 3.268, 383-384).
- (iii) Words from the Sutta or Vinaya-piṭaka are not to be understood at their face-value. We should always take them in their context and understand them in their implied or inferred sense, rather than in their apparent, superficial meaning,³ (किं वनं सुत्तं नेप्पत्थं, उदाहु नीत्तत्थं ? ३.१३०).

During the course of the debate, if there is no reasoned argument suggesting itself to the author, he does not spare his opponent from ridicule: त्वं अतिपियं विनये पक्कत्तञ्च, यो स्याथा अपञ्चत्ते ठाने आपसि पञ्जालेसि (३.१३०); त्वं बुद्धेहि पि अदिट्ठं परससि । बहुसच्चो नाम त्वं (३.५३१); or even from a curse: गच्छ, विद्यासादो हुत्वा जीविस्ससि 'Go ye, be a demon living on scraps of food' (1.72), in addition to his advocacy of every lawful step that could be taken against him for entertaining a heretic view.

In giving his comment, the writer occasionally gives expression to his views or beliefs. He remarks in one place (4.118) that by eating disagreeable food and by walking in the sun, one gets freckles. About Brahmā-gods, he makes remarks that although they have an attachment for their place of residence or wish-fulfilling tree (कप्परक्ख), or ornaments, it is not strong enough to become a *kāmaḍḍava* (5.63.77).

It is only from casual references during the course of the comment that we come to know something about contemporary social and religious conditions. While explaining *rajata* (4.54) the writer of our text refers to the standard

1. सीसि० ३६२—वेनेयज्जालायानुसयवञ्चाह; also 371.
 2. मध्य० p. 366—विनयजनेष्वपि विविधपक्षेभ्यो धर्मदेशना देशना ।
 3. See बध्मयवकृत्ति (Bib. Buddhica) p. 365—सत्यादेशनामित्राणोऽयं अथवा अभ्येष्टः । Also pp. 41-42, 44 देशना लोकाभावात् सत्त्वाशयवञ्चानुगा (भाष्ये 14. 2.18.)

coin of a *kahāpaya* or *kāraḍapaya* and the smaller coin of a *māsaka* or *māyaka* made of copper (*loha* i.e. *tambaloha*, VinCm. iii.689), or of wood, or lac, with some estampage on it (VinCm.iii.690). We have already made some remarks on this subject (p.xxi-xxii), and so it need not detain us here except for a remark that counterfeit कूर, ३.४१५ coins also of these types were not altogether neglected. *Ādāsa-maṇḍala* is explained as *kaṇṇamaṇḍala*, made of bronze, thus suggesting that glass was, perhaps, not yet known (434). The author reproduces from Vis. 10.46 the illustration of workers in ivory, wearing only one sheet of garment round the lower part of the body and wrapping the head with another, and with limbs scattered over with fine ivory dust (3.446). The writer also refers to the red arsenic mark (*maṇḍalāya bindu*, 3.370) consisting of one or more points put on the forehead of a young child.

We meet with (3.35) some technical words in the art of painting such as *lekhaṅgahana*¹ (drawing an outline), *rañjana* (adding the colour), *ujjotana* (brightening up²) and *vattana* (rounding off³). It appears that during the life-time of the author, portraits (*ciragan cittaṃ*, 3.35), or pictures on the wall (*cittakammāni*), plaster-statues³ (*pothakamma*), images (*paṭimāyā*) or shrines (*ceṭiyāni*) had become common. He refers to them in connection with *vihāra-pūjā* (4.98). There is also a reference to offers of kindled lamps (*dīpa-pūjā*, 3.204) to a *ceṭiya*, and to various kinds of gifts or offerings to the 'Jewels' of the Buddha and the rest. These gifts are in the form of *vannadāna*, *saddadāna*, *gandhadāna*, *vasadāna*, *phoṭṭhabbudāna*, *ojadāna*, *pānadāna* and *jvitatadāna*, i. e. gifts of objects of colour such as fine, bright sheets of cloth, or of gifts of musical orchestra, or provision of reciters of sacred texts or of preachers, or gifts of scents or savoury objects, or of useful things like cots, or providing Bhikkhus with ghee, butter etc., or drinks, or occasional

1 Drop the hyphen between लेखा and गहन in the text.

2-3 Maung Tin translates these words (ii. 86) by 'touching up and embellishing'. See *दीनसोदित* of King सवित्र, vol. ii (Guckwad's Oriental Series) pp. 14-17.

3. Pe Maung Tin's rendering is 'works of carving' (ii. 435), which does not appear to be correct.

meals, or medicines, or securing the release of fish from a fisherman's net, or of beasts from a hunter's snare, or of birds from a cage, or announcing, by the beating of a drum, safety of lives of all living beings (3.74-90). These gifts are either initiated by one's own will (*dānamaya*), or actuated by the desire of continuing a family-tradition (*śilamaya*), or it is accompanied by the philosophical reflection on the transitory nature of these gifts (*bhāvanāmaya*). These offerings may be given personally (*kāyakaṃma*), or by giving commands to some one such as wife, son, or a servant (*vācikaṃma*), or by mere mental resolution (*manakamā*). The details of *saddadāna* are interesting. The writer explains it as arranging for the beating of drums, or for the playing of musical instruments (*bhəri-mutiṃyādāṣu aññakara-turiyena* 3.78), or for arranging religious recitations, or delivering of sermons. It may also include offerings, to the religious preachers, of honey or throat-curing oil to maintain the efficient pitch of his voice (*sara-bhāsajja-tela-phāṇiddāni*, 3.78). In one place (3.161), the writer very artfully refers to the practice of the patrons of such religious preachers, of going late to the sermons, and asking them, who have been already paid by them, to begin the sermon afresh (पठमं दिञ्जवेतनेन एकेन पञ्च आगन्त्वा आदितो पट्ठाव कथेही ति बुत्ते, ३.१६१), and getting depressed, on the preacher mildly pointing out to them the inconvenience that would be caused by throwing the flow of the sermon out of context, thus creating confusion into the minds of his audience. All these details seem to be not much different from what we see in Indian temples. In another place (3.132), the writer has actually mentioned Brahmanical gods—Khanda (Skanda) and Siva¹ (Śiva) who, on account of a heretic belief, remarks the author, are considered to be the 'highest'. From the details mentioned in this passage, it appears that the writer has in his mind actually the images of these gods, for he speaks of salutations to and folding of hands before them, and offerings of meal (*pīṭṭhaka*) to them and smearing clean of the ground

1. Cf. UdOm. 381.—'Khanda-deva-Sivādi-paricārāyaṃ,' VinOm. III, 626—*pupphāṇe nīḃṃ...maṇḍaṇṭhāpaṇaṃ pana, Sivaṃgādipūjaṇṭhāpaṇaṃ, kassaci dāṇeṃ na satthāti.*

in front of them (*paribhāṇḍa*).¹

According to tradition recorded in the Mahāvamsa 37.215-46, Aṭṭhasālinī has been ascribed to the famous Commentator, Buddhaghosa, who wrote his Aṭṭhakathās, at least, on the four Nikāyas, Dīgha, Majjhima, Saṃyutta and Anguttara. Mahāvamsa records in its account that Buddhaghosa was a Brahmin living near the Bodhi Tree where he chanced to meet a Buddhist teacher Revata, who subsequently was successful in converting Buddhaghosa to the Buddhist faith. It further states (37.225) that there Buddhaghosa, having written a short treatise (*pakaraṇa*) called Nāṇodaya, wrote Aṭṭhasālinī

तत्र आणोदयं नाम क्त्वा पकरणं तदा ।

धम्मसंगणिया¹कस्मि कच्छं तौ अटुसाणिनि ॥ (Mhv. 37.225)

Sasanavamsa (p.31) confirms this statement. Saddhammasangaha (JPTS. 1890, p.53) records another tradition that Buddhaghosa after going to Ceylon rendered the Mahāpaccariy-aṭṭhakathā from Sinhalese into Magadhī and then composed Aṭṭhasālinī, the Commentary on Dhammasaṅgaṇī (p.56). Tradition ascribes to the same author several other commentaries such as those on the Khuddakapāṭha, Suttanipāta, Dhammapada, Vinaya and Abhidhamma.

That Aṭṭhasālinī could have been composed in India before Buddhaghosa wrote his Visuddhimagga is impossible, for, as has been pointed out by Prof. D. Kosambi in his Introduction (pp. xiv-xv) to his Devanāgarī edition of the Visuddhimagga, Aṭṭhasālinī refers to the Visuddhimagga in the very introductory stanzas (1.1.18) and numerous in the body of the text (3.339, 377, 386, 389, 392, 394, 399 etc.). Aṭṭhasālinī had in its originally conceived plan thought of excluding the topics like *kammattāṇa*, *cariyā*, *abbhāṇā* etc. (1.1.18). While it begins to comment upon the four-fold

1. The writer, perhaps, has mentioned these details, relying upon his observations of the practices in Hindu temples of Tamilians who came in large numbers in northern Ceylon and colonised there. Many of them were devotees of Śiva. Mahāvamsa (28.9,10) refers to such, though of later days. Fightings between Tamilian and Sinhalese kings are often referred to in Mhv. See, for instance, Mhv. 21.18; 25.7,19, etc.

jhāna's, it gives the same comment as in *Visuddhimagga* (481-88), and then the writer says, as if by way of an apology for saying what has been already said in *Visuddhimagga*:—
 सव्वकम्मद्वानानं हि भावनाविधानं सव्वं अट्ठकथानवेन गहेत्वा त्रिमुद्धिमग्गे विधारितं । किं तेन तस्य तस्य पुन बुत्तेना हि न तं पुन विधारयाम । पालिया एन हेत्वा अनागतं अत्यं अपस्सिप्पेत्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्ताम ।

That Buddhaghosa should have been the author of *all* the other commentaries—as they exist to-day—ascribed to him by tradition is also impossible. For instance, we find that in the present version of the Commentary on Vinaya, i.e. *Samantapāsādikā*, which is itself quoted profusely in DCm. i.84, 133; ii.530, 567, 592, 593; iii.981, 1000, 1043; MCm. i.198, 199; iii.106; SCm. i.3, 348, ii.37, 145 and DhsCm. (3.143, 144), there have been references to *Dighanikāya-Commentary*, *Sumaṅgalavilāsiṇī* (in i.172), *Majjhimanikāya-Commentary*, *Papañcasūdanī* (in i.172, 173: v.965) and *Dhammasaṅgaha-Commentary*, *Aṭṭhasālinī* (in i.150-151). Similarly, *Vibhaṅga-Commentary*, *Sammohavinodanī*, which is certainly later than DhsCm. (see above p. xxv) refers in one place (p.374) to *Vinaya-aṭṭhakathā*, while it is itself referred to in MCm. ii.30 (*Sammohavinodanīyā Vibhaṅgaṭṭhakathāya vutto*) and SCm. ii.45 (*Vibhaṅga-aṭṭhakathāya eva Papanca-sūdanīyā ca*). It is obvious therefore that *Samantapāsādikā*, which existed even before the Commentaries on the *Nikāyas* or before *Aṭṭhasālinī*, must have been worked over again and again. At the time of a fresh version, in order to bring it up-to-date, interpolations were made. That there existed a smaller version or versions than the present one of the *Samantapāsādikā* can be proved by the comparison of the present text with the Chinese version of the same by Saṅghabhadra made in or about 488-89 A.D. Out of the six folios of the Chinese version, a little less than four folios corresponds to the first two volumes of the PTS edition, while the rest, i.e. a little more than two folios, corresponds to the wider range of three published volumes (iii, iv, v in the PTS edition) and the unpublished text which may come to at least one more volume. Obviously, in the later volumes of the Pali text, there have been several additions which have nothing corresponding to them in the Chinese version. This is particularly found in the passages of the Pali text based

upon older Commentaries. See, for instance, PTS i. 238ff. ii. 311; iii. 614, 616, 626-629; iv. 892ff. A passage in Samanta-
paśādikā iii. 626 is interesting: पुष्पं नाम... मण्डनं तथाप्यपनं, सिखलिङ्गादि
 पुजनत्वाय वा, कस्तपि दत्तुं न बहति। 'It is not proper to give
 flowers for ornamentation or for the worship of Sivalinga !'
 In the corresponding passage in the Chinese version we fail
 to see such a sentence.

This little bit of digression has been made to show that
 the tradition, about the authorship of the Commentaries, or
 about the belief in the existence of their present form
 since their first composition, is not reliable.

Though there have been numerous places where the
Atthasālinī shows agreement with the *Visuddhimagga*—such
 places have been indicated in foot-notes—there are not a
 few places where the interpretation in our text differs from
 that in the *Visuddhimagga*. And this difference is not restricted
 to mere interpretations but also noted in philosophical
 views or technicalities of Buddhist philosophy. We give
 below a comparative table:—

DhsCm.	Vis. or other Atthakathas
(1) <i>Luvidhaṇa</i> — <i>jhānaṇa ā- rammaṇūpaniṃjjhānaṇa lakkhaṇūpaniṃjjhānaṇa ti. Paccanīkajjhāpanato vā</i> is given at the end of 3.337 as an alternative explanation.	4.119— <i>Āraṇṇamāṇūpaniṃjjhā- nato paccanīkajjhāpanato vā jhānaṇa</i> DCm. i. 219, MCm. i. 124, SCm. ii. 175, ACm. ii. 100 as well VinCm. i. 142-147 refer to Vis.; SCm. iii. 111 however agrees with our text.
(2) <i>Vedana</i> , explained in 3.184-187; similes in 3.186.	Very brief explanation in 14. 125; no similes or illus- trations as in our text.
(3) <i>Saṇṇa</i> (3.188-89)— <i>Rasa</i> as given here is slightly different. The simile of the carpenter is expand- ed. The explanation given in Vis. is given here as <i>aparo nayo</i> .	14.120 includes the simile of the carpenter but it is not expanded as in our text.

- (4) *Cetanā*-(3.190-192)—Explanation of *lakkhaṇa*, *rasa* etc. is the same as in *Vis.* but there is added an explanation from the *Porāṇas* and the similes of *jetthasissa* and *Mahāvuddhaki* are given in detail. 14.135; no expansion of the simile of *jetthasissa* or *mahāvuddhaki* though they are merely referred to. No explanation from the *Porāṇas*.
- (5) *Sukha* (3.208-210) — *Lakkhaṇa*, *rasa* etc. are different, though the same as given in *Vis.* are added as *aparā nayo*. The similes referred to in *Vis.* are expanded here. 4.100; *lakkhaṇa*, *rasa* etc. given here are given as an alternative in our text. The similes of *kantārakkhinna*, *sa vanantodakudāsana* or *vanacchāyappavisa* - *udaka-paribhoga* are merely referred to.
- (6) *Cittassakaggatā* (3.211-212)—The two *lakkhaṇas* are given from *Aṭṭhakathā*. The remark *nānapaccupatthāno vā* in 3.212 is not found in *Vis.* = *Samādhi* in 14.139, *Lakkhaṇa*, *rasa* etc. as given here are given in our text as an alternative, with the addition of one expression.
- (7) *Saddhā* (3.213-216)—Two *lakkhaṇas* are given. They are different. The similes are expanded. The explanation of *Vis.* is given as *aparā nayo*. 14.140. The similes of *udakappasāḍakamoṇi* and *oghuttaraṇa* are not expanded.
- (8-10) *Viriya* (3.218-219), *Sati* (3.221-223) and *Paññā* (3.225-228)—*Lakkhaṇas* etc. are different, though the explanation of *Vis.* is given as an alternative. 14.137, 142 and 143 (*amoha* which is the same as *paññā*) —The *lakkhaṇa*, *rasa* etc. as given in *Vis.* are accepted in our text as an alternative.
- (11-12) *Hiri* and *Ottappa* (3.234-240, 247)—Very detailed explanation is given here. The *lakkha-* 14.142; very brief explanation; *hiri* and *ottappa* are compared to *kulavadhū* and *veṣiḍā*; they are simply

ma is different. Their nature of being the guardian of the world (*lokapālā*) is illustrated by a passage from A.i.51

- (13) *Nāmaṃ, catubbidhaṃ* (5.112-113)—*sūmañña-nāmaṃ, guṇanāmaṃ, kittināmaṃ, opapatikā-nāmaṃ*.

- (14-15) *Neva dāvāya, na madāya* etc. (5.136-140) *Dava* is compared to *nata-lanḥakādayo*. *Mada* is compared to *rājerājamahāmatta*.

- (16) To illustrate *mandana* the similes used are :—*rūpāpajiviniyo mātu-gāmā, antepurikādayo* ca.

- (17) To illustrate *viñhūsaṇa*, the similes used are *nibbuddhamalla-m u t-ṭhikamalla-cetukādayo* who develop their bodies to endure blows.

- (18) *Navaṃ ca vedanaṃ*—(5.137). No simile is used.

- (19-20) *Anavajjātā ca phāsuvihāro ca* (5.138-139)—explained separately. In the explanation of the latter, the author has used the simile of the five kinds of Brahmins used in *Vīs*, 1.93, while

referred to as *lokapālā*.

MCM.ii.313, SCM.iii.117, ACM.ii.96 refer to *Vīs* for details.

7.54. *āvatthikam, lingikam, nemittikam, ahiṇṇasa-muppannaṃ*—a quite different list.

1.89-94.

Dava is compared to *gāmadārakādayo*.

Mada is compared to *muṭṭhimallakādayo*.

Similes used are *antepurika-vesiyādayo* who eat excellent food to make their bodies plump and comely.

Natanaccakādayo who eat excellent food to make their bodies look brighter.

Illustrated (1.93) by similes of the five kinds of Brahmins—*ākara-katthaka, alaṃsāṭṭhaka, tattra-vallaka, kākumāsaka, bhuttavamitaka*.

1.94. Explained together. No similes are used. The explanation is given in pairs of clauses. [In all these cases (14-20), MCM.i.77, SCM.ii.105, ACM.ii.185 refer to *Vīs* for explanation].

explaining 'navaṃ ca
vedānam' etc.

- (21) The interesting simile of a *Visakaṣṭaka-vāṇija* (3.435-36) is given in our text to explain the creation of enthusiasm, in the mind of hearers, for the attainment of the Concentration on the Infinity of Consciousness.

No such simile in the corresponding portion of *Vis.* 10.20-24.

- (22) *Kammaṭṭhānas*. Following *Dhs.* §203, only eight *kaṣiṇas* and thirty-eight *kammaṭṭhānas* in all are accepted (3.315, 339). We have no mention of *aloka-kaṣiṇa*, though *paricchinātakāsa-kaṣiṇa* is referred to in 3.237.

3.103 mentions 10 *kaṣiṇas* and forty-eight *kammaṭṭhānas* in all, though *Buddha-ghosa* elsewhere refers to thirty-eight (*Vis.* 6.56; *MCm.* i.195; ii.236, 358; *SCm.* i.104, etc).

- (23) *Maṇḍapaṇḍasa cattāri anulomāni*—(3.507); (see our note 9 on this passage). The *Aṭṭha-sālini-yejana* adds that this statement is made after *Porāṇa-Aṭṭhakathā*.

This view is definitely rejected in 22.17—*Yassa cattāri anulomāni paṭikkhittam, tasmā nasārato paccetabbam*.

- (24) In the explanation of *tadāṅgappahānam* 5.22, we have at the end—*anulomena dhammaṭṭhiṭṭiyā nibbāne ca patilomagāhassa, gotrabhuna saṅkhāranimittassa pahānam*. This is an improvement upon *Vis.*

22.112 says—*anulomena saccupatīlomagāhassa pahānam*. No statement here about *gotrabhū*, although such statements are found in *SCm.* ii. 253.

- (25) The views detailed in 3.503, 504, 505-06 are

Identical views are detailed in 21.111-116, but the

*The author of *संयमिका* refers to this passage of our Text (*JPTS* 1917-19, p. 28, verses 357-358).

definitely ascribed to teachers Tipiṭaka-Cūḷānāgattthera, Moravāpivāsī-Mahādattatthera, and Cūḷābhayattthera respectively. Thus our text here seems to be an improvement upon Vis. names of the advocates of these views are not mentioned. Dhammapāla's Commentary on Visuddhimagga, Paramattha-mañjūsā, ii. 856 (Burmese ed. published by Muddyna Tipitaka Press, Rangoon 1910) confirms our text.

Thus from the internal evidence supplied by the examples given above, we note that the explanation of certain terms in our text differs in several respects from that in the Visuddhimagga, or other Aṭṭhakathās that are indisputably the works of Buddhaghosa. If this text also had been the work of Buddhaghosa, there need not have been such serious differences in the interpretations or philosophical views as regards kammaṭṭhānas, or anulomacittas. Even in places where other Commentaries on the Nikāyas refer to Visuddhimagga, our author often gives, as noted above, explanations of his own. Similarly, we have noted that the explanations of Visuddhimagga have been accepted in our text as alternative interpretations. Why should a great master like Buddhaghosa give his own interpretations as alternatives? He would certainly have given his own interpretations first. Thus, for reasons given above, the tradition of Buddhaghosa being the author of our text does not, notwithstanding the colophon of our text, seem to us to be reliable.

It appears to us to be the work of some younger author—though not far remote from Buddhaghosācariya—from Ceylon, who relies not only upon Tipiṭaka texts but also upon Aṭṭhakathā, Mahā-Aṭṭhakathā, Āgamaṭṭhakathā, Mūḷāpapañha, Visuddhimagga, as well as Great Masters of Ceylon like Tipiṭaka-Cūḷānāgattthera, Moravāpivāsī-Mahādattatthera and Tipiṭaka-Mahādhammarakkhitatthera. He has given us the results of his studies of the Mahā-Aṭṭhakathā or of the master-minds of Ceylon in Dvārakathā (3,92-172) and Vipassāna-uddhārakathā (5,587-650) respectively. The first two of these master-minds are already referred to above (last but one para.) along with Cūḷābhayattthera. Mahāśīvatthera is constantly referred to (3,481,586; 5,140) as giving

alternative explanations, though his views are not always acceptable (3.586). Other Sinhalese theras like Maṇḍalārāma-vāsi Tissabuddhitthera (1.72) and Gāma-vāsi Sumanadevatthera (1.76) are mentioned as great exponents of Abhidhamma. Most of these names along with those of Mahānāgaṭṭimiya-Tissada-ttathera (1.27), Pingalabuddharakkhitatthera (3.165) and Tighabhūyaka-Abhayatthera (5.130) are often to be met with in Buddhaghosa's works. That the author belonged to the same tradition as that of Buddhaghosa is clear from the internal evidence as well as from his remarks, in the introductory stanzas, about the decisions as per tradition of the Mahāvihāravāsīs (1.1.16). The words *idhamuttamaṃ dīpaṃ* (1.1.14) make it clear that the author was writing this work in Ceylon. He mentions several kings of Ceylon, like Duṭṭhagāmaṇi-Abhaya (3.83), Coranāgarājā and Mahānāgarājā (5.130); mountains like Cetiya-pabbata (5.130) and Cittalapabbata (4.19), villages like Vattakālaka (3.204) and Setambangaya (5.130), shrines like Mahācetiya (3.74, 203; 4.98) and Sinhalese theras mentioned above. All this proves his Sinhalese associations. His acquaintance with Indian life and conditions when he refers to Kelāsa (4.98), Ganga and Godhavarī (3.274), Bharatyuddha and Sūāharapa (3.153, 161), Āthabbapaḍḍhika (3.127), Khandha-Siva (3.133) or to Vinaya teachers in India upto the Third Council of Pāṭaliputta (1.80) seems to be merely academic or traditional, or gathered from his observation of Indians in northern Ceylon. The writer promises to satisfy his discriminating readers by adopting what was acceptable from the Āgama-aṭṭhakathās also (1.1-17). He further mentions that he is undertaking this work at the desire of a mendicant (*bhikkhu*) Buddhaghosa by name (1.1.8). Who is this Buddhaghosa? A mere namesake of the famous Buddhagosācariya¹? It is important to note that the epithet used in connection with him is mere *bhikkhu* (*bhikkhunā Buddhaghosena*) and not *Thera* or *Ācariya*.

1. Mrs. Rhys Davids throws out a suggestion (*A Manual of Buddhism for Advanced Students*, 1932, p. 30) that he is perhaps the famous Buddhagosācariya himself and that the author of the Aṭṭhasālinī is his pupil.

अट्टसालिनी

नाम

धम्मसंगणिप्पकरणट्ठकथा

[नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासंबुद्धस्स ।]

(१)[१] करणा विव सत्तेसु पज्जा यसस महेसिनो ।
 जेस्सधम्मेषु सत्थेसु पवत्तिथ यथासुधि^१ ॥१॥
 एवाय ताव सत्तेसु समुत्साहितमानसो ।
 पाटिहीरीवसानभिं वसन्तो तिदसाख्ये ॥२॥
 पारिच्छत्तकमूलभिं पण्डुकम्बलनामके ।
 तिलसने सन्नित्तो आदिचो^२ व युगन्धरे ॥३॥
 चक्कवाळिसदरमेहि दसहागम्म सव्यसो ।
 सन्नित्तो देवानं गणेन परिवारितो ॥४॥
 मातरं पुमुखं कापा तस्सा पज्जाय तेजसा ।
 अमिधम्मकथामग्गं देवानं सम्पवत्तवि ॥५॥
 तस्स पदि नमस्सित्वा सम्बुद्धस्स विरीमतो ।
 सद्धम्मं च^३ त्स पूजेत्वा कत्वा सत्तस्स च^३ छलि ॥६॥
 निवत्तकारस्सेतस्स कत्तस्स रत्तनत्तये ।
 आनुमायेन सोसेत्वा अन्तराये अमेसतो ॥७॥
 तिसुदाचारसीलेन निपुणामल्लबुद्धिना ।
 भिक्खुना बुद्धयोसेन सक्कच्च^३ अमियाधितो ॥८॥
 यं देवदेवो देवानं देसेत्वाय यतो पुन ।
 थरस्स सारिपुत्तस्स समाधिन्निं विनायको^३ ॥९॥
 अनोत्तदहे कथा उपट्ठानं महेसिनो ।
 यं च सुत्वाय सो थेरो आहस्तिवा महीतलं ॥१०॥

१ सी०, म०-यथासुधि । २ सि०-पाटिहेर^० । ३ M.-सनायको.

मिक्खुनं पयिक्खदाहासि^१ इति मिक्खुहि वासितो ।
 सङ्गीतिकाले सङ्गीतो वेदेहमुनिना पुन ॥११॥
 तस्स गम्भीरआणेनै ओगाळ्हरस्स अभिण्हसो ।
 नानानयविधित्तरस्स अभिधम्मस्स आदितो ॥१२॥
 वा महाक्खत्तपादीहि वसीहट्टकथा पुरा ।
 सङ्गीता अनुसङ्गीता पच्छा पि च इसीहि वा ॥१३॥
 आमटा पत्तै येरेन महिन्देनेधमुत्तमं ।
 वा दीपं दीपवासीनं मासाप अभिस्सङ्गता ॥१४॥

- [१] अपनेत्वा ततो मासं तम्बपण्णिनिवासिनं ।
 आरोपयित्वा निदोसे मासं तन्तिनयानुगं ॥१५॥
 निकायन्तरलप्रीहि अस्तम्मिस्सं अनाकुलं ।
 महाविहारवासीनं दीपवन्तो विनिच्छये ॥१६॥
 अत्थं पक्कासयित्तामि अंगमट्टकधानु पि ।
 गहेत्तव्वं गहेत्तवान् तोलयन्तो विचक्खणे ॥१७॥
 कम्मट्टानानि सव्वानि धरियाभिज्जा विपरत्तना ।
 विसुद्धिमये पनिदं यत्तमा सव्वं प्कामित्वं ॥१८॥
 तस्मा तं अगहेत्तवान् सकल्लाय पि तन्तिया ।
 पदानुक्रमतो एव करिस्सामत्यवण्णनं ॥१९॥
 इति मे मासमानस्स अभिधम्मकथं इदं ।
 अविविक्खत्ता निगामेध दुल्लमा हि अयं कथा ति ॥२०॥

१

[निदानकथा]

(२) तस्य अभिधम्मो ति^२ केनट्टेन अभिधम्मो? चम्मातिरेकधम्मविसेसट्टेन ।
 अतिरेकविसेसतथदीपको हि एत्थ 'अभि-सट्ठो । "वाळ्हा मे आवुसो दुक्खा वेदना
 अभिक्कमन्ति नो" पटिक्कमन्ति" [] "अभिक्कन्तवण्णा" [सं० १.१] ति

१ सि०-पयिक्खदाहासि. २ सं०, सि०-^०वागेहि. ३ सि०, ली०-पुन.
 ४ सं०, सि०-अगहेत्तवान्. ५-५ सं०-omits. ६ ली०, M. omit. ७-७ M.-
 omits. We fail to notice this expression in S. iv. 120, the
 reference given by Maung Tin.

आदीनु विव । तस्मा यथा समुत्सितेषु बहून्तु छत्तेषु च ध्वेषु च ये अतिरेकप-
माणं विसेखण्णसुच्छानं च छत्तं, तं 'अतिच्छत्तं'ति वुच्चति, यो अतिरेकपमाणो
नानाविधगणविसेससम्पन्नो च ध्वो सो 'अतिध्वो'ति वुच्चति, यथा च एकतो
सन्निपत्तिषु बहून् राजकुमारेषु च देवेषु च यो जाति-भोग-यस-इस्सरिवादिसम्प-
त्तीहि अतिरेकतरो च विसेखण्णवन्तरो च राजकुमारो सो 'अतिराजकुमारो'ति वुच्चति,
यो आयु-वण्ण-इस्सरिय-सम्पत्तिआदीहि अतिरेकतरो च विसेखण्णवन्तरो च देवो सो
'अतिदेवो'ति वुच्चति, तथाकूपी ब्रह्मा पि 'अतिब्रह्मा' ति वुच्चति, एवमेव अन्ये
पि धम्मो धम्मातिरेक-धम्मवित्तद्वेन 'अभिधम्मो' ति वुच्चति ।

(३) सुत्तन्तं हि पत्ता पञ्चखण्धा एकदेसेनेव विमत्ता, न निपदेसेन; अभि-
धम्मं पत्तो पत्ते सुत्तन्तमावनिव-अभिधम्ममावनिव-यव्हीपुच्छकनयानं वसेन निप-
देसतो विमत्ता । तथा द्वादसावतनानि, अट्टारस धातुवो, चत्तारि सन्धानि, चारोसत्ति-
द्विधानि, द्वादसपदिको पञ्चवक्कावो । [३] केवलं हि इन्द्रियविमङ्गे [वि० १२२...]
सुत्तन्तमावनिव नत्थि, पञ्चवक्कावो [वि० १३५...] च पट्ठापुच्छकं नत्थि । सुत्तन्तं
च पत्ता चत्तारो रातिपट्ठाना एकदेसेनेव विमत्ता, न निपदेसेन; अभिधम्मं पत्ता
पत्ते तिण्णं पि नयानं वसेन निपदेसतो विमत्ता । तथा चत्तारो सम्पपधानो,
चत्तारो इदिपादा, सत्तं वोज्झङ्गो, ओरियो अट्टङ्गिको सम्मो, चत्तारि ज्ञानानि,
चत्तसो अपगमज्जायो, पञ्च पिकखापदानि, चत्तसो पट्ठसम्मिदा तिण्णं पि नयानं
वसेन निपदेसतो विमत्तो । केवलं हि एत्थ सिस्सापदविमङ्गे [वि० २८५...]
सुत्तन्तमावनिव नत्थि । सुत्तन्तं हि पत्ता पत्ते जाणं एकदेसेनेव विमत्तं न निप-
देसेन; तथा किलेवा । अभिधम्मं पत्ता पत्ते "एकविधेन औणक्यं" ति [वि०
३०६...] आदिता नयेन मात्तिकं उपेत्ता निपदेसतो विमत्तं । तथा एकेकतो
पट्ठाव अनेकेहि नयेहि किलेवा विमत्तो । सुत्तन्तं पत्ता च पत्ते मुम्मन्तरपरिच्छेदो
एकदेसेनेव विमत्तो, न निपदेसेन; अभिधम्मं पत्तो पत्ते तिण्णं पि नयानं वसेन
मुम्मन्तरपरिच्छेदो निपदेसतो विमत्तो । एवं धम्मातिरेक-धम्मावित्तद्वेन अभि-
धम्मो ति वेदितव्यो ।

(४) पकरणपरिच्छेदतो पत्तेस धम्मसंगणि-विमंग-धातुकथा-पुगालपञ्चात्ति-

१ ति०, M.- omit. २ सि०-विमंगवण्णं. ३ M.- अभि. ४ M.-
omits. ५ M.- पत्ताव. ६ सी०, M.- पञ्च. ७ सि०- द्वादसपदिको.
८ ति०, M.- omit. ९ सि०- हि. १०-१० सी०, M.- चत्तारि सन्धपधानानि.
११ सि०- लोकोपलब्ध. १२ M.- omits. १३ M.- अपगमज्जा. १४-१४ म०, सी०-
omit. १५ M., सी०, म०-omit. १६ M., सी०, म०-च. १७ सि०- "औणक्यं".
१८ सी०- एकतो, M.- एकतो. १९ सी०, म०, M.- omit. २० सी०, म०,
M.- omits. २१-२२ सी०, M.- पत्ते पत्ता. २३-२३ सि०, M.- च वण्णवो.

कथान्तु-यमक-पट्टानानं सत्तत्त्वं पकरणानं वसेन दितो^१ । अयमेव आचरियानं समानकथा ।

(५) वितण्डवादी पनाह—‘कथावत्तु करमा गहितं ? ननु सम्मात्तमुत्तस परिनिव्यानतो अट्टारसवस्साधिकानि द्वे वस्सतानि अतिक्कमित्वा मोग्गाल्लिपुत्तित्स्सथेरेन एतं ठपितं ? तस्मा सावकमासितत्ता छुदुध न^२’ति । ‘किं पन छप्पकरणानि अभिधम्मो’ति ? ‘एवं न वदामी’ति । ‘अथ किं वैदेक्षी’ति । ‘सत्तप्पकरणानी’ति । ‘कतरं गहेत्वा सत्तं करोसी’ति ? ‘महाधम्महृदये नाम अत्थि, एतेन सह सत्ता’ति । ‘महाधम्महृदये अपुब्बं नत्थि, कतिपया वै पण्डवारि अवसेसा, कथावत्तुना सद्धि सत्ता’ति । ‘नो कथावत्तुना, [४]महाघातुकर्था नाम अत्थि, ताव सद्धि सत्ता’ति । ‘महाघातुकथायं अपुब्बं नत्थि, अण्णमत्तिर्की व तन्ति अवसेसा । कथावत्तुना व सद्धि सत्ता’ति ।

(६) सम्मासम्बुद्धो हि सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावत्तुं पत्ता यो एया पुग्गलवादे ताव वत्तुमु पण्डेसु द्विजं पद्धकानं वसेन अट्टमुत्तवादेयुत्ति तं औदि कत्ता सव्वदधाम्मेसु असम्पुण्णभाषवारमत्ताय पाळिया मात्तिकं ठपेत्ति । सा पनेसा तन्ति “पुग्गलो उपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । आमन्ता । यो सच्छिकत्थो परमत्थो ततो सो पुग्गलो उपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । न हेवं वत्तव्वे । आत्ता-नाहि निग्गहं . . . पे०^३ . . . पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । आमन्ता । यो सच्छिकत्थो परमत्थो ततो सो पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । न हेवं वत्तव्वे । आत्तानाहि निग्गहं . . . पे० . . . । सव्वत्थ पुग्गलो नूपलब्धमि, सव्वदा पुग्गलो उपलब्धमि सव्वदा पुग्गलो नूपलब्धमि, सव्वेसु पुग्गलो उपलब्धमि सव्वेसु पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना^४”ति एवं पठमं वादं निस्साय पठमं निग्गहं, दुत्तियं निस्साय दुत्तियं निग्गहं . . . पे० . . . अट्टमं निस्साय अट्टमं निग्गहं दस्सेन्तेन कथाया ठप्पिता । इमिना नयेन सव्वत्थ मात्तिकाठपनं वेदितव्वं ।

(७) तं पनेतं मात्तिकं ठपेन्तो इदं दिस्वीं ठपेत्ति—मम परिनिव्यानतो अट्टारसवस्साधिकानि द्विजं वस्सतानं मत्थके मोग्गाल्लिपुत्तित्स्सथेरो नाम भिक्खुं भिक्खु-

१ सि० adds after this वि. २ M.—कथावत्तु. ३ सि०—वदसि. ४ सि०—त्तत्त्वं. ५ ‘In the Great Commentary’ [Maung Tin]. ६ सि०—व. ७ सि०—पण्डावारा. ८ ‘A book compiled in Ceylon’ [Maung Tin]. Also see Mal. under पातुकथा. ९ सि०, सं०, M. insert before this महाधम्महृदये ताव कतिपया व पण्डवारा अवसेसा. १० सि०—अण्णमत्तका. ११ सि०—याव. १२ Cf. क० १-११; KA.15. १३ सि०—आदिक्. १४ सि०—M.—omit. १५ क० १.१-११. १६ सि०—adds व. १७-१७ M.—अट्टारसाधिकानं परिनिव्यानतो. १८ सि०—omits.

सहस्तमस्यो निमित्तो सकपादे पञ्च सुचसत्तानि परपादे पञ्चा ति सुचसहस्रं समो-
धानेत्वा दीपनिकायपमाणं कथाकथुपकरणं भागेरसती ति । मोग्गलिपुत्तितर-
स्वेरो पि हेदं पकरणं देसेत्तो न अत्तनो जाणेन देसेति, स्त्थारा पमं दिन्नयेन
उपितमातिकाय देसेति । इति स्त्थारा दिन्नयेन उपितमातिकाय देसितत्ता सकले
पेतपकरणं बुद्धमानितमेव नामं जातं ।

(८) यथा किं ? यथा मधु-[5]-पिण्डकमुत्तन्तादीति । मधुपिण्डकमुत्तस्मि
हि भगवा “यतो निदानं भिक्खु परिसं पण्डसज्जासत्त्वा समुदाचरन्ति, एव वे
नत्थि अभिनन्दितव्यं अभिषदितव्यं अज्जोसितव्यं, एसेवन्तो रागानुस्रवानं” [म०
१.१०९] ति मातिकं उपेत्वा उट्टापातना विहारं पाशिसि । धम्मपटिग्गाहका
मिस्सवू महाकच्चानत्थेरं उपसङ्गमिवा एतवलेन उपितमातिकाय अर्थं पुच्छित्तु ।
येरो पुच्छित्तमत्तवेनेयै अकथेत्वा इत्थलस्स अपथितिदस्सनर्थं “सेय्यथा पि आधुनो
पुरितो सारत्थिको सत्तमपेत्तो” [म० १.१११] ति सत्तोपमं आहरित्वा तारत्थको
विय भगवा सत्तापत्तावसदिसा सावका, “तो हावुतो भगवा जानं जानाति, परतं
पत्तन्ति चक्खुसूतो जाणसूतो धम्मसूतो ब्रह्मसूतो वत्ता पवत्ता अत्थस्स निजेत्ता
अमत्तस्स दाता धम्मसाग्गी तथागतो” [म० १.१११] ति स्त्थारं धीमेत्वा पुनपुनं
थेरेहि याचितो स्त्थारा उपितमातिकाय अर्थं विमज्जित्वा “आकङ्कमाना र्थं पन
तुम्हे आपसमन्तो भगवन्तं थेव उपसङ्गमिवा एतमर्थं पुच्छेत्थाव” [म० १.११३];
सवे सव्वज्जुत्तजाणेन सोद्वे संसन्दिपमानं समेति” गण्हेय्याध, नो वे मा गण्हिथी”
ति इमिना अधिपायेन “वर्था वो” भगवा व्याकरोति तथा तं धारेय्याया”
[म० १.११३] ति वत्ता उर्योजेसि । ते स्त्थारं उपसङ्गमिवा पुच्छित्तु । स्त्था
दुक्कथितं कथानेत्तो ति यथाया तुषण्णालिङ्गं उरसापेत्तो विय मीवं उपनामेत्वा
सुपुच्छित्तमत्तपत्तयेत्तिसिरेयं विय महामुसं पूरेत्तो ब्रह्मस्सरं निच्छरेत्वा साधु साधु ति
थेरस्स साधुकारं वत्ता “पण्डितो भिक्खवे महाकच्चानो”, महापत्तो भिक्खवे

१ सि०, ५०. ५३. - इमे. २ M. - omits. ३ सि० - केत्. ४ M. - omits
एव नाम. ५ सि० - पुच्छित्तमत्तवेनेव. ६ सि० - puts this after तुम्हे. ७ सि० -
inserts तं after this. ८ सि० - गण्हय. ९ सि० - adds च after this.
१० M. - नो. ११ सि० inserts after this एतमर्थं. १२ सि० - दुक्कथितं.
१३ सि० - कथापनेन. १४ सि०, PTS. सुवण्णालिङ्गं. ग्लटोका - सुवण्णमयं आलिङ्गं,
सुरकुमुदिनं । म० - सुवण्णालिङ्गं; See later (१.७१) where most of the
authorities read सुवण्णालिङ्गं. अट्टसालिङ्गोवोजना also says: सुवण्णेन पक्कं
आलिङ्गं. Also Cf. Jā. V.156 सुवण्णालिङ्गवत्तल्लज्जिमा गोवा । मधुसारथ्यं दोपनी [p.
52] adds: -सुरकुमुदिनं ताम मज्जे नंस्सितं, उमत्तो वित्थतं । १५ M. - सत्तपक्कं.
१६ सि० - महाकथापनो.

महाकचानो, मं वै पि तुम्हे भिक्खवे एतत्तत्थं पटिपुच्छेय्याम, अहं पि तं एवमेव व्याखेय्यं यथा तं महाकचानेन व्याकत्तं”[म० १.११४]ति आह । एवं सत्थास अनुमादितकालतो पट्ठाव पन सकलं सुत्तन्तं बुद्धमाशितं नाम जातं । आनन्दस्ये-
रादीहि विद्यारितसुत्तन्तेसु^१ पि एसेव नयो ।

(९) एवमेव सम्मासम्बुद्धो सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावत्थुं पत्ता वुत्तनयेन मातिकं उपेसि । [६] उपेन्तो च इदमइत्त-मम परिनिब्बानतो अट्टारसवस्ताधिकानं द्विजं वत्तसत्तानं माथके मोग्गालिपुत्ततिस्सथेरो नाम भिक्खु भिक्खुसहरसमज्जे निसिज्जे सकवादे पञ्च सुत्तसत्तानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहरसं समोधनेत्वा दीध-
निकायपमाणं कथावत्थुपकरणं भाजेस्सती ति । मोग्गालिपुत्ततिस्सथेरो पि इमं पकरणं देसेन्तो न अत्तन्तो जाणेन देसेसि, सत्थास पन दिन्ननयेन उपितमातिक्काय देसेति । इति सत्थास दिन्ननयेन उपितमातिक्काय देहितत्ता सकलमेतं पकरणं बुद्ध-
माशितं एव जातं । एवं कथावत्थुना सद्धिं सत्तप्पकरणानि अभिधम्मो नाम ।

(१०) तस्य धम्मसङ्गणिपकरणे वत्तस्सो विमत्तियो — चित्तविमोसि रूप-
विमोसि निक्खेपोसि अत्थुद्धोसि ति ।

(११) तस्य कामावचरकुसलतो अट्ठ, अकुसलतो द्वादस, कुसलविपाकतो सौळठ, अकुसलविपाकतो सत्त, किरियतो एकादस; रूपावचरकुसलतो पञ्च, विपा-
कतो पञ्च, किरियतो पञ्च; अरूपावचरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारि, किरियतो चत्तारि; लोकुत्तरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारि ति एकूननवुति चित्तानि चित्त-
विमत्ति नाम । चित्तुप्पादकण्डं ति पि एतस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो अतिरेक-
छमाणवारं, विद्यारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं एकविधेन दुविधेना ति आदिना नयेन मातिकं उपेत्वा विद्यारेन विमज्जित्वा दस्सिता रूपविमत्ति नाम । रूपकण्डं ति पि एतस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो अतिरेकद्विमाणवारं । विद्यारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं मूलतो सन्धतो द्वारतो भूमितो अत्थतो धम्मतो नामतो लिङ्गतो ति एवं मूलादीहि निमित्तापित्वा देसितो निक्खेपरासि नाम ।

मूलतो सन्धतो चापि द्वारतो चापि भूमितो ।

अत्थतो धम्मतो चापि नामतो चापि लिङ्गतो ।

निमित्तापित्वा देसितत्ता निक्खेपो ति पबुचति ॥

निक्खेपकण्डं ति पि एतस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो तिमत्तमाणवारं ।
विद्यारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

१ ति०- सुत्तनेवपि. २ ति० inserts नाम after this. ३ §§1-58२.
४ §§583-980. ५ §§981-1367a. ६ §§1368-1599. ७ ति०- विम-
ज्जिता. ८ सी०- द्वि०. ९ ति०- एतस्स. १० ति०- omits.

तदनन्तरं पन तेषितकस्स खुद्वचनस्स अत्थुद्धारमूतं याव स-ण्णदुका नि-
सिखत्तं अट्ठकथाक्खण्डं नाम । [७] यतो महापकरणिया भिस्सु महापकरणे गणनवारं^१
असङ्गखेत्ता गणनवारं समानेति । त वाचनामगगतो द्विमत्तमाणवारं । विथारिय-
मानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

इति एकलं पि^२ धम्मसङ्गणिककरणं^३ वाचनामगगतो अतिरेकतरसमत्त-
माणवारं । विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति । एवमेतं—

चित्तविमत्ति रूपं च निस्सुत्थे अत्थजोत्तना ।

गम्भीरं निपुणं टानं^४ तं पि बुद्धेन देसितं ॥

(१२) तदनन्तरं विमङ्गल्यकरणं नाम । तं खन्धविमङ्गो आयतनविमङ्गो
धातुविमङ्गो सच्चविमङ्गो इन्द्रियविमङ्गो पञ्चवाकारविमङ्गो सतिपट्टानविमङ्गो
सम्मप्यधानविमङ्गो इदिपादविमङ्गो बोज्जङ्गविमङ्गो मग्गविमङ्गो ज्ञानविमङ्गो
अप्यमञ्जाविमङ्गो सिस्सवापदविमङ्गो पटिसम्भिदाविमङ्गो आणविमङ्गो खुद्वकथा-
विमङ्गो धम्महदयविमङ्गो ति अट्ठारसविधेन विमत्तं ।

तस्य खन्धविमङ्गो सुत्तन्तभाजनियं-अभिधम्मभाजनियं-पन्हापुच्छकानं पनेन
तिथा विमत्तो । सो वाचनामगगतो पञ्चमत्तमाणवारो, विथारियमानो पन अनन्तो
अपरिमाणो होति । ततो परं आयतनविमङ्गादयो पि तेहेव तीहि नयेहि विमत्ता ।
तेसु आयतनविमङ्गो वाचनामगगतो अतिरेकमाणवारो, धातुविमङ्गो द्विमत्तमाणवारो ।
तथा सच्चविमङ्गो । इन्द्रियविमङ्गो सुत्तन्तभाजनियं नसि; वाचनामगगतो पनेस
अतिरेकमाणवारमत्तो । पञ्चवाकारविमङ्गो छमत्तमाणवारो, पन्हापुच्छकं पनेस्य
नसि । सतिपट्टानविमङ्गो अतिरेकमाणवारमत्तो; तथा सम्मप्यधान-इदिपाद-
बोज्जङ्ग-मग्गविमंगा । ज्ञानविमङ्गो द्विमाणवारमत्तो, अप्यमञ्जाविमङ्गो अतिरेक-
माणवारमत्तो । सिस्सवापदविमङ्गे पि सुत्तन्तभाजनियं नसि; वाचनामगगतो पनेस
अतिरेकमाणवारमत्तो; [८] तथा पटिसंभिदाविमङ्गो । आणविमङ्गो दसविधेन
विमत्तो; वाचनामगगतो पनेस तिमत्तमाणवारो । खुद्वकथलुविमङ्गो पि दसविधेन
विमत्तो; वाचनामगगतो पनेस तिमत्तमाणवारो । धम्महदयविमङ्गो त्रिविधेन विमत्तो;
वाचनामगगतो पनेस अतिरेकद्विमाणवारमत्तो । तस्ये पि विथारियमाना अनन्ता
अपरिमाणा होन्ति । एवमेतं विमङ्गल्यकरणं नाम वाचनामगगतो पञ्चतिसमत्तमाणवारं;
विथारतो^५ विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१३) तदनन्तरं धातुकथाकरणं नाम । तं (१) संगहो असङ्गहो,
(२) सङ्गहितेन असङ्गहितं, (३) असङ्गहितेन सङ्गहितं, (४) सङ्गहितेन सङ्गहितं,

१ टी०— M.—गणनवारं. २ सि०— M.— गणनं. ३ सि०— omits. ४ सि०—
puts a stop and begins the next sentence with it. ५ टी०— नाणं.
६ M.— आणवस्थु°. ७ सि०— विथारियमानं.

(५) असङ्गहितेन असङ्गहितं; (६) सम्पयोगो विष्णुयोगो, (७) सम्पयुक्तेन विष्णुयुक्तं, (८) विष्णुयुक्तेन सम्पयुक्तं, (९) सम्पयुक्तेन सम्पयुक्तं, (१०) विष्णुयुक्तेन विष्णुयुक्तं; (११) सङ्गहितेन सम्पयुक्तं विष्णुयुक्तं; (१२) सम्पयुक्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं, (१३) असङ्गहितेन सम्पयुक्तं विष्णुयुक्तं, (१४) विष्णुयुक्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं [धातु० १] ति चुद्सविधेन विभक्तं । तं वाचनामग्रातो अतिरेकपञ्चमाणवारमर्त्तं, विचारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१४) तदनन्तरं पुग्गलपञ्चति नाम । सा “खन्धपञ्चति आपतनपञ्चति धातुपञ्चति सचपञ्चति इन्द्रियपञ्चति पुग्गलपञ्चती” [पु० १] ति छविधेन विभक्ता । सा वाचनामग्रातो अतिरेकपञ्चमाणवारः, विचारियमाना पन अनन्ता अपरिमाणा व^१ होति ।

(१५) तदनन्तरं कयावत्थुपकरणं नाम । तं सकवादे पञ्च सुत्तुलानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्रं समोधानेत्वा विभक्तं । तं वाचनामग्रातो इदानीं पोत्थके^२ लिखितं अगोहेत्ता सङ्गीतिआरोपितनयेन वीचनिकावप्यमाणं, विचारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१६) तदनन्तरं यमके नाम । तं सुत्तपमकं खन्धपमकं आपतनपमकं धातुपमकं सचपमकं सङ्गारयमकं अनुसवयमकं चित्तपमकं धम्मयमकं इन्द्रिययमकं ति दसविधेन विभक्तं । [९] तं वाचनामग्रातो वीसमाणवारमर्त्तं, विचारतो अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१७) तदनन्तरं महापकरणं नाम । पट्टानं ति पि तस्सेव नाम । तं (१) हेतुपचयो (२) आरम्भपचयो (३) अविगतिपचयो (४) अनन्तरपचयो (५) समनन्तरपचयो (६) सहजातपचयो (७) अञ्जमञ्जपचयो (८) निस्सयपचयो (९) उपनिरसवपचयो (१०) पुरेजातपचयो (११) पच्छजातपचयो (१२) आसेशनपचयो (१३) कम्मपचयो (१४) विपकपचयो (१५) आहारपचयो (१६) इन्द्रियपचयो (१७) ज्ञानपचयो (१८) मयापचयो (१९) सम्पयुक्तपचयो (२०) विष्णुयुक्तपचयो (२१) अविगत्तपचयो (२२) ज्ञधिपचयो (२३) विगतपचयो (२४) अविगतपचयो ति । पञ्चयुक्तेन ताव चतुषीसविधेन विभक्तं ।

(१८) इमस्मि पन टाने पट्टानं समानेत्तव्वं । कुसलत्तिकादयो हि द्वावीसैतितिका, हेतुधम्मा न हेतुधम्मा...पे०...न-रणा धम्मा अ-रणी धम्मा, इमे सत्ते दुर्का । अपरे पि^३ विज्जाभागिनो धम्मा अविज्जाभागिनो धम्मा...पे०...खये

१ सि०- वेव. २ सि०- कोटुकं. ३ सि० adds पकरण. ४ सि०- अनुसवप^२. ५ सि०- वीसवि^३, M.-वीसे. ६ सि०- बावीसवि^३. ७ सि०, M.-असरपा. ८ सि०-सत्तदुका; See ना० १-१२३. ९ सि०- adds युक्ता.

आणं, अनुप्यादे आणं ति द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका नाम । तेषु द्वावीसति तिका सत्तं दुको ति अयं आहस्व भासिता जिनवचनमूला स्वयञ्जुबुदेन देसिता सत्तने पकरणानं भातिका नाम ।

अथापरे द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका कुतोपमया केन दपिता केन देसिता ति । धम्मसेनापति-सारिपुत्तथेरप्पमया, तेन दपिता, तेन देसिता ति । इमे उपन्तो पन थेरो न खानुक्कत्तिकेन अत्तनो जाणेन दपेसि । एकुत्तरियं पन एकनिपाटै-दुकनिपाट-सत्तैति-दसुत्तरसुत्तनेहि समोधानेत्वा आमिधम्मिकेत्थेरानं सुत्तन्तं पत्ता अक्किलमन्तं दपेत्ता । ते पनेते एकस्मिन् निपत्तेपक्कण्डे येव मायकं पापेत्वा विमत्ता । नेसद्वानेसु नाव स्वरणदुका अमिधम्मो विमत्तो ।

(१९) सम्मासम्युदेने हि अनुलोमपट्टाने द्वावीसतितिके^१ निस्साय तिकपट्टानं नाम निदिट्ठं । तैत्तं दुके निस्साय दुकपट्टानं नाम निदिट्ठं^२ । ततो परं द्वावीसतितिके गहेत्वा दुकसत्ते पक्खिपित्वा दुकतिकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । ततो दुकसत्तं गहेत्वा द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा तिकदुकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । [10] तिके पन तिकेसु येव पक्खिपित्वा तिवतिकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । दुके प^४ दुकेसु येव पक्खिपित्वा दुक्कदुकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । एवं—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चैव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चैव दुकं दुकं च । छ अनुलोमहि नया सुगम्भीरो^५ ति ।

(२०) पचनीयपट्टेदे पि द्वावीसतितिके निस्साय तिकपट्टानं नाम । दुकसत्तं निस्साय दुकपट्टानं नाम । द्वावीसतितिके दुकसत्तेसु पक्खिपित्वा दुकतिकपट्टानं नाम । दुकसत्ते द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा तिकदुकपट्टानं नाम । तिके तिकेसु येव पक्खिपित्वा तिकतिकपट्टानं नाम, दुके दुकेसु पक्खिपित्वा दुक्कदुकपट्टानं नामा ति पचनीये पि छहि नयेहि पट्टानं निदिट्ठं^२ । तेन सुत्तं—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चैव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चैव दुकं दुकं च । छ पचनीयहि^६ नया सुगम्भीरो^५ ति ॥

(२१) ततो परं अनुलोमपचनीये पि एतेनैव उपायेन छ नया दस्सिता । तेनाह—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चैव तिकं दुकं च ।

१ मा०-1-122. २ सि०-सम्पन्नपणपुदेन. ३ सि०, M-omit सुत्तन्तिक.
४ सि०-एकनिपाटादि. ५ सि०-अनियमिक. ६ सि०-अक्किलमन्तं. ७ M. only
reads दपिणं; all others read दपेत्ता. ८ सि०-तेन. ९ तिकपट्टान-11. १०-
१० धम्मसंगणि 1-22 of नातिका. ११ धम्मसंगणि 23-122. मा० १२ सि०-निदिट्ठं,
१३ सि०-दस्सेति. १४ सि०-पन. १५ See तिकपट्टान ii. 71. १६ All texts read
so. १७ सि०, M.-पचनीयापुलोमहि. १८ See तिकपट्टान ii. 71 (last two lines).

तिकं तिकं चैव दुकं दुकं च । छ अनुलोमपञ्चनीयमिह नया सुगम्भीरो ति ॥

(२२) तदनन्तरं पञ्चनीयानुलोमे पि^१ एतेदेव छहि नवेहि निदिष्टं । तेनाह—

तिकं च पट्टान्तरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चैव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चैव दुकं दुकं च । छ पञ्चनीयानुलोममिह नया सुगम्भीरो ति ॥

(२३) एवं अनुलोमे छ पट्टानानि, पटिलोमे छ, अनुलोमपञ्चनीये छ, पञ्चनीयानुलोमे छ पट्टानानी ति इदं चतुर्वीसति-समन्तपट्टान-समोधानं पट्टानं महापकरणं^२ नाम ।

(२४) इदानीं इमस्स अमिधम्मस्स गम्भीरमावविजाननत्थं चत्तारो सागरा वेदितव्वा— संसारसागरो, जलसागरो, नयसागरो, आणसागरो ति ।

(२५) तथ संसारसागरो नाम—

खन्धानं च पटिपाटि धातु-आयतनानि^३ च ।

अब्बोच्छिन्नं वत्तमाना संसारो ति पबुचती ति ॥

एवं वुत्तं संसारंवेहं । स्वायं यस्मा इमेसं सत्तानं उप्पत्तिया^४ पुरिमकोटि न पञ्जायति एत्तकानं हि वस्ससतानं वा [11] वस्ससतहस्सतानं वा वस्ससतसहस्सतानं वा, कप्प-सतानं वा कप्पसहस्सतानं वा कप्पसतसहस्सतानं वा मत्थके सत्ता उप्पत्ता, ततो पुब्बे नाहेतुं ति वा, अनुकस्स नार्मि रज्जो काले उप्पत्ता, अनुकस्सं पुत्तरल काले उप्पत्ता ततो पुब्बे नाहेतुं ति वा, अयं परिच्छेदो नथि; “पुरिमा भिक्खवे कोटि न पञ्जायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसि अथ पञ्छा संभवी” [अं० ५.११३] ति इमिना पन नयेन अवे संसारसागरो नाम अनमतथो वे^५ ।

(२६) महासमुदो पन जलसागरो नामा ति वेदितव्वो । सो चतुरासीति-बोजनसहस्सगम्भीरो । तथ उदकस्स आब्बहकसत्तेहि वा आब्बहकसहस्सेहि वा आब्बहकसत्तसहस्सेहि वा पमाणं^६ नाम नथि । अथ लो असत्तेय्यो अप्पमेय्यो महाउदकस्सत्थो त्वेव संखं गच्छति । अयं जलसागरो नाम ।

(२७) कतमो नयसागरो ? तेपिट्ठं सुद्धवचनं । हे पि हि^७ तन्तियो पच्च-वेक्खन्तानं सदासम्पत्तानं पञ्चादवहुत्तानं आणुत्तरानं कुलपुत्तानं अनन्तं पीतिसोम-नस्सं उप्पज्जति । कतरौ हे^८ ? विनयं च अमिधम्मं च । विनयपरानं भिक्खून् विनयवन्ति पच्चवेक्खन्तानं दोसलुरुपं विक्खापदपञ्जापनं नाम— इमहिं दोसे इमहिं वीतिककमे इदं नाम हेती ति विक्खापदपञ्जापनं— अज्जेसं अवितथो,

१ See तिकपट्टान ii.72. २ ति०, M.— पञ्चनीयानुलोममिह. ३ ति०— wrongly reads अनुलोमपञ्चनीयमिह. ४ See तिकपट्टान ii.73 ५ ति०— समन्तपट्टानस्य समोधानपट्टानं महापकरणं. ६ ति०— M.— धातु-आयतनानि. ७ ति० adds संसारसागरो नाम. ८ ति० omits. ९ M. adds नाम after this. १० ति०—च. ११ M.— परिमाणं. १२ ति०— omits; M. हे हि. १३ ति०, म०— कतमा. १४ ति० adds पि after this. १५ M.— omits the first member.

बुद्धानमेव विमयो ति । उत्तरिमनुस्सधम्मोपेयालं^१ पच्चवेकखन्तानं नीलपेयालं^२ पच्च-
वेकखन्तानं सञ्जरितोपेयालं^३ पच्चवेकखन्तानं अनन्तं^४ पीतिसीमनस्सं उपपज्जति ।
आमिधम्मिकाभिवृत्तं पि खन्धन्तारं पि आयातनन्तारं पि धात्वन्तारं पि इन्द्रियन्तारं
बल-बोज्जङ्ग-कम्म-विगाफन्तारं क्कारूपपरिच्छेदं सण्ह-सुखुमधम्मं गगनतले तावक-
रूपानि गणेतो^५ विषय रूपारूपधर्मे पव्वं पव्वं कौट्ठासं कौट्ठासं काया विमज्जन्तो^६
दस्सेहि वत् नो सत्त्वा ति आमिधम्मतन्नि पच्चवेकखन्तानं अनन्तं पीतिसीमनस्सं
उपपज्जति ।

एवं उपत्तिया पनत्स इदं वत्सु^७ पि वेदितव्यं—महानाग-विमिर्ष-तिस्सदल-
स्थेरो [12] किर नाम महाघोषि बन्दिस्सामी ति परतीरं गच्छन्तो नावाय उपरितले
निसिञ्चो महासमुद्दं ओलोकेति । अथ^८ स्स तद्धिमे समवे नेव परतीरं पञ्जायित्थ, न
ओरिमीतीरं, ऊमिवेगपमेद-समुत्तात-जलचुण्ण-परिकिण्णो पने^९ पसारित-रजतपट-सुमन-
पुफ्तसन्धरत्तदिसो महासमुदो वै पञ्जायित्थ । सो किं नु खो महासमुद्दस्स ऊमिवेगो
बलवा उदातु चतुषीसतिण्णमेदे स्समन्तापट्टानि नयमुत्तं बलवं ति चिन्तेति । अथ^{१०} स्स
महासमुदे परिच्छेदो पञ्जायति—अयं हि देट्ठा पठविया परिच्छिन्नो, उपरि आकातेन,
एकतो चक्रवालपव्वत्तेन, एकतो बेलन्तेन परिच्छिन्नो; स्समन्तापट्टानस्स पन परिच्छेदो
न पञ्जायती ति सण्हसुखुमधम्मं पच्चवेकखन्तस्स बलवधीति उपपत्ता । सो पीतिं
विकल्भंमेत्ता विपस्सन् कट्टेत्ता दधानिनिन्नो वै^{११} सव्वकिलेसे खेफेवा अगफले अरहत्ते
पतिट्ठाय उदानं उदानेति—

अत्येव गम्भीरगतं सुदुब्बुधं । सर्वं अमिञ्चाय सहेतुसम्भवं ।

यथानुपुष्यं निस्सिलेन दैस्सितं । महेस्सिना रुक्कातं व परसती ति ॥

अयं नयसागरो नाम ।

(२८) कतमो जाणसागरो ? सव्वञ्जुतजाणं जाणसागरो नाम । अयं
संसारसागरो नाम, अयं जलसागरो नाम, अयं नयसागरो नामा ति हि^{१२} तं शब्देन
न सक्का जानितुं, सव्वञ्जुतजाणेनेव सक्का जानितुं ति सव्वञ्जुतजाणं जाण-
सागरो नाम ।

(२९) इमेसु चत्तुसु सागरेसु इमहिंमं ठाने नयसागरो अधिपेत्तो । इमं हि
सव्वान्नु बुद्धा व पटिविज्जन्ति । अयं पि भगवा बोधिमूले निसिञ्चो^{१३} इमं पटिविज्जित्वा
इमं वत् मे धम्मं एतन्तस्स गवेसन्तस्स कण्णसत्तसहस्राधिकानि चत्तारि असंखेय्यानि

१ वित्त०-३.९२. २ वित्त०-३.११३. ३ वित्त०-३.१३९. ४ सि०-अनन्तत्वं
(१). ५ सी० म०- गणहन्तो, PTS, गणहन्तो, M.- गणहन्तो. ६ सी० M.- विमज्जन्तो.
७ सि०- वत्सु. ८ सी०, M.- महागविम्बव^०, म०- महागतिगामिव^०. ९ सि०-विण-
किण्ण^०. १० सि०-omits. ११ न०-व, सि०, M. omit, १२ सि० omits.
१३ सि० omits.

वीतिवृत्तानि, अथ मे इमस्मि षडङ्गे निमित्तेन दियदुक्किलेससहसं सेवेत्वा अयं चम्भो पटिविद्धो'ति पटिविद्धधम्मं पञ्चवेस्खन्तो सत्ताहं एकपाडङ्गेने नित्थीदि । ततो तस्मा पलङ्का बुद्धाय 'इमस्मि वत मे षडङ्गे सज्जन्नुत्तज्जणं पटिविद्धं'ति अनिमित्तेहि चक्खुहि सत्ताहं षडङ्गं ओल्लोकैन्तो अट्ठासि । ततो देवतानं 'अज्जा पि नूनं सिद्ध-[13]-'त्यस्त कत्तव्यक्किण्णं अत्थि, पलङ्कस्मि आलयं न विजहती'ति परिवितक्को उदपादि । सत्था देवतानं वितक्कं आवा तावदेव तासं वितक्कं वृषमसत्थं वेहासं अत्थुमानया यमकपाटिहारियं दस्सेसि । महावीधिषडङ्गस्मि हि कतपाटिहारियं च, जातिसमागमे कतपाटिहारियं च, पाटालेपुत्तमागमे कतपाटिहारियं च, सज्जं गाडम्बैक्खसभूले कर्तं-यमकपाटिहारियमदिसमेव अहोसि । एवं पाटिहारियं कत्था पलङ्कस्त च दितट्ठानस्त च अन्तरे ओक्कास्तो ओरुह्य सत्ताहं चङ्गमि ।

(३०) इमेसु च एकवीसतीना दिवसेसु एकदिवसे पि सत्थु सरिरो रस्मियो न निक्खन्ता । चतुथे पन सत्ताहे पक्खिमुत्तराय दिखाय रत्तनघरे नित्थीदि—रत्तन-परं नाम न रत्तनैवयं मेहे । सत्ताहं पन पकरणानं सम्मसितट्ठानं रत्तनपरं ति वेदि-तत्थं—तत्थ धम्मसङ्गणि सम्मसन्तास्सा पि सरिरो रस्मियो न निक्खन्ता । विमङ्ग-पकरणं धातुकथं पुग्गालपञ्चमं कथाकथुपकरणं यमकपकरणं सम्मसन्तास्सा पि सरिरो रस्मियो न निक्खन्ता ।

(३१) यदा पन महापकरणं ओक्कस्य "हेतुपञ्चवो आरम्भणवत्तवी ... पे०... अविगतनिचयो"ति सम्मसने आरभि, अथ'स्त चतुर्वीसतिसमन्तपट्टानं सम्मसन्तास्स एकन्ततो सज्जन्नुत्तज्जणं महापकरणे वेव ओक्कासं लभि । यथा हि तिभिरतिमिद्धत्थमहासत्थो चतुर्वीसतियोजनसहससगम्भीरे महासमुदे वेव एकन्ततो ओक्कासं लभति, एवंमेव सज्जन्नुत्तज्जणं एकन्ततो महापकरणे वेव ओक्कासं लभि ।

(३२) सत्थु एवं लोकोकासेन सज्जन्नुत्तज्जणेन यथासुखं सज्जसुसुमधम्मं सम्मसन्तास्स सरिरो नीलपीतलोहितोदातमज्जेट्ठप्पमस्सरवसेन छवण्णारस्मियो निक्ख-मिंसु । केसमसुहि चेव अक्खीनं च नीलट्ठानेहि नीलरस्मियो निक्खमिंसु, वातं वसेन गगन्तले अज्जननुणसमाकिण्णं विष डम्मापुण्णनीलुण्णलदलसञ्जसं विष वीतिवृत्तानं मणितालवप्पे विष सम्पसारितमेवकपदं विष च अहोसि । छवितो चेव अक्खीनं च पीतट्ठानेहि [14] पीतरस्मियो निक्खमिंसु; वातं वसेन दिवमात्ता सुवण्णरसधादा निमिज्जमानो विष सुवण्णपटप्पारितो विष कुकुमेषुण्णरजिता विष

१ M.—एकल्लेके २. M.—पटिविद्ध, ३ सि०, M.—omit. ४ M.—पाटिवुत्त^०.
५ म०—कच्छव^०. ६ सि०, M.—omit. ७ सि०, M.—insert before this सत्.
८ See १.१७ above. ९ सि०—लभति. १० सि० M.—तिभिरविज्जल^० Cf.
Kalpasūtra i.43 where we have तिभि and तिभिरविज्जल. ११ So
reads M. १२ M.—^०पवारिता. १३ सि०—कुकुट; म०—कुङ्कुट.

कणिकारैरुपसम्परिकिण्णा विष च विरोचिन्तु । मेसलोहिदेहि चैव अन्तर्नीनं च रत्तट्टानेहि लोहितरस्मियो निक्खमिन्तु यत्तं वसेन दिसामागा धीनधिदुत्तुण्णरञ्जिता विष सुपक्कहासारसनिशिञ्जनावो विष रत्तकम्बवपरिर्वेक्षिता विष जज्जुमनै-पालि-महक-बन्धुजीपक्कदुत्तुमसम्परिकिण्णा विष च विरोचिन्तु । अट्टीहि चैव दन्तेहि चैव अक्खीनं च सेतट्टानेहि ओदात्तरस्मियो निक्खमिन्तु; यानं वसेन दिसामागा रजत-पटेहि^१ आतिञ्जमानवीचाया सम्परिकिण्णा विष संपसारितरजतपट्टविताना विष, वीतिपतन्तरजतयादवण्ठा विष, कुन्द-कुमुद-सिन्दुवार-सुमन-मल्लिकादि-कुत्तुमसञ्जहा विष च विरोचिन्तु । मञ्जेदुत्तुपमस्सया एन तम्हा तम्हा सरीरपदेसा निक्खमिन्तु ।

(३३) इति ता छव्यण्णरस्मियो निक्खमित्था घनमहापट्ठि गग्निन्तु । चतु-महुताधिक-द्वियोजनसतसहस्रबहला महापट्ठपी निदन्तसुवण्णपिण्डि विष अहोसि । पट्ठवि विनिविद्धत्वा देट्ठा उदकं गग्निन्तु । पट्ठवीमन्वारकं अट्टनहुताधिकं चतुसोजन-सतसहस्रबहलं उदकं सुवण्णकलसेहि आतिञ्जमानं विलीनसुवण्णं विष अहोसि । उदकं विनिविद्धित्वा वातममाहेतुं । छत्रहुताधिक-नवयोजनसतसहस्रबहलो वातो समुत्थितसुवण्णकलसेहि विष अहोसि । वातं विनिविद्धित्वा देट्ठा अर्जटाकावं पक्खमिन्तु । उपरिमाणेन उप्पत्तत्वा पि चातुस्महाराधिके गग्निन्तु । ते^२ विनिविद्धित्वा तावपिमे ततो यामे ततो तुसिखे ततो निम्मानसो ततो परनिम्मितवसवत्ती ततो नव ब्रह्मलोके ततो वेहण्णे ततो ऽहं सुद्धावासे विनिविद्धित्वा वत्ताये आरुण्यं गग्निन्तु । वत्ताये आरुण्ये विनिविद्धित्वा अजटाकावं पक्खमिन्तु । तिरियमाणेहि अनन्ता लोकधातुयो पक्खमिन्तु ।

(३४) एतकेणु टानेणु चन्दमि चन्दपम्मा नत्थि, मृत्थि सुरियपम्मा नत्थि, तारकरूपेणु तारकपम्मा नत्थि, देवतान् उप्पानविमानकण्ठकत्थेणु चैव सरीरेणु च आमरणेणु चा ति-सव्वत्थ पम्मा नत्थि । तित्थस्सि महासस्सि-लोकधातुया आलोकफरजसमतथो महाब्रह्मा पि [15] सुरियुग्गमने सज्जोपनको विष अहोसि । चन्दसुरियतारकरूप-देवतस्वानविमान-कण्ठकत्थानं परिच्छेदकमत्तकमेव पप्पमावित्थ । एतकं टानं बुद्धरस्मिहि चैव अज्जोत्थं अहोसि ।

(३५) अयं च नेव बुद्धानं अधिद्वान-इद्धि, न मावतामया इद्धि । सण्ह-सुत्तुन-धम्मं एन सम्मततो लोकिनाथस्स लोहितं पत्तीदि, वत्थुरुपं पत्तीदि, छवि-वण्णो पत्तीदि । चित्तसमुद्धाना वण्णयाणु समन्ता अवीतिहत्यमत्ते पदेसे निव्वला व अट्ठासि । इमिना नीहारेन सत्ताहं सम्मसि । सत्तरत्तिन्दिवानि सम्मासितधम्मो कित्तको अहोवी ति ? अनन्तो अपरिमाणो अहोसि । अयं ताव मनसा देसना नाम ।

१ सी० M.—कणिकार. २ So reads M. ३ सि०—जपकुसुम°. ४ सि०, M.—रजतपटेहि. ५ सि०, म०—सिन्दवार. ६ सि०—अज्जट°. ७ सि०—दे पि, ८ सि०—अहो.

(३६) स्वप्ना पन एवं सप्ताहं मनसा चिन्तितं धम्मं वचोरोदं कत्वा देसेन्तो वस्तसहस्सेन पि वस्तसहस्सेन पि वस्तसहस्सेन पि माथकं पापेत्वा देसेतुं न सक्कोती ति न वत्तब्ब । अपरमागस्मिं हि तथागतो तावत्तिसमवने पारिच्छाकमूले पण्डुकम्बल-सिलायं दससहस्सचक्रवालदेवतानं मग्गे भित्तिओ मातरं कायसर्पिस्स कत्वा कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अव्याकता धम्मा [४०मा०१] ति धम्मं देसेन्तो सत्तमागेन सहस्समागेन सत्तसहस्समागेन धम्मन्तरा धम्मन्तरं संक्रमित्वा संकमित्वा वै देसेति । तयो मासे निरन्तरं पथित्तदेसनावेगेन पवत्तआकासगङ्गा विष अधोमुख-उपितउदकपट्टा निस्सलन्तउदकधारा विष च हुत्वा अनन्ता अपरिमाणा अहोसि ।

(३७) बुद्धानं हि मलानुमोदनकाले थोकं बट्टेत्वा अनुमोदेत्तानं देसना दीध-मग्गिमानिकावप्पमाणा होति । पच्छामत्तं पन सम्पत्तपरित्याग धम्मं देसेत्तानं देसना संवुत्त-अंगुत्तरिक्के-द्वेम्हानिकावप्पमाणा व होति । कस्मा ? बुद्धानं हि मन्वत्तपरिवारो बहुओ दन्तावरणं मुक्कसितं^१ मुखादानं सिद्धिं^२ जिह्वा मुदुका सरो मधुरो बचनं सट्टुपरिवत्तं । तस्मा तं मुहुत्तं देसितधम्मो पि एकओ होति । तेमात्तं देसितधम्मो पन अनन्तो अपरिमाणो वेव ।

(३८) आनन्दभेवे हि ग्रहस्तुतो पिपिटकपरो पद्मदत्तगाथासहस्सानि सट्टिपदसहस्सानि उतापुष्पानि आकट्टन्तो विष टितप्पदेसेव उत्ता गग्गति वा वाचेति वा देसेति वा । एत्तओ थेरस्स एको उद्देसम्मो होति । थेरस्स हि अनुपदं उद्देसं ददमानो अज्जो दातुं न सक्कोति, न सम्भापुत्ताति । सम्मासम्मुद्धो व सम्भापुत्थेव । एवं अधिमत्तसतिमा अधिमत्तगतिमा अधि-[१६]-मत्तपितिमा तथाधिपसावको स्वत्थारा तेमासं इमिना नीहरैन देसितं देसत्तं वस्तसत्तं वस्तसहस्सं उग्गाहन्तो पि माथके पापेत्तुं न सक्कोति ।

(३९) एवं तेमासं निरन्तरं देसेत्तस्स पन तथागतस्स कवळिद्धाराहारपटिवद्दं उपादिब्रह्मसीरं कथं पापेसी ति ? पटिवग्गमेनेव । बुद्धानं हि सो सो कालो सु-वत्थितो सुवदिच्छित्तो सुपचक्खो । तस्मा अगवा धम्मं देसेन्तो मनुस्सलोके कालं ओलोकेति । सो मिसत्ताचारवेत्तं सल्लक्खेत्वा निमित्तबुद्दं मपित्वा 'इमस्स चीवरगहणं पत्तगहणं च सरकुत्ति-आक्कप्पो एवरूपो नाम होतु, एत्तकमेव धम्मं देसेतु' ति अधिद्वाय पत्तचीवरमादाय अनोत्तत्तदहे गच्छति । देवता नागलतादन्ताकट्टं देन्ति । तं खादित्वा अनोत्तत्तदहे करीरं पटिवग्गित्वा मनोसिलालले डितो तुरत्त-दुपट्टं निवामेत्वा चीवरं वारुपित्वा चातु-महाराजदत्तियं सेलमयं पत्तं आदाय उत्तरकुट्टं गच्छति । ततो पिण्डपातं आहरित्वा अनोत्तत्तरीरे निमिच्चो तं परिमुञ्जित्वा दिवा-विहाराय सन्दनवने गच्छति ।

१ लो०, म०-अपरमागे पि. २-१ सि०, M, omit. ३ सि०-पेसापत्ता ओदित्तिवा. ४ M.-सकुत्तरिक्के, सि०-अंगुत्तरान्तिवाय, ५ म०-मुक्कसितं, सि०-मुक्कसितं.

(४०) धम्मसेनापति सारिपुत्तधेरो पि तथ गन्त्वा सम्भासम्बुद्धस्स वसें कत्वा एकमन्तं निसीदति । अथस्स सत्था नयं देति । 'सारिपुत्त, एत्थको धम्मो देसितो' ति आचिक्खति । एवं सम्भासम्बुद्धे नयं देन्ते पटिसम्मिदापत्तास्स अग्ग-सायकस्स बेलन्ते उन्वा हत्थं पसारेत्ता वस्सितसम्बुद्धादितं नयदानं होति । थेरेस्सा पि नयसत्तेन नयसहस्सेन नयसत्तासहस्सेन भगवता देसितधम्मो उपट्ठाति वेव ।

(४१) सत्था दिवाविहारं निसीदित्वा धम्मं देसेत्वा काय वेलाय गच्छती ति ? सावधियासीनं कुलपुत्तानं^१ सम्भत्तानं धम्मदेसनवित्ता नाम अधिप, ताव वेलाय गच्छति । धम्मं देसेत्वा गच्छन्तं वा आगच्छन्तं वा के जानन्ति के न जानन्ती ति ? महेस्सत्ता देवता जानन्ति, अपेक्खत्ता न जानन्ती ति । कस्मा न जानन्ती ति ? सम्भासम्बुद्धस्स वा निम्मिल्लुद्धस्स वा रस्मिआदीसु नानत्तामाया । उमिन्ने पि हि तेसं रस्मीसु वा खरेसु वा वच्चेसु वा नानत्तं नथी ति । सारिपुत्तधेरो पि सत्थारा देसितं देसितं धम्मं आहरित्वा अतनो सद्विहारिकानं पब्बन्नं भिक्षुसुत्तानं देसेती ति ।

(४२) तेसं अयं पुब्बयोगो— [17] ते किर कस्सपदस्सलस्स काले खुद्दक-वग्गुलि-योगिन्यं निव्वत्ता पम्मारे ओल्लम्भन्ता द्विमे आभिधम्मिकभिक्षुर्न अभिधम्मं सक्कायन्नानं सेरे निमिषं गेहेत्ता काहपस्सं सुकप्पस्सं अजानित्वा पि खेरे निमिषग्गा-हमत्तकेनेव कालं कत्ता देवल्लोके निव्वत्तिसु । एक्कं बुद्धन्तरं देवल्लोके वसित्वा तस्मिं काले मनुस्सल्लोके निव्वत्ता यमकपाट्टहारिये पसीदित्वा थेरेस्स सत्तिक्के पव्विंसु । थेरो सत्थारा देसितदेसितधम्मं आहरित्वा तेसं देसेति । सम्भासम्बुद्धस्स अभिधम्मदेसना-परियोजानं च तेसं भिक्षुसुं सत्तप्पकरण-उग्गाहणं च एकप्पहारिनेव अहोसि ।

(४३) अभिधम्मो वाचनामग्गो नाम सारिपुत्तधेरपमवो । महापकरणे गणनवारो पि थेरेनेव ठपितो । थेरो हि इमिना नीहारिने धम्मन्तरं अमपस्सेत्वा व सुखं गहेतुं धारेतुं परियापुणितुं वाचेतुं च पहीती ति^२ गणनवारं ठपेति ।

(४४) एवं सन्ते थेरो च पटमतरं आभिधम्मिको होती ति ? न होति । सम्भासम्बुद्धो च पटमतरं आभिधम्मिको होति । सो हि तं महाबोधिरत्तल्ले निसी-दित्वा पटिविदित्ति । बुद्धो हुत्वा च एन सत्ताहं एकपल्लकेन निमिषो उदानं उदानेसि—

वदा इवे पातुमवन्ति धम्मा । आत्तापिनो शायतो ब्राह्मणस्स ।
अथ^१स्स कङ्का वपयन्ति सत्त्वा । यतो पजानाति संहेतुधम्मं ॥
वदा इवे पातुमवन्ति धम्मा । आत्तापिनो शायतो ब्राह्मणस्स ।
अथ^२स्स कङ्का वपयन्ति सत्त्वा । यतो खवं पच्चवानं अवेदि ॥
वदा इवे पातुमवन्ति धम्मा । आत्तापिनो शायतो ब्राह्मणस्स ।

१ सी०, ५० - देसेतुं; M. inserts after this पत्तवोवग्गादाय. २ सि० omits; M. - सम्भत्तानं. ३ सि०, M. - होती चि.

विधायं तिदुति मारसेनं, सूरौ^१ व ओभासउमन्तल्लिखं ति ॥
इदं पठमबुद्धवचनं नाम ।

[18] धम्मज्झमाणका पन

“अनेकजातिसंसारं सन्धाविहसं अनिश्चितं ।

गहकारकं गवेसन्तो दुक्खा जाति पुनपुनं ॥

गहकारकं दिट्ठो^२सि पुन गेहं न काहति ।

सब्बा ते फालुका भग्गा गहकूटे पिसंखतं ।

विसङ्खारगतं चित्तं तण्हानं खयमङ्गला” ति ॥ [च० १५३-५४]

इदं पठमबुद्धवचनं नामा ति वदन्ति ।

यमकतालानमन्तरे निपन्नेन भगवता परिनिब्बानसमये “हन्द दानि मिकखवे
आमन्तयामि वो, वयधम्मा सङ्गारा, अप्पमादेन सम्पादेथा” ति [दी० २. १५६]
तुत्तवचनं पच्छिमबुद्धवचनं नाम । उभयमन्तरे पञ्चसत्तालीसवस्तानि पुण्डरीकं
गन्धेत्तेन विध, रत्तावादि^३ आयुषन्तेन विधै, व कथितो अमृतपफासनो सद्धम्मो
मज्झिमबुद्धवचनं नाम ।

(४५) वं सर्वं पि सङ्गहमानं पिटकतो तीणि पिटकानि होन्ति, निकायतो
पञ्चनिकाया, अङ्गतो नव अङ्गानि, धम्मकलन्धतो चतुरासीति धम्मकलन्धसङ्गतानि ।

(४६) कथं ? सर्वं पि हेतं पिटकतो विनयपिटकं सुत्तन्तपिटकं अमिषम्म-
पिटकं ति^४ तिप्पभेदमेव होति । तथ उभयानि पातिमोक्खानि द्वे विमङ्गला द्वावील-
ति खण्डका सोळल परिवारा ति इदं विनयपिटकं नाम । ब्रह्मशाखादिचतुत्तिस-
सुत्तसङ्गहो दीधनिकायो । मूलपरियायसुत्तादि-दियट्ठसत्-द्वेनुत्तसङ्गहो मण्डिम-
निकायो । ओष्ठतरणसुत्तादि-सत्तसुत्तसङ्गहस-सत्तसत्तैद्वासट्ठिसुत्तसङ्गहो संवृत्तनिकायो ।
चित्तपरियादान-सुत्तादि-नवसुत्तसङ्गहस-पञ्चसत्-सत्तैपण्णसंमुत्तसङ्गहो अंगुत्तर-
निकायो । खुद्दकपाठ-धम्मपद-उदान-इतिवुत्तक-सुत्तनिपात-विमानकथु-पेतवत्तपु-
थेरगोथा-थेरीगाथा-जातक-निदेस-पडिसम्मिदा-अपदान-बुद्धवंत-चरियापिकवसेन
पण्णसरणभेदो खुद्दकनिकायो ति इदं सुत्तन्तपिटकं नाम । धम्मसङ्गणि-आदीनि
सत्तपकरणानि अमिषम्मपिटकं नाम ।

(४७) [19] तथ

विविधविसेसनयत्ता विनयन्तो चैव कायवाचानं ।

विनयस्थविदूहि अयं विनयो विनयो ति अक्खलतो ॥

१ M., ३०, सी० - सुदिपो. २ विन० - १.२. ३ M. - omits. ४ Cf.
समन्व० pp.16-27, §§३२-43. ५ M. - सुत्तसत्त०. ६ M. - सुत्तपण्णाम०.
७ Chinese version of समन्वयसङ्ग्रहो omits this and mentions only
fourteen books. See n. 5 on p.18 of the PTS ed. of this book.

विधिषा हि एत्थ पञ्चविधपातिमोक्त्तुदेस-पाराजिकादि सत्तआपवित्त्तम्भमातिका
पिमङ्गादिप्पमेदनया वित्तेयसूता च दळ्ळीकम्मतिथिलकरणण्ययोजना अनुपज्जन्ति-
नया । कायिकवाचालिकअव्हाचार-मित्थेयनतो एम कायं वाचं च विनेति । तस्मा
विधिधनयत्ता वित्तेयनयत्ता कायवाचानं च विनयनतो अयं विनयो विनयो ति
अक्खातो । तेनेतमेतस्स वचनस्थकोसल्लार्थं सुत्तं—

विधिधित्तेयनयत्ता विनयनतो चैव कायवाचानं ।

विनयत्तविदूहि अयं विनयो विनयो ति अक्खातो ति ॥

(४८) इतरं पन

अत्थानं सूचनतो सुवुत्ततो सवनतो च सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसमागतो च सुत्तं सुत्तं ति अक्खातं ॥

तं हि अत्तत्थपरत्थादिभेदे अत्थे सूचेति । सुवुत्ता वेत्थ आत्था धेनेदय'ज्झासयानुलोमेन
सुत्तत्ता । सवति वेत्तं अत्थे, सस्समिप पाळे, पसपती ति सुत्तं होति । सूदति चेत्तं,
धेनु वियं खारं, पप्परती ति सुत्तं होति । मुद्दु च ने तावति रक्खती ति सुत्तं होति ।

सुत्तसमागं वेत्तं । यथा हि तच्छकानं सुत्तं पमाणं होति एवमेतं पि विज्जूनं । यथा
च सुत्तेन सङ्गहितानि पुण्डानि न विद्विरियन्ति विद्वंसियन्ति एवमेतेन सङ्गहिता
अत्था । तेनेतमेतस्स वचनस्थकोसल्लार्थं सुत्तं—

सुत्तानं सूचनतो सुवुत्ततो सवनतो च सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसमागतो च सुत्तं सुत्तं ति अक्खातं ति ॥

(४९) अभिधम्मसुत्त वचनस्थो वुत्तो येव । अप्पो पन नयो—

यं एत्थ वुट्ठिमन्तो सल्लक्खणा पूजितो परिच्छिन्ना ।

सुत्ताधिका च धम्मा अभिधम्मा तेन अनक्खातो ॥

[20] अये हि अभि-सदो वुट्ठि-सल्लक्खण-पूजित-परिच्छिन्नाधिकेसु विस्तति ।
तथा हेस “चाळ्हा मे आवुसो दुक्खा वेदना अमिक्कमन्ति, नो पटिक्कमन्ती
[] ति आदीसु वुट्ठियं आगतो । “या ता रत्तियो अभिज्जाता अभि-
ल्लिक्खता” [] ति आदीसु सल्लक्खणे । “राजाधिराजा मनुजिन्दो” [मु० नि०
१.५३] ति आदीसु पूजिते । “पटियसो विनेतुं अभि-धम्मे अभि-विनये” [विन०
१.६४] ति आदीसु परिच्छिन्ने; अज्जमज्जसंकरविरहिते धम्मे च विनये चा ति
वुत्तं होति । “अमिक्कत्तेन वण्णेना [Cf. सं० १.१...] ति आदीसु अधिके ।
एत्थ च “रूपपचयिथा मग्गं मावेति मेत्तानहगतेन चेतसा एकं दिवं फरिया विह-
स्ती” [§१६०] ति आदिना नयेन वुट्ठिमन्तो पि धम्मा वुत्ता । “रूपारम्भणं वा
सद्वारम्भणं वा” [§१] ति आदिना नयेन आरम्भणादीहि लक्खणीयत्ता सल्लक्खणा
पि । “लेक्खा धम्मा, अलेक्खा धम्मा, लोडुत्तरा धम्मा” [] ति आदिना

१ M., सो०-विद्वंसिन्ति. २ M.—वृत्ता. ३ See n. 7 in १.२.

नयेन पूजिता पि; पूजारहा ति अधिष्ठायो । “कस्सो होति, वेदना होती” [११]
ति आदिना नयेन समावपरिच्छिन्नता परिच्छिन्ना पि । “महग्गता धम्मा,
आप्पमाणा धम्मा, अनुत्तरा धम्मा” [] ति आदिना नयेन अविका पि धम्मा
युक्ता । तेनेतयेतस्स वचनत्पकोसल्लभं पुनं—

यं एत्थं बुद्धिमन्तो सत्त्वसणा पूजिता परिच्छिन्ना ।

वृत्ताधिका च धम्मा अमिधम्मो तेन अक्खत्तो ति ॥

(५०) यं पनेत्थ अविस्सिट्ठं^१ तं

पिटकं पिटकथविद् परिपत्तिमाज्जनत्थतो आहु ।

तेनं समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेत्था ॥

परिपत्ति पि हि “मा पिटकसंपदानेना” [अ० १.१८९] ति आदीसु
पिटकं तिबुच्चति । “अथ पुरिसो आगच्छेत्थ कुहालपिटकमादाया” [म० १.१२७]
ति आदीसु यं किञ्चि माजनं पि । तस्मा

पिटकं पिटकथविद् परिपत्तिमाज्जनत्थतो आहु ।

इयानि

तेन समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेत्था ति ॥

तेन एवं दुषिक्खणेन पिटकसहेन सह समासं कत्वा विनयो च सो पिटकं च
परिपत्तिमाज्जतो, तस्स तस्स अत्थस्स माज्जनतो वा ति विनयपिटकं । यथापुत्तेनेव नयेन
मुत्तं च तं पिटकं वा ति सुत्तपिटकं । अमि-[21]-धम्मो च सो पिटकं वा ति
अमिधम्मपिटकं ति एकस्मै तयो पि विनयादयो जेत्था ।

(५१) एवं जत्वा च फलं पि तेस्सेव पिटकेसु नानप्यकारकोसल्लभं

देसना-सासन-कथामेदं तेषु यथारहं ।

स्किन्ता-पहान-गोमीरमावं च परिदीपये ॥

पारिपत्तिमेदं संपत्तिं विपत्तिं वा पि यं यहिं ।

पापुणाति यथा मित्सु तं पि सव्वं विमाचये ॥

(५२) तथायं^२ परिदीपना विमायना च— एतानि हि तीणि पिटकानि यथा-
कम्म आणा-बोहार-परमत्थदेसना, यथापराध-यथानुलोम-यथाधम्मसासनानि, संवरा-
संवर-विट्ठिविनिवृत्तन-नामरूपपरिच्छेदकथा वा ति बुचन्ति ।

एत्थं हि विनयपिटकं आणारहेन भगवता आणावाहुल्लतो देसितत्ता आणा-
देसना; सुत्तपिटकं बोहारकुसलेन भगवता बोहास्याहुल्लतो देसितत्ता बोहारदेसना;
अमिधम्मपिटकं परमत्थकुसलेन भगवता परमत्थवाहुल्लतो देसितत्ता परमत्थदेसना
ति बुचति ।

१ M.- अवसिट्ठ. २ ति०- inserts इयानि before this word.

३ ति०, य०- पुन. ४. सी०, म०- add ति. ५. सी०, म०- त्वावं.

तथा पठमं ये ते पचुरापराधा सत्ता ते यथासाधं एव सासिता ति यथा-
पराधसासनं; दुतियं अनेकज्झासपानुसयचरिवाधिसुत्तिका सत्ता यथानुलोमं एव
सासिता ति यथानुलोमसासनं; ततियं धम्मपुञ्जमत्ते 'अहं ममा' ति सम्मिन्नो सत्ता
यथाधम्मं एव सासिता ति यथाधम्मसासनं ति वुचति ।

तथा पठमं अज्जाचारपटिपक्खभूतो संवरासंवरो एव कथितो ति संवरा-
संवस्कथा; संवरासंवरो ति पुदको चैव महत्तो च संवरो, कम्माकम्मे विष फलाफले
विष च; दुतियं द्वाप्तद्विद्विपटिपक्खभूता द्विद्विविनिवेदना एव कथिता ति
द्विद्विविनिवेदनकथा; ततियं रागारिपटिपक्खभूतो नामरूपपरिच्छेदो एव कथितो
ति नामरूपपरिच्छेदकथा ति वुचति ।

(५३) तीसु पि च एतेसु तिस्रो सिक्खा तीणि पढानानि चतुर्विधो च
गंभीरभावो वेदितव्यो । तथा हि विनयपिटके विसेसेन अधिसीलसिक्खा वृत्ता,
सुत्तन्तापिटके अधिचिच्छसिक्खा, अभिधम्मपिटके अधिपञ्चासिक्खा । विनयपिटके
च [२२] धीतिककमपढानं, किलेसानं धीतिककमपटिपक्खत्ता सीलस्स; सुत्तन्तापिटके
परियुद्धानपढानं, परियुद्धानपटिपक्खत्ता समाधिस्स; अभिधम्मपिटके अनुसयपढानं,
अनुसयपटिपक्खत्ता पञ्चाय । पठमे च तदङ्गपढानं किलेसानं, इतरेसु सिक्खधम्म-
समुच्छेदपढानानि । पठमे च दुचरित्तां किलेसरस्स पढानं, इतरेसु तण्हादिद्विसंकि-
त्तिकानं पढानं ।

(५४) एकमेकस्मिं नेत्थ चतुर्विधो पि धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेध-गंभीर-
भावो वेदितव्यो—तत्थ धम्मो ति तन्नि । अत्थो ति तस्सा चैव अत्थो । देसना ति
तस्सा मतसा वक्कथायित्ताय तन्तियो देसना । पटिवेधो ति तन्तिया तन्तिअत्थस्स च
यथामुत्तावधोधो । तीसु पि चेतुसु एते धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेधा । यस्मा तसादीहि
विष महासमुदो मन्दयुदीहि तुक्खोमाज्झा अलम्भनेव्यपतिट्ठा च तस्मा गंभीरा ।
एवं एकमेकस्मिं एव चतुर्विधो पि गंभीरभावो वेदितव्यो ।

(५५) अपरो नवो—धम्मो ति हेतु । वुत्तं हेतं—“हेतुमि प्राणं
धम्मपटिसंमिदा” [वि० २९३] ति । अत्थो ति हेतुकलं । वुत्तं हेतं—“हेतुकले
आणं अत्थपटिसंमिदा” [वि० २९३] ति । देसना ति वक्कति, यथाधम्मं धम्मा-
लापो ति अधिणायो; अनुलोम-पटिलोमसंखेपाविद्यारादिवसेन वा कथनं । पटि-
वेधो ति अभिसवधो । सो च लोकियलोकुत्तरो । चिसयतो असंमोहतो च; अत्था-
नुरूपं धम्मेषु, धम्मनुरूपं अत्थेषु, पञ्चतिपथानुरूपं पन्नत्तीसु अवधोधो । तेसं तेसं
वा तत्थ तत्थ वुत्तधम्मानं पटिविज्झितत्थो सलक्कणसंसातो अपिपरीततभावो ।

इदानीं यस्मा एतेसु पिटकेसु ये ये धम्मजातं वा अत्थजातं वा सो चायं यथा यथा
अपितव्यो अत्थो सोत्तूनं आणस्स अभिमुखो होति तथा तथा तदत्यजोत्तिका देसना,

यो वेत्थ अविपरितापबोधसंस्कारो पटिवेधो तेसं तेसं वा धम्मानं पटिविजिज्ञतब्धो
सल्लसन्नसंस्कारो अविपरितसमाधो— सत्त्वं पेत्तं अनुपचितकुसल्लसंमारेहि दुण्णप्पेहि,
ससादीहि विथ महासमुद्धो, दुक्खोगाज्जं असम्भनेय्यपत्तिहुं च, तस्मा गंभीरं । एवं
पि एकमेकस्मिं एत्थ चतुर्विधो पि गंभीरमानो वेदितव्वो ।

(५६) एत्तावता च

[23] देतना-भासन-कथामेदं तेसु वचाराहं ।

सिक्खवापहानगंभीरमावं च परिदीपये ॥

इति अयं गार्थो वुत्तत्था होति ।

(५७) परिवत्तिमेदं संपत्तिं विपत्तिं चापि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सत्त्वं विमावये ति ॥

एत्थ पन तीसु पिटकेसु तिविधो परिवत्तिमेदो दट्ठव्वो । तिरसो हि परिवत्तिवो—
अलगाहूपमा निस्सरणत्था मण्डागारिकपरियत्ती ति ।

(५८) तथ यो दुग्गहीता उपारंभादिहेतुपरियापुटा अयं^१ अलगाहूपमा । यं तंघाय
वुत्तं— “सेय्यथा पि भिक्खवे पुरिसो अलगाहस्विको अलगाहवेसी अलगाहपरियेत्तं
चरमानो, सो पस्सेय्य महत्तं अलगाहं, तमेनं मोगे वा नंगुट्ठे वा गण्हेय्य, तरस सो
अलगाहो पटिपरिवत्तिवो हत्थे वा बाहाय वा अञ्जतरस्मिं वा अंगपच्चंगे उसेय्य,
सो जतो निदानं मरणं वा निगच्छेय्य मरणमत्तं वा वुक्खं । तं किस्स हेतु ? दुग्गहि-
तत्ता भिक्खवे अलगाहस्स । एयमेव सो भिक्खवे इधेकस्सवे मोचपुरिसा चम्मं परिया-
पुणान्ति वुत्तं...ये०...वेदल्लं, ते तं धम्मं परियापुणित्वा तेत्तं धम्मानं पज्जाय अत्थं
न उपपरिक्खन्ति, तेसं ते धम्मा पज्जाय अत्थं अनुपपरिक्खत्तं न निज्झानं खमन्ति,
ते उपारंमानिसंता वेत्थ धम्मं परियापुणन्ति इतिवाट्ठपमोक्खानिसंता च । यस्स च-
त्थाय धम्मं परियापुणन्ति तं च^२स्स अत्थं नानुभोन्ति । तेसं ते धम्मा दुग्गहीता
दीप्पत्तं अदिताय दुक्खाय संवत्तन्ति । तं किस्स हेतु ? दुग्गहितत्ता भिक्खवे धम्मानं”
[म० १.१३३-३४] ति ।

या पन सुग्गहीता सीलसन्धादिपारिप्पूरि^३ वेत्थ आरुंखमानेन परियापुटा न
उपारंभादिहेतु, अयं निस्सरणत्था । ये सन्धाय वुत्तं— “तेसं ते धम्मा सुग्गहीता
दीप्पत्तं हिताय सुखाय संवत्तन्ति । तं किस्स हेतु ? सुग्गहीतत्ता भिक्खवे धम्मानं”
[म० १.१३४] ति ।

यं पन पटिज्जातक्खंघो पहीनकिलेसो भावितमग्गो [24] पटिविज्झाकुप्पो
सच्छिकतनिरोधो खीणासवो केवलं पवेणिपालनाधाय वंत्तानुरक्खणत्थाय परिया-
पुणाति, अयं मण्डागारिकपरियत्ती ति ।^४

१ See १.५१ above. २ M., सि० omit. ३ सि०, म० परिवत्तत्था.

४ M., सि०, लो० म० — पारिपूर. ४ सि० inserts after this पवमेरं तीह
पिटकेसु तिविधो परिवत्तिमेदो वेदितव्वो ।

(५९) विनये पन सुण्डिपञ्चो भिक्खु सीलसंपदं निस्साय तिस्रो विज्जा पापुणाति, तासं येव च ताथ पभेदवचनतो । सुते सुण्डिपञ्चो समाधिसंपदं निस्साय छलमिज्जा पापुणाति, तासं येव च ताथ पभेदवचनतो । अमिधम्मे सुण्डिपञ्चो वज्जासंपदं निस्साय चत्तरसो पटिसंमिदा पापुणाति तासं च ताथेव पभेदवचनतो । एवमेतेसु सुण्डिपञ्चो यथाक्कमेन इमं विजात्तय-छलमिज्जा-चतुपाटिसंमिदा-पभेदसंपत्ति पापुणाति ।

विनये पन दुण्डिपञ्चो अननुज्जातेसुससंकरस-अत्थरण-पापुणादिसंकरस-सामञ्जसो पटिसिखत्तेसु उपादिअकरसेसु अनवज्जसञ्जी होति । वुत्तं पि हेतं— “तथाहं मगवता भम्मं देसितं आजानामि, यथा ये”मे अन्तराविका भग्मा वुत्ता मगवता ते पटिसेवतो नालं अन्तरायावा” [म० १.१३०] ति । ततो दुस्सील-मावं पापुणाति । सुते दुण्डिपञ्चो “चत्तारो”मे भिक्खवे पुग्गला सन्तो संविज्जमाना श्लोकरिं” [अं० २.२०५] ति आदीसु अचिण्णारं अजानन्तो दुग्गहीतं गण्हाति । न संभाव भुत्तं— “अत्तना दुग्गहीतेन अग्गे चेव अग्ग्गाचिपस्सति अत्तानं च खनति वहुं च अपुग्गं पत्तवती” ति । ततो मिच्छादिट्ठि पापुणाति । अमिधम्मे दुण्डिपञ्चो भम्मचिन्तं अतिशयन्तो अचिन्तेव्वानि पि चिन्तेति, ततो चित्तविक्षेपं पापुणाति । वुत्तं हेतं— “चत्तारि”मानि भिक्खवे अचिन्तेव्वानि, न चिन्तेतव्वानि, पानि चिन्तेत्तो उग्ग्गाइस्स विघातस्स मागी अस्सा” [अं० २.८०] ति । एवमेतेसु दुण्डिपञ्चो यथाक्कमेन इमं दुस्सीलभाव-मिच्छादिट्ठिता-चित्त-विक्षेपभेदं विपत्ति पापुणाति ।

(६०) एत्तापता

परिवारिभेदं संपत्तिं विपत्तिं वा पि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सव्वं विमावये”ति ॥

अयं पि गाथा वुत्तथा होति । एवं नानप्यकारतो पिटकानि अत्था तेसं वसेन सव्वमेतं संगग्रहमानं तीणि पिटकानि होन्ति ।

(६१) [25] कथं निकायतो पञ्च निकाया ति ? गव्वमेव हेतं द्वीपनिकायो मज्झिमनिकायो स्कंदुत्तनिकायो अंगुत्तरनिकायो खुदकनिकायो ति पञ्चप-मेदो होति ।

(६२) तथ कतमो द्वीपनिकायो ? तिवग्ग-संग्रहानि ब्रह्मजालादीनि चतु-रित्तं मुत्तानि ।

चतुत्तिसेव मुत्तन्ना तिबग्गी यस्स संग्रहो ।

एत द्वीपनिकायो ति पठमो अनुलोमिको ॥

१ सी०, सि०, म०—अनुत्ताना but M.—अननुत्तान. २ Cf. दी० ३.२३२ म० १.३४१. ३ म०—१.१३३. ४ सी०—पम्मपिपत्तं. ५ See १.५१ above.

कस्मा पनेय दीपनिकायो ति पुच्छति ? दीपणमाणात् सुत्तानं समूहतो च निवासतो च । समुदनिवासा हि निकायो ति पुच्छन्ति । “नाहं भिक्षवे अज्जं एकनिकायं पि समनुपस्सामि एवं-चित्तं यथयिदं भिक्षवे तिरच्छान्गता पाणा, पौणिकनिकायो, चित्तल्लिकनिकायो” ति । एवमादीहि चैत्थ साधकानि सायनतो लोकतो च । एवं सेसानं पि निकायमायं वचनस्थो वेदितव्वो ।

(६३) कतमो मविसमनिकायो ? मविसमणमाणानि पंचदस-वग्गसंगहानि मूलपरियायसुत्तादीनि दिग्गुसत्तं द्वे च सुत्तानि ।

दिग्गुसत्तसुत्तन्ता द्वे च सुत्तानि यत्थ सो ।

निकायो मविसमो पञ्च-दसवग्गपरिमहो ॥

(६३ अ) कतमो संयुत्तनिकायो ? देवतासंयुत्तादिष्वेतेन ढितानि ओषतरणादीनि सत्त सुत्तसहस्सानि सत्तसुत्तसत्तानि द्वासट्ठि चैव सुत्तानि ।

सत्त सुत्तसहस्सानि सत्त सुत्तसत्तानि च ।

द्वासट्ठि चैव सुत्तन्ता एसो संयुत्तसंगहो ॥

(६४) कतमो अंगुत्तरनिकायो ? एकेकअंगतिरेकवसेन ढितानि चित्तपरियादानादीनि नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसत्तानि सत्तपञ्जासं च सुत्तानि ।

नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसत्तानि च ।

सत्तपञ्जाससुत्तानि संखा अंगुत्तरे अयं ॥

(६५) [26] कतमो खुदकनिकायो ? सकलं चित्तवपिटकं, अमिधम्मपिटकं, खुदकपाठे-धम्मपदादयो च पुज्जे दस्सिता पञ्चदसपमेदा; ठपेत्वा चत्तारो निकाये अवसेसं बुद्धवचनं ति ।

ठपेत्वा चतुरो पेते निकाये दीप-आदिके ।

तदज्जं बुद्धवचनं निकायो खुदको मतो ति ॥

(६६) कथं अंगवसेन नव अंगानी ति ? सच्चमेव हि’दं ‘सुत्तं वेय्यं वेय्याकरणं माथा उदानं इतिवुत्तकं जातकं अब्भुतधम्मं वेदलं’ ति नववज्जपमेदं होति ।

तत्थ उपातोषियंग-निदेस-खन्धक-परिवारा सुत्तनिपाते मंगलसुत्त-रत्तनसुत्त-नाल्लकसुत्त-मुवट्ठकसुत्तादीनि अज्जं पि च सुत्तन्तनामकं तथागतवचनं सुत्तं ति वेदितव्वं । सच्चं पि सगावकं सुत्तं वेय्यं ति वेदितव्वं । विसेतेन संयुत्ते सकलो पि सगावकवग्गो । सकलं पि अमिधम्मपिटकं, निग्गायकसुत्तं, यं च अज्जं अट्ठहि अंगेहि असंगहितं बुद्धवचनं, तं वेय्याकरणं ति वेदितव्वं । धम्मपद-थेरगाथा-थेरीगाथा सुत्तनिपाते नो-मुत्तनामिका मुद्धिकगाथा च माथा ति वेदितव्व्या । सोमनस्सजाणमयिक-गाथापटिसंयुत्ता द्वे-असीति सुत्तन्ता उदानं ति वेदितव्व्या । ‘बुत्तं हेतं भगवता’ति आदिनयप्पवत्ता दमुत्तरसत्तसुत्तन्ता इतिवुत्तकं ति वेदि-

तत्त्वं । अपण्णकजातकादीनि पञ्चासाधिकानि पञ्च जातकसंज्ञानि जातकं ति वेदि-
तत्त्वं । “चत्तरो”मे मिसल्ले अञ्छरिया अञ्जुतधम्मा आनन्दे” [अ० २.
१३२] ति आदिनपायपत्ता सन्धे पि अञ्छरियञ्जुतधम्म-पटिसंयुत्ता सुत्तन्ता अञ्जुत-
धम्मं ति वेदितव्या । सुल्लवेदल्ल-महावेदल्ल-सम्मदिट्ठि-सकपण्हे-सत्तारमाजनिर्-
महापुण्णसमुत्तादयो सन्धे पि वेदं च तुट्ठि च लद्धा लद्धा पुच्छितसुत्तन्ता वेदल्लं
ति वेदितव्या । एवमेतं अंगतो न च भेगानि ।

(६७) कथं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्धसहस्रानि ति ? सञ्चमेव
हि दं बुद्धचरनं

[27] द्वासीति बुद्धरो गरिह द्वे सहस्रानि भिन्नुतो ।

चतुरासीति सहस्रानि येमे धम्मा पवत्तिनो ति ॥

एवं परिदीपितधम्मक्खन्धवत्सेन चतुरासीतिसहस्रपण्येदं होति । तथ एका-
नुसंधिकं सुत्तं एको धम्मक्खन्धो । यं अनेकानुसंधिकं तथ अनुसंधिवत्सेन धम्म-
क्खन्धवत्सेना । गाथावत्थेण पञ्चापुच्छनं एको धम्मक्खन्धो, विस्सज्जनं एको ।
अभिधम्मे एकमेकं तिकदुकमाजनं एकमेकं च विस्सवारमाजनं एको धम्मक्खन्धो ।
चिन्त्ये अरिथ वत्थु, अरिथ मातिका, अरिथ पदमाजनिर्धे, अरिथ आपत्ति, अरिथ
अनापत्ति, अरिथ अन्तरात्ति, अरिथ तिकच्छेदी । तथ एकमेको कीट्ठासी एक-
मेको धम्मक्खन्धो ति वेदितव्या । एवं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्ध-
सहस्रानि ।

(६८) एवमेतं सन्धे पि बुद्धचरनं पंचतत्त्वसंगीतिकाले संगायन्तेन महा-
करसधमुत्तेन यसीसोत्तेन इदं पठमबुद्धचरनं, इदं मच्चिमबुद्धचरनं, इदं पच्चिम-
बुद्धचरनं, इदं चिन्त्यपिटकं, इदं सुत्तन्तपिटकं, इदं अभिधम्मपिटकं, अयं क्षीप-
निकायो ... पे० ... अयं खुदकनिकायो, इमानि सुत्तादीनि नवंगानि, इमानि
चतुरासीति-धम्मक्खन्धसहस्रानि ति इमं पण्येदं वक्थवैया च संगीतं । न केवलं
च इममेव अन्नं पि उद्दानसंगह-वग्गसंगह-पेय्याल्लसंगह-एकनिपात-दुकनिपातादि-
विपातसंगह-संबुत्तसंगह-पञ्चाससंगहादिभनेकविधं, तीणु पिटकेणु सन्दिस्समानं
संगहपण्येदं वक्थवैया च सत्तहि मासेहि संगीतं । संगीतिपरियोराने चरस्स इदं
महाकरसङ्गथेरेण दुस्सथस्स सासनं पंचवत्ससहस्रपरिमाणकालं पवत्तनसमर्थं कतं
ति संजातपण्योदा साधुकारं विद्य ददमाना अयं महापठवी उदकपरिणतं कत्वा
अनेकपण्येदं संकप्पि संकप्पि संपवेधि । अनेकानि च अञ्छरियानि पातुरहेसु ।

१ म० १.२९५; १.२९२; १.४६. २ वी० २.२६३. ३ म० ३.९९ gives
संज्ञापपिटक, ४ म० ३.१५. ५ Ms., PTS.-omit, ६ ति० adds
hereafter अरिथ अनेकिण्ठो अरिथ सनेकिण्ठो, ७ सी०, ८०-insert hereafter
अयं धम्मो, अयं विनयो.

(६९) एवं सञ्जीते फलेषु अयं अभिषम्मो पिटकतो अभिषम्मपिटकं, निष्कामतो खुदकनिकायो [28], अंगतो वेय्याकरणं, धम्मकखन्धतो कतिपयानि धम्मकखन्धसहरसानि होति । तं धारयन्तेसु भिक्खुसु पुब्बे एको भिक्खु सव्वसामायिकपरिसाय निसीदत्वा अभिषम्मतो सुत्तं आहारिया धम्मं कथेन्ती “रूपकखन्धो अव्याकतो, चत्तारो खन्धा सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता; दसयतना अव्याकता, द्वे आयतनानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता; सोळसधातुयो अव्याकता, द्वे धातुयो सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता; समुदयसच्चं अकुसलं, मग्गसच्चं कुसलं, निरोधसच्चं अव्याकतं, दुक्खसच्चं सिया कुसलं सिया अकुसलं सिया अव्याकतं; दसिन्द्रिया अव्याकता, सोमनस्सिन्द्रियं अकुसलं, अनञ्जातञ्जरसामीशिन्द्रियं कुसलं, चत्तारिन्द्रियानि सिया कुसला सिया अव्याकता, छ इन्द्रियानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता” ति धम्मकथं कथेसि ।

(७०) तस्मिं ज्ञाने एको भिक्खु भित्तिल्लो ‘धम्मदयिकं त्वं सिनेहं परिस्सपन्तो विष दीपगुणं आहरसि, किं सुत्तं नामेत’ ति आह । ‘अभिषम्मसुत्तं नाम आपुतो’ ति । ‘अभिषम्मसुत्तं कस्मा आहरसि ? किं अञ्जं खुदमासितं सुत्तं आहरितुं न वट्ठी’ ति । ‘अभिषम्मो केन मासितो’ ति । ‘न एसो खुदमासितो’ ति । ‘किं पन ते आपुतो चिन्तयापिटकं उग्गहितं’ ति । ‘न उग्गहितं आपुतो’ ति । ‘अविनयधारिताव मञ्जे त्वं अजानन्तो एक्कं वदेसी’ ति । ‘चिन्तयमत्तमेव आपुतो उग्गहितं’ ति । ‘तं पि ते दुग्गहितं, परिसपरियन्ते निसीदित्वा निदायन्तेन उग्गहितं भविस्सति; तुम्हादिने हि पञ्चाज्जेन्तो वा उपसंषदिन्तो वा सातिसारो होति’ । ‘किं कारणा ?’ ‘चिन्तयमत्तरस पि दुग्गहितत्ता; वुत्तं हेत’ — ‘तस्य अनापत्ति, न विक्खेत्तुकासो इध ताव सुत्तन्तं वा गाथायो वा अभिषम्मं वा परियापुणस्सु, पच्छा पि चिन्तय परियापुणस्समी’ ति । ‘सुत्तन्ते ओक्कासं कारापेत्वा अभिषम्मं वा चिन्तयं वा पुच्छति, अभिषम्मे ओक्कासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा चिन्तयं वा पुच्छति, चिन्तये ओक्कासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा अभिषम्मं वा पुच्छती’ ति । त्वं पन एत्तकं पि न जानासी’ ति एत्तेकेना पि परयादी निगदितो होति ।

(७१) महामोग्गिगमुत्तं पन इतो पि ब्रलवत्तरं । तत्र हि धम्मसेनापति सारिपुत्तधेरो अञ्जमञ्जं पुच्छितपच्छं च विस्सज्जनं च आरोचेत्तु सत्तु तत्तिकं गत्वा महामोग्गलान्धेरस्स विस्सज्जनं आरोचेन्तो [29] “इधावुखो सारिपुत्त द्वे भिक्खु अभिषम्मकथं कथेन्ति, ते अञ्जमञ्जं पच्छं पुच्छन्ति, अञ्जमञ्जस्त पच्छं पुट्ठा

१. All authorities except PTS read होन्ति, PTS होति.

२. वि०-६२, ७१, ९०, ११२, १२५.

३. वि०-४.१४४.

४. वि०-४, १४४, ५ म०-१.२१२ (Sutta No. 32), ६ म०-१.२१८.

विस्सज्जेमि, नो च संसादेमि, धम्मिका च मेव कथा पवत्तनी होति, एवरूपेन सो आबुसो, सारिपुत्त, भिक्खुना मोसिगसालवनं सोमेया” ति आह । सत्था अभिधम्मिका नाम मम सासने परिषाहिता ति अवाधा सुक्खणाल्लिगंसदिसं गीधं उज्जमेत्वा पुण्णवन्द-सत्तिरिक्कं महामुत्तं पूरेत्वा ब्रह्मघोसं निच्छरेन्तो “साधु साधु सारिपुत्ता” ति महामोग्गल्लानत्थेरस साधुकारं दत्वा “यथा तं मोग्गल्लानो व सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय, मोग्गल्लानो हि सारिपुत्त धम्मकथिको” [म० १.२१८] ति आह ।

(७२) अभिधम्मिका भिक्खु येव हि किर धम्मकथिका नाम, अयमेता धम्मं कथेत्ता पि न धम्मकथिका । कस्मा ? ते हि धम्मकथं कथेत्ता कम्मन्तारं विपाकन्तरं रूपारूपपरिच्छेदं धम्मन्तारं आलोखेत्ता कथेन्ति । आभिधम्मिका पन धम्मन्तारं न आलोखेन्ति । तस्मा आभिधम्मिको भिक्खु धम्मं कथेतु वा मा वा, पुच्छितकाले पन पणं कथेस्सती ति । अयमेव किर एकन्तधम्मकथिको नामा ति । इदं सन्धाव सत्था साधुकारं दत्वा ‘सुकथितं मोग्गल्लानेना’ ति आह । अभिधम्मं पटिविहन्तो इमस्मिं जिनचक्रे पहारं देति, सन्धवज्जुतज्जाणं पटियाहति, साधु वेसारज्ज-आणं पटिनिर्व्वहेति, सोत्तुक्कामं पारं विसंवादेति, अरियमग्गे आचरणं वन्धति, अट्टारससु भेदकरपापसुं एकरिंमं मन्दिस्सति उन्नयेपनियधम्म-निस्सवैकम्म-तज्ज-नीयकम्ममारो होति । तं तं कम्मं कत्वा उप्पोजेतब्बो ‘गच्छ विधासदो हुत्वा जीवस्समी’ ति ।

(७३) अथापि एवं वदेय— ‘सच्च अभिधम्मो बुद्धमासितो, यथा अनेकेसु सुत्तखट्ठसेसु “एकं समयं भगवा राजगहे विहरती” ति आदिना नवेन निदानं सज्जितं, एवं अस्तापि निदानं सज्जितं भवेत्था’ ति । सो ‘जातक-सुत्तनिपात-धम्म-पदादीनं एवरूपं निदानं नथि, न धेतानि बुद्धमासितानी ?’ ति पटिविस्वपित्वा उत्तरं पि एवं वत्तब्बो— ‘परिहव, अभिधम्मो नामेस सव्वप्पुबुद्धानं येष विसयी, न अज्जेसं विसयी । बुद्धानं हि ओक्कन्ति पाकटा, अभिजानि पाकटा, अभि-संवीधि पाकटा, धम्मचक्कप्पत्तनं पाकटं । [३०] पमकपाटिहारियं पाकटं, तिदिवत्तकमो पाकटो, देवलोके देसितमायो पाकटो, देवोरोहणं पाकटं । यथा नाम चक्कवत्तिरज्जो इत्थिस्सतनं वा अरत्तरतनं वा धेत्त्वा यानके वोजेत्वा विचरणं नाम अट्टानं अकारणं; चक्करतनं वा पन धेत्त्वा पल्लसकटे ओलम्भेत्वा विचरणं नाम अट्टानं अकारणं; योजनपमाणं ओभासनसमयं मणिरत्तनं वा पन कप्पासपथिष्ठयं पम्बित्तिवा वल्लजनं नाम अट्टानं अकारणं;

१ सि०— विसंवादेमि, म०— संसवन्ति. २ सि०— सुक्खणाल्लिग. सी०, म०, PTS— सुक्खणाल्लिग; see note on this in १.८. ३ M.— अविमयेति. ४ V.ii.204 = Vin; Texts iii. 266; also V. i.354. ५ सी०, म०— omit.

कस्मा ? राजारहमण्डताय; एवमेव अभिधम्मो नाम अज्जेसं अ-विसयो, सव्वज्जु-
बुद्धानं थेव विसयो । तेसं वसेन देसितव्वदेसना । बुद्धानं हि ओलकन्ति पाकटा, ...
१० ... देवोरोहणं पाकटं । अभिधम्मस्स निदानकिञ्चं नाम नत्थि पण्डिता'ति । न
हि सक्का एवं बुध्ते परवादिना सहधामिकं उदाहरणं उदाहरितुं ।

(७४) मण्डलराम्बासी तिस्समूतित्थेरो पन महेवोधिनिदानो एस अभि-
धम्मो नामा ति दस्सेतुं “येन स्वाहं भिक्खवे विहासेन पट्टमामित्तुबुद्धो विहरामि
तस्स पदेसेन विहासि”ति इमं पदेसविहारसुत्तन्तं [सं० ५.१२] आहरित्वा कथेसि ।

(७५) दत्तविधो हि पदेसो नाम— खन्धपदेसो, आवतनपदेसो, धातुपदेसो,
सच्चपदेसो, इन्द्रियपदेसो, पञ्चपाकारपदेसो, सतिपट्टानपदेसो, ज्ञानपदेसो, नामपदेसो,
धम्मपदेसो ति । तेषु सत्त्वा महावोधिमण्डे पञ्चवस्त्वन्धे निष्पदेसतो पटिविज्झि, इमं
तेमासं वेदनावसन्नवसेनेव विहासि । द्वादसावतनानि अट्टारसधातुयो निष्पदेसेन
पटिविज्झि । इमं तेमासं धम्मावतने वेदनावसेन धम्मधातुयं च वेदनावसेनेव
विहासि । चत्तारि सच्चानि निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं दुक्खवगच्चे वेदनावसेनेव
विहासि । चारिसतिन्द्रियानि निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं वेदनापञ्चके इन्द्रिय-
वसेनेव विहासि । द्वादसपञ्चिकं पञ्चपाकारपट्टं निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं
कस्सपच्चयवेदनावसेनेव विहासि । चत्तारो सतिपट्टानि निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं
तेमासं वेदनासतिपट्टानवसेनेव विहासि । [३१] चत्तारि ज्ञानानि निष्पदेसेन
पटिविज्झि, इमं तेमासं ज्ञानेगमु वेदनावसेनेव विहासि । नामं निष्पदेसेन पटिविज्झि,
इमं तेमासं तत्थ वेदनावसेनेव विहासि । धम्मं निष्पदेसेनेव पटिविज्झि, इमं तेमासं
वेदनातिकवसेनेव विहासी ति । एवं थेरो पदेसविहारसुत्तन्तवसेन अभिधम्मस्स
निदानं कथेसि ।

(७६) गामवासी सुर्मेनदेवत्थेरो पन हेट्ठा-ल्लोहपासादे धम्मं परिवसेन्तो
‘अयं परवादी ब्राह्म पग्गय्द अज्जे कन्दन्तो विव, असन्निवकं अट्ठं करोन्तो विव च,
अभिधम्मं निदानस्स अरिधम्मायं पि न जानाती’ति क्त्वा निदानं कथेन्तो एवमाह—
‘एकं समयं भगवा देवेसु विहरति तावत्तिसेसु पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बलसिंहाय ।
तत्र सो भगवा देवानं तावत्तिलानं अभिधम्मकथं कथेसि— “कुसला धम्मा, अकुसला
धम्मा, अज्जाकता धम्मा”ति ।

(७७) अज्जेसु पन सुत्तेसु एकमेव निदानं । अभिधम्मं द्वे निदानानि—
अविगमनिदानं च देसनानिदानं चा ति । तत्र अविगमनिदानं दीपकरदसपल्लो
पट्टाय याव महावोधिपल्लंका वेदितव्यं । देसनानिदानं याव धम्मवक्कपवत्तना ।
एवं उभयनिदानसंपन्नस्स पन'स्स अभिधम्मस्स निदानकोतल्लार्थे इदं ताव पण्ड-
कम्मं वेदितव्यं—

१ सि०— तिस्समुत्तथेरो. २ See also वेत्तु० १७.१. ३ सी०, म०, M—
पत्तपण्णा. ४ सि०— सुधम्म०. ५ सि०, म०— पण्णा०.

(७८) अयं अभिषम्भो नाम केन प्रमादितो ? कथं परिपादितो ? कथं अधिगतो ? कदा अधिगतो ? केन अधिगतो ? कथं विचितो ? कदा विचितो ? केन विचितो ? कथं देसितो ? कस्स'त्थाय देसितो ? किमर्थं देसितो ? केहि पटिग्गहितो ? के सिक्खन्ति ? के सिक्खत्तसिक्खा ? के धोरन्ति ? कस्स वचनं ? केनामतो ति ?

(७९) तत्रिदं विस्मयजनं । केन प्रमादितो ति बोधिअभिनीहारसङ्घायं प्रमादितो । कथं परिपादितो ति अङ्गुलकम्मै जातवसत्तेसु । कथं अधिगतो ति श्रीधम्मले । कदा अधिगतो ति विनालपुण्यमासिं । केन अधिगतो ति स्वप्पञ्जुद्धेन । कथं विचितो ति बोधिमाण्डे । [32] कदा विचितो ति रत्तनपरसत्ताहे । केन विचितो ति स्वप्पञ्जुद्धेन । कथं देसितो ति देवेसु तापसिंसेसु । कस्स'त्थाय देसितो ति देवतानं । किमर्थं देसितो ति चतुरोष-
नित्थरणत्थं । केहि पटिग्गहितो ति देवेहि । के सिक्खन्ती ति सेक्खा पुत्थुज्जन-
कल्पाणा च । के सिक्खत्तसिक्खा ति अरहन्तो खीणासवा । के धोरन्ती ति येसं वत्ति' ते धोरन्ति । कस्स वचनं ति भगवतो वचनं, अरहतो सम्मासंबुद्धस्स । केनामतो ति आचरियपरम्पराय ।

(८०) अयं हि सारिपुत्तधरे' भद्रजि सारिपुत्तो पियजाली पियपालो पियदस्सी कोसियपुत्तो सिग्गवो सन्देहो मोग्गालिपुत्तो सुदत्तो' धम्मियो दासकू सोणको रेवतो ति एवमादीहि याव जतिवसंतीतिकाला आमतो । ततो उद्धं तेसं येव सिस्सानुसिस्ससंखाताय आचरिय-
परंपराय याव'उज्जकाला आमतो । इमं पन दीयं— ततो

महिन्दो इट्ठियो उत्तियो भद्रनामो च संबलो' ।

एते नामा महापज्जा जुंहुदीपा इधागता ति ।

इमेहि महानारेहि आमतो । ततो उद्धं तेसं येव सिस्सानुसिस्ससंखाताय आचरिय-
परंपराय याव'उज्जकाला आमतो ।

(८१) एवं आमतस्स पन'स्स यं तं दीपंकरदस्सवलतो पट्ठाय याव महावो-
धिपण्डित्ता अधिगमनिदानं, याव धम्मवक्कणवत्तता देसनानिदानं च वुत्तं, तस्स अपिमावत्थं अवमानुपुत्थी कथा पेदितव्वा— इतो फिर कप्पस्सत्तहस्साधिकानं

१ सी०—बोधिअभिनीहारं संपाद्य. M., बोधिअभिनीहार संपाद्य. २ M.—अङ्गुलकम्मै.
३ म०, सी०— ये संबत्ति; सि०— केसं वत्ति. ४ See N. Dutt, Aspects of Hinayana and Mahayana Buddhism p.17, n. 5. ५ सि०—
सिस्सवज्जो; M, PTS-विशुदत्तो. ६ म०— ततो महिन्दो इट्ठियो उत्तियो संबलो तथा इ-
पण्डितो भद्रनामो (सी०— भद्रनालो) च. Also cf समन्त० p.58.

चतुर्न असंख्येयानं मत्स्यके अमरवती नाम नगरं अहोति । तस्य सुमेधो^१ नाम ब्राह्मणो पटिवसति उभतो युजातो, मरितो च पितितो च, संसुडगहणिको, याव सत्तमा कुलपरिवष्टा अनिस्ततो अनुपकुट्टो जातिवादेन, अभिरूपो दस्तनीयो पासादिको परमाय कण्वचैनलरताय समन्नागती । सो अज्जं कम्मं अकत्वा ब्राह्मणसिप्पमेव उग्गण्हि । तस्स दहरकाले येव मातापितरौ कालमकेनु । अयं^२स्त रासिपट्टको अमवो आयपोत्यकं आहरित्वा सुक्खणरजतमणिमुत्तादिभरिते गव्मे विवरित्वा 'एत्तकं ते कुमार मातुसन्तकं, एत्तकं पितुसन्तिकं, एत्तकं अव्यक-पय्यकादीने^३ ति याव सत्तमा कुलपरिवष्टा धनं आधिनिस्तत्वा एतं पटिपञ्चाही^४ ति आह । सुमेधपण्डितो धिनेति^५— 'इमं धने संहित्वा मय्हं पितुभितामहादयो परलोकं मच्छन्ता एककहापणं पि गहेत्वा न गता, मया पन गहेत्वा गमनकारणं कातुं बह्वती^६ ति रज्जो आरोचेत्वा नगरे भेरिं चरापेत्वा महाननस्स दानं दत्त्वा तापसपञ्चजं पब्बजि^७ ।

(८२) इमस्मिं दाने सुमेधकथा कथेतव्या । पुत्तं हेतं बुद्धवंते^८—

कण्ये प सत्तदहरले जतुरो च असंखिये ।

अमरं नाम नगरं दस्तनेव्ये मनोरमे ॥

... ..

... ..

अभ्यन्तरिहि सत्तहे ओमञ्जादलं पापुणि^९ ति ॥

(८३) तस्यै "अस्समो मुक्तो मय्हं पण्णसाला सुमापिता" ति^{१०} इमाय पालित्वा सुमेध-पण्डितेन 'पब्बजिस्सामी' ति निवस्समन्तेन अस्समपण्णसाला चकमा सहत्थीं मापिता विप पुत्ती ।
वीतविस्ततइस्तानि आरु ति ।

१ Read D. Kosambi's निदानकथा or Bom. Uni. Ed. §§3-72 excepting the prose comment in §§4-9, 17-39; excepting gāthās in §§40-70, and excepting §71 and the first and last sentences in §72. २ सि०— अव्यक- अविधानं; म०, सी०— अव्यकपय्यकानं. ३ निदा० inserts hereafter इमस्स पन अत्थस्स आविमावत्तं. ४ बुद्धवंत, गाथा- २.१-३४; निदानकथा- गाथा only, without prose, in §§4-9. ५ बुद्धवंत २.३४ ends here. ६-७ निदा० omits. ८ सि०— सङ्गत. ८ निदानकथा (§§१०-१९) followed by बुद्धवंत १.१५-२१९ [-gāthā portion only in निदा० §§१०-२९] which are further followed by the prose portion only (without gāthās) in निदा० §§४०-७०. ९ निदानकथा §७० (without verse) ends here.

(८४) तस्स पन भगवतो औरमाणो^१ ठपेत्वा पन इमं अम्हाकं सम्मासम्भुदं
अञ्जो बुद्धो नाम गत्थो ति ।... ..
एवं महासट्ठीकम्पमानि^२ महापुञ्जानि कत्वा आयुपरिपोसने इतो चुतो तुसित-
भवने निव्वत्ति ।

(८५) तत्थ अञ्जे देवे दसहि ठानेहि अभिगण्हित्वा यावतापुकं दिव्वत्तपत्ति
अनुभवन्तो मनुस्सगण-[३३]-नाय सट्ठिहस्ससत्तसहरसाधिकानि^३ सत्तपञ्जासवस्स-
कोटिबो^४ इदानी सत्तहि दिवसेहि आयुक्खयं पाप्पणस्सती ति वत्थानि किस्सिस्सन्ति,
माला मिलापन्ति, कच्छेहि भेदा मुच्चन्ति, काये वेवण्णियं ओक्कमति, देवो देवामने न
सम्पठइती ति इमेसु पञ्चसु पुब्बनिमित्तेसु^५ उप्पत्तेसु तानि दित्वा 'सुञ्जा वत भो' सग्गा
भवित्थन्ती' ति संवेगजाताहि देवताहि महासत्तस्स पुत्तिपात्तमिमावं अवा, इमस्मि
इदानी अञ्जं देवलोकं अनुपगन्त्वा मनुस्सलोकं उप्पजित्वा बुद्धभावं पत्ते, पुञ्जानि
कत्वा जुता चुता मनुस्सा देवलोकं परिपूरेस्सन्ती ति चिन्तेत्वा

यतो^६ इं तुसिते काये संसुत्तितो नाम^७ इं तदा ।

दत्तसहरसी समासन्त्वा याचन्ति पञ्जली^८ मम ॥

कालो^९ यं ते^{१०} महावीर उप्पन्न मातुकुच्छियं ।

सदेवकं तारयन्तो बुद्धस्सु अमत्तं पदं ति ॥

एवं बुद्धभावाय आयाचितो कालं, दीपं, देसं, कुलं, जनेत्तिजा आयुपरिमाणं ति
इमानि पञ्च महाविलोकैरानि विलोकित्वा कतसन्निद्धामो सतो चुतो स्वयराजकुले
पटिसन्धि गहेत्वा तत्थ महासम्पत्तिया परिचारियमानो^{११} अनुकम्मेन मद्रयोच्चनं
अनुपपुणि ।

(८६) इमस्मि अन्तरे "सतो सम्पजानो आनन्द बोधिसत्तो तुसितकाया
चवित्वा मातुकुच्छि ओक्कमती" [म० ३.११९] ति आरीनं सुत्तपदाने वेव तेसं
जट्टकथाय वसेन वित्तारी वेदितव्वो ।

(८७) सो तिण्णं उदुनं अनुच्छविकेसु तीसु पामादेसु देवलोकसिंरि त्रिय
रज्जतिरि अनुभवमानो उप्प्यानकीळाय गमनसमये अनुकम्मेन जिण्णव्यापिमत-

१-१ §७१ and first sentence of §७२ of निदा० are not found
here; निदा० §७२ reads कत्तपत्त पन भगवतो अपरमाणे, २ End of निदान
§७२ (except the last sentence) ३ सी०, M. omit; म० omits वस्स.
४ सि०, M.- मुच्चन्ति, ५ निदानकथा §७३ does not specify these.
Further compare निदा० §§73-158 with our १.८५-८९. ६ M.,
PTS- बो, ७ सि०, म०- अजली, ८ म०, सि०- देव, ९ निदानकथा §७४.
१० सी०, M.- परिहरियमानो; म०- अपरिहायमानो.

संज्ञाते तयो देवदूते दिव्या संज्ञातसंज्ञेनो निषत्तिता चतुर्थधरे पञ्चजितं दिव्या
‘शायु पञ्चजज्ञा’ति पञ्चजज्ञाय रुचिं उपादेत्वा उपायानं गन्त्वा तत्र दिपसं सेपेत्वा
संगच्छोक्त्वरणीतीति निसिन्नो कण्ठकण्ठेसं गच्छेत्वा आगतेन चित्सकम्मेन देवपुत्रेन
अलंकृतपटिपत्तौ [३४] राहुलकुर्मरस्स जातसासने सुवा पुत्तसिनेहस्स पल्लवमावं
अथा ‘शाय इमे’ वन्दनं न वहुति तावदेव नं छिन्दस्सामी’ति चिन्तेत्वा सायं नगरं
पविसन्तो

निव्युता नून सा माता निव्युतो नून सो पिता ।

निव्युता नून सा नारी यस्माय ईदिसो पती’ति ॥

किसागोतामिया नाम पितुच्छापीताय मायितं इमं शायं सुवा, ‘अहं
इमाय निव्युतपदं सापितो’ ति गौयतो सत्तसहस्समधनिकं मुत्ताहारं मुञ्चित्वा, तस्मा
पेसेत्वा, अत्तनो मयनं पदिसित्वा, खिरित्थने निसिन्नो निद्रावसेन नाटयानं विण्णकारं
दित्वा, निव्विन्नहृदयो छन्नं उट्ठित्वा, कन्थकं आहरपित्वा, कन्थकं आरुक्क,
छन्नसहायो दत्तसहस्सिच्छोक्त्वात्ति देवताहि क्तपरिवारो महाभिमित्तममनं निक्ख-
मित्वा, तेनेव रत्तावसेनेन तीणि महारज्जानि अलिककम्म अनोमानदीतीरे पव्व-
जित्वा, अनुकमेन राजगहं गन्त्वा, तत्र पिण्डाय धरित्वा, पण्डवपव्वतपञ्चारे निसिन्नो
मगधराजेन रज्जेन निमन्तिपमानो तं पटिस्सित्वा, सव्वज्जुतं पत्वा तस्स विजितं
आगमनत्थाय तेन गहितपटिञ्चो, आळारं च उट्ठकं च उप्पसकमित्वा, तेसं सन्तिके
अभिगतविसेसेन अपरितुट्ठो छव्वस्सानि महापधानं पदहित्वा, चित्तासपुण्णमदिवसे
पातो च खेनोनिगमे सुजाताय दिवं पायानं परिमुञ्चित्वा, नेरञ्जराय नदिया सुवण्ण-
पातं पथात्तेत्वा, नेरञ्जराय तीरे महाजनकण्ठे नामावमान्तीहि दिवसयागं वीतिनामेत्वा,
सायणहसमथे स्तोत्रियेन दिवं अट्ठ तिणमुट्ठिं गहेत्वा, कालेन नागराजेन अभिशुत-
गुणो बोधिमण्डं आरुक्क तिणानि सन्धरित्वा, ‘न ताविमं पल्लवं छिन्दस्सामि याय
मे न अनुपादाय आसवेहि चित्तं विमुच्चित्तती’ ति पटिञ्चं कपौ, पाचीनदिसा-
मिमुखो निधीदित्वा, सुरिये अगत्यमिते’ येव म्मास्वलं विचमित्वा, पटमयामि
पुण्णेनिवासजाणं, मज्झिमयामि चुत्तपपातजाणं पत्वा, पच्छिमयामावसाने दत्तवल-
चतुर्वेसरज्जादित्तयवु- [३५] -दगुणपटिमोण्डतं सव्वज्जुतञ्जाणं पटिविज्झन्तो येव
इमं अभिघम्मनयसमुद्दं अभिगच्छि । एवमस्स अभिगमनिर्दानं वेदितव्वं ।

(८८) एवं अभिगतामिघम्मो एकपल्लंकेन निसिन्नसत्ताहं अनिमित्तसत्ताहं

१ सो०, M. PTS— भवस्स. २. All authorities except PTS
read so; PTS— इदं. ३ निद्रा० §१५. ४ M.— आळारवाटाय. ५ सो०
M., PTS— सेनादी०. ६ सि० inserts hereafter, बोधिपल्लंके. ७ सि०—
न०— अतत्त्वं समितं. c See §77 above.

चंक्रमनसत्ताहं अतिक्कमित्वा, चतुत्थे सत्ताहे सयंमुआणाभिगमेन अभिगतं अभि-
धम्मं विचिन्तित्वा अपरानि पि अजपाल-मुचल्लिन्द-राजापतनेसु^१ तीणि सत्ताहानि
वीक्षित्वा, अट्ठमे सत्ताहे अजपालनिशोधकस्समूहे निसिञ्जो धम्मगंभीरतापच-
वेक्खणेन अप्पोस्सुकुलं आपज्जमानो दससहस्सी-महाब्रह्मपरिवारेन सहंपतिब्रम्हुना
आयाचितधम्मदेसनो बुद्धवक्खुना लोकं धोलीकेत्वा, ब्रह्मणो अज्जेसनं आदाय
'करस्स नु खो अहं पढमं धम्मं देसेय्यं'ति ओलीकेन्तो आळाह्दकानं कालकतभावं
जत्वा, पंचवग्गियानं मिक्खूनं बह्दकारत्वं अनुस्सरित्वा, उट्ठायासना कासिपुरं
गच्छन्तो अन्तरामग्गे उपकेन सद्धिं मन्तेत्वा, आसाह्दपुण्णमदिवसे इविपत्ते
मिगदये पंचवग्गियानं वसनट्ठानं पत्वा, अननुच्छविकेन समुदाचारेन समुदाचरन्तो
सज्जापेत्वा, धम्मवक्कं पवसेन्तो अज्जाकोण्डज्जाथेरप्पमुखा अट्ठारस ब्रह्मकोटियो
अमहपानं पायेसि । एवं याव धम्मवक्कप्पत्तना देयनानिदानं^२ वेदितव्यं । अयमेव
संसेवो । किणारी पन साट्ठकधानं अयिपपरियेसन-सव्वज्जामुत्तादीनं वसेन वेदितव्यो ।

(८९) एवं अभिगमनिदान-देयनानिदानसम्यक्स पन^३स्स अभिधम्मस्स
अपरानि पि दूरे-निदानं, अविदूरे-निदानं, सन्तिके-निदानं ति तीणि निदानानि ।
तत्थ दीपकत्तापदमूलतो पट्ठाय याव तुमितपुरा दूरेनिदानं वेदितव्यं । तुमितपुरतो
पट्ठाय याव त्रोधिमग्गो अविदूरे-निदानं । 'एकं समयं भगवा देवेसु विहरति
तावतिंसेसु पारिच्छत्तकसुल्लभि पण्डुकम्बलसिलायं, तत्थ खो भगवा देवानं तावतिं-
सानं अभिधम्मं कथेमी'ति इदमस्स सन्तिके-निदानं । अयं ताव निदानकथा ।

२

[मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना]

[तिकमातिका]

(१) इदानि [३६]

इति मे भावमानस्स अभिधम्मकथं इमं ।

अविक्खित्ता निसामिधं दुल्लभा हि अयं कथौ ति ॥

एवं पटिज्जाताय अभिधम्मकथाय कथनोक्तासो सम्पत्तो ।

१ विन० - १.१-४, निदा० §१३२. २ म०, सी० omit. ३ See
१.०० above. ४ See निदा० §§३, १३७, १५८. ५ Last stanza
in the Introductory verses of this text.

(२) तस्य यस्मा अमिधम्मो नाम धम्मसंघाणि-आदीनि सत्तप्पकरणानि; धम्म-संघाणिचा पि चित्तुपादकण्ठादीने वसेन चत्तारि कण्ठानि; चित्तुपादकण्ठं पि मातिका-पदमाजनिपपणेन दुविधं; तस्य मातिका आदि; सा पि तिकमातिका दुक्-मातिका ति दुविधा; तस्य तिकमातिका आदि; तिकमातिकाय पि कुसलत्तिकं आदि; कुसलत्तिके पि कुसला धम्मा ति [मा० १] इदं पदं; तस्मा

इतो प्ठाय गभीरं अमिधम्मकथं इमं ।

बुचमाने निसामेय एक्कमा साधु साधवो ति ॥

(३) “कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अव्याकता धम्मा” [मा० १] ति अयं ताव आदिपदेन लद्धनामो कुसलत्तिको नाम । “सुखाय वेदनाय सम्प-दुत्ता धम्मा, दुस्साय वेदनाय सम्पयुत्ता धम्मा, अदुक्खमसुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता धम्मा” [मा० २] ति अयं सव्वपदेहि लद्धनामो वेदनात्तिको नाम । एवं आदि-पदवसेन वा सव्वपदवसेन वा सव्वेसं पि तिकदुकानं नाम वेदितव्वं । सव्वे चेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता । तिकानं हि एको परिच्छेदो, दुकानं चतुरस ।

(४) “हेतु धम्मा, न-हेतु धम्मा” [मा० २३] ति आदयो हि छ दुका गण्यतो च अन्त्यतो च अञ्जमञ्जसम्बन्धेन पुण्णकण्णिका त्रिय षठा त्रिय दुषा द्वात्ता ‘हेतुगोच्छको’ ति पुच्छति । ततो परे “सण्णचा धम्मा अप्पन्ना धम्मा” [मा० २९] ति आदयो सत्ता दुका, अञ्जमञ्जं अतन्वत्वा, [३७] केवलं दुक्खसामञ्जतो उचिन्तित्वा उचिन्तित्वा विमुं विमुं गोच्छकन्तरे ठपित्ता अज्जेहि च महन्तरदुकेहि [मा० ७७-९०] घूलकत्ता ‘घूलनारदुका’ ति वेदितव्वा । ततो परं आसवदुकादीनं छत्रं दुकानं वसेन ‘आसवगोच्छको’ [मा० १६-४१]; संयोजनदुकादीनं वसेन ‘संयोजनगोच्छको’ [मा० ४२-४७]; तथा गन्ध-ओष-योग-मोषण-दुकादीनं वसेन ‘गन्ध-ओष-योग-मीकरण-गोच्छको’ [मा० ४८-७१]; परामायदुकादीनं पञ्चत्रं वसेन ‘परामाय-गोच्छको’ [मा० ७२-७६] ति । सव्वे पि सत्ता गोच्छका वेदितव्वा ।

(५) ततो परं “सारम्मणा धम्मा” ति आदयो चतुरस्र दुका ‘महन्तरदुका’ [मा० ७७-९०] नाम । ततो उपपादानदुकादयो छ दुका ‘उपादानगोच्छको’ [मा० ९१-९६] नाम । ततो किल्लेसदुकादयो अट्ठ दुका ‘किल्लेसगोच्छको’ [मा० ९७-१०४] नाम । ततो परं वसनेन पहात्त्वदुकादयो अट्ठारस्र दुका अमिधम्ममातिकाय परियोसामे ठपित्ता ‘विट्ठिदुका’ [मा० १०५-१२२] नाम । “विजामागिनी धम्मा अविजामागिनी धम्मा” ति आदयो पन द्वाचत्तालीस दुका ‘सुत्तान्तिकदुका’ [मा० १२३-१६४] नाम । एवं सव्वे पेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता ति वेदितव्वा ।

(६) एवं ववत्थिता पनेते सण्णदेस-निपपदेसवसेन द्वे वै कोट्टासा होन्ति । एतेसु हि नव तिका एकसत्तत्ति ष दुका सण्णदेसानं रूपारूपधम्मानं परिगहितत्ता

सम्पदेसा नाम । अवसेसा तेरस तिका एकसत्तति च दुका निष्पदेसा नाम ।

(७) तथ तिकेसु ताव वेदनसिको वितक्कसिको पीतिसिको उप्पजसिको अतीतसिको चत्तारो आरम्भणसिका ति इमे नव तिका सम्पदेसा नाम । दुकेसु हेतुगोच्छकादीनि उपादानगोच्छकपरियोसानानं नवञ्च गोच्छकानं परियोसाने तयो तयो दुका [38], किलेसगोच्छकपरियोसाने चत्तारो दुका, “चित्तसम्पयुत्ता धम्मा, विताविपयुत्ता धम्मा” “चित्तसंस्तु धम्मा, चित्तवित्तसंस्तु धम्मा” [मा० ८०-८१] ति द्वे महत्तरदुका, सुत्तान्तिकदुकेसु अधिवचनदुकं निरुत्तिदुकं पम्भसिदुकं नाम-रूपदुकं ति इमे चत्तारो दुके उपेत्वा अवसेसा अट्ठतिस दुका वा ति एते सम्पदेसा नाम । वृत्तावसेसा तिकदुका तथे पि निष्पदेसा ति वेदितव्या ।

(८) इदानीं कुसला धम्मा ति [मा० १] आदीनं मातिकापदानं अयं अनु-पुत्रपदकण्ठना—“कुसलं सहे ताव आरोग्य-अनवज्ज-लेक-सुखविपाकेसु दिस्सति । अयं हि “काचि नु भोतो कुसलं, काचि भोतो अनामयं” ति आदीसु आरोग्ये दिस्सति । “कलमो एन मन्ते कायसमाचारे कुसलो ? सो खो महाराज कायसमाचारे अनवज्जो” [म० २.११५] ति य, “पुन क परं भन्ते एतदनुत्तरियं यथा भग्वा धम्मं देसेति कुसलेसु धम्मेसु” [Cf. दी० ३.१०२] ति य एवमादीसु अनवज्जे । “कुसलो त्वं रयरस अङ्गपथज्ज्ञानं” [Cf. म० २.१४], “कुसला नच्चगीतरस सिस्सिता चतुर्विधियो” [जा० ६.२५] ति आदीसु छेके । “कुसलानं मिक्खवि धम्मानं समादानहेतु” [दी० ३.५८], “कुसलस्स कम्मस्से कतत्ता उपधितत्ता” [§४३१] ति आदीसु सुखविपाके । स्वायमिध आरोग्ये पि अनवज्जे पि सुखविपाके पि वट्ठति ।

(९) ‘धम्म’-सहे पत्तायं परियत्ति-हेतु-गुण-निस्सत्तनिज्जीवतादीसु दिस्सति । अयं हि “धम्मं परिवापुणाति मुत्तं मेत्थं” [म० १.१३३] ति आदीसु परियत्तियं दिस्सति । “हेतुमिह आणं धम्मपटिसंमिदा [पि० २९३] ति आदीसु हेतुमिह ।

“न हि धम्मो अधम्मो च उपो समविषाकिनो ।

अधम्मो निरयं नेति धम्मो पापेति सुण्णति” [धेर० ३०४] ति ॥

आदीसु गुणे । “तस्मिं खो एन तमये धम्मा होन्ति” [§१२१], “धम्मेसु धम्मलुपसी विहरती” [म० १.६१] ति आदीसु निस्सत्तनिज्जीवताय । स्वायमिध पि निस्सत्तनिज्जीवतायमेव वट्ठति ।

(१०) [39] वचनयो पनेत्थ—कुच्छित्ते पापके धम्मे सलयन्ति वलयन्ति

१ मा० २.६, ७, १०, १८; १३, १६, १९, २१. २ The last three *dukas* in each of the sections 1, 3-9 and 11 of तिकमातिका (धम्म० pp. 4-12). ३ मा०- १०१-१०४, ४ मा०- १२८-१३१. ५ We fail to trace this to Jā. No. 461. ६ M.—धम्मस्स.

कम्पोति विदंसेन्ती ति कुसला । कुच्छित्तेन वा आकरोन सयन्ती ति कुसा । ते अकुसलसंसाते कुसे लुनन्ति छिन्दन्ती ति कुसला । कुच्छित्तानं वा सानतो तनुकरणतो ओष्ठान-करणतो^१ जायं कुसं नाम । तेन कुसेन लातव्या ति कुसला; गहेतव्या पयसोतव्या ति अत्थो । यथा वा कुसा उमयमागगतं हृथपपदेसं लुनन्ति^२, एवमिमे पि उपन्नानुपन्नभावेन उमयमागगतं संकिलेसपससं लुनन्ति । तस्मा कुसा विष लुनन्ती ति पि कुसला । अत्तनो पन समावं धारेन्ती ति धम्मा । धारियन्ति वा पचयेहि, धारयन्ति वा यथासमावतो ति धम्मा । न कुसला ति^३ अ-कुसला । मित्तपटिपक्खा अमित्ता विष, लोमादिपटिपक्खा अलोमादयो विष च, कुसलपटिपक्खा ति अत्थो । न व्याकता ति अव्याकता, कुसलाकुसलभावेन अकथिता ति अत्थो । तेषु पन अनवज्जसुखविपाकलक्खणा कुसला, सावज्जदुक्खविपाकलक्खणा अकुसला, अविपाकलक्खणा अव्याकता ।

(११) 'किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि ?' 'किञ्चित्थं ? यदि ताव एकत्थानि 'कुसला धम्मा'ति इदं 'कुसला कुसला'ति वुत्तसदिसं होति । अथ नानत्थानि तिरुदुकानं छफचनुक्कमावो आपज्जति पदानं च असम्बन्धो । यथा हि 'कुसला' 'रूपे' 'चक्षुसुमा'ति वुत्ते अत्थवसेन अज्जमज्जे अनोलोकेत्तानं पदानं न कोपि सम्बन्धो, एवमिधा पि पदानं असम्बन्धो आपज्जति । पुञ्चापरसम्बन्धरहितानि च पदानि निष्पयोजनानि नाम होन्ति । या पि चेत्ता परतो 'कतमे धम्मा कुसला'ति [११] पुञ्छा, ताव पि सद्धिं विरोधो आपज्जति । नेव हि धम्मा कुसला; अथ च पनिदं वुत्तति—कतमे धम्मा कुसला'ति ।

(१२) अपरो नयो—'यदि एतानि एकत्थानि, तिण्णं 'धम्मानं' एकत्ता कुसलादीनं पि एकत्तं आपज्जति । कुसलादिपदानं हि तिण्णं 'धम्मानं' धम्मभावेन एकत्तं । तस्मा धम्मत्तयेन सद्धिं अत्थतो निन्नानाथानं कुसलादीनं पि एकत्ते आपज्जति । यदेव कुसलं, तं अकुसलं, तं अव्याकतं' ति । 'अथा पि तिण्णं धम्मानं एकत्तं न सम्पटिच्छम, अज्जो च कुसलपरो धम्मो, [४०] अज्जो च अकुसलपरो धम्मो, अज्जो च अव्याकतपरो धम्मो ति चदथ, एवं सन्ते धम्मो नाम भावो, भावतो च अज्जो अमावो ति कुसलपरा भावसंस्ताता धम्मा अज्जो अकुसलपरो धम्मो अमावो सिधा, तथा अव्याकतपरो । तेहि च अज्जो कुसलपरो पि । एवं अभावत्तं आपभेहि धम्मेहि अनज्जे^४ कुसलादयो पि अभावा येव सिधुं' ति ।

(१३) सव्वमेतं अकारणं । कस्मा ? यथानुमतिवोहारसिद्धितो ति । वोहारो

१ सि०, M omit. २ Cf. धम्म० ३११. ३ सि०—चरित्तित्ति. ४ All authorities but सि० omit. ५ मूलश्लोका—धम्मसङ्गथानं धम्मभावेन एकत्ता. ६ सि०—अज्जो.

हि यथा यथा अथेसु अनुमतो संपदिच्छितो तथा तथैव सिद्धो । न चायं "कुसला धम्मा" ति आदीसु कुसलपुञ्जी धम्माभिलाषो धम्मपरो च कुसलाभिलाषो, यथा 'कुसला कुसला' एवं, अत्तनो अत्यविसेतामावेन पण्डितेहि सम्पदिच्छितो; न च 'कुसला'-सहो पनेत्य अनवजनुस्वविपाकसंस्कारस्य अत्यस्य जौतनभावेन संपदिच्छितो, 'अकुसल'-सहो सावजनुस्वविपाकसंस्कारजौतकत्तेन, 'अव्याकत'-सहो अविपाकसंस्कारकत्तेन, 'धम्म'-सहो समाप्रधारणादि-अत्यजौतकत्तेन । सो एतिसं अज्जतरानन्तरे वुचमानो अत्तनो अत्यसामञ्जं दीपेति । सखे व हि एते समाप्रधारणादिना लक्षणीन धम्मा । 'कुसला'दि-सहा चापि धम्मसहरस पुरतो वुचमाना अत्तनो अत्यविसेसं तस्य दीपेति । धम्मो हि कुसलो वा होति अकुसलो वा अव्याकतो वा । एवमेते विमुं पियुं वुचमाना अत्तनो अत्तनो अत्यमत्तदीपकत्तेन संपदिच्छितो । धम्मसहेन सह वुचमाना अत्तनो अत्यसामञ्ज-अत्यविसेसदीपकत्तेन लोके पण्डितेहि संपदिच्छिता । तस्मा यदेतमेव एकवचनानाथतं विकपेत्ता दोसरोपणकारणं नुत्तं सव्यमेतं अकारणं ।

(१४) अयं ताव कुसलतिकरस अनुपुञ्चपदव्यञ्जना । इमिना व नयेन मेसत्तिकदुकाने पि वेदितव्यो । इतो परं विसेसमत्तमेव वक्तव्यम् ।

(१५) सुखाय वेदनाया [मा० २] ति आदीसु 'सुख'-सहो ताव सुख-वेदना-सुखमूल-सुखारम्भण-सुखहेतु-सुखपचयद्वान-अव्यापज्जे-निव्यानादीसु दिस्सति । अयं हि "सुखस्स च पहाना" [दी० १.७५] ति आदीसु सुखवेदनाय दिस्सति । "सुखो बुद्धानं उप्पादो" [घ० १९४], "सुखा विरागता लोके" [उ० २.१] ति आदीसु सुखमूले । [४१] "यस्मा च खो महालि स्ये सुखं सुलानुपतितं सुखावकन्ते" [सं० ३.६९] ति आदीसु सुखारम्भेण । "सुखस्सेतं भिक्खवे अभिवचनं यदिदं पुज्जानी" [अं० ४.८८-८९] ति आदीसु सुखहेतुभि । "यावद्धिदं भिक्खवे न सुकरं अक्खानेन पापुणितुं याव सुखा सम्या" [Cf. म० ३.१७२], "न ते सुखं पज्जानन्ति ये न पस्सन्ति नेदने" [सं० १.५, २००] ति आदीसु सुखपचयद्वाने । "दिट्ठधम्मसुखविहारा एते धम्मा" [Cf. म० १.४०-४१] ति आदीसु अव्यापज्जे । "निव्याणं परमं सुखं" [घ० २०३, २०४] ति निव्याणे । इध पनायं सुखवेदनायमेव वद्व्यो ।

(१६) 'वेदना'-सहो "विदिता मे वेदना उप्पज्जन्ती" [] ति आदीसु वेद-वितरिभि येव वद्वति । 'दुक्ख'-सहो दुस्सवेदना-दुस्सवत्थु-दुस्सवारम्भण-दुस्सपचय-दुस्सपचयद्वानादीसु दिस्सति । अयं हि "दुक्खस्स च पहाना" [दी० १.७५]

१-१ सि०, M., PTS omit. २ दी०, ६०, PTS.- नयो वेदितव्यो.
३ सि०, सी०, M.- अव्यापज्ज.

ति आदीषु दुःखवेदनायं दिवसति । “जातिं पि दुःखा” [विन० १.१०] ति आदीषु दुःखवत्युदिम । “वस्मा च खो महालि रूपं दुःखं दुःखानुपतितं दुःखावकन्तं” [सं.३.७०] ति आदीषु दुःखाभरणे । “दुःखो पापस्य उच्यते” [भ० १.१७] ति आदीषु दुःखपचये । “यावद्विदं भिक्खवे न सुकरं अकसानेन पापुणिणुं याप दुःखा निरया” [म० ३.१६७] ति आदीषु दुःखपचयद्वये । इध पनायं दुःखवेदनायमेव दद्वयो ।

(१७) वचनस्थो पनेत्य— सुखयती ति सुखा । दुःखयती ति दुःखा । न दुःखा न सुखा ति अदुःखमसुखा । ‘म’-कारो पदसन्निवसेन युतो । सव्वा पि आरम्भणस्स रसे वेदयन्ति अनुभवन्ती ति वेदना । तामु इद्वानुभवनलक्खणा सुखा, अनिद्वानुभवनलक्खणा दुःखा, उभयविपरीतानुभवनलक्खणा अदुःखमसुखा ।

(१८) यो पनायं तीणु पदेसु ‘संपयुत्त’-सदो, तस्स’त्यो— समं पकारेहि युत्ता ति संपयुत्ता । कतेरहि पकारेहि ति ? एकुप्पादादीदि । [४२] “नथि केचि भग्मा केहिचि धम्मोहि सम्पयुत्ता ति ? आमन्ता” [क० २.३३७] ति हि इमस्स पञ्चस्स पटिक्खेये “ननु अथि केचि भग्मा केहिचि धम्मोहि सहजता सहजाता संयट्ठा एकुप्पादा एकनिरोधो एकवत्थुका एकारम्भणा” ति [क० २.३३७] एवं एकुप्पादादीनि वतेन संयोगात्थो युत्तो । इति इमेहि एकुप्पादादीदि समं पकारेहि युत्ता ति सम्पयुत्ता ।

(१९) विपाकत्तिके [मा० ५] अञ्जमञ्जं विसिट्ठानं कुसलकुसलानं पाका ति विपाका । विपाकमावभाषणं अरूपधम्मानमेतं अधिवचनं । विपाक-धम्मधम्मा ति विपाकसमावधम्मा । यथा जातिजरासमाया जातिजरापकटिका सत्ता जातिधम्मा जराधम्मा ति वुचन्ति एवं विपाकजनकट्टेन विपाकसमाया विपाकपकटिका धम्मा ति अत्थो । तत्तिवपदं उभयसमावपटिक्खेपवतेन युत्तं ।

(२०) उपादिद्वुपादानिबत्तिके [मा० ४] आरम्भणकरणवसेन तण्हादिद्वीदि उपेतैनं कम्मुना आदिच्चा, कलभावेन गहिता ति उपादिच्चा । आरम्भणमात्रं उपगन्त्वा उपादानसम्बन्धेन उपादानानं हिता ति उपादानिया । उपादानस्स आरम्भणाव्यभूतानं एतं अधिवचनं । उपादिच्चा च ते उपादानिया चा ति उपादि-चुपादानिया; सासवकम्मनिव्वत्तानं रूपारूपधम्मानमेतं अधिवचनं । इति इमिना नयेन लेखपदद्वये पटिसेधसहितो अत्थो वेदितव्यो ।

(२१) संकिलिद्वुसंकिलेसिकात्तिके [मा० ५] संकिलेसेती ति संकिलेसो, विद्या-भेति, उपतापेती ति अत्थो । संकिलेसेन समन्नागता संकिलिद्वु । अत्तानं आरम्भणं कत्था पवत्तनेन संकिलेसे अरहन्ति, संकिलेसे वा नियुत्ता, तस्स आरम्भणमात्रं अन-

१ सी०, म०— उपचये. २ सी०, M.— वेदियन्ति. ३ सि०— विपाकधम्मज्जे धम्मा विपाकजनका धम्मा. ४ सि०, M.— जनकतेन.

वित्कमनतो ति संकिलेसिका । संकिलेसस्स आरम्भणपचयभूतानं एतं अभिषयनं । संकिलिट्ठा च ते संकिलेसिका चा ति **संकिलिट्ठ संकिलेसिका** । सेसपदद्वयं पुरिमत्तिके वृत्तनयेमेव वेदितव्यं ।

(२२) [४३] वितक्कत्तिके [मा० ६] संपयोगवसेन वत्तमानेन सहवितक्केन सवितक्का । सहविचारेण सविचारा । सवितक्का च ते सविचारा चा ति **सवितक्क-सविचारा** । उभयरहिता अवितक्क-अविचारा । वितक्कविचारेण विचारो व मत्ता, पमाणं, एतेसं ति विचारमत्ता । विचारतो उत्तरं वितक्केन सद्धिं संपयोगं न गच्छती ति अर्थो । अवितक्का च ते विचारमत्ता चा ति **अवितक्क-विचारमत्ता** ।

(२३) पीतित्तिके [मा० ७] पीतिया सह एकुप्पादादिभावं गता ति **पीति-सहगता**, पीतिसम्भुता ति अर्थो । सेसपदद्वये पि एसेव नयो । **उपेक्खा** ति वेत्थ अदुक्खममुत्ता वेदना वृत्ता । सा हि मुखदुक्खाकारप्पवत्ति उपेक्खति, मल्लत्ता-कारसंगितत्ता तेनाकारेण नोपपत्तयी ति उपेक्खा । इति वेदनातिकतो पदद्वयमेव गृहेत्वा निष्पीतिकस्स मुख्यस्स सप्पीतिकमुत्ततो विसैसदस्सनवसेन अयं तिको वृत्तो ।

(२४) दस्सत्तिके [मा० ८] **दस्सनेना** ति सोतापत्तिमग्गेन । सो हि पटमं निव्याणं दस्सनेतो दस्सनं ति वृत्तो । गोत्रमू पन किञ्चा पि पटमत्तं पस्सति, यथा पन रप्पो सन्निकं केनाचिदेव करणीयेन आगतो पुरिसो दूरतो व रथिकाय चरन्तं हत्थिक्खन्धगतं राजानं दिस्वा पि 'दिट्ठो ते राजा' ति पुट्ठो दिस्वा पि कलव्व-किञ्चस्स अकतत्ता 'न परसामी' ति आह, एवमेव निव्याणं दिस्वा पि कलव्वस्स किलेसपटानस्सामाया न दस्सनं ति वृत्ति । सं हि जाणं मग्गस्स आवज्जनट्ठाने तिट्ठति । **भावनाया** ति सेसमग्गत्तयेन । सेसमग्गत्तयं हि पटममग्गेन दिट्ठत्तिमेव धम्मे भावनावसेन उप्पज्जति, अदिट्ठपुब्बं किञ्चि न परसति, तस्मा भावना ति वृत्ति । ततियपदे उभयपटिक्खेपदसेन वृत्ते ।

(२५) तदस्सत्तिके [मा० ९] दस्सनेन पहातव्वो हेतु एतेसं ति **दस्सनेन-पहातव्व-हेतुका** । दुतियपदे पि एसेव नयो । ततियपदे नेव-दस्सनेन-नै-भावनाय-पहातव्वो हेतु एतेसं ति एवमर्थं अ-गृहेत्वा नेव दस्सनेन न भावनाय पहातव्वो हेतु एतेसं अर्थो ति एवमर्थो [४४] गृहेत्त्वो । इतरथा हि अहेतुकानं अग्गाहणं भवेत्त्यः हेतु येव तेसं नत्थि यो दस्सनभावनाहि पहातव्वो विद्या । सहेतुकेणु पि हेतुवज्जानं पक्षानं आपवज्जति, न हेतुनं; हेतु येव हि एतेसं 'नेव दस्सनेन न भावनाय पहा-

१ लो०, म० omit न. २ सि०-च. ३ सि० inserts hereafter च.
४ See मूलटीका. ५ M.-तद्वत्.

तन्वीति बुद्धो, न ते धम्मा । उभयं पि वेत्ते न अधिप्येत् । तस्मा नेव दस्स-
नेन न भावनाय पहातन्वी हेतु एतेसं आधीति नेव दस्ससेन न भावनाय
पहातन्वहेतुका ति अयमाद्यो गहेतन्वी ।

(२६) आचयगामित्तिके [मा० १०] कम्मकिलेसेहि आवीयतीति आचयो ।
पटिसंघि-बुद्धि-गतिण्यवान् एतं नाम । तस्स कारणं हुत्वा निष्कादनकामावेन तं
आचयं गच्छन्ति, दस्स वा पवत्तन्ति तं पुग्गलं यथावुत्तमेव आचयं समेन्तीति पि
आचयगामिनो; तासवकुंसलाकुसलान् एतं अधिचयनं । ततो एव आचयसंस्तता
यथा अवेत्ता, निव्वानं अपेतं यथा ति अप-चयो । तं आरम्भणं कत्वा पवत्तन्तो
अपचयं गच्छन्तीति अपचयगामिनो; अरियमग्गानमेतं अधिचयनं । अपि च
पाकारं इद्वकवद्वकी विप पवत्तं आचिनन्ता गच्छन्तीति आचयगामिनो । तेन
चित्तं चित्तं इद्वक विद्वत्तयमानो पुरिसो विप तदेव पवत्तं अपाचिनन्ता गच्छन्तीति
अपचयगामिनो । ततियपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्तं ।

(२७) सेक्खत्तिके [मा० ११] । तीसु सिक्खवासु जाता ति सेक्ख्वा । सत्तनं
सेक्खान् एते ति पि सेक्ख्वा । अपरियोमितसिक्खत्ता सममेव सिक्खन्तीति पि
सेक्ख्वा । उपरि-सिक्खितत्वाभावतो न सेक्ख्वा ति असेक्ख्वा । बुद्धिपत्ता वा सेक्ख्वा ति
पि असेक्ख्वा । अरहत्तफलधम्मान् एतं अधिचयनं । ततियपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्तं ।

(२८) परित्तत्तिके [मा० १२] समन्ततो खण्डितत्ता अप्पमत्तकं परित्तं ति
बुधन्ति; 'परित्तं गोमवणिङ्गे'ति आदीसु विप । इमे पि अप्पानुभावताय परित्ता
विवा ति परित्ता; कामावचरधम्मानमेतं अधिचयनं । किलेसविकल्हभनसमाधताय
विपुलफलताय दीपसंतानताय च महन्तभावे गता, महन्तीहि वा उल्लारण्णन्दविरिय-
चित्तपञ्जेहि गता पटिपत्ता ति पि महग्गता । [४५] पमाणकरा धम्मा रागादयो पमाणं
नाम । आरम्भणतो वा संपयोमती वा नत्थि एतेसं पमाणं, पमाणस्स च पटिपक्खा
ति अप्पमाणा ।

(२९) परित्तारम्भत्तिके [मा० १३] परित्तं आरम्भणं एतेसं ति परित्ता-
रम्भणा । वेत्तपदद्वये पि एतेव नयो ।

(३०) हीनत्तिके [मा० १४] हीना ति लाम्का अकुसला धम्मा । हीनपर्णी-
तानं मज्जे भवा ति मज्झिमा । अवसेता तेषूभका धम्मा उत्तमद्वेन अनपक्खेन
च पणीता; लोबुचरा धम्मा ।

(३१) मिच्छत्तत्तिके [मा० १५] 'हितसुखावहा मे भवित्थन्ती'ति एवं
आनिमिता पि तथा अभावतो, 'असुमादीसु येव सुम'ति आदिविपरितपवत्तितो च
मिच्छासभावा ति मिच्छत्ता; विपाकदाने सति खण्धभेदानन्तरमेव विपाकदानतो

नियता; मिच्छता च ते नियता चाति मिच्छत्तनियता । बुत्तविपर्ययेन अत्थेन सम्मा-समायाति सम्मत्ता; सम्मत्ता च ते नियता च अनन्तरमेव फलदानेनाति सम्मत्तनियता । उभयथापि न निषत्ताति अनियता ।

(३२) मग्गारम्मणत्तिके [मा० १६] निब्बानं मग्गति, मग्गेसति, किल्लेसे वा मग्गेन्तो गच्छतीति मग्गो । मग्गो आरम्मणं एतेसंति मग्गारम्मणा । अट्ठंगिकोपि मग्गो पच्चयट्ठेन एतेसं हेतुति मग्गहेतुका । मग्गसंपयुक्ता वा हेतु मग्गो वा हेतुति मग्गहेतु । ते एतेसं हेतुति मग्गहेतुका । सम्मादिट्ठि सयं मग्गो चेव हेतु च । इति मग्गो हेतु एतेसंति पि मग्गहेतुका । अभिमवित्वा पवत्तनट्ठेन मग्गो अधिपति एतेसंति मग्गाधिपतिनो ।

(३३) उप्पन्नत्तिके [मा० १७] उप्पादतो पट्ठाय याव भक्का उद्धं पत्ता यता पवत्ताति उप्पन्ना । न उप्पन्नाति अनुप्पन्ना । परिनिद्धितकारणेकदेसत्ता अवस्सं उप्पजिस्सन्तीति उप्पादिने ।

(३४) अतीतत्तिके [मा० १८] अत्तनो समावे उप्पादादिलक्खणं वा फळा अतिक्खन्ताति अतीता । तदुम्वं पि न आगताति अनागता । तं तं कारणं पटिच उप्पन्नाति पच्छुप्पन्ना ।

(३५) अनन्तरत्तिके [मा० १९] अतीतं आरम्मणं एतेसंति अतीतारम्मणा । सेसपदद्वयेपि एतेव नवो ।

(३६) [४६] अज्झत्तत्तिके [मा० २०] 'एवं पवत्तमाना मयं अत्ता'ति महणं, 'गमिस्सामा'ति इमिना विषय अधिष्ठायेन अत्तानं अधिकारं कत्वा पवत्ताति अज्झत्ता । 'अज्झत्त'-सदो पनायं गोचरं ज्झत्ते निवकं ज्झत्ते अज्झत्तं ज्झत्ते विगयं ज्झत्तेति चत्तुसु अत्थेसु दिस्सति । "तेन आनन्द मित्त्युना तस्मिं येव पुरिमस्मिं समाधि-निमित्ते अज्झत्तमेव चित्तं सण्टपेत्तव्यं" [म० ३.१.१२], "अज्झत्ततो समाहितो" [दी० २.१.०७] ति आदीसु हि अयं गोचरं ज्झत्ते दिस्सति । "अज्झत्तं संपसादनं [दी० १.७४]", "अज्झत्तं वा धम्मेषु धम्मामुपस्सी विहरती" [दी० २.३.०१] ति आदीसु निवकं ज्झत्ते । "उ अज्झत्तिकानि आपत्तनानी" [पटि० १.१.२२] ति आदीसु अज्झत्तं ज्झत्ते । "अयं खो पन आनन्द विहारो तत्तागतेन अमित्तम्भुजो बहिदं सव्वनिमित्तानं अमनसिकारा अज्झत्तं सुज्झत्तं उपसम्पज्ज विहरती" ति [म० ३.१.११] आदीसु विगयं ज्झत्ते; इस्सरियट्ठानेति अत्थो । कलसमापत्ति हि बुद्धानं इस्सरियट्ठानं नाम । इयं पन नियकं ज्झत्ते अधिषेयो । तस्मा अत्तनो सन्ताने पवत्ता पाटिपुग्गलिका धम्मा अज्झत्ताति येदितव्या । ततो बहिभूता पन इन्द्रियवद्वा वा अनिन्द्रियवद्वा वा बहिद्वा नाम । तत्तियपदं तदुभयवत्तेन बुत्तं ।

(३७) अनन्तरत्तिको [मा० २१] पन ते येव तिप्पकारेपि धम्मे आरम्मणं कत्वा पवत्तनवत्तेन बुत्तो ।

(३८) अनिदस्सनधिके [मा० २२] दट्ठन्वभावसंज्ञातेन सह निदस्सनेना
ति अनिदस्सना । पटिह्वननभावसंज्ञातेन सह पटिपेना ति सप्पटिघा । अनिदस्सना
च ते सप्पटिघा चा ति अनिदस्सन-सप्पटिघा । नत्थि एतेसं दट्ठन्वभावसंज्ञातं
निदस्सनं ति अनिदस्सना । अनिदस्सना च ते पुत्तनयेनेय सप्पटिघा चा ति अनि-
दस्सन-सप्पटिघा । तत्तियपदं उभयपटिकलेपेन वुत्तं ।

अये ताव तिकमातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना ।

[दुक्कमातिका]

(३९) दुक्कमातिकाय पन तिकेसु अनागतपदवण्णनं येव करिस्साम । हेतु-
गोचलके [मा० २३-३८] ताव हेतू धम्मा ति मूळद्वेन हेतुसंज्ञाता धम्मा ।
हेतुधम्मा ति पि पाठो । [४७] न-हेतू ति तेसं येव पटिकलेपवचनं । सपर्योगतो
पवत्तेन सह हेतुना ति सहेतुका । तथेव पवत्तो नत्थि एतेसं हेतू ति अहेतुका ।
एकुप्पादादिताव हेतुना संपयुत्ता ति हेतुसंपयुत्ता । हेतुना विप्ययुत्ता ति
हेतुविप्ययुत्ता । इमेसं द्विधं पि दुक्कानं किञ्चा पि अस्थतो नान्तं नत्थि, देसना-
विल्लासेन पन तथा वुज्झन्तानं वा पुग्गलानं अवज्झासपवसेन वुत्ता ।

(४०) ततो परं पटमदुक्कं दुत्तियतत्तियेहि सद्धिं योजिथा तेसं 'हेतू न-हेतू'ति
[मा० २३] आदीनं पदानं वसेन यथासंभवतो अपरे पि तयो दुक्का वुत्ता । तत्थ
यथेव 'हेतू येव धम्मा सहेतुका चा'ति एतं संभवति, तथा 'हेतू चेव धम्मा अहेतुका
चा'ति इदं पि । यथा च 'सहेतुका येव धम्मा न च हेतू'ति एतं संभवति, तथा
'अहेतुका चेव धम्मा न च हेतू'ति इदं पि । हेतुसंपयुत्तदुक्केन सद्धिं योजनाय पि
एसेव नवो ।

(४१) तत्र यदेतं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी'ति सिद्धे, 'न-हेतू
सो पन धम्मा' [मा० २८] ति अतिरिक्तं 'सो पना'ति पदं वुत्तं, तस्स वसेन अयं
अतिरेकस्थो संगहितो ति वेदितव्यो—कथं ? न केवलं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि
अहेतुका पि' इथेव, अथ सो अज्जे पि अज्झया पी ति । इदं वुत्तं हीति—यथेव
हि 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एवं 'हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका
पि' । यथा च 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एवं 'न-हेतू धम्मा हेतु-
संपयुत्ता पि हेतुविप्ययुत्ता पी' ति अतिरेकस्थो ।

(४२) वृत्तन्तरदुक्के [मा० २९-३५] अत्तनो निष्कादकेन सह पचवेना ति
सप्पच्चया । नत्थि एतेसं उप्पादे वा टितियं वा पचवो ति अप्पच्चया । पचवेहि
समागन्तवा कता ति संस्रता । न संस्रता ति असंस्रता । अविनिव्मोगदसेन रूपं
एतेसं अर्थी ति रूपिणो । तथाविधं नत्थि एतेसं रूपं ति अरूपिणो । कथन-

लक्ष्मणं वा रूपं; तं एतेसं अर्थांति रूपिनी । न रूपिनी अरूपिनी । लोकिया धम्मा ति लोकी बुद्धति लुज्जन-पलुज्जनद्वेन बद्धं; तस्मिं परियापघममेव लोके नियुत्ता ति लोकिया । [४८] ततो उत्तिण्णा ति उत्तरा; लोके अपरियापघमायेन लोक्ती उत्तरा ति लोकुत्तरा । केनचि विज्जेय्या ति चक्षुविज्जाणादीसु केनापि एकेन चक्षुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा विजानितव्या । केनचि न विज्जेय्या ति तेनेव चक्षुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा न विजानितव्या । एवं सन्ते द्वित्रं पि पदानं अत्थनानत्ततो दुक्को होति ।

(४३) आसवगोच्छके [मा० ३६-४१] आसवन्ती ति आसवा । चक्षुसुतो पि ... पे० ... मनतो पि सन्दन्ति पवत्तन्ती ति वुत्तं होति । धम्मतो याव सोज्झं, ओकासतो याव मवग्गं सवन्ती ति वा आसवा । एते धम्मे एतं च ओकासं अन्तो करित्वा पवत्तन्ती ति अत्थो । अन्तोकरणत्थो हि अयं 'आ' -कारो । चिर-पारिवासि-सद्धेन मदिरादयो आसवा विवा ति पि आसवा । लोकरिं हि चिर-पारिवासिका मदिरादयो आसवा ति बुद्धन्ति । यदि च चिर-पारिवासिपद्धेन आसवा, एते येव भवितुमरहन्ति । वुत्तं हेतं—“पुरिमा मिकखवे कोटि न पज्जायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसी” [अ० ५.११३] ति आदि । आयतं वा संसारदुक्खं सवन्ति पवत्तन्ती ति पि आसवा । ततो अज्जे नो-आसवा नाम । अत्तानं आरम्भणं क्वा पवत्तेहि सह आसवेही ति सासवा । एवं पवत्तमाना नत्थि एतेसं आसवा ति अनासवा । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । अयं पन विसो— यथा तथ 'न हेतु खो पन धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी [मा० २८] ति अयं ओत्तान-दुक्के पटमदुक्कस्स दुत्तियपदं आदिहि ठपेत्वा वुत्तो, एवं इध 'नो-आसवा खो पन धम्मा सासवा पि अनासवा पी' ति न वुत्तो । किज्जा पि न वुत्तो, अथ खो अयं च अज्जो च भेदो तथ वुत्तनयेनेव वेदितव्यो ।

(४४) संयोजनगोच्छके [मा० ४२-४७] वस्स संविज्जन्ति तं पुग्गलं बहुरिं संयोजेन्ति, वन्धेन्ती ति संयोजना । ततो अज्जे नो-संयोजना नाम । आरम्भण-मावं उपगन्त्वा संयोजनसम्बन्धेन संयोजनानं हिता ति संयोजनिया । संयोजनस्स आरम्भण-पच्चयभूतानं एतं अधिबधनं । न [४९] संयोजनिया असंयोजनिया । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतव्यं ।

(४४ अ) गन्धगोच्छके [मा० ४८-५३] वस्स संविज्जन्ति तं वुत्तिपटिसं-धिक्खेन बहुरिं गन्धेन्ति घटेन्ती ति गन्धा । ततो अज्जे नो-गन्धा । आरम्भण-करणवत्तेन गन्धेहि गन्धितव्वा ति गन्धनिया । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतव्यं । यथा च इध, एवं इतो परेषु पि वुत्तावसेसं तथ तथ वुत्तनयेनेव वेदितव्यं ।

(४५) ओषमगोच्छके [मा० ५४-५९] वस्स संविज्जन्ति तं बहुरिं ओह-

नन्ति ओसीदयेन्ती ति ओषा । आरम्भणं कत्वा अतिक्रमनीयतो ओषेहि अति-
क्रमित्वा ति ओधनिया । ओषानं आरम्भणधम्मा येव वेदितम्बा ।

(४६) योगगोष्ठके [मा० ६०-६५] यस्त संविजन्ति तं चट्ठिंमं योजेन्ती
ति योगा । योगनिया औधनिया विद्य वेदितम्बा ।

(४७) नीवरणगोष्ठके [मा० ६६-७१] चित्तं नीवरन्ति परियोनन्धी ति
नीवरणा । नीवरणिया संयोजनिया विद्य वेदितम्बा ।

(४८) परामासगोष्ठके [मा० ७२-७६] धम्मानं यथारूपं अनिच्छादिआकारं
अतिक्रमिन्वा 'निर्वचं' ति आदिक्खेन पक्कमाना परतो आप्पसन्तीति परानासा ।
परानासेहि आरम्भणकरणयसेन परामद्धत्वा परामद्धा ।

(४९) महन्तरदुक्केसु [मा० ७७-९०] आरम्भणं अगहेत्वा अप्पवत्तिती ति
सह आरम्भणमा ति सारम्भणा । नत्थि एतेसं आरम्भणं ति अनारम्भणा ।
चिन्तनद्वेन चित्तं; विचित्तद्वेन वा चित्तं । अविप्ययोगवसेन वेतसि नियुत्ता ति
वेतसिका । निरन्तरमावृपगमनताय, उप्पादतो याव मंगा, चित्तेन संसद्धा ति
चित्तसंसद्धा । एकतो वत्तमाना पि निरन्तरमाव अनुपगमनताय चित्तेन चित्तसद्धा
ति चित्तचित्तसंसद्धा । समुद्दहन्ति एतेना ति समुद्धानं । चित्तं समुद्धानं एतेसं ति
चित्तसमुद्धानं । सह भवन्ती ति सहमुनो । चित्तेन सहमुनो चित्तसहमुनो ।
अनुपरिवत्तिती ति अनुपरिवत्तिनो । किं अनुपरिवत्तिती ? चित्तं । चित्तस्स
अनुपरिवत्तिनो चित्तानुपरिवत्तिनो । चित्तसंसद्धा च ते चित्तसमुद्धाना येव वा
ति चित्तसंसद्धसमुद्धाना । [50] चित्तसंसद्धा च ते चित्तसमुद्धाना च चित्तसहमुनो
येव वा ति चित्तसंसद्ध-समुद्धान-सहमुनो । चित्तसंसद्धा च ते चित्तसमुद्धाना च
चित्तानुपरिवत्तिनो येव वा ति चित्तसंसद्ध-समुद्धानानुपरिवत्तिनो । सेत्तानि
सव्वपदानि पुत्तपदानं पटिक्खेपक्खेन वेदितव्यानि । अज्झत्त'ज्झत्तं सन्धाव
अज्झत्तचित्ते' [मा० ९०] पुत्तवसेन अज्झत्ता व अज्झत्तिका । ततो ब्रहिमूता ति
बाहिरा । उपादियन्तेव मूतानि, न मूता विद्य उपादियन्ती ति उपादा । न
उपादियन्तेवा ति नो-उपादा ।

(५०) उपादानगोष्ठके [मा० ९१-९६] मुसं आदियन्ती ति उपादाना;
दब्धगाहं गन्हन्ती ति अत्थो । ततो अज्जे नो-उपादाना ।

(५१) किलेसगोष्ठके [मा० ९७-१०४] संकिण्ठित्तिके' [मा० ५] पुत्त-
नयेनेव अत्थो वेदितव्यो ।

(५२) पिट्ठिदुक्केसु [मा० १०५-१२२] कामे अवचरन्ती ति कामावचरा
[मा० ११५]। रूपे अवचरन्ती ति रूपावचरा । अरूपे अवचरन्ती ति अरूपाव-

नरा । अयमेव संखेयो । विद्यारो पन परतो^१ आविमाविस्सति । तेभूम्कवट्टे परिआपन्ना अन्नोपघा ति परिआपन्ना । तस्मिं न परिआपन्ना ति अपरिआपन्ना । वट्टमूलं छिन्दन्ता निम्बानं आरम्भणं कत्वा वट्टतो निम्बन्ती ति निम्ब्यानिका । इमिमा लवणणेन न निम्बन्ती ति अनिम्ब्यानिका । वुत्तिथा वा अत्तनो वा पव-
त्तिथा अनन्तरं कलदाने नियत्ता नियता । तथा अनियत्ता अनियता । अग्ने
धम्मे उत्तरन्ति पणहन्ती ति उत्तरा । अत्तानं उत्तरितुं समयेहि सह उत्तरेही ति
स-उत्तरा । नत्थि एतेसं उत्तरा ति अनुत्तरा । रणन्ति एतेही ति रणा; वेहि
अभिभूता सत्ता नानापकारेन कन्दन्ति परिदेवन्ति, तेसं रागादीनं एतं अधिवचनं ।
संपयोगवसेन पणानेकद्वुतावसेन च सह रणेही ति स-रणा^२ । तेनाकारेन नत्थि
एतेसं रणा ति अ-रणा ।

(५३) सुत्तन्तिकदुकेसु [मा० १२३-१६४] संपयोगवसेन विज्जं भजन्ती
ति विज्जाभागिनी; विज्जाभागो विज्जाकोट्टासे वत्तन्ती ति पि विज्जाभागिनी । तत्थ
विपस्सनाजाणं, मनोमयिदि, छ अयिज्जा ति अट्ट विज्जा । पुरिमेन अस्थेन ताहि
सम्पयुत्तधम्मा पि विज्जाभागिनी । [51] पण्डितेन अस्थेन तासु वा काचि एका
विज्जा विज्जा । सेसा विज्जाभागिनी ति । एवं विज्जा पि विज्जाय सम्पयुत्तधम्मा
पि विज्जाभागिनी एवे वेदितव्या । इध पन सम्पयुत्तधम्मा व अधिपेता । संपयो-
गवसेन अविज्जं भजन्ती ति अविज्जाभागिनी । अविज्जाभागो अविज्जाकोट्टासे वत्तन्ती
ति पि अविज्जाभागिनी । तत्थ दुक्खपटिच्छादकं तस्मै समुदयादिपटिच्छादकं ति
चत्तसो अविज्जा । पुरिमनयेनैव ताहि सम्पयुत्ता धम्मा पि अविज्जाभागिनी । तासु
वा काचि एका अविज्जा अविज्जा । मेसा अविज्जाभागिनी ति । एवं अविज्जा पि
अविज्जासम्पयुत्तधम्मा पि अविज्जाभागिनी एवे वेदितव्या । इध पन सम्पयुत्त-
धम्मा व अधिपेता ।

(५४) पुन अनज्झोत्थरणमावेनं किलेसन्धकारं विदंसेतुं असम्भयताय विज्जु
उपमा एतेसं ति विज्जुपमा^३ । निस्सेसविदंसनसम्भयताय वजिरं उपमा एतेसं ति
वजिरपमा । बालेमु डितत्ता यत्थ टिता सदुपचारेन बाला । पण्डितेसु डितत्ता
पण्डिता । बाल-कर्त्ता वा बाला, पण्डित-कर्त्ता वा पण्डिता । कण्हा ति कालका,
चित्तसं आपमत्तरमावकर्णा । सुक्का ति ओदाता, चित्तसं पमत्तरमावकर्णा ।
कण्हामिजातिहेतुतो कण्हा; सुक्कामिजातिहेतुतो सुक्का । इध चेव संपराये च तपन्ती
ति तैपनीया । न तपनीया अतैपनीया । अधिवचनदुकादयो तयो [मा० १२८-

१ Cm. on §§ 1280-84, 1584-88; also see ३.२५-२८.

२ पटि० १.२; अथि० म्या० १.२२-२३; Poussin i-13-14; VIIth. 86-87
(Cm. on VII.35-36) ३ ति०-अज्झोत्थरण०. ४ मा० १२४ and the

following. ५ Most of the authorities read so.

३३०] अथतो निजानाकरणा; ध्वञ्जनमेवेथ नानं । तिरिवट्टको धनवट्टको ति आदयो हि अपिवचनमत्तमेव अधिकारं कत्वा पवत्ता अधिवचना नाम । अधिवचनानं पथा धम्मा अधिवचनपथा । “अमितंजरोन्ती ति सो भिक्खवे तस्मा संखाता” [स० ३.८७] ति एवं निहारेखा सहेतुकं कत्वा वुच्चमाना अमितापा निरुत्ति नाम । निरुत्तीनं पथा निरुत्तिपथा । तक्को दितक्को संकप्पो ति एवं तेन तेन पकारेण आपनत्तो पञ्जत्ति नाम । पञ्जत्तीनं पथा पञ्जत्तिपथा । [52] एत्थ च एकं दुक्कं कत्वा पि इत्तरेसं पचने पयोजनं हेतुगोच्छके^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(५५) नामरूपदुक्के [मा० १३१] नामकरणद्वेन नमनद्वेन नामनद्वेन च नामं । रूपनद्वेन रूपं । अयमेत्थ संसेपो । विथारो पन निक्खेपकण्डे^२ आविमविस्सति । अधिउज्जा^३ ति दुक्कमादीसु अज्जाणं । भवतण्हा ति मवपयना । भवविट्ठी^४ ति भवो वुचति सस्सतं; सस्सतवसेन उप्पज्जनदिट्ठि । विभवविट्ठी ति विभवो वुचति उप्पेदो; उप्पेदवसेन उप्पज्जनदिट्ठि । सस्सतो अत्ता च लोको चा ति पवत्ता दिट्ठि सस्सतदिट्ठि । उच्छिजिस्सती ति पवत्ता दिट्ठि उच्छेददिट्ठि । अन्तवा ति पवत्ता अन्तवादिट्ठि । अनन्तवा ति पवत्ता अनन्तवा-दिट्ठि । पुच्चनं अनुगता दिट्ठि पुच्चस्तानुदिट्ठि । अपरन्ते अनुगता दिट्ठि अपरन्तानुदिट्ठि । अहिरिकं ति यं न हिरिवलि हिरिवितव्वेनो^५ ति एवं विथारितो अ-मायनक-आकरो । हिरियना हिरि, ओत्तपत्ता ओत्तप्यं । दोवचस्सतादीसु दुक्कं पचो एतस्मि विपट्टिकूलगाहमिह विपचनीकनाते अनादरे पुग्गले ति दुच्चवो । तस्म कम्मं दोवचस्सं । तस्म मावो दोवचस्सता । पापा अरस्सद्धादयो पुग्गला एतस्म भित्ता ति पापमित्तो; तस्म मावो पापमित्तता । सोवचस्सता च कल्याणमित्तता च वुत्तपटिप्पन्नयेनेव वेदितव्वा ।

(५६) ‘पज्ज पि आपत्तिकलन्धा आपत्तियो, सल्ले पि आपत्तिकलन्धा आपत्तियो’ [§ १३२९] ति एवं वुत्तासु आपत्तीसु कुसलमावो आपत्तिकुसलता । [मा० १४१] ताहि आपत्तीहि वुट्ठाने कुसलमावो आपत्तिवुट्ठानकुसलता । समापत्तीसु कुसलमावो समापत्तिकुसलता । समापत्तीनं अप्पनापरिच्छेदपञ्चायेतं अधिवचने । [53] समापत्तीहि वुट्ठाने कुसलमावो समापत्तिवुट्ठानकुसलता । अट्ठारससु धातुसु कुसलमावो धातुकुसलता । तासं वेव धातुं मनसिकारो कुसलमावो मनसिकारकुसलता । वक्खायतनारीसु कुसलमावो आयतनकुसलता । द्वादसल्ले पटिच्चसमुत्पादे कुसलमावो पटिच्चसमुत्पादकुसलता । तस्मि तस्मि

१ See २.३९. २ Cm. on §§ 1309-10. ३ मा० १३२ ff. ४-४ See §§ 1238-39. ५ See Cm. on § 1329.

दाने कुसलभावो ढानकुसलता । ढानं ति काणे युचति । तस्मिं हि ढाने तदावत्तुत्तिताय फले तिदुति नाम, तस्मा ढानं ति युत्तं । अढानेसु कुसलभावो अढानकुसलता । उडुनो भावो अज्जवो । मुदुनो भावो महवो । अधिवासन-संखातो लसनभावो सन्ति । सुत्तरस भावो सौरख्यं । संमोदकमुदुभावसंखातो सखिलभावो साखल्यं । यथा परेहि सद्धिं अत्तनो छिंदे न होति एवं धम्मामिषीहि पटिसंवरणं पटिसंधारो । इन्द्रियसंवरमेदसंखातो मनच्छट्टेसु इन्द्रियेसु अगुत्तद्वार-भावो इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता । पटिग्राहण-परिभोगवसेन भोजने मत्तं अजानन-भावो भोजने अमत्तञ्जुता । अनन्तरदुको [मा० १५०] युत्तपटिफक्खवसेन वेदितव्वो ।

(५७) सतिविपवातसंखातो मुट्टस्सविभावो मुट्टसच्चं [मा० १५१] । असं-पजाननभावो असंपजज्जं । सती ति सति । संपजानाती ति संपजज्जं । अण्णटिसंखाने अकंपनट्टेन पटिसंखानसंखातं वलं पटिसंखानवलं । विरियसीसेन सत्तवोत्तङ्गं भावेन्तस्स उप्पन्नवलं भावनावलं । पच्चनीकधम्मे खयेती ति समथो । अनिच्चादिवसेन विविधेन आकारेण पस्सती ति विपस्सता । समथो व तं आकारं गहेत्वा पुन पचयेत्तव्वस्स समथस्स निमित्तवसेन समथनिमित्तं । पग्गाहनिमित्ते ति एतेष्व नथो । [54] संपयुत्तधम्मे पग्गाहाती ति पग्गाहो । न विविसपती ति अविक्खसेपो । सीलविनासिका असंवरसंखाता सीलस्स विपत्ति सीलविपत्ति । सम्मादिट्ठिविनासिका भिच्छादिट्ठिसंखाता दिट्ठिया विपत्ति दिट्ठिविपत्ति । सौरचमेव सीलस्स सम्पादनतो सीलस्स परिपूर्णतो सीलस्स संपदा ति सीलसम्पदा । दिट्ठि-पारिपूरित्तं जाणं दिट्ठिया संपदा दिट्ठिसम्पदा । विमुद्धिभावं संपत्ता सीलसंखाता सीलस्स विमुद्धि, सीलविमुद्धि । निज्जानसंखातं विमुद्धि पणित्तं समत्था, दस्सन-संखाता, दिट्ठिया विमुद्धी ति दिट्ठिविमुद्धि । दिट्ठिविमुद्धि खो पन यथा-दिट्ठिस्स च पधानं [मा० १६०] ति कम्मरसकत्ताणादिसंखाता दिट्ठिविमुद्धि चैव यथा-दिट्ठिस्स च अनुरुपदिट्ठिस्स कल्याणदिट्ठिस्स तं-संपयुत्तमेव पधानं ।

(५८) संवेगो [मा० १६१] ति जाति-आदीहि पटिच उप्पन्नमयसंखातं संवेजनं । संवेजनियद्धानं ति संवेगजनकं जाति-आदिकारणं । संविग्गस्स च योनिस्सो पधानं ति एषं संनिज्जाजातरस उपायपधानं । असंतुट्ठिता च कुसलेसु धम्मेसु ति कुसलधम्मपूर्णे असंतुट्ठिभावो । अण्णटिधानिता च पधानस्मिं ति अरहत्ता अपत्ता पधानस्मिं अनिवत्तनता च अनोसकनता । विजाननतो विज्जा । विमुचनतो विमुत्ति । खये जाणं ति किलेसव्वयफके अरियमग्गे जाणं । अनुप्पादे जाणं ति पटिसन्धवसेन अनुप्पादसूते तं-तं-मग्गवज्झकिलेसानं अनुप्पादपरियोसने उप्पन्ने अरियफले जाणं ।

अयं मातिक्काय अनुपुब्बपदवण्णना ।

३

[चित्तुप्पादकण्डवण्णना]

[पदमाजनियं]

[कुसला धम्मा]

(१) इदानीं यथानिखिलताय मातिकाय संगहिते धम्मे पमेदतो दत्तेषु कतमे धम्मा कुसला ति [§ १] इदं पदमाजनियं आरब्धं । तत्र यदेतं यस्मिन् समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती ति [§ १]

पठमं कामावचरं कुसलं

दत्तितं, तस्स ताव निदेसे (i) धम्म-[55]-ववत्थानवारो (ii) संगहवारो (iii) सुञ्जतवारो ति तयो महावारा होन्ति । तेषु

(i) धम्मववत्थानवारो

उदेस-निदेसवत्तेन द्विधा द्वितो । तेषु

(a) उदेसवारस्स

पुच्छा, समयनिदेसो, धम्मउदेसो, अप्पना ति चत्तारो परिच्छेदा ।

(२) तेषु 'कतमे धम्मा कुसला' ति अयं पुच्छा नाम । 'यस्मिन् समये कामावचरं ... पे० ... तस्मिन् समये' ति अयं समयनिदेसो नाम । 'कस्सो होति पे० ... अविकल्पो होती' ति अयं धम्मउदेसो नाम । 'ये वा पन तस्मिन् समये अज्जे पि अत्थि पटिचसमुप्पन्ना अरुपिणो धम्मा इमे धम्मा कुसला' [§ १] ति अयं अप्पना नाम ।

(३) एषं चतुर्हि परिच्छेदेहि टितस्स उदेसवारस्स खायं पठमो पुच्छा-परिच्छेदो, तत्र 'कतमे धम्मा कुसला' ति अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा । पञ्चविधा हि पुच्छा—अविद्वुजोतनापुच्छा, दिट्ठसंसन्दनापुच्छा, विमतिच्छेदनापुच्छा, अनुमति-पुच्छा, कथेतुकम्यता-पुच्छा ति । तासं इदं नानत्तं—

(४) कतमा अविद्वुजोतना-पुच्छा ? पकतिषा लक्खणं अज्जातं होति, अविद्वुं अतुलितं अतीरितं अविभूतं अपिमावितं । तस्स जाणाय दस्सनाय तुलनाय तीरणाय विभूताय [sic] विभावन्तथाय पण्हं पुच्छति । अयं अविद्वुजोतना पुच्छा ।

(५) कतमा दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ? पकतिषा लक्खणं जातं होति, दिट्ठं तुलितं तीरितं विभूतं पिमावितं, सो अज्जेहि पण्हितेहि सद्धिं संसन्दन्तथाय पण्हं पुच्छति । अयं दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ।

१ § १. २ Apparently for विभूताय.

(६) कतमा विमतिच्छेदना पुच्छा ? एकतया संसयपक्षान्तो होति, विमति-
पक्षान्तो द्वेष्टकृत्वातो—‘एवं नु खो, ननु खो, किं नु खो, कथं नु खो’ ति । खो
विमतिच्छेदनायाय पञ्च पुच्छति । अयं विमतिच्छेदना पुच्छा ।

(७) कतमा अनुमति-पुच्छा ? भगवा भिक्खून् अनुमतिया पञ्च पुच्छति—
“तं किं मज्जथ भिक्खवे रूपं निचं वा अनिचं वा” [56] ति ? ‘अनिचं भन्ते’ ।
‘यं पनानिचं दुक्खं वा तं सुखं वा’ ति ? ‘दुक्खं भन्ते’ । ‘यं पनानिचं दुक्खं
विपरिणामधम्मं, कल्लं नु तं समनुपरिस्तुं एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता’ति ?
‘नो ऐतं भन्ते’ [म० १.१३८, ३.१९] ति । अयं अनुमतिपुच्छा ।

(८) कतमा कथेतुकम्यता-पुच्छा ? भगवा भिक्खून् कथेतुकम्यताय पञ्च
पुच्छति । “यत्तारो मे भिक्खवे सतिपट्ठाना । कतमे यत्तारो ?” [Cf. दी० २.२९०]
ति । अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा ।

(९) तथ बुद्धानं पुरिमा तिरयो पुच्छा नरिथ । कस्मा ? बुद्धानं हि तीसु
अद्दामु किञ्चि संसृतं, अद्दापिमुत्तं वा असंसृतं, अदिट्ठं अजोतितं अनुलितं अतीरितं
अविमूतं अविभापितं नाम नरिथ । तेन तेसं अदिट्ठजोतना पुच्छा नरिथ । यं पन
भगवता अत्तनो जाणेन पदविट्ठं, तस्स अज्जेन समयेन वा ब्राह्मणेन वा देवेन वा
मारेन वा ब्रह्मणा वा सद्धि संसन्दनकिञ्चं नरिथ । तेन स्तं दिट्ठसंसन्दना पुच्छा नरिथ ।
यस्मा पनेस अकथं कथी तिग्गविचिकिच्छो सच्चधम्मेषु विगतसेसवो, तेन स्तं विमति-
च्छेदना पुच्छा नरिथ । इतरा द्वे पन पुच्छा भगवतो अरिथ । तामु अयं कथेतु-
कम्यतापुच्छा ति वेदितव्वा ।

(१०) तथ ‘कतमे’ति पदेन निहिसितव्वधम्मेषु पुच्छति । ‘धम्मा कुसला’
ति यच्चनमत्तेन ‘किं कता किं वा करौन्ती’ति न सक्ता जातुं । ‘कतमे’ति युत्ते
पन तेसं पुट्टमायो पञ्जायति । तेन युत्ते ‘कतमे ति पदेन निहिसितव्वधम्मेषु
पुच्छती’ति । ‘धम्मा कुसला’ति पदद्वयेन पुच्छाय पुट्टधम्मेषु दस्तेति । तेसं आथो
हेट्ठा पकासितो एव ।

(११) कस्मा पनेत्थ मातिकार्यं त्रिय ‘कुसला धम्मा’ति अकवा ‘धम्मा
कुसला’ ति पदानुक्कमो कतो ति ? पमेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा पमेदपत्त-
दस्सन्तयं । इमस्मिं हि अमिधम्मेषु धम्मा व देसेतव्वा । ते च कुसलादीहि पमेदेहि
अनेकपमेदा । तस्मा धम्मा एव इथ देसेतव्वा । नायं वीहारदेसना । ते च अनेक-
पमेदतो देसेतव्वा, न धम्ममत्ततो । पमेदतो हि देसना पनविनिव्वोगपडिसंमिदा-
याणावहा होती ति ‘कुसला धम्मा’ति एव पमेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा, इदानीं
वे तेन पमेदेन देसेतव्वा धम्मा [57] ते दस्सेतुं, अयं ‘कतमे धम्मा कुसला’ ति
पदानुक्कमो कतो ति वेदितव्वा । पमेदवन्तेसु हि दस्सितेसु पमेदो दस्सियमानो

मुञ्जति सुविन्नेभ्यो च होती ति ।

(१२) इदानीं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं [§ १] ति । एतत्
समये निहिसि चित्तं चित्तेन समयं मुनि ।

नियमित्वान दीपितुं धम्मो तत्थ पमेदतो ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं’ ति हि निहिसन्तो भगवा समये
चित्तं निहिसि । किं-कारणा ? तेन समयनियमित्वेन चित्तेन परियोजाने ‘तस्मिं
समये’ ति एवं समयं नियमित्वान, अथ विवज्जमाने पि समयनानत्ते यस्मिं समये
चित्तं होती तस्मिं वेव समये फस्सो होती, वेदना होती ति एवं तस्मिं चित्तनियमिते
समये एते सन्तति-समूह-किञ्चिद्व्यवधानेन दुरनुबोधपमेदे फस्सवेदनादवो
धम्मो बोधेतुं ति अत्थो ।

(१३) इदानीं ‘यस्मिं समये’ ति आदीसु अयं अनुपुत्त्वपदवण्णना । यस्मिं
ति अनियमतो मुम्भन्निहेतो । समये ति अनियमनिहिद्विपरिदीपनं । एवावता
अनियमतो समयो निहिद्वो होती । तत्थ समयसहो

समयाये खणे काले समूहे हेतुदिट्ठिमु ।

पटिलामे पहाने च पटिवेधे च दिस्सति ॥ [Cf. सुमं० १.११....]

तथा हि ‘स्स “अप्येव नाम स्वे पि उपसंक्रमेय्याम कालं च समयं च
उपादाया” [दी० १.२०५] ति एवमादीसु समवायो अत्थो । “एको च भिक्खु
खणो च समयो च ब्रह्मचरिववासाया” [अं० ४.२२७] ति आदीसु खणो ।
“उण्हसमयो परिच्छाहसमयो” [विन० ४.११७] ति आदीसु कालो । “महासमयो
पवनदिम” [दी० २.२५४] ति आदीसु समूहो । “समयो पि खो ते भद्रालि अपटि-
विद्धो अहोति-भगवा पि खो सावत्थियं विहरति, भगवा पि मे जानिस्सति “भद्रालि
नाम भिक्खु साधु सासने सिक्खाय अपरिपूकारी” ति । अयं पि खो ते भद्रालि
समयो अपटिविद्धो अहोयी” [मं० १.४३८] ति आदीसु हेतु । “तेन खो पन समयेन
उग्गाहनामो परिच्छाज्जको स- [58]-मणमुत्तिङ्गापुत्तो समयपपादये तिन्दुकार्चारे एक-
शालके मल्लिकाय आरामे पटिवत्तो” [मं० १.१९] ति आदीसु दिट्ठि ।

“दिट्ठे व धम्मो यो अत्थो यो वत्थो सम्पराधिको ।

अधामिसमया धीरो पण्डितो ति पबुच्चती” [सं० १.८७] ति ॥

आदीसु पटिलामो । “सम्मा मानामिसमया अन्तमकाति दुक्खस्सा” [अं० ४.८]
ति आदीसु पहानं । “दुक्खरस पीळनट्ठो संलतट्ठो संतापट्ठो विपरिणामट्ठो अमि-
समयट्ठो” [पटि० २.१०७] ति आदीसु पटिवेधो ।

(१४) एवमनेकेसु समयेसु

समवादो खणो कालो समूहो हेतु वेव च ।

एते पञ्च पि विन्नेस्सा समया इव विन्नुता ॥

‘यदिमिं समये कामावचरं कुसलं’ ति इमस्मिं हि कुसलाधिकारे तेषु नवसु समयेषु एते समवायादयो पञ्च समवा पण्डितेन वेदितव्या ।

(१५) तेषु पञ्चवसतामयीं समवायो, खणो पन ।

एको च नवमो ज्ञेयो चक्षानि चतुरो पि वा ॥

वा हि एसा साधारणफलनिष्पादकत्वेन लघ्वितानं पञ्चयानं साम्मयी, सा इध समवायो ति जानितव्या । “एको च खो भित्तवे खणो च समयो च ब्रह्मचरिववासाया” [अ० ४.२२७] ति एवं वुत्तो पन नवमो व एको खणो ति वेदितव्यो । यानि वा पनेतानि “चत्तारि मानि भित्तवे चक्षानि येहि समभारागतानं देवमनुस्सानं चतुचनकं पवत्ती” [अ० २.३२] ति—एत्थ “पदिरूपदेसपासो, सण्णुरित्थुपनिस्तथो, अत्तसम्भापणिपि, पुब्बे च कत्तपुञ्जता” ति चत्तारि चक्षानि वुत्तानि, तानि वा एकस्स कत्वा ओकासद्धेन खणो ति वेदितव्यानि । तानि हि कुसलुप-थिया ओकाससूतानि ।

(१६) एवं समवायं च खणं च जत्वा इतरेसु

तं तं उपादाय पञ्जत्तो कालो बोद्दामत्तको ।

पुञ्जो कत्तादिधम्मानं समूहो ति विमावितो ॥

‘चित्तकालो रूपकालो’ ति आदिना नयेन धम्मे वा, ‘अतीसो अनागतो’ ति आदिना नयेन धम्मचुत्तिं वा, ‘धीज्जकालो अंकुरकालो’ ति आदिना नयेन धम्म-वटिपाटिं वा, ‘उप्पा[59]-रकालो जराकालो’ ति आदिना नयेन धम्मलवत्तणं वा, ‘वेदियनकालो संवाननकालो’ ति आदिना नयेन धम्मकिच्चं वा, ‘नहानकालो पानकालो’ ति आदिना नयेन सत्तकिच्चं वा, ‘गमनकालो ठानकालो’ ति आदिना नयेन इरियापथं वा, ‘पुब्बण्ह-सायण्ह-दिवा-रत्ती’ ति आदिना नयेन चन्दिमसुरिया-दिपरिवत्तनं वा, ‘अट्टमासो मासो’ ति आदिना नयेन अहोरत्तादिसंखातं कालसंचयं वा ति—एवं तं तं उपादाय पञ्जत्तो कालो नाम । सो पनेत्त समवायतो अवित्ज-मानत्ता पञ्जत्तिमत्तको एवा ति वेदितव्यो ।

यो पनेत्त कत्तवेदनादीनं धम्मानं पुञ्जो सो इध समूहो ति विमावितो ।

(१७) एवं काल-समूहं पि जत्वा इतरो पन

हेतुं ति पञ्चयो चैत्थ तस्स द्वारपथेन वा ।

अनेकभावो पि विज्जेय्यो पञ्चयानं पथेन वा ॥

एत्थ पञ्चयो व हेतु नाम, तस्स द्वारानं वा पञ्चयानं वा पथेन अनेक-भावो वेदितव्यो । कथं ? चक्खुद्वारादीसु हि उप्पवज्जमानानं चक्खुविज्जाणादीनं चक्खु-रूप-आलोक-मनसिकारादयो पञ्चया, महापक्खे च “हेतुपञ्चयो द्वार-

१. See D. iii.276. २ सं०—‘तमर्थं. ३ See Vis. xv.39; Vim.101.

म्मणधयो”ति [तिक्कप० १] आदिना नयेन चतुर्वीतति पच्चया वुत्ता । तेषु ऋपेत्वा विपाकपञ्चयं च पञ्चाज्जातपञ्चयं च, सेसा कुसलधम्मन्तं पञ्चया होन्ति चेत् । ते सव्वे पि इध हेतू ति अविपेत्ता । एवमस्य इमिना द्वारवसेन वा पञ्चवपसेन वा अनेकमायी वेदितव्वी ।

एवमेते समवायादयो पञ्चे अत्था इध समयस्येन परिगहिता ति वेदितव्वी ।

(१८) ‘कस्मा पनेत्तेसु यं किञ्चि एत्तं अपरिग्गहेत्था सव्वेसं परिग्गहो कटो ति’ ? तेन तेन तस्स तस्स अत्थविसेसरस्स दीपनतो । एतेसु हि समवायसंखातो समयो अनेकहेतुतो वुत्ति दीपेति । तेन एककारणवादो पटिसेधितो होति । समवायो च नाम साधारणफलनिष्कादने अज्झमज्जापेक्खो होति । तस्मा ‘एत्तो कत्ता नाम नत्थो’ति इयं पि अत्थं दीपेति । समायेन हि कारणे सति कारणन्तरापेक्खा अपुत्ता ति । एवं एक्कस्स कस्सचि कारणस्स अभावदीपनेन “सयं कत्तं सुसदुक्कलं” ति आदि पटिसेधितं होति ।

(१९) तत्थ सिधा- ‘यं वुत्तं अनेकहेतुतो वुत्ति दीपेथी ति तं न वुत्तं’ ।

[60] ‘किं-कारणा ?’ ‘अतामग्गियं अहेतून् सामग्गियं पि अहेतुमावापत्तितो’ । ‘न हि एकस्मि अग्गे दट्ठं असक्कोन्ते अन्धसत्ते पस्सती’ति । ‘नी न वुत्तं; साधारण-कलनिष्कादकत्तेन हि तित्तमावो सामग्गी’ ; न अनेकेसं समोधानमत्तं । न च अन्धानं दस्सन्तं नाम साधारणकलं । ‘कस्मा ?’ ‘अन्धसत्ते’ सति पि तस्स अभावतो । चक्खादीन् पन तं साधारणकलं, तेसं खवे मावत्तो । असामग्गियं अहेतून् पि च सामग्गियं हेतुमावो सिद्धो । स्वायं अतामग्गियं कलामायेन, सामग्गियं च स्स मायेन, वेदितव्वी । चक्खादीन् हि वेकळे चक्खुविज्झाणादीन् अभावो, अवेकळे च मावो, पच्चक्खसिद्धो लोकस्सा ति । अयं ताव समवायसंखातेन समयेन अथो दीपितो ।

(२०) यो पनेत्त अट्ठहि अक्खणेहि परिवज्जितो नवमो खणो, पटिरूपदेस-चासादिको च वतुचकसंखातो ओकासट्ठेन खणो वुत्तो, सो मनुस्सत्त-वुत्तुप्पाद-सद्धर्मवृत्ति-आदीन् खणसामग्गि विना नत्थि । मनुस्सत्तादीन् च काणकच्छपेपमा-दीहि दुल्लममावो । इति खणत्स दुल्लमत्ता मुदुत्तरं खणायत्तं लोकुत्तरधम्मानं उपकारमूतं कुसलं दुल्लममेव । एवमेतेसु खणत्तंखातो समयो कुसलुपत्तिया दुल्लम-माधं दीपेति । एवं दीपेन्तेन अनेन अधिगतखणानं खणायत्तस्येव तस्स कुसलदस्स अनुद्वानेन मोक्षक्खणं कुरुमानानं पमादविहारो पटिसेधितो होति । अयं खणसंखा-

१ See para. 14 above. २ सि०- कारक सति; सं०, M.- कारक असति. ३ सि०, सी०, M.- कारकस्स. ४ सं०- २.२२. ५ विट्ठ०- १७.१.२; बोधि० २४७. ६ PTS- ^१तन्मादिट्ठि; सि०- ^२सद्धम्मसवनतन्मादिट्ठि. ७ Cf. १०- १. १९९, सं०- ५.४५५, वेरी०- ५००.

तेन समयेन अथो दीपितो ।

(२१) यो पनेतरस् कुसलस् चित्तस् पवत्तिकालो नाम होति, सो अतिपरितो । सा च'स् अतिपरितता "यथा च भिक्खवे तस् पुरिसस्स जघो, यथा च चन्दिमसुरियानं जघो, यथा च या देवता चन्दिमसुरिवानं पुरतो पायन्ति तासं देवतानं जघो, ततो सीत्तरं आयुसंस्सारा स्वीयन्ती" [सं० २.२६६] ति—इमस्स सुत्तस्स अट्ठकथावसेने वेदितव्वा । तस्य हि सो रूपजीवितिन्द्रियस्स ताव परित्तको कालो वुत्तो । याव पन्नुप्पन्नं रूपं तिष्ठति ताव सोल्लसचित्तानि उप्पज्झत्ता-भिज्झन्ति । इति तेसं कालपरितताय [61] उपमा पि सत्थि । तेनेवाह— "यत्थञ्चिदं भिक्खवे उपमा पि न सुकरा याव रुद्धपरियत्तं चित्तं" [अं० १.१०] ति । एवमेतेसु कालसंस्सालो समयो कुसलचित्तपवत्तिकालस्स अतिपरित्तं दीपेति । एवं दीपेत्तेन चानेन अतिपरित्तकालताय, विज्जुनोभासेन मुत्तावुण्णं वियं, दुप्पट्ठिविद्धमिदं चित्तं, तस्मा एतस्स पटिपेधे' म्हाउस्साहो च आदरो च कत्तव्वो ति ओवादो दिन्नो होति । अयं कालसंस्सालेन समयेन अथो दीपितो ।

(२२) समूहसंस्सालो पन समयो अनेकेसं पि सहुप्पत्ति दीपेति । कस्सादीनं हि धम्मलं पुज्जो समूहो ति वुत्तो । तस्मिं च उप्पज्झमानं चित्तं गह तेहि धम्मेहि उप्पज्जती ति अनेकेसं सहुप्पत्ति दीपिता । एवं दीपेत्तेन चानेन एकरक्षेव धम्मस्स उप्पत्ति पटिपेधिता होति । अयं समूहसंस्सालेन समयेन अथो दीपितो ।

(२३) हेतुसंस्सालो पन समयो परायणवुत्ति दीपेति । 'यस्मिं समये' ति हि पदस्स वस्सा 'यस्मिं हेतुस्मिं सति' उप्पन्नं होती ति अयमर्थो, तस्मा 'हेतुस्मिं सति' पवत्तिको परायणवुत्तिता दीपिता । एवं दीपेत्तेन चानेन धम्मलं स-वसपत्तिता-भिमानो' पटिपेधितो होति । अयं हेतुसंस्सालेन समयेन अथो दीपितो होति ।

(२४) तस्य 'यस्मिं समये' ति कालसंस्सालस्स समयस्स वसेन 'यस्मिं काले' ति अथो; समूहसंस्सालस्स 'यस्मिं समूहे' ति । खण-समवाय-हेतुसंस्सालानं 'यस्मिं खणे सति, याय सामगिया सति, यस्मिं हेतुस्मिं सति' कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं यैव सति 'कस्सादयो' धी ति अयमर्थो वेदितव्वो । अधि-करणं हि कालसंस्सालो समूहसंस्सालो च समयो । तस्य वुत्तधम्मलं ति अधिकरण-वक्षेक्षेय मुम्मं । खण-समवाय-हेतुसंस्सालस्स च समयस्स भावेन तेसं भावो लक्षितव्यती ति भावेन मावलक्खणवसेनेय मुम्मं ।

(२५) कामावचरं ति "कतमे धम्मा कामावचरा ? हेट्ठतो अवीचिन्निस्सं परियत्तं कत्वा उपारितो परनिमित्तवस्सवत्तिदेधे अन्तो करित्वा" ति [§ १२८०] आदिना नयेन वुत्तेसु कामावचरधम्मेसु परियापन्नं ।

१ M. - पटिपेदे. २ सो - सञ्चयवत्तिताभिमानो, सि० - वसवत्तिताभिमानो.
३ ति० alone agrees with § 1280.

(२६) तत्रायं वचनस्थो- [62] उदान्तो हे कामा, कथुकामो च किलेस-
कामो च । तथ किलेसकामो अत्थतो छन्दरामो व; कथुकामो तेसूमकवटं ।
किलेसकामो चेत्थ कामेती ति कामो; इतरो कामियती ति । यस्मिं पन पदेये वुविधो
पेसो कामो पवत्तिवैसेन अवचरति, सो चतुश्च अथायानं, मनुस्तातं, छन्नं च
देवलोकानं वसेन एकादसविधो पदेसो । कामो एत्थ अवचरती ति कामावचरो,
स-सथावचरो विथ । यथा हि यस्मिं पदेसे स-सथा पुरिसा अवचरन्ति, सो पिण्ण-
मानेसु पि अण्णेषु द्विपदचतुष्पदेसु अवचरन्तेसु, तेस अमिलक्खितत्ता 'स-सथा-
वचरो' त्वेव वुच्चति, एवं विज्जमानेसु पि अण्णेषु रूपावचरादीसु तथ अवचरन्तेसु,
नेसं अमिलक्खितत्ता अयं पदेसो 'कामावचरो' त्वेव वुच्चति । स्वायं यथा रूपमवो
रूपं, एवं उत्तरपदे त्वेयं कत्वा 'कामो' त्वेव वुच्चति । एवमिदं चित्तं इमस्मिं
एकादसपदेससंस्वति कामे अवचरती ति कामावचरं ।

(२७) किंचा पि हि एतं रूपारूपमवेषु पि अवचरति, यथा पन संगामे अव-
चरणतो संगामावचरो ति लङ्कनामो नगरे चरतो पि 'संगामावचरो' त्वेव वुच्चति,
जल-जलचरा च पाणा अथले अजले च ठिता पि 'जलचरा जलचरा' त्वेव वुच्चन्ति,
एवमिदं अज्जत्थ अवचरन्तं पि कामावचरमेवा ति वेदितव्यं ।

(२८) आरम्भणकरणवसेन वा एत्थ कामो अवचरती ति पि कामावचरं ।
कामं चेत्थ रूपारूपावचरेसु अवचरति, यथा पन चरती ति 'वच्छो', महियं सेती
ति 'महितो' ति वुत्ते, न यत्तका वदन्ति, महियं वा सेन्ती ति सव्वेसं तं नामं होति,
एवं सम्पदमिदं वेदितव्यं । अपि च काममवसंखाते कामे पटितन्धि अवचरेती ति
कामावचरं ।

(२९) कुसलं ति कुण्डितानं सलनादीहि आयेहि वुत्तं । अपि च
आरोग्येन अनवज्जेन कोसलसंभूतेन च कुसलं । यथेहि 'कथि नु मोतो
कुसलं' ति रूपकाये अनानुरताय अगेलज्जेन निव्याधिताय आरोग्येन कुसलं वुत्तं,
एवं अरूपधमे पि किलेसापुरताय किलेसगेलज्जस च [63] किलेसवाधिनो च
अमायेन आरोग्येन कुसलं वेदितव्यं । किलेसवज्जस पन किलेसदोसरस किले-
सदरधरस च अमावा अनवज्जेन कुसलं । कोसलं वुच्चति पज्जा; कोसलतो
संभूतता कोसलसंभूतेन कुसलं ।

(३०) 'आणसम्पयुत्तं' ताव एव होतु; आणविप्पयुत्तं कथं ति ? तं पि
रुज्झिसदेन कुसलमेव । यथा हि तालपण्णेहि अक्त्वा किल्लुआदीहि कतं पि तं-
सरिक्खत्ता रुज्झिसदेन तालवण्टं त्वेव वुच्चति, एवं 'आणविप्पयुत्तं' पि कुसलं
त्वेव वेदितव्यं । निपरियायेन पन 'आणसम्पयुत्तं' आरोग्येन अनवज्जेन

१ सी०, M. - पञ्चवत्ति° २ See १.१०. ३ सी० adds अथि अनामये.

४ See §§ 147, 149 etc. ५, सि० - तालवण्ण.

शेषलसंभूतद्वेन विविधेना पि कुशलं ति नामं लभति, आणविष्णुत्तं वुविधेनेव । इति यं च ज्ञातकपरिपाथेन यं च ब्राह्मिकतुल्यपरिपाथेन यं च अभिधम्मपरिपाथेन कुशलं कथितं सर्व्वं तं तीहि पि अत्थेहि इमस्मिं चित्ते लप्पमति ।

(३१) तदेतं लक्षणादिर्वसेन अनवजसुखविपाकलक्षणं, अकुसलपिदं-सनरसं, वोदानपञ्चुपट्टानं, योनिसेमनसिकारपट्टानं । तावजपटिपक्खत्ता वा अन-वजलक्षणमेव कुशलं, वोदानमावरसं, इट्ठविपाकपञ्चुपट्टानं, वथावुत्तपट्टानमेव ।

(३२) लक्षणादीसु हि तेसं तेसं धम्मानं समापो वा सामञ्जं वा लक्षणं नाम । क्विच्चं वा संपत्ति वा रसो नाम । उपह्वानाकारो वा कलं वा पञ्चुपट्टानं नाम । आवल्लकारणं पट्टानं नाम । इति यत्थ यत्थ लक्षणादीनि वक्खाम तत्थ तत्थ इमिना व नयेन तेसं नानत्तं वेदितव्वं ।

(३३) चित्तं ति आरम्भणं चिन्तोती ति चित्तं; विजानाती ति अत्थो । यस्मा वा 'चित्तं' ति सञ्चचित्तसाधारणो एस सत्तो, तस्मां सदेशे लोकिय-कुसला-कुशल-महाकिरिपचित्तं, तं जवनवीथिवसेन अत्तनो संतानं चिन्तोतीति चित्तं । विपाकं कम्मकिलेसेहि चित्तं ति चित्तं । अपि च सञ्चं पि वधानुरूपतो पित्तताप चित्तं । चित्तकरणैताप चित्तं ति एवमेतत्थ अत्थो वेदितव्वो ।

(३४) तत्थ यस्मा अञ्जदेव सरागं चित्तं, अञ्जं [६४] सदोसं, अञ्जं समोहं; अञ्जं कामावरं, अञ्जं रूपावचरादिभेदं; अञ्जं रूपारम्भणं, अञ्जं सदादिआरम्भणं; रूपारम्भणेषु पि अञ्जं नीलारम्भणं, अञ्जं पीतादिआरम्भणं; सदादिआरम्भणेषु पि एमेव नयो; सत्थेसु पि तेषु अञ्जं हीनं अञ्जं मज्झिमं अञ्जं णीति; हीनादिषु पि अञ्जं छन्दाधिपतेय्यं, अञ्जं विरिपाधिपतेय्यं अञ्जं चित्ताधिपतेय्यं, अञ्जं वीमंसाधिपतेय्यं, तस्मांस्त इमेसं सम्मुत्तममि-आर-म्भण-हीनमज्झिमगणीताधिपतीने वसेन चित्तता वेदितव्व्या । कामं चेत्य एकमेव एवं चित्तं न होति, चित्तानं पन अन्तोसपत्ता एतेसु यं किञ्चि एकं पि चित्तताप चित्तं ति यत्तु पट्टति । एवं ताव चित्तताप चित्तं ।

(३५) कथं चित्तकरणताया ति ? लोकस्मिं हि चित्तकम्मतो उत्तरि अञ्जं चित्तं नाम तरिप । तस्मिं पि चरणं नाम चित्तं अतिचित्तमेव होति । तं करो-न्तानं चित्तकारानं 'एवंविधानि एत्थ रूपानि कातव्वानी'ति चित्तसञ्जा उपपज्जति । ताव चित्तसञ्जाय लेखा-गहण-खल्लन-उज्जीतत-वत्तनादिनिष्फादिका चित्तोकरिया उपपज्जन्ति, ततो चरणसेवाते चित्ते अञ्जतरं विचित्तरूपं निष्फज्जति । ततो 'इमस्स रूपस्स उपरि इदं होतु, हेट्ठा इदं, उमयपस्से इदं'ति चिन्तोत्ता यथा-चिन्ति-तेन कम्मेन तेसचित्तरूपनिष्फादनं होति, एवं यं किञ्चि लोके विचित्तं सिप्पजातं

-१ म०-२.११६। सि०-पाहिरक° २ M.-चिन्तोदेकी ति, ३ M.-विचित्तकरण-रणाव, ४ सि०-२५, ५ सी०-अधिचित्तमेव; M.-अभिचित्तमेव, ६ सि०, M.-चित्ताप.

सत्त्वं तं चित्तेनेव कथिरेति, एवमिमांश करणविचित्रताय तस्स चित्तरस निष्कादकं चित्तं पि तथेव चित्तं होति । यथा-चिन्तिरस्त वा पन असवत्तेसस्स अनिष्कज्जनतो^१ ततो पि चित्तमेव चित्तरं । तेनाह भगवा “दिट्ठं वो भिक्खवे चरणं नाम चित्तं” ति ? ‘एवं मन्ते’ ति । ‘तं पि खो भिक्खवे चरणं चित्तं चित्तेनेव चिन्तितं ति । तेन पि खो भिक्खवे चरणेन चित्तेन चित्तमेव चित्तरं” [ख० ३.१५१] ति ।

(३६) तथा वदेत् देव-मनुस्स-निरय-तिरच्छानमेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्जा-वोहरादिभेदं अज्झत्तिकं चित्तं तं पि चित्तकृतमेव । कायकम्मादिभेदं हि दान-सील-हिंसा-भेद्यादिनयण्वत्तं कुसलाकुमलकम्मं चित्तनिष्कादितं कम्मनानत्तं । कम्म-नानत्तेनेव तासु तासु [६५] गतीसु इत्थ-पाद-कर्ण-उदर-गीव-मुखादि-सण्टानमित्रं लिङ्गनानत्तं । लिङ्गनानत्ततो यथागहितसण्टानवत्तेन ‘अयं इत्थी अयं पुरिसो’ ति उप्पज्जमानाय सञ्जाय सञ्जानानत्तं । सञ्जानानत्ततो सञ्जानुरूपेन ‘इत्थी’ति वा ‘पुरिसो’ति वा वोहरन्तानं वोहरनानत्तं । वोहरनानत्तवत्तेन पन यस्मा ‘इत्थी भविस्सामि पुरिसो भविस्सामि, खत्तिमो भविस्सामि ब्राह्मणो भविस्सामी’ती एवं तस्स तस्स अलभायस्स अलफकम्मं करीवति, तस्मा वोहरनानत्ततो कम्मनानत्तं । तं फलेत्तं कम्मनानत्तं यथाप्रतिपत्तं मयं निव्वत्तेन्ते यस्सा गतिवत्तेन निव्वत्तेति तस्मा कम्मनानत्ततो गतिनानत्तं । कम्मनानत्तेनेव च तेसं तेसं सत्तानं तस्सा तस्सा गतिया अवापद-द्विपादकादिता, तस्सा तस्सा उप्पत्तिया^२ उच्च-नीचादिता, तस्मिं तस्मिं अत्तमावे बुवण्णदुव्वण्णादिता, लोकधम्मेषु^३ लोभालोभादिता च पञ्जायति । तस्मा सत्त्वमेत्तं देवमनुस्सनिरयतिरच्छानमेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्जा-वोहरादि-भेदं अज्झत्तिकं चित्तं चित्तेनेव कृतं ति वेदितव्वं ।

(३७) स्वायमाथो इमस्स संगीतिं अनाल्लहरस सुत्तस्स वत्तेन वेदितव्वो-वुत्तं हेतं “कम्मनानत्तपुयुत्तपमेदववत्थानवत्तेन लिमनानत्तपुयुत्तपमेदववत्थानं भवति, लिमनानत्तपुयुत्तपमेदववत्थानवत्तेन सञ्जानानत्तपुयुत्तपमेदववत्थानं भवति, सञ्जानानत्तपुयुत्तपमेदववत्थानवत्तेन वोहरनानत्तपुयुत्तपमेदववत्थानं भवति, वोहरनानत्तपुयुत्तपमेदववत्थानवत्तेन कम्मनानत्तपुयुत्तपमेदववत्थानं भवति । कम्म-नानाकरणं पटिच्च सत्तानं गतिया नानाकरणं पञ्जायति— अयदा द्विपदा चतुपदा यहुपदा, रुपिणो अरुपिणो, सञ्जिनो असञ्जिनो नेवसञ्जिनासञ्जिनो । कम्मनाना-करणं पटिच्च सत्तानं उप्पत्तिया नानाकरणं पञ्जायति— उच्चनीचता हीनपणीतता सुगतदुग्गतता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं अत्तमावे नानाकरणं पञ्जायति— सु-वण्णदुव्वण्णता सुजातदुजातता सुसण्णितदुस्सण्णितता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं लोकधम्मेषु नानाकरणं पञ्जायति— लोभालोभे यसायस्से निंदावसंसारं सुखदुक्खे” ति ।

१ खी०, म०- करियात्. २ खी०- आभनिष्कज्जनतो. ३ ति०, M.- omit. x ति०, M.- omit.

(३८) अपरं पि वुत्तं [66] —

कम्मतो लिगतो जेय लिगसब्बा पवत्तरे ।
सब्बातो भेदं गच्छन्ति इत्थायं पुरिषो ति वा ॥
“कम्मना वत्तति लोको कम्मना पत्तति पजा ।
कम्मनिवन्धना सत्ता रथस्सणी व यायेतो” ॥

कम्मेन कित्ति लभते पत्तंसं । कम्मेन जानिं च वधं च वन्धं ।
तं कम्मनानाकरणं विदित्वा । करमा वदे नत्थि कम्मं ति लोके ॥

“कम्मसका हि माणव सत्ता कम्मदायादा कम्मयोनी कम्मवन्धू कम्मपटि-
सरणा; कम्मं सधे विम्वज्जति यदिदं हीनैपणीतताया” [मिलि० ६५] ति ।

एवं इमाय करणाचित्ताय पि चित्तस्स चित्ता वेदितव्वा ।

(३९) सव्वानि पि हि एतानि विचित्तानि चित्तेनेव कतानि । अट्ठी-
कासस्स पन चित्तस्स यं वा पन अवसेसपच्चयविकलं तस्स एकच्चचित्तकरणा-
भायतो वदेतं चित्तेन कतं अग्नसत्तिकं चित्तं वुत्तं, ततो पि चित्तमेव चित्ततरं ।
तेनाह भगवा—“ नाहं भिक्खवे अज्झं एकनिकायं पि समनुपरसामि एवे चित्तं
वयपिदं भिक्खवे तिरस्छान्तगता पाणो तेहि पि खो भिक्खवे तिर-
छान्तगतेहि पाणेहि चित्तं येय चित्ततरं” [सं० ३.१५२] ति ।

(४०) उपपन्नं होती ति एथ वत्तमान-मूर्तापगत-ओकासकत-भूमिलज्ज-
वसेन उपपन्नं नाम अनेकपमेदं । तत्थ सव्वं पि उपपादज्जामेगसमीद्धसंखाते वत्त-
मानुपपन्नं नाम । आरम्भणस्स अनुमवित्वा निरुद्धं, अनुमूर्तापगतसंखाते कुतला-
कुसलं, उपपादादित्तयं अनुपपादा निरुद्धं, सुषोपगतसंखाते, वेससंखाते च मृता-
पगतुपपन्नं नाम । “यानिस्स तानि पुब्बे कतानि कम्मानी” ति एवमादिना नयेन
वुत्तं कम्मं अतीतं पि समानं, अज्झं विषाकं पटिवाहित्वा अत्तनो विषाकस्सोच्चासे
कत्वा टितत्ता, तथा कतोकासं च विषाकं अनुपपन्नं पि समानं एवं कतोकासे एक-
स्येन उपपन्नतो ओकासकतुपपन्नं नाम । [67] तामु तामु भूमीसु अत्तमूहत्तं अ-
कुसलं भूमिलज्जुपपन्नं नाम ।

(४१) एथ च भूमिवा भूमिलज्जरत्तं च नानत्तं वेदितव्यं । भूमी ति विपस्स-
नाय आरम्भणमृता तेसूमा पञ्चसखन्था । भूमिलज्जं नाम तेसु सखेसु उपपत्तिरहं
फिलेसजातं । तेन हेसा भूमि लज्जा नाम होति, तस्मा भूमिलज्जं ति वुत्तति ।

१ सु० नि०-६५४. २ M, PTS.-कम्मस नानाकरणं. ३ म०-३.२०३.
४ म०, लि०, M.- चित्तकरणभावतो; ५ A few words in the original
passage are dropped here. ६ म०, सी०- भूमा^०. ७ Cf. Vis. xxii.
81-82; MCm iii. 251ff.; VbhCm. 298ff., ACm. ii. 45 ff. ८ म०,
सी०- अनुपपत्ता^०. ९ म०, सी०, M.- भूमा^०. १० म०- ३.१५४, १०१.

(४२) एषमेतेषु चतसु उत्पन्नेषु इव 'वत्तमानुत्पन्नं' अपिपेत्ते । तथायं वत्त-
न्त्यो—पुच्छन्तो उदं उत्पादादि-अभिमुखं पत्तं ति उत्पन्नं । 'उत्पन्नं' सही एनेस
अतीते पटिलद्धे समुद्धिते अविक्खंमिणे असमुच्छिद्धे खणत्तयगते ति अनेकेषु अर्थेषु
दिस्सति । अयं हि "तेन सी पन भिक्खवे समयेन कफुत्तन्थो भगवा अरहं सम्मा-
सम्मुद्धो लोके उत्पन्नो" [सं० २.१९१] ति एत्थ अतीति आगतो । "आपरमत्तो
आनन्दस्स अतिरेकधीवरं उत्पन्नं होती [विन० १.२८९]" ति एत्थ पटिलद्धे ।
"सेवथा पि भिक्खवे उत्पन्नं महामेयं तमेनं महापात्तो अन्तरा येव अन्तरापात्तो"
[सं० ५.५०] ति एत्थ समुद्धिते । "उत्पन्नं गमिष्यचित्तं दुष्पटिविनोदनीयं; उत्पत्तु-
त्पन्ने पापके अकुसले धम्मे ढान्तो अन्तरापात्तो" [अं० ३.१८५] ति एत्थ अविक्ख-
मिणे । "अरियं अट्ठंगिकं मगं भावेत्तो वहुलीकरोत्तो उत्पत्तुत्पन्ने पापके अकुसले
धम्मे ढान्तो" अन्तरा येव अन्तरापात्तो" [सं० ५.५०] ति एत्थ असमुच्छिद्धे ।
"उत्पन्नमानं उत्पन्नं ति? आमन्ता" [मं० २.१८] ति एत्थ खणत्तयगते । स्वाय-
मिथा पि खणत्तयगते व दट्ठन्तो । तस्मा 'उत्पन्नं होती' ति एत्थ खणत्तयगते होति,
वत्तमानं होति, पत्तुत्पन्नं होती ति । अयं संक्षेपत्यो ।

(४३) चित्तं उत्पन्नं होती [§ १] ति येतं देवनासीसमेव । न पन चित्तं
एककमेव उत्पज्जति । कस्मो? यथा राजा आगतो ति वुत्ते न परिसं प्हाय एकको
व आगतो, राजपरिषाथ पन सद्धिं येव आगतो ति पज्जायति, एवमिदं चित्तं पि
परोपगार्थ-कुसलधम्मेहि सद्धिं येव उत्पन्नं ति वेदितव्यं । पुच्छंगमद्वेन पन चित्तं
उत्पन्नं होत येव वुत्तं ।

(४४) लोक्कियधम्मं हि पत्ता चित्तं जेट्ठकं चित्तं धुरं चित्तं पुच्छंगमं होति ।
[68] लोकुत्तरप्रम्मं पत्ता पज्जा जेट्ठिका पज्जा पुरा पज्जा पुच्छंगमा ।

(४५) तेनेव भगवा विनयपरिषाथं पत्ता पद्धं पुच्छन्तो 'किं-करत्तो'सि, किं-
वेदत्तो'सि, किं-सज्जो'सि, किं-चेत्तो'सो'ति अपुच्छिन्त्वा "किं-चित्तो खं भिक्खू"
[विन० ३.५८] ति चित्तमेव धुरं कत्वा पुच्छति । "अथेय्यचित्तो अहे भगवा"
[विन० ३.५८] ति वुत्ते 'अनापत्ति अथेय्यकरत्तस्स'ति आदीनं अयत्था "अनापत्ति
मिक्खु अथेय्यचित्तस्स" [वि० ३.५८] ति वदति । न केवलं च विनयपरिषाथं,
अज्जं पि लोक्कियदेसनं देसेत्तो चित्तमेव धुरं कत्वा देसेति । यथाह—
"ये केचि भिक्खवो धम्मा अकुसला अकुसलमांगया अकुसलपक्खिका सत्थे दे मनोपुच्छंगमा ।
मनो तेन धम्मानं पदमं उत्पज्जति" [अं० १.११] ।

"मनोपुच्छंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।

मनसा ये पट्ठेन भावति वा करोति वा ।

१-२ In one passage ढान्तो, and in another अन्तरा येव, इ सी०, म०,
M -तस्मा, ४ See § १ and note 9 on the same; also note on ३.१९०.

ततो नं दुस्समन्वेति चक्कं व बहतो पदं ॥

मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोवेद्वा मनोमया ।

मनसा चे वसन्नेन मासति वा करोति वा ।

ततो नं सुखमन्वेति छाया व अनेपायिनी” ॥ [प० १-२]

“चित्तेन निव्यति लोको चित्तेन परिकस्सति ।

चित्तस्स एकधम्मस्स सव्वे व वसमन्वगु”ति ॥ [सं० १, ३९]

“चित्तसंकिंसेया भिक्खवे सत्ता संकिलिस्सन्ति चित्तबोदाना विमुज्जन्ति”

[सं० ३, १५१]; “पमस्तरमिदं भिक्खवे चित्तं, तं च लो आगन्तुकेहि उपक्खिसेसेहि उपक्खिलिट्ठं” [अं० १-१०]; “चित्ते गहपति अरक्खित्ते कायकम्मं पि शरक्खित्तं होति, वचीकम्मं पि अरक्खित्तं होति, मनोकम्मं पि अरक्खित्तं होति; चित्ते गहपति रक्खित्ते ...पे०... चित्ते गहपति व्यापक्के ...पे०... चित्ते गहपति अन्धापक्के ...पे०... चित्ते गहपति अनस्सुते ...पे०... चित्ते गहपति अनवस्सुते कायकम्मं पि अनवस्सुतं होति, वचीकम्मं पि अनवस्सुतं होति, मनोकम्मं पि अनवस्सुतं होति” [अं० १, २६१-६२] । एवं लोक्कियधम्मं पत्ता चित्तं जेट्ठकं होति, चित्तं पुरं होति, चित्तं पुब्बङ्गमं होती ति वेदितव्वं । [६९] इमेसु पन सुत्तेसु एकं वा द्वे वा अगगहेत्वा सुत्तानुरक्खनत्थाप सव्वानि पि गहितानी ति वेदितव्वानि ।

(४६) लोकुत्तरधम्मं पुच्छन्तो पन ‘कतरफस्स अधिगतो’ति, कतरवेदनं कतरसज्जं कतरचेतनं कतरचित्तं’ति अपुच्छित्वा, ‘कतरपज्जे त्वं’ भिक्खु अधिगतो’ति, किं पठमं मग्गपज्ज, उदङ्गु दुतियं ...पे०... ततियं ...पे०... चतुत्थं मग्गपज्ज अधिगतो’सी’ति पज्जे जेट्ठकं कत्वा पज्जे पुरं कत्वा पुच्छति । पज्जुत्तरा सव्वे कुसला धम्मा न परिहायन्ति । पज्जा पन किमतिथया ? “पज्जावतो भिक्खवे अरियसावकस्स तदन्वया सद्दा सण्ठाति, तदन्वयं विरियं सण्ठाति, तदन्वया सति सण्ठाति, तदन्वयो समाधि सण्ठाती” [सं० ५, २२९] ति एवमादीनि पनेसु सुत्तानि दट्ठव्वानि । इति लोकुत्तरधम्मं पत्ता पज्जा जेट्ठिका होति पज्जा पुरा होति पज्जा पुब्बंगमा होती ति वेदितव्वं । अयं लोक्कियधम्मो । तस्मा चित्तं पुरं कत्वा देखेन्तो “चित्तं उप्पन्नं होती” ति आह ।

(४७) सोमनस्ससहगतं ति नातमधुरवेदयितसंवातेन सोमनस्सेन एकुप्पादादिभावे गतं । अयं पन ‘सहगत’-सदो तव्मापि वीकिणो तिस्सथे आरम्भणे संसट्ठे ति इमेसु अत्थेसु दिस्सति । तत्थ “वा”वे तद्वा पोमोमविका नन्दिरागसहगता” [मं० १, ४८, सं० ३, १५८] ति तव्मावे वेदितव्वो; नन्दिरागभूता ति अर्थो ।

१ सी०, ग०- अनुपायिनी, २ We fail to notice these two cases in the PTS.ed. of A. i. ३ मूलटीका- ‘कारं वण्णं त्वं’ति आदि न पाकि-आरु-व्वं । एवं भवता पुच्छती ति अट्ठकपापेयं वत्तं.

“यौ”यं मित्रस्ये वीमेसा कोसजसहगता कोसजसग्युचा”[सं० ५.२८०] ति वोकिण्णे वेदितव्यो; अन्तरन्तरा उपपन्नमानेन कोसजेन वोकिण्णा ति अयमेव अर्थो । “अट्टिकसज्जासहगतं सतिसम्बोज्जज्ञं मावेत्ति”[सं० ५.१३१] ति निरस्ये वेदितव्यो; अट्टिकसज्जं निस्साय अट्टिकसज्जं मावेत्ता पटिल्लं ति अर्थो । “लामी होति रूपसहगतानं वा समापत्तीनं अरूपसहगतानं वा”[] ति आरम्भणे; रूपारूपारम्भणानं ति अर्थो । “इदं” सुखं इमाय पीतिया सहगते होति सह-[70]-जातं संसट्टं सम्पुत्तं” [वि० २५८] ति संसट्टे । इमस्मि पदे अयमेव अर्थो अधिपेत्तो । सोमनस्ससहगते हि इय सोमनस्ससहगते ति वुत्तं ।

(४८) ‘संसट्ट’-सहो पि वेस सदिसे अवस्सुते मितसंघेवे सहजाते ति च वइसु आयेसु दिस्सति । अये हि

“किसे थूले विवज्झिया संसट्टा योजिता हवा” [जा० ६.२२] ति एय सदिसे आगतो । “संसट्टा व तुम्हे अय्ये विहरथा” [विन० ४.२४०] ति अवस्सुते । “गिहिसंसट्टो विहरती” [विन० २.४] ति मित्रसग्येवे । “इदं” सुखं इमाय पीतिया सहगते संसट्टं सम्पुत्तं” [वि० २५८] ति सहजाते । इया पि सहजाते अधिपेत्तो ।

(४९) तथ ‘सहगतं’ असहजातं असंसट्टं असम्पुत्तं नाम नत्थि । सहजातं पन संसट्टं सम्पुत्तं होति पि, न होति पि । रूपारूपधम्मेषु हि एकतो जातेसु रूपं अरूपेन सहजातं होति, न संसट्टं, न सम्पुत्तं; तथा अरूपे रूपेन; रूपं च रूपेन; अरूपं पन अरूपेन सद्धिं नियमतो व सहगतं सहजातं संसट्टं सम्पुत्तमेव होती ति । तं सन्धाय वुत्तं ‘सोमनस्ससहगतं’ ति ।

(५०) आणसम्पुत्तं ति आणैण सम्पुत्तं, समं एकुप्पादादिपक्केहिं युतं ति अर्थो । यं पत्तेय वत्तव्यं सिया तं मातिकावण्णनाय वेदनातिके वुत्तमेव । तस्मा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्भणा ति इमिना लक्खणेन तं सम्पुत्तं ति वेदितव्यं । उक्कट्टनिहेसो वेस । आरुणे पन विना पि एकवत्थुकमात्रं संपयोगो लभति ।

(५१) एत्तावता किं कथितं ? कामावचरकुसलेसु सोमनस्ससहगतं तिहेतुक-आणसम्पुत्तं असंखारिकं महाचित्तं कथितं । “कतमे धम्मा कुसलं” ति हि अनिवमितपुच्छाय चतुष्मकं कुसलं गहितं । ‘कामावचरं कुसलं चित्तं उत्पन्नं होती’ ति वचनेन तैममकं कुसलं परिचत्तं, अट्टविधं कामावचरकुसलमेव गहितं । ‘सोमनस्ससहगतं’ ति वचनेन ततो चतुर्विधं उपेक्खासहगतं परिचजित्वा चतुर्विधं सोमनस्ससहगतमेव गहितं । ‘आणसम्पुत्तं’ ति वचनेन ततो दुविधं आणविप्युत्तं

१ S. v. 280 reads वा. २ Vbb. 258 reads इति. ३ See २.१८. ४ § १३६८. ५ ती०- परिचजित्वा.

[71] परिचयित्वा द्वे आणसम्पत्तानेव गहितानि । असंस्कारिकमात्रो पन अना-
मद्वृत्तायेव न गहितो । किञ्चा पि न गहितो, परतो पन 'तसंस्कारेना'ति वचनतो इव
'असंस्कारेना'ति अनुत्ते पि असंस्कारिकमात्रो वेदितव्यो । सम्मासंबुद्धो हि आदितो
व इदं महाचित्तं मानित्वा दस्सेतुं नियमेत्वा व इमं देसनं आरमी ति एवमेत्थ
सन्निधानं कतं ति वेदितव्यं ।

(५२) इदानीं तमेव चित्तं आरम्भणतो दस्सेतुं रूपारम्भणं वा [१] ति
आदिमाह । भगवा हि अरूपधम्मं दस्सेन्तो वत्थुना वा दस्सेति, आरम्भणेन वा,
वत्थारम्भणेन वा, सरसभावेन वा । "चक्खुसम्फत्तो ... पे० ... मनोसम्फत्तो;
चक्खुसम्फत्तजा वेदना ... पे० ... मनोसम्फत्तजा वेदना; चक्खुविज्झाणं ...
पे० ... मनोविज्झाणं" [स० २.२५१] ति आदीसु वत्थुना अरूपधम्मा दस्सिता ।
"रूपसज्जा ... पे० ... धम्मसज्जा, रूपसज्जेतना ... पे० ... धम्मसज्जेतना"
[स० २.२५१] ति आदीसु हि आरम्भणेन । "चक्खुं च पटिच रूपे च उप्पज्जति
चक्खुविज्झाणं, तिण्णं संगति करसो ... पे० ... मने च पटिच धम्मे च उप्पज्जति
मनोविज्झाणं, तिण्णं सङ्गति करसो" [म० १.१६१; सं० ४.३२] ति आदीसु हि
वत्थारम्भणेति । "अविज्झापचया, भिक्खवे, संत्तादा, संस्वारपचया विज्झाणं"
[स० २.२] ति आदीसु सरसभावेन अरूपधम्मा दस्सिता । इदानीं इमंश्चि उने
आरम्भणेन दस्सेन्तो 'रूपारम्भणं' वा ति आदिमाह ।

(५३) तस्य चतुसमुद्धानं अतीतानागतपञ्चुपपन्नं रूपमेव रूपारम्भणं । द्वि-
समुद्धानो अतीतानागतपञ्चुपपन्नो रसो व सद्धारम्भणं । चतुसमुद्धानो अतीतानागत-
पञ्चुपपन्नो गन्धो व गन्धारम्भणं । चतुसमुद्धानो अतीतानागतपञ्चुपपन्नो रसो व
रसारम्भणं । चतुसमुद्धानं अतीतानागतपञ्चुपपन्नं फोदुव्वमेव फोदुव्वारम्भणं ।
एकसमुद्धाना द्विसमुद्धाना तिसमुद्धाना चतुसमुद्धाना न कुतो पि समुद्दिता अतीता-
नागतपञ्चुपपन्ना चेव, तथा न-वत्तव्या न, तुत्तावत्तेसा चित्तगोचरसंस्कारा धम्मा
येव धम्मारम्भणं ।

(५४) [72] ये^१ पन अनापायगता रूपादयो पि धम्मारम्भणमिधेव
वदन्ति ते इमिना मुत्तेन पटिनिस्सपित्तव्या—वुत्तं हेतं "इमेसं खो आनुसो पञ्चअं
इन्द्रियानं नानागोचरानं न अज्जमज्जरस गोचरवित्तये पचनुमोत्तानं मनो पटितरणं
मनो नेसं गोचरवित्तये पचनुमोती" [म० १.२९५] ति । एतेसं हि रूपारम्भणादीनि
गोचरवित्तयो नाम । तानि मनेन पचनुमवियमानानि पि रूपारम्भणादीनि येषां ति
अयमत्थो सिद्धो होति । दिव्वचक्खुजाणादीनं च रूपादिआरम्भणत्ता पि अयमत्थो
विद्धो देव होति । अनापायगतानेव हि रूपारम्भणादीनि दिव्वचक्खुआदीनं

१ सो०, म०-चित्तवेत्तव्या. २ अ० या० - "ये अचरिया". ३ सो०-
दिव्वचक्खुजाणादीनं.

आरम्भणानि, न च तानि धम्मआरम्भणानि भवन्तीति वुत्तनयेनेव आरम्भणवकथानं वेदितव्यं ।

(५५) तत्र एकैकं आरम्भणं द्वीषु द्वीषु द्वारेषु आपाथमागच्छति । रूपा-
रम्भणं हि चक्षुस्सुप्पसादं घट्टेत्वा ते स्वर्णं येष मनोद्वारे आपाथमागच्छति; भवेग-
चलनस्स पचयेयं होतीति अर्थो । सह-गन्ध-रस-फोद्व्यारम्भणेषु पि एतेव नयी ।
यथा हि सकुणी आकासेनागमन्वा रुक्खस्यो निलीयमानो व रुक्खसालं च घट्टेति,
छाया चरस्स पटवियं घट्टिहज्जति सात्वापट्टनछायाकरणानि अपुञ्चं अचरिमं एक-
क्खणे येष भवन्ति, एवं पञ्चुप्पन्नपादीनं चक्षुस्सुप्पसादादिघट्टनं च भवेगचलन-
समत्थताय मनोद्वारे आपाथगमनं च अपुञ्चं अचरिमं एकक्खणे येष होती । ततो
भवञ्चं विच्छिन्दित्वा चक्षुस्सुद्वादादीसु उप्पन्नानं आयज्जनादीनं वोद्व्यवत्तारिषोसानानं
अनन्तरा तेषं आरम्भणानं अञ्जतररिमं इदं महाचित्तं उप्पजति ।

(५६) सुद्धमनोद्वारे पन पसादघट्टनकिञ्चं नत्थि । एकत्तिवा दिट्ठ-सुत्त-पायित-
सायित-पुट्टवसेन एव एतानि आरम्भणानि आपाथमागच्छन्ति । कथं ? इधेकथो कत-
सुद्धाकम्म^१ हरितालमनोसिलादिक्खणविञ्चित्तं पम्माहितनानापकारभजपत्ताकं मात्तादान-
विनदं दीपमालापरिवित्तं अविमनोरमाय शिरिया त्रिवोचमानं अलंकृतपटियत्तं
महाचेतियं पदक्खिणं कत्वा सोळस्सु पादपिट्ठिकासु पञ्चपटिद्वितेन^२ वन्दित्वा अञ्जलिं
पम्माय्द ओलीकेन्तो बुद्धस- [73]-म्भणं पीति गहेत्वा तिट्ठति । तस्स एवं चेतिये
पस्सित्त्वा बुद्धारम्भणं पीति निव्वत्तेत्वा अपरमागे यथकथाचि गतरस्स रत्तिट्ठानदिवा-
ट्टानेषु नितिवत्तस्स आयज्जमानस्स अलंकृतपटियत्तं महाचेतियं चक्षुस्सुद्वारे आपाथं
आगतसदिसमेव होती, पदक्खिणं कत्वा चेतियवन्दनकालो विय होती । एवं ताव
दिट्ठवसेन रूपारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(५७) मधुरेण पन स्वेन धम्मकथिकस्स वा धम्मकथं कथेन्तस्स, सरमाण-
कस्स वा स्वेन मणन्तरस्स खं सुत्ता अपरमागे यथकथाचि निवीदित्वा आयज्ज-
मानस्स धम्मकथा वा हरमज्जं वा सोतद्वारे आपाथगतं विय होती, साधुकारं कत्वा
मुणनकालो विय होती । एवं सुत्तवसेन सद्धारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(५८) सुगन्धं पन गन्धं वा मालं वा लभित्वा आसने वा चेतिये वा
गन्धारम्भणेन वित्तनं पूजे कत्वा अपरमागे यथकथाचि निवीदित्वा आयज्जमानस्स
तं गन्धारम्भणं घाणद्वारे आपाथगतं विय होती, पूजाकरणकालो विय होती । एवं
घाणितवसेन गन्धारम्भणं आपाथमागच्छति ।

१ महावंत. 32.1.6. २ Cf. वाहुन्वां चैव जातुन्वां शिरसा वचसा (vi.
वक्षसा) इशा । पञ्चाङ्गोऽयं प्रयागः स्वात् पूजाय प्रवरः रत्नतः ॥ [विशान्तप्रश्नकोश p. 5];
दो जाणू दोणि करा पञ्चमई होइ उत्तिमहं तु । सम्मं सपणिबाओ येयो पञ्चवणिबायो ।
[अभिधानराजेंद्र v.pp.48,380].

(६९) पणीते पन स्वादनीयं वा मोजनीयं वा सव्वहाचारीहि सद्धिं संवि-
मज्झित्वा परिमुञ्जित्वा अपरमग्गे यत्थक्कथयि कुहुत्तकादिभोजनं समित्वा 'अमुक्काले
पणीतं भोजनं सव्वहाचारीहि सद्धिं संविमज्झित्वा परिमुत्तं' ति आत्तजमानस्स तं रसा-
रम्भणं जिह्वाद्वारे आपाथगतं विप होति, परिमुञ्जकालो विप होति । एवं सायित-
वत्तेन रसारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(६०) मुदुकं पन सुत्तसम्भरस्स मज्झपीठं वा अत्थरणं वा पापुरणं वा परि-
मुञ्जित्वा अपरमग्गे यत्थक्कथयि दुक्खसेय्यं कप्पेत्वा 'अमुक्काले मे मुदुकं मज्झपीठं
परिमुत्तं' ति आत्तजमानस्स तं फोट्टव्वारम्भणं काचद्वारे आपाथगतं विप होति । सुत्त-
सम्भरस्स वेदियनकालो विप होति । एवं कुट्टवत्तेन फोट्टव्वारम्भणं आपाथमागच्छति ।

एवं मुदुमनोद्वारे पसादघट्टनकिञ्च नत्थि । एकत्तिवा दिट्ठ-मुत्त-धापित-सायित-
कुट्टवत्तेन एतानि आरम्भणानि आपाथमागच्छन्ती ति वेदितव्वानि ।

(६१) इदानीं एकत्तिवा दिट्ठादीनं वत्तेन आपाथगमने [७४] अयमपरो पि
अट्टकथामुत्तको नयो होति । दिट्ठं मुत्तं उमयसम्भन्धं ति इमे ताव दिट्ठादयो वेदि-
तव्वा । तथ 'दिट्ठं' नाम पञ्चद्वारवत्तेन गहितपुञ्जं । 'मुत्तं' ति पञ्चसुखतो अदित्वा
अनुत्तसवत्तेन गहिता रूपादयो व । तेहि द्वीहि पि सम्भेधं 'उमयसम्भन्धं' नाम ।
इति इमेसं पि दिट्ठादीनं वत्तेन एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ती ति वेदितव्वानि ।

(६२) तथ दिट्ठवत्तेन ताव आगमने हेट्ठो पञ्चहि नयेहि वुत्तमेव ।

(६३) एकचो पने सुणान्ति—'सगवत्तो पुञ्जातिसयनिञ्चत्तं एवरूपं नाम रूपं,
अतिमधुरो सद्दो, किंमिच्च पदेने केसंवि पुष्फाने अतिसुखो सम्भरसो' ति । तस्स,
चक्खुप्पसादादिघट्टनं विना, सुत्तमत्तानेव तानि रूपादीनि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति ।
अथ^१स्सेत्तं चित्तं तस्मिं रूपे वा सद्दे वा पसादवत्तेन गन्धादीन् अरियानं दातुकामता-
वत्तेन अज्जेहि दिट्ठेसु अनुमोदनावत्तेन वा पवत्तति । एवं सुत्तवत्तेन एतानि मनोद्वारे
आपाथमागच्छन्ति ।

(६४) अपरेन यथावुत्तानि रूपादीनि दिट्ठानि वा सुतानि वा होन्ति । तस्स
'ईदित्तं रूपं आयत्ति उप्पज्जनच्चुद्धरता पि भविस्सती' ति आदिना नयेन चक्खुप्प-
सादादिघट्टनं विना दिट्ठमुत्तसम्भन्धेनेव तानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति । अथ^२स्स
हेट्ठा वुत्तनयेनेव तेषु अज्जतरारम्भणं इदं चित्तं^३ पवत्तति । एवं उमयसम्भन्धवत्तेन
एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ती ति ।

(६५) इदं पि च सुत्तमत्तमेव । सद्धा-रुचि-आकार-परिवित्तक-दिट्ठिनिज्ज्ञान-
स्खल्लिआदीनं पन वत्तेन विचारतो एतेसं मनोद्वारे आपाथगमने वेदितव्वमेव ।
यस्मा पन एवं आपाथमागच्छन्तानि सूतानि होन्ति असूतानि पि, तस्मा अयं

नयो अट्टकयायं न गहितो । एवं एकेकारम्मणं जवनं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु उपपज्जती ति वेदितव्वं । रूपारम्मणं हि जवनं चत्थसुद्वारे पि उपपज्जति मनोद्वारे पि । सहादि-
आरम्मणेषु पि एतेव नयो ।

(६६) तत्थ मनोद्वारे उपपज्जमानं रूपारम्मणं जवनं दानमयं सीलमयं मावनामयं ति तिविवं [75] होति । तेषु एकेकं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं ति तिविधमेव होति । सह-गन्ध-रस-सौन्दर्य-धम्मारम्मणेषु पि एतेव नयो ।

(६७) तत्थ रूपं ताव आरम्मणं कत्वा उपपज्जमानं एतं महाकुसलं नील-
पीतलोहितओदातवाणेषु पुष्पवैयधातूनु अज्जतरं सुमनिमित्तसंस्वातं इद्धं कन्तं
मनापं रजनीयं वण्णं आरम्मणं कत्वा उपपज्जति ।

(६८) ननु चेत्तं इट्ठारम्मणं लोभस्स वत्थुं ? कथं एतं चित्तं कुसलं
नाम जातं ति ? निवमित्तवसेन परिणामित्तवसेन समुदाचारवसेन आमुजित्तवसेना ति ।
यस्स हि 'कुसलमेव मया कत्तव्वं' ति कुसलकरणे चित्तं निवमित्तं होति, अकुसल-
पवसितो निवत्तित्वा कुसलकरणे येष परिणामित्तं, अभिण्हकरणेन कुसलसमुदा-
चारनेव समुदाचारितं, पटिरूपदेसवास-सत्पुटिपुनित्तस्स-सद्धम्मस्सवन-पुव्वेकतपुज्ज-
सादीहि च उपनिस्सवेहि योनिस्सो च आमोगो पचत्ति, तस्स इमिना निवमित्त-
वसेन परिणामित्तवसेन समुदाचारवसेन आमुजित्तवसेन च कुसलं नाम होति ।

(६९) आरम्मणवसेन पनेथ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो । इट्ठा-
रम्मणस्मि हि उपपज्जत्ता एतं सोमनस्ससहगतं जातं । सद्धावहुलतादीनि पेष
कारणानि येष । अस्सद्धानं हि भिच्छादिद्वीनं च एकन्तं इट्ठारम्मणमूतं तत्तागतत्वं
पि दिस्वा सोमनस्सं न उपपज्जति । ये च कुसलुपपत्तिर्यं आनिसंसं न पस्सन्ति तेसं
परेहि उस्साहितानं कुसलं करोन्तानं पि सोमनस्सं उपपज्जति । तस्मा सद्धावहुलता
विसुद्धिदिट्ठिता आनिसंसदस्साविता । एवं चेथ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो ।

(७०) अपि च एकादसधम्मा पीतिसम्भोज्जंगस्स उपपादाय संवत्तन्ति—
बुद्धानुस्सति धम्मामुस्सति संधानुस्सति सीलानुस्सति चागानुस्सति देवतानुस्सति
उपसमानुस्सति लूखपुगलपरिवज्जनता मिनिदपुग्गलसेवनता एसादनीयमुत्तपच-
वेक्खणता तदधिमुत्तती ति । [76] इमेहि पि कारणेहेथ सोमनस्ससहगतभावो वेदि-
तव्वो । इमेये पन पियारो खोज्जंगविभंगे^६ आधिभविस्सति ।

(७१) कम्मतो, उपपत्तितो, इन्द्रियपरिपाकतो, किलेसदूरीमापतो इति
इमेहि पनेथ कारणेहि आणसम्प्युत्ता वेदितव्वत्ता । यो हि परेथं धम्मं देसेति
अनवज्जानि सिप्पापवन-कम्मायतन-विजाठानानि सिक्खापेति धम्मकथिकं सक्कं
कत्वा धम्मं कयापेति, 'आयतिं पज्जवा मविसामी' ति पथनं ठप्पेवा नानपक्कारं
दानं देति, तस्स एवरूपं कम्मं उपनिस्सत्थं कुसलं उपपज्जमानं आणसम्प्युत्तं उप-

१ सि०-०कलु०. २ M., PTS-वत्थुकन. ३ Vis.-iv.56. ४ Vbh.-327.

जति । अस्यापञ्चे लोके उप्पज्जस्सा पि “तस्म तत्थ सुत्थिनो धम्मपदी पिलवन्ति...
दन्धो भिन्नस्वे सलुणादो, अप सो सत्तो लिणमेव विसेसमानी होती” [अ० २.
१८५] ति इमिना नयेन उप्पसि निस्साय उप्पज्जमानं कुसलं जाणसम्पयुत्तं उप्प-
ज्जति । तथा इन्द्रियपरिपाकं उपगतानं पञ्चादसकपैत्तानं इन्द्रियपरिपाकं निस्साय
पि कुसलं उप्पज्जमानं जाणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । येहि पन किलेसा विक्खम्भिता तेसं
किलेसदूरीमावं निस्साय पि उप्पज्जमानं कुसलं जाणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । सुत्तं पि
चेत्त—

योगा वे जायते मूरि अयोगा मूरिसंखयो । [ध० २८२]

एवं कम्मतो उत्पत्तितो इन्द्रियपरिपाकतो किलेसदूरीमावतो ति इमेहि
कारणेहि जाणसम्पयुत्तता वेदितव्या ।

(७२) अपि च सत्त धम्मा धम्मविचयसम्बोद्धंगस्स उप्पादाय संवत्तन्ति—
परिपुच्छकता^१, कम्बुधिसदकिरिया, इन्द्रियसमत्तपटिपादना, दुष्पञ्जपुग्गलपरिवज्जना,
पञ्चवन्तपुग्गलसेवना, मेमीरजाणचरियपञ्चवेकस्सणा, तदधिमुत्तता ति । इमेहि
कारणेहेत्थ जाणसम्पयुत्तता वेदितव्या । इमेव पन वित्थतो बोद्धंगविभंगे^२ आवि-
मविरसति ।

(७३) एवं जाणसंपयुत्तं हुत्वा उप्पन्नं चेत्त असं-[७७]-त्तारेण अप्पयोगेन
अनुपादाय चिन्तनत्ताय उप्पन्नत्ता असंखरं नाम जातं । तत्थिदं रजनीयं वण्णाभरणं
हुत्वा उप्पज्जमानमेव तिविधेन नियमेन उप्पज्जति— दानमयं वा होति, सीढमयं वा,
मायनामयं वा ।

(७४) कथं ? यदा हि नीलपीतलोहितोदातेषु पुष्पादीषु अज्जतरं लभित्वा
वण्णयसेन आमुजित्वा ‘वण्णदानं मय्हं’ ति बुद्धरत्नादीनि पूजेति, तदा दानमयं
होति । तत्थिदं वयु—भण्डागारिकसंघमित्तो किर एकं सुवण्णाखचितं वरुधं लभित्वा
इदं पि वरुधं सुवण्णवण्णं, सम्मासंबुद्धो पि सुवण्णवण्णो, सुवण्णवण्णं वरुधं सुवण्ण-
वण्णस्सेव अनुत्तविकं, अम्हाकं च वण्णदानं भविरस्सती ति महाचेतिये आरोपेसि ।
एवरूपे काले दानमयं होली ति वेदितव्यं । यदा पन तथाएवमेव देव्यधम्मं लभित्वा
‘मय्हं कुलवंसो, कुलवन्ति कुलवन्थेणि एसा, वत्तं एतं’ ति बुद्धरत्नादीनि पूजेति तदा
सीढमयं होति । यदा पन तादिसेन वयुना रत्तनत्तयपूजं कत्वा ‘अवं वण्णो त्तयं
गच्छिरस्सति, वयं गच्छिरस्सती’ ति खयवयं पट्टयेति, तदा मायनामयं होति ।

(७५) दानमयं पन हुत्वा वत्तमानं पि यदा तीणि रत्तनानि पूजेन्ती पुत्तदार-
दास-कम्मकर-गोरिसादयो पि आणापेत्वा पूजापेति तदा वरुधकम्मं होति । यदा तदैव

† A. ii. 185 as given in PTS text reads धम्मपदानि पि लप्पन्ति
but see its Cm. which in a variant supports our reading.

१ See Vis. xx. 50. २ Vis. iv. 54. ४ Vbh.-227.

वृत्तपकारं विजमानकवार्थुं आरम्भ वर्णदानं दस्तामीति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । चित्तपपरिथायं पत्था हि 'दस्तामी करिस्तामी'ति वाचा भिन्ना होतीति इमिना लक्षणेन दानमयं नाम होति । अभिपन्नपरिथायं पत्था पन विजमानकवार्थुं आरम्भ 'दस्तामी'ति मनसा चिन्तितकालतो पट्ठाय कुशलं होति । अपरभागे कायेन वा वाचाय वा कत्तव्यं करिस्सतीति वृत्तं । एवं दानमयं कायवचीमनोकम्मवसेन विविधं होति ।

(७६) यदा पन वृत्तपकारं वार्थुं लभित्वा कुलवंतादिवसेन सहधा रतनत्तयं पूजेति तदा सीलमयं वा कायकम्मं होति । यदा कुलवंतादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा पूजापेति तदा वचीकम्मं होति । [78] यदा 'मय्हं कुलवंतो, कुलतन्ति कुलपवेणि एत्ता, वत्त एत'ति विजमानकवार्थुं आरम्भ 'वर्णदानं दस्तामी'ति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । एवं सीलमयं कायवचीमनोकम्मवसेन विविधं होति ।

(७७) यदा पन तं वृत्तपकारं वार्थुं लभित्वा तीणि रतनानि पूजेत्वा चक्र-मन्तो स्तवय्यं पट्टेपेति तदा भावनामयं कायकम्मं वा होति । वाचाय सम्मसनें पट्टेपेत्तदस वचीकम्मं होति, कायज्झवाय ज्ञानि अपोत्तेत्वा मनसा व संमसनें पट्टेपेत्तस्त मनोकम्ममेव होति । एवं भावनामयं कायवचीमनोकम्मवसेन विविधं होति ।

एवमेव्य रुपायस्स कुशलं विविधपुञ्जकरिययत्तुवसेन नयहि कम्मट्टरेहि माज्झिमा दस्सेसि धम्मउत्ता ।

(७८) सहारम्मणादिसु वि एसेव नयो । मेरिसहादीसु हि रजनीयसहं आरम्भणं कत्था हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतुं कुशलं उण्णजति । तस्य सहं कन्द-मूलं विय उप्पादेत्ता नीलुप्पलहयकं विय च ह्वये ठपेत्ता दातु नाम न सक्का, सक्कुकं पन कत्था देन्तो सहदानं देति नाम । तस्मा यदा 'सहदानं दस्तामी'ति मेरिसुत्तितादीसु अज्जतत्तुरियेत्त तिण्णं रतनानं उपहारं करोति, 'सहदानं मे'ति मेरि-आदीनि ठपापेति^१, धम्मकथिकमिक्खुनें सरमेत्तज्जेत्तलकाणितादीनि^२ देति, धम्मसवणं घोसेति, सरमज्जे भणति, धम्मकथं कथेति, उपनिस्सिज्जकथं अनुमोदनकथं कथेति, तदा दानमयं होति । यदा एतदेव विधानं कुलवंतादिवसेन वचसीवेनें करोति तदा सीलमयं होति । यदा खवं पेत्त कत्था अयं एवको सहो व्रजलोकपमाणी पि हुत्था^३ 'खवं गमिस्सति, वयं गमिस्सती'ति सम्मसनें पट्टेपेति तदा भावनामयं होति ।

(७९) तस्य दानमयं ताव यदा मेरिआदीनि गहेत्वा सहत्था उपहारं करोति, निन्वृत्तहात्थाय ठपेन्तो पि सहत्था ठपेति, 'सहदानं मे'ति धम्मसवणं घोसेतु गच्छति, धम्मकथं सरमज्जे क्कालं वा गच्छति, तदा कायकम्मं होति । यदा

१ म०. सि०- 'सुदिमसोसु, २ सि०- वत्तापेति, ३ M.- कट्टनरयणे-ज्जेत्तलकाणितादि; सो०- कट्टनरयमेत्तज्जेत्तलकाणितादीनि, ४ All but सी०- वत्तवसेन but see below 3.80.

‘गच्छथ, ताता, अम्हाकं सहदानं तिण्णं [79] रत्तनानं उपहारं करोथा’ति आणापेत्ति, ‘सहदानं मे’ति चेत्तिवज्जणे ‘इमं भेरि, इमं मुत्तिगं ठपेथा’ति आणापेत्ति, सयमेव धम्मसवणं थोवेत्ति, धम्मकथं कथेत्ति, सरमञ्जं मणत्ति, तदा वचीकम्मं होत्ति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा ‘सहदानं दस्सामी’ति विज्जमानकवत्थुं मनसा परिचज्जति, तदा मनोकम्मं होत्ति ।

(८०) सीलमयं पि ‘सहदानं नाम मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणी’ति भेरिआदीनि सहत्था उपहारं करोन्तस्स, भेरिआदीनि सहत्था चेत्तिवज्जणादिमु ठपेन्तस्स, धम्मकथिकानं सरमेख्खं सहत्था ददन्तस्स, वत्तसीमेन धम्मसवण-घोसण-धम्मकथाकथन-सरमञ्जभणनत्थाय च गच्छन्तस्स कायकम्मं होत्ति । ‘सहदानं नाम अम्हाकं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणि, गच्छथ, ताता, बुद्धरत्तादीनि उप-हारं करोथा’ति आणापेन्तस्स कुलवंसादिवसेनेव अत्तना धम्मकथं वा सरमञ्जं वा करोन्तस्स च वचीकम्मं होत्ति । ‘सहदानं नाम मय्हं कुलवंसो सहदानं दस्सामी’ति कावङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा च विज्जमानकवत्थुं परिचज्जन्तस्स मनोकम्मं होत्ति ।

(८१) भावनामयं पि यदा ‘वचमन्तो खड्गे खड्गवयं पट्टे’ति तदा कायकम्मं होत्ति । कायङ्गं पन अचोपेत्वा वाचाय समसन्तस्स वचीकम्मं होत्ति । कावङ्गवाच-ङ्गानि अचोपेत्वा मनसा च सहायतनं सम्मसन्तस्स मनोकम्मं होत्ति ।

एवं सहारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८२) मूलान्धादीन् पि रजनीयसन्धं आरम्भणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उपपज्जति । तथा यदा मूलान्धादीन् यं किञ्चि गन्धं लभित्वा गन्धवसेन आमुजित्वा ‘गन्धदानं मय्हं’ति बुद्धरत्तादीनि पुजेत्ति, तदा दानमयं होत्तीति सत्त्वं वण्णदाने वुत्तनयेनेव विधारतो वेदितव्वं । एवं गन्धारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८३) मूलखादीन् पि रजनीयसं आरम्भणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उपपज्जति । तथा यदा मूलखादीन् यं किञ्चि रजनीयं रसकथुं [80] लभित्वा रसवसेन आमुजित्वा ‘रसदानं मय्हं’ति देत्ति परिचज्जति, तदा दानमयं होत्तीति सत्त्वं वण्णदाने वुत्तनयेनेव विधारतो वेदितव्वं । सीलमये पनेत्थ ‘स्संघस्स अदत्ता परिमुञ्चनं नाम अम्हाकं न औचिण्णं’ति द्वादससं^३ भिक्षुसुहस्साने दप्तिवा सादुरसं परिमुत्तस्स दुट्ठेणामणि-अमयरब्धो कथुं आदि कत्वा महाअट्ठकथायं कथूणि आगतानि । अयमेव वित्तेसो । एवं रसरम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थु-वसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

१. See n.4 on 3-78 above. २ Cf. Mhv. 22.80; 24.23-24; 25.114. ३ M.—दस, but see Mhv. 22.40-44. ४ M. omits द्द.

(८४) कोट्टव्यारम्मणे पि पठवीधातु तेजोधातु वायोधातु ति तीणि महा-
मुतानि कोट्टव्यारम्मणं^१ नाम । इमस्मिं ठाने एतेसं वसेन भोजनं अकत्वा मञ्ज-
पांटादिवसेन कातत्वा । यदा हि मञ्जकीटादिसु यं किंचि रजनीयं कोट्टव्यकम्पुं लभित्वा
कोट्टव्यवसेन आमुजित्वा 'कोट्टव्यदानं मय्ये'ति देति परिचज्जति, तदा दानमयं
होती ति सच्चं वण्णदाने वुत्तनयेनेव विचारतो वेदितच्चं । एवं कोट्टव्यारम्मणं पि
कुसले तिविधपुञ्जकिरिपवत्पुवसेन नवदि कम्मद्वारेहि भाजित्वा दस्सेति धम्मराजा ।

(८५) धम्मारम्मणे पन छ अज्झत्तिकायतनानि, तीणि लभस्वणानि, तयो
अरूपिणो सन्धा, पण्णरत्तमुल्लुमरूपानि, निव्वानपम्भत्ती ति इमे धम्मावतने परिचापत्ता
व, अपरिचापत्ता^२ च^३, धम्मा धम्मारम्मणं नाम । इमस्मिं पन ठाने एतेसं वसेन
योजनं अकत्वा ओजदान-पानदान-जीवितदानवसेन कातत्वा । ओजादीसु हि
रजनीयं धम्मारम्मणं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसले
उपपज्जति ।

(८६) तथ यदा 'ओजदानं मय्ये'ति सप्पिनचनीतादीनि देति, पानदानं
ति अट्ठं पानानि देति, जीवितदानं ति सत्ताकमत्त-पक्खिकमत्त-संपमत्तादीनि देति,
अफासुकमिस्सूनं भेसज्जं देति, वेज्जं पण्णुपट्ठपेत्ति, ज्जालं कालापेत्ति, कुम्भिनं
विद्धत्तापेत्ति, सत्तुणपङ्कारं विद्धत्तापेत्ति, वण्णनमोक्खं कारापेत्ति, 'मा-पात'-भेरिं चारा-
पेत्ति, अज्झानि पि जीवितपरित्तापत्थं एवरूपानि कुरीति तदा दानमयं होति । यदा
पन 'ओजदान-पानदान-जीवितदानानि मय्ये कुलवंसी कुलतन्ति कुलपवेणी' ति च
वत्तसीसेन ओजदानादीनि पक्केति तदा लीलमयं होति । यदा धम्मारम्मणस्मिं
खयवयं पट्ठपेत्ति [८१] तदा मावनामयं होति ।

(८७) दानमयं पन हुत्वा पक्कमानं पि यदा ओजदान-पानदान-जीवित-
दानानि सहसा देति, तदा कायकम्मं होति । यदा पुत्तदारादयो आणापेत्त्वा
दापेत्ति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायज्जवाचज्जानि अचोपेत्त्वा ओजदान-पान-
दान-जीवितदानवसेन विज्जमानकवत्थुं 'दस्सामी'ति मनसा विन्हेति, तदा मनोकम्मं
होति ।

(८८) यदा पन वुत्तापकारं विज्जमानकवत्थुं कुलवंसादिवसेन सहसा देति,
तदा लीलमयं कायकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्त्वा
दापेत्ति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेन वुत्तापकारं विज्जमानकवत्थुं
'दस्सामी'ति मनसा विन्हेति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८९) पक्कमत्त्वा धम्मारम्मणे खयवयं पट्ठपेत्तस्स पन मावनामयं काय-
कम्मं होति । कायज्जं अचोपेत्त्वा वाचाय खयवयं पट्ठपेत्तस्स वचीकम्मं होति । कायज्ज-

१ Cf. § ६४८. २-२ M.: mo - omit, but see सूट्टोका p. 70.

३ See Nd¹ 372, Vin. i. 246, (VI.35.6).

वाचकानि अचोपेत्वा मनसा च धम्मारम्भणे स्वयं च पटुपेत्तस्स मनोकम्मं हाति । एवं भावनामयं कायवर्त्तनीमनोकम्मवत्तेन तिविधं होति । एवमेतथ धम्मारम्भणं कुसलं तिविधपुञ्जकरियकमुत्तरेण तवहि कम्मद्वारेहि माजेत्वा दत्तेसि धम्मराजा ।

(९०) एवमिदं चित्तं नानावत्थुसु नानारम्भणवत्तेन दीपितं । इदं पन एकवत्थुस्मिं पि नानारम्भणवत्तेन लब्धमिति येष । कथं ? चतुसु हि पञ्चयेसु चीवरं छ आरम्भणानि लब्धमन्ति— नवरत्तस्स हि चीवरस्स वण्णो मनापो दत्तनीयो होति, इदं वण्णारम्भणं । परिमोसकाले पन पटपटसदं करोति, इदं सहारम्भणं । यो तत्थ कालकच्छकादिरोग्गो, इदं गन्धारम्भणं । रसारम्भणं पन परिमोसरसवत्तेन कथितं । या तत्थ सुखसम्पत्तस्सा, इदं कोटुध्वारम्भणं । चीवरं पटिच्च उपपन्ना सुखा वेदना, इदं धम्मारम्भणं । शिङ्गपानि रसारम्भणं निष्परियायेनेव लब्धमिति । एवं चतुसु पञ्चयेसु नानारम्भणवत्तेन योजनं कत्वा दानमयादिभेदो वेदितव्यो ।

(९१) इमस्स पन चित्तस्स आरम्भणमेव निवर्द्धं, पिना आरम्भणेन अनुपपन्नतो । द्वयं पन अनिवर्द्धं । कस्मा ? कम्मस्स अनिवर्द्धता । कम्मस्मिं हि अनिवर्द्धे द्वारं पि अनिवर्द्धमेव होति ।

[द्वारकथां]

[कायकम्मद्वारं]

(९२) इमस्स पन अत्थ-[८२]-स्स पकासनत्थं इमस्मिं ठाने महाअट्ट-कथायं द्वारकथा कथिता । तत्थ तीणि कम्मानि, तीणि कम्मद्वारानि, पञ्च विञ्जानानि, पञ्च विञ्जानद्वारानि, छ फत्सा, छ कस्सद्वारानि, अट्ट असंवरं, अट्ट असंवरद्वारानि, अट्ट संवरं, अट्ट संवरद्वारानि, दस अकुसलकम्मपथा, दस कुसलकम्मपथा ति, इदं एतत्तं द्वारकथाय मातिकाठपणे नाम ।

(९३) तत्थ किञ्चा पि तीणि कम्मानि पढं वुत्तानि, तानि पन ठोपेत्वा आदितो ताव तीणि कम्मद्वारानि माजेत्वा दत्तितानि । कजमानि तीणि ? काय-कम्मद्वारं, वचीकम्मद्वारं, मनोकम्मद्वारं ति ।

(९४) तत्थ चतुर्विधो कायो— उपादिन्नको, आहारसमुद्धानो, उलुसमुद्धानो, चित्तसमुद्धानो ति । तत्थ चक्खायतनादीनि जीवितिन्द्रियपरियन्तानि अट्ट कम्मसमुद्धानरूपानि पि, कम्मसमुद्धानानेव चत्तस्सो धतुयो वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ट उपादिन्नककायो नाम । तानेव अट्ट आहारजानि आहारसमुद्धानिक-

१. सी०. य०-काल्पल्लवदि^८ but see अट्ट० योजना p.83 which supports our reading. २ Here begins a long digression which ends with १.१७१. ३ See § 653.

कायो नाम । अद्व उतुजानि उतुसमुद्धानिककायो नाम । अद्व चित्तजानि चित्त-
समुद्धानिककायो नाम ।

(१५) तेषु कायकम्मद्वारं ति तेषु उपादिज्जकायस्स नामं न इतरेसं ।
चित्तसमुद्धानेषु पन अद्वसु रूपेषु एका पिप्पसि अत्थि, इदं कायकम्मद्वारं नाम ।
यं सन्धाय वुत्तं—“कृतमं तं रूपं कायविप्पसि ? वा कुसलचित्तस्स वा, अकुसल-
चित्तस्स वा, अत्थाकतचित्तस्स वा, अभिक्कमन्तस्स वा पटिक्कमन्तस्स वा,
आलोकेन्तस्स वा विळोकेन्तस्स वा, सम्मिञ्जेन्तस्स वा पसारिन्तस्स वा, कायस्स
धम्मना संधम्मना संधमित्तं, विज्जाति विज्जापना विज्जापित्तं, इदं तं रूपं
कायविप्पत्ती” [५ ६३६] ति ।

(१६) ‘अभिक्कमिरतामि पटिक्कमिरतामी’ ति हि चित्तं उप्पज्जमानं
रूपं समुद्धानेति । तस्य वा पटवीधातु आयोधातु तेजोधातु वायोधातु तथिदिसतो
वण्णो रंघो रसो ओजा ति इमेसं अद्वसं रूपकलापानं अन्मन्तरे चित्तसमुद्धाना
वायोधातु, सा अत्तना सहजातं रूपं कायं संधमेति सन्धारेति चालेति अभिक्कमा-
पेति पटिक्कमापेति । तस्य एकापज्जनधीधियं सत्तसु जवनेसु पठमचित्तसमुद्दिता
[८३] वायोधातु संधमेतुं सन्धारेतुं सक्कोति, अपरापरं पन चालेतुं न सक्कोति ।
दुतिवादीसु पि एसेव नयो । सत्तमधित्तेन पन समुद्दिता वायोधातु हेद्वा
छहि चित्तेहि समुद्दितां वायोधातु उपसधम्मनपच्चवं लमित्वा अत्तना सहजातं रूपकायं
संधमेतुं सन्धारेतुं चालेतुं अभिक्कमापेतुं पटिक्कमापेतुं आलोकापेतुं विळोकापेतुं
सम्मिञ्जापेतुं पसारेतुं सक्कोति । तेन गमने नाम जायति, आगमने नाम जायति,
गमनागमने नाम जायति । ‘योजने गतो दसयोजने गतो’ ति वत्तव्यतं आपज्जापेति ।

(१७) यथा सत्तहि युगेहि आकट्ठितव्वे सकटे पठमयुगे युत्तगोणा युगं ताव
संधमेतुं सन्धारेतुं सक्कोति, चक्कं पन न पवत्तेन्ति; दुतिवादीसु पि एसेव नयो;
सत्तमयुगे पन गोणे योजेत्वा यदा छेक्को सारथि धुरे निसीदित्वा योत्तानि आदाय
सव्वपुदिमसो पट्ठाय पतोदत्तद्विवा गोणे जाक्कोटेति, तदा सव्वे प एकवला दुत्वा
धुरं च सन्धारेन्ति चक्कानि च पवत्तेन्ति । ‘सकटं गहेत्वा दसयोजने गतो वीसति-
योजने गतो’ ति वत्तव्यतं आपादेति — एवंसम्यदमिदं वेदितव्वं ।

(१८) तस्य यो चित्तसमुद्धानिककायो न सो विप्पसि, चित्तसमुद्धानाय पन
वायोधातुया सहजातं रूपकायं संधमेतुं सन्धारेतुं चालेतुं पच्चयो मवित्तुं समत्थो
एको आकारविकारो अत्थि, अयं विप्पसि नाम । सा अद्व रूपानि धियं न चित्त-
समुद्धाना । यंधा पन अनिच्चादिभेदानं धम्ममं जरामरणत्ता, “जरामरणं भिक्खवे
अनिच्चं संसतं” [सं० २. २६] ति आदि वुत्तं, एवं चित्तसमुद्धानानं रूपानं विप्पसिताय
सा पि चित्तसमुद्धाना नाम होती ति । विज्जापनत्ता पनेसा विप्पत्ती ति वुत्तति । किं
विज्जापेती ति ? एकं कायिककरणं । चक्खुपथत्तिं हि टितो हत्यं वा पादं वा

उन्निवपति, सौंसे वा ममुकं वा चालेति, अयं हत्थादीनं आकरो चक्खुविज्जेय्यो होती ति । विज्जति पि न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या एव । चक्खुना हि हत्यविकारादिवशेन विक्कन्दमानं कणारम्भणमेव पस्सति । विज्जति पन मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा 'इदञ्चिदं च एस करेति मज्जे'ति जानाति ।

(१९) यथा हि अरज्जे निदाघसमये उदकट्टानि मनुत्सा 'इमाय सज्जाव इध उदकस्स अत्थिमावं जानिस्सन्ती'ति रुक्खस्यो^१ तालपण्णादीनि बन्धपिन्ति, सुरापानद्वारे चने उरसापेत्ति, उदं^२ [८४] वा पन रुक्खं वाते^३ पहरित्वा चालेति, अन्तो उदके मच्छे चलन्ते उपरि बुब्बुलुकानि उट्ठहन्ति, महोपस्स गतमग्गपरिवन्ते तिणपण्णकसटं उरसादितं होति । तथ तालपण-धन-साखाचलन-बुब्बुलुक-तिणपण्णकसटे दिस्वा यथा चक्खुना अदिट्ठं पि 'एत्थ उदकं भविस्सति, सुरा भविस्सति, अयं रुक्खो वातेन पट्ठो भविस्सति, अन्तो उदके मच्छो भविस्सति, एतत्तं ठानं अज्झोत्थरित्वा ओधो गतो भविस्सती'ति मनोविज्जाणेन जानाति, एवमेव विज्जति पि न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या व । चक्खुना हि हत्यविकारादिवशेन विक्कन्दमानं कणारम्भणमेव पस्सति । विज्जति पन मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा 'इदञ्चिदं च एस करेति मज्जे'ति जानाति ।

(१००) न केवलं वेत्ता विज्जापनतो व विज्जति नाम । विज्जेय्यतो पि पन विज्जति येव नाम । अयं हि परेसं अन्तमसो तिरच्छानगटानं पि पाकटा होति । तथ तथ सेनिपतिता हि सोण-सिगाल-काक-गोणादयो दण्डं वा लेटुं वा गहेत्वा पहरणाकरे दस्सिते 'अयं नो पहरितुकामो'ति अत्था येन वा तेन वा प्रलयन्ति । पाकारकुट्टादिअन्तरितस्स पन परस्स अपाकटकालो पि अरिय । किञ्चा पि तस्मिं खणे अपाकट्य सम्मुलीभूतानं पन पाकटत्ता विज्जति येव नाम होति ।

(१०१) चित्तसमुद्धानिके पन काये चलन्ते ते-समुद्धानिको चलति न चलती ति ? सो पि तथेव चलति । तं-गतिको तदनुवत्तिको च होति । यथा हि उदके गच्छन्ते उदके पतितानि सुक्खदण्डकतिणपण्णादीनि पि उदकगतिकतिष मयन्ति, तस्मिं गच्छन्ते गच्छन्ति, तिट्ठन्ते तिट्ठन्ति—एवंसम्परदिदं वेदितव्यं । एवमेत्ता चित्तसमुद्धानि रूपेण विज्जति कायकम्मद्वारं नामा ति वेदितव्या ।

(१०२) या पन तस्मिं द्वारे सिद्धा चेतना याय पाणं हन्ति, अदिन्नं आदियथि, मिच्छाचारं धरति, पाणातिपातादीहि विरमति, इदं कायकम्मं नाम । एवं पर-वादिमिह सति कायो द्वारं, तमिह द्वारे सिद्धा चेतना कायकम्मं 'कुसलं वा असकुलं वा'ति उपेतव्यं । परवादिमिह पन असति^३ 'अव्याकतं वा'ति तिकं प्रेत्ता व उपेतव्यं ।

(१०३) तथ यथा नगरद्वारं कतट्टाने येव तिट्ठति, अंगुलिमत्तं पि अपरापरं न

१ See विष्णु० १४.६२. २ म०, ति०-उप०. ३ सि० alone inserts hereafter कुसलं वा असकुलं वा.

संकमति, तेन तेन पन द्वारेन महाजनो सञ्चरति, एवमेव द्वारे द्वारं न चरति, कम्मं पन तस्मिं तस्मिं द्वारे उप्पज्जनतो चरति । तेनाहु पोरणा—

द्वारे चरन्ति कम्मानी न द्वाप द्वारचारिणो ।

तस्मा द्वारेहि कम्मानी अञ्जमञ्जं ववस्थिता ति ॥ []

(१०४) [85] तस्यै कम्मेन पि द्वारं नामं लमति, द्वारेन पि कम्मं । यथा हि विज्जाणादीनि उप्पज्जनद्धानानि विज्जाणद्वारं फसद्वारं असंवरद्वारं संवरद्वारं ति नामं लमन्ति, एवं कायकम्मस उप्पज्जनद्धानं कायकम्मद्वारं ति नामं लमति । वचीमनोकम्मद्वारसु पि एसेव नयो । यथा पन तस्मिं तस्मिं कस्सले अधियत्था देवता सिमल्लिदेवता पलासदेवता पुथिमन्ददेवता कन्दनदेवता ति तेन तेन कस्सलेन नामं लमति, एवमेव कायद्वारेण कतं कम्मं पि कायकम्मं ति द्वारेण नामं लमति । वचीकम्ममनोकम्मसु पि एसेव नयो ।

(१०५) तस्य अञ्जो कायो, अञ्जं कम्मं, कायेन पन कतत्ता तं काय-कम्मं ति वुचति । तेनाहु अट्टकथाचरिया—

सूचिया^१ चे कतं कम्मं सूचिकम्मं ति वुचति ।

सूची च सूचिकम्मं च अञ्जमञ्जं ववस्थिता ॥

वासिया चे कतं कम्मं वासिकम्मं ति वुचति ।

वासी च वासिकम्मं च अञ्जमञ्जं ववस्थिता ॥

पुरिसेन चे कतं कम्मं पुरिसकम्मं ति वुचति ।

पुरिसो च पुरिसकम्मं च अञ्जमञ्जं ववस्थिता ॥

एवमेव

कायेन च कतं कम्मं कायकम्मं ति वुचति ।

कायो च कायकम्मं च अञ्जमञ्जं ववस्थिता ति ॥

(१०६) 'एवं सन्ते नेव द्वारवत्स्थानं युज्जति, न कम्मवत्स्थानं । कथं ? कायविज्जत्तियं हि "द्वारे चरन्ति कम्मानी" ति वचनतो वचीकम्मं पि पवत्तति, तेन'स्ता कायकम्मद्वारं ति ववस्थानं न युत्तं । कायकम्मं च वचीविज्जत्तियं पि पवत्तति, तेन'स्त कायकम्मं ति ववस्थानं न युज्जति' । 'नो न युज्जति । कस्मा ? नेमुय्यनुत्तिताय चैव तन्वदुल्लुत्तिताय च । कायकम्ममेव हि येमुय्येन कायविज्जत्तियं पवत्तति न इतरानि, तस्मा कायकम्मस येमुय्येन पवत्तितो अस्स काय-कम्मद्वारमावो सिद्धो । ब्रह्मण्यगाम-अम्भवन-नागवनादीनि ब्रह्मण्यगामादिमावो विद्या ति द्वारवत्स्थानं युज्जति । कायकम्मं पन कायद्वारमिदं येव बहुलं पवत्तति अप्यं वचीद्वारे । तस्मा कायद्वारे बहुलं पवत्तितो [86] एतस्स कायकम्ममावो

१ M.—तस्मा. २ ति०, ३० insert before this the last stanza in this paragraph. ३ See ३.१०३.

सिद्धो, वनचरक-मुलकुमारिकादिगोचरानं वनचरकादिमानो भिया ति। एवं कम्म-
वक्त्तवानं पि युज्जती' ति ।

कायकम्मद्वारकया निद्रिता ।

[वचीकम्मद्वारं]

(१०७) वचीकम्मद्वारकथायं पन चेतना-विरति-सद्बसेन तिविधा वाचा
नाम । तथ “चतूहि मिक्खवे अंगेहि समन्नागता वाचा सुमासिता होति नो
दुष्मासिता, अनवज्जा च अननुवज्जा च विञ्जन्” [सं० १. १८८; सुत्तनिपात,
सु. ३. ३. (no. २९)] ति, अयं चेतना-वाचा नाम । या “चतूहि वचीदुचरितेहि
आरति विरति ... पे० ... अयं पुच्चति सम्मावाचा” [वि० २३७] ति, अयं
विरति-वाचा नाम । “वाचा गिरा व्यपथो उदीरणं घोतो घोसकम्मं वाचा
वचीमेदो” [५६३७] ति, अयं सद्-वाचा नाम ।

(१०८) तासु वचीकम्मद्वारं ति नेव चेतनाय नामं न विरतिया । सहसरा
पन एका विञ्जति अरिथ, इदं वचीकम्मद्वारं नाम । यं सन्धाय नुत्तं—“कतमं तं
रुपं वचीविञ्जति ? या कुसलचित्तस्स वा अकुसलचित्तस्स वा अज्जाकतचित्तस्स
वा वाचा गिरा व्यपथो उदीरणं घोतो घोसकम्मं वाचा वचीमेदो, अयं पुच्चति
वाचा । या ताव वाचाय विञ्जति विञ्जापना विञ्जापितत्तं, इदं तं रुपं वची-
विञ्जती” [५६३७] ति ।

(१०९) ‘इदं वक्खामि एतं वक्खामी’ ति हि वितक्कयतो वितक्कविष्कार-
सदो नाम उप्पज्जति । अयं न सौतविज्जेय्यो मनोविज्जेय्यो ति महाअट्ठकथायं
आगतो । आगमट्ठकथासु पन “‘वितक्कविष्कारसदं’ ति वितक्कविष्कारवसेन उप्पन्नं
विप्पलपन्तानं सुत्तपमत्तादीनं सहं; ‘सुत्वा’ ति तं सुत्वा, यं वितक्कयतो तस्स
सो सदो उप्पज्जे; तस्स वसेन ‘एवं पि ते मनो, इत्थं पि ते मनो’ ति आदिसती”
ति क्त्वा नत्थुनि पि कथितानि । पट्ठाने पि “चित्तसमुद्धानं सदायतनं सौतविज्जा-
णस्स आरम्भणपन्चयेन पच्चयो” ति आगतं । तस्मा विना विञ्जतिपट्ठनाय उप्पज्ज-
मानो असौतविज्जेय्यो वितक्कविष्कारसदो नाम नत्थि ।

(११०) ‘इदं वक्खामि एतं वक्खामी’ ति उप्पज्जमानं पन धित्तं पटवी-
धातु [८७] आरोधातु तेजोधातु वायोधातु वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ठरूपानि
समुद्दपेति । तेषं अन्तरे चित्तसमुद्धानां पटवीधातु उपादिक्कं संघट्टयमाना व
उप्पज्जति । तेन धातुसंघट्टनेन सहेव सदो उप्पज्जति । अयं चित्तसमुद्धानो सदो
नाम । अयं न विञ्जति । तस्मा पन चित्तसमुद्धानाय पटवीधातुया उपादिक्क-
पट्टनस्स पच्चयमूतो एको आकारविकारो अत्थि, अयं वचीविञ्जति नाम । इतो-

परं सा बहुकृपाणि विषय न चित्तसमुद्धानां हि आदि सत्त्वं हेतु^१वृत्तनयेनेव वेदितव्यं ।

(१११) इषा पि हि 'तिरस्-दत्त-मिता'ति पक्वोन्नेत्तस्स सद्ं सुखा विञ्जति मनोद्वारिकविचेतन चिन्तेत्वा 'इदं हि'दं च एतं करोति मज्जे'ति ज्ञानाति । काय-विञ्जति विषय च अयं पि तिरच्छानगतानं पि पाकटा होति । 'एदि, याही'ति हि सद्ं सुत्वा तिरच्छानगता पि 'इदं नमिस्स करोति मज्जे'ति ज्ञत्वा आगच्छन्ति चैव गच्छन्ति च ।

(११२) ते-समुद्धानिक्कयां चालेति न चालेती^२ति, अयं पन वारो इध न लब्धमति । पुरिमचित्तसमुद्धानां उपपत्त्यम्मनकिञ्चं पि नरिध । या पन तस्मिं वची-द्वारे सिद्धा चेतना, याप मुत्ता कथेति, पेमुञ्जं कथेति, पक्कसं कथेति, सम्पं पल-पति, मुत्तावादादीहि विरमति, इदं वचीकम्मं नाम । इतोपरं सत्त्वं कम्मवक्तव्यान् द्वारवक्तव्यान् च हेतु^३ वृत्तनयेनेव वेदितव्यं ति ।

वचीकम्मद्वारकथा निट्ठिता ।

[मनो(कम्मद्वारं)]

(११३) मनोकम्मद्वारकथायं पन कामापचरोदिवसेन चतुर्विधो मनो मनो नाम । तत्थ कामापचरो चतुपञ्जासविधो होति, रुपापचरो पण्णरसविधो, अरूपा-वचरो द्वादसविधो, लोकुत्तरो अट्ठविधो ति सत्त्वं पि एकूनननुतिविधो होति । तत्थ अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तव्यो । यथा हि अयं नाम चेतना कम्मं न होती ति न वत्तव्यो, अन्तमसो पञ्चविञ्जाससम्पयुत्ता पि हि चेतना महा-पकरणे कम्मस्वेव निदिट्ठा, एषमेष अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तव्यो ति ।

(११४) एषाह—कम्मं नामेतं किं करोती ति ? आयुहति, अभिसंखरोति, पिण्डं करोति, चेतति, कथेति, पक्कपेती ति । एवं सत्त्वं पञ्चविञ्जाणचेतना किं आयुहति, अभिसंखरोति, [६८] पिण्डं करोति, चेतति, कथेति, पक्कपेती ति ? सहजातधम्मे । सा पि हि सहजति सम्पदुत्तल्लग्ये आयुहति अभिसंखरोति पिण्डं करोति चेतति कथेति पक्कपेती ति । किं वा इमिना वादेन ! सत्त्वसंगाहिकवसेन हेतं वृत्तं । इदं पनेत्थ सञ्चिट्ठानं—तेभूम्पक्कसल्लकुसल्लो एकूनतिगविधो मनो मनोकम्मद्वारं नाम । या पन तस्मिं मनोद्वारे सिद्धा चेतना याप अभिगज्ञा-व्यापाद-मिच्छादससनानि चैव अनभिगज्ञा-अव्यापाद-सम्मादसनानि च गण्हाति, इदं मनो-कम्मं नाम । इतोपरं सत्त्वं कम्मवक्तव्यान् द्वारवक्तव्यान् च हेतु^३ वृत्तनयेनेव वेदितव्यं ति ।

मनोकम्मद्वारकथा निट्ठिता ।

इमानि तीणि कम्मद्वारानि नाम ।

१ See ३.१०. २ See ३.१०१ above. ३ See ३.१०६ above.

(११५) इदानीं यानि तीणि कम्मद्वारानि उपोषा इमानि कम्मद्वारानि दस्सितानि, तानि आदिं कत्वा अवरोधस्तु द्वारकथाय गालिकाउपनत्त वित्थारकथा होति । तीणि हि कम्मणि—कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं ति । किं पवेतं कम्मं नामा ति ? चेतना चैव, एकच्चे च चेतनासम्पत्तुत्ता धम्मा ।

(११६) तत्र चेतनाय कम्मभावे इमानि सुत्तानि— “चेतनाहं भिक्खवे कम्मं वदामि, चेतयित्वा कम्मं करोति कथेन वाचाय मनसा” [अ० ३.४१५] । “काये वा हि, आनन्द, सति कायसंचेतनाहेतु उपपज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं, वाचाय वा, आनन्द, सति वचीसंचेतनाहेतु उपपज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं; मने वा, आनन्द, सति मनोसंचेतनाहेतु उपपज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं” [सं० २.३९, अ० २.१५७] । “तिविधा, भिक्खवे, कायसंचेतना अकुसलं कायकम्मं दुक्खद्वयं,^१ दुक्खविपाकं; चतुर्विधा हि भिक्खवे वचीसंचेतना... पे०... ति विधा भिक्खवे मनोसंचेतना, कुसलं मनोकम्मं सुलुद्वयं^२ सुखविपाकं” । [] “सचायं, आनन्द, समिद्धि मोक्षपुरिसो पोतल्लिपुत्तस्स परिव्वाजकस्स एवं पुट्ठो एवं व्याकरेय्य— संचेतनियं, आपुलो पोतल्लिपुत्तं, कम्मं कत्वा कायेन वाचाय मनसा, सुखवेदनियं सुखं सो वेदियसि^३ ... पे०... अदुक्खमसुखवेदनियं अदुक्खमसुखं सो वेदियसी ति; एवं व्याकरमानो खो, आनन्द, समिद्धि मोक्षपुरिसो पोतल्लिपुत्तस्स परिव्वाजकस्स तम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्या” [म० ३.२०८-२०९] ति । इमानि ताव चेतनाय कम्मभावे सुत्तानि ।

(११७) चेतनाय संप्रयुत्तधम्मानं फल कम्ममावो कम्मवतुक्केन दीपितो । वुत्तं हेतुं—“चत्तारि-[89]-मानि भिक्खवे कम्मणि यानि मया सयं अमिञ्जा सन्निष्कत्वा पवेदितानि । कतमानि चत्तारि ? अथि भिक्खवे कम्मं कण्हं कण्ह-विपाकं, अथि भिक्खवे कम्मं सुक्कं सुक्कविपाकं, अथि भिक्खवे कम्मं कण्हसुक्कं कण्हसुक्कविपाकं, अथि भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति ? यदिदं सत्त-सम्बोद्धंगी—सतिसम्बोद्धंगो... पे०... उपेक्खासत्त्वोर्जंगो, इदं वुत्तति भिक्खवे कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति ? अयमेव अरियो अट्टगिको मग्गो^४—सेय्यथीदं, तम्मादिट्ठि... पे०...

१ म०, सि०, PTS—दुक्खद्वयं.

२ म०, सि०, PTS—सुखद्वयं.

३ सि०, म०, PTS—पाटलिपुत्तस्स, x M. ३.२०९ reads संवत्तनिकं. ५ सि०

म० PTS—पाटलिपुत्तं. ६ म०—वेदियति. ७ See x बो० ध० ४.७ and

Comment on it. c-c. The order in the original passage varies.

सम्मात्तमापि । इदं बुच्चति भिन्नस्वये कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-निपाकं कम्मं कम्मवत्तयाय संवत्ती” [अ० २.२३०-२३७] ति । एवमिमे बोज्जङ्ग-मग्गङ्ग-भेदतो पण्यरत्त भग्मा कम्मवत्तुक्केन दीयिता । अभिज्ज्ञा, भ्यापादो, मिच्छादिद्धि, अनभिज्ज्ञा, अभ्यापादो, सम्मादिद्धि ति इमेहि पन छहि सद्धि एक्कीयसि वेतना-सम्पवुत्ता भग्मा वेदितव्वा ।

(११८) तथ लोक्कुत्तरमग्गो भजापियमानो कायकम्मादीनि तीणि कम्मानि भजति । यं हि कायेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तग्गं संवरो कायिको वेदितव्वो । यं वाचाय दुस्सील्यं अज्झाचरति, तग्गं संवरो वाचसिको वेदितव्वो । इति सम्मा-कम्मन्तो कायकम्मं, सम्मावाचा वचीकम्मं । एतस्मिं द्वये गहिते सम्माआजीवो तप्पक्खिक्कत्ता गहितो व होति । यं पन मनेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तग्गं संवरो मानसिको वेदितव्वो । सो दिट्ठि-सङ्कप्प-वायाम-सति-समाधिक्कसेन पञ्चविधो दोति । अयं पञ्चविधो वि मनोकम्मं नाम । एवं लोक्कुत्तरमग्गो भजापियमानो तीणि कम्मानि भजति ।

(११९) इमस्मिं ठाने द्वारसत्तन्दनं नाम होति । कायवचीद्वारेसु हि चोपनं पत्वा कम्मपर्यं अप्पत्तं पि अत्थि, मनोद्वारे व समुदाचारं पत्वा कम्मपर्यं [९०] अप्पत्तं अत्थि; तं गहेत्वा तं तं द्वारपत्तिलक्कमेव अकंसु । तत्रायं नयो — यो ‘मिगवं गमिस्सामी’ति धनुं सज्जेति, जिणं वट्ठेति, सत्तिं निसेति, मत्तं मुञ्चति, वत्थं परि-दहति, एत्तावता कायद्वारे चोपनं पत्तं होति । सो अरज्जे दिवसं चरित्वा अन्तमसो ससविलालमत्तं पि न लभति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम होदि न होती ति ? न होति । कस्मा ? कम्मपर्यं अप्पत्तताय । केवलं पन कायदुचरितं नाम होती ति वेदितव्वं । मच्छगहणादिपयोगेसु पि एसेव नयो ।

(१२०) वचीद्वारे पि ‘मिगवं गमिस्सामी’ति ‘वेगेन धनुआदीनि सज्जेया’ ति आणापेत्वा पुरिअनवेनेव अरज्जे किञ्चि अलमन्तस्स किञ्चा पि वचीद्वारे चोपनं पत्तं, कम्मपर्यं अप्पत्तताय पन वचीकम्मं न होति । केवलं वचीदुचरितं नाम होती ति वेदितव्वं ।

(१२१) मनोद्वारे पन वचकचेतनाय उण्णजमत्ताय एव कम्मपर्यभेदो होति । सो व खो भ्यापादक्कसेन न पाणातिपातवत्तन । अकुसलं हि कायकम्मं कायवची-द्वारेसु समुदाति, नो मनोद्वारे; तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन वीसु पि द्वारेसु समुदाति; तसो कुसलानि कायवचीमनोकम्मानि ।

(१२२) कथं ? सहत्था हि पाणं हनन्तस्स अदिज्जं आदियन्तस्स मिच्छा-

१. For 3.119-136, see Prof. P. V. Bapat's article on *Karma in Buddha-Prabha*, vol. 9, no. 2 (April 1941) pp. 3101-3107. २ See ३.१३२ below.

वारं चरन्तस्स कम्मं कायकम्ममेव हीति । द्वारं पि कायद्वारमेव हीति । एवं ताव अकुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुद्घाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्ञा-
व्यापाद-मिच्छादिद्वियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । 'गच्छ इत्थं-
नामं जीविता वीरेषिहि, इत्थं-नामं मण्डं अवहरा'ति आणायेन्तस्स पन कम्मं काय-
कम्मं हीति, द्वारं वचीद्वारं । एवं अकुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुद्घाति । तेहि पन
चित्तेहि सहजाता अभिज्ञाव्यापादमिच्छादिद्वियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बो-
हारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानट्टकया नाम ।

(१२३) वितण्डवादी पनाह— 'अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारे पि समु-
द्घाती'ति । सो 'तयो संगहे आरुब्धमुत्तं आहराही'ति कुत्तो इदं कुलुम्बमुत्तं नाम
आहरि— "पुन च [९१] परं मिक्खवे इधेकच्चो समणो वा ब्राह्मणो वा इदिमा
चेतोवसिण्णत्तो अज्झिरसा कुच्छिगतं गम्भो पापकेन मनसा अनुपेक्खको हीति—
'अहो क्तायं कुच्छिगतो गम्भो न सोत्थिना अभिमिक्खमेव्या' ति । एवं मिक्खवे
कुलुम्बरयं उपपातो हीती' ति । इदं सुत्तं आहरित्वा आह— 'एवं चिन्तितमत्ते
येव पन'स्स कुच्छिगतो गम्भो केनपिण्डो निव विलीयति । एत्थ कुतो कायकम्मोपनं
वा वाचकम्मोपनं वा ? मनोद्वारस्मि येव पन इदं अकुसलं कायकम्मं समुद्घाती' ति ।

(१२४) तमेन 'तव सुत्तस्स आर्यं तुल्यिरसामो'ति वत्ता एवं तुल्यिषु-
'त्वं इदिया परुपपातं वदेसि । इदि नाम चेसा-अधिद्वाना इदि, विकुब्बना इदि,
मनोमया इदि, ज्ञाणविष्कारा इदि, सम्मधिषिष्कारा इदि, अरिया इदि,
कम्मविपाकजा इदि, पुञ्जवतो इदि, विज्ञामया इदि, तत्थ तत्थ सम्माप्पयोग-
पच्चया इज्झनट्ठेन इदी ति दसविधा । तत्थ कत्तरं इदि वदेसी' ति ? 'भावना-
मयं' ति । 'किं पन भावनामयाय इदिया परुपपातकम्मं हीती'ति ? 'आम,
एकस्मि आचरिया 'एकवारं हीती' ति; यथा हि परं पहरित्ठकामेन उदकमरिते घटे
पित्ते घटो पि मिज्जति, उदकं पि नस्सति, एवमेव भावनामयाय इदिया एकवारं
परुपपातकम्मं हीति । ततो पट्ठाव पन सा नस्सती' ति ।

(१२५) अथ न 'भावनामयाय इदिया नेव एकवारं न द्वे वारे परुपपातकम्मं
हीती'ति वत्ता सज्जति' अगच्छन्तं पुच्छिषु— 'भावनामया इदि किं कुसला,
अकुसला, अव्याकता ? सुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुत्ता,

१ समन्त० २, ४४०, ४४१; ४, ५४२, ७४३. २ मूलटीका (p. 76) - गम्भस्स,
कुल्लस्सेव वा. ३ म०-मनसा; सी० M., PTS-परस. ४-४ PTS,
Maung Tin omit. ५ PTS, सि०, सी० insert hereafter भावना-
मया इदि which is not found in म०, Pa. ii. 205-14 and Vis. xii.
22-44. ६ मूलटीका (p. 76) - अधिद्वानिदि सम्भाव इदिति. ७ सि०-
वाचासम्पत्ति, म०-पन्नप्ति. ८ म०-आगच्छन्तं, M.-गच्छन्तं.

अदुक्खमसुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता ? सवितकसविचारा, अवितकसविचारमत्ता, अवितकअविचारा ? कामावचरा, रूपावचरा, अरूपावचरा ?

(१२६) इमं पन पञ्चं यो जानाति सो एवं वक्खति—‘भावनामया इदि कुसला वा होति, अव्याकता वा; अदुक्खमसुखवेदनीया एव, अवितक-अविचारा एव, रूपावचरा एवा’ ति । सो वक्ख्यो—‘पाणातिपातचेतना कुसलादीसु कतरं कोट्टासं मज्झी’ति ? जानन्ती वक्खति—‘पाणातिपातचेतना अकुसला च, दुक्ख-वेदनीया च, सवितकसविचारा च, कामावचरा एवा’ति । ‘एवं सन्ने तव पञ्चो नेव कुसलासिकेन समेति, न वे-[९२]-दनासिकेन, न वितकसिकेन, न सुम्मन्तेरेना’ति ।

(१२७) ‘किं पन एवं महन्तं सुत्तं निरुत्थकं’ ति ? ‘नो निरुत्थकं; त्वं पन’त्स अत्थं न जानासि । “इद्धिमां धेतोवसिपत्तो”ति एत्थ हि न भावनामया इदि अधिपेत्ता, आपव्वनिद्धि पन अधिपेत्ता । सा हि एत्थ लब्धमाना लब्धमति । सा पन कायवचीद्वारानि मुञ्चिन्वा कालुं न सक्का । आपव्वनिद्धिका हि सत्ताहं अल्लोणकं मुञ्चिन्वा दम्मे जायस्सिवा पठविणं सयमाना तपं जरित्वा सत्तमे दिक्खे सुसानभूमिं सञ्जेत्वा सत्तमे पदे ट्ठत्वा हत्थं बहेत्वा बहेत्वा मुखेन पिणं परिज्जपन्ति । अथ तेसं कम्मं समिज्जति । एवं अयं पि इदि कायवचीद्वारानि मुञ्चिन्वा कालुं न सक्का’ ति । ‘न कायकम्मं मनोदारे समुट्ठाती’ ति निट्ठमेत्थ गन्तव्यं ।

(१२८) इत्थमुदाय पन मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं वचीकम्मं, द्वारं पन कायद्वारं होति । एवं अकुसलं वचीकम्मं पि कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झा-व्यापाद-सिञ्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । वचीमेदं पन कत्वा मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं पि वचीकम्मं द्वारं पि वचीद्वारमेव । एवं अकुसलं वचीकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सह-जाता अभिज्झाव्यापादसिञ्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बोहारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानट्ठकथा नाम ।

(१२९) चित्तगदवादी पनाह—‘अकुसलं वचीकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाती’ ति । सो ‘तथो संगहे आरुब्धसुत्तं आहराही’ति सुत्तो इदं उद्योसयत्तगन्धकतो सुत्तं आहरि—‘‘यो पन भिक्खु यापवत्तिव अनुस्सावियमाने सरमानो सन्ति आपसिं जाविक्खेद्वयं संपज्जानमुसावादस्स होती’’ [विन० १.१०३] ति इदं सुत्तं आहरित्वा आह—‘एवं आपत्तिं अनाविक्खेन्तो गुण्डीमूतो व अज्जं आपत्तिं आपवज्जति, एत्थ कुतो कायज्जचोपनं वा वाचज्जचोपनं वा ? मनोद्वारस्मिं येव पन इदं अकुसलं वचीकम्मं समुट्ठाती’ ति ।

(१३०) सो वक्ख्यो—‘किं पनेत्तं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहुं नीतव्यं’ ति ?

१ See ३.१२३ above. २ Vin. i. 101-136. ३ A. i. 60; Nett. ३१, मूल्यांश (७६) - वचनगतत्वं गतेतत्त्वं नेय्यत्वं; सयमेव समितम्बत्वं नीतव्यं ।

‘नीताथमेव मय्यं सुत्त’ति । सो ‘सा एवं अवच, तुलविरसाम’स्स आर्थ’ति कवा एवं पुच्छितव्वो—‘संपजानमुसावादे पन किं होती’ ति ? जानन्तो ‘संपजानमुसावादे दुक्कट्टे होती’ ति वक्खति । ततो वत्तव्वो ‘पित्तस्स [93] दे मूत्थानि- कायो च वाचा च; सम्मासम्बुद्धेन हि सव्वापत्तियो इमेसु येष द्वीसु द्वारेसु पज्जत्ता, मनो- द्वारे आपत्तिपज्जापनं नाम नत्थि । त्वं अतिरिय विनये पक्कट्ठू, यो सत्थाग अपज्जसे ठाने आपत्तिं पज्जापेसि, सम्मासम्बुद्धं अग्माचिचपसि, जिनचक्कं पह- रणी’ ति आदिबचनेहि निगण्हित्वा उत्तरं पव्हं सो एवं पुच्छितव्वो—‘संपजान- मुसावादो किरियतो समुट्ठाति उदाट्ठु अ-किरियतो’ ति ? जानन्तो ‘किरियतो’ ति वक्खति । ततो वत्तव्वो—‘अनायिकरोन्तो कतरं किरियं करोती’ ति ? । अत्ता किरियं अपस्सन्तो विषातं आपज्जिस्सति । ततो इमस्स सुत्तस्स आधेन सज्जापेतव्वो ।

(१३१) अयं हेतु अत्थो—‘खायं ‘संपजानमुसावादो होती’ ति बुत्तो, सो आपत्तितो किं होति ? ‘कतरापत्ति होती’ ति अत्थो । ‘दुक्कट्टापत्ति होति’ । सा च सो न मुसापादलक्षणणेन, भगवतो पन वचनेन वचीद्वारे अकिरिय-समुट्ठाना आपत्ति होती ति वेदितव्वा । सुत्तं पि चेत्तं—

अनालपन्तो मनुजेन केनचि । वाचा गिरं नो च परे मणेष्व ।

आपजेय्य वाचसिकं न कायिकं । पन्हा-मे-सा कुल्लोहं चिन्तित्ता ॥

एवं अकुसलं वचीकम्मं न मनोद्वारे समुट्ठाती ति निट्ठमेव गन्तव्वं ।

(१३२) यदा पन अभिज्ज्ञासहगतेन चेतसा कायङ्गं चोपेत्तो ह्यथगाहा- दीनि करोति, व्यापादसहगतेन चेतसा दण्डपरमासादीनि, मिच्छादिद्विगहगतेन चेतसा ‘खन्ध-स्सिवादयो सेट्ठा’ति तेषं अभिवादन-अज्जलिकम्म-मूर्तापट्ठकं परि- मज्जादीनि करोति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एव अकुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अव्वोहारिका । यदा अभिज्ज्ञासह- गतेन चेतसा नाचङ्गं चोपेत्तो ‘अहो वत यं परस्स, ते मम’स्स’ति परिचूपकरणं अभिज्ज्ञापति, व्यापादसहगतेन चेतसा ‘इमे सत्ता हज्जन्तु वा, वज्जन्तु वा, उच्छिज्जन्तु वा, मा वा अट्ठेयु’ति यदपि, मिच्छादिद्विगहगतेन चेतसा ‘नत्थि दिभं, नत्थि खिद्धं’ति आदीनि यदपि, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं । एवं अकुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अव्वोहारिका । यदा पन कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्ता रहो निशिधो अभिज्ज्ञाव्यापादमिच्छादिद्विगह- [94]-गतानि विज्ञानि उपादेति, तदा कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं

१ सी०, M., PTS—किरियतो; न०, सि०—अकिरियतो. For this see म्भुत्तारत्तरीपणी (p. 150, Bur. ed.) a sub-Tika on the मूळीका.

२ सी०, M—विज्जपेत्तव्वो, ३ विज० ५.२१६; समन्त० (Sinh. ed. by रत्नसार)

१.४११. ४ सी०, M.—‘वि(०)उक.

अकुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुद्वाति । इमस्मिं पन ठाने चेतनासम्पयुत्ता धम्मा पि मनोद्वारे वेव समुद्वाहन्ति । एवं अकुसलं मनोकम्मं तीसु पि द्वारेसु समुद्वाती ति वेदितम्बं ।

(१३३) यं पन पुत्तं 'तथा कुसलानि काय-वची-मनोकैम्भानी'ति, तत्रायं नयो—यदा हि केनचि कारणेन वत्तुं असक्कोन्तो 'पाणातिपाता अदिब्रादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी'ति इमानि सिक्खापदानि ह्थमुदाय गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं द्वारं पि कायद्वारमेव । एवं कुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुद्वाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनमिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तानेव सिक्खापदानि वचीमेदं कत्वा गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन वचीद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुद्वाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनमिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तेसु सिक्खापदेषु दीपमानेसु कायङ्गवाचकानि अब्बोपेत्वा मनसा व 'पाणातिपाता अदिब्रादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी'ति गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन मनोद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं मनोद्वारे समुद्वाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनमिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३४) 'मुत्तावादा वेरमणी'-आदीनि पन चत्तारि सिक्खापदानि वुत्तनयेनेव कायादीहि गण्हन्तस्स कुसलं वचीकम्मं तीसु द्वारेसु समुद्वाती ति वेदितम्बं । इथा पि अनमिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३५) अनमिज्झादिसहगतेहि पन चित्तेहि कायङ्गं चोपेत्वा चेतियङ्गणसम्म-जन-गन्धमालादिपूजन-चेतियवन्दनादीनि करोन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुद्वाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । अनमिज्झासहगतेन चित्तेन वाचङ्गं चोपेत्वा 'अहो वत्तं यं परस्स विसृप-करणं न तं ममरसा'ति अनमिज्झायतो अब्धापादसहगतेन चित्तेन 'तस्ये [९५] सत्ता अवेरा अब्धापजा अनीघा सुत्ती अत्तानं परिहरन्तु'ति वदन्तस्स सम्मादिट्ठिसहगतेन चित्तेन 'अधि दिन्नं'ति आदीनि उदाहरन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वची-द्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुद्वाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । कायङ्ग-वाचकानि पन अचोपेत्वा र्हेो नितिज्जस्स मनसा व अनमिज्झादिसहगतानि चित्तानि उपादेन्तस्स कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं कुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुद्वाति । इमस्मिं पन ठाने चेतना पि चेतनासम्पयुत्ता धम्मा पि मनोद्वारे वेव समुद्वाहन्ति ।

(१३६) तथ आणत्तिसमुद्धितेसु पाणातिपात-अदिब्रादानेसु कम्मं पि काय-कम्मद्वारं पि कम्मवसैनेव कायद्वारं ति वदन्तो कम्मं रक्खति, द्वारं भिन्दति नाथ ।

इत्यमुदात्तमुद्दिष्टेषु मुसत्वादादीषु द्वारं पि कायद्वारं, कम्मं पि द्वारयत्तेनेव कायकम्मं ति वेदन्तो द्वारं रक्खति कम्मं भिन्दति नाम । तस्मा 'कम्मं रक्खामी' ति द्वारं न भिन्दितव्यं, 'द्वारं रक्खामी' ति कम्मं न भिन्दितव्यं । यथावुत्तेनेव पन नयेन कम्मं च द्वारं च वेदितव्यं । एवं कथेन्तो हि नेप कम्मं न द्वारं भिन्दती ति ।

कम्मकथा निवृत्ता ।

(१३७) इदानीं 'पञ्च विज्झाणानि पञ्च विज्झाणद्वारानी' ति आदीषु चक्षु-विज्झाणं श्रोतविज्झाणं घ्राणविज्झाणं जिह्वाविज्झाणं कार्णाविज्झाणं ति इमानि पञ्च विज्झाणानि नाम । चक्षुर्विज्झाणद्वारं श्रोत...घान...जिह्वा...कायविज्झाणद्वारं ति इमानि पञ्च विज्झाणद्वारानि नाम । इमेसं पञ्चमे द्वारानं वसेन उप्पत्ता चेतना नेव कायकम्मं हाति, न वचीकम्मं, मनोकम्ममेव हेती ति वेदितव्यं ।

(१३८) चक्षुसम्पक्खो श्रोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसम्पक्खो ति इमे पन छ सम्पक्खा नाम । चक्षुसम्पक्खद्वारं श्रोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसम्पक्खद्वारं ति इमानि छ सम्पक्खद्वारानि नाम ।

(१३९) चक्षुअसंवरो श्रोत...घान...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय-असंवरो वाचाअसंवरो मनोअसंवरो— इमे अट्ट असंवर नाम । ते अत्थतो 'दुस्तील्यं मुद्धसत्वं अज्झाणं अकस्सन्ति कौसज्जं' ति इमे पञ्च धम्मा होन्ति । तेसु एकधम्मो पि [९६] पञ्चद्वारे वोदुब्बनपरिणोसनिमु चित्तं नुपपत्ति, जवनसंलणं येव उप्पज्जति । जवने उप्पन्नो पि पञ्चद्वारे असंवरो ति वुच्चति । चक्षुर्गोविज्झाणसहजातो हि फस्सो चक्षुसम्पक्खो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम । एत्थ पञ्चविधो असंवरो नत्थि । संपटिच्छनसहजातो फस्सो मनोसम्पक्खो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम । एत्था पि असंवरो नाम नत्थि । संतीरणवोदुब्बनेसु पि एतेव नयो । जवनसहजातो पन फस्सो मनोसम्पक्खो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोसम्पक्खद्वारं नाम । एत्थ असंवरो चक्षुअसंवरो नाम होति । श्रोतघ्राणजिह्वापसादकायद्वारेसु पि एतेव नयो ।

(१४०) यदा पन रूपादीसु अञ्जतरारम्भणं मनोद्वारिकजवनं विना वचीद्वारेन सुद्धं कायद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना कायकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पज्जत्ता मनोद्वारिकं ति संखं न गच्छति । एत्थ असंवरो पन चोपनकाय-असंवरो नाम । यदा तदिसं येव जवनं विना कायद्वारेन सुद्धं वचीद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्पक्खो नाम, चेतना वचीकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पज्जत्ता मनोद्वारं

तत् संखं न गच्छति । एत्थ असंखरो वाचाअसंखरो नाम । यदा पन तादिसें जवनचित्तं विना कायवचीद्वारेहि मुद्धं मनोद्वारमेव हुत्वा उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्पक्खो नाम, जेतान् मनोकम्मं नाम, तं पन चित्ते मनोकम्म-द्वारं नाम । एत्थ असंखरो मनोअसंखरो नाम । इति इमेसे अट्ठमं अतंवरानं वत्तेन चक्खुअतंवरद्वारं, सोतो...पाण...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय...वाचा...मनो-अतंवरद्वारं' ति इमानि अट्ठ अतंवरद्वारानि वेदितव्वानि ।

(१४१) चक्खुसंखरो सोतो... पाण... जिह्वा... पसादकाय... चोपन-काय...वाचा...मनोसंखरो ति इमे पन अट्ठ संखरा नाम । ते अत्यतो 'सालं सति आणं सन्ति विरियं' ति इमे [९७] पञ्च भग्मा होन्ति । तेषु पि एकधम्मो पि पञ्चद्वारे बोद्धव्वनपरियोसानेन चित्तेसु पुप्फज्जति । जवनकखणे येष उप्पज्जति । जवने उप्पन्नो पि पञ्चद्वारे संखरो ति वुच्चाति । तस्स खव्वत्ता पि चक्खुविप्पणसहजातो हि फस्सो चक्खुसम्पक्खो ति आदिना असंखरे वुत्तनेयेनेव उप्पत्ति वेदितव्वा । इति इमेसे अट्ठमं संवरानं यत्तेन चक्खुसंवरद्वारं...पे०...मनोसंवरद्वारं ति इमानि अट्ठ संवरद्वारानि वेदितव्वानि ।

[अकुसलकम्मपथकथा]

(१४२) पाणातिपातो, अदिच्चादानं, कामेसु मिच्छाचारो, सुसावादी, पिसुणा वाचा, कस्सा वाचा, सम्पण्णलो, अपिस्सा, व्यापादी, मिच्छादिद्वो ति इमे पन दस अकुसलकम्मपथा नाम ।

(१४३) तत्थ पाणस्स अतिपातो पाणातिपातो नाम; पाणवधो, पाणघातो ति वुत्ते होति । पाणो ति चेत्य बोद्धव्वो सत्तो, परमथतो जीवितिन्द्रियं । तस्मिं पन पाणे पाणसञ्जिनो जीवितिन्द्रियुपच्छेदक-उपकमसमुत्पापिका कायवचीद्वाराने अञ्जतरद्वारपवत्ता वधकथेतना पाणातिपातो । सो गुणविरहितेसु तिरच्छानमतादीसु पाणेसु खुरके पाणे अप्पसावज्जो, महात्तरे महासावज्जो । कस्मा ? पयोममइत्तताय । पयोमसमते पि वधुमइत्तताय । गुणवन्तेसु म्मुत्तसावोसु अप्पगुणे पाणे अप्पसावज्जो, महागुणे महासावज्जो । सरीसृगुणाने पन सममाने सति किलेसाने उपकमाने च सुदुत्ताय अप्पसावज्जो, तिप्पसत्ताय महासावज्जो वेदितव्वो । तस्स पञ्च संभारा होन्ति—पाणो, पाणसञ्जिता, वधकचित्तं, उपकमो, तेन मरणं ति । छप्पयोगा—साहसियको, आणत्तिको, निस्सत्तियो, यावरो, विज्जामयी, इदिमयी ति । इमस्मिं पन्ने आये^१ वित्थारिवमाने अतिपपज्जो होति । तस्मा तं न विथारयाम । अञ्जं च एवरुप अतिकेहि पन समन्तपोसादिकं विनयट्ठकथं ओलोकेत्वा गहेत्तव्वं ।

१ सि०, म०— संख्ये. २ M. PTS— लण्णे. ३ सि० insert hereafter इति. ४ सी० म० PTS— पवेत्थ. ५ सप्तमी २.४३२.

(१४४) अदिर्घस्स आदानं 'अदिग्घादानं'; परस्स हरणं, येय्यं, चोरितं ति कुचं होति । तत्थ अदिर्घं ति परपरिगहितं, यत्थ परो यथाकामकारिकं आपब्बन्तो अदण्डारहो अनुपवज्जो च होति । तस्मिं पन परपरिगहिते परपरिगहित- [98] सञ्चिन्नो तदादायक-उपक्कमसमुद्गापिका येय्यचेतना अदिग्घादानं । तं हीने परसत्ते अप्पसावज्जं, पणीते महासावज्जं । कम्म ! वत्थुप्पणीतताय । वत्थुसमत्ते सति गुणाधिकानं सत्तके वत्थुरिं महासावज्जं । तं तं गुणाधिकं उपादाय ततो ततो हीनगुणस्स सत्तके वत्थुरिं अप्पसावज्जं । तस्स पञ्च संमारा होन्ति— परपरिगहितं, परपरिगहितसञ्चिन्ता, येय्यचित्तं, उपक्कमो, तेन हरणं ति । छप्पदोसा— साहसिकादयो व । ते च खो यथानुरूपं येय्यावहारो, पस्य्यावहारो, पटिच्छयावहारो, परिकप्पावहारो, कुसावहारो ति इमेसं पञ्चसं अवहारानं बभेन पवत्तन्ति । अयमेव खलेपो । विवधो पन समन्तापासादिकार्यं वुत्तो ।

(१४५) 'कामेसु मिच्छाचारो' ति एव षण 'कामेसु' ति मेधुनसमाचारेणु; 'मिच्छाचारो' ति एकन्तनिन्दितो लामकाचारो । लक्खवतो पन अत्तद्गमाधिप्यायेन कायद्वारप्पवत्ता अगमनीयद्वान-वीतिक्कमचेतना कामेसु मिच्छाचारो ।

(१४६) तत्थ अगमनीयद्वान नाम— पुरिसानं ताप नातुरक्खित्तो, पितुरक्खित्ता, मातापितुरक्खित्ता, मातुरक्खित्ता, भगिनिरक्खित्ता, आतिरक्खित्ता, गोत्तरक्खित्ता, धम्मरक्खित्ता, सारक्खा, सपरिदण्डा ति मातुरक्खितादयो दस; धनक्कीता, छन्दवासिनी, भोगवासिनी, पट्ठासिनी, ओदपत्तकिनी, ओमटपुच्छटा, दासी च भरिया, कम्मकारी च भरिया, पण्डिता, मुहुत्तिका ति एता धनक्कीतादयो दसा ति वीसति इरिययो । इत्थेसु पन द्विजं सासस्सा-सपरिदण्डानं, दससं च धनक्कीतादीनं ति द्वादससं इत्थीनं अज्जेसं पुरिसानं इदं अगमनीयद्वानं नाम ।

(१४७) सो पनेस मिच्छाचारो सल्लादिगुणरहिते अगमनीयद्वाने अप्पसावज्जो, सल्लादिगुणसम्पत्ते महासावज्जो । तस्स चत्तारो संमारा— अगमनीयद्वानु, तस्मिं सेवनचित्तं, सेवनप्पयागो, मग्गेन-मग्गापटिपत्ति-अधिवासनं ति । एको पयोगो साहसिको एव ।

(१४८) 'मूत्ता' ति विसंवादनपुरेस्सारस्स अथमज्जको नर्चापयोगो, कायपयोगो वा । विसंवादनविप्यायेन परस्स परं विसंवादाका कायवर्चापयोगसमुद्गापिका [99] चेतना मुसापादो । अपरो नयो— 'मुत्ता' ति अमूतं अतच्छे वत्थु । 'वादो' ति तस्स भूततो तच्छेतो विज्जापनं । लक्खवतो पन अतथे वत्थुं तथतो परं विज्जापेतुकामस्स तथाविज्जत्तिसमुद्गापिका चेतना मुसापादो ति । सो यमथ मज्जति तस्स अप्पताय अप्पसावज्जो, महन्तताय महासावज्जो । अपि च गहट्टानं

१ With ३.१४३-१४८ cf. MCom, i. 198-205. २ ति०—अण्डहारणं.
३ तन० २.१०४. ४ See Vin. iii. 139; A. v. 264.

अत्तनो सन्तकं अदात्तुकामताय 'नत्थी'ति आदिनयप्यवत्तो अप्पसावज्जो । सत्थिना हुत्वा आयमञ्जनत्थं वुत्तो महासावज्जो । पण्डजितानं अप्पक्कं पि तेलं वा सत्थिं वा लम्बिका हस्ताधिप्यायेन 'अज्ज गामे तेलं नदी मज्जे सन्दत्ती'ति पूरणकथानयेन पथचो अप्पसावज्जो । अदिट्ठं येव पन दिट्ठं ति आदिना नयेन वदन्तानं महासावज्जो ।

(१४९) तस्स चत्तारो संभारा हेतन्ति—अतथं वत्थुं, विसंवादनचित्तं, तज्जो वायामो, परस्स तदत्थविजाननं ति । एको पयोगो—साहसिको व । सो कायेन वा कायपटिबेदेन वा वाचाय वा परविसंवादककिरियकरणे दट्ठव्वो । ताव चे किरियाय परो तमत्थं जानाति, अयं किरियसमुद्गापिकचेतनात्थेन येव मुत्तावादकम्मुना वज्जति । यस्मा पन यथा कायपटिबद्धवाचाहि परं वित्तंवादेति, तथा इमस्स 'इमं भणाही'ति आणापेत्तो पि, पण्णे लिखित्वा पुरतो तिस्सजन्तो पि, 'अयमत्थो एवं दट्ठव्वो' ति कुट्टादीमु लिखित्वा ठेपेत्तो पि; तस्मा एत्थ आणत्तिक-निस्सग्गिय-पावरो पि पयोगा वुजन्ति । अट्ठकथासु पन अनागतत्ता वीमत्तित्वा ग्हेतत्त्वा ।

(१५०) 'पिसुणा वाचा' ति आदीनु वाय वाचाय वत्त तं वाचं मासति तस्स हृदये अत्तनो पियमाव परस्स पेसुञ्जमाव करोति, सा पिसुणा वाचा । वाय पन अत्तानं पि परं पि फरुसं करोति, सा वाचा तथं पि फरुसा नेव कण्णसुत्ता, न हृदयंगमा, अयं 'फरुसा वाचा' नाम । येन सम्पं पलपति, निरायकं, सो 'सम्पण्ण-लापो' । तसं मूलभूता चेतना पि पिसुणावाचादिनाममेव लभति । सा एव च इध अधिपेता ति ।

(१५१) तस्य संकिल्लिडचित्तस्स परेसं वा येदाय अत्तनो पियकम्पताय वा कायवचीपयोगसमुद्गापिका चेतना पिसुणा वाचा नाम । सा [100] वत्त मेदं करोति तस्स अप्पगुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा चत्तारो संभारा—'मिन्दितव्वो परो' इति 'इमे जाना यविस्सन्ती' ति येदपुरेक्खारता वा, 'इति अहं पियो मविस्सामि विस्सासिको' ति पियकम्पता वा, तज्जो वायामो, तस्स तदत्थविजाननं ति । पे पन अमिद्रे कम्मपथमेदो नत्थि, मिद्रे एव होति ।

(१५२) परस्स मम्मच्छेदक-कायवचीपयोगसमुद्गापिका एकन्तव्रतचेतना 'फरुसावाचा' । तस्सा आविमाकयमिदं वत्थु—एको किर दारको मातुवचनं अनादि-वित्त्वा अरञ्जे गच्छति । तं माता निवत्तेतुं असक्कोन्ती 'वण्डा तं महिस्सी अनु-बन्धवू'ति अक्कोसि । अधस्स तथेव अरञ्जे महिस्सी उट्ठासि । दारको 'यं मम माता मुखेन कथेसि तं मा होतु, वं चित्तेन चित्तेति तं होतू' ति सच्चकिरियं अक्कासि । महिस्सी तथेव वट्ठा विय उट्ठासि । एवं मम्मच्छेदको पि पयोगो चित्त-संहृताय फरुसावाचा न होति । मातापितरो हि कदाचि पुत्तके एवं पि वदन्ति—

१ लो०—पूराण^० but अल्प० बो० (p. 94) explains पूराणस्य कथनमेव पथचो मुत्तावादो. २ See ३.१४३ above. ३ लो०, M.—पियसुञ्ज^०.

‘चोरा यो सण्डालाण्डिकं करोन्’^१ति, उण्णलपत्तं पि च नेसे उपरि पतन्तं न दृच्छन्ति । आचरिषुपम्माया च कदाचि निरुत्तके^२ एवे वदन्ति— ‘किं इमे अहिरिका ज्जोत्तपिणो वदन्ति, निरुत्तके ने’^३ति; अथ च नेसे आगमाभिगमसम्पत्तिं दृच्छन्ति । यथा पि चित्तसण्डहाय कदवा वाचा न होति, एवं वचनसण्डहाय अकदसवाचा पि न होति । न हि मारुतेतुकामस्स ‘इमं सुखं तयापिथा’^४ति वचनं अकदसवाचा होति । चित्तकदसताय पनेसा कदसवाचा च । सा वे सखाय पवतिता तस्स अप्प-गुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा तयो संभारा—अक्कोसितब्बो परो, कुपितचित्तं, अक्कोसना ति ।

(१५३) अनत्थविज्जापिका काववचीपयोगसमुद्दापिका अकुसलचेतना ‘सम्पपलापो’^५ । सो आसेवनमन्दताय अप्पसावज्जो । आसेधनमहन्तताय महासावज्जो । तस्स द्वे संभारा—भारतयुद्ध-स्तीताहरणादि-निरत्थककथापुरस्स्वतता, तथाकृपि-कथाकथनं च । परे पन [101] तं कथं अगन्हन्ते कम्मपथभेदो नत्थि, परेन सम्पपलापे गहिते वेव होति ।

(१५४) अभिग्गसापती ति ‘अभिग्गसा’ । परमाण्डागिमुत्ती दुत्वा तस्मिन्तया पवत्तती ति आथो । सा ‘अहो तव इदं ममस्ता’^६ति एवं परमाण्डाभिग्गसायन-लक्खणा । अदिप्रादानं विथ अप्पसावज्जो महासावज्जा च । तस्सा द्वे संभारा—परमाण्डं, अत्तनो परिणामनं च । परमाण्डवत्तुके हि लोभे उण्णे पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव न ‘अहो तव इदं ममस्ता’^७ति अत्तनो परिणामेति ।

(१५५) हितमुत्तं व्यापादयती ति ‘व्यापादो’ । सो परथिनासाय मंनोपदोल-लक्खणो । कदवा वाचा विथ अप्पसावज्जो च महासावज्जो च । तस्स द्वे संभारा—परसत्तो च, तस्स च विनासचिन्ता । परसत्तवत्तुके हि कोपे उण्णे पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव ‘अहो वतायं उच्छिज्जेस्य विनस्सेय्या’^८ति तस्स विनासं न चिन्तेति ।

(१५६) यथानुच्चगदणैमावेन मिच्छा पस्सती ति ‘मिच्छादिट्ठि’^९ । सा ‘नत्थि दिक्खे’^{१०}ति आदिना नयेन विपरीतदरसनलक्खणा । सम्पपलापो विथ अप्प-सावज्जा महासावज्जा च । अपि च अनियता अप्पसावज्जा, निवृत्ता महासावज्जा । तस्सा द्वे संभारा—वत्तुनो च गहिताकारविपरीतता, यथा च तं गन्हाति तथामेवेन तस्सुपट्ठानं ति । तथ नत्थिक्क-अहेतुक-अकिरियदिट्ठिदि एव कम्मपथभेदो होति, न अञ्चदिट्ठिदि ।

(१५७) इमेसे पन दत्तं अकुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्टासतो आरम्भणती वेदनातो मूलतो चा ति पञ्चहाकरेदि विनिच्छयो वेदितब्बो—

१ M.—निरुत्तके. २ See ३.१६१ below; also DCm. 1. 76; iii.914. ३ ति—यथातच्छावहणा°.

(१५८) तथ 'चम्मते' ति एतेसु हि पट्टिपाटिवा सत्त वेतना चम्मा होन्ति, अभिज्झादयो तथो वेतनासम्पयुत्ता ।

(१५९) 'कोट्टासतो' ति पट्टिपाटिवा सत्त, मिच्छादिद्वि वा ति इमे अट्ट कम्मपया एव होन्ति; नो मूलानि । अभिज्झाव्यापादा कम्मपया चैव मूलानि च । अभिज्झा हि मूले सत्ता 'लोमो अकुसलमूलं' होति, व्यापादो 'दोसो अकुसलमूलं' ।

(१६०) 'आरम्मणतो' ति पाणातिपातो जीविनिन्द्रियारम्भणतो संस्कार-रम्मणो होति । अदिज्झादानं सत्तारम्मणं वा होति संस्कारारम्मणं वा । मिच्छाचारो कोट्टुध्वजेन संस्कारारम्मणो; सत्तारम्मणो वि पि एके । मुत्तावादो सत्तारम्मणो वा, संस्कारारम्मणो वा । तथा पितुणा वाचा । करुसा [102] वाचा सत्तारम्मणा व । सम्पपलापो दिट्ठमुत्तमुत्तिष्णान्तयेन सत्तारम्मणो वा संस्कारारम्मणो वा । तथा आभिज्झा । व्यापादो सत्तारम्मणो व । मिच्छादिद्वि तेषूककम्मवत्तेन संस्कारारम्मणा व ।

(१६१) 'वेदनातो' ति पाणातिपातो दुक्खवेदनो होति । किञ्चा पि हि राजानो चारं दिस्वा हसमाना पि 'गच्छथ नं पातापेथा' ति वदन्ति, सञ्जिह्वापक-वेतना पन नेसं दुक्खसत्तम्पयुत्ता च होति । अदिज्झादानं ति-वेदनं । तं हि पर-मण्डं दिस्वा हट्ट-तुट्टस्स गण्हतो मुखवेदनं होति, सीततलितस्स गण्हतो दुक्खवेदनं । तथा विपाकिनिसन्दफलानि पञ्चयेक्खन्तस्स । गण्हणकाले मज्झत्तमये टितस्स पन गण्हतो अदुक्खममुखवेदनं होती ति । मिच्छाचारो मुखमज्झत्तयेन द्वि-वेदनो । सञ्जिह्वापकचित्ते पन मज्झत्तवेदनो न होति । मुत्तावादो अदिज्झादाने वुत्तनयेनेव ति-वेदनो; तथा पितुणा वाचा । करुसा वाचा दुक्खवेदना । सम्पपलापो ति-वेदनो । परेसु हि साधुकारं देन्तेसु चैलादीनि उक्खिपन्तेसु हट्टतुट्टस्स सीताहरण-भारत-युद्धादीनि कथनकाले सो मुखवेदनो होति । पठमं दिज्जवेतनेन एकेन पण्ठा आगन्त्वा 'आदितो पट्ठाय कथेही' ति वुत्ते 'अननुसन्धिकं पकिण्णककथं कथेस्सामि नु खो नो' ति दोमनस्सितस्स कथनकाले दुक्खवेदनो होति, मज्झत्तस्स कथयतो अदुक्खममुखवेदनो होति । अभिज्झा मुखमज्झत्तयेन द्वि-वेदना; तथा मिच्छा-दिद्वि । व्यापादो दुक्खवेदनो ।

(१६२) 'मूलतो' ति पाणातिपातो दोसमोहवत्तेन द्वि-मूलको होति । अदि-ज्झादानं दोसमोहवत्तेन वा लोममोहवत्तेन वा । मिच्छाचारो लोममोहवत्तेनैव । मुत्ता-वादो दोसमोहवत्तेन वा लोममोहवत्तेन वा; तथा पितुणा वाचा सम्पपलापो च । करुसा वाचा दोसमोहवत्तेन । अभिज्झा मोहवत्तेन एकमूला; तथा व्यापादो । मिच्छादिद्वि लोममोहवत्तेन द्वि-मूला ति ।

अकुसलकम्मपथकथा निवृत्ता ।

१ नि०, PTS भोतमोतस्स. २ See note on this in ३.१५३. This sentence and the next are not found in MCM. i. 203.

[कुसलकम्मपथकथा]

(१६३) पाणातिपातादीहि पन विरतिवो अनमिच्छा-अव्यापाद-सम्मादिट्ठिये चा ति इमे दस कुसलकम्मपथा नाम । तथ पाणातिपातादयो वुत्तथा एव । पाणातिपातादीहि एताय विरमन्ति, सयं वा विरमति, विरम्णमत्तमेव वा एतं ति विरति । वा पाणातिपाता विरमन्तस्स “या तस्मिं समये पाणातिपाता अरति विरती” [वि० २८५] ति एवं वुत्ता कुसलचित्तसम्पयुत्ता विरति, सा पमे- [103]-रतो ति विधा होति— सम्पत्तिविरति, समादानविरति, समुच्छेदविरति ति ।

(१६४) तथ असमादिन्नसिक्खापदानं अत्तनो जाति-वय-बाहुसचादीनि पञ्चवेक्खित्वा ‘अयुत्तं अम्हाकं एवरुपं पैसं कलुं’ ति सम्पत्तवत्तुं अवीतित्थमन्तानं उप्पज्जमाना विरति ‘सम्पत्तिविरती’ ति वेदित्वा । तथिदे^१ कथुं— सीहलदीपे च्चक्रेन-उपासकस्स विप । तस्स किर दहरकाले येव मातुसा रोगो उप्पज्जि । वेज्जेन च ‘अलससमंतं लहुं वट्ठी’ ति वुत्तं । ततो च्चक्कनस्स माता ‘गच्छ, तात, खेतं आहिण्डाही’ ति च्चक्रेनं पेसेसि । सो तथ गतो । तस्मिं च समये एको ससो तरुण-सस्सं स्वादितुं आगतो होति । सो तं दिस्वा वेगेन धावन्तो वल्लिपा वट्ठो ‘किरि किरि’ ति सद्मकासि । च्चक्कनो तेन सरेन गत्वा तं गहेत्वा चिन्तेसि— ‘मातु भेसज्जं करोमी’ ति । पुन चिन्तेसि— ‘न मे’तं पटिरुपं ख्वाइं मातु जीवितकारणा परं जीविता वीरोपेय्यं’ ति । अथ ने ‘गच्छ, अरज्जे ससेहि सद्धिं तिणीदकं परिमुञ्जा’ ति मुञ्चि । मातरा च ‘किं तात ससो लद्धो’ ति पुच्छितो तं पवति आचिन्चि । ततो ने माता परिमामि । सो मातु सन्तिकं गत्वा ‘यतो’ हं जातो नाभिजानामि सखिच्च पाणं जीविता वीरोपेता’ ति सत्तं क्त्वा अट्ठासि । तावदेव^२ स्स माता अरोगा अहोसि ।

(१६५) समादिन्नसिक्खापदानं पन सिक्खापदसमादाने च तनुत्तरिं च अत्तनो जीवितं परिचज्जित्वा वत्तुं अवीतित्थमन्तानं उप्पज्जमाना विरति ‘समादान-विरती’ ति वेदित्वा । उत्तरवट्ठमानपञ्चतर्पाति-उपासकस्स विप । सो किर अंगरियेण्णदालवासिनो पिङ्गल-बुद्धरत्तित्तभेरस्स एतित्थे सिक्खापदानि गहेत्वा खेतं कसति । अथ^३ स्स गोणो नट्ठो । सो तं गवेसन्तो उत्तरवट्ठमानपञ्चतं आरुहि । ताथ ने महासण्णो अग्गहेसि । सो चिन्तेसि— ‘इमाय’स्स तिसिण्णवासिया सीतं छिन्दामी’ ति । पुन चिन्तेसि— ‘न मे’तं पटिरुपं ख्वाइं मायनीवरस्स गुरुनो भन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा भिन्देय्यं’ ति एवं वःववतिषं चिन्तेत्वा ‘जीवितं पटिरुपजामि, न सिक्खापदं’ ति अंसे ठपितं तिसिण्णदण्डवासिं अरज्जे छट्ठेसि । तावदेव नं महा-

१ M., सि०—omit. २ M., सी०—omit. ३ म०—जग्न throughout.
४ M. omits पञ्चत; सि०—दन्तरवट्ठमान°; Cf. SCm.—ii. 150; MCm.
i. 204. ५ म०—असत्तिस्स°.

बालो मुञ्चिन्वा अगमासी ति ।

(१६६) [104] अरियमग्गसंपयुत्ता विरति 'समुच्छेदविरती' ति वेदितव्या, यस्ता उपपत्तिो पमुति 'पाणं धातेस्सामी' ति अरियपुञ्जलानं चित्तं पि न उपपज्जती ति ।

(१६७) इदानीं यथा अकुसलानं एवं इमेसं पि कुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्टासतो आरम्भणतो वेदनातो मूलतो ति पञ्चहाकरिहि विनिश्चयो वेदितव्यो—

(१६८) ताथ 'धम्मतो' इति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतना पि वट्ठन्ति, विरतियो पि; अन्ये तयो चेतनासंपयुत्ता व । 'कोट्टासतो' ति पटिपाटिया सत्त कम्मपथा एव, नो मूलानि । अन्ये तयो कम्मपथा चैव मूलानि च । अनभिज्ञा हि मूलं पत्ता 'अलोमो कुसलमूलं' होति । अव्यापादो 'अदोसो कुसलमूलं', सम्मादिट्ठि 'अमोहो कुसलमूलं' । 'आरम्भणतो' ति पाणातिपातादीनि आरम्भणानेव एतेसं आरम्भणानि । चीतिष्कमितव्यतो येव हि 'वेरमणी' नाम होति । यथा पन निब्बानारम्भणो अरियमग्गो किल्लेसे पजहति, एवं नीतिनिन्दवादि-आरम्भणा एते कम्मपथा पाणातिपातादीनि दुस्सीलपानि पजहन्ती ति वेदितव्या । 'वेदनातो' ति सध्वे सुखवेदना वा होन्ति मज्झतवेदना वा । कुसलं पत्ता हि दुःखवेदना नाम नधि । 'मूलतो' ति पटिपाटिया सत्तं आणसम्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अलोम-अदोस-अमोहवसेन ति-मूला होन्ति; आणविप्युत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला । अनभिज्ञा आणसंपयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला होति; आणविप्युत्तचित्तेन एक-मूला । अलोमो पन अत्तना व अत्तनो मूलं न होति । अव्यापादे पि एतेष्व नयो । सम्मादिट्ठि अलोमादोसवसेन द्वि-मूला वा ति । इमे दस कुसलकम्मपथा नाम ।

(१६९) इदानीं इमस्मिं ठाने कम्मपथसंखन्दनं नाम वेदितव्यं । पञ्चफस्सद्धारवसेन हि उपपन्नो असंखरो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्धारवसेन उपपन्नो तीणि पि कम्मानी होन्ति— सो हि कायद्वारे चोपनं पत्तो अकुसलं काय-कम्मं होति, वचीद्वारे अकुसलं वचीकम्मं, उभयस्य चोपनं अप्पन्नो अकुसलं मनोकम्मं । पञ्चअसंवरद्धारवसेन उपपन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । चोपन-काय-असंवरद्धारवसेन उपपन्नो अकुसलं कायकम्ममेव होति, पाचाअसंवरद्धारवसेन उपपन्नो अकुसलं वचीकम्ममेव होति, मनोअसंवरद्धारवसेन उ- [105] पपन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं कायदुच्चरितं अकुसलं कायकम्ममेव होति, चतुर्विधं वचीदुच्चरितं अकुसलं वचीकम्ममेव होति, तिविधं मनोदुच्चरितं अकुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७०) पञ्चफस्सद्धारवसेन उपपन्नो संखरो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्धारवसेन उपपन्नो पन अयं पि, असंखरो विय, तीणि पि कम्मानी होति । पञ्चसंवरद्धारवसेन उपपन्नो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति, चोपनकाय-संवरद्धार-

१ सि०-महासत्तो २ सि० inserts hereafter विरति. ३ म०, सी० insert hereafter कम्मपथा.

वसेन उप्पन्नो कुसलं कायकम्ममेव होति, वाचासंवरद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं वची-
कम्ममेव होति, मनोसंवरद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं मनोकम्ममेव होति । विविधं
कायसुचरितं कुसलं कायकम्ममेव होति, चतुर्विधं वचीसुचरितं कुसलं वचीकम्म-
मेव होति, विविधं मनोसुचरितं कुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७१) अकुसलं कायकम्मं पञ्चकस्सद्वारवसेन नुप्पज्जति; मनोकस्सद्वार-
वसेनेव उप्पज्जति । तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन छफस्सद्वार-
वसेन उप्पज्जति; तं कायवचीद्वारसु चोपने पत्तं अकुसलं कायकम्मवचीकम्मं होति,
चोपनं अप्पत्तं अकुसलं मनोकम्ममेव । यथा च पञ्चकस्सद्वारवसेन, एवं पञ्चअसंवर-
द्वारवसेन पि अकुसलं कायकम्मं नुप्पज्जति, चोपनकाय-असंवरद्वारवसेन पन
वाचाअसंवरद्वारवसेन च उप्पज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति । अकुसलं
वचीकम्मं पि पञ्चअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति, चोपनकाय-वाचाअसंवरद्वारवसेन
उप्पज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति । अकुसलं मनोकम्मं अट्ठअसंवरद्वारवसेन
पि उप्पज्जतेव । कुसलकायकम्मादीसु पि एतेव नये ।

(१७२) अयं पन विसेतो—यथा अकुसलकायकम्मवचीकम्मानि मनोअसं-
वरद्वारवसेन नुप्पज्जन्ति, न तथा एतानि । एतानि पन कायज्जवाचज्जे अचोपेत्वा
सिक्खपादानि गण्हन्तस्स मनोसंवरद्वारे पि उप्पज्जन्ति एव । तस्य कामावचरकुसलचित्तं
तिविधकम्मद्वारवसेन उप्पज्जति, पञ्चविज्जाणद्वारवसेन नुप्पज्जति; 'यमिदं चक्षु-
संफस्सपचया उप्पज्जति वेदयितं, सुखं वा दुक्खं वा अदुक्खमसुखं वा'ति इमिना
पन नयेन छफस्सद्वारवसेन उप्पज्जति; अट्ठअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति, अट्ठअसंवरद्वारवसेन
उप्पज्जति; दस-[106] अकुसलकम्मपथवसेन नुप्पज्जति, दसकुसलकम्मपथवसेन
उप्पज्जति; तरमा इदं पि चित्तं तिविधकम्मद्वारवसेन वा उप्पन्नं होति, छफस्स-
द्वारवसेन वा, अट्ठअसंवरद्वारवसेन वा दसकुसलकम्मपथवसेन वा । "कामावचरं कुसलं
चित्तं उप्पन्नं हेति...ये०...रूपारम्भणं वा...ये०...धम्मारम्भणं वा" ति [§१]
कुले सव्वं वुत्तमेव होती ति ।

द्वारकथौ निवृत्ति ।

(१७३) यं यं वा पनारम्भा [§१] ति एत्थ अयं बीजता — देव्हा
वुत्तेसु रूपारम्भादीसु रूपारम्भणं वा आरब्धं, आरम्भणं कत्वा ति अरथो । सद्धार-
म्भणं वा...ये०...धम्मारम्भणं वा आरब्धं उप्पन्नं होती ति । एतावता एतस्स
चित्तस्स एतेसु आरम्भणेषु यं किञ्चि एकमेव आरम्भणं अनुज्जातसदितं होति ।
इदं च एतस्मिं समये एकस्स वा पुग्गलस्स रूपारम्भणं आरब्धं उप्पन्नं पुन अज्झस्मि
समये अज्झस्स वा पुग्गलस्स सद्दादीसु पि अज्झतरं आरम्भणं आरब्धं उप्पज्जति

एव । एवं उप्पज्जमानस्स च^१स्स एकस्मिं भवे पठमं रुपारम्भणं आरम्भ पवत्ति होति, पच्छा सद्धारम्भणं ति अयं पि कमो नरिय । रुपीदीसु वा पि पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतकारम्भणं ति अयं पि नियमो नरिय । इति इमं सम्भारम्भणतं च, कमा-
मावं च, कमाभावे पि च नीलपीतादीसु नियमाभावं च दस्सेतुं 'यं यं वा पनारब्भा' ति आह ।

(१७४) इदं वुत्तं होति— इमेसु रुपीदीसु न यं किञ्चि एकमेव, अय खो यं यं वा पनारब्भ उप्पन्नं होति । एवं उप्पज्जमानं पि च 'पठमं रुपारम्भणं पच्छा सद्धारम्भणं आरब्भा' ति एवं पि अनुप्पज्जित्वा यं यं वा पनारब्भ उप्पन्नं होति; 'पटिलोमतो वा अनुलोमतो वा, एकन्तरिक-द्वन्तरिकादिनयेन वा, रुपारम्भणादीसु यं वा तं वा आरम्भणं कथा उप्पन्नं होती' ति अत्थो । रुपारम्भणेषु पि च 'पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतारम्भणं' ति इमिना पि नियमेन अनुप्पज्जित्वा, यं यं पनारब्भ 'नीलपीतकादीसु रुपारम्भणेषु यं वा तं वा रुपारम्भणं आरम्भ उप्पन्नं होती' ति अत्थो । सद्धारम्भणादीसु पि एतेव नयो । अयं ताव एका योजना ।

(१७५) अयं पन अपरा— रूपं आरम्भणं एतस्सा ति रुपारम्भणं । ... पे० ... धम्मो आरम्भणं एतस्सा ति [107] धम्मारम्भणं । इति रुपारम्भणं वा ... पे० धम्मारम्भणं वा चित्तं उप्पन्नं होती ति वत्ता पुन 'यं यं वा पनारब्भा' ति आह । तस्स^२खो— एतेसु रुपीदीसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव यं वा तं वा पनारब्भ उप्पन्नं होती ति । महाअट्ठकथायं पन 'यं-यं-वा-पनैके अभिनवं नरिय, हेट्ठागहित-मेव गदितं' ति यत्ता 'रूपं वा आरब्भ ... पे० ... धम्मं वा आरब्भ, इदं वा इदं वा आरब्भा ति कथेतुं इदं वुत्तं' ति एतकमेव आगतं ।

(१७६) तस्मिं समये [५१] ति इदं अनियमानिदिट्ठस्स समयस्स निय-
मतो पटिनिदेसवचनं । तस्मा 'यस्मिं समये कामावचरं कुसले चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं येयं समये कस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती' ति अयमत्थो वेदि-
तज्जो । तत्थ यथेव चित्तं एवं कस्तादीसु पि कस्सो होति । किं होति ? 'कामानचरो होति, कुसलो होति, उप्पन्नो होति, सोमनस्ससहगतो होती' ति आदिना नयेन लब्धमानपदवसेन योजना कातव्या । वेदनायं हि 'सोमनस्ससहगता' ति पञ्चिन्द्रिये च 'जाणसम्पयुत्तं' ति न लब्धति, तस्मा 'लब्धमानपदवसेना' ति वुत्तं । इदं अट्ठकथामुत्तकं औचरियानं मतं; न पनेतं सारतो दट्ठब्बं ।

(१७७) कस्मा पनेत्थ कस्सो व पठमं वुत्तो ति ? चित्तस्स पठमाभि-

१ ति०— इमं सद्धारम्भणं तं वेव, M.— इयं सद्धारम्भणं वेव, सा०— इमेसं सम्भार-
रम्भणानं वेव. २ म०, ति०— ये-वा-पनैके. ३ सी०, म० omit. ४ रेवताव-
रियस [मूळटीका p.83; Burmese text reads incorrectly वेवता^०.]

निपातता । आरम्भणस्मिं हि चित्तस्स पठमाभिनिपातो दुव्वा कस्सो आरम्भणं कुसमानो उप्पज्जति, तस्मा पठमं वुत्तो । कस्सेन पुत्तिवा वेदनाय वेदियति, सज्जाय सज्जानाति, चेतनाय चेतोति । तेन वुत्तं— “कुट्ठो मिक्खवे वेदेति, कुट्ठो सज्जानाति कुट्ठो चेतोती [सं० ४.६८]” ति । अपि च, अयं कस्सो नाम यथा पासार्द पत्था थंमो नाम सेसदब्बसम्माराणं बलवपच्चयो, तुला-संघाट-मिच्छि-पाद-कूट-गोपानसी-फक्खपासक-मुखवाट्टियो थंमे बद्धा थंमे पलिट्ठिता, एवमेव बह्ज्जातसम्पुत्तधम्मनं बलवपच्चयो होति । थंमसदिसो हि एत्त । अवत्तेसा दब्बसंमारसदिसा ति । तस्मा सि पठमं वुत्तो ।

(१७८) इदं पन अकारणं । एकचित्तरिं हि उप्पन्नधम्मनं ‘अयं पठमं उप्पन्नो अयं पच्छा’ ति इदं वुत्तुं न लब्भा । बलवपच्चयमाथे पि कस्सस्स कारणं न दिससति । देसनावारेनेर् [108] कस्सो पठमं वुत्तो । वेदना होति कस्सो होति, सज्जा होति कस्सो होति, चेतना होति कस्सो होति, चित्तं होति कस्सो होति, वेदना होति सज्जा होति, चेतना होति वित्तको होती ति आहरितुं पि हि वट्ठेय्य । देसनावारेण पन कस्सो व पठमं वुत्तो ति वेदितव्वो । यथा चेत्थ एयं वेसपम्भेतु पि पुब्बापरकस्सो नाम न परिवेसितव्वो ।

(१७९) वचनत्थलक्खणरसादीहि पन धम्मा एव परिवेसितव्वा । सेव्यथोदं— कुसली ति कस्सो । स्वायं कुसनलक्खणो, संघट्टनरसो, संनिपातपञ्चुपट्ठानी, आपाथ-रातविसयपदट्ठानी । अयं हि अरूपधम्मो समानो पि आरम्भणे कुसनाकारेणैव पव-त्तती ति कुसनलक्खणो । एकदेसेन च अनल्लयमानो पि रूपं विय चक्खुं, सदी विय च सोत्तं, चित्तं आरम्भणं च संघट्टेती ति संघट्टनरसो । वत्थारम्भणसंघट्टनतो वा उप्पज्जता संपत्तिअत्थेन पि रस्सेन संघट्टनरसो ति वेदितव्वो ।

(१८०) वुत्तं हेतं अट्ठकथायं— “चत्तुम्मिककस्सो हि नो-कुसनलक्खणो नाम नत्थि । संघट्टनरसो पन पञ्चद्वारिको व होति । पञ्चद्वारिकस्स हि कुसनलक्खणो ति पि संघट्टनरसो ति पि नामं; मनोद्वारिकस्स कुसनलक्खणो स्सेव नामं, न संघ-ट्टनरसो” ति । इदं च वत्था इदं वुत्तं आभत्तं— “यथा महाराज द्वे मेण्डावुज्जेय्युं, यथा एको मेण्डो एवं चक्खु दट्ठव्वं, यथा दुत्तियो मेण्डो एवं रूपं दट्ठव्वं; यथा तेसं संनिपातो एवं कस्सो दट्ठव्वो” [मि० ६०] । एवं कुसनलक्खणो च कस्सो, संघट्टनरसो च । “यथा व महाराज द्वे सम्मा वज्जेय्युं, द्वे पाणियो वज्जेय्युं, यथा एको पाणि एवं चक्खु दट्ठव्वं, यथा दुत्तियो पाणि एवं रूपं दट्ठव्वं, यथा च तेसं सन्निपातो एवं कस्सो दट्ठव्वो । एवं कुसनलक्खणो च कस्सो संघट्टनरसो च” [मि० ६०] ति वित्थरो ।

१ PTS. inserts hereafter पन. २ See विट्ठ० १४.१३४.
३ Miln. p. 60 mentions पाणी first and then सम्मा.

(१८१) यथा वा “चक्खुना रूपं दिस्वा” [म० १.१८०] ति आदीसु चक्खुविज्झाणादीनि चक्खुआदिनामेन वृत्तानि, एवमिहा पि तानि चक्खुआदिनामेनेव वेदितव्यानि । तस्मा ‘एवं चक्खु ददुब्बं’ ति आदीसु एवं चक्खुविज्झाणं ददुब्बं ति इमिना नयेन अर्थो वेदितव्यो । एवं सन्ते [१०९] चित्तात्मणसंघटनतो इमस्मिं पि सुत्ते किञ्चिद्वेनेव रसेन संघटनरसो ति सिद्धो होति ।

(१८२) तिकसन्निपातसंखातस्स पन अत्तनो कारणस्स वसेन पवेदितत्ता सन्निपातपञ्चुपट्ठानो । अयं हि तस्य तस्य “तिण्णं संगतिया फस्सो” [म० १.१११] ति एवं कारणस्स वसेन पवेदितो ति । इमस्स च सुत्तपदस्स तिण्णं संगतिया फस्सो ति अयमर्थो; न संगतिमत्तमेव फस्सो । एवं पवेदितत्ता पन तेनेवाकारेण पञ्चुपट्ठादी ति सन्निपातपञ्चुपट्ठानो ति वृत्तो ।

(१८३) कल्लहेन पन पञ्चुपट्ठानेनेस वेदनापञ्चुपट्ठानो नाम होति । वेदनं हेतु पञ्चुपट्ठपेवि उप्पादेती ति अर्थो । उप्पादयमानो^२ च यथा बहिद्वा उण्हपञ्चया पि लाखासंखातघलुनिरिस्ता उत्तमा अत्तनो निरस्तये मुदुमायकारी होति, न अत्तनो पञ्चयमूते पि बहिद्वा वीतस्मिक्कङ्कारसंखातो उण्हभावे, एवं कथारम्भणसंखातो अञ्जपञ्चयो पि समानो, चित्तिनिरिस्तत्ता अत्तनो निरस्तयमूते चित्ते येव एत्त वेदनुप्पादको होति, न अत्तनो पञ्चयमूते पि वत्थुहि आरम्भणे वा ति वेदितव्यो । तज्जासमन्नाहरेण पन इन्द्रियेन च परिकल्पते विसये अनन्तरायेन उप्पज्जनतो एत्त आपायगतविसयपदट्ठानो ति वृत्तिरिति ।

(१८४) वेदियती ति वेदना [५१] । सा वेदयितलैस्सणा, अनुमयनरत्ता इट्ठाकारसंभोगरत्ता वा, चेतसिकअस्सादपञ्चुपट्ठाना, परसदिपदट्ठाना ।

(१८५) ‘चतुप्पम्भिकवेदना हि नो-वेदयितलैस्सणा नाम नथि । अनुमयनरत्ता पन सुखवेदनावमेव लब्धती’ ति यथा पुन तं वादं पट्टिक्खित्तिवा ‘सुखवेदना ना होतु, दुक्खवेदना वा, अदुक्खमसुखवेदना वा, सब्बा अनुमयनरत्ता’ ति वत्ता अयमर्थो दीपितो—आरम्भणरसानुभवनट्ठानं क्वा येससम्पगुत्तभम्मा एकदेसमत्तकमेव अनुभवन्ति । कस्सस्स हि पुत्तनमत्तकमेव होति, सज्जाय सज्जाननमत्तकमेव, चेतनाय चेतनमत्तकमेव, विज्झाणस्स विज्जाननमत्तकमेव । एकंस्तो पन इत्तरवत्ताय विसवित्ताय सामिभावेन वेदना व आरम्भणरसं अनुभवति ।

(१८६) राजा विय हि वेदना, सूदो विय सेत्ता धम्मा । यथा सूदो नाना-रसभोजनं संपादेत्वा पेलाय पक्खिपित्वा लज्जनं दत्त्वा रज्जो सन्तिके ओतरेत्वा लज्जनं भिन्दित्वा पेलं विवरित्वा सव्वसूयज्जनेहि [११०] अम्मायं आदाय भाजने पक्खि-पित्वा सदोत्त-निदोत्तमाववीमंसनत्थं अज्झोहरति, ततो रज्जो नानारसभोजनं उप-नेति । राजा इत्सरवत्ताय विमवित्ताय सामी दुत्त्वा इच्छितिच्छितं मुञ्चति । तस्य हि

१ Cf. S. II. 72. २ सि० उप्पादियमानो. ३ विष्णु०-१४.१२५-
४ See ३.१८० above. ५ सि०-नानगरस^२. ६ व०, सी०, M-नानगरस^२.

सूदस्त मत्तचीसंसनमत्तमिव सेसधम्मं आरम्भणरसस एकदेसानुभवने । यथा हि मूढो भवेत्तदेसमत्तमेव वीमेसति एवं सेसधम्मा पि आरम्भणरसैकदेसमेव अनुभवन्ति । यथा पन राजा इत्तरवताय विसविताय सामी हुत्वा यदिच्छित्तं मुञ्जति, एवं वेदना पि इत्तरवताय विसविताय सामिभावेन आरम्भणरसं अनुभवति । तस्मा अनुभवन-रसा ति वुच्चति । दैतिये अत्यधिकपे अयं इध अधिपेता वेदना यथा वा तथा वा आरम्भणरस इट्ठाकारमेव संमुञ्जती ति इट्ठाकारसंभोगरसा ति वुत्ता ।

(१८७) चेतसिकअस्सादतो पनेसा अत्तनो सप्पावेनेव उप्पट्ठानं सन्धाव चेतसिक-अस्सादपत्तुप्पट्ठाना ति वुत्ता । यस्मा पन “पस्सद्वकायो सुखं वेदेति” [म० १.३७] तस्मा पस्सद्विपदट्ठाना ति वेदितव्वा ।

(१८८) नीलादिभेदे आरम्भणं सज्जानाती ति सञ्ज्ञा [५१] । सा सज्जानन-लक्खणा पच्चाभिञ्जानरसा । चतुर्भूमिकसञ्ज्ञा हि नो-सज्जाननलक्खणा नाम नरिथ । सञ्ज्ञा सज्जाननलक्खणा व । या पनेथ अभिञ्जानेन सज्जानाति सा पच्चा-भिञ्जानरसा नाम होती ति । तस्मा, यदुक्खिस्स दासुहि अभिञ्जानं क्त्वा पुन तेन अभिञ्जानेन तं पच्चाभिजाननकाले, पुरिसस्स काळतिलकादीहि अभिञ्जानं सहससेत्वा पुन तेन अभिञ्जानेन असुको नाम एसो ति तस्स पच्चाभिजाननकाले, रञ्जो पिलन्धनगोपकै-सण्डागारिक्खस्स तरिम तस्मि पिलन्धने नामपण्णकं बन्धित्वा ‘असुकपिलन्धने नाम आहरा’ ति वुत्ते दीपं जालेवा तेन रतनगन्धं पविसिक्खा पण्णं वाचेत्वा तस्स तस्सेव पिलन्धनस्स आहरणकाले च, पवत्ति वेदितव्वा ।

(१८९) अपरो नघो— सव्वसंगाहिकवसेन हि सज्जाननलक्खणा सञ्ज्ञा । पुन सज्जाननपञ्चयनिमित्तकरणरसा, दासुआदीसु तण्हेकादयो विय । यथागहित-निमित्तवसेन आमिनिवेशकरणपत्तुप्पट्ठाना, हत्थिदत्तसकअन्धा विय । आरम्भणे अनोगाल्ह-[111]-वुत्तिताय अत्थिरट्ठानपत्तुप्पट्ठाना वा, विण्णु विय । यथाउपट्ठित-विसयपदट्ठाना, तिणपुरिसकेसु मिगपोतकानं ‘पुरिसा’ ति उप्पन्नसञ्ज्ञा विय । या पनेथ ज्ञाणतम्पयुत्ता होति सा सञ्ज्ञा ज्ञाणमेव अनुत्तति । ससंभारपट्ठीआदीसु सेसधम्मा पठवीआदीनि विधा ति वेदितव्वा ।

(१९०) चेतयती ति चेतना [५१] ; सद्धिं अत्तना संवयुत्तधम्मे आरम्भणे अमितन्दहती ति अरथो । सा चेतयितलक्खणा, चेतनामाधलक्खणा ति अरथो । आयूहनरसा । चतुर्भूमिकचेतना हि नो-चेतयितलक्खणा नाम नरिथ । सञ्ज्ञा चेतयितलक्खणा व । आयूहनरसा पन कुसळाकुसलेसु एव होति । कुसळाकुसल-कम्मायूहनट्ठानं हि पत्था सेससम्पयुत्तधम्मं एकदेसमत्तकमेव किञ्च होति । चेतना पन अतिरेकउत्साहा अतिरेकवायामा, दिगुणउत्साहा दिगुणवायामा ।

१-१ See १.१८४ above; सी०,म०-अभिप्रेता । २ M.-कोपायक, सि०-
कोपायक. ३ See वि०-१४.१३०. ४ For १.१९०-१९२, see वि०-१४.१३५-

(१९१) तेनाहु पौराणा—“वावरिषेत्तमावसंछिता च पनेसा चेतना”ति । ‘वावरियो’ति सेत्तसामी वुचति । यथा हि सेत्तसामि-पुरितो पञ्चपण्णासवल्लिपुरिते गह्वा ‘लाविसामी’ति एकतो सेत्त औत्तरति । तस्स अतिरेको उरसाहो अतिरेको वायामो, दिगुणो उरसाहो दिगुणो वायामो होति, ‘निरुत्तरं गह्वा’ति आदीनि वदति, सीमं आधिक्यवति, तैस्स सुरामत्तगन्धमालादीनि जानाति, मग्गं तमकं हरति । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं । सेत्तसामिपुरितो विय हि चेतना । पञ्चपण्णास-वल्लिपुरिता विय चित्तङ्गवसेन उप्पन्ना पञ्चपण्णासकुसला धम्मा । सेत्तसामिपुरितस्स दिगुणउरसाहदिगुणवायामकरणकालो विय कुसलाकुसलकम्मापूदनट्ठानं पत्वा चेतनाय दिगुणुत्साहो दिगुणवायामो होति । एवमस्सा आयुहनरस्ता वेदितव्वा ।

(१९२) सा पनेसा संविदहनपञ्चुपट्ठाना । संविदहमाना हि अयं उपट्ठहति, सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावड्ढकिआदयो विय । यथा हि जेट्ठसिस्सो उपज्झायं दूरतो च आगच्छन्ते दिस्सा तयं अधीयमानो इतरे पि दारके अत्तनो अत्तनो अज्झयनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि अधीयितुं आरब्धे ते पि अधीयन्ति, तदनुवत्तिताय । यथा च महावड्ढकी सयं तच्छन्तो इतरे पि तच्छके अत्तनो [112] अत्तनो तच्छनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि तच्छित्तुं आरब्धे ते पि तच्छन्ति, तदनुवत्तिताय । यथा च बोधनायको सयं युज्जमानो इतरे पि बोधे सम्पहारवुत्तियं पवत्तयति, तस्मिं हि बुक्कितुं आरब्धे ते पि अनुवत्तमाना बुज्जन्ति, तदनुवत्तिताय । एवमेसा पि अत्तनो किञ्चेन आरम्भणे वत्तमाना पि अज्जे पि तत्पवत्तधम्मे अत्तनो अत्तनो किरियाय पवत्तेति । तस्सा हि अत्तनो किञ्चं आरब्धाय, तं-संपयुत्ता पि आरभन्ति । तेन वुत्तं—‘सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावड्ढकिआदयो विया’ति । अचायिक-कम्मानुस्सरणादीसु च पनायं सम्पयुत्तधम्मानं उरसाहनमावेन पवत्तमाना पाकटा होतीति वेदितव्वा ।

(१९३) ‘आरम्भणं चिन्तेती’ति चित्तंति आदिर्नो नयेन चित्तस्त वचनार्थो वुत्तो एव । लक्षणादितो पन विजाननलक्षणं चित्तं, पुब्बंगमरसं, सन्दहनपञ्चुपट्ठानं, नामरूपपट्ठानं ।

(१९४) चतुभूमिकचित्तं हि नो-विजाननलक्षणं नाम नरिय । सव्वं विजाननलक्षणमेव । इतरं पन पत्वा आरम्भणविभावनट्ठाने चित्तं पुब्बंगमं पुरे-चारिकं होति । चक्खुना हि दिट्ठं रुपारम्भणं चित्तेनेव विजानाति । ...पे०... मनेन विज्जातं धम्मारम्भणं चित्तेनेव विजानाति । यथा हि नगरगुत्तिको नाम नगरमज्जे सिंघाटके निसीदित्वा ‘अयं नेवासिको अयं आगन्तुको’ति आगतागतं जनं उपधारेति वक्तापेति—एवं-सम्पदमिदं दट्ठव्वं । वुत्तं पि चेतं महाथेरेन—

१ M.—वावरिय, PTS.—वावरिय. २ M.—वावरियो, Maung Tiu refers to another reading वावरिय. ३ M.—वावरिते. ४ See ३.१३.

“यथा महाराज नगरगुप्तिको नाम मन्त्रो नगरे तिषाटके निशिषो पुरिधमतो विसतो पुरिसं आगच्छन्तं परलेष्य... पच्छिमतो... उत्तरतो विसतो पुरिसं आगच्छन्तं परलेष्य, एवमेव सो महाराज यं चत्तुमा रूपं पस्सति तं विज्झाणेन विजानाति, यं सीतेन सद् सुणाति, ध्मेन गधे पावति, निव्हाय रसं सायति, कायेन कोटुव्वं कुसति, मनसा धम्मं विजानाति, तं विज्झाणेन विजानाती” [मि० ६२] ति । एवं द्वारं पत्वा आरम्भणविभावहूने चित्तमेव पुब्बंगमं चित्तं पुरिचारिकं होति । तस्मा [118] पुब्बंगमरसं ति बुद्धति । तदेतं पच्छिमं पच्छिमं उप्पज्जमानं पुरिमं पुरिमं निरन्तरं कत्वा सन्दहमानमेव उपट्ठाती ति सन्दहनपञ्चु-पट्टानं । पञ्चवोकारमवे पनस्स नियमतो नामरूपं, चतुवोकारमवे नाममेव पदट्टानं । तस्मा नामरूपपदट्टानं ति वुत्तं ।

(१९५) किं पनेतं चित्तं पुरिमनिदिदुचिचेन सद्धिं एकमेव उदाहु अज्जं ति ? एकमेव । अथ कस्मा पुरिमनिदिदुं पुन वुत्तं ति ? अविचारितं एतं अट्ट-कथायं । अयं पनेथ वुत्ति— यथा हि रूपादीनि उपादाय पज्जन्ता सुरियादयो न अत्थतो रूपादीहि अज्जे होन्ति, तेनेव यस्मिं समये सुरियो उदेति तस्मिं समये तस्स तेजसंजातं रूपं पज्जायवेति । एवं वुच्चमाने पि न रूपादीहि अज्जो सुरियो नाम अस्मि । न तथा चित्तं; कस्सादयो धम्मे उपादाय पज्जापिचति; अत्थतो पनेतं तेहि अज्जमेव । तेन ‘यस्मिं समये चित्तं उप्पन्नं होति एकमेवेन तस्मिं समये कस्सादीहि अत्थतो अज्जदेव तं होती’ ति इमस्स अत्थस्स दीपनत्थाय एतं पुन वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(१९६) यथा च “यस्मिं समये रूपपवत्तिवा मगं भावेति ...ये०... पट्ठवकमिणं, तस्मिं समये कस्सो होती” [§ १६०] ति आदीसु भावेन्तेन वक्तव्या-पिते समये यो भावेति न सो अत्थतो उप्पज्जति नाम, तेनेव ताव यथा कस्सो होति वेदना होती” [§ १६०] ति वुत्तं, न एवं “यो भावेति सो होती” ति वुत्तं । “यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती” [§ १] ति आदीसु पन चित्तेन वक्तव्यापिते समये समयवक्तव्यापितं चित्तं न तथा अत्थतो उप्प-ज्जति । यथेव पन तदा ‘कस्सो होति वेदना होती’ ति वुत्तं, तथा ‘चित्तं पि होती’ ति इमस्सा पि अत्थस्स दीपनत्थमिदं पुन वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(१९७) इदं पनेयं सज्जिटानं— उद्देसवारे संग्रहणत्थं निदेसवारे च विमज्जनत्थं पुरिसेन हि ‘चित्तं’-सद्देन केवलं समयो वक्तव्यापिती । तस्मिं पन चित्तेन वक्तव्यापिते समये ये धम्मा होन्ति तेसं दस्सन्त्थं “कस्सो होती [§ १]” ति आदि आरब्धं । ‘चित्तं’ वा पि तस्मिं समये होति येथ । तस्मा तस्सा पि संगण्ह-[114]न-

१ All authorities except मि० omit and substitute यो ति [पि + वत्ति]. २ All authorities except मि० omit. ३ M.-० वक्तव्यापकं.

स्थमेतं पुन वुत्तं । इमस्मिं च ठाने एतस्मिं अवुत्तमाने “कतमं तस्मिं समये चित्तं” [§ ५] ति न सक्का मयेव्य निदेसवारे विमज्झितुं । एवमस्स चित्तजनं एव परिहायेय । तस्मा तस्स निदेसवारे विमज्झनायं पि एतं पुन वुत्तं ति वेदितव्यं । यस्मा वा “उत्पन्नं होती” [§ १] एत्थं चित्तं उत्पन्नं ति एतं देसनासीसमेव, ‘न पन चित्तं एककमेव उत्पज्झती’ ति अट्ठकथायं विचारितं, तस्मा “उत्पन्नं” ति [§ १] एत्था पि चित्तमत्तमेव अगहेत्वा प्रोपण्णासैकुसलधम्मोहिं सद्धिं येव चित्तं गहितं । एवं तस्य संखेपतो सव्ये पि चित्तचेतसिकधम्मे गहेत्वा इध सरूपेन पभेदतो दस्सेतुं “कस्सो होती” ति आदि आरब्धं । इति कस्सादयो विषय चित्तं पि वुत्तमेवा ति वेदितव्यं ।

(१९८) वित्तकरोति ति वित्तकरो [§ १]; वित्तकरो वा वित्तको; ऊढं ति वुत्तं होति । स्वायं आरम्भणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्षणो । सो हि आरम्भणे चित्तं आरोपेति । यथा हि कोचि राजवल्लभं आर्त्तिं वा भित्तं वा निस्साय राजगोहं आरोहति, एवं वित्तकं निस्साय चित्तं आरम्भणं आरोहति । तस्मा यो आरम्भणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्षणो ति वुत्तो । नागसेनत्थेो पनाइ— आकोटनलक्षणो वित्तको । “यथा महाराज भेरी” आकोटिवा अथ पण्ठा अनुत्थति अनुसदायति, एवमेव सो महाराज यथा आकोटना एवे वित्तको दट्ठव्यो । यथा पण्ठा अनुत्थना अनुसदना एव विचारो दट्ठव्यो” [Cf. मि० ६२] ति । स्वायं आह्वनन-परिवाहनरतो । तथा हि तेन योगावचरो आरम्भणं वित्तकाहृतं वित्तकपरिपाहतं करोती ति वुत्तति । आरम्भणे चित्तस्स आनयनपञ्चुपट्टानो ।

(१९९) आरम्भणे तेन चित्तं विचरती ति विचारो; विचारणं वा विचारो । अनुसञ्चरणं ति वुत्तं होति । स्वायं आरम्भणानुमज्जनलक्षणो । तस्य सहजातनु-योजनरतो । चित्तस्स अनुपपन्नपञ्चुपट्टानो ।

(२००) सन्ते पि च तेसं कथंवि अविधोमे ओळारिकट्टेन पुत्थंगमट्टेन च घण्डामिधातो विषय अभिनिरोपनट्टेन चेतसो पठमाभिनिपातो [115] वित्तको । सुत्तुमट्टेन अनुमज्जनसमावट्टेन घण्टानुरतो विषय अनुपपन्नो विचारो । विष्कारवा-रत्थं वित्तको, पठमुत्पत्तिकाले परिक्कन्दभूतो चित्तस्स । आकासे उत्पत्तिवुक्कामस्स पक्खिनो पक्खविकसेपो विषय । पदुमामिमुखपातो विषय च गन्धानुचर्द्धचेतसो भमरस्स । सन्तवुत्ति विचारो नातिपरिक्कन्दनभापो चित्तस्स, आकासे उत्पत्तितस्स पक्खिनो पक्खपसारणं विषय, परिभमनं विषय च पदुमामिमुखपतितस्स भमरस्स पदुमस्स उपरिमाणे । अट्ठकथायं पन “आकासे गच्छतो महासकुणस्स उमोहि पक्खेहि

१ So M. २ See note 9 on § १; also ३.४३, १.९७, २.५१, २.५२, २.५६, २.६५, ३.०२, ३.०८ and ३.१२. ३ See वि० ४.८८. ४ Miln. (62) gives कतथाळं. ५ वि० ४.८९-९०. ६ सि०- म०, M. “अनुपपन्नं”. ७ सि०- दुक्कनिपातं; also Cf. वि० ४.९०.

वातं गृहेत्वा पक्षे सभिसीदातेत्वा गमनं विद्य आरम्भणे चेतसो अभिनिरोपनमायेन पक्षतो वितक्को । सो हि एकगो हुत्वा अयेति वातगहनत्वं पक्षे कन्दापयमानस्त गमनं विद्य । अनुमज्जनमायेन पक्षतो विचारो । सो हि आरम्भणं अनुमज्जतीति वृत्तं, तं अनुपपन्न्येन पक्षतिर्यं अतिविद्य युज्जति । सो पन मेसं विसेसो पटमदुतिय-ज्ज्ञानेषु पाकटो हैति ।

(२०१) अपि च मलमाहितं कंसभाजनं एकेन हत्येन दब्धं गृहेत्वा इतरेन हत्येन चुण्णतेलवालङ्घुपटकेन वा परिमज्जन्तस्स दब्धगहनहत्थो विद्य वितक्को, परिमज्जनहत्थो विद्य विचारो । तथा कुम्भकारस्स दब्धपट्टहरेन चककं मगयित्वा भाजनं करोन्तस्स उष्णीज्जनहत्थो विद्य वितक्को, इतो चित्तो च सञ्चरणहत्थो विद्य विचारो । तथा मण्डलं करोन्तस्स मज्जे सन्निरुद्धित्वा टितकण्टको विद्य अभि-निरोपनो वितक्को, बहिपरिन्ममनकण्टको विद्य अनुमज्जनो विचारो ।

(२०२) पीणवतीति पीति [११] । सा सग्गिवापनल्लखणा । काय-चित्तपीणनरत्ता, फरणरत्ता वा । ओदग्गपच्छुपट्टाना । सा पनेसा खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीतीति पञ्चविधा होति । तस्य खुदिका पीति सरिरे लोमहंयमत्तमेव कानुं सक्कोति । खणिका पीति खणे खणे विज्जु-प्पादेसदिसा होति । ओक्कन्तिका [116] पीति, समुद्धतीरे वीचि विद्य, कायं ओक्कमिक्का ओक्कमिक्का भिज्जति । उब्बेगा पीति बलवती होति, कायं उब्बग्ग^१ कत्ता आकासे लङ्घापनापमाणपत्ता ।

(२०३) तथा हि पुण्णकलिकामसी महाविस्सल्लयेरो पुण्णमदिपसेत्तायं चेतियं-गणं गन्वा चन्दालीकं दिस्सा महाचेतियामिमुखो हुत्वा 'इमाय वत वेलाय चतस्सो परिसा महाचेतियं वन्दन्ती'ति पकतिया विट्ठारम्मणवसेन बुद्धारम्मणं उब्बेगपीति उप्पादेत्वा सुघातले पट्टचित्रेण्डुको^२ विद्य आकासे उप्पत्तित्वा महाचेतियंगणे येव पतिट्ठासि ।

(२०४) तथा गिरिकण्डकविहारस्स उपनिस्सये चतकालकगामे एका कुलधीता पि वल्लवबुद्धारम्मणाय उब्बेगपीतिया आकासे लल्लेसि । तस्सा फिर मातापितरो ताय धम्मस्सवन्नत्ताय विहारं गच्छन्ता 'अस्म स्वं गहमाया, अकाले विचारितुं न सक्कोति, मयं पुण्हं पत्तिं कत्वा धम्मं सोस्सामा'ति अगमन्तु । सा गन्तुकामा पि तेसं वचनं पटिक्काहितुं असक्कोन्ती घरे ओहीयित्वा घरद्वारे^३ टत्था चन्दालीकेन गिरिकण्डके आकासे चेतियवृण्णं ओल्लेहेन्ती चेतियस्स दीपपूजे अइस । चतस्सो च परिसा मालागन्धादीहि चेतियपूजे कत्वा पदविस्सणं करोन्तिवो

१ Cf. वि० ४.९४-९९. २ सी०, M.— विज्जुपात^४. ३ ति०-वदग्गे,
४ सी० M.— 'नेण्डुको, 'नेण्डुको, ५ M.— घराजिरे.

भिक्षुसंप्रत्यय गणतज्ज्ञावसहं अस्सोसि । अप'स्सा 'धम्मो वसिमे मनुस्सा ये विहारं गत्वा एवरूपे चेतियंगणे अनुसंवरितुं एवरूपं च मधुरं धम्मकथं सोतुं लमन्ती'ति मुत्तयास्सिदिंसं चेतियं परसन्तिथा एव उच्चैस्सा पीति उदपादि । सा आकासे लंघेत्वा मातप्पितुल्लं पुरिमतरं येव आकासेन चेतियंगणे ओदय्य चेतियं वन्दित्वा धम्मे मुणमाना अट्ठासि ।

(२०५) अयं न मातापितरो आगन्त्वा 'अम्म त्वं कतरेन मग्गेन आगता'सी' ति पुच्छिमु । सा 'आकासेन आगतहि, न मग्गेना' ति क्वा 'अम्म आकासेन नाम स्त्रीणस्सवा सज्जरन्ति, त्वं कथं आगता'सी' ति दुसो आह—'मय्हं चन्दालोकेन चेतियं ओलोकेन्तिथा डित्ताय बुद्धारम्भणा वल्लवीति उप्पज्जि, अथाहं नेव अत्तमे डित्तायां न निस्सिज्जमायं अभ्यासिं, गहितनिमित्तेनेव पन आकासं लक्षित्वा चेतियंगणे पतिट्ठितम्ही' ति । एवं उच्चैसा पीति आकासे लंपापनपमाणा होति । [117]

(२०६) फरणापीतिया पन उप्पन्नाय सकलतरिं करित्वा पूरितवांथं विथ, महता उदकोधेन पस्सन्तपम्बतकुच्छि विथ च अनुपरिणुटं होति ।

(२०७) सा पनेता पञ्चविधा पीति गम्मे गण्ढन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं परसदि परिपूरेति—कायपरसदि च चित्तपरसदि च । परसदि गम्मे गण्ढन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पि सुखं परिपूरेति—कायिकं चैतलिकं च । सुखं गम्मे गण्ढन्तं परिपाकं गच्छन्तं तिविधं समाधिं परिपूरेति—स्वणिकसमाधिं उपचारसमाधिं अप्पनासमाधिं ति । तामु उधेत्वा अप्पनासमाधिभूतिं इतरा द्वे पि इध मुज्जन्ति ।

(२०८) सुलयन्ती ति सुखे^१; यत्पुत्तजति तं सुलितं करोती ति अयो । सुदु वा खादति, खणति च कायविद्यायां ति सुखं । सोमनस्सवेदनायेतं नाम । तस्स लक्षणणादीनि वेदनापदे वुत्तयेयेव वेदितव्यानि । अपरो नयो—सातलक्षणं सुखं, संपुत्तानं उपब्बहन्तं, अनुगहणपञ्चुप्पदानं ।

(२०९) सति पि च नेसं पीतिसुखानं कथंचि अविपक्षोने, इट्ठारम्भण-पटिलायमुट्ठि पीति; पटिलद्वरसानुमवनं सुखं । यथ पीति तथ सुखं । यथ सुखं तथ न नियमतो पीति^२ । सेखास्सलम्भसंगहिता पीति, वेदनास्सलम्भसंगहितं सुखं । कन्तारखिन्नस्त वनन्तोदरकंदरसमसवणेसु विथ पीति । वनच्छायप्येस उदकपरिमोसु विथ सुखं ।

(२१०) यथा हि पुरिसो च महाकन्तारमम्भं पटिपन्नो धम्मपरितो तसितो पिपासितो पटिपथं पुरिसं दित्वा 'कथं पानीयं अथी' ति पुच्छेय्य । सो 'अट्ठि उच्चरित्वा च जातस्सरदनसण्डी अरिय, तथ गत्वा लमिस्ससी' ति वदेय्य । सो तस्स कथं सुत्वा हट्ठवहट्ठो भवेय्य । ततो गच्छन्तो म्भियं पतितानि उप्पलदल-

नालपत्तादीनि दिसवा सुदुतरं हट्टपहट्टो हुत्वा गच्छन्तो अल्लवाधे अल्लकेसे पुरिते पस्सेय्य, वनकुक्कुटवनसीरादीने सहं सुणेय्य, जातस्सरपरियन्ते जाते मणिजालमदितं नीलवनतण्डं पस्सेय्य, सेरे जातानि उप्पलपदुमकुमुदादीनि पस्सेय्य, अञ्चं विप्पसन्नं उदकं पस्सेय्य । सो भिच्चो हट्टपहट्टो हुत्वा [118] जातस्सरं ओतरित्वा यथाकञ्चिं नहात्वा च पिबित्वा च पटिप्पत्तसद्वदरथो मिसमुल्लालपीक्खरादीनि खादित्वा नील-पल्लादीनि पिल्लिक्खावा मंडालकमूलानि खन्धे करित्वा उत्तरित्वा ताटकं निवासित्वा, उदकसाटकं आतपे कत्वा, सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते निपत्रो 'अहो सुखं, अहो सुखं' ति वदेय्य । एवं-सम्पदमिदं वट्ठब्बं— तस्स हि पुरिसस्स जातस्सरवन-तण्डवनतो पट्टाय वाव उदकदरसना हट्टपहट्टकालो विप पुञ्चमागारम्मणे हट्टपहट्टा-कारा पीति । नहात्वा च पिबित्वा च सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते 'अहो सुखं, अहो सुखं' ति वदतो निपत्रकालो विप वल्लपत्तं आरम्मणरसानुमवनाकारसण्ठितं सुखं । तस्मिं तरिं समये पाकटमाकतो चेत्तं वुत्तं ति वेदित्त्वं । यत्थ पन पीति सुखं पि तत्थ अत्थी ति वुत्तंमेवेत्तं ।

(२११) चित्तस्सेकग्गता [§ १] ति चित्तस्स एकग्गमावो; समाधिरसेत्तं नाम । लक्खणादीसु पन^१ स्स अट्टकयासं ताव वुत्ते—“पामोक्खलक्खणो च समाधि अविकल्पेपलक्खणो च” [] । यथा हि कूटागारकण्ठिका सेसद्वक्खसंसारानं आवरणनतो पप्पुखा होति एवमेव सब्बकुसलधम्मानं समाधिचित्तेन इव्वन्नतो सब्बेसं पि तेसं धम्माने समाधि पामोक्खो होति । तेन वुत्तं—“सेव्यथा पि महात्ताज कूटागारस्स वा काचि गोपानसिचो सखा ता कूटंगमा होन्ति, कूटनिष्ठा कूटसमो-सरणी, कूटं तासं अगमक्खयाति, एवमेव खो महात्ताज मे केचि कुसला धम्मा सब्बे ते समाधिनिष्ठा होन्ति, समाधिपेष्णा, समाधिपिप्प्यात्त, समाधि तेसमग्गमस्सखा-यती” [मि० ३८] ति । यथा च सेनङ्गं कवा राजा नाम वरथ वरथ सेना ओसीदति तं तं टानं गच्छति, तस्स मतगतट्टाने सेना परिपूरति, पसेना भिज्जित्वा राजानमेव अनुवचति, एवमेव सहजातधम्मानं विक्खिपितुं विप्पाकेरितुं अप्पवानतो समाधि अविकल्पेपलक्खणो नाम होती ति ।

(२१२) अपरो पन नयो— अयं चित्तस्स एकग्गतारंखातो समाधि नाम अवित्थारणलक्खणो वा अविकल्पेपलक्खणो वा, सहजातानं संपिण्डनरखो नहानिय-वुष्णानं उदकं विप, उपसमपच्चुपट्टानो जाणपच्चु-[119]-पट्टानो वा । “समो-दितो यथापूतं पजानाति पस्सती” ति वुत्तं । विस्सेसतो मुखपट्टानो, निवति दीप-चीनं ठिति विप चेतसो ठिती^२ ति वट्ठब्बो ।

(२१३) सहहन्ति एताय, अयं वा सहहति, सहहनमत्तमेव वा एसा ति

१ टी०—मण्डालव^०. २ See ३.२०९ above. ३ ति० inserts hereafter कूटपप्पारा. ४ अं० ५.३, टी० १.८३. ५ Cf. तिसु० १४.१३९.

सद्वा । सा च अस्सद्वियस्स अभिघवनतो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । अधिमोक्ख-
लक्खणे ना इन्द्रं करीतीति इन्द्रियं । सद्वा एव इन्द्रियं सद्धिन्द्रियं । सा
पनेसा सम्पसादनलक्खणा च सद्वा पक्खन्दनलक्खणा^१ च । यथा हि राज्ञो वक्क-
वत्तिस्स उदकप्पसादको^२ मणि उदके पक्खित्तो पंक-सेवाल-पणक-कदमं सन्निसीदपेति,
उदकं अच्छं करोति विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव सद्वा उपपज्जमाना नीवरणे
विकल्हमेति, किलेसे सन्निसीदपेति, चित्तं पसादेति, अनाविलं करोति । पसन्नेन
चित्तेन योगावचरो कुलपुत्तो दानं देति, सीलं समादियति, उपोषयकम्मं करोति,
भावनं आरभति । एवं ताव सद्वा सम्पसादनलक्खणा ति वेदितव्वा ।

(२१४) तेनाह आपस्मा नागसेनो— “यथा महाराज राजा वक्कवत्ति
चतुरंगिनिया सेनाव सद्धि^३ अद्धानममापटिपन्नो परित्तं उदकं तरेय्य, तं उदकं हत्थीहि
च अस्सेहि च रथेहि च पत्तीहि च संखुभितं मवेय्य आविलं लुळितं कलसीमूतं,
उत्तिण्णो राजा मनुस्से आणापेय्य ‘पानीयं मणे आहरथ, तं पिविस्सामी’ति ।
राज्ञो च उदकप्पसादको मणि मवेय्य । ‘एवं देवा’ति खो ते मनुस्सा राज्ञो पटि-
स्सुगित्वा तं उदकप्पसादकं मणि उदके पक्खित्तपेय्युं । सहसा उदके पक्खित्तमत्ते
पङ्क-सेवाल-पणक-कदमो च सन्निसीदिय्य, अच्छं मवेय्य उदकं विण्णसन्नं अनाविलं, ततो
राज्ञो पानीयं उपप्तामेय्युं— ‘पिवतु देवो पानीयं’ति । यथा महाराज उदकं एवं
चित्तं ददुब्बं । यथा ते मनुस्सा एवं योगावचरो ददुब्बो । यथा पङ्कसेवालपणककदमो
एवं किलेसा ददुब्बा । यथा उदकप्पसादको मणि एवं सद्वा ददुब्बा । यथा
उदकप्पसादकमणिहि पक्खित्तमत्ते पङ्क-सेवाल-पणक-कदमो च सन्निसीदपेति, अच्छं
मवत्ति उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव खो महाराज सद्वा उपपज्जमाना
नीवरणे विकल्हमेति, [120] विनीवरणं चित्तं होति अच्छं विप्पसन्नं अनाविलं”
[मि० ३५] ति ।

(२१५) यथा च पन कुम्भील-भकर-गाह-रक्खसादिसंकिण्णं पूरं महानदिं
आगम्मा धीरुक्कजनो उमोसु तीरेसु तिट्ठति । संगामसूरो पन महापौरो आगन्त्वा
‘कस्मा डितत्था’ति पुच्छित्वा ‘सण्णदिभयमायेन ओतरितुं न विसहामा’ति वुत्ते
शुनिशितं अस्मि गहेत्वा ‘मम पच्छतो एथ, मा मायेत्था’ति कत्वा नदिं ओतरित्वा
आगतागते कुम्भीलादयो पटिब्राह्मत्वा ओरिमतीरतो मनुस्सानं सीत्थिमावं करोन्तो
पारिमतीरं भेति । पारिमतीरतो पि तीत्थिना ओरिमतीरं जानेति । एवमेव दानं दत्तो
सीलं रक्खतो उपोषयकम्मं करोतो भावनं आरभतो सद्वा पुब्बंगमा पुरेचारिका
हीति । तेन वुत्तं ‘पक्खन्दनलक्खणां च सद्वा’ ति ।

(२१६) अपरो नयो— सद्हनलक्खणा सद्वा, ओक्कणलक्खणा वा । पसा-

१ See ३.२१५ below. २ Cf. विसु० १४.१४०. ३-३ M., सी०-
omit. ४ ३.२१३ above.

दनस्ता उदकपसादकमाणि विष, पस्तन्दनरसा वा ओषुत्तरणो विष । अकालु-
स्त्रिषपञ्चुपट्टाना, अधिमुत्तिपञ्चुपट्टाना वा । सदेव्यपञ्चुपट्टाना सोतापत्तियङ्ग-
पट्टाना वा, हाथ-वित्त-बीजानि विष दट्टव्या ।

(२१७) वीरस्स भावो विरियं, वीरानं वा कम्म विरियं । विधिना वा नयेन
उपायेन ईरयित्वं पक्कयित्वं ति विरियं । तदेव कोसज्जस्स अभिमपनतो
अप्पितियट्ठेन इन्द्रियं । पग्गहनलक्खणे वा इन्दट्ठं कारेती ति इन्द्रियं । विरियमेव
इन्द्रियं विरियिन्द्रियं^१ ।

(२१८) तं पनेत्तं उपाथंमनलक्खणं च विरियं पग्गहनलक्खणं च । यथा
हि जिण्णपरं आगन्तुकेन पुणुपथंमेन^२ तिट्ठति, एवमेव योगावचरो विरिपुपथंमेन
उपाथंमित्तो हुत्था सव्वकुलधम्मंहेदि न हायति, न परिहायति । एवं ताव'स्स उप-
थंमनलक्खणत्वा वेदितव्या । तेनाह थेरो नागत्तेनो^३—“यथा महाराज मेहे पि पत्तन्तो
समज्जेन दाहना उपाथंमेव्य, उपाथंमित्तं सन्तं एव तं मेहं न पत्तेव्य, एवमेव खो
महाराज [121] उपाथंमनलक्खणं विरियं, विरिपुपथंमिता सव्वे कुलधम्मा न
हायन्ति न परिहायन्ती” [मि० ३६] ति । यथा वा पन खुदिकाय च महतिकाय
च सेनाय संगामे पक्कत्ते खुदिका सेना ओलीयेव्य^४, ततो रज्जो आरोचेव्य, राज्ञ
वल्लवाहनं पेमेव्य, तेन पग्गहिवा सकसेना परसेनं परजेव्य, एवमेव विरियं सहजाल-
संपपुत्तधम्मानं ओलीयित्तुं ओसक्खित्तुं न देति, उक्खिण्णत्तं, पग्गण्हाति । तेन पुचं
‘पग्गहनलक्खणं च विरियं’ ति ।

(२१९) अपरो नयो—उत्साहन-लक्खणं विरियं, सहजालधम्मानं उप-
थंमनरस्स, असंसीदनभावपञ्चुपट्टानं, “सविम्भो योनिषो पदहती” [अ० २.११५] ति
वचनतो संवेगपट्टानं, विरियारमवत्पुपट्टानं वा । सम्मा आरद्धं सव्वासं सम्पत्तीनं
मूलं होती ति वेदितव्यं^५ ।

(२२०) सयन्ति एत्ताय, सयं वा सरति, सरणसत्तमेव वा एसा ति सति ।
सा च मुट्ठसत्तस्स अभिमपनतो अप्पितियट्ठेन इन्द्रियं, उपट्टानलक्खणे वा इन्दट्ठं
कारेती ति इन्द्रियं । सति एव इन्द्रियं सतिन्द्रियं^६ ।

(२२१) सा पनेसा अपिलापनलक्खणा सति उपागहनलक्खणा च । यथा
हि रज्जो मण्डागारिको दत्ताविधं खनं गोपयन्ती सायं पातो राजानं इत्सरियसंपत्ति
सल्लक्खापेति सारेति, एवमेव सति कुसलं धम्मं सल्लक्खापेति सारेति । तेनाह थेरो—

१ सी०—सहाय-वित्त-बीजानि; म०—सहाय-वित्त बीजानि. Cf. सु० त्रि० ७७,
१८२; विजु० १४.१४०. २ Cf. निमु० १४.१३७. ३ सि०—पुणुपथंमेन. ४ सि०,
M.-omit. ५ सि०—ओसीदिदं. ६ सि०, म०—दट्टव्यं. ७ Cf. विजु० १४.१४१.

“यथा महाराज रज्जो मण्डागारिको राजानं चक्रवर्तिं सायं पत्तो^१ सरापेति^२—
 ‘एतका देव इत्थी, एतका अस्सा, एतका रथा, एतका पत्तियो, एतकं हिरण्णं,
 एतकं सुवण्णं, एतकं सव्वं सापत्तेय्यं, तं देवो सरा^३’ ति, एवमेव खो महाराज सति
 कुसलधम्मे अपिलापेति— इमे चत्तारो सतिपट्टाना, इमे चत्तारो सम्मपधाना, इमे
 चत्तारो इड्ढिपादा, इमानि पञ्चिन्द्रियानि, इमानि पञ्च बलानि, इमे सत्त बोज्झंगा,
 अयं अरियो अट्ठंगिको मग्गो, अयं समयो, अयं विपस्सनी, अयं विज्जा, अयं
 विमुत्ति, इमे लोकुत्तरा धम्मा ति । एवं खो महाराज अपिलापनलक्खणा सती”
 [मि० ३७] ति ।

(२२२) यथा पन रज्जो चक्रवर्तित्स परिणायकरतनं रज्जो अहिते च
 हिते च अत्ता अहिते अपयापेति, हिते उपयापेति, एवमेव सति हिताहितानं
 धम्मानं गतियो समझेत्वा ‘इमे कायदुक्खितादयो धम्मा अहिता’ ति अहिते धम्मे
 [122] अपनुदेति, ‘इमे कायदुक्खितादयो धम्मा हिता’ ति हिते धम्मे उपगण्हाति ।
 तेनह थरो— ‘यथा महाराज रज्जो परिणायकरतनं रज्जो हिताहितं जानाति ‘इमे
 रज्जो हिता इमे अहिता, इमे उपकाया इमे अनुपकारा’ ति, ततो अहिते अपनुदेति
 हिते उपगण्हाति, एवमेव खो महाराज सति उपपज्जमाना हिताहितानं धम्मानं
 गतियो समझेत्वा ‘इमे धम्मा हिता इमे धम्मा अहिता, इमे धम्मा उपकाया इमे
 धम्मा अनुपकारा’ ति, ततो अहिते धम्मे अपनुदेति हिते धम्मे उपगण्हाति । एवमेव
 खो महाराज उपगण्ढनलक्खणा सती” [मि० ३८] ति ।

(२२३) अपरो पन नयो— अपिलापनलक्खणा सति, असम्मोसनरसा,
 आरक्खपच्चुपट्टाना वित्तयामिमुखीमावपच्चुपट्टाना वा, यिरसञ्जापदट्टाना, कावादि-
 सतिपट्टान-पदट्टाना वा, आरम्मणे दज्जं पत्तिट्ठितत्ता पन एसिका विष, चक्खु-
 द्वारादिरक्खणतो दीवारिको विष च दट्ठब्बा ।

(२२४) आरम्मणे चित्तं सम्मा आधीयति उपेती ति समाधि । सो च
 विक्खेपस्त अभिमम्वनतो अभिपतियट्ठेन इन्द्रियं । अधिकखेपलक्खणे वा इन्दुदं
 करेती ति इन्द्रियं । समाधि देव इन्द्रियं समाधिन्द्रियं । लक्खणादीनि पन^४ स्स
 देहा वुत्तनयेनेव वेदितव्यानि ।

(२२५) पजानाती ति पज्जा । किं पजानाती ति ? ‘इदं दुक्खं’ ति भादिना
 नयेन अरियसत्ताभि । अट्ठकपायं पन ‘पज्जापेती ति पज्जा’ ति वुत्तं । किं ति
 पज्जापेति ? अनिक्खं दुक्खं अनत्ता ति पज्जापेति । सा च अविज्जाय अभि-
 मव्वनतो अभिपतियट्ठेन इन्द्रियं । दस्सनलक्खणे वा इन्दुदं करेती ति पि इन्द्रियं ।
 पज्जा च इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं ।

१ Miln., म०, ति० insert hereafter वसं; सि०— इत्तरियसंपत्ति.
 २ M. reads सं-तरापेति. ३ सि० inserts hereafter इमानि अरियसत्तानि.

(२२६) सा पनेसा ओमासनलक्षणं च पञ्चा पञ्चाननलक्षणं च । यथा हि चतुर्भिर्विधे मेहे रश्मिभागे दीपे जलिते अन्धकारो^१ निरुज्झति आलोको पातु-
चयति, एवमेव ओमासनलक्षणं पञ्चा । पञ्चोमासनो ओमासो नाम नथि । पञ्चवतो हि एकपलंकेन निस्त्रिंशस् दसतद्दशलोकपातु एकालोका होति । तेमाह
येरो— “यथा महाराज पुरितो अन्धकारे मेहे तेलपदीपं पवेसेय्य, पविट्टो पदीपी
अन्धकारं विधमेति^२, ओमासं जनेति, [123] आलोकं विदंसेति^३, पाकटानि च
रूपानि करोति, एवमेव सौ महाराज पञ्चा उपपञ्चमाना अविज्जन्धकारं विधमेति^४,
विज्जोमासं जनेति, आणालोकं विदंसेति, पाकटानि च अरियसञ्चानि करोति ।
एवमेव सौ महाराज ओमासनलक्षणं पञ्चा” [मि०^५ ३९] ति ।

(२२७) यथा पन छेको मिसक्खो आतुरानं सप्पावासप्पायानि भोजनानि^६
जानाति, एवं पञ्चा उपपञ्चमाना कुसलकुसले सेवितम्भासेवितम्बे हीनपणीते कण्ठ-
सुक्के सप्पटिमाग-अण्णटिमागे धम्मे पजानाति । बुद्धं पि चेत्तं धम्मसेनापत्तिना—
“पजानाति पजानाती ति सौ आबुसो तस्मा पञ्चा” ति वुच्चाति । किं च पजानाति?
इदं दुक्खं ति पजानाती” [Cf. म० १.२९२] ति विदधरेत्तत्त्वं । एवमस्सा पञ्चानन-
लक्षणता वेदितव्या ।

(२२८) अपरो नयो— यथासभावपटिवेधलक्षणं पञ्चा; अक्षलित-
पटिवेधलक्षणं वा कुसलितसालित्तउत्पटिवेधो विय । विसयीमासनरंसा पदीपी
विय । असंभोदपचुपट्टाना अरञ्जगतसुदेसको विय ।

(२२९) मनुते इति मनो; विजानाती ति अय्यो । अट्टकथाधरिवा पनाहु—
नाळिया मिनमानो विय, महातुल्लाय धारयमानो विव च, आरम्भणं मिनति पजा-
नाती ति मनो । तदेव मननलक्षणे इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । मनो व इन्द्रियं
मनिन्द्रियं । हेट्ठो वुत्तचित्तस्सेवेत्तं वेदचनं ।

(२३०) पीतिसोमनस्ससंपयोगतो सोमनं मनो अस्सा ति सुमनो । सुमनस्स
भावो सोमनस्स । सत्तलक्षणे इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । सोमनस्समेव इन्द्रियं
सोमनस्सिन्द्रियं । हेट्ठो वुत्तवेदनयेवेत्तं वेदचनं ।

(२३१) जीवन्ति तेन तं-सम्भवुत्तधम्मा ति जीवितं । अनुपालनलक्षणं
इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । जीवितमेव इन्द्रियं जीवितिन्द्रियं^७ । तं पवत्तसन्तता-
धिपतेय्यं होति । सल्लक्षणं दीहि पन अत्तना अविनिस्सुत्तानं^८ धम्मानं अनुपालन-
लक्षणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पवत्तनस्सं, तेसं वेव टप्पपचुपट्टानं, यापयितम्ब-

१ So reads सि० although other authorities read अन्धकारं.
२ सी०— विदंसेति. ३ सि०— विदंसेति ४ Miln. shows slight variations.
५ सि०— भेत्तवज्जानि. ६ M. l. 292 reads पञ्चवा. ७ सी०, म०— वित्तवोमासं.
८ सी०, म०— गतति. ९ इ. १९४-१९७. १० इ. २८४-२८७. ११ See विमु०
२४.५९. १२ सि०— अविनाभूतानं.

धम्मपदद्वानं । सन्ते पि च अनुपालनल्लक्षणारिणिह निज्जने अरिध-[12४]-अवण्णे
 वेव तं ते' धम्मे अनुपालेति उदकं विव उपपलादीनि, यथासकं पचयुण्णने पि च
 धम्मे पाहेति धाती विव कुमां, सर्व-पवत्तितधम्मसन्धनेन पवत्तयति' निवामको
 विर्यं, न मज्झतो उदं पवत्तयति अचनो च पवत्तयितव्वानं च अमाया, न मंगवत्तणे
 ठपेति सर्वं भिज्जमानत्ता खीयमानो विव वट्टिस्नेहो दीपस्सिं । न च अनुपालन-
 पवत्तनटपनानुमावविरहितं यथायुत्तकण्णे तस्स तस्स साधनतो ति दट्ठव्वं ।

(२३२) सम्मादिट्ठि-आदीसु दस्सनेट्ठेन सम्मादिट्ठि । अभिनिरोपनेट्ठेन
 सम्मासंकप्पो, फण्हनेट्ठेन सम्मावायामो, उपपदानेट्ठेन सम्मासत्ति, अविकल्हे-
 ण्णनेट्ठेन सम्मासमाधि वेदितव्वो । वचनत्थो पन सम्मा पस्सति, सम्मा वा ताप
 पस्सन्ती ति सम्मादिट्ठि । सम्मा संकप्पेति, सम्मा वा तेन संकप्पेन्ती ति सम्मा-
 सङ्कप्पो । सम्मा वायामेति, सम्मा वा तेन वायमन्ती ति सम्मावायामो । सम्मा
 सरति, सम्मा वा ताप सरन्ती ति सम्मासत्ति । सम्मा समाधियति, सम्मा वा तेन
 समाधियन्ती ति सम्मासमाधि । अपि च, पत्ताया सुन्दरा वा दिट्ठि सम्मादिट्ठी ति ।
 इमिना पि नयेन तेसं वचनत्थो वेदितव्वो । लक्खणादीनि पन हेट्ठा वुत्तानेव ।

(२३३) सद्धाबलादीसु पि सद्धादीनि वुत्तथानेव । अकम्पियट्ठेन पन बलं ति
 वेदितव्वं । एवमेतसु अस्सद्वि वे न कम्पती ति सद्धाबलं । कोत्तव्वे न कम्पती ति
 विरियबलं । मुट्ठसव्वे न कम्पती ति सत्तिबलं । उद्वन्चे न कम्पती ति समाधि-
 बलं । अविज्जाय न कम्पती ति पञ्चाबलं । अहिरिके न कम्पती ति हिरिबलं ।
 अनोत्तप्पे न कम्पती ति ओत्तर्प्यबलं ति । अयं उमयपदवसेन अत्यवण्णना होति ।

(२३४) तथ पुरिमानी पञ्च हेट्ठो ल्लखणादीहि पक्काशितानेव । पच्छिमद्वये
 कायदुच्चरितादीहि हिरियती ति हिरि; लज्जायेतं अधिवचनं । तेहि येव ओत्ताप्यती
 ति ओत्तप्यं; पापतो उब्बेगस्सेतं अधिवचनं । तेसं नानाकरणदीपनार्थं 'समुद्धान-
 अधिपति-लज्जा-भय-लक्खणेन वा' ति इमं मातिकं ठपेत्वा [125] अयं विचार-
 कथा वुत्ता — अज्झत्तसमुद्धाना हिरि' नाम; बहिद्वासमुद्धानं ओत्तप्यं नाम ।
 अत्ताधिपति हिरि नाम; लोकाधिपति ओत्तप्यं नाम । लज्जासमावसण्ठिता हिरि
 नाम; भयसमावसण्ठितं ओत्तप्यं नाम । सण्णट्ठिसवल्लक्षणा हिरि नाम; वज्ज-
 भीरुकमपदस्साविल्लक्षणं ओत्तप्यं नाम ।

(२३५) तथ अज्झत्तसमुद्धानं हिरि चत्थि कारणेहि समुद्धानेति — जार्ति
 पचवेक्खित्वा, वयं पचवेक्खित्वा, तूरमावं पचवेक्खित्वा, बाहुसव्वं पचवेक्खित्वा ।
 कयं ? 'पापकरणं नामेतं न जातिसव्वानं कम्मं, हीनजचानं केवहादीनं इदं कम्मं ।

१ सि०-सन्ते. २ सी०, म०-पवत्तति. २ सि० adds after this नाव,
 x Also see ३.२४० below. ५ ३.२१३-२२८; See विष्णु० १४.१४२.

मादिसस्स^१ जातिसम्पत्तस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं^२ ति, एवं ताव जातिं पचवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं दहरेहि कत्तव्यं कम्मं, मादिसस्स जये डितस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं^३ ति, एवं वयं पचवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं दुब्बलजातिकानं कम्मं, न सूरमावानं^४ । मादिसस्स सूरमावसंपन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं^५ ति, एवं सूरमावं पचवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं अण्डबालानं कम्मं, न पण्डितानं । मादिसस्स पण्डितस्स बहुसुतस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं^६ ति, एवं बाहुसच्चं पचवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । एवं अज्झत्तसमुद्धानहिरिं चतूहि कारणेहि समुट्ठापेति । समुट्ठापेत्वा च पन अत्तनो चित्ते हिरिं पवेसेत्वा पापकम्मं न करोति । एवं अज्झत्तसमुद्धानां हिरि नाम होति ।

(२३६) कथं बहिद्वासमुद्धानं ओत्तणं नाम ? 'सचे त्वं पापकम्मं करिस्ससि चतुसु परिससु गरहणत्तो मविस्ससि ।

गरहिरत्तन्ति तं विष्णू असुप्पि नामरिक्को यथा ।

वज्जितो सीलवन्तोहि कथं मित्तसु करिस्ससी^७ ति ॥

एवं पचवेक्खन्तो हि बहिद्वासमुद्घितेन ओत्तणेन पापकम्मं न करोति । एवं बहिद्वासमुद्धानं ओत्तणं नाम होति ।

(२३७) कथं अत्ताधिपति हिरि नाम ? इधेकच्चो कुलपुत्तो [126] अत्तानं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा 'मादिसस्स^८ सद्दापव्वचित्तस्स बहुसुतस्स धुतवादस्स न युत्तं पापकम्मं कातुं^९ ति पापकम्मं न करोति । एवं अत्ताधिपति हिरि नाम होति । तेनाह भगवा— "सो अत्तानं एव अधिपतिं जेट्ठकं करित्वा अकुसलं पज्जहति कुसलं भावेति, सावज्जं पज्जहति अनवज्जं भावेति, सुदं अत्तानं परिहरती" [Cf. अं० १.१४८] ति ।

(२३८) कथं लोकाधिपति ओत्तणं नाम ? इधेकच्चो कुलपुत्तो लोकं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा पापकम्मं न करोति । यथाह— "महा लो पनायं लोकसंनिवासी । महन्तस्मिं लो पन लोकसंनिवासे सन्ति समणब्राह्मणा इद्धिमन्तो दिव्वचक्खुका पवित्तविदुनो, ते दूरतो पि पस्सन्ति, आसज्जा पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पज्जानन्ति, ते पि मे एवं जानिस्सन्ति 'पस्सथ मो इमं कुलपुत्तं, सद्दाय अगास्समा अनगारियं पव्वजितो समानो वीकिण्णो विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मेही' ति । सन्ति देवता इद्धिमन्तियो दिव्वचक्खुका पवित्तविदुनियो । ता दूरतो पि पस्सन्ति, आसज्जा पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पज्जानन्ति, ता पि मे एवं जानिस्सन्ति 'पस्सथ मो इमं कुलपुत्तं, सद्दाय अगास्समा अनगारियं पव्वजितो समानो वीकिण्णो

१ M. मादिसस्स throughout in this para. २ सि०— omit.

विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मोही^१ ति सो लोकं येव अभिपत्तिं जेट्ठकं कत्वा
अकुसलं पज्जहति कुसलं भावेति, तावज्जं पज्जहति अनवज्जं भावेति, मुद्धं अत्तानं
परिहरती^२ [अ० १.१४८] ति । एवं लोकाभिपत्ति ओत्तपं नाम होति ।

(२३९) लज्जासमावसण्ठिता हिरे, मयसमावसण्ठितं ओत्तपं ति । एत्थ
पन लज्जा ति लज्जनाकारो; तेन समावेन सण्ठिता हिरे । मयं ति अपायमयं;
तेन समावेन सण्ठितं ओत्तपं । तदुभयं पि पापरिवज्जने पाकटं होति । एकच्चो
हि, यथा नाम एको कुलुषो उच्चारपस्सावादीनि करोन्तो लज्जितव्यवृत्तकं एकं
दिस्वा लज्जनाकारप्पत्तो मवेय्य हील्लितो^३, एवमेव अज्जत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमित्वा
पापकम्मं न करोति । एकच्चो अपायमयभीतो हुत्वा पापकम्मं न करोति । तत्रिदं
ओपम्मं—यथा हीसु अयोमुल्लेसु एको सीतलो मवेय्य गूथमन्निखतो, एको उण्हो
आदिच्चो । तत्थ पण्डितो सीतलं गूथमन्निखतत्ता जिमुच्छन्तो न गण्हाति, इतरं
दाहमयेन । तत्थ सीतलस्स गूथमन्निखतत्ता जिमुच्छाय अगण्हने विष अज्जत्तं
लज्जिधम्मं ओक्कमि-[127]-त्वा पाप्पस्स अकरणं । उण्हस्स दाहमयेन अगण्हने विष
अपायमयेन पाप्पस्स अकरणं नेदितव्वं ।

(२४०) सप्पटिस्सवलक्खणा हिरे, वज्जमीरुक्कमयदरसाविलक्खणं ओत्तपं
ति । इदं पि द्वयं पापरिवज्जने एव पाकटं होति । एकण्णो हि जातिमहत्तपच्च-
वेक्खणा सत्थुमहत्तपच्चवेक्खणा दायज्जमहत्तपच्चवेक्खणा लज्जसाचारिमहत्तपच्च-
वेक्खणा ति चतुर्हि कारणेहि सप्पटिस्सवलक्खणं हिरे समुट्ठापित्वा पापं न करोति ।
एकच्चो अत्तानुवादमयं परानुवादमयं दण्डमयं दुग्गातिमयं ति चतुर्हि कारणेहि
वज्जमीरुक्कमयदस्ताविलक्खणं ओत्तपं समुट्ठापित्वा पापं न करोति । तत्थ जाति-
महत्तपच्चवेक्खणादीनि चैव अत्तानुवादमयादीनि च विधारेत्वा कथेतव्वानी ति ।

(२४१) न लुब्भन्ति एतेन, सयं वा न लुब्भति, अलुब्भनमत्तमेव वा तं
ति अलोमो । अदोसामोहेसु पि एतेव नयो । तेषु अलोमो आरम्भणे चित्तस्स
अगोपलक्खणो, अलमाभावलक्खणो वा कमलदले जलविन्दु विष । अपरिग्राहणै-
रसो मुत्तमिक्खु विष । अनल्लीनभावपञ्चुपट्ठानो अनुचिमि पतितपुरिसो विष ।
अदोसो अचण्डिककलक्खणो, अविरोपलक्खणो वा अनुकूलमित्तो विष । आपात-
वितपरसो परिळाहविनपरसो वा चन्दनं विष । सोममातपञ्चुपट्ठानो पुण्णचन्दो
विष । अमोहो लक्खणादीहि हेट्ठो पण्णिन्द्रवपदे विभावितो^४ एव । इमेसु पन तीसु
अलोमो मण्णेरमलस्स पटिपक्खो, अदोसो दुस्सील्यमलस्स, अमोहो कुसलेसु धम्मेषु
अमाधनाय । अलोमो चेत्य दानहेतु, अदोसो सीलहेतु, अमोहो भावनाहेतु ।

१ M. पीडिता, सि०— निहता लज्जितो. २ See VbhCm. 281.
३ A. ii. 121, VbhCm. 502. ४ अत० यो०— अगुतरट्ठकवाय बुद्धोत्ता-
पविन दुत्तमयेन । See ACm. iii. 123 (on A. ii. 121) for the latter.
५ सी०, M. — अपरिग्राह०. ६ See १.२२५-२८. ७ सि०— द्वितो.

(२४२) तेषु अलोभेन अनधिकं गण्हाति, दुष्टस्स अधिकमाहणतो । अदोसेन अनूनं, दुष्टस्स ऊनमाहणतो । अमोहेन अविपरीतं, मूब्धस्स विपरीतमाहणतो । अलोभेन चेत्य विजमानं दोसं दोसतो व धारेन्तो दोसे पवत्तति; दुद्धो हि दोसं पटिच्छादेति । अदोसेन विज्जमानं गुणं गुणतो धारेन्तो गुणे पवत्तति; दुद्धो हि [128] गुणं मक्खेति । अमोहेन याथावसभावं^१ याथावसभावतो^२ धारेन्तो याथावसभावं^३ पवत्तति । मूब्धो हि 'तच्छमत्तच्छं अतच्छं तच्छं' ति गण्हाति । अलोभेन च पियविपर्योगदुक्खं न होति, दुष्टस्स पियसमावतो पियविपर्योगासहनतो च । अदोसेन अपियसंपर्योगदुक्खं न होति, दुष्टस्स अपियसमावतो अपियसंपर्योगासहनतो च । अमोहेन इच्छिताव्यामदुक्खं न होति, अमूब्धस्स हि 'तं कुत्तेच लब्भा' ति एवमादि-पर्यवेक्खणसमावतो^४ । अलोभेन चेत्य जातिदुक्खं न होति, अलोभस्स तण्हापटिक्खत्ता तण्हामूलकत्ता च^५ जातिदुक्खस्त । अदोसेन जरादुक्खं न होति, तिरस्खदोसस्स खिण्णजरासंभवतो^६ । अमोहेन मरणदुक्खं न होति, संमोह-मरणं हि दुक्खं, न च तं अमूब्धस्स होति ।

(२४३) अलोभेन च गहङ्गानं, अमोहेन पन्चनितानं, अदोसेन पन सन्वेसं पि सुखसंवासता होति । वित्तेसतो चेत्य अलोभेन 'पेत्तिवित्तये उपपत्तिं' न होति । येमुप्येन हि सत्ता तण्हाय पेत्तिवित्तयं उपपज्जन्ति, तण्हाय च पटिक्खन्तो अलोभो । अदोसेन निरये उपपत्तिं न होति । दोसेन हि चण्डजातितायं दोससदिसं निरयं उपपज्जन्ति । दोसरस्य च पटिक्खन्तो अदोसो । अमोहेन तिरच्छानयोनियं निब्बन्ति न होति । मोहेन हि निच्छं संमूब्धं तिरच्छानयोनिं उपपज्जन्ति । मोहपटिक्खन्तो च अमोहो । एतेसु अलोभो रागवसेन उपगमनस्स अयावकरो, अदोसो दोसवसेन अपगमनस्स, अमोहो मोहवसेन मज्झस्तभावस्स । तीहि पि चेतेहि यथापटिपाटिवा नेक्खम्मसज्जा अव्यापादसज्जा अविहिंससज्जा ति इमा तिस्रो सज्जा होन्ति । असुभसज्जा अप्पमाणसज्जा जातुसज्जा ति इमा च तिस्रो सज्जा होन्ति ।

(२४४) अलोभेन पन काममुखल्लिकानुयोगन्तस्स, अदोसेन अत्तकिलमथानुयोगन्तस्स परिचज्जनं होति; अमोहेन मज्झिमाय पटिपत्तिया पटिपज्जनं । तथा अलोभेन अभिज्झाकावगन्धस्स पमेदनं होति, अदोसेन स्वापादकावगन्धस्स, अमोहेन सेतगन्धद्वयस्स । पुरिमामिं च द्वे सतिपट्ठानामिं पुरिमामं द्विभं आनुमानेन, पच्छिमामिं पच्छिमस्तेव आनुमानेन इज्जन्ति । अलोभो चेत्य आरोम्वरस पचयो होति; अलुब्धो हि लोमनीयं पि अतप्पायं न सेयति, तेन सो अरोमो होति । [129] अदोसो योव्वनरस; अदुद्धो हि बलिपालितावहेन दोसगिणा अब्बम्मानो

१ सी०, M.- यथासमायं. २ सी०, M.- यथावतो. ३ सी०, M.- यथासमाये.
४ सी०- सम्भवतो. ५ M.- वा. ६ सि०- समावतो. ७ सी०, M. read क्वपि
उपपज्जन्ति throughout.

दीप्पत्तं पुवा होति । अमोहो दीपायुक्ताय; अमूळ्हो हि हिताहितं अत्ता अहितं परिषज्जन्तो हितं च पटित्तेवमानो दीपायुक्तो होति । अलोमो चैत्य भोगसम्पत्तिवा पच्चयी होति, चायेन हि भोगपटिलामो । अदोसो भित्तसम्पत्तिवा, मेत्ताव भित्तानं पटिलामतो चैव अपरिहामितो च । अमोहो अत्तसम्पत्तिवा, अमूळ्हो हि अत्तनो हितमेव करोन्तो अत्तानं सम्पादेति । अलोमो च दिव्वविहारस्स पच्चयी होति, अदोसो ब्रह्मविहारस्स, अमोहो अरिविहारस्स ।

(२४५) अलोमेन चैत्य सकप्पस्सेसु सत्तसंखारेसु निब्बुतो होति, तेसं विना-
सेन अभिसंगहेतुकस्स दुक्खस्स अमावा; अदोसेन परप्पस्सेसु, अदुट्ठस्स वेरीसु पि वेरिस्सप्पाय अमावतो; अमोहेन उदासीनपस्सेसु, अमूळ्हस्स सव्वाभिसंगतार्यं अमावतो । अलोमेन अनिच्चदस्सनें होति; तुदो हि उपमोगासाय अनिच्चे पि संखारे अनिच्चतो न पस्सति । अदोसेन दुक्खदस्सनें; अदोसज्झासयो हि परिच्चत्त-
आघातपशुपरिगहो संखारे येव दुक्खतो पस्सति । अमोहेन अनत्तदस्सनें; अमूळ्हो हि माधापगट्ठैकुसलो अपरिणायकं सन्धपञ्चकं अपरिणायकतो मुज्जति । यथी च एतेहि अनिच्चदस्सनादीनि एवमेवेते पि अनिच्चदस्सनादीहि होन्ति । अनिच-
दस्सनेन हि अलोमो होति, दुक्खदस्सनेन हि अदोसो, अनत्तदस्सनेन अमोहो । को हि नाम 'अनिच्चमिदं' ति सम्मा जत्वा तत्तत्थाय पिदं उप्पादेय्य, संखारे वा 'दुक्खा' ति जानन्तो अपरं पि अचन्तं तिखिणं कोधदुक्खं उप्पादेय्य, अत्तमुज्जतं च बुद्धिश्चा पुन संमोहं आपज्जेय्या ति ? ।

(२४६) नामिज्जायती ति अनभिज्झा । कायिकचेतसिकसुखं इधलोक-
परलोकहितं गुणानुभावपटिलद्धं किञ्चित्तद् च न व्यापादेती ति अज्जापादो । सम्मा पस्सति, सोमना वा दिट्ठी ति सम्मादिट्ठि । अलोमादीनं देव तानि नामानि । हेट्ठी पनेते धम्मा मूलवसेन गहिता, इध कम्मपयवसेना ति वेदितव्वा ।

(२४७) हिरौत्तपानि पि हेट्ठी बलवसेन गहितानि, इध लोकपालवसेन ।
लोकं हि इमे द्वे धम्मा पालेन्ति । यथाह— "द्वे'मे भिक्खवे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । कतमे द्वे ? हिरि च ओत्तपं च । इमे लो भिक्खवे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । सचे भिक्खवे [130] द्वे सुक्का धम्मा लोकं न पालेय्युं, न विष पज्जा-
येथ माता ति वा, मातुच्छा ति वा, मातुलानी ति वा, आचरियमरिया ति वा,
गरुनं दारा ति वा । संभेदं लोकी अगमिस्स यथा अजेळका कुक्कुटसूकरा गोण-
सिगाली । वस्मा च लो भिक्खवे इमे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति, तस्मा
पज्जायति माता ति वा मातुच्छा ति मातुलानी ति वा आचरियमरिया ति वा
गरुनं दारा ति वा" [अ० १.५१, इति ० § ४२] ति ।

१ M.—सम्मातिरुक्ताय, २ ति०—वधातमाव०. ३ सी०, M.—यानि. ४ ३.२४१-
२४५. ५ See 3,233 above. ६ See चित्तु० १४.१४१. ७ सी०— तिगाळा.

(२४८) कायपस्सम्भनं कायपस्सद्धि । चित्तपस्सम्भनं चित्तपस्सद्धि । कायो हि चैव वेदनादयो तयो लब्धौ । उभो पि पनेता एकतो कला कायचित्त-
दरयवृत्तमलक्खणा कायचित्तपस्सद्धिद्वौ, कायचित्तदरयनिम्मद्वनरसा, कायचित्तानं
अपरिपिन्दनसीतिभावपञ्चुपट्टाना, कायचित्तपट्टाना । कायचित्तानं अवृत्तमकर-
उद्धवादिक्किलेसपटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा । कायस्स लहुभावो कायलहुता । चित्तस्स
लहुभावो चित्तलहुता । ता कायचित्तगरुमाववृत्तमलक्खणा, कायचित्तगरुमाव-
निम्मद्वनरसा, कायचित्तानं अदग्धनतापञ्चुपट्टाना, कायचित्तपट्टाना । काय-
चित्तानं गरुमावकर्थानामिद्धादिक्किलेसपटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा । कायस्स मुदुभावो
कायमुदुता । चित्तस्स मुदुभावो चित्तमुदुता । ता कायचित्तथदभाववृत्तम-
लक्खणा, कायचित्तथदभावनिम्मद्वनरसा, अप्पटिघातपञ्चुपट्टाना, कायचित्त-
पट्टाना । कायचित्तानं थदभावकर-दिट्ठिमानादिक्किलेस-पटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा ।

(२४९) कायस्स कम्मञ्जभावो कायकम्मञ्जता । चित्तस्स कम्मञ्ज-
भावो चित्तकम्मञ्जता । ता कायचित्त-अकम्मञ्जभाववृत्तमलक्खणा, काय-
चित्त-अकम्मञ्जभावनिम्मद्वनरसा, कायचित्तानं आरम्भणकरजसम्पत्तिपञ्चुपट्टाना,
कायचित्तपट्टाना । कायचित्तानं अकम्मञ्जभावकरावतेसनीवरणपटिपक्खमूता ति
दट्ठव्वा । ता पसादनीयवत्थुसु [131] पसादावहा, हितकिरियासु विनियोगक्खे-
मावावहा सुक्खविसुद्धि विद्या ति दट्ठव्वा । कायस्स पागुञ्जभावो कायपागु-
ञ्जता । चित्तस्स पागुञ्जभावो चित्तपागुञ्जता । ता कायचित्त-भगेलञ्ज-
भावलक्खणा, कायचित्तभगेलञ्जनिम्मद्वनरसा, निरादीनवपञ्चुपट्टाना, कायचित्त-
पट्टाना । कायचित्तभगेलञ्जकर-अस्सद्धियादिक्किलेस-पटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा ।
कायस्स उज्जुकभावो कायुज्जुकता । चित्तस्स उज्जुकभावो चित्तुज्जुकता । ता काय-
चित्तअज्जवलक्खणा, कायचित्तकुटिलभावनिम्मद्वनरसा, कायचित्तानं अजिहता-
पञ्चुपट्टाना, कायचित्तपट्टाना । कायचित्तानं कुटिलभावकर-मावासाट्येव्यादिक्किलेस-
पटिपक्खमूता ति दट्ठव्वा ।

(२५०) सरती ति सति । सम्पजानाती ति सम्पजञ्जं; समन्ततो
पकरोहि जानाती ति अत्थो । सात्थकसम्पजञ्जं सत्थायसंपजञ्जं गोचरसम्पजञ्जं
असम्मोहसम्पजञ्जं ति इमेसं त्रैतुजं पन'रसं वसेन भेदो वेदितव्यो । लक्खणादीनि
च तेषं सतिन्द्रिय-पञ्चिन्द्रियेषु वुत्तयेनेव वेदितव्यानि । इति देहा वुत्तमेवेतं धम्म-
द्वयं पुन इमस्मिं ठाने उपकारवसेन गहितं । कामन्धवादयो पञ्चनीकधम्मे समेती
ति समयो । अनिचादिवसेन विविधेहि आकरोहि धम्मे परत्तती ति विपस्सता ।

१ See १.२१५; also विनु० १४.१४४-१४९. २ M. - कायचित्तधम्म^०.
३ DCm. i.183ff. - VbhCm. 347ff. ४ See ३.५२१-२२३; ३.२५०-२५८.

पञ्चा'वेद्या अथतो । इमेसं पि द्वित्रं लक्षणादीनि हेतुं वृत्तानेव । इध पनेते गुमानद्वयसेन गहिता । सहजातधम्मे पम्माहाती ति पम्माहो । उद्धञ्चसंस्तारस्स विक्खेपस्स पटिप्पलभायतो न-विक्खेपो ति अविक्खेपो । एतेसं पि लक्षणादीनि हेतुं वृत्तानेव । इध पनेतं पदद्वयं विरियसमाविबोजनभाय गहितं ति वेदितव्यं ।

(२५१) ये वा पन तस्मिं समये अञ्जे पि अत्थि पटिच्चसमुपपन्ना अरूपिणो धम्मा, इमे धम्मा कुसला ति 'फस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती' ति न केवलं पदपटिपाटिया उद्दिष्टा इमे परोपण्णासधर्मा एव, अथ खो न-[132]-स्मिं समये कामावचरं सिहितुकं सोमनस्सहगतं पटमं असंखारिकं महाचित्तं उत्पन्नं होति, तस्मिं समये ये वा पन अञ्जे पि तेहि येव फस्सादीहि सम्पपुत्ता हुत्वा पवत्तमाना अत्थि, अत्तनो अत्तनो अनुरूपं पञ्चयं पटिच्च समुपपन्ना रूपाभायेन अरूपिणो, समावतो उपलब्धमाना धम्मा सञ्जे पि इमे धम्मा कुसला ।

(२५२) एत्तावता चित्तद्वयसेन पालियं आलुब्धे परोपण्णासधर्मे दीपेत्वा ये-वा-पनकवसेन अपरे पि नव धम्मे धम्मराजा दीपेति । तेषु तेषु हि मुत्तपदेसु 'छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्झत्तता करुणा मुदुता कायदुच्चरितविरति वचीदुच्चरितविरति मिच्छाजीवविरती' ति इमे नव धम्मा पज्जायन्ति । इमस्मिं वा पि महाचित्ते कलुक्कम्पताकुसलपम्भच्छन्दो अत्थि, चित्तद्वयसेन पन पालिं न आलुब्धो । सो इध ये-वा-पनकवसेन गहिता । अधिमोक्खो अत्थि, मनसिकारो अत्थि, तत्र-मज्झत्तता अत्थि । मेत्तापुब्बभागो अत्थि; सो अदोसे गहिते गहितो एव होति । करुणापुब्बभागो अत्थि, मुदितापुब्बभागो अत्थि । उपेक्खापुब्बभागो अत्थि; सो पन तत्रमज्झत्तताय गहिताय गहितो एव होति । सम्मावाचा अत्थि, सम्मा-कम्मन्तो अत्थि । सम्माआजीवी अत्थि; चित्तद्वयसेन पालिं न आलुब्धो । सो पि इध ये-वा-पनकवसेन गहितो ।

(२५३) इमेसु पन नवसु छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्झत्तता ति इमे चत्तारो व एकक्खणे लब्धन्ति, वेद्या नानक्खणे । यदा हि इमिना चित्तेन मिच्छापाचं पजहति, विरतिवसेन सम्मापाचं पूरेति, तदा छन्दावयो चत्तारो, सम्मावाचा चा ति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । यदा मिच्छाकम्मन्तं पजहति, विरतिवसेन सम्माकम्मन्तं पूरेति ... पे० ... मिच्छाआजीवं पजहति, विरतिवसेन सम्माआजीवं पूरेति, यदा करुणाय परिकम्मं करोति ... पे० ... मुदिताय परिकम्मं करोति, तदा छन्दावयो चत्तारो, मुदिता-पुब्बभागो चा ति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । इतो पन मुञ्जित्वा, दानं देन्तस्स सीलं पूरेन्तस्स योरो कम्मं करोन्तस्स

१ See ३.२११-१२; ३.२२६-२३८. २ See ३.२१८-१९; ३.२११-२१२.

३ See ३.१९० above and the note on it; also ३.२५२, २५६, २५५, ३०९, ३०८, ३१३. ४ सी०, म०- नावाक्खणे.

चत्तारि अपण्णकज्ज्ञानेव लब्धमन्ति ।

(२५४) एवमेतेषु नवसु ये-वा-यनकधम्मेषु 'छन्दो'ति क्तुकम्पतायेतं अधिवचनं । तस्मा सो क्तुकम्पतालकखणो छन्दो, आरम्भणपरिवेसनरसो, आरम्भणेन अस्थि-[133]-कतापचुपट्टानो । तदेव^१स्स पट्टानं । आरम्भणगहणे चायं चैतसो हाथप्पसारणं विद्य दट्ठव्वो । अधिमुत्तनं 'अधिमोक्खो' । सो सन्निट्टानलकखणो^२, असंसप्पनरसो, निच्छयपचुपट्टानो सन्निट्टातव्यधम्मपट्टानो । आरम्भणे निच्चलमायेन इन्द्रखीलो विद्य दट्ठव्वो । किरिया कारो, मनसिं कारो^३ 'मनसिकारो' । पुरिममनतो विसदिस्सं मनं करोतीति पि मनसिकारो । स्वायं आरम्भणपटिपादको वीधिपटिपादको जवनपटिपादकोति तिप्पकारो । तथ आरम्भणपटिपादको मनसिं करोतीति मनसिकारो । सो सारणल्लक्खणो, सम्पयुत्तानं आरम्भणे सम्पयोजनरसो, आरम्भणाभिमुखमावपचुपट्टानो, संसारवत्तन्वपरिवापज्जो । आरम्भणपटिपादकत्तेन संपयुत्तानं साराथि विद्य दट्ठव्वो । वीधिपटिपादकोति पन पञ्चद्वारापज्जनरस्सेतं अधिवचनं । जवनपटिपादकोति मनोद्वारावज्जनरस । न ते इव अधिप्पेता ।

(२५५) तेषु धम्मेषु मज्झत्तसो 'तत्रमज्झत्तता' । सा चित्तचेतसिकानं समवाहितलक्खणा, ऊनाधिकनिवारणरसा, पम्पपातुपच्छेदनरसा वा; मज्झत्तमावपचुपट्टाना । चित्तचेतसिकानं अव्युपेक्खनवसेन सम्पयवत्तानं आजानेत्थानं अव्युपेक्खनसारथि विद्य दट्ठव्वो । 'करुणा मुदिता' ब्रह्मविहारानिरेसे^४ आधिमच्चिरन्ति । केवलं हि ता अप्पनापत्ता रुप्पवचरा, इव कामावचराति अपमेव विसेसो । कायदुच्चरिततो विरति 'कायदुच्चरितविरति' । सेसपदद्वयेपि एतेषु नवो । लक्खणादितो पनेता तिरसो पि कायदुच्चरितादिवत्पूनें अभीतिकमलकखणा; अमहनलक्खणाति वुत्तं होति । कायदुच्चरितादिवत्पुतो संकीचनरसा, अकिरियपचुपट्टाना, तद्धा-दिरोत्तप्प-अप्पिच्छतादिगुणपट्टाना । पापकिरियतो पि चित्तरस विमुखमावमृताति दट्ठव्वो ।

(२५६) इति फस्सादीनि छ-पञ्चासै ये-वा-यनकवसेन वुत्तानि नवाति सव्धानि पि इमस्मिं धम्मदेखारे पञ्चसट्ठि धम्मपदानि भवन्ति । तेषु एकलक्खणे कदाचि एकसट्ठि भवन्ति, कदाचि समसट्ठि । तानि हि सम्मापाचापूर्णादिवसेन वुत्तानि । उप्पत्तिर्यं पञ्चसु ठानेषु एकसट्ठि भवन्ति । तेहि मुत्ते एकरिंमं ठाने समसट्ठि

१ See विष्ट० १४.१५०. २ See विष्ट० १४.१५१. ३ See विष्ट० १४.१५२. ४ सो०, सि० सारम्मण^०. ५ See विष्ट० १४.१५३. ६ See ३.३१९-४१६. Cf. Vis. ix. 92, 94, 95. ७ See note 9 on §1; also ३.४३, १५७, २५१, २५२ above. ८ सि०-पवत्तिर्यं.

भवन्ति । [134] उपेत्या पन ये-वा-पनके पालियं यथावर्तवसेन गच्छमानानि लपञ्जासा न्व होन्ति । अगदित्थगहणेन पनेत्थ फस्सपञ्चकं, वित्तको विचारी पीति चित्तेकग्गता, पञ्चिन्द्रियानि, हिरिवलं ओत्तपपलं ति द्वे बलानि, अलोमो अदोसो ति द्वे मूलानि, कायप्ससद्धि चित्तप्ससद्धी ति आदयो द्वादस धम्मा ति समत्तिस धम्मा होन्ति ।

(२५७) तेसु समत्तिसाय धम्मेषु अट्टारस धम्मा अविमत्तिका होन्ति, द्वादसधम्मा सविमत्तिका । कतमे अट्टारस ? पस्सो पञ्जा चेतना विचारी पीति जीवितिन्द्रियं, कायप्ससद्धिआदयो द्वादसा ति इमे अट्टारस अविमत्तिका । वेदना चित्तं वित्तको चित्तेकग्गता, सद्धिन्द्रियं विरियिन्द्रियं सतिन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं, हिरिवलं ओत्तपपलं, अलोमो अदोसो ति इमे द्वादस सविमत्तिका । तेसु सत्त धम्मा द्वीसु ठानेसु विमत्ता, एको तीसु, द्वे चत्तसु, एको छसु, एको सत्तसु ठानेसु विमत्तो ।

(२५८) कथं ? चित्तं वित्तको सद्धा हिरि ओत्तपं अलोमो अदोसो ति इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विमत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चकं पत्वा चित्तं होती ति वुत्तं, इन्द्रियानि पत्वा गनिन्द्रियं ति । वित्तको ज्ञानज्ञानि पत्वा वित्तको होती ति वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासंक्कणो ति । सद्धा इन्द्रियानि पत्वा सद्धिन्द्रियं होती ति वुत्ता, बलानि पत्वा सद्धावलं ति । हिरि बलानि पत्वा हिरिवलं होवी ति वुत्ता, लोकपालदुकं पत्वा हिरि ति । ओत्तप्ये वि एतेष्व नयो । अलोमो मूलं पत्वा अलोमो होती ति वुत्तो, कम्मपयं पत्वा अनभिक्खा ति । अदोसो मूलं पत्वा अदोसो होती ति वुत्तो, कम्मपयं पत्वा अन्यापादो ति । इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विमत्ता ।

(२५९) वेदना फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानज्ञानि पत्वा सुखं ति, इन्द्रियानि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियं ति । एवं एको धम्मो तीसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६०) विरियं पन इन्द्रियानि पत्वा विरियिन्द्रियं होती ति वुत्तं, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मावायामी ति, बलानि पत्वा विरियवलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा पग्गादो ति । सति पि इन्द्रियानि पत्वा सतिन्द्रियं होती ति वुत्ता, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासती ति, बलानि पत्वा सतिवलं ति, [135] उपफारदुकं पत्वा सति होती ति वुत्ता । एवं इमे द्वे धम्मा चत्तसु ठानेसु विमत्ता ।

(२६१) समधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तस्सेकग्गता होती ति वुत्तो, इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रियं ति, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासमार्थी ति । बलानि पत्वा समाधिवलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा समथो अविकसेपो ति । एवमयं एको धम्मो छसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६२) पञ्जा पन इन्द्रियानि पत्वा पञ्चिन्द्रियं होती ति वुत्ता, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मादिट्ठी ति, बलानि पत्वा पञ्जावलं ति, मूलानि पत्वा अमोहो ति, कम्म-

१ सि०-पञ्चसद्धि^०, PTS-वज्जानुत्त^०. २ M., PTS, सि० read here also पिट्ठिदुकं.

पयं पत्वा सम्मादिट्ठी ति, पिट्ठिदुकं पत्वा संयज्जं विपत्तना ति । एवं एको धम्मो सत्तनु ढानेसु विमणो ।

(२६३) सचे पन कोचि वदेस्य— 'एत्थ अपुच्चं नाम नत्थि, हेट्ठा गदित-
मेव ण्हिवा तस्मिं तस्मिं ढाने पवं पूरितं, अननुसन्धिका कथा उपपटिमाटिषा
चोरेहि आमतमण्डसदिता, गोयूरेन गतमग्गे आलुळिततिणसदिता अजानित्वा
कथिता' ति, सो 'मा हेवं' ति पटितेवेत्वा वत्तव्वो— 'बुढानं देसना अननु-
सन्धिका नाम नत्थि, तानुसन्धिका होति । अजानित्वा कथिता पि नत्थि, सव्वा
जानित्वा कथिता येव । सम्मासंबुद्धो हि तेसं तेसं धम्मनं किञ्च जानाति, ते
जत्वा किञ्चवसेन विमत्तिं आरोपेत्तो अट्ठारस धम्मा एकेककिञ्चा ति जत्वा एके-
कस्मिं ढाने विमत्तिं आरोपेसि । सत्त धम्मा द्वे-द्वे-किञ्चा ति जत्वा द्वीसु ढानेसु
विमत्तिं आरोपेसि । वेदना ति-किञ्चा ति जत्वा तीसु ढानेसु विमत्तिं आरोपेसि ।
विस्सियसतीनं चत्तारि चत्तारि किञ्चानी ति जत्वा चत्तु चत्तुसु ढानेसु विमत्तिं
आरोपेसि । समाधि छ-किञ्चा ति जत्वा छसु ढानेसु विमत्तिं आरोपेसि । पञ्चा
सणकिञ्चा ति जत्वा सत्तनु ढानेसु विमत्तिं आरोपेसि' ।

(२६४) तविदं ओपम्मं— एको किर पण्डितो राजा खोगतो चिन्तेसि—
'इदं' राजकुलस्तत्कं न यथा वा तथा वा सादितव्वं, सिप्पानुच्छविकं वेतनं पट्टे-
स्सामो' ति । सो सव्वे सिप्पिके सज्जिपातावेत्वा 'एकेकसिप्पजाननके पकोसया' ति
आह । एवं पकोसिपमाना अट्ठारस जना उट्ठहिंसु । तेसं एकेकं पटिविसें दापेत्वा
विस्सजेसि । 'द्वे सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तु' ति बुत्ते पन सत्त जना आगमिंसु ।
तेसं द्वे द्वे पाटविसे दापेसि । 'तीणि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तु' ति बुत्ते एको
व आगच्छि । तस्स तथो पटिविसे दापेसि । 'चत्तारि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तु'
ति बुत्ते द्वे जना आगमिंसु । तेसं चत्तारि चत्तारि पटिविसे दापेसि । 'पञ्च सिप्पानि
जानन्ता आगच्छन्तु' ति बुत्ते एको पि नागच्छि । 'छ सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तु'
ति बुत्ते एको व आगच्छि । तस्स छ पटिविसे दापेसि । 'सत्त सिप्पानि [136]
जानन्ता आगच्छन्तु' ति बुत्ते एको व आगच्छि । तस्स सत्त पटिविसे दापेसि ।
तथ पण्डितो राजा विप अनुवरो धम्मराजा । सिप्पजाननका विप विचल्लवसेन
उपप्पा धम्मा । सिप्पानुच्छविक-वेतनवट्ठनं विप किञ्चवसेन तेसं तेसं धम्मनं
विमत्तिआरोपनं । सव्वे पि च्चेते धम्मा कस्सपञ्चकवसेन ज्ञानद्वयवसेन इन्द्रियवसेन
मग्गाङ्गवसेन शलवसेन मूलवसेन कम्मपयवसेन लोकपालवसेन परसद्धिवसेन लहुता-
वसेन मुदुतावसेन कम्मज्जतावसेन पागुज्जतावसेन उजुक्तावसेन सतिसम्पज्ज-
वसेन समथविपस्सनावसेन पग्गाहाविक्खेपवसेन तत्तरस रासियो होन्ती ति ।

धम्मसुखसिद्धिं निदिता ।

† All authorities but ५० read इमे. २ ५०— पटिविसें, सि०—
पटिविसें. ३ This commenced with ३.१.

[(b) निदेशवारो]

(२६५) इदानीं तानेव धम्महेतवारे पालिआख्खद्धानि छप्पञ्जासपैदानि विमज्झित्वा दस्सेत्तु 'कतमो तस्मिं समये फस्सो होती' [५२] ति आदिना नयेन निदेशवारो आरब्धो । तस्य पुच्छाय ताव अयमत्यो — यस्मिं समये कामावचरं कुसलं सोमनस्ससहगतं तिहेतुकं असंलारिकं महाचित्तं उप्पज्जाति, तस्मिं समये यो^१ फस्सो होती ति पुच्छो, कतमो सो फस्सो ति इमिना नयेन सव्वपुच्छात्तु आथो वेदितव्वो । यो तस्मिं समये फस्सो ति तस्मिं समये यो कुसलकवसेन उप्पज्जो फस्सो, सो फस्सो ति । इदं फस्सस्स समावदीपनतो समावपदं नाम । कुसना ति कुसनाकातो । संकुसना ति संकुसनाकातो व; उपसग्गवसेन पदं वेदयेया पुच्छो । संकुसितत्तं ति संकुसितामायो ।

(२६६) अयं पनेत्थ बीजना — यो तस्मिं समये कुसलकवसेन फस्सो, या तस्मिं समये कुसना, या तस्मिं समये संकुसना, यं तस्मिं समये सङ्कुसितत्तं; अयं वा, यो तस्मिं समये कुसलकवसेन फस्सो, अज्जेना पि च परिचायेन कुसना संकुसना संकुसितत्तं ति पुच्छति, अयं तस्मिं समये फस्सो होती ति । वेदनादीने पि निदेशेषु इमिना व नयेन पदयोजना वेदितव्व्या । अयं पनेत्थ सव्वसाधारणो विमत्तिविनिच्छयो । यानि^२मानि भगवता पठमं कामावचरं कु-[137]-सलं महाचित्तं भाजेत्वा दस्सेन्तेन अतिरेकैप्पणात्तपदानि मात्तिकवसेन ठपेत्वा पुन एकेकं पदं गहेत्वा विमत्तिं आरोपितानि, तानि विमत्तिं गच्छन्तानि हि तीहि कारणेहि विमत्तिं गच्छन्ति; नाना होन्तानि चत्तुहि कारणेहि नाना भवन्ति । अपरदीपना पनेत्थ द्वे तानानि गच्छति ।

(२६७) कथं? एतानि हि व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेना ति इमेहि तीहि कारणेहि विमत्तिं गच्छन्ति । तस्य कोधो कुज्झना कुज्झितत्तं, दोसो दुस्सना दुस्सितत्तं [५१.०६.०] एवं व्यञ्जनवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्वं । एत्थ हि एको व कोधो व्यञ्जनवसेन एवं विमत्तिं गतो । चारो विचारो अनुविचारो उप-विचारो [५८] ति एवं पन उपसग्गवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्वं । पण्डित्थं कोसल्लं नेपुज्जं वेमद्वया चिन्ता उपपरिक्खा [५१.६] ति एवं अत्थवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्वं । तेषु फस्सपदनिदेशे ताव इमा तस्सो पि विमत्तियो लब्धन्ति । 'फस्सो कुसना' ति हि व्यञ्जनवसेन विमत्तिगमनं होति । 'सङ्कुसना' ति उपसग्गवसेन । 'सङ्कुसितत्तं' ति अत्थवसेन । इमिना नयेन सव्वपदनिदेशेषु विमत्ति-गमनं वेदितव्वं ।

(२६८) नाना होन्तानि पि पन नामनानत्तेन लक्खणानानत्तेन किच्च-

१ See 3.1 above. २ See note on this in ३.२५६. ३ यो, सी०, PTS- omit.

नानत्तेन पटिक्खेपनानत्तेना ति इमेहि वतुहि कारणेहि नाना होन्ति । तथ कतमो तस्मिं समये व्यापादो होति ? यो तस्मिं समये दोसो दुस्सना [१४१] ति एयं व्यापादो ति वा, दोसो ति वा, दे पि एते कोपो एव, नामेन नानत्तं गत्ता ति । एवं 'नामनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्यं । सल्लहेन च पञ्चपि खन्धा एको व खन्धो होति । एयं पन रूपं रूपनल्लक्षणं, वेदना वेदयितल्लक्षणा, सञ्जा संजाननल्लक्षणा, चेतना चेतयितल्लक्षणा, विज्झाणं विजाननल्लक्षणं ति इमिना ल्लक्षणनानत्तेन पञ्चकल्लन्धा होन्ति । एवं 'ल्लक्षणनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्यं । चत्तारो सम्मपपञ्चाना— "इध भिक्खु उप्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाय ... [138] पे० ... चित्तं पग्गहाति पदहती" [म० २.११] ति एवं एकमेव चित्तं किञ्चनानत्तेन वतुसु टानेसु आगतं । एवं 'किञ्चनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्यं । चत्तारो असद्वम्मा— कोधगरुता न सद्वम्मगरुता, मल्लगरुता न सद्वम्म-गरुता, लोभगरुता न सद्वम्मगरुता, सक्कारगरुता न सद्वम्मगरुता, एवमादीसु पन 'पटिक्खेपनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्यं ।

(२६९) इमानि पन चत्तारि नानत्तानि न कस्से येव लब्धमि, सन्धेसु पि कस्सपञ्चकादीसु लब्धमि । कस्सरस हि कस्सो ति नामं ... पे० ... चित्तरस चित्तं ति । कस्सो च पुत्थनल्लक्षणो, वेदना वेदयितल्लक्षणा, सञ्जा संजानन-ल्लक्षणा, चेतना चेतयितल्लक्षणा, विज्झाणं विजाननल्लक्षणं । तथा कस्सो पुत्थनाकिञ्चो, वेदना अनुमव्वनाकिञ्चो, सञ्जा संजाननकिञ्चो, चेतना चेतनकिञ्चो, विज्झाणं विजाननकिञ्चं । एवं किञ्चनानत्तेन नानत्तं वेदितव्यं । पटिक्खेपनानत्तं कस्सपञ्चके नहि । अलोमादिनिदेसे पन अलोभो अलुब्धना अलुब्धितत्तं [१३२] ति आदिना नयेन लब्धमती ति एवं पटिक्खेपनानत्तेन नानत्तं वेदितव्यं ।

एवं सत्त्वपदनिदेसेसु लब्धमानकवसेन चतुर्विधं पि नानत्तं वेदितव्यं ।

(२७०) अपरदीपना पन पदव्युत्ति वा होति दब्ढीकम्मं वा ति एवं दे वानानि गच्छति । वट्टिकोटिया उप्पीलेत्तेन विय हि सक्किमेव कस्सो ति वुत्ते एतं परं पुत्तिरैमण्डितविमूखितं नाम न होति । पुनपुनं व्यञ्जनवसेन उपसम्भावसेन अत्थवसेन 'कस्सो पुत्थना संकुत्तना संकुत्तितत्तं' ति वुत्ते पुत्तिरैमण्डितविमूखितं नाम होति । यथा हि दहत्कुमारं नहपेत्वा, मनोरमं वत्थं परिदहापेत्वा पुत्तानि शिल्पवापेत्वा अक्खीनि अञ्जेत्वा अथ'स्स नलादे एकमेव मनोसिलाय विन्दुं करेव्वुं, तस्स न एत्तावता चित्ततिलको नाम होति । नानावण्णेहि पन परिवारेत्वा विन्दुसु कत्तेसु चित्ततिलको नाम होति । एवं-संपदमिदं वेदितव्यं । अयं 'पदव्युत्ति' नाम । व्यञ्जनवसेन आथवसेन उपसम्भावसेन च पुनपुनं मणनमेव दब्ढीकम्मं नाम । यथा हि 'आवुत्तो' ति वा 'मत्ते' ति वा 'यक्खो' ति वा 'सणो' [139] ति वा

१ सि०- छप्पतो वि. २ सि०- वक, न०- एव. ३ सि०- कुत्तित,

बुद्धे दब्धीकम्भं नाम न होति । 'आवुसो आवुसो' 'मन्ते मन्ते' 'सक्खो यक्खो' 'सण्णो सण्णो' ति बुद्धे पन दब्धीकम्भं नाम होति । एवमेव सक्किदेव गट्ठिकोटिया उपपिञ्जेत्तेन पिय 'कस्सो' ति वुत्तपदेन^१ दब्धीकम्भं नाम न होति । पुनपुनं व्यञ्जनवत्तेन उपसम्भवत्तेन अस्पवत्तेन 'कस्सो पुत्तना सक्खुत्तना संकुत्तितो' ति वुत्ते येव 'दब्धीकम्भं' नाम होति । एवं अपरदीपना च द्वे ढानानि गच्छति ।

(२७१) एतस्मा पि वत्तेन लम्भमानकपदनिर्देशेसु सव्यत्य अर्था वेदितव्यी । अयं तस्मिं समये फस्सो होती [§२] ति यस्मिं समये पृथगे कामावचरं महा-
कुसलं चित्तं उपपज्जति, तस्मिं समये अयं फस्सो नाम होती ति अर्थो । अयं ताव फस्सपदनिर्देशस्स वर्णनो ।

(२७२) इतोपेतु पन वेदनादिपदानं निर्देशेसु वित्तिसमत्तमेव वर्णयित्ताम । सेसं इध वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । यं तस्मिं समये [§३] ति एत्थ किञ्चापि कतमा तस्मिं समये वेदना [§३] ति आदि आरब्धं, 'सात' पदवत्तेन पन 'यं' ति वुत्तं । तज्जामनोविञ्ज्ञाणधातुसम्पस्सजं [§३] ति एत्थ 'तज्जा' वुत्तति तस्स सातस्स सुखस्स अनुच्छविका सारणा । अनुच्छविकारथो पि हि अयं 'तज्जा' मद्दो देति । यथाह — "तज्जं तरसावर्णं कथं मन्तेती" [म० ३.१६३] ति ? तेहि वा रुपादीहि आरम्भणेहि इमस्स च सुखस्स पञ्चेहि जाता ति पि तज्जा । मनो-
विञ्ज्ञाणमेव निस्सत्तट्टेन धातु ति मनोविञ्ज्ञाणधातु । सम्पस्सतो जातं, सम्पस्से वा जातं सम्पस्सजं । चित्तनिस्सितत्ता चेतसिकं । मधुरट्टेन सातं । इदं वुत्तं होति — यं तस्मिं समये यथावुत्तेन अर्थेन तज्जाय मनोविञ्ज्ञाणधातुया सम्पस्सजं चेतसिकं सातं, अयं तस्मिं समये वेदना होती ति । एवं सव्यपदेहि सद्धिं योजना वेदितव्या । इदानीं चेतसिकं सुखं ति आदीसु चेतसिकपदेन कायिकसुखं पटिक्खिपति, सुखपदेन चेतसिकं दुक्खं । चेतोसम्पस्सजं ति चित्तसम्पस्से जातं । सातं सुखं [140] वेदयितं ति सातं वेदयितं, न असातं वेदयितं; सुखं वेदयितं, न दुक्खं वेदयितं । परतो तीणि पदानि इत्थिलिगवत्तेन वुत्तानि । साता वेदना, न असाता; सुखा वेदना, न दुक्खा ति । अयमेव पनेत्थ अर्थो ।

(२७३) सज्जानिर्देशे [§४] तज्जामनोविञ्ज्ञाणधातुसम्पस्सज्जा ति तस्सा कुसलवज्जाय अनुच्छविकाय मनोविञ्ज्ञाणधातुया सम्पस्समिहि जाता । सज्जा ति समावनामं । संज्जानना ति संजाननाकारो । संजानितत्तं ति संजानितमायो । चेतनानिर्देशे [§५] पि इमिना नयेन वेदितव्यो ।

(२७४) चित्तनिर्देशे [§६] चित्तविचित्ताय चित्तं । आरम्भणं भिनमानं जानाती ति मनो । मानसं ति मनो एव ।

१ सौ०, ग०- वुत्तं पदं, PTS, M. वुत्तपदे. २ This commenced with १.२६५. ३ § ३. ४ M. तस्सा सारणं, सि०- सारणं.

“अन्तर्लक्ष्यचरो पासो ग्राह्यं चरति मानसो” [सं० १. १. ११] ति ।
एतत् पन मनसा संप्रयुक्तकथम्भो ‘मानसो’ति वुत्तो ।

कथं हि भगवा तुम्हं सावको साधने रतो ।

अपत्तमानसो सेखो कालं कथिरा जने सुतो” [सं० १. १. २] ति ॥

एतत् अरहत्ता ‘मानसं’ ति वुत्तं । इध पन ‘मनो’व मानसं । व्यञ्जनवसेन हेतं पदं
वर्णितं । हृदयं ति चित्तं । “चित्तं वा ते लिपिस्तमि, हृदयं वा ते कालेस्सामी”
[सं० १. २. ०७] ति एतत् उरो हृदयं ति वुत्तं । “हृदया हृदयं मज्जे अज्जाय
तच्छती” [म० १. ३२] ति एतत् चित्तं । “वक्कं हृदयं [म० १. ५७]” ति एतत् हृदय-
कम्पु । इध पन चित्तमेव अन्तर्गतेन ‘हृदयं’ ति वुत्तं । तमेव परिसुद्धेन पण्डरं” ।
मचङ्गं सन्धायेतं वुत्तं । यथाह— “पमस्सरमिदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि
उपक्खिलेहेहि उपक्खिलिदु” [अं. १. १०] ति । ततो निक्खन्तत्ता पन अकुसलं पि,
गंगाय निक्खन्ता नदी गंगा विय, गोधावरितो निक्खन्ता गोधावरी” विय च,
पण्डरं त्वेव वुत्तं ।

(२७५) मनो मनायतनं ति इध पन मनोगृहणं मनस्सेव आयतन-
मावदीपयत्यर्थं । तेनेतं दीपेति— “न विदं देवायतनं विय मनस्सायतनत्ता मनावतनं,
अथ खो मनो एव आयतनं मनावतनं” ति । तस्य निवासनद्वेन आकरद्वेन समो-
सरणद्वे- [१४१] न सञ्जातिदेसद्वेन कारणद्वेन च आयतनं वेदितव्यं । तथा हि
लोके “इत्थसायतनं वासुदेवायतनं” ति आदीसु निवासनद्वानं आयतनं ति वुत्तवति ।
“सुवण्णायतनं रत्नायतनं” ति आदीसु आकरो । साधने पन “मनोरमे आयतने
सेवसि नं विदंगमा” [अं० २. ४३] ति आदीसु समोसरणद्वानं । “दक्षिणायथो
गुत्तं आयतनं” [] ति आदीसु सञ्जातिदेसो । “तत्र तमेव सक्खिमथ्वत्तं
पापुणाति सति सति आयतने” [अं० १. २५८] ति आदीसु कारणं । इध पन
सञ्जातिदेसद्वेन समोसरणद्वानद्वेन कारणद्वेना ति तिविधो पि वट्टति । फत्सादयो हि
धम्मा एध सञ्जायन्तीति सञ्जातिदेसद्वेना पि एतं आयतनं । वहिद्वा रूपसद्गन्ध-
रसफोद्वारम्मणमावेनेथ औसरन्ती ति समोसरणद्वानद्वेना पि आयतनं । फत्सादीनं
पन सञ्जातादिपचयद्वेन कारणत्ता कारणद्वेना पि आयतनं ति वेदितव्यं । मनि-
न्द्रियं वुत्तव्यमेव [३. २. २९] ।

(२७६) विजानाती ति विज्जाणं [५६] । विज्जाणमेव सन्धो विज्जाण-
कस्यन्धो । तस्स रासिआदिवसेन अत्थो वेदितव्यो । महाउदककल्लन्धो त्वेव संखं”

१ म०- १वा. २ सि०- सुता’ति. ३ Cf. पाण्डर of प०. उ० II. 1. 15.
४ Sa. 977. ५ See विसु० २५. ५. ६ M.- यथा. ७ Cf. Ja. IV. 82.
८ सि० रजजायतने. ९ सि०- तिवा; की०, M.- तिविधो. १० सि०, म०- संखं.

गच्छतीति । एत्थ हि रासट्ठेन खन्धो वुत्तो । “सीलखन्धो समाधिखन्धो” ति आदीसु गुणहेन । “अदूसा खो भगवा महन्तं दाहनखन्धं” [सं० ४.१७९] ति एत्थ वण्णत्तिमच्छट्ठेन । इध पन रुज्झितो खन्धो वुत्तो । रासट्ठेन हि विज्जाण-
क्खलन्धरस एकदेसो एकं विज्जाणं । तस्मा यथा कखलस एकदेसं छिन्दतो कखं छिन्दतीति वुच्चति, एवमेव विज्जाणक्खलन्धरस एकदेससूतं एकं पि विज्जाणं रुज्झितो विज्जाणक्खलन्धो ति वुत्तं । तज्जा मनोविज्जाणधातु ति तेसं फस्सादीनं धम्मानं अनुच्छविको मनोविज्जाणधातु । इमस्मिं हि पदे एकमेव चित्तं भिननहेन मनो, विजाननहेन विज्जाणं, सभावहेन निरसत्तहेन वा धातु ति तीहि नोमेहि वुत्तं ।

(२७७) इति इमस्मिं कस्सपञ्चके फस्सो ताव यस्मा फस्सो एव, न तज्जा-
मनोविज्जाणधातुसंफस्सजो, चित्तं च यस्मा तज्जा मनोविज्जाणधातु एव, तस्मा इमस्मिं [१४२] पदद्वये ‘तज्जामनोविज्जाणधातुसम्फस्सज’ ति पञ्चत्ति न आरोपिता । वितक्कपदादीसु [१७] पन लब्धमाना पि इध परिच्छिन्नत्ता न उदटा । इमेसं च पन कस्सपञ्चकानं धम्मानं पाटियेकं पाटियेकं विनिश्चयेण कथा पञ्चत्ति उद्धरमानेन भगवता दुक्कं कत्तं । नाना उदकानं हि नानातेलानं वा एकमाज्जे पत्तिवपित्ता दिवसं निम्माधित्तानं वण्णगन्धरसानं नानताव दित्वा वा वायित्वा वा सायित्वा वा नानाकरणं तक्का भवेत्थ जातुं । एवं सन्ते पि ते दुक्कं ति वुत्तं । सम्मासंयुद्धेन पन इमेसं अरूपीनं चित्तवैतसिकानं धम्मानं एकारम्भेण पवत्तमानानं पाटियेकं पाटियेकं विनिश्चयेण कथा पञ्चत्ति उद्धरमानेन अत्तिदुक्कं कत्तं । तेनाह आयस्मा नाग-
सेनधेरो—“दुक्कं महाराज भगवता कत्तं ति । “किं भन्ते नागसेन भगवता दुक्कं कत्तं” ति । ‘दुक्कं महाराज भगवता कत्तं, यं इमेसं अरूपीनं चित्तवैत-
सिकानं धम्मानं एकारम्भेण पवत्तमानानं ववत्थानं अक्खत्तात्—अयं फस्सो, अपं वेदना, अयं सज्जा, अयं चेतना, इदं चित्तं’ ति । ‘ओपम्मं भन्ते करोही’ ति । ‘यथा महाराज कोविदेव पुरिसो नावाय समुदं अज्जोगाहेत्वा इत्थपुटेन उदकं गेहेत्वा जिह्वाय सायित्वा जानेय्य नु खो महाराज खो पुरिसो—इदं मंगाय उदकं, इदं यमुनाय उदकं, इदं अचिरपत्तिाय उदकं, इदं सरमुनाय उदकं, इदं महिया उदकं’ ति ! ‘दुक्कं भन्ते नागसेन जानिणु’ ति । ‘ततो दुक्कतरं खो महाराज भगवता कत्तं यं इमेसं अरूपीनं चित्तवैतसिकानं धम्मानं...पे०... इदं चित्तं’ [मि०८७] ति ।

(२७८) वितक्कनिहेसे [१७] तक्कनवसेन तक्को । तस्स कित्तकं तक्केति कुम्मं तक्केति सक्कटं तक्केति योजनं तक्केति अड्डयोजनं तक्केसी ति एवं तक्कनवसेन पवत्ति वेदितम्भा । इदं तक्कसं समावपदं । वितक्कनवसेन वितक्को । बलवततरत्तक्कसेतं नामं । सुट्टकप्पनवसेन संकप्पो । एकमां चित्तं आरम्भेण अप्पेतीति अप्पन्ना ।

१ We fail to trace this to A. 1. 125. २ म०-पत्तं.

दुवियपदं उपसग्यवसेन [143] वृद्धितं । वलवतरा वा अप्यना व्यप्यना । आरम्भणे चित्तं अभिनिरोपेति पतिद्विपेतीति चेतसो अभिनिरोपना । बाधावताय निव्या-
निकाताय च कुतलमावप्यतो पसद्वो संकप्योति सम्मासङ्कप्यो ।

(२७९) विचारनिर्देशे [§८] आरम्भणे चरणवसेन चारो । इदमस्त
समावपदं । विचरणवसेन विचारो । अनुगन्वा विचरणवसेन अनुविचारो । उप-
गन्वा विचरणवसेन उपविचारो । उपसग्यवसेन पदानि वृद्धितानि । आरम्भणे
चित्तं, सरं विय त्रिषाय, अनुसन्दर्हित्वा ठपनतो चित्तस्स अनुसन्धनता । आर-
म्भणं अनुपेक्खमानो विय तिद्वतीति अनुपेक्खनता । विचरणवसेन वा उपेक्ख-
नताति अनुपेक्खनता ।

(२८०) पीतिनिर्देशे [§९] पीतीति समावपदं । पमुदितभावो पामोज्जं ।
आमोदनाकारो आमोदना । पमोदनाकारो पमोदना । यथा मेसज्जानं वा तेलानं
उण्होदकसीतोदकानं वा एकतो करणं मोदनाति बुक्कति, एवमयं पि धम्मानं
एकतो करणेन मोदना । उपसग्यवसेन पन वृद्धत्वा आमोदना पमोदनाति बुक्ता ।
हासेतीति हासो । पहासेतीति पहासो । इद्वपद्व्याकातनं एतं अपिषयनं ।
चित्तीति चित्तं; धनस्तेतं नामं । अयं पन् सोमनस्सपययत्ता विचि-सत्किखताय
विचि । यथा हि धनितो धनं पटिच्च सोमनस्सं उण्यज्जति, एवं पीतिगतो पि पीतिं
पटिच्च सोमनस्सं उण्यज्जति, तस्मा चित्तीति बुक्ता । तुद्विसमावसण्ठिताय पीतिथा
एतं नामं । पीतिमा पन पुमालो कावचित्तानं उगगतत्ता अङ्गुमागत्ता उदग्गोति
बुक्कति । उदग्गस्स भावो ओदग्गं । अत्तनो मनता अत्तमनता । अनभिरद्धस्स
हि मनो दुक्खपदद्वानत्ता अत्तनो मनो नाम न होति, अभिरद्धस्स पन सुखपदद्वानत्ता
अत्तनो मनो नाम होति । इति अत्तनो मनता अत्तमनता, सकमनता । सकमनस्स
भावोति अत्थो । सा पन वत्ता न अज्जस्स कस्सवि अत्तनो मनता, चित्तस्तेव
पनेसो भावो, चेतसिको धम्मो, तस्मा अत्तमनता चित्तस्साति बुक्ता ।

(२८१) चित्तस्तेकगतानिर्देशे [§११] अत्तलभावेन आरम्भणे तिद्वतीति
द्विति । परतो पदद्वयं उपसग्यवसेन वृद्धितं । अपि च सम्युत्तधम्मे आरम्भणदि
तन्निष्पेत्वा [144] तिद्वतीति सण्ठिति । आरम्भणं ओगाहेत्वा अनुपविक्खित्वा
तिद्वतीति अवद्विति । कुसलपक्खसिं हि चत्तारो धम्मा आरम्भणं ओगाहन्ति—
सद्धा सति समाधि पज्जाति । तेनेव सद्धा ओक्कपनाति बुक्ता, सति अपिलापना
ति, समाधि अवद्वितीति, पज्जा परियोगाहनाति । अकुसलपक्खे पन तयो धम्मा
आरम्भणं ओगाहन्ति—तप्पा दिद्वि अविजाति । तेनेव ते ओषाति बुक्ता । चित्ते-
कगता पनेय न बलवती होति । यथा हि रज्जुद्वानद्वाने उदकेन सिञ्चित्वा सम्मद्वे

१ सि० inserts चित्तस्स before this, २ सि० inserts न before this.

३ सि०, य० वण्णेत्ता. ४ सी०, न०, M. read only एकगता.

योकमेव कालं रजो सन्निवीरति, सुखसन्तो युक्त्वन्तो पुन प्रकृतिभावेनेव वृद्धाति, एवमेव अकुसलपक्षे चित्तेकगता न चलवती होति । यथा पुन तस्मिं ठाने घटेहि उदकं आपिश्रित्वा कुदालेन खनित्वा आकोटनमदनघट्टानि कत्वा उपलिते आदासे विष छाया पम्पायति, वरसततातिक्रमे पि तं सुकुचकतं विष होति, एवमेव कुसलपक्षे चित्तेकगता चलवती होति ।

(२८२) उद्वचविचिकिच्छावसेन पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविसा-
हारो । उद्वचविचिकिच्छावसेनेव गच्छन्तं चित्तं विविक्षपति नाम । अयं पुन
तथाविधो विक्खेपो न होती ति अविकखेपो । उद्वचविचिकिच्छावसेनेव चित्तं
विसाहटं नाम होति, इतो चित्तो च हरीयति^१ । अयं पुन एवं अविसाहटस्स मानसस्स
माधो ति अविसाहटमानसता । समथो ति तिविधो समथो— चित्तसमथो,
अधिकरणसमथो, सब्बसंसारसमथो ति । तथ अट्टसु समाप्तीसु चित्तेकगता
चित्तसमथो नाम । तं हि आगमम चित्तचलनं चित्तविफन्दितं सम्मत्ति वृत्तसम्मत्ति,
तस्मा सो चित्तसमथो ति पुप्पति । संमुत्साविनयादि-सत्तविधो^२ अधिकरणसमथो
नाम । तं हि आगमम तानि अधिकरणानि सम्मन्ति वृत्तसम्मन्ति, तस्मा सो अधि-
करणसमथो ति पुप्पति । वरमा पुन सब्बे संसारा निन्वाने आगमम सम्मन्ति
वृत्तसम्मन्ति, तस्मा तं सब्बसंसारसमथो ति पुप्पति । इमस्मिं अत्थे चित्तसमथो
अधिपेतो । समाधिलक्खणे इन्दुं करेती ति समाधिन्द्रियं । उद्वच्चे न
कम्पती ति समाधिवलं । सम्मालमाधी ति वायावसमाधि निव्यानिकसमाधि
कुसलसमाधि^३ ।

(२८३) [145] सद्धिन्द्रियनिदेसे [§ १२] बुद्धादिगुणानं सरहनवसेन
सद्धा । बुद्धादीनि वा रतनानि सदहति पत्तिवापती ति सद्धा । सद्धहना ति
सद्धनाकारो । बुद्धादिगुणे ओगाहति, मिन्द्रिया विष अनुपविस्सती ति ओकप्पना ।
बुद्धादिगुणेषु एताय सत्ता अतिविष पसीदन्ति, सयं वा अभिप्पसीदती ति अभि-
प्पसादो । इदानीं यस्मा सद्धिन्द्रियानं समालपदानं वसेन अञ्जस्मिं परियाये
आरुदे आदिपदं गहेत्वा न पदमाननं करीयति—अयं अभिधग्गे वम्मतो—तस्मा
पुन सद्धा ति पुत्तं । यथा वा इतिथया इन्द्रियं इतिथिन्द्रियं, न तथा इदं । इदं
पुन सद्धो न इन्द्रियं सद्धिन्द्रियं ति । एवं समानाधिकरणमात्रं आपनत्तयं पुन सद्धा
ति पुत्तं । एवं सत्त्वपदनिदेसेसु आदिपदस्स पुन वचनवोजनं वेदितव्यं । अधि-
बोक्खलक्खणे इन्दुं करेती ति सद्धिन्द्रियं । असद्धिये न कम्पती ति सद्धावलं ।

(२८४) विरिथिन्द्रियनिदेसे [§ १३] चेतसिक्को ति इदं विरियस्स निय-
मतो चेतसिकमाशदीपनत्तयं पुत्तं । इदं हि विरियं “यदपि भिक्खवे काविकं विरियं

१ सी०, म०—पसारीयति. २ विन० १. ५२. ३ सि० adda इति. ४ सि०—पत्तिवापति ।

५ See मनो मतावतने in § 6 and ३. २७५. ६ See मनो न मतावतने in ३. २७५.

तदपि विरियसम्बोज्झंगो, वदपि चेतसिकं विरियं तदपि विरियसम्बोज्झंगो ति । इति हि^१ उदेसं आगच्छती^२ [सं० ५.१११] ति एवमादीसु सुतेसु चकमादीनि करो-
न्तरस उपपत्त्या 'कायिकं' ति बुचमानं पि कायविज्ञानमिषं कायिकं नाम नरिष,
चेतनिकमेव पनेतं ति दीपेतुं 'चेतसिको' ति बुचं । विरियारंभो ति विरियसंज्ञातो
आरंभो । इमिना तेसारंभे पटिक्खपति । अयं हि 'आरंभ'-सहो कम्मे आपत्तिर्यं
किरिपायं विरिये हिसाव विकोपने ति अनेकेसु अत्थेषु आगतो ।

“यं किञ्चि दुक्खं संभोति सत्त्वं आरंभपचया ।

आरंभानं निरोधेन नरिष दुक्खस्स संभवो [सु० ७४४] ति ॥

एतथ हि कम्म 'आरंभो' ति आगतं । “आरंभति च विप्पटिसरी च होती” []
ति एतथ आपत्ति । “महायज्झा महारंभा न ते होन्ति महण्फला”
[] ति एतथ दूप्पस्सापनादिकिरिया । [146] “आरंभथे निक्खमथ युज्जय
बुद्धसासमे [सं० १.१५७] ति एतथ विरियं । “समणं गोतमं उदिस्स पाणं
आरमन्ती” [मं० १.३६८] ति एतथ हिंसा । “बीजगाममूतगामसमारंभा पटि-
क्खितो गोती” [दीप० १.५ मं० १.१८०] ति एतथ छेदनमज्झनादि^३-विकोपनं ।
इथ पन विरियमेव अभिप्रेतं । तेनाह— ‘विरियारंभो ति विरियसंज्ञातो आरंभो’
ति । विरिये हि आरंभनकवसेन आरंभो ति बुचति । इदमस्स समावपदं ।

(२८५) कोसज्जती निक्खमनवसेन निक्कमो^४ । परम्परं दानं अकमन-
वसेन परक्कमो^५ । उवगत्त्वा यामनवसेन उव्यामो^६ । बायामनवसेन बायामो ।
उस्साहनवसेन उस्साहो । अधिमत्तुस्साहनवसेन उस्सोळ्हि । धिरमावट्टेन धामो ।
चित्तवेतनिकानं धारणवसेन अबिच्छेदतो वा पक्कनवसेन कुसलसंतानं धारेती ति
धिति । आगे नयो— निक्कमो चेतो कामानं पनुदनाय, परक्कमो चेतो बन्धन-
च्छेदाय, उव्यामो चेतो ओघस्स निष्परणाय, बायामो चेतो पारंगमनट्टेन, उस्साहो-
चेतो पुब्बंगमट्टेन, उस्सोळ्हि चेतो अधिमत्तेट्टेन, धामो चेतो पल्लिपुष्पाटनताय,
धिति चेमा अवट्टितिकारिताया ति । “कामं ततो च नहाय च अट्टि च अवसि-
रसो” [सं० २.२८] ति एवं-ववत्तिकाले अतिथिलपरक्कमवसेन अस्तिथिलपरक्क-
मता; धिरपरक्कमो, दब्धपरक्कमो ति अत्थो । यस्मा पनेतं विरियं कुसलकम्मकरण-
ट्टाने छन्दं न निक्खिपति, धुरं न निक्खिपति, न ओतारेति, न विस्सज्जेति, अनो-
पशितमानसतं आयदति, तस्मा अनिक्खित्तल्लम्भता अनिक्खित्तधुरता ति
बुचं । यथा पन नवादेके^७ उदकसंभिज्जट्टाने धुरवाहणोणं गण्हया ति वदन्ति, सो
जण्णुना मूमियं उणीळ्ळिवा पि धुरं बहति, मूमियं पतितुं न देति, एवमेव विरियं
कुसलकम्मकरणट्टाने धुरं उक्खिपति पण्हयाति, तस्मा धुरस्सम्पग्गाहो ति बुचं ।

१ सु० ५५२ व. २ सी०, M-आरमथ. ३ M-^३वपनादिष. ४ ति०, मं०-
निक्कमो. ५ ति०, M. PTS- अववुसतु. ६ ति०, मं०- उव्यामिके.

पम्माहलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति विरियिन्द्रियं । [147] कोसल्ले न कम्पती ति विरियवलं । माथावनिव्यानिककुसलमायामताय सम्मावायामो ।

(२८६) सतिन्द्रियनिर्देसे [११४] सरणवसेन सति । इदं सतिमा समाव-
पदं । पुनपुनं सरणतो अनुत्सरणवसेन अनुस्सति । अमिमुखं गत्वा विद्य सरणतो
पटिसरणवसेन पटिस्सति । उपसग्गवसेन वा बहुितमत्तमेत । सरणाकारो सरणता ।
यस्मा पन सरणता ति तिण्णं सरणानं पि नामं, तस्मा तं पटिसेधेतुं पुन सतिमाहणं
कतं । सतिसंखाता सरणता ति अयं हेतय अरथो । सुतपरियत्तिगहणधारणभावतो
धारणता । अनुपविस्सतंवातेन ओगाहन्ट्वेन अपिलापनभावो अपिलापनता ।
यथा हि लावुकडाहादीनि उदके प्लवन्ति, न अनुपविस्सन्ति, न तथा आरम्भणे
सति । आरम्भणे हि एसा अनुपविस्सति, तस्मा अपिलापनता ति वुत्ता । विरकत-
चिरमासितानं न सम्मुस्सनभावतो असम्मुस्सनतो । उपट्टानलक्खणे जौतन-
लक्खणे भं इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । सतिसंखातं इन्द्रियं सतिन्द्रियं । पमादे न
कम्पती ति सतिवलं । माथावसति निव्यानिकसति कुसलसती ति सम्मासति ।

(२८७) पञ्चिन्द्रियनिर्देसे [११६] तस्स तस्स अत्थस्स पाकटकरणसंखा-
तेन पञ्चापनट्टेन पञ्जा । तेन तेन वा अनिच्चादिना पकारेन पम्मे जानाती ति
पञ्जा । इदमत्ता समावपदं । पञ्चाननोकारो पञ्जानता । अनिच्चादीनि विधिनाती
ति विच्यो । पथिच्यो ति उपसग्गेन पदं बहुितं । चतुसस्वधम्मे विधिनाती
ति धम्मविच्यो । अनिच्चादीनं सल्लक्खणवसेन सल्लक्खणा । ता एव उप-
सगगानतेन उपलक्खणा पञ्चुपलक्खणा ति वुत्ता । पण्डितस्स भावो
पण्डितत्वं । कुसलस्सभावो कोसल्लं । निपुणस्स भावो नेपुञ्जं । अनिच्चादीनं
विभाषनवसेनं वेमज्झा । अनिच्चादीनं चिन्तनकवसेन चिन्ता । यस्स वा उपप-
ज्जति तं अनिच्चादीनि चिन्तापेती ति चिन्ता । अनिच्चादीनि उपपरिक्खती ति
उपपरिक्खा ।

(२८८) मूरी ति पठविया नाम । अयं हि सण्डहेनं चित्तपट्टेन च मूरी विया
ति मूरी । तेन वुत्तं— “मूरी वुत्थति [148] पठवी । ताव पठवीसमाय विषयाय
विपुलाय पञ्चाय समन्नागतो ति मूरिपञ्जो ति । अपि च पञ्चापेत्तं अधिवचनं मूरी”
[पटि० २.१९७] ति । मूते अत्थे रमती ति मूरी । असनि विद्य तिलुच्चये
किलेसे मेधाति हिंसती ति मेधा । तिण्णं गहणधारणहेनं वा मेधा । यस्स

१ म०— सुतपरिवत्तस्त; सि०— सुतपरिवत्तस्त. २ M.— पित्तवज्जि. ३ लो०, म०—
असम्मुस्सनभावतो M.— न सम्मुस्सनभावतो. ४ M.— अपम्मुस्सनता. ५ लो०— जौतन-
लक्खणे पि, M, सि०—omit. ६ डि०—inserts hereafter सति एव इन्द्रियं सतिन्द्रियं.
७ सि०— विभाषनभावो, M.— विभाषनभाववसेन. ८ M.^१ अनिच्चादिलक्खणं.
९ सि०— सण्डहेन.

उपपज्जति तं सत्तं^१ इति पटिपसिय^२ संवयुत्तधम्मो च याभावलक्षणपटिवेधे परिणेतो^३ ति^४ परिणायिका । अनिच्चादिपत्तेन धम्मो विपरसती ति विपरसना । तस्मा पकरोहि अनिच्चादीनि जानाती ति सम्पज्जञ्जं । उपपद्यं पटिपत्ते सिन्धवे वीथि-आरोपणत्थं विगुह्णनपतोदो विव उपपद्ये धावनककूटाधिसं वीथिआरोपणत्थं विगुह्णती ति^५ पतोदो ।

(२८९) दरसनलक्षणे इन्दुं करेती ति इन्द्रियं । पञ्चासंज्ञातं इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं^६ । अविज्जाय न कम्पती ति पञ्चाबलं । किलेसच्छेदनद्वेन पञ्चा व सत्थं पञ्चासत्थं । अन्नुत्तगतद्वेन पञ्चा व पासादो पञ्चापासादो । आलोकन-द्वेन पञ्चा व आलोको पञ्चा-आलोको । ओमासनद्वेन पञ्चा व ओमासो पञ्चा-ओमासो । पज्जोतनद्वेन पञ्चा व पज्जोतो पञ्चापज्जोतो । पज्जवतो हि एकफलकेन निसिञ्जस्स दससहस्सिलोकधातु एकालोका एकोमासा एकपज्जोता होति, तेनेतं वुत्तं । इमेसु पन तीसु पदेसु एकपदेन पि एकस्मिं अये सिद्धे, पानेतानि “चत्तारो”मे भिक्खवे आलोका । कतमे चत्तारो ? चन्दालोको सुरिया-लोको अम्बालोको पञ्चालोको । इमे स्तो भिक्खवे चत्तारो आलोका । एतदस्मं भिक्खवे इमेसं वतुञ्जं आलोकानं यदिदं पञ्चालोको” ति । तथा “चत्तारो”मे भिक्खवे ओमासा...पे०...चत्तारो”मे भिक्खवे पज्जोता” [अ० २.१३९-१४०] ति सत्तानं अज्झासयवत्तेन सुत्तानि देसितानि, तदनुरूपेणैव इदानीं देसना कता । अरयो हि अनेकेहि आकरोहि विमज्जमानो सुविमत्तो होति । अज्जथा व अज्जो सुवसति, अज्जथा व अज्जो ति ।

(२९०) रतिकारणद्वेन रतिदायकद्वेन रतिजनकद्वेन चित्तिकतद्वेन दुल्लभ-पातुमाकद्वेन अतुल्लहेन अनोमसत्तपरिमोगद्वेन च पञ्चा व रतनं पञ्चारतनं । न तेन सत्ता मुहन्ति, सत्थं वा आरम्भणे न मुहन्ती ति अमोहो । धम्मविचयपदं नुत्तथमेव । करमा पनेतं पुनं वुत्तं ति ? अमोहस्स मोहपटि-[149]-पक्खमाव-दीपनत्थं । तेनेतं दीपेति—य्वायं अमोहो सो न केवलं मोहतो अज्जो धम्मो, मोहस्स पन पटिपक्खो, धम्मविचयसंज्ञातो अमोहो नाम इध अधिप्येती ति । सम्मादिट्ठी ति यायापनित्यानिककुसलदिट्ठी ।

(२९१) जीवितिन्द्रियनिर्देशे [§ १९] यो तेस्स अरूपीनं धम्मानं आयु-ति तेस्स सम्पयुत्तकानं अरूपधम्मानं यो आयापनद्वेन आयु, तस्मिं हि सति अरूप-धम्मा अवन्ति गच्छन्ति पवसन्ति, तस्मा आयु ति वुत्थति । इदमस्स

१ सी०, ४०—अवहितपटिपसिय, २ सी०, ४०—परिणेतो ति, ३ सी०, ४०—omit, ४ सी०, ४० inserts hereafter पतोदो विव, ५ सी० inserts hereafter पञ्चा एव इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं, ६ सी०—चित्तिकत्वेन, ७ सी० inserts hereafter अनुत्तगतमेव वा ति, ८ See ३.२८७, ९ See ३.१८१.

समावपदं । यस्मा वनेते धम्मा आगुहिम येव सति तिठ्ठन्ति यपेन्ति यपेन्ति इरियन्ति वत्तन्ति पालयन्ति, तस्मा ठिस्ती ति आदीनि वुत्तानि । वचनार्थो वनेत्थ — एताव तिठ्ठन्ती ति ठिति । यपेन्ती ति यपना । तथा यापना । एवं वुक्कनक-सत्तानं पन वसेन पुरिमपदे रस्सत्तं कत्तं । एताव इरियन्ती ति इरियना । वत्तन्ती ति वत्तना । पालयन्ती ति पालना । जीवन्ति एतेना ति जीवितं । अनुपालनलक्खणे इन्दुं वारेती ति जीवितिन्द्रियं ।

(२९२) हिरिवलनिदेसे [§ ३०] यं तस्मि समये ति येन धम्मेन तस्मि समये । लिगविपल्लातां वा कत्वा यो धम्मो तस्मि समये ति पि अर्थो वेदितव्यो । हिरियितव्वेना ति उपयोगार्थे वरणवचनं । हिरिपितव्वयुत्तकं कायदुष्परितादि-धम्मं हिरियति जिगुच्छती ति अर्थो । पापकानं ति लामकानं । अकुसलानं धम्मानं ति अकोसलसंभूतानं धम्मानं । समापत्तिया ति इदं पि उपयोगार्थे करणवचनं । तेसं तेसं धम्मानं समापत्तिं गटिलामं समञ्जिमावं हिरियति जिगुच्छती ति अर्थो । ओत्तप्पवलनिदेसे [§ ३१] ओत्तप्पितव्वेना ति हेतुवार्थे करणवचनं । ओत्तप्पितव्वयुत्तकेन ओत्तप्पस्स हेतुमूलेन कायदुष्परितादिना वुत्तप्पकाराय च समा-पत्तिया ओत्तप्पस्स हेतुमुत्ताय ओत्तप्पति, मायती ति अर्थो ।

(२९३) अलोमनिदेसे [§ ३२] अलुम्भनकवसेन अलोमो । न लुम्भती ति पि अलोमो । इदमस्स समावपदं । अलुम्भना ति अलुम्भनाकारो । लोमसमञ्जि-पुगलो लुम्भितो नाम । न-लुम्भितो अलुम्भितो । [150] अलुम्भितस्स भावो अलुम्भितत्तं । सारागपटिक्खेपतो न-सारागो ति असारागो । असाराज्जना ति असाराज्जनाकारो । असाराज्जितस्स भावो असाराज्जितत्तं । न अभिक्कायती ति अनभिक्खा । अलोमो कुसलमूलं ति अलोमसंखातं कुसलमूलं । अलोमो हि कुसलानं धम्मानं मूलं पचयट्ठेना ति कुसलमूलं । कुसलं च तं पचयट्ठेन मूलं वा ति पि कुसलमूलं ।

(२९४) अदोसनिदेसे [§ ३३] अदुस्सयनकवसेन अदोसो । न दुस्सती ति पि अदोसो । इदमस्स समावपदं । अदुस्सना ति अदुस्सनाकारो । अदुस्सितस्स भावो अदुस्सितत्तं । व्यापादपटिक्खेपतो न-व्यापादो ति अव्यापादो । कौष-दुस्सपटिक्खेपतो न-व्यापज्जो ति अव्यापज्जो । अदोससंखातं कुसलमूलं अदोसो कुसलमूलं । तं वुत्तत्थमेव ।

(२९५) कायपस्सद्धिनिदेसादीसु [§ ४० ...] यस्मा कायो ति तयो खन्धा^१ अधिपेता, तस्मा वेदनाखन्धस्सा ति वुत्तं । पस्सम्मन्ति एताव ते धम्मा, विगतदरथा भवन्ति, समस्सासप्पता ति पस्सद्धि । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्ढितं । पस्सम्मना ति पस्सम्मनाकारो । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्ढितं । पस्सद्धि-

१ सी०, लि०, M-व्यापज्जो. २ ibid अव्यापज्जो. ३ ३.२९३. ४ ३.२४८.

समाङ्गिताय पटिप्पस्समित्तस्स खन्धत्तयस्स भावो पटिप्पस्समित्तत्तं । सन्धपदेहि पि तिण्णं खन्धानं किलेसदरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । दुत्तिपनयेन विज्जाणक्खन्धस्स दरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । लहुता ति लहुताकारो । लहुपरिणामता ति लहुपरिणामो एतेसं धम्मार्थं ति लहुपरिणामा; देसं भावो लहुपरिणामता; सीधं सीधं पवत्तनसमत्थता ति पुत्तं होति । अदन्धनता ति गरुमावपटिक्खेपवचनमेतं; अमारियता ति अथो । अवित्थनता ति योनमानादि-किलेसमारस्स अमावेन अथदत्ता^१ । एवं पठमेन तिण्णं खन्धानं लहुताकारो^२ कथितो । दुत्तिपनयेन विज्जाणक्खन्धस्स लहुताकारो^३ कथितो ।

(२१६) [151] मुदता [§ ४४] ति मुदुभावो । महवता ति महं वुच्चति सिनिद्धं, मट्ठं; मुदुनो भावो महवता । अकक्खल्लता अकक्खल्लभावो । अकटिनता ति अकटिनभावो । इथा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्स मुदुताकारो^४ कथितो । कम्मज्झता ति कम्मनि साधुता; कुसल-किरियाय विनियोगस्समता ति अथो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्डितं । पदद्वयेना पि हि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्स कम्मनिवाकारो व कथितो । पगुणता ति पगुणभावो, अनासुरता निगिगलानता ति अथो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्डितं । इथा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्स निगिगलानाकारो व कथितो । उजुता^५ [§ ५०] ति उजुभावो, उजुकेन आकारेन पवत्तनता ति अथो । अकुसलस्स खन्धत्तयस्स विज्जाणस्स च भावो उजुकता । अजिम्हता ति गोमुत्तवङ्कभावपटिक्खेपो । अवड्डुता ति चन्दलेखावङ्कभावपटिक्खेपो । अकुटिलता ति नङ्गलकोटिवङ्कभावपटिक्खेपो ।

(२१७) यो हि पापं कत्वा व 'न करोमी'ति मासति, सो गत्वा पच्चो-ल्लन्ताव 'गोमुत्तवङ्को' नाम होति । यो पापं करोन्ती व 'मायामहं पापस्सा'ति मासति, सो येमुस्येन कुटिलताय 'चन्दलेखावङ्को' नाम होति । यो पापं करोन्तो व 'को पापस्स न मायेय्या' ति मासति, सो नातिकुटिलताय 'नङ्गलकोटिवङ्को' नाम होति । यस्स वा ताणि कम्मद्वारानि अगुञ्जानि, सो 'गोमुत्तवङ्को' नाम होति । यस्स यासि कानि पि द्वे, सो 'चन्दलेखावङ्को' नाम । वरस्स यं किञ्चि एकं, सो 'नङ्गलकोटिवङ्को' नाम । दीधमागका पनाहु— एकच्छो भिक्खु पठमवये एकवीस-तियाँ अनेसनासु, छसु च अगोचरेसु चरति, अयं 'गोमुत्तवङ्को' नाम । एको पठम-

१ M. धोनामिदादि^६. २ म०-अविदता; सि० inserts hereafter अथ वा योनमिदादिकिलेसमारस्स अथावतो अवित्थनभावो अवित्थनता । ३ M.- लहुताकारो. ४ M.- मुदुताकारो. ५ M. alone reads so; म०, सी०- उजुता. ६ म०- सी०, सि०- उजुभावो. ७ See DCm. iii. 980; also see मूढीका p.93 where the whole list is given. Cf. Vim. p.12.

वये चतुपासिदिसीलं परिपूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिक्खाकामो होति, मज्झिमवय-
पच्छिमवयसु पुरिमसदिसो, [152] अयं 'चंदलेखावंको' नाम । एको पठमवये पि
मज्झिमवये पि चतुपासिदिसीलं पूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिक्खाकामो होति,
पच्छिमवये पुरिमसदिसो । अयं 'नंगलकोटिवंको' नाम ।

(२९८) तस्स किलेसवसेन एवं-वंकस्स पुग्गलस्स भावो जिग्घता वंकता
कुटिलता ति बुच्चति । तासं पटिक्खेपवसेन अजिग्घतादिका वुत्ता । खन्धाधिठ्ठा
नाम देसनो कता । खन्धानं हि एता अजिग्घतादिका, न पुग्गलस्सा ति । एवं
सखेहि पि इमेहि पदेहि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्झाणवखन्धस्सा
ति अरूपीनं धम्मानं निक्किलेसताय उज्जुकाकारो कथितो ति वेदितव्वो ।

(२९९) इदानीं स्वायं ये वा पना ति [§५७] अप्पनावारो वुत्तो, तेन
धम्मुरेसवारो दस्सितानं 'ये-वा-पनकानं' येव संखेपतो निदेसो कथितो होती ति ।

निदेसवारकथो निद्धिता ।

(३००) एत्तावता पुच्छा समयनिदेसो धम्मुरेसो अप्पना^१ ति उदेसवारो
चतूहि परिच्छेदेहि, पुच्छा समयनिदेसो धम्मुरेसो अप्पना ति निदेसवारो चतूहि
परिच्छेदेही ति अट्ठपरिच्छेदपटिमण्डितो धम्मवकथानवारो निद्धितो व होति ।

[(II) संगहवारो^२]

(३०१) इदानीं तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा होन्ती [§५८]
ति संगहवारो आरब्धो । सो उदेस-निदेस-पटिनिदेसानं वसेन तिपिथो होति । तत्थ
'तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा'ति एवमादिको उदेसो । 'कतमे तस्मिं
समये चत्तारो खन्धा [§५९] ति आदिको निदेसो । कतमो तस्मिं समये
वेदनाखन्धो [§६०] ति आदिको पटिनिदेसो ति वेदितव्वो । तत्थ उदेसवारो
चत्तारो खन्धा ति आदयो वेकीसति कोट्ठासा होन्ति । तेषं एवमत्थो वेदितव्वो—

(३०२) यस्मिं समये कामावचरं पठमं महाकुतलचित्तं उपपज्जति, ये
तस्मिं समये चित्तंगवसेन उपपज्जा, उपेत्वा ये-वा-पनके, पाळि आरुब्बा अतिरेक-
ण्णासर्धम्मा, ते सव्वे पि संगह्दमाना रातट्ठेन चत्तारो व खन्धा [153] होन्ति ।

१-१ न०— खन्धाधिठ्ठाना व; सि०— खन्धाधिठ्ठानदेसना. २ See ३.२५१-
२५५. ३ This commenced with ३.२६५. ४ See ३.१. ५ Also
known as कोट्टासवार. See ३.१; ३.३०६; also §§ 58, 120. ६ See
notes on this in ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५; also see ३.३०८,
३१२.

देहो बुद्धेन आयतनद्वेन द्वे व आपतनानि होन्ति । सभावद्वेन मुञ्जतद्वेन निस्सत्तद्वेन द्वे व धातुयो होन्ति । पञ्चयसंस्ततेन आहारद्वेन तयो^१केषु धम्मा आहारा होन्ति । अयसेता नो-आहारा । 'किं पनेते अञ्जमञ्जं वा तं-समुद्धान-रूपस्त वा पञ्चया न होन्ती' ति ? 'नो न होन्ति । इमे पन तथा च होन्ति, अञ्जया चा ति समाने पि पञ्चयसे^२ अतिरेकपञ्चया होन्ति, तस्मा आहारा ति बुत्ता । कथं ? एतेसु हि कस्साहारो, येसं धम्मानं अयसेसा वित्तचेतसिका पञ्चया होन्ति, तेसं च पञ्चयो होति, तिरसो च वेदना आहरति । मनोसञ्जेतनाहारो तेसं च पञ्चयो होति तयो च मये आहरति । विज्जाणाहारो तेसं च पञ्चयो होति पटिसन्धि-नामरूपं च आहरति^३ । 'ननु च सो शिपाको व, इदं पन कुसलविज्जाणं' ति ? 'किंचा पि कुसलविज्जाणं, तं-सरिक्खताय पन विज्जाणाहारो त्वेव पुत्तं । उपपत्तमञ्जद्वेन वा इमे तयो आहारा ति बुत्ता । इमे हि सम्पयुत्तधम्मानं, कवल्लि-काराहारो विद्य रूपकायस्स, उपपत्तमञ्जपञ्चया होन्ति । तेनेव पुत्तं—“अरुपिणे आहारा सम्पयुत्तकानं धम्मानं तं-समुद्धानानं च रूपानं आहारपञ्चयेन पञ्चयो” [तिक्कप० १.१८] ति ।

(३०३) अपरो नयो—अञ्जलिकसत्ततिया विशेषपञ्चयत्ता कवल्लिकारा-हारो च इमे च तयो धम्मा आहारा ति बुत्ता । विसेसपञ्चयो हि कवल्लिकारा-हारमखानं सत्तानं रूपकायस्स कवल्लिकारो आहारो; नामकाये वेदनाय पस्सो, विज्जाणस्स मनोसञ्जेतनां, नामरूपस्स विज्जाणं । यथाह—“संयथा पि भिक्खवे अयं कायो आहारद्वितिको, आहारं पटिच्च तिद्वति, अनाहारो नो तिद्वती” [सं० ५.६४] ति । तथा कस्सपञ्चया वेदना, संस्सारपञ्चया विज्जाणं, विज्जाण-पञ्चया नामरूपं ति । अविपत्तियद्वेन पन अद्वेय धम्मा इन्द्रियानि होन्ति, न अय-सेसा । तेन पुत्तं—“अद्विन्द्रियानि होन्ती ति । उपनिव्झायनद्वेन पञ्चे व धम्मा खानंगानि होन्ति । तेन पुत्तं—पञ्चङ्गिकं खानं होती ति । [154] निव्झानद्वेन च हेक्खेन च पञ्चेव धम्मा मयंगानि होन्ति । तेन पुत्तं—पञ्चङ्गिको मय्यो होती ति । किञ्चा पि हि अद्वुंगिको अरियमग्गो, लोकिवपित्ते पन एकत्तणे तिरसो विरतियो च लभन्ति, तस्मा पञ्चङ्गिको पुत्तो ।

(३०४) 'ननु च "यथागतमग्गो ति भिक्खु अरियस्सेतं अद्वुंगिकस्स मग्गस्स अधिवचनं" [सं० ४.१९५] ति इमस्मिं सुत्ते "यथेव लोकुत्तरमग्गो अद्वु-गिको, पुब्बमागविपस्सनामग्गो पि तथेव अद्वुंगिको" ति "यथागतं-वचनेन इमस्स"-त्यस्स दीपितत्ता, लोकियमग्गेना पि अद्वुंगिकेन भवितव्यं" ति ? 'न भवितव्यं । अयं हि सुत्तन्तिकदेसना नाम परिचायदेसना । तेनेवाह—“पुब्बे व खो पन^४स्स काय-

१ ३.२७५. २ मि०, M.—आहारद्वेन. ३ नि०, सी०-पञ्चयसे, ४ ति०-विद्य; M.—व. ५ ५५८.

कम्मं वचीकम्मं आजीवो सुपरिसुद्धो होती” [म० ३.२८९] ति । अयं पन निष्प-
रिवापदेसना । लोकियचित्तास्मि हि तिरसो विरतियो एकस्सणे न लम्भन्ति, तस्मा
‘पञ्चंगिको’व बुत्तो ति ।

(३०५) अकम्पियद्धेन पन तत्तेव धम्मा बलानि होन्ति । मूलद्धेन तथो
व धम्मा हेतू । पुत्तनद्धेन एको व धम्मो फस्सो । वेदयितद्धेन एको व धम्मो
वेदना । संजाननद्धेन एको व धम्मो सज्झा । सज्जेतनद्धेन एको व धम्मो जेतना ।
चित्तविचित्तद्धेन एको व धम्मो चित्तं । रासद्धेन चैव वेदयितद्धेन च एको व धम्मो
वेदनाखन्धो । रासद्धेन च संजाननद्धेन च एको व धम्मो सज्झाखन्धो । रास-
द्धेन च अभिसंस्वरणद्धेन च एको व धम्मो संस्वारखन्धो । रासद्धेन च चित्त-
विचित्तद्धेन च एको व धम्मो विज्झाणखन्धो । विजाननद्धेन चैव हेतुं पुत्त-
आयतनद्धेन च एकमेव मनायतनं । विजाननद्धेन अधिपतिवद्धेन च एकमेव मनि-
न्द्रियं । विजाननद्धेन समाप्तसुञ्जतनिस्सत्तद्धेन च एको व धम्मो मनोविज्झाण-
धातु नाम होति, न अवसेसा । ठपेत्ता पन चित्तं, यथावुत्तेन आरथेन अवसेसा सखे
पि धम्मा एकं धम्मायतनमेव, एका च धम्मधातु इव होती ति ।

(३०६) ये वा पन तस्मिं समये ति इमिना पन अप्पनावरेन इधा पि
हेट्ठा वुत्ती वे-वा-पनका संगहिता व । यथा च इध एवं [155] सन्वत्थ । इतो परं
हि एत्तकं पि न विचारयिस्साम । निदेस-पटिनिदेसवारेसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव अत्थो
वेदितव्वो ति ।

संगहवारे निद्वितो ।

कोट्ठासवारे ति पि एतल्लेव नाम ।

[(iii) सुञ्जतवारे]

(३०७) इवानि तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ती [५१२१] ति
सुञ्जतवारे आरद्धो । सो उदेस-निदेसवरेण द्विधा ववत्थितो । तथ उदेसवारे
‘धम्मा होन्ती’ ति इमिना सद्धिं चतुर्वीसति कोट्ठासा होन्ति । सन्वकोट्ठासेसु च
‘चत्तारो द्वे तयो’ति गणनपरिच्छेदो न वुत्तो । कस्मा ! संगहवारे परिच्छिन्नत्ता ।
तथ परिच्छिन्नधम्मा येव हि इधा पि वुत्ता । न हेत्थ तत्तो न भावो वा अत्ता
वा उपलम्भति । धम्मा व एते धम्ममत्ता अत्तारा अपरिणायिका ति इमिस्सा
सुञ्जताय दीपन्तं वुत्ता । तस्मा एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो—

(३०८) यस्मिं समये कामावचरं पठमं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति, तस्मिं
समये चित्तसंगवसेन उप्पन्ना अतिरिक्कण्णार्स धम्मा समावद्धेन धम्मा एव होन्ति । न

१ ३.२७५. २ All authorities but M. read होती ति. ३ See ३.२५२.
४ ३.१७७-३.३०५. ५ See ३.१. ६ ५५८. ७-७ M.-तस्सतो भावो.
८ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०३; also see ३.३१२.

अज्यो कोचि सत्तो वा मावो वा पोखो वा गुम्भलो वा होवी ति । तथा राखट्टेन खन्धा व होन्ती ति । एवं पुरिमनयेनेव सञ्चपदेसु अरथयोजना वेदितव्या । यस्मा पन शानतो अज्यं शानङ्गं, मग्गतो वा अज्यं मग्गङ्गं नरिथि, तस्मा इम 'ज्ञानं होति, मग्गो होति' [११२१] इथेव पुत्तं । उपनिष्ठायनट्टेन हि शानमेव हेत्थट्टेन मग्गो च होति । न अज्यो कोचि सत्तो वा मावो वा ति । एवं सञ्चपदेसु अरथयोजना कातव्या । निहेसवारो उत्तानरथो येवा ति ।

सुञ्जतवारो निट्ठितो ।

निट्ठिता च तीहि महावोरोहि मण्डेत्वा निदिट्ठस्स पठमचित्तस्स अरथवण्णना ।

[दुतियं चित्तं]

(३०९) इदानीं दुतियचित्तादीनि दस्सेतुं पुन "कतमे वग्गा" [११४६] ति आदि आरब्धं । तेषु सज्जेसु पि पठमचित्ते वुत्त-[156]-नयेनेव तयो तयो महावोरा वेदितव्या । न केवलं च महावारा एव, पठमचित्ते वुत्तसदिसानं सञ्चपदानं अरथो पि वुत्तनयेनेव वेदितव्यो । इतोपरं हि अपुञ्चपदचण्णनं येन करिस्ताम । इमस्मिं ताव दुतियचित्तनिहेसे ससंखारेना ति इदमेव अपुञ्चं । तस्स ल्थो—सह संखारेना ति संसारे । तेन संसारेण सप्ययोगेन स-उपायेन पच्चयगणेना ति अरथो । येन हि आरम्भणादिना पच्चयगणेन पठमं महाचित्तं उप्पज्जति, तेनेव सप्ययोगेन स-उपायेन इदं उप्पज्जति । तस्सेयं उप्पत्ति वेदितव्या—इधेक्को भिक्खु विहार-पच्चन्ते वसमानो चेतियंगणसम्मज्जनवेलाय वा थेरुपट्टानवेलाय वा सम्पत्ताय, धम्मस्सवणदिवसे वा सम्पत्ते 'मग्गं गन्त्वा पचागच्छतो अहिदूरं भविस्सति, न गमिस्सामी' ति चिन्तेत्वा पुन चिन्तेसि—'भिक्खुस्स नाम चेतियंगणं वा थेरुपट्टानं वा धम्मस्सवणं वा अगन्तुं असारुप्पं, गमिस्सामी' ति गच्छति । तस्सेवं अत्तनो पयोगेन वा, परेन वा वत्तादीने अकरणे आदीनवं करणे च आनिसंसं दस्सेत्वा ओवदियमानस्स, निग्गाहवसेन वा 'एहि, इदं करोही' ति कारियमानस्स उप्पन्नं कुसल-चित्तं संसारेण पच्चयगणेन उप्पन्नं नाम होती ति ।

दुतियचित्तं निट्ठितं ।

[ततियं चित्तं]

(३१०) ततिये [११४७] आणविप्पयुत्तं ति आणेन विप्पयुत्तं ति आण-

१ नि० adda hereafter नीरो वा. २ See ३.१. ३ This commenced with ३.१. * M and PTS. insert hereafter स-वत्ताहेन.
५ सी०, M, PTS.—^०गहणेन.

विष्णुत्तं । इदं हि आरम्भे दृष्टपदं होति परिच्छिन्दनकषाणं पनेत्य न होति । तस्मा इदं दहस्कुमारकानं भित्तुं दिव्या 'अयं धेरो मय्ये' ति वन्दनकाले, तेनेव नयेन चेतियवन्दनधम्मस्सवणकालादीसु च उप्पज्जती ति वेदितव्यं । पालियं पनेत्य सत्तसु^१ ठानेसु पञ्चा परिहायति । सेसं पाकतिकमेवा ति ।

ततियचित्तं निष्ठितं ।

[चतुर्थं चित्तं]

[३११] चतुर्थचित्ते हि [§१४९] एतेव नयो । इदं पन ससंस्वारना ति वचनतो यदा मातापितरौ दहस्कुमारके सीसे गमेत्वा चेतियादीनि वन्दोपेत्ति ते च अनाधिका समाना पि दृष्टपदं वन्दन्ति । एवरूपे काले लब्धती ति वेदितव्यं ।

[पञ्चमं चित्तं]

[३१२] पञ्चमे [§१५०] उपेक्खासहगतं ति उपेक्खावेदनाय [157] सम्पपुत्तं । इदं हि आरम्भे मज्झत्तं होति । परिच्छिन्दनकषाणं शेष होति येष । पालियं पनेत्य स्नानचतुके^२ उपेक्खा होति इन्द्रियदुक्के उपेक्खिन्द्रियं होती ति वत्वा सव्येयं पि वेदनापदानं निदेसे सत्तासातसुल्लदुक्खपरिस्सेपयसेन देसनं कत्वा अदुक्खममुल्लवेदना कथिता । तस्मा मज्झत्तलवसणे इन्द्रदुक्खपर्येतन उपेक्खिन्द्रिय-मायो वेदितव्यो । पदपटिपाटिषा च एकरिंभ ठाने पीति परिहीना व । तस्मा चित्तंगमथेन पालिं आरुब्धा पञ्चण्णसिवे^३ धम्मा होन्ति । तेसं वसेन सव्यकोट्टासेसु सव्यपरिसु च विनिच्छन्ती वेदितव्यो ।

[छट्ठ-सत्तम-अट्ठमानि चित्तानि]

[३१३] छट्ठसत्तमअट्ठमानि दुतियततियचतुथेसु सुत्तनयेनेव वेदितव्यानि । केवलं इमेसु वेदनापरियत्तनं चैव पीतिपरिहानं च होति । सेसं सद्धिं उप्पत्तिनयेन तादिसमेव । करणामुदितपरिकम्मकाले पि हि इमेसं उप्पत्ति महाअट्ठकथायं अनु-ज्जाता एव ।

इमानि अट्ठ कामावचरकुसलचित्तानि नाम ।

[३१४] तानि सव्यानि पि दसहि पुज्जकिरियकथूहि दीपेतव्यानि । कथं ? दानमयं पुज्जकिरिवत्तु, सीलमयं..., भावनामैयं..., अपचित्तिवहगतं..., वेय्या-वच्चसहगतं..., पत्तानुपदानं..., अब्बनुमोदनं..., देसनामयं..., सवणमयं..., दिट्ठेज्जुकम्मपुज्जकिरियकथू ति इमानि दस पुज्जकिरियकथूनि नाम ।

१ See foot-note on §147. २ M., PTS. पञ्चके; but see §150, §§156-159. ३ See notes on १.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८. ४ ३.७३, ८१, ८९ mention only the first three in this list. ५ म०— दिट्ठि'ज्जु'; सी०—दिट्ठि'ज्जु'.

(३१५) कथं दानमेव दानमयं । पुञ्जकिरिया च सा तेषं तेषं आनि-
संसानं कथुं चा ति पुञ्जकिरियवत्थु नाम । सेसेसु पि एतेव नयो । तत्थ चीवरा-
दीसु चत्तुस पच्चयेसु, रुपादीसु वा छसु आरम्भणेषु, अज्जादीसु वा दससु दान-
कथसु, तं तं देवतस्स तेषं तेषं उप्पादनतो पट्ठाय पुब्बमागे, परिच्चागकाले, पच्छा
सोमनस्सचित्तेन अनुस्सरणे चा ति तीसु कालेषु पवत्ता चेतना (i) 'दानमयं पुञ्ज-
किरियवत्थु' नाम । पञ्चसील अट्ठसीलं दससीलं समादियन्तस्स, 'पञ्चजित्तामी' ति
विहारं गच्छन्तस्स, पञ्चजन्तस्स, 'मनोरथं गन्धकं पण्हेवा पव्वजितो वत' मिह, साधु
सुद्धं' ति आक्खजेतस्स, पातिमोक्खं संवरन्तस्स, चीवरादयो पच्चये पच्चयेकस्सन्तस्स,
आपायगतेसु रुपादीसु चस्सुद्धारादीनि' सं-[158]-वरन्तस्स, आजीवं सोधेन्तस्स
च पवत्ता चेतना (ii) 'सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । षट्ठिभिग्गदायं वुत्तेन
विपत्तिसामगगेन चस्सुं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो मायेन्तस्स, चोत्तं...पे०...
मनं...रूपे...पे०...धम्मं...चस्सुविज्झाणं...पे०...मनोविज्झाणं...चस्सु-
संकस्सं...पे०...मनोसम्पत्तस्सं, चस्सुसंकस्सजं वेदनं...पे०...मनोसम्पत्तस्सं
वेदनं, रूपमज्जं...पे०...जगमरणं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो मायेन्तस्स
पवत्ता चेतना, अट्ठसिंहाय वा आरम्भणेषु अप्पनं अप्पत्ता सव्वा पि चेतना (iii)
'भायनामयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । महल्लकं पनं दिस्वा पञ्चुसामन-पत्तचीवर-
पटिग्गहाण-अभिवादन-समगसंपदानादिवसेन (iv) 'अपवित्तिसहगतं' वेदितव्वं ।
कुत्तरानं वत्तपटिवत्तकरणवसेन गामं पिण्डाय पविट्ठं भिक्खुं दिस्वा पत्तं गहेत्वा गामे
भिक्खं समादयेत्वा उपसंहरणवसेन, 'गच्छ भिक्खूनं पत्तं आहर' ति सुवा वेगेन
गम्भा पवाहरणादिवसेन च कायवेज्जावटिककाले (v) 'वेज्जावत्तसहगतं' वेदितव्वं ।

(३१६) दानं दत्त्वा गन्धादीहि पूजं कत्वा 'असुकरस नाम पत्ति होतू' ति
वा, 'सव्वसत्तानं होतू' ति वा पत्तिं ददतो (vi) 'पत्तानुप्पदानं' वेदितव्वं । किं पनेव
पत्तिं ददतो पुञ्जकस्यो होती ति ? । न होति । यथा पन एकं पदीपं जालेऽया
सत्तो दीपसहरसं जालेन्तस्स पटमदीपो खीणो ति न वत्तन्धो; पुरिमालोकेन पन
सद्धिं पच्छिमालोको एकतो हुत्वा अतिमहा होति । एवमेव पत्तिं ददतो परिहाणि
नाम नत्थि । बुद्धिं येव पन होती ति वेदितव्वं । परेहि दिस्वाय पत्तिया वा अज्जाय
वा पुञ्जकिरियाय 'साधु सुद्धं' ति अनुमोदनवसेन (vii) 'अम्मनुमोदनं' वेदि-
तव्वं । एको 'एवं धम्मकथिको ति मे जानिस्सन्ती' ति इच्छायं ठत्वा लामगकको
हुत्वा देसेति, तं न महक्कलं । एको अत्तनो प्पुणं धम्मं अपच्चासित्तमानो विमुत्ता-
वत्तनवीसेन परसं देसेति, इदं (viii) 'दिसनामयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । एको

१ सी०, न०-५ दीनं. २ See Vim. 38-39; MCom. i. 195, ii, 236, 358; Nettī, 89.

मुणन्तो 'इति मे सद्धो ति जानिस्सन्ती'ति मुणाति, तं न महण्कलं । एको 'एवं मे महण्कलं भविस्सती'ति हितकरेण मुदुचित्तेन भम्मं मुणाति, इदं (ix) 'सवणमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । [159] दिट्ठिं उज्जुं करोत्तस्स (x) 'दिट्ठुजुकम्मपुञ्जकिरियवत्थु' नाम ।

(३१७) दीघमाणका पनाहु— 'दिट्ठुजुकम्मं सन्नेसं नियमलक्षणं, यं किञ्चि पुञ्जं करोत्तस्स हि दिट्ठिया उज्जुकमावेनेव महण्कलं होती' ति । एतेषु पन पुञ्जकिरियवत्थु दानमयं ताव 'दानं दस्सामी'ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, दानं ददतो उपपज्जति, 'दित्रं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । एवं पुब्बचेतनं सुखनचेतनं अप्पचेतनं ति तिस्रो चेतना एकतो कत्वा 'दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति । सीलमयं पि 'सीलं पूरेस्सामी'ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, सीलरूपकाले उपपज्जति, 'पूरितं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । ता सव्या पि एकतो कत्वा 'सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति । ...पे^१... दिट्ठुजुकम्मं पि 'दिट्ठिं उज्जुकं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, दिट्ठिं उज्जुकं करोत्तस्स उपपज्जति, 'दिट्ठि मे उज्जुका कता' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । ता सव्या पि एकतो कत्वा 'दिट्ठुजुकम्मं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति ।

(३१८) सुत्ते पन तीणि येव पुञ्जकिरियवद्धानि आगताणि । तेषु इतरेसं पि संगहो वेदितव्वो । अपचित्ति-वेध्यावच्चानि हि सीलमये संगहं गच्छन्ति । पत्तानुपदान-अब्भनुभोदनानि दानमये । देसना-सवण-दिट्ठुजुकम्मानि भावनामये । ये^२ पन 'दिट्ठुजुकम्मं सन्नेसं नियमलक्षणं'ति वदन्ति तेसं तं तीनु पि संगहं गच्छति । एवमेतानि संसेपतो तीणि हुत्वा विचारतो पन दस होन्ति ।

(३१९) तेषु 'दानं दस्सामी'ति चिन्तेन्तो अट्ठसं कामावरकुलचित्तानं अज्जतरेनेव चिन्तेति; ददमानो पि तेसं येव अज्जतरेण वेति; 'दानं मे दित्रं'ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेण पच्चवेक्खति । 'सीलं पूरेस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेण चिन्तेति; सीलं पूरेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेण पूरेति, 'सीलं मे पूरितं' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेण पच्चवेक्खति । 'भावनं भावेस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेण चिन्तेति; भावनं भावेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेण भावेति; 'भावना मे माविता'ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेण पच्चवेक्खति । [160] 'जेट्ठापचित्तिकम्मं करिस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेण चिन्तेति, करोन्तो पि तेसं येव अज्जतरेण करोति, 'कतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेण पच्चवेक्खति । 'कायेनेय्यावट्टिकम्मं करिस्सामी'

१ See note on this in ३.३१४. २ See the intervening terms in ३.३१४ above. ३ See ३.७३-८९. ४ See ३.३१७.

ति चिन्तेन्तो पि, करोन्तो पि, 'कतं मे' ति पचवेकखन्तो पि तेषं येव अञ्जतरेन पचवेकखति ।

(३२०) 'पत्तिं दत्तामी' ति चिन्तेन्तो पि, ददन्तो पि, 'दिजा मे' ति पचवेकखन्तो पि, 'पत्तिं वा सेसकुसलं वा अनुमोदिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेषं येव अञ्जतरेन चिन्तेति; अनुमोदन्तो पि तेषं येव अञ्जतरेन अनुमोदति, 'अनुमोदितं मे' ति पचवेकखन्तो पि तेषं येव अञ्जतरेन पचवेकखति । 'धम्मं देसेस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेषं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, देसेन्तो पि तेषं येव अञ्जतरेन देसेति, 'देसितो मे' ति पचवेकखन्तो पि तेषं येव अञ्जतरेन पचवेकखति । 'धम्मं सोस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेषं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, तुणन्तो पि तेषं येव अञ्जतरेन तुणाति, 'मुत्तं मे' ति पचवेकखन्तो पि तेषं येव अञ्जतरेन पचवेकखति । 'दिट्ठिं उज्जुकं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेषं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, उज्जुकं करोन्तो पन चतुष् आणसंपयुत्तानं अञ्जतरेन करोति, 'दिट्ठिं मे उज्जुका कता' ति पचवेकखन्तो अज्जुसं अञ्जतरेन पचवेकखति ।

(३२१) इमस्मिं ठाने चत्तारि अनन्तानि नाम गहितानि । चत्तारि हि अनन्तानि— आकासो अनन्तो, चक्रवाळानि अनन्तानि, सत्तनिकायो^१ अनन्तो, बुद्धजाणं अनन्तं । आकासरस हि पुरिथिमदिताय वा पश्चिमउत्तरदक्षिणानु वा एत्तकानि वा योजनसत्तानि एत्तकानि वा योजनसहस्सानी^२ ति परिच्छेदो नत्थि । सिंहेरुमत्तं पि अयोक्कटं पठविं दिषा कत्था हेट्ठा खित्तं मस्सेधेयं, नो पतिट्ठं लभेय, एवं (i) आकासं अनन्तं नाम । चक्रवाळानं पि सत्तेहि वा सहस्सेहि वा परिच्छेदो नत्थि । सत्ते पि हि अकनिट्ठमयने निव्वत्ता, दब्बहयामेधेनुग्गहस्स सहस्रुदेन सेरेन तिरियं तालच्छायं अतिकमनमत्तेन कालेन चक्रवाळसहस्स-अतिकमनसमत्थेन जयेन समन्नामता चत्तारो [161] महाब्रह्मानो 'चक्रवाळपरियन्तो पत्तिस्सामी' ति तेन जयेन धावेय्युं, चक्रवाळपरियन्तो अदिस्वा व परिनिव्वायेय्युं, एवं (ii) चक्रवाळानि अनन्तानि नाम । एत्तकेसु पन चक्रवाळेसु उदकट्टकयत्तकसत्तानं पमाणं नत्थि । एवं (iii) सत्तनिकायो अनन्तो नाम । ततो पि (iv) बुद्धजाणं अनन्तमेव ।

(३२२) एवं अपरिमाणेषु चक्रवाळेसु अपरिमाणानं सत्तानं कामावचर-सोमनस्सहगत-आणसंपयुत्त-असंखारिक-कुसलचित्तानि एकस्स वहुनि उपपज्जन्ति । बहुषं पि वहुनि उपपज्जन्ति । तानि सत्त्वानि पि कामावचरद्वेन सोमनस्सहगतद्वेन आणसंपयुत्तद्वेन असंखारिकद्वेन एकत्तं गच्छन्ति । एकमेव सोमनस्सहगतं तिहेतुकं असंखारिकं महाचित्तं होति । तथा स-संखारिकं महाचित्तं ... पे० ... तथा उपेक्खा-

१ M., PTS- सत्तकायो. २ M., PTS-^०ni and insert hereafter एत्तकानि योजनसत्तसहस्सानी ति. ३ म०, M.- मस्सेधे'न. ४ सि० inserts hereafter सहसहस्सेहि वा. ५ सी०, M.- ^०पम्म^०.

सहगतं जाणविप्पयुत्तं दुहेतुकं^१ ससंसारिकं चित्तं ति । एवं सञ्चानि पि अपरिमाणेषु चकनान्तेसु अपरिमाणानं सत्तानं उप्पज्जमानानि कामावचरकुसलचित्तानि सम्भासंयुद्धो महातुलाय गुल्लयमानो विष, तुम्हे पक्खिक्खिवा भिनमानो विष, सञ्चञ्जुतयोगेन परिच्छिन्दित्वा 'अद्वेयतानी' ति सरिक्खत्तेन अद्वेय कोट्टासे कत्वा दस्सेसि ।

(३२३) पुन इमस्मिं ठाने छन्विधेन पुञ्जायूहनं नाम गहितं । पुञ्जं हि अत्थि सयंकारं अत्थि परंकारं, अत्थि साहत्थिकं अत्थि आणत्तिकं, अत्थि संपज्जानकत्तं अत्थि असंपज्जानकत्तं । तत्थ अत्तनो वम्मताय कत्तं 'सयंकारं' नाम । परं करोन्तं दिस्वा कत्तं 'परंकारं' नाम । सहत्थेन कत्तं 'साहत्थिकं' नाम । आणापेसा कारितं 'आणत्तिकं' नाम । कम्मं च कलं च सद्धित्वा कत्तं 'सम्पज्जानकत्तं' नाम । कम्मं पि कलं पि अजानित्वा कत्तं 'असम्पज्जानकत्तं' नाम । तेषु सयंकारं करोन्तो पि इमेसं अट्ठञ्जं कुसलचित्तानं अज्जपतरेनैव करोति । परंकारं करोन्तो पि, सहत्थेन करोन्तो पि, आणापेसा करोन्तो पि इमेसं अट्ठञ्जं कुसलचित्तानं अज्जपतरेनैव करोति । संपज्जानकरणं पन चतूहि जाणसम्पयुत्तेहि होति । असंपज्जानकरणं चतूहि जाणविप्पयुत्तेहि ।

(३२४) अपरा पि इमस्मिं ठाने चत्तस्सो दक्खिणाविसुद्धियो गहिता— पचयानं धम्मिकता, चेतना-महत्तं, चत्थुसंपत्ति, गुणातिरेकता ति । तत्थ इममेन समेन उप्पत्ता पचया 'धम्मिका' नाम । [१६२] सद्धित्वा ओकपेत्वा ददतो पन 'चेतना-महत्तं' नाम होति । खीणासवमावो 'चत्थुसंपत्ति' नाम । खीणासवस्सेव निरोधा पुट्टितमावो 'गुणातिरेकता' नाम । इमानि चत्तारि समोधानेत्वा दातुं लोकोत्तस्स कामावचरकुसलं इमस्मिं येव अत्तमावे विपाकं देति । पुण्णकोट्टि-कावन्निर्य-सुमनमालाकारौदीनं विष ।

(३२५) संसेपतो पनेतं सच्चं पि कामावचरकुसलं चित्तं 'चित्तं' ति करित्वा चित्तविचित्तेन एकमेव होति । वेदनावसेन सोमनस्सहगतं उपेक्खा-सहगतं ति दुब्धिधं होति । जाणविमत्तिदेसनावसेन चतुब्धिधं होति । सोमनस्स-सहगतं जाणसंपयुत्तं असंसारिकं महाचित्तं हि उपेक्खासहगतं जाणसंपयुत्तं असंसारिकं महाचित्तं च जाणसंपयुत्तत्तेन असंसारिकत्तेन च एकमेव होति । तथा जाणसम्पयुत्तं ससंसारिकं, जाणविप्पयुत्तं असंसारिकं, जाणविप्पयुत्तं ससंसारिकं वा ति । एवं जाणविमत्तिदेसनावसेन चतुब्धिधे पनेतस्मिं असंसार-ससंसारविमत्तितो चत्तारि असंसारिकानि चत्तारि ससंसारिकानी ति अद्वेय कुसलचित्तानि होन्ति । तानि याथावतो अत्ता भगवा सञ्चञ्जु गुणी यरो मुनि सेट्ठो आचिनखति देसेति

१ सो०, म०— द्विहेतुकं. २ य० अ० १.३८५; सि०— काळपालिय; म०— काळपालि. ३ य० अ० २.४०.

पञ्चपेति पट्टपेति चिवरति विभजति उत्तानीकरोतीति ।

अट्टसालिनिया धम्मसंगहट्टकथाय

कामाचचरकुसलनिहेसो

समत्तो ।

[रूपाचचरकुसलकथा]

(३२६) इदानीं रूपाचचरकुसलं दत्तेषु कतमे धम्मा कुसला [§ १६०] ति आदि आरब्धं । तस्य रूपपत्तिया मग्गं भावेतीति रूपं वुचति रूपमवो^१ । उपपत्तीति निव्वत्ति जाति संजाति । मग्गोति उपायो । वचनस्यो पनेत्य— तं उपपत्तिं मग्गति गवेसति जनेति निष्पादेतीति मग्गो । इदं वुत्तं होति— येन मग्गेन रूपमवे उपपत्ति होति निव्वत्ति जाति सञ्जाति, तं मग्गं भावेतीति । किं पनेतेन नियमतो रूपमवे उपपत्ति होतीति ? न होति । “समाधिं भिक्खवे भावेय, समाहितो यथामृतं पजानाति पस्तती” [Cl. सं० ३.१३; ५.४१४...] ति एवं वुत्ते न हि निव्वेधमामियेन रूपमवातिक्रमो पि होति । रूपपत्तिया पन इतो अज्झो मग्गो [163] नाम नत्थि, तेन वुत्तं ‘रूपपत्तिया मग्गं भावेती’ति । अत्थतो चायं मग्गो नाम चेतना पि होति, चेतनाय संयुत्तधम्मा पि, तदुभयं पि । “निरयं चाहं सारिपुत्त पजानामि निरयगामिं च मग्गं” [म० १.७३] ति हि एत्थ चेतनो वे मग्गो नाम ।

“सद्धा हिरियं कुसले च दानं । धम्मा एते सप्पुरिसानुवाता ।

एतं हि मग्गं दिवियं^२ वदन्ति । एतेन हि गच्छति देवलोकं” [अ० ४.२३६] ति । एत्थ चेतनासंयुक्ता धम्मा मग्गो नाम । “अयं भिक्खवे मग्गो, अयं पटिपदा” [म० ३.१००] ति संखारुपत्तिमुत्तौदीसु चेतना पि चेतनासंयुत्तधम्मा पि मग्गो नाम । इमस्मिं पन ठाने ‘ज्ञानं’ ति वचनतो चेतनासंयुक्ता अधिपेता । वत्सा पन ज्ञानचेतना पटिसन्धि आकट्ठति, तस्मा चेतना पि चेतनासंयुत्तधम्मा पि वदन्ति देव ।

(३२७) भावेतीति जनेति उपादेति वट्टेति । अयं ताव इध भावनाय अत्थो । अन्तत्थ पन उपसम्भवसेन संभावना परिभाषना विभावना ति एवं अज्झया पि अत्थो होति । तस्य “इध उदाधि मम साचका अपिणीळे छंभावेन्ति—सीलवा

१ This commenced with ३.१. २ Continues upto ३.४२६.
३ सी०, ति०— रूपमवो. ४ ति० inserts hereafter सञ्जानाति. ५-५ All authorities but M. read चेतना only. ६ All authorities read so.
७ म० १.९९-१०३.

समणो मोतमो, परमेन सीलक्खन्धेन सम्मज्जागतो” [म० २.९] ति अयं संभावना नाम; ओक्कणना ति अत्थो । “सीलपरिमावितो समधि महप्फलो होति महानिखंभो, समाधिपरिमावितो पज्जा महप्फलो होति महानिखंभो, पज्जापरिमावितं चित्तं सम्मदेव आशयेहि विमुच्यती” [दी० २.८१] ति अयं परिभावना नाम; वासना ति अत्थो । “इध रूपं विभावयेहि, वेदनं... सम्मं... संसारे... विञ्चाणं विभावयेही” [] ति अयं विभावना नाम; अन्तराधाना ति अत्थो । “पुन च परं उदायि अक्खता मया सावकानं पटिपदा, यथापटिपन्ना मे सावका चत्तारो सत्तिपट्टाने भावेत्ती” [म० २.११] ति, अयं पन उप्पादतवट्टनट्टेन भावना नाम । इमस्मिं पि ठाने अयमेव अभिप्रेता । तेन वुत्तं—‘भावेत्ती ति ज्ञेति उप्पादेति वट्टेती’ ति ।

(३२८) कस्मा पनेत्थ, यथा कामावचरकुसलनिहेसे धम्मपुब्बंगमा देसना कता तथा पन अकत्वा, पुग्गलपुब्बं-[164]-गमा कता ति ? पटिपदाव साधे-तव्वतो’ ति । इदं हि चतुसु पटिपदासु अञ्जतराय साधेतव्वं; न कामावचरं विष विना पटिपदाव उप्पज्जति । पटिपदा च नामेसा पटिपक्के सति होती ति एतमत्वं दस्सेतुं पुग्गलपुब्बंगमं देसनं करोन्तो ‘रूपूपशित्था मग्गं भावेत्ती’ [§ १६०] ति आह ।

(३२९) विविच्चेव कामेही ति कामेहि विविचिता, विना हुत्वा, अपक्कमिता । वो पनायमेव ‘एव’-कारो सो नियमत्थो ति वेदितव्वो । वस्मा च नियमत्थो, तस्मा तस्मिं पठमञ्जानं उपसंपज विहरवत्तमथे अविज्जमानानं पि कामानं तस्स पठमञ्जानस्त पटिपक्खमावं, कामपरिचागेनेव च’स्स अधिगमं दोषेति । कथं ? ‘विविच्चेव कामेही’ ति एवं हि नियमे करियमाने’ इदं पज्जा-यति—ननु च’स्स ज्ञानस्स कामा पटिपक्खभूता वेसु सति इदं न प्यवत्ति, अम्भकारे सति पदीपीमासो विष ? तेसं परिच्चागेनेव च’स्स अधिगमो होति ओरिमत्तर-परिच्चागेन पारिमत्तरस्सेव । तस्मा नियमं करोती ति ।

(३३०) तत्थ सिया—‘कस्मा पनेत्थ पुब्बपदे येव वुत्तो, न उत्तरपदे ? किं अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्चा पि ज्ञानं उपसंपज विहरेयां ति?’ न खो पनेत्त एवं दट्ठव्वं । तं निरुत्तरणतो हि पुब्बपदे एस वुत्तो । कामधातुसमविक्रमगतो हि कामरागपटिपक्खतो च इदं ज्ञानं कामानमेव निरुत्तरणं । यथाह—“कामानमेतं निरुत्तरणं यदिदं नेक्खम्म” [दी० ३.२७५] ति । उत्तरपदे पि पन, यथा “इथेव भिक्खवे पठमो समणो, इध दुत्तियो समणो” [म० १.६३; अ० २.२३८] ति एत्थ ‘एव’-कारो अनित्वा वुत्तति, एवं वत्तव्वो । न हि सक्का इतो अञ्जेहि पि नीवरणसंखातेहि अकुसलेहि धम्मेहि अविविच ज्ञानं उपसंपज विहरितुं, तस्मा ‘विविच्चेव कामेहि विविच्चेव अकुसलेहि धम्मेही’ ति एवं पदद्वये पि एस दट्ठव्वो ।

१ सि०—सोपेतव्वेतो. २ With ३.३२९-३३५ of. विनु० ४.८१-८८
३ M.—कथियमाने, ४-४ म०—नविमस्स; M.—नूयमस्स; सि०—नूयमिस्स.

पदद्वये पि च किञ्चा पि विविच्चा ति इमिना साधारणवचनेन तैदङ्गविवेकादयो कायविवेकादयो च सन्ध्ये पि विवेका संग्रहं गच्छन्ति, तथा पि कायविवेको चित्त-विवेको विषयमनविवेको ति तयो एव इष ददृच्चा ।

(३३१) कामेही ति इमिना पदेन ये च निदेशे “कतमे वस्युकामा ? मनापिया रुपा” [नि० १.१] ति आदिना नयेन वस्युकामा वृत्ता, ये च तथैव विभंगे चै “छन्दो कामो, [165] रागो कामो, छन्दरागो कामो; संकपो कामो, रागो कामो, संकपरगो कामो; इमे बुद्धान्ति कामा” [नि० १.२; वि० २५६] ति एवं किलेसकामा वृत्ता, ते सन्ध्ये पि संगहिता इत्येव ददृच्चा । एवं हि सति विविचेव कामेही ति वस्युकामेहि पि विविचेवा ति आद्यो युजति । तेन काय-विवेको वृत्तो होति । विविच्य अकुसलेहि धम्मेही ति किलेसकामेहि सन्धा-कुसलेहि वा विविचा ति अर्थो युजति । तेन चित्तविवेको वृत्तो होति । पुरिमेन चैत्थ वस्युकामेहि विषेकवचनतो येव कामसुखपरिचारागो, दुतियेन किलेसकामेहि विषेकवचनतो नेक्खम्मगुणपरिगहो विभावितो होति ।

(३३२) एवं वस्युकाम-किलेसकामविषेकवचनतो येव च एतेसं पठमेन संकिलेसवस्युप्पहानं, दुतियेन संकिलेसप्पहानं; पठमेन लौलभावरसं हेतुपरिचारागो, दुतियेन बालभावरसं; पठमेन पयोगसुद्धि, दुतियेन आसन्नपीसनं विभावितं होती ति पि आतब्धं । एष ताव नयो ‘कामेही’ ति एत्थ वृत्तकामेनु वस्युकामपक्षे । किलेस-कामपक्षे पन ‘छन्दो’ ति च रागो’ ति च एवमादीहि अनेकमेदो कामच्छन्दो येव कामो ति अधिपेतो । सो च अकुसलपरिषापन्नो पि समानो “तत्थ कतमो काम-च्छन्दो कामो ?” [Of. वि० २५६] ति आदिना नयेन विभंगे ज्ञानंगपटिपक्खवो विसुं वृत्तो । किलेसकामत्ता वा पुरिमपदे वृत्तो, अकुसलपरिषापन्नता दुतियपदे । अनेकमेदतो च’स्स ‘कामतो’ ति अवत्वा ‘कामेही’ ति वृत्तं ।

(३३३) अज्जेसं पि च धम्मानं अकुसलमावे विज्जमाने “तत्थ कतमे अकुसला धम्मा ? कामच्छन्दो” [वि० २५६] ति आदिना नयेन विभंगे उपरि-ज्ज्ञानंगपक्खनीकपटिपक्खमावदस्सन्तो नीकरणानेव वृत्तानी ति । नीकरणानि हि ज्ञानंगपक्खनीकानि । तेसं ज्ञानंगानेव पटिपक्खानि, पिद्धंसकानि, विघातकानी ति वृत्तं होति । तथा’ हि “समाधि कामच्छन्दस्स पटिपक्खो, पीति व्यापादस्स, वित्थो यीनमिदस्स, सुखं उदचकुक्कुचस्स, विचारो विचिकिच्छाया” ति पेटके’ वृत्तं ।

(३३४) एवमेव ‘विषिचेव कामेही’ ति इमिना कामच्छन्दस्स विषयमन-

१ विमु० ४.८२; पटि० २.१२०, वि० अ० ११६. २ सी०, M. omit.
३ Cf. ति० १.२८. ४ वि०-२५७ reads “तत्थ कतमे कामा ? छन्दो कामो”
which is also quoted in विमु० ४.८०. ५ सी०, M.- यथा. ६ Of.
विमु० ४.८६; विमुत्ति ४२, and Introduction p. xxv note 4.

विवेको वृत्तो होति । 'विविच्य अकुसलेहि धम्मोही'ति इमिना पञ्चत्वं पि नीवरणानं । अगहितग्राहणेन पन पठमेन कामच्छन्दस्स, दुतियेन सेसनीवरणानं; तथा पठमेन तीतु अकुसलमूलेषु पञ्चकामगुणमेदविसयस्स लोमस्स, दुतियेन आपातः-[166]-
सथुमेदादिविचयानं दोसमोहानं । ओघादीसु वा धम्मेषु पठमेन कामोप-कामदोष-
कामासव-कामुपादान-अभिज्झाकापगन्ध-कामरागसंयोजनानं, दुतियेन अवसेस-ओष-
योगासव-उपादानगन्धसंयोजनानं । पठमेन च तण्हाय तं-संपयुत्तकानं च, दुतियेन
अविज्जाय तं-संपयुत्तकानं च । अपि च पठमेन लोमसंपयुत्त-अट्टेचित्तुपादानं, दुतियेन
सेसानं चतुर्त्वं अकुसलचित्तुपादानं विक्संभनविवेको वृत्तो होती ति वेदितव्यो ।
अयं ताव 'विविच्येव कामेहि विविच्य अकुसलेहि धम्मोही'ति एत्थ अत्थप्पकासना ।

(३३५) एत्तावता पठमस्स ज्ञानस्स पहानञ्जं दस्सेत्वा इदानीं संपयोगञ्जं
दस्सेतुं सवितर्कं सविचारं ति आदि वृत्तं । तथ्यं हेट्ठो वृत्तलक्षणादिविभागेन
अप्पनासंपयोगतो रूपावचरभावप्पत्तेन वितर्केन चैव विचारेन च सह वचति ।
स्सस्सो विन एत्तेन फल्लेन वा ति इदं ज्ञानं सवितर्कं सविचारं ति वृत्तति ।
विभगे पन "इमिना च वितर्केन इमिना च विचारेन उपेतो होति समुपेतो होती"
[वि० २५७] ति आदिना नयेन पुग्गलाविट्ठाना देसमा कता । अत्थो पन तथा पि
एवमेव दट्ठव्यो । विवेकजं ति—एत्थ विवित्ति विवेको । नीवरणविगमो ति
अत्थो । विवित्तो ति वा विवेको, नीवरणविवित्तो ज्ञानसम्पयुत्तधम्मरासी ति अत्थो ।
तस्मा विवेका, तस्मिं वा विवेके, जातं ति विवेकजं ।

(३३६) पीतिसुखं ति—एत्थ पीतिसुखानि हेट्ठो पकासितानेव । तेषु
सुखण्णकाराय पञ्चविधाय पीतिया अप्पनासमाधिस्स मूलं इत्था वड्डमाना समाधि-
संपयोगं गता करणा पीति—अयं इमस्मिं अरथे अधिप्पेता पीती ति । अयं च पीति
इदं च सुखं अस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थी ति इदं ज्ञानं पीतिसुखं ति
वृत्तति । अथ वा पीति च सुखं च पीतिसुखं, धम्मविनयादयो पिय । विवेकजं
पीतिसुखमस्स ज्ञानस्स, इमस्मिं वा ज्ञाने, अत्थी ति एवं पि विवेकजं पीतिसुखं ।
नयेन हि ज्ञानं एवं पीतिसुखं पेश विवेकजमेव होति । तं चरस्स अत्थि । तस्मा
एकपदेनेव 'विवेकजपीतिसुखं' ति पि वृत्तं वृत्तति । विभगे पन "इदं सुखं इमाय
पीतिया सहगतं" [वि० २५७] ति आदिना नयेन वृत्तं । अत्थो पन तथा पि
एवमेव दट्ठव्यो ।

(३३७) [167] पठमं ज्ञानं ति—एत्थ गणनानुपुव्वतो पठमं । पठमं
उत्पन्नं ति पि पठमं । पठमं समापजितव्वं ति पि पठमं । इदं पन न एकान्तअखणं ।

१-२ See Chart (चित्तुपादकण्ड- At A Glance) accompanying
धम्मसंगहि, under अकुसलचित्तानि, (§§ 365-430) २ चित्तुं ४८८-९१ are
lacking here. ३ ३.१९८-२०१. ४ विष्णुं ४.९२ ५ See ३.२०२-२१०.
६ ति०—गणनानुपुव्वतायः अ० बो० gāves गणनानुपुव्वता (f)

विष्णवतीमानो हि अद्भुतमापत्तिलाभी आदितो पट्टाय मत्थकं पापेन्तो पि समा-
यजितुं सक्कोति । मरयक्तो पट्टाय आदि पापेन्तो पि समायजितुं सक्कोति ।
अन्तरन्तरा ओकमन्तो पि सक्कोति । एवं पुम्बुप्पत्तिवट्टेन पन पठमं नाम होति ।
ज्ञानं ति दुविचं ज्ञानं— आरम्मणूपनिज्ज्ञानं लक्खणूपनिज्ज्ञानं ति । तथ
अद्भु समापत्तियो पटवीकसिणादिआरम्मणं उपनिज्ज्ञायन्ती ति आरम्मणूपनिज्ज्ञानं
ति सैल्लं गता । विपस्सनामग्गफलानि पन लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तथ विपस्सना
अनिष्वादि लक्खणस्स उपनिज्ज्ञानतो लक्खणूपनिज्ज्ञानं । विपस्सनाय कतकिच्चरस्स
मग्गेन इज्जनतो मग्गो लक्खणूपनिज्ज्ञानं । फलं पन निरोधत्तच्चं तथलक्खणं
उपनिज्ज्ञायती ति लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तेसु इमहिंम अरथे आरम्मणूपनिज्ज्ञानं
अधिपेत्तं । तस्मा आरम्मणूपनिज्ज्ञानतो पच्चनीकज्जापनतो वा ज्ञानं ति वेदितव्यं ।

(३१८) उपसंपज्जो ति उपमात्वा, पापुणित्वा ति वुत्तं होति ।
उपसंपादयित्वा वा निष्पादयित्वा ति वुत्तं होति । चिमंगे वन “उपसंपज्जा ति पठमस्स
ज्ञानरत्तं लाभो पटिल्लभो वपि सम्पत्तिं पुत्तना सच्छिकरिया उपसंपदा” [वि०
२५७] ति वुत्तं । तस्मा पि एवमेव रथो ददुत्थो । विहरती ति तदनुकरणेन इरिया-
पयविहरित इतिवृत्तपाकारज्ज्ञानसमझी हुत्वा अत्तमावस्स इरियेन वुत्तिं पालनं
वपनं यापनं चारं विहारं अभिनिष्कादेति । वुत्तं हेतुं चिमंगे— “विहरती ति
इरियति वत्तति पालेति यपेति यापेति चरति विहरति, तेन वुत्तचित्तिं विहरती”
[वि० २५७] ति । पटवीकसिणं ति एत्थं पटवीमण्डलं पि सकलद्वेन पटवीकसिणं
ति वुत्तचित्तिं । तं निरसाय पटिल्लद्वनिमित्तं पि । निमित्ते पटिल्लद्वज्ज्ञानं पि । तथ
इमहिंम अरथे ज्ञानं पटवीकसिणं ति वेदितव्यं । पटवीकसिणसंखातं ज्ञानं उप-
संपज्जं विहरती ति असं हेत्थं संस्सेफथो ।

(३३९) इमहिंम [168] पन पटवीकसिणे परिकम्मं कत्वा वतुकण्णक-
ज्ज्ञानानि निष्पत्तेत्वा ज्ञानपदद्वानं विपस्सनं बहुत्वा अरहत्तं पत्तुकामेन कुलपुत्तेन
किं कात्तव्यं ति ? आदितो ताव पातिमोक्खसंवर-इन्द्रियसंवर-आजीवपारिसुद्धि-
पञ्चयसंनिस्तित्तसंख्यातानि चत्तारि सीलानि विनोयेत्थी सुपरिसुद्धे सीले पतिवृत्तेन,
व्यास आवातादीनु दत्तनु पल्लिबोधेनु पल्लिबोधो अत्थि, तं उपच्छिन्दित्वा कम्म-
द्वानदायकं कल्पाणमित्ते उपपत्तिर्मावा पालिया आगतेसु अद्भुततापे कम्मद्वानेषु
अत्तनो चरियानुकूलं कम्मद्वानं उपपरिक्खन्तेन सचस्स इदं पटवीकसिणं अनुकूलं
होति, इदमेव कम्मद्वानं गहेत्वा ज्ञानमावनाय अनुरूपं विहारं पशाय अनुरूपे

१ ग० M- omit. २ विष्णु० ४.११९ differs. ३ सि०, म०— संखं.
४ विष्णु० ४.११९ agrees. ५ विष्णु० ४.१०२. ६ विष्णु० ४.१०२. ७ सि०—
कतिपयवत्, see विष्णु० ४.११९. ८-८ विष्णु० ३.२८. ९ On this see Vim.
pp.38-39, footnote.

विहारे विहरन्तेन दुक्खपल्लवोभुपण्णं कावा कसिणपरिकम्मनिमित्तानुरवसण-सत्त
असण्णायपरिवज्जन-सत्तसण्णायसेवन-दसविधअण्णनाकोसल्लण्णमेदं सत्त्वं भावनाविधानं
अपरिहापेत्तेन आणाधिगममत्थाय पटिपजितव्यं । अयमेत्थ संज्ञेपो । विधायो
पन विसुद्धिमग्गे वुत्तनयेनेव वेदितव्यो । यथा चेत्य एवं इतो परेतु पि । सव्व-
कम्मठानानं हि भावनाविधानं सव्वं अट्टकथानयेन गहेत्वा विसुद्धिमग्गे वित्थारितं ।
किं तेन तत्थ तत्थ पुन वुत्तेना ति न तं पुन वित्थारयाम । पालिया पन हेट्ठा
अनागतं अत्थं अपरिहापेत्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

(३४०) तस्मिं समये ति तस्मिं पटमज्झानं उपसंपज्ज विहरणसमये ।
फस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती ति इमे कामावचर-पटमकुसल-
विसे वुत्तपफारा व पदपटिपाटिया छप्पण्णार्तं धम्मा होन्ति । केवलं हि ते कामाव-
चरा, इमे मुम्मन्तरवसेन महग्गता रूपावचरा ति अयमेत्थ विसेसो । सेसं तादिस-
मेव । ये-वा-पनका पनेत्थ छन्दार्दयो चत्तारो न लब्भन्ति । कोट्ठासवार-मुज्जतवारो
पाकलिका एवा ति ।

पठमं ।

(३४१) दुत्तियज्झाननिदेसे [§ १६१] वित्तकविचारानं वूप-[169]-
समा [§ १६१] ति वित्तकस्स च विचारस्स चा ति इमेसं द्वित्रं वूपसमा, समति-
क्कमा; दुत्तियज्झानकसणे अपातुमाया ति वुत्तं होति । तत्थ किञ्चा पि दुत्तियज्झाने
सव्वे पि पटमज्झानधम्मा न तन्ति, अज्जे येव हि पटमज्झाने फस्सादयो अज्जे
इध, ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अंगस्स समतिककमा पटमज्झानतो परेतं
दुत्तियज्झानादीनं अधिमो होती ति दीपनत्थं वित्तकविचारानं वूपसमा ति एवं
वुत्तं ति वेदितव्यं । अज्झत्तं ति—नियकल्लत्तं अधिषेत्तं । विमग्गे पन “अज्झत्तं
पचत्तं” [वि० २५८] ति एतकमेव वुत्तं । यस्मा नियकज्झत्तं अधिषेत्तं, तस्मा
अत्तनो सन्ताने जातं, अत्तनो संताने निव्वचं ति अयमेत्थ अत्थो ।

(३४२) संपसादनं ति संपसादनं वुच्चति सज्जा । संपसादनयोगतो ज्ञानं
पि संपसादनं, नीलवण्णयोगतो नीलवत्थं विषय । यस्मा वा तं ज्ञानं संपसादन-
समवागतत्ता वित्तकविचारकसोमवूपसमेन च चेतो संपसादयति, तस्मा संपसादनं
ति वुत्तं । इमस्मिं च आधधिकण्ये ‘संपसादनं चेतसो’ ति एवं पदसंबन्धो वेदि-

१ वित्तु=२.१८-१२३, २ Chapters iv-xi. ३ See note 9 on
§1; also २.१६७, २५१, २५६, etc. ४ See २.२५१-५२. ५ See २.
३०६, ३०८. ६ With ३.३४१-३४३ compare विष्णु=४.१४०-१४८-
७ सी०—omit. ८ See २.२६.

तन्मो । पुरिमस्मि पन अत्थविकप्पे 'चेतसो' ति एतं एकोदिमावेन सद्धिं योजेतत्त्वं । तत्रायं अत्थयोजना—एको उदेती ति एकोदि, वितक्कविचारेहि अनज्झारुद्धत्वा अम्भो सेट्ठो हुत्वा उदेती ति अत्थो । सेट्ठो पि हि लोके एको ति वुचति । वितक्क-विचारविरहितो वा एको असहायो हुत्वा ति पि वत्तुं वइति । अथ वा संपयुत्तधम्म उदायती ति उदि । उट्ठपिती^१ ति अत्थो । सेट्ठेन एको च सो उदि वा ति एकोदि । समाधिस्सत्तं अधिवचन । इति इमं एकोदिं भावेति वट्ठेती ति इदं दुतियज्ज्ञानं एकोदिमावं । सो पनायं एकोदि यस्मा चेतसो, न सत्तस्स, न जीवस्स, तस्मा एतं 'चेतसो एकोदिमावं' ति वुत्तं ।

(३४३) 'ननु चायं सद्धा पटमज्ज्ञाने पि अत्थि, अयं च एकोदिनामको समाधि, अथ कस्मा इदमेव सम्पसादनं चेतसो एकोदिमावं वा ति वुत्तं ति ? वुचते—'अहुं हि पटमज्ज्ञानं वितक्कविचारस्सोभेन वीचित्तरंगसमाकुलमिय जलं न सुप्पसन्नं होति, तस्मा सतिपा पि तद्धाय [170] 'संपसादनं' ति न वुत्तं । न सुप्पसन्नता येव चेतस्य समाधि पि न सुट्ठु पाकटो । तस्मा एकोदिमावं ति पि न वुत्तं । इमस्मि पन ज्ञाने वितक्कविचारपल्लिखोधामावेन लद्धोक्कासा बलवती सद्धा, बलवत्तद्धासहायपटिलोभेनैव समाधि पि पाकटो । तस्मा इदमेव एवं वुत्तं ति वेदि-तत्त्वं । विपंगे पन "सम्पसादनं ति वा सद्धा सहना ओक्कपणा अमिप्पसादोः चेतसो एकोदिमावं ति वा चित्तस्स ट्ठिति सगिठ्ठि ... पे० ... सम्मासमाधी"^२ [वि० २५८] ति एतकमेव वुत्तं । एवं वुत्तेन पनेतेन सद्धिं अयं अत्थयण्णना यथा न विकज्ज्ञति अज्झदत्थु संसन्दति चेय समेति च, एवं वेदितव्या ।

(३४४) अवितक्कं अविचारं ति भावनाय पहीनत्ता एतस्मि एतस्स वा वितक्को नाथी ति अवितक्कं । इमिना व नयेन अविचारं । विमंसे पि वुत्तं— "इति अयं च वितक्को अयं च विचारो सन्ता होन्ति समिता वूपसन्ता अत्थंगता अव्यत्यंगता अपिप्ता व्यपिप्ता सोसिता विसोसिता व्यन्तिकता, तेन वुचति अवि-तक्कं अविचारं" [वि० २५८] ति । एत्थाह—ननु च वितक्काविचारानं वूपसमा ति इमिना पि अयमात्थो सिद्धो ? अथ कस्मा पुन 'वुत्तं अवितक्कं अविचारं' ति ? वुचते—एवमेतं, सिद्धो वायमात्थो, न पनेतं तदत्थदीपकं । ननु अबोधुम्ह—'ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अंगस्स समत्तिककमा पटमज्ज्ञानतो परेसं दुतिय-ज्ज्ञानादीनं समधिगमो होती ति दत्तैरन्तर्धं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तं' ति ।

(३४५) अपि च वितक्कविचारानं वूपसमा इदं संपसादनं, न किल्लेसकालु-रिसयस्स; वितक्कविचारानं च वूपसमा एकोदिमावं, न उपचारज्ज्ञानमिव नीवरण-

१ All authorities but m° read उट्ठपेती ति. २ ३.३४३. ३ ३.३४५ reads दोषगतं.

णहाना; न पठमज्ज्ञानाभिष च अंगपातुमावा ति एवं संपसादन-एकोदिभावानं हेतुपरिदीपकमिदं वचनं । तथा वित्तकविचारानं वृपसमा इदं अवितर्कं अविचारं, न तत्तियचतुर्थज्ज्ञानानि विय, चक्षुविज्ज्ञाणादीनि विय च, अमावा ति एवं अवि-
तर्काविचारमावत्स हेतुपरिदीपकं च, न वित्तकविचारमावमत्तपरिदीपकं । वित्तक-
विचारमावमत्तपरिदीपकमेव पन अवितर्कं अविचारं ति इदं वचनं, तस्मा पुरिमं
वत्वा पि पुन वत्तव्वमेवा ति ।

(३४६) समाधिजं ति पठमज्ज्ञानसमाधितो सम्प्युत्तसमाधितो वा जातं
ति अत्थे । [171] तथ किञ्चा पि पठमं पि संप्युत्तसमाधितो जातं, अथ खो
अयमेव समाधि 'समाधी' ति वत्तव्वत्तं अरहति, वित्तकविचारक्खोमविरेहेन अतिविय
अचलत्ता सुप्पसन्नत्ता च । तस्मा इमस्स वण्णमणनत्थं इदमेव समाधिजं ति वुत्तं ।
पीतिसुखं ति इदं वुत्तनयमेव । दुतियं ति गणनानुपुब्बत्ता दुतियं । इदं दुतियं
समापज्झी ति पि दुतियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु प्रानपज्झके
वित्तकविचारपदानि परिहीनानि^१ मग्गपज्झके च सम्मासंकपपदं परिहीनं^२ । तेसं वसेन
सचिमत्तिक्काविमत्तिर्कपरविनिच्छयी वेदितव्वो । कोट्टासिचरे पि तिचक्किं ज्ञानं
होति, चतुरंगिको मग्गो होती [§ १६१] ति आगतं । तेसं पठमज्ज्ञान-
सदिसमेवा ति ।

दुतियं ।

(३४७) ततियज्ज्ञानेनिदेहे [§ १६३] पीतिया च विरागा ति विरागो
नाम वुत्तपकाराय पीतिया जिगुच्छनं वा समत्तिकमो वा । उमिन्नं पन अन्तरा 'च'-
सदो संणिण्णत्थो । सो वृपसमं वा सग्गिण्णेति वित्तकविचारानं वृपसमं वा । तत्थ
वदा वृपसममेव सग्गिण्णेति तदा पीतिया विरागा च, किञ्च मिय्यो 'वृपसमा' वा ति
एवं योजना वेदितव्व्वा । इमिस्स च योजनाय विरागो जिगुच्छनत्थो होति । तस्मा
पीतिया जिगुच्छना च वृपसमा वा ति अपमत्थो दट्ठव्वो । वदा पन वित्तकविचारानं
वृपसमं सग्गिण्णेति तदा पीतिया च विरागा किञ्च मिय्यो 'वित्तकविचारानं च वृपसमा'
ति एवं योजना वेदितव्व्वा । इमिस्सा च योजनाय विरागो समत्तिकमन्तथो होति,
तस्मा पीतिया च समत्तिकमा वित्तकावचारानं च वृपसमा ति अवयमत्थो दट्ठव्वो ।

(३४८) कामं चेत्ते वित्तकविचारं दुतियज्ज्ञाने येव वृपसन्ता, इमस्स पन
ज्ञानस्स मग्गपरिदीपनत्थं वण्णमणनत्थं च एतं वुत्तं । वित्तकविचारानं वृपसमा ति
हि वुत्ते इदं पज्जावति— ननु वित्तकविचारवृपसमो मग्गो इमस्स ज्ञानस्सा ति ?

१ See ३.३३६, ३.३०२-२१०. २ See note ३ on § 161. ३ Cf.
३.२५७. ४ Second para. in § 161. ५ With ३.१४७-३५८ compare
विदु० ४.१५४-१७७. ६ सि०, M., विदु० ४.१५५- नून.

यथा च ततिये असियमग्गे अप्पहीनानं पि सक्कायदिट्ठादीनं “पंचसं ओरं मा-[172] गिवानं संबोजनानं पहानो” [Cl. अं० १.२३२] ति एवं पहानं वुच्चमानं वण्णमणनं होति, तदधिगमाय उस्तुक्कानं उत्ताहजननत्थं, एवमेव इध अबूपसत्तानं पि वितक्कविचारानं वूपसमो वुच्चमानो वण्णमणनं होति । तेनायमत्थो वुत्तो— ‘पीतिथा च समतिकम्मा वितक्कविचारानं च वूपसमा’ति ।

(३४९) उपेक्खको च विहरती ति— एत्थ उपपत्तिवो इक्खती ति उपेक्खा । समं पस्सति, अपक्खपतिता हुत्वा पस्सती ति अत्थो । ताय विसदाय विपुलाय धामगताय समन्नागतत्ता ततियज्झानसमंगी उपेक्खको ति वुच्चति । उपेक्खा पन दसविधा होति— छलंगुपेक्खा ब्रह्मविहारुपेक्खा बोद्धंगुपेक्खा विरियुपेक्खा संस्कारुपेक्खा वेदनुपेक्खा विपस्सनुपेक्खा तत्रमज्झनुपेक्खा ज्ञानुपेक्खा पारिसुद्धिउपेक्खा ति ।

(३५०) तथ या “इध खीणाखयो भिक्खु चक्खुना रूपं दिस्वा नेव सुमनो होति, न दुःमनो, उपेक्खको च विहरति सतो सेपजानो” [Cl. अं० २. १९८; ३.२७९] ति एवमागता खीणाखयस्स छसु द्वारेसु इट्ठानिट्ठउल्लारम्भणापाये परितुद्धपकतिमायाविज्झनाकारमुत्ता उपेक्खा, अयं ‘छलंगुपेक्खा’ नाम । या पन “उपेक्खासहस्रेण चैतसा एकं दिसं करिथा विहरती” [दी० १.२५१] ति एवमागता सत्तेसु मज्झात्ताकारमुत्ता उपेक्खा, अयं ‘ब्रह्मविहारुपेक्खा’ नाम । या “उपेक्खासत्थोवज्झं भावेति विधेयकनिस्सत्ते” [म० १.११; सं० ४.३६७, ५.९१] ति एवमागता सहजातधम्मनं मज्झात्ताकारमुत्ता उपेक्खा, अयं ‘बोद्धंगुपेक्खा’ नाम । या पन “कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसि करीती” [अं० १.२५७] ति एवमागता अनन्धारद्व-नातिमिथिलविरियसंज्ञाता उपेक्खा अयं ‘विरियुपेक्खा’ नाम । या “कति संस्कारुपेक्खा समोपियसेन उप्पजन्ति, कति संस्कारुपेक्खा विपस्सनावसेन उप्पजन्ति ? अट्ठ संस्कारुपेक्खा समोपियसेन उप्पजन्ति, दस संस्कारुपेक्खा विपस्सनावसेन उप्पजन्ती” [पटि० १.६४] ति एवमागता नीवरणादि-पटिसंस्कारादिट्ठानगदहे मज्झात्ता उपेक्खा, अयं ‘संस्कारुपेक्खा’ नाम ।

(३५१) या पन “अरिं समये कामादधरं कुसलं वित्तं उप्पन्नं होति उपेक्खातहगतं” [§ १५०, १५६] ति एवमागता अनुक्खमसुखसन्निता उपेक्खा अयं ‘वेदनुपेक्खा’ नाम । या पन “यदत्थि, यं मूतं, तं पजहति, उपेक्खं पटिलमती” [] [173] ति एवमागता विचिन्ने मज्झात्ता उपेक्खा, अयं ‘विपस्सनुपेक्खा’ नाम । या पन छन्दादीसु ये-वा-पनकेसु आगता सहजातानं सम्भावित्तमुत्ता उपेक्खा अयं ‘तत्र-मज्झनुपेक्खा’ नाम । या “उपेक्खको च विहरती” [§ १६३]

१ A. I. २३२ reads पारिक्खवा. २ A. omits. ३ सि०— °माया विज्झनागाकार°. ४ Ps. I. 64 reads समव°. ५ M— समवाहिनी°.

ति एवमागता अग्रासुखे पि तस्मिं अपक्वपातजननी उपेक्खा, अयं 'ज्ञानुपेक्खा' नाम । या पन "उपेक्खासतिपारिसुद्धिं वतुसं ज्ञानं" [§ १६५] ति एवमागता सव्वपण्णनीकपारिसुद्धा पक्वनीकरूपसमने पि अव्यापारमूता उपेक्खा, अयं 'पारिसुद्धिउपेक्खा' नाम ।

(३५२) तस्य छल्लंगुपेक्खा च ब्रह्मविहारपेक्खा च ब्रह्मसंगुपेक्खा च तत्रमज्झन्तुपेक्खा च ज्ञानुपेक्खा च पारिसुद्धि-उपेक्खा च अत्यतो एक्का तत्रमज्झन्तुपेक्खा च होति । तेन तेन अवायामेदेन पन'स्सा अयं भेदो । एकस्सा पि सतो सत्तस्स कुमार-पुय-त्थेर-सेनापति-राजादिकसेन भेदो विय । तस्मा तासु यत्थ छल्लंगु-पेक्खा न तत्थ ब्रह्मसंगुपेक्खादयो, यत्थ वा पन ब्रह्मसंगुपेक्खा न तत्थ छल्लंगु-पेक्खादयो होन्ती ति वेदितव्वा । यथा चेतासं अत्यतो एक्कीमावो, एवं संस्कार-पेक्खा-विपस्सनुपेक्खानं पि । पञ्जा एव हि सा किञ्चवसेन द्विधा भिन्ना ।

(३५३) यथा हि पुरिसस्स सायं गेहं पविट्ठं सप्यं अजपददण्डं गहेत्वा परिवेसमानस्स तं गुसकोट्टके निपन्नं दिस्वा 'सप्यो नु खो नो' ति अवलोकितस्स सोवधिकत्तयं दिस्वा निष्चेमत्तिकस्स 'सप्यो, न सप्यो' ति विचिन्ने मज्झत्तता होति; एवमेव वा आरद्धविपस्सकस्स विपस्सनाजाणेन लक्खणत्तये दिट्ठे संस्कारानं अनिष्चमावादिपिचित्ते मज्झत्तता उत्पज्जति, अयं 'विपस्सनुपेक्खा' । यथा पन तस्स पुरिसस्स अजपदेन दण्डेन गाढं सप्यं गहेत्वा 'किं नाहं' इमं सप्यं गहेत्वा अविहेटेन्तो अत्तानं च इमिना अडंसपित्वा मुञ्चिय्य' ति मज्झनाकारमेव परिवेसतो गहणे मज्झत्तता होति; एवमेव वा लक्खणत्तयस्स दिट्ठत्ता, आदिस्ते विय तयो मवे परसतो, संस्कारगहणे मज्झत्तता, अयं 'संस्कारपेक्खा' नाम । इति विपस्सनुपेक्खाय सिद्धाय संस्कारपेक्खा पि सिद्धा च होति । इमिना पनेसा विचिन्नगहणेणु मज्झत्त-संस्कारेण किञ्चेन द्विधा भिन्ना ति ।

(३५४) विरिडुपेक्खा पन वेदनुपेक्खा च अज्झमज्झं च [174] अव-सेसाहे च अत्यतो भिन्ना एवा ति । इति इमानु दससु उपेक्खानां 'ज्ञानुपेक्खा' इय अधिप्पेता । सा मज्झत्तलक्खणा अनामोगरसा अव्यापारपञ्चुपट्ठाना पीति-पिरागपदट्ठाना ति । एत्थाह— ननु चायं अत्यतो तत्रमज्झन्तुपेक्खा च होति ? सा च पटमदुत्तियज्जानेसु पि अधि, तस्मा तत्रा पि 'उपेक्खको च विहरती' ति एवमयं वत्तव्वा सिधा । सा कस्मा न वुत्ता ति ? अपरिण्यत्तकिञ्चित्तो । अपरि-ण्यत्तं हि तस्सा तत्थ किञ्चं, वितक्कादीहि अभिमूत्तता । इय पनायं वितक्कविचार-पीतीहि अनभिमूत्तता उक्खित्तसिरा विय दुत्था परिण्यत्तकिञ्चा जाता, तस्मा वुत्ता ति । निट्ठिता 'उपेक्खको च विहरती' ति एतस्स सव्वसो अर्थवण्णनो ।

१ PTS, M. insert before this मज्जन्; सी०— मज्जन्ने. २ म०— पुट्ठ.

३ M., म०, सि०— किं ताहं. ४ These commenced with. १.३५९.

(३५५) इदानीं सतो च संप्रज्ञानो [१९३] ति एतत् कर्तुं ति सतो । संप्रज्ञानातीति संप्रज्ञानो । पुन्यत्वेन सति च संप्रज्ञानं च वृत्तं । तत्र सत्त्व-
लक्षणा सति, अतन्मुरस्वर्गसा, आरम्भपञ्चपट्टाना । असंमोहलक्षणां संप्रज्ञानं,
तीरणसं, पविचयपञ्चपट्टानं । तत्र किञ्चापि इदं सतिसंप्रज्ञानं पुरिमज्ज्ञानेषु पि
अस्य—मुद्रसतित्स हि असंप्रज्ञानस्य उपचारमत्तं पि न संप्रज्ञाति, परैव अप्यना—
ओळारिकत्ता पन तैसं ज्ञानानं, मूमियं विय पुरिसस्य, चित्तस्य गति सुखा व होति,
अन्यत्तं तत्र सतिसंप्रज्ञानकिञ्च । ओळारिकस्यपहानेनेव पन सुखमत्ता इमस्य
ज्ञानस्य, पुरिसस्य सुखायायं विय, सतिसंप्रज्ञानकिञ्चपरिमाहिता येव चित्तस्य
गति इच्छितव्या ति इधेव वृत्तं । किं च मिय्यो ? यथा धेनुपको^१ वच्छो धेनुतो
अपनीतो अरक्खियमानो पुनदेव धेनु उपगच्छति, एवमिदं सतियज्ञानसुखं पीतितो
अपनीतं तं सतिसंप्रज्ञानस्येन अरक्खियमानं पुनदेव पीति उपगच्छेय्य, पीति-
संपयुत्तमेव विया । सुखे चापि सत्ता सारज्जन्ति, इदं च अतिमधुरं सुखं, ततो
परं सुखाभावा । सतिसंप्रज्ञानाभावेन पनेत्थ सुखे असारज्जना होति, नो अन्यथा
ति इमं पि अरक्खियेसं इस्सेतुं इदमिधेव वृत्तं ति वेदितव्यं ।

(३५६) इदानीं सुखं च कायेन पटिसंवेदेती [१९३] ति [175]
एतत् किञ्चापि ततियज्ञानसमंभिज्ञानो सुखपटिसंवेदनाभोगो नस्य, एवं सन्ते पि यस्मा
तस्य नामकायेन सम्पयुत्तं सुखं, यं वा तं नामकायसंपयुत्तं सुखं, तं समुद्धानेन^२ स
यस्मा अतिपणीतेन रूपेण रूपकायो^३ कुट्टो^४, कायस्य कुट्टत्तां ज्ञानपुट्टितो पि सुखं
पटिसंवेदेय्य, तस्मा एतमर्थं दस्सेन्तो 'सुखं च कायेन पटिसंवेदेती'ति आह ।
इदानीं यं तं अरिया आधिक्खन्ति उपेक्खको सतिमा सुखविहारी
[१९३] ति एतत् यं-ज्ञानेहेतुं यं-ज्ञानकारणा तं ततियज्ञानसमंभिज्ञानं बुद्धादयो
अरिया "आधिक्खन्ति देसेन्ति पज्जपेन्ति पट्टपेन्ति विवरन्ति विमज्जन्ति उत्तानी-
करोन्ति पकासेन्ति" [वि० २५९] पसंसन्ती ति अधिष्ठापो—किन्ति ? 'उपेक्खको
सतिमा सुखविहारी'ति—तं ततियज्ञानं उपसंपन्न विहरती ति एवमेतत् योजना
वेदितव्या ।

(३५७) कस्मा पन तं ते एवं पसंसन्ति ? पसंसारहतो । अयं हि यस्मा
अतिमधुरसुखे सुखपारमिष्यते पि ततियज्ञाने उपेक्खको, न तत्र सुखमिधंमेन
आकट्टियति, 'यथा च पीति न उपज्जति' एवं उपट्टितसतिमा सतिमा, यस्मा
च अरियकन्तं अरियजनसेधितमेव च असंकिट्टं सुखं नामकायेन पटिसंवेदेति
तस्मा पसंसारहो; इति पसंसारहतो नं अरिया ते एवं पसंसारहेतुभूते गुणे पकासेन्ता
'उपेक्खको सतिमा सुखविहारी' ति एतं पसंसन्ती ति वेदितव्यं ।

१ म०—अपमुरस्वर्गः; ति०—अपमुरस्वर्गः. २ वि०—य. १०४ reads धेनुतो.
३ सी०, म०—कुट्टो. ४ सी०, म०—कुट्टा.

(३५८) ततियं ति गणनानुपुष्यता ततियं । इदं ततियं समापञ्जती ति ततियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु ज्ञानपञ्चके पीतिपदं पि परिहीनं । तस्सा पि वसेन तद्विमित्ताविमत्तिकेपदविनिच्छन्नो वेदितब्धो । कोट्टार्यवारे पि दुवंगिकं ज्ञानं होती ति आगतं । सेसं दुतियज्ज्ञानसदिसमेवा ति ।

ततियं ।

(३५९) चतुत्थज्ज्ञाननिहेसे सुखस्स च पहाणा दुक्खस्स च पहाणा [११६५] ति कायिकदुक्खस्स च कायिकदुक्खस्स च पहाणा । पुब्बे वा ति तं च खो पुब्बे व, न चतुत्थज्ज्ञानकल्पणे । सोमनस्सदोमनस्सानं अत्थंगमा ति चेतसिकदुक्खस्स चेतसिकदुक्खस्स वा ति [176] इमेसं पि द्वित्रं पुब्बे व अत्थंगमा; पहाणा इत्थेव वुत्तं होति ।

(३६०) कदा पन नेसं पहाणं होति ? चतुत्थं ज्ञानानुपचारकल्पणे । सोमनस्सं हि चतुत्थज्ज्ञानरस उपचारकल्पणे येष पहीयति । दुक्खदोमनरससुखानि पठमदुतियततियानं उपचारकल्पणेषु । एवमेतेसं पहाणकमेन अपुत्तानं इन्द्रियविमंगे [वि० १२२] पन इन्द्रियानं उद्देशकमेनेव इधा पि वुत्तानं सुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनरसानं पहाणं वेदितव्यं । यदि पनेतानि तस्स तस्स ज्ञानरस उपचारकल्पणे येष पहीयन्ति, अयं कस्मा “कथं जुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति ? इयं पिकलवे पिकलु विविच्येव कमेहि ... पे० ... पठमे ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति । कथं जुप्पन्नं दोमनस्सिन्द्रियं ... शुक्खिन्द्रियं ... सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति ? इयं पिकलवे पिकलु सुखस्स च पहाणा ... पे० ... चतुत्थं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति । एत्थुप्पन्नं सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति” [सं० ५.२१३-२१५] ति एवं ज्ञानेत्थेव निरोधो वुत्तो ति ? अतिसवनिरोधत्ता । अतिसवनिरोधो हि तेन पठमज्ज्ञानादीसु, न निरोधो येय । निरोधो येष पन उपचारकल्पणे, नातिसवनिरोधो ।

(३६१) तथा हि नानावज्जने पठमज्ज्ञानूपचारे निरुद्धत्सा पि दुक्खिन्द्रियस्स ङ्समकत्तादित्थकत्थेन वा, थिसमासनुपतापेन वा सिया उपपत्ति, न त्वेव अन्तो-अप्पनायं । उपचारे वा निरुद्धं येतं न सुदु निरुद्धं होति, पटिपक्खेन अविहत्ता । अन्तो अप्पनायं पन पीतिफरणेन सज्जो कायो सुखीकन्तो होति । सुखीकन्तकायस्स च सुदु निरुद्धं शोतं दुक्खिन्द्रियं, पटिपक्खेन विहत्ता । नानावज्जने येय च दुतियज्ज्ञानूपचारे पहीनरस दोमनस्सिन्द्रियस्स वस्मा एतं थितक्काविचारपञ्चये पि

१ See ३.३५७, २ Second para. in § 163. ३ With ३.३५९-३६० cf. विज्जु० ५.१८४-१९५.

कायकिलमथे चित्तूपधाते च सति उपपज्जति, वितकविचारामावे च नेव उपपज्जति; यत्थ पन उपपज्जति तत्थ वितकविचारामावे; अप्पहीना एव च दुत्तियज्जानूपचारे वितकविचारा ति तत्थ^१स्स सिया उपपत्ति, अप्पहीनपच्चयत्ता; न त्वेव दुत्तियज्जाने, पहीनपच्चयत्ता ।

(३६२) तथा तत्तियज्जानूपचारे पहीनस्सा पि सुखिन्द्रियस्स पीतिसमुद्धान-
पणीतरूपकुट्टकावस्स सिया उपपत्ति, न त्वेव तत्तियज्जाने । तत्तियज्जाने हि पच्चय-
मूता पीति सच्चसो निरुज्झति । [177] तथा चतुत्पज्जानूपचारे पहीनस्सा पि
सोमनस्सिन्द्रियस्स आसन्नत्ता, अप्पनासत्ताय उपेस्सत्तायामावेन सम्मा अनतिकन्तात्ता
च, सिया उपपत्ति, न त्वेव चतुत्पज्जाने । तस्मा एव च 'एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रिये
अपरिसेसे निरुज्झती'ति^२ तत्थ तत्थ अपरिसेसग्गहणं कते ति ।

(३६३) एत्थाह— 'अथेवं तस्स तस्स ज्ञानस्सूपचारे पहीना पि एता वेदना
इध करमा समाहटा'ति ? 'सुखमहणार्थं । या हि अयं 'अदुक्खमसुखं' ति एत्थ
अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता, सा सुसुमा, दुच्चिज्जेय्या, न सक्का सुखेन गहेतुं ।
तस्मा यथा नाम दुट्ठस्स वधातथा वा उपसंक्रमित्वा गहेतुं असकुणेय्यस्स गोणस्स
महणार्थं सोपो एकस्मिं वजे सच्चा गावो समाहरति, अथेककं नीहरत्तो पटिपाटिना
आगतं 'अयं खो, मग्गहये नं' ति तं पि गाहापवति; एवमेव भगवा सुखमहणार्थं सच्चा
एता समाहरी ति । एवं हि समाहटा एता दस्सेत्वा यं नेव-सुखं-न-दुक्खं, न-सोम-
नस्सं-न-दोमनस्सं, अयं अदुक्खमसुखा वेदना ति सक्का होति एसा गाहयितुं ।
अपि च अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिरा पच्चयदस्सन्नार्थं वा पि एता वुत्ता ति
वेदितव्या । सुखदुक्खवप्पहानादयो हि तस्सा पच्चया । यथाह— 'चत्तारो खो
आवुसो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिरा समापत्तिरा । इधावुसो दिक्खु
सुखस्स च पडाना ... पे० ... चतुर्थं ज्ञानं उपत्तपज्ज विहरति, इमे खो आवुसो
चत्तारो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिरा समापत्तिरा' [म० २. २९६] ति ।

(३६४) यथा वा अज्जत्थ पहीना पि सक्कावदिट्ठिआदयो तत्तियमग्गस्स वण्ण-
मणनर्थं तत्थ पहीना ति वुत्ता, एवं वण्णमणनार्थं पेतस्स ज्ञानस्स ता इध वुत्ता ति
वेदितव्या । पच्चयथातेन वा एत्थ रागदोसानां अविदूरमावे इस्सेतुं पैता वुत्ता ति
वेदितव्या । एतासु हि सुखं सोमनस्सस्स पच्चयो, सोमनस्सं रागस्स; दुक्खं दोम-
नस्सस्स, दोमनस्सं दोलस्स । सुखादिधातेन च सपच्चया रागदोसा हता ति अविदूरे
होन्ती ति ।

(३६५) अदुक्खमसुखं ति दुक्खामावेन अदुक्खं, सुखामावेन असुखं ।
एतेनेत्थ दुक्खसुखपटिपक्खमूतं तत्तियवेदनं दीपेति, न दुक्खसुखामावमत्तं । तत्तिय-
वेदना नाम अदुक्खमसुखा । उपेक्खा ति पि वुचति । [178] । सा इहानिदु-

१ See ३.३६० above. २ ति०- वग्गहाय. ३ See ३.३५८ above.

विपरीतानुमयनलक्षणया, मज्झत्तरसा, अविभूतपञ्चुपट्टाना, सुखदुःखानिरोधपट्टाना
ति वेदितव्या ।

(३६६) उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ति उपेक्खाय जनितसतिपारिसुद्धिं ।
इमस्मि हि ज्ञाने सुपरिसुद्धा सति । वा च तस्सा सतिवा पारिसुद्धिं सा उपेक्खाय कता,
न अप्पेने । तस्मा एतं उपेक्खासतिपारिसुद्धी ति वुचति । धम्मगे पि वुत्तं—“अयं
सति इमाय उपेक्खाय विवट्ठी होति परिसुद्धा परियोदाता, तेन वुचति उपेक्खा-
सतिपारिसुद्धी” [वि० २६१] ति । याव च उपेक्खाय एतं सतिपारिसुद्धिं होति
सा आश्रयता तत्रमज्झत्तता ति वेदितव्या । न केवलं चेत्य सति येव परिसुद्धा
अपि च खो मध्ये पि संपयुत्तधम्मा । सत्तिसीसेन पन देसना वुत्ता । तस्य किञ्चा
पि अयं उपेक्खा हेट्ठा पि तीसु ज्ञानेसु विजति— यथा पन दिवा सुरियण्णमाभि-
मवा सोममावेन च अत्तनो उपकारकत्तेन वा समागाय रत्तिवा अल्लामा दिवा
विजमाना पि चन्द्रलेखा अपरिसुद्धा होति अपरियोदाता—एवमयं पि तथमज्झत्तु-
पेक्खाचन्द्रलेखा वितक्कादिपचनीकधम्मतेजाभिमवा समागाय च उपेक्खावेदना-
रत्तिवा अप्पटिलामा विजमाना पि पटमादिज्ज्ञानभेदेषु अपरिसुद्धा होति । तस्सा
च अपरिसुद्धाय दिवा अपरिसुद्धचन्द्रलेखाय पमा विषय सहजाता पि सति-आदयो
अपरिसुद्धा व होन्ति । तस्मा तेसु एकं पि ‘उपेक्खासतिपारिसुद्धी’ ति न वुत्तं । इयं
पन वितक्कादिपचनीकधम्मतेजाभिमवामावा समागाय च उपेक्खावेदनारत्तिवा
पटिलामा अयं तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्द्रलेखा अतिविषय परिसुद्धा । तस्सा परिसुद्धत्ता
परिसुद्धचन्द्रलेखाय पमा विषय सहजाता पि सतिआदयो परिसुद्धा होन्ति परियो-
दाता । तस्मा इदमेव उपेक्खासतिपारिसुद्धी ति वुत्तं ति वेदितव्यं ।

(३६७) चतुत्थं ति गणनानुपुज्यतो चतुत्थं । इदं चतुत्थं समापजती ति पि
चतुत्थं । कस्सो होती ति आदीसु कस्सपञ्चके ताव वेदना ति उपेक्खावेदना
वेदितव्या । ज्ञानपञ्चकइन्द्रियद्वानेसु पन उपेक्खा होति [179] उपेक्खिन्द्रियं होती
ति वुत्तमेव । तेसानि तविये परिहीनपदानि इथा पि परिहीनानेव । कोट्टासैवारे पि
दुवंगिकं ज्ञानं ति उपेक्खाचित्तेकमातावसेमेव वेदितव्यं । तेसं सव्वं तविय-
सदिसमेवा ति ।

चतुक्कनयो निट्ठितो ।

(३६८) इदानी कतमे धम्मा कुसला [§ १६७] ति पञ्चकनयो आरब्धो ।
कस्मा इति चे, पुगलव्हासयवसेनं येव देसनाविलसेनं च । सज्जिसिर्भेदपरिणाय
किर एकञ्चानं देवानं वितक्को एव ओळारिकतो उपट्ठासि, विचारपीतिसुख-

१ म०—वित्ता, ति०—विनत्ता, २ § 165, para. 2. ३-२ See २.३९,
३.३८३-४४. ४ म०—सज्जितिसि^०.

वित्तकमता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन सत्था चतुरंगिकं अथितकं विचारमत्तं दुतियज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चानं विचारो ओळारिकतो उपट्ठासि, पीतिसुल-
धितेकमता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन तित्थंगिकं ततियज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चानं पीति ओळारिकतो उपट्ठासि, सुखवित्तकमता सन्ततो । तेसं सप्पाय-
वसेन दुवंगिकं चतुत्यज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चानं सुखं ओळारिकतो उपट्ठासि,
उपेक्खा-वित्तकमता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन दुवंगिकं पञ्चमज्झानं नाम भाजेसि ।
अयं ताव 'पुग्गलज्झासयो' । एस्मा पन घम्मभौतुया मुण्यदिविदत्ता देसना विलास-
पत्ता नाम होति—सा तथागतस्स सुट्ठु पटिषिद्धा—तस्मा आगमहसताय देसना-
विधाने मुकुल्लो देसनाविलासपत्तो सत्था यं यं अंगं लभति तस्स तस्स वसेन
यथा यथा इच्छति तथा तथा देसनं निपामेत्ती ति सो इध पञ्चङ्गिकं पठमज्झानं
भाजेसि, चतुरङ्गिकं अथितकविचारमत्तं दुतियज्झानं, तिवङ्गिकं ततियज्झानं, दुधङ्गिकं
चतुरज्झानं, दुधाङ्गिकमेव पञ्चमज्झानं भाजेसि । अवं 'देसनाविलासो' नाम ।

(३६९) अपि च ये भगवता "तथो"मे समाधी—अथितकसविचारो समाधि,
अथितकविचारमत्तो समाधि, अथितक-अविचारो समाधी" [Cf. दी० ३.२१९]
ति मुचन्तो तथो समाधी देसिता, तेषु हेट्ठा सवितकसविचारो समाधि अथितक-
[180]-अविचारो समाधि भाजेत्वा दस्सितो, अथितकविचारमत्तो पन न दस्सितो ।
तं दस्सेत्थं पि अयं पञ्चकनयो आरत्तो ति वेदितव्यो । तथा दुतियज्झाननिदेसे [§ १६८]
कस्सादीसु वित्तकमत्तं परिहायति, कोट्ठासंघारे "चतुरंगिकं ज्ञानं होति चतुरंगिको
मग्गो होती" ति अयमेव धित्तो । तेसं सर्व्वं पठमज्झानसदिसमेव । यानि च चतुरक-
नये दुतियततियचतुरथानि तानि इध ततियचतुत्यपञ्चमानि । तेसं अधिगमयटि-
पाटिवा दीपनत्थं अयं नयो वेदितव्यो—

(३७०) एको किं अमरपुत्तो राजानं उपट्ठातुं जनपदतो नगरं आसतो ।
सो एकदिवसमेव राजानं दित्वा पानव्यसनेन सर्व्वं विमवत्तात्तासेसि । तं एक-
दिवसं सुराम्भदमत्तं निचोले कत्वा जिण्णकटसारकमत्तेन पटिच्छादेत्वा पानागारतो
नीहसि । तमेनं संकारकूटे निपज्जित्वा निहायन्तं एको अंगविज्जापाठको दित्वा
'अयं पुरितो महाजनस्स अवस्सयो भविससि, पटिज्जमित्तव्यो एसो' ति सच्चिट्ठानं
कत्वा मत्तिकाय नहापेत्वा शूलसाटकमुगं निवासपेत्वा पुन गन्धोदकेन नहापेत्वा
सुलुमेन दुकुलमुगलेन अच्छादेत्वा पासादं आरोपेत्वा सुभोजनं भोजेत्वा 'एवं नं
परिहेत्वाथा' ति परिचारके पटिपादेत्वा पक्कामि । अथ नं ते सयनं आरोपेत्तुं ।
पानागाराभनपटिपाहनत्थं च नं वत्तारो ताव जना चत्तुस्स हत्थपादेसु उप्पीळेत्वा
अट्ठंसु । एको पादे परिमज्जि । एको तालवण्टं गहेत्वा बीजि । एको बीणं वादयमानो
गावन्तो निसीदि ।

१-२ See १.३८४. ३ Cf. अ० ४.३००; पटि० १.४८. ३ § 168, 2nd para.

(३७१) सो सयनूपगमनेन विगतकिलमथो थोकं निदायित्वा उद्विग्नो हृत्प-
पादनिष्पीडनं असहमानो 'को मे हृत्पपादे उद्विग्नोऽस्मि ? अपगच्छ'ति तज्जेति ।
ते एकवचनेनेव अपगच्छिषु । ततो पुन थोकं निदायित्वा उद्विग्नो पादपरिमज्जनं
असहमानो 'को मे पादे परिमज्जति ? अपगच्छ'ति आह । सो पि एकवचनेनेव
अपगच्छि । पुन थोकं निदायित्वा उद्विग्नो बालवुद्धिं विष तालवण्टवातं असहन्ती
'को एस ? अपगच्छ'ति आह । सो पि एकवचनेनेव अपगच्छि । पुन थोकं निदा-
यित्वा उद्विग्नो कण्णतुलं विष गीतवादितसरं असहमानो वीणावादकं तज्जेति । सो
पि एकवचनेनेव अपगच्छि । [181] अथेवं अनुक्रमेण पहीन-किलमथुष्पीडन-परि-
मज्जन-वातपट्टार-गीतवादितसरूपद्वयो सुखं सयित्वा बुद्धाय रज्जो सन्निकं अगमासि ।
राजा पित्स महेत्तं इत्सरियमदासि । सो महाजनस्स अवस्सयी जातो ।

(३७२) तथ पानव्यसनेन पारिजुञ्जप्पत्तो सो अमच्चपुत्तो विष अनेक-
व्यसनपारिजुञ्जप्पत्तो परावासगतो कुलपुत्तो इद्वन्वो । अंगमिज्जापादको पुरिसो विष
सथागतो । तस्स पुरिसस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविससि, पटिज्जगनं अर-
हती'ति खल्लिह्वनं विष सथागतस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविससि, पण्डित्वं
अरहति कुलपुत्तो'ति खल्लिह्वनकरणं । अयंस्स अमच्चपुत्तस्स मत्तिकाभनेन नहापनं
विष कुलपुत्तस्सा पि पन्थज्जापटिलामो । अयंस्स थूलाटाकनिवासनं विष इमस्सा
पि दसविकग्गापदसंस्सालसीलव्यथनिवासनं । पुन तस्स गन्धोदकेन नहापनं विष
इमस्सा पि पातिमोक्खसंस्सारादि-सीलगन्धोदकनहापनं । पुन तस्स सुखमुकुलवुग-
च्छादनं विष इमस्सा पि यथावुत्तसीलविसुद्धिसंपदासंस्सालतदुकूलच्छादनं । दुकूल-
च्छादितस्स पनंस्स पासादारोपनं विष इमस्सापि सीलविसुद्धिदुकूलच्छादितस्स समाधि-
माषणापासादारोपनं । ततो तस्स सुभोजनभुज्जनं विष इमस्सा पि समाधिउपकारक-
सत्तिसम्पज्जप्पादि-वम्मामतपरिमुज्जनं । भुत्तमोजनस्स पन तस्स परिचारकेहि सयनारो-
पनं विष इमस्सा पि पित्तकादीहि उपचारज्ज्ञानारोपनं । पुन तस्स पानागारगमन-
पट्टिवाहनार्थं हृत्पपादुष्पीडनकपुरिखचतुक्कं विष इमस्सा पि कामसज्जाभिमुखगमन-
पट्टिवाहनार्थं आरम्भणे चित्तुष्पीडको नेक्खम्मपित्तको । तस्स पादपरिमज्जनपुरिसो
विष इमस्सा पि आरम्भणे चित्तानुमज्जको विचारो । तस्स तालवण्टवातदायको
विष इमस्सा पि वेतसो सीतलमावदायिका पीति । तस्स सीतानुग्गाहकरो गन्धव्य-
पुरिसो विष इमस्सा पि चित्तानुग्गाहकं सोमनस्सं ।

(३७३) तस्स सयनूपगमनेन विगतकिलमथस्स थोकं निद्रूपगमनं विष
इमस्सा पि उपचारज्ज्ञानसंस्सित्वेन विगतनीवरणकिलमथस्स पटमज्ज्ञानपगमनं ।
अथंस्स निदायित्वा उद्विग्नस्स हृत्पपादुष्पीडनासहनेन हृत्पपादुष्पीडकानं संतज्जने
तेसं च अपगमनेन पुन थोकं निद्रूपगमनं विष इमस्सा पि पटमज्ज्ञानतो [182]

बुद्धितस्स चित्तुप्पील्लनकपित्तकासहनेन वितक्कदीसदत्तसं, वितक्कप्पहाना च पुन
अवितक्कविचारमत्तज्झानुपगमनं । ततो तस्स पुनपुनं निद्वयित्वा बुद्धितस्स यथा-
बुत्तेन कमेन पादपरिमज्जनादीनं असहनेन पटिपाटिया पादपरिमज्जकादीनं संतज्जने,
तेसं च अपगमनेन पुनपुनं धोक्कं निद्वयगमनं विव इमस्सा पि पुनपुनं दुतिवादीहि
ज्ञानेहि बुद्धितस्स यथाबुत्तदोसानं विचारादीनं असहनेन पटिपाटिया विचारादि-
दोसदत्तसं । तेसं तेसं च पहाना पुनपुनं अवितक्कविचार-निप्पीलिक-पहीनसौमनस्स-
ज्झानुपगमनं । तस्स पन सयना बुद्धाय रज्जो सत्तिकं गतस्स इत्तरियसंपत्तिं विव
इमस्सा पि पञ्चमज्झानतो बुद्धितस्स विप्पस्सनाममं उपगतस्स अरहत्तपत्ति । तस्स
पत्तिस्सरियस्स बहुञ्च ज्ञानं अवत्सवभावो विव इमस्सा पि अरहत्तपत्तस्स बहुञ्च
अवत्सवभावो पि वेदितव्यो । एत्तावता हि एस अनुत्तरं पुञ्चक्खैत्तं नाम होती ति ।
पञ्चकनयो निद्वितो ।

(३७४) एतावता चतुष्पञ्चकनयद्वयभेदो बुद्धिकनवको नाम पक्कासितो होति ।
अथतो पनेस पञ्चकनये चतुष्कनयस्स पविट्ठया ज्ञानपञ्चको एता ति वेदितव्यो ।

(३७५) इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम पटिपदाकमेन सिज्जति, तस्मा'स्स
पटिपदाभेदं दस्सेतु पुन कतमे धम्मो कुसला [§ १७६] ति आदि आरब्धं । तथ
दुक्खा पटिपदा अस्सा ति दुक्खापटिपदं । दग्धा अमिज्जा अस्सा ति दग्धा-
भिज्जं । इति दुक्खापटिपदं ति वा दग्धाभिज्जं ति वा पटवीकणिं ति वा तीणि
पि ज्ञानस्सेव नामानि । दुक्खापटिपदं खिप्पाभिज्जं ति आदीनु पि एतेव नयो ।

(३७६) तथ पटमसमन्नाहारतो पट्टाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारं
उपपज्जति ताव पवत्ता ज्ञानभावना 'पटिपदा' ति बुच्चति । उपचारतो पन पट्टाय
याव अप्पना ताव पवत्ता पज्जा 'अमिज्जा' ति बुच्चति । सा पनेसा पटिपदा एक-
च्चस्स दुक्खा होति । नीवरणादिपञ्चनोक्क-[183]-धम्मसमुदाचारगहनताय किच्छा
अमुक्खसेवना ति अत्थो । एकच्चस्स तदभावेन मुत्ता । अमिज्जा पि एकच्चस्स
दग्धा होति, मन्दा, अ-सीपणवत्तिनी । एकच्चस्स खिप्पा अ-मन्दा सीघ्रपवत्तिनी ।

(३७७) तस्मा यो आदितो आदितो किल्ले विक्खम्भेन्तो दुक्खेन ससं-
खरेन संयोगेन किलमन्तो विक्खम्भेति, तस्स दुक्खा पटिपदा नाम होति । यो
पन विक्खम्भितकिल्लेसो अप्पनापरिवासं वसन्तो चिरेन अंगपातुमावं पापुणाति, तस्स
दग्धाभिज्जा नाम होति । यो खिप्पं अंगपातुमावं पापुणाति तस्स खिप्पाभिज्जा नाम
होति । यो किल्ले विक्खम्भेन्तो सुत्तेन अकिलमन्तो विक्खम्भेति, तस्स मुत्ता पटिपदा
नाम होति । तस्य यानि सप्पायासप्पायानि च पल्लिवोपुपच्छेदौदीनि पुब्बकिचानि
च अप्पनाकोसल्लानि च चिसुदिममो चित्तमावनानिदेते निदिट्ठानि, तेषु यो

१ सि० alone reads उत्तरी. २ विमु० ४.९७-१०२. ३ विमु० ४.
२९-५६. ४ विमु० ८.४८-७९.

असम्पायसेवी होति, तस्स दुक्खा पटिपदा दग्धा च अभिञ्ञा होति । सम्पायसेविनो सुखा पटिपदा खिप्पा च अभिञ्ञा । यो पन पुञ्चमागे असम्पायं सेवित्वा अपरमागे सम्पायसेवी होति, पुञ्चमागे वा सम्पायं सेवित्वा अपरमागे असम्पायसेवी, तस्स योमिस्सकता वेदितव्वा ।

(३७८) अपि च तथा पल्लोभुपच्छेदादिकं पुब्बकिच्चं असम्पादित्वा मायनं अनुयुत्तस्स दुक्खापटिपदा होति, विपरियायेन सुखा । अप्पनाकोसत्थानि पन असम्पादेन्तस्स दग्धाभिञ्ञा होति, सम्पादेन्तस्स खिप्पा । अपि च तण्हा-अधिञ्ञायसेन समयविपरसनाधिकारवसेन चा पि एतासं पमेदो वेदितव्वो । तण्हाभिभूतस्स हि दुक्खापटिपदा होति, अनभिभूतस्स सुखा । अधिञ्ञाभिभूतस्स च दग्धाभिञ्ञा होति, अनभिभूतस्स खिप्पा । यो च समये अकताधिकारो तस्स दुक्खा पटिपदा होति, कताधिकारस्स सुखा । यो पन विपरसनाय अकताधिकारो होति, तस्स दग्धा अभिञ्ञा होति, कताधिकारस्स खिप्पा । किलेसिन्द्रियवसेन पि एतासं पमेदो वेदितव्वो । तिव्वकिलेसस्स हि मुदिन्द्रियस्स दुक्खा पटिपदा होति दग्धा च अभिञ्ञा, तिव्विन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्ञा । मन्दकिलेसस्स च मुदिन्द्रियस्स सुखापटिपदा होति दग्धा च अभिञ्ञा, तिव्विन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्ञा ति ।

(३७९) इति इमासु पटिपदा-अभिञ्ञासु यो पुग्गलो दुक्खाय [184] पटिपदाय दग्धाय अभिञ्ञाय ज्ञानं प्राप्नुणाति, तस्स तं ज्ञानं दुक्खापटिपदं दग्धाभिञ्ञं ति बुचति । सेत्तेसु पि एतेव नयो ।

(३८०) तस्य 'तदनुधम्मता सति सन्तिट्ठति' त्रितिमागिनी पञ्ञा [] ति एवं वुत्तसतिवा वा तं-तं-ज्ञाननिकम्भिया वा विकसंमने पटिपदा, तं-तं-ज्ञानूपचारपत्तस्स अप्पनापरिधाते अभिञ्ञा च वेदितव्वा । आगमनवसेना पि च पटिपदाभिञ्ञा होमि वेव । दुक्खापटिपदं हि दग्धाभिञ्ञं पठमज्झानं पक्वा पवत्तं दुत्तियं पि तादिसमेव होति । तलियचतुरथे पि एतेव नयो । यथा च चतुक्कनये एवं पञ्चकनये पि पटिपदावसेन चतुधा मेदो वेदितव्वो । इति पटिपदावसेन पि चत्तारो नवका वुत्ता होमि । तेषु पाठतो उत्तिय चित्तानि, आत्थतो पन पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्तां पीसतिमेव भवन्ती ति ।

पटिपदा निट्ठिता ।

(३८१) इदानीं यस्मा एते ज्ञानं नाम यथा पटिपदामेदेन एवं आरम्भज-भेदेना पि चतुब्धिं होति । तस्मास्स तं भेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ १८१] ति आदि आरब्धं । तस्य परिच्छं परिचारम्मणं ति आदीसु ये अप्पगुणं होति, उपरिज्झानस्स पन्चयो मयितुं न सक्कोति, इदं परिच्छं नाम ।

१ Cf. पटि० २.३५. २ See २.१७४ above. ३ म०— न-पगुणं.

यं पन अवड्डिते सुप्पमत्ते^१ वा सरावमत्ते^२ वा आरम्भणे पवत्तं, तं परितं आरम्भणं अस्सा ति परित्तारम्भणं । यं पणुणं सुमावितं उपरिज्झानस्स पच्चवो मथितुं सक्कोति, इदं अप्पमाणं [§ १८३] नाम । यं विणुले आरम्भणे पवत्तं तं बुद्धिप्पमाणत्ता अप्पमाणं आरम्भणं अस्सा ति अप्पमाणारम्भणं [§ १८४] । वुत्तल्लक्षणयोमिस्स-
त्ताय पन योमिस्सकनयो वेदितच्चो । इति आरम्भणवसेन पि चत्तारो नवका भुत्ता
होन्ति । चित्तगणना पेय पुरिमसदिसा एवा ति ।

आरम्भणचतुक्कं निवृत्तं ।

(३८२) इदानीं आरम्भण-पटिपदाभिस्सकं सोळसक्खत्तुकं-[185]-नयं
दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ १८६] ति आदि आरब्धं । तस्य पटमनये
वुत्तज्झानं दुक्खापटिपदत्ता दन्वामिज्झत्ता परितत्ता परित्तारम्भणत्ता ति चतुहि
कारणेहि हीनं, सोळसमनये वुत्तज्झानं सुखापटिपदत्ता सिप्पामिज्झत्ता अप्पमाणत्ता
अप्पमाणारम्भणत्ता ति चतुहि कारणेहि पणीतं । सेत्तेसु बुद्दसमु एकेन द्वीहि तीहि
च^३ कारणेहि हीनपणीत्ता वेदितव्वा ।

(३८३) कस्मा पत्तायं नयो देसितो ति ? शानुप्पत्तिकारणत्ता । सम्मा-
सम्भुदेन हि पटवीकशिणे सुद्धिकज्झानं चतुक्कनयवसेन पञ्चकनयवसेन च दत्तितं;
तथा सुद्धिकपटिपदा, तथा सुद्धिकारम्भणं । तस्य या देवता पटवीकशिणे सुद्धिकज्झानं
चतुक्कनयवसेन देसियमानं बुद्धिज्झतुं सक्कोति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकज्झाने चतुक्क-
नयो देसितो । या पञ्चकनयवसेन देसियमानं बुद्धिज्झतुं सक्कोति, तासं सप्पायवसेन
पञ्चकनयो । या सुद्धिकपटिपदायै, सुद्धिकारम्भणे चतुक्कनयवसेन देसियमानं बुद्धिज्झ-
तुं सक्कोति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकपटिपदायै सुद्धिकारम्भणे चतुक्कनयो देसितो ।
या पञ्चकनयवसेन देसियमानं बुद्धिज्झतुं सक्कोति तासं सप्पायवसेन पञ्चकनयो । इति
हेट्ठा पुग्गलज्झासयैवसेन देसना कता ।

(३८४) देसनाविलोपेत्तो वेत्तं पमिज्झपटिसंभिदो दसवल्लचतुवेसारज्जवितद-
आणो धम्मैतं यायावसरसल्लक्षणस्स सुप्पटिविद्धत्तौ धम्मपञ्जत्तिकुसलत्ताय यो
यो नयो लब्धमि तस्स तस्स वसेन देसनं नियामेतुं सक्कोति, तस्मा इमाय देसना-
विलोपत्तिया पि तेन एसा पटवीकशिणे सुद्धिकचतुक्कनयादिवसेन देसना कता ।
वस्सा पन ये केचि ज्ञानं उप्पादेन्ति नाम न ते आरम्भणपटिपदाहि विना उप्पादेतुं
सक्कोन्ति, तस्मा नियमतो शानुप्पत्तिकारणत्ता अयं सोळसक्खत्तुकनयो कथितो ।

(३८५) एतावता सुद्धिकनयको, चत्तारो पटिपदानवका, चत्तारो आर-
म्भणनवका, इमे च सोळसनवका ति पञ्चवीरुत्तिनवका कथिता होन्ति । तस्य एके-

१ See विणु० ४.२२, २५. २ PTS., M., सं०-चतुहि. ३ PTS., M., insert
here... पे०... ४ PTS., M., omit. ५ See २.१९, ३.३९८. ६-९ ३.३९८.

हरिम नयके चतुक्कपञ्चकयसेन द्वे द्वे नया ति पञ्चास नया । तस्य "पञ्चवीससिया चतुक्क-[186]-नयेसु सत्तं, पञ्चकनयेसु पञ्चवीससत्तं"ति पाठतो [] पञ्चवीसा-
धिकानि द्वे ज्ञानचित्तसत्तानि होन्ति । पञ्चकनये पन चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता अत्थतो
पञ्चवीसमेव चित्तसत्तं होति । यानि चैतानि पाठे पञ्चवीसाधिकानि द्वे चित्तसत्तानि तेषु
एकैकस्स निदेसे धम्मववत्थानादयो तयो तयो महाघारा होन्ति । ते पन तत्थ तत्थ
नयमत्तमेव दस्सेत्वा संखिञ्जा ति ।

पठवीकसिणं^१ निट्ठितं ।

[सेसकसिणा]

(३८६) इदानीं यस्मा आपोकसिणादीसु पि एतानि ज्ञानानि उपपज्जन्ति,
तस्मा तेवं दस्सनात्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २०१] ति आदि आरब्धं ।
तेसु तन्वो पाळिनयो च अत्थविमावना च चित्तगणना च वारसंसेपो च पठवी-
कसिणे वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । मायनानवो पन कसिणपरिकम्मं आदि कत्वा सन्वो
विसुद्धिमग्गे^२ पकासितो एव । महासकुलुदोविसुद्धे पन दसै कसिणानि वुत्तानि । तेषु
विज्झाणैकसिणं आकासे पवत्तिमहग्गतविज्झाणं पि तत्थ परिकम्मं कत्वा निव्वत्ता
विज्झाणञ्चायतनसमापत्ति पि होती ति सब्बप्पकारेण आरुप्यदेसनमेव भजति, तस्मा
इमस्मिं ठाने न कथितं ।

(३८७) आकासकसिणं ति पन कसिणुग्घाटितमाकासं पि, तं आरम्भणं
कत्वा पवत्तस्सत्थं पि, मिच्छिच्छिद्दीदीसु अज्जतरस्मिं गहेतव्वनिमित्ते परिच्छेदो-
कासं पि, तं आरम्भणं कत्वा उपपन्नं चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानं पि वुत्तति । तस्य पुरिमनवो
आरुप्यदेसनं भजति, पच्छिमनवो रूपावचरदेसनं । इति मिरसकत्ता इमं रूपावचर-
देसनं न आरुब्धं । परिच्छेदाकासे निव्वत्तज्ज्ञानं पन रूपपपात्तया मग्गो होति तस्मा
तं गहेतव्वं । तस्मिं पन चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानमेव उपपज्जति, अरूपज्ज्ञानं नुपपज्जति ।
कस्मा ? कसिणुग्घाटनस्स अलामतो । तं हि पुनपुनं उग्घाटियमाणं पि आकासमेव
होती ति न तस्य कसिणुग्घाटनं लम्भति, तस्मा तस्य उपपन्नं ज्ञानं दिट्ठधम्ममुलविहा-
राय संयत्तति, अभिज्झापादकं होति, विपरसनापादकं होति, निरोधपादकं न होति ।

(३८८) अनुपुब्बनिरोधो पनेथ [187] याव पञ्चमज्ज्ञाना लम्भति षट्-
पादकं होति येव । यथा जेतै एवं पुरिमकसिणेषु उपपन्नज्ज्ञानं पि । निरोधपादकभावो
पन तत्थं विसेसो । सेसमेत्थं आकासकसिणे यं वत्तव्वं सिया तं सव्वं विसुद्धिमग्गे^३

१ See above ३.१. २ This commenced with ३.३२६; also see ३.३३८. ३ Chapters IV and V. ४ म० २.१४-१५; also म० १.४१. ५ विसु० ३.१०५; ५.२४-२६. ६ i.e. परिच्छेदाकासे निव्वत्तं ज्ञानं (म० नो० p. 123) ७ i.e. पुरि-
मकसिण उपपन्नज्ज्ञानेसु (ibid.) ८ i.e. रूपावचरज्ज्ञानाधिकारे (ibid.) ९ ५.२४-२६.

सुत्तमेव । 'एको पि हुत्वा बहुधा होवी' ति [दी० १.७८] आदिनयं पन विक्कुब्बनं इच्छन्तेन पुरिमेसु अट्टसु कसिणेषु अट्ट समापत्तिमो निव्वणत्वा कसिणानुलोमतो कसिणपटिलोमतो, कसिणानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानानुलोमतो, ज्ञानपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानुकम्भिकतो, कसिणुकम्भिकतो, ज्ञानकसिणुकम्भिकतो; अंगसंकन्तिको, आरम्भणसंकन्तिको, अंगारम्भणसंकन्तिको; अंगवक्कधानतो, आरम्भणवक्कधानतो ति इमेहि जुहसहि आकारेहि चित्तं परिदमेत्तच्च । तेसं वित्थारकया विमुद्धिमग्गे वुत्ता येथ ।

(३८९) एवं पन जुहसहि आकारेहि चित्तं अपरिदमेत्ता, पुब्बं अभावित-भावनो आदिकम्भिको योगावचरो इद्धिविक्कुब्बनं सम्पादेत्तसी ति नेत्तं ठानं विजति । आदिकम्भिकस्स हि कसिणपरिकम्भं पि मारो; सत्तेसु सट्ठसेसु एको व सक्कोति । कतकसिणपरिकम्भस्स निमित्तुप्पादनं मारो; सत्तेसु सट्ठसेसु एको व सक्कोति । उप्पन्ने पि निमित्ते तं वट्ठेत्ता अप्पनाधिग्गो मारो, सत्तेसु सट्ठसेसु एको व सक्कोति । अधिगतअप्पनस्स जुहसहाकारेहि चित्तपरिदमनं मारो; सत्तेसु सट्ठसेसु एको व सक्कोति । जुहसहाकारेहि परिदमितचित्तत्ता पि इद्धिविक्कुब्बनं नाम मारो, सत्तेसु सट्ठसेसु एको व सक्कोति । विक्कुब्बनप्पत्तस्सा पि सिप्पनिसन्ति नाम मारो; सत्तेसु सट्ठसेसु एको व सिप्पनिसन्ति होती ति । थेरम्बत्थले महारोहणगुत्तथेरस्स गिलानु-पट्टानं आगतेसु तिसमत्तेसु इद्धिमन्तसट्ठसेसु उपसम्पदाय अट्टवस्सिको रक्खितत्थेरो विय । सच्चं वत्थु विमुद्धिमग्गे वित्थास्सिमेवा ति ।

कसिणकथा निट्ठिता ।

[अभिभाषतनकथा]

(३९०) एवं अट्टसु कसिणेषु रूपावचरकुसलं निहस्सित्वा, इवानि यस्मा समाने पि आरम्भणे भावनाय असमानत्ता इमेसु अट्टसु कसिणेषु अज्जं पि अभिभा-षतनसंज्ञातं [188] रूपावचरकुसलं पवत्ति, तस्मा तं दस्सेत्तुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २०४] ति आदि आरब्धं । तत्थ अज्जत्तं अरूप-सज्जी ति अलाभिताय वा अनधिकताय वा अव्यक्तकलपे परिकम्भसज्जा-विरहितो । बहिद्धा रूपानि पस्सती ति बहिद्धा अट्टसु कसिणेषु कतपरिकम्भ-ताय परिकम्भवसेन चैव अप्पनावसेन च तानि बहिद्धा अट्टसु कसिणेषु रूपानि पस्सति । परित्तानी ति अवट्ठितानि । तानि अभिभूय्या ति यथा नाम संपन्नगहाणिको कटच्छुम्भं भत्तं लभित्वा 'किमेय भुञ्जितव्यं अरथी'ति संकट्ठित्वा एककयब्बमेव करोति, एवमेव आणुत्तरिको पुग्गलो विसदजाणो 'किमेय परित्ते आरम्भणे समापजितव्यं अरिथ, नायं मम भारो'ति तानि रूपानि अभिभवित्वा

समापञ्चति । सह निमित्तुपादनेनेवेथ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । जानामि पस्सामी ति इमिना पन^१ रस पुब्बामोगो कथितो ति । आगमदृकथासु पन वुत्तं— इमिना^२ रस आमोगो कथितो । सो च सो समापत्तितो वुट्ठितरस, न अन्तोत्तमापत्तियं [] ति ।

(३९१) अप्पमाणाणी [§२२५] ति वट्ठितप्पमाणाणि । अभिभुदया ति एत्थ यथा च महत्त्वसो पुरिसो एकं भत्तवट्ठितकं^३ लभित्वा ‘अज्झं पि होतु अज्झं पि होतु’ ति ‘किं एको’ मय्यं करिस्सवी ति^४ ते न पन महन्ततो पस्सति, एवमेव आणुत्तरिको पुमालो विसदञ्जाणो ‘किं एत्थ समापञ्चितव्वं, न इदं अप्पमाणं, न मय्यं थिसेकगताकरणे भारो अत्थी’ ति तानि अभिभावित्वा समापञ्चति । सह निमित्तुपादनेनेवेथ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । परित्तं परित्तारम्मणं अप्पमाणं परित्तारम्मणं [§२२१, २२२] ति इत्थं परित्तानी ति आगतत्ता अप्पमाणारम्मणता न गहिता, परतो^५ अप्पमाणाणी ति वा आगतत्ता परित्तारम्मणता । अट्टकथायं पन वुत्तं—‘इमस्मिं ठाने चत्तरि चत्तरि आरम्मणानि अगहेत्वा द्वे द्वे येथ च गहितानि । किं कारणा ? चत्तुसु हि गहितेषु देसना सोळ्ळसवत्तुका होति, स्सत्थारा च हेत्वा सोळ्ळसवत्तुकदेसना किलञ्जहि तिले फयरन्तेन विथ विरयात्तो कथिता । तस्स इमस्मिं ठाने अट्टकत्तुकदेसने कानुं अज्झासवी । तस्मा द्वे द्वे येथ गहि-[189]-तानी ति वेदितव्वानि । सुवण्णदुव्वण्णानी [§२४४] ति परिसुद्धापरिसुद्धकण्णानि । परिसुद्धानि हि नीलादीनि सुवण्णानि, अपरिसुद्धानि च दुव्वण्णानी ति इत्थं अधिष्येतानि । आगमदृकथासु पन ‘सुवण्णानि वा होन्तु’ दुव्वण्णानि वा, परित्तअप्पमाणवत्तेनेव इमानि अभिभावतनानि देसितानी’ ति वुत्तं ।

(३९२) इमेसु पन चत्तुसु परित्तं वित्तकचरितवत्तेन आगतं, अप्पमाणं मोहचरितवत्तेन, सुवण्णं दोसचरितवत्तेन, दुव्वण्णं रागचरितवत्तेन । एतेसं हि एतानि सप्पायानि । सा च तेसं सप्पायता वित्थात्तो विबुद्धिमग्गे^६ चरियनिहेसे वुत्ता । कस्मा पन, यथा मुत्तन्ते ‘अज्झत्तं रूपसज्जी एको बहिद्धा रूपानि पस्सति परित्तानी’ [दी० २.११०] ति आदि वुत्तं, एवं अक्खा इत्थं चत्तुसु पि अभिभावतनेसु अज्झत्तं अरूपसज्जिता वुत्ता ति ? अज्झत्तरूपानं अनभिभवनीयतो । तथ वा हि इत्थं वा बहिद्धारूपानेव अभिभावितव्वानि, तस्मा तानि नियमती वत्तव्वानी ति तत्र पि इत्था पि वुत्तानि । अज्झत्तं अरूपसज्जी [§२४४] ति इदं पन स्सत्थु देसनाविलासंभूतमेव ।

१ PTS, M.— णट्ठिकं. २ PTS, सी०— मग्गा पि. ३ PTS, M, सी०— पत्ता. ४ §§ २२२-२३. ५ M, न०— omit. ६ विमु० ३.७५-१०३.
७ See २.३९, ३.३६८, ३८४.

अयं ताव चतुसु अभिभाषतनेसु अनुपुञ्चपदवर्णना ।

(३९३) सुद्धिकनये पटिपदामेदो पनेत्य पठवीकसिणे वुत्तनेयेनेव एकेकस्मिं अभिभाषतने वेदितव्यो । केवलं हि एत्थ आरम्भणचतुक्कं आरम्भणपुक्कं होति, सोळसखत्तुक्कं च अट्ठखत्तुक्कं । तेसं तादिसमेव । एवमेत्य एकेकस्मिं अभिभाषतने एको सुद्धिकनक्को, चत्तारो पटिपदानक्का, द्वे आरम्भणनक्का, आरम्भणपटिपदान्तिस्सके अट्ठ नक्का । ति पण्णस नक्का ति चतुसु पि अभिभाषतनेसु समसट्ठि नक्का वेदितव्या ।

(३९४) [190] पञ्चमामिभाषतनादीसु नीलानी [§२४६] ति सव्वसंगा-
हिकवसेन वुत्तं । नीलवण्णादीनि वण्णवसेन, नीलनिदस्सनानी ति निदस्सनवसेन,
अपञ्जायमानविवरानि, असेमिन्नवण्णानि, एकनीलानेव हुत्वा दिस्सन्ती ति वुत्तं
होति । नीलनिभासानी ति इदं पन ओमासनवसेन वुत्तं; नीलोमासानी नीलपभा-
वुत्तानी ति अत्थो । एतेन नेमं सुविसुद्धितं दस्सेति । सुविसुद्धवण्णवसेन हि
इमानि चत्तारि अभिभाषतनानि वुत्तानि । पीतानी [§२४७] ति आदीसु पि
इमिना य नयेन अत्थो वेदितव्यो । नीलकासिणं उप्पाण्हन्तो नीलस्मिं निमित्तं
गण्हाति । पुक्कस्मिं वा कक्कस्मिं वा वण्णमातुया वा ति आदिकं पनेत्य कस्तिणकरणं
च परिकम्मं च अप्पनाविधानं च सव्वं विमुद्धिमगे विस्वारतो वुत्तमेव । यथा
च पठवीकसिणे एवमिध एकेकस्मिं अभिभाषतने च पञ्चवीसत्ति नक्का वेदितव्या ।

अभिभाषतनकथा निट्ठिता ।

[विमोक्षकथा]

(३९५) इदानीं वस्मा इदं रुपावचरकुसलं नाम न केवलं आरम्भणसंखा-
तानं आयतनानं अभिमज्जन्तो अभिभाषतनवसेनेव उप्पज्जति, अथ खो विमोक्ष-
वसेन पि उप्पज्जति, तस्मा तं पि नयं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला
[§२४८] ति आदि आरब्धं । केन पन इहेन विमोक्खो वेदितव्यो ति ? अधिमुचन-
ट्ठेन । को अयं अधिमुचनट्ठो नाम ? पच्चनीकवस्मेहि च सुद्धं विमुचनट्ठो, आरम्भणे
च अभिरतिवसेन सुद्धं अधिमुचनट्ठो । पितु अक्के विस्सट्ठा अंगपचंगत्स दासकस्स
सयनं विय अनिग्गहितभावेन निरासंकताय आरम्भणे पवत्ततो ति वुत्तं होति । एवं-
ल्लक्षणं हि विमोक्खभावपत्तं रुपावचरकुसलं दस्सेतुं अयं नयो आरब्धो ।

(३९६) तस्य रूपी [§२४८] ति अव्वत्तं केतादीसु उप्पादितं रूपज्ज्ञानं
रूपं, तदस्स अत्थी ति रूपी । अव्वत्तं हि नीलपरिकम्मं करोन्तो केसे वा पित्ते
वा अभिखतारकाय वा करोति । पीतपरिकम्मं करोन्तो मेदे वा रुविषा वा [191]

अस्वीनं पीतकट्टाने वा करोति । ओदितपरिकम्भं करोन्तो मंसे वा ओहिते वा जिह्वाय वा ह्यतल्लपादतलेषु वा अस्वीनं रत्तद्वाने वा करोति । ओदातपरिकम्भं करोन्तो अट्टिमिह वा दन्ते वा नखे वा अस्वीनं सेतुद्वाने वा करोति । एवं परिकम्भं कत्वा उपपन्नज्ज्ञानसमञ्जीनं सन्धायेतं वुत्तं । रूपानि पस्सती ति बहिद्धा पि नीलकस्सिणादिरूपानि ज्ञानचक्खुना पस्सति । इमिना अव्यक्तचहिद्धावत्पुकेसु कसिणेषु ज्ञानपटिलाभो दस्सितो ।

(३९७) अज्झत्तं अरूपसज्जी [§ २४९] ति अज्झत्तं न रूपसज्जी । अत्तनो केसादीसु अनुप्पादितरूपावचरज्ज्ञानो ति अत्थो । इमिना बहिद्धा परिकम्भं कत्वा बहिद्धा व पटिलद्वज्ज्ञानता दस्सिता । सुभं [§ २५०] ति इमिना सुविसुद्धेषु नीलादीसु वर्णकस्सिणेषु ज्ञानानि दस्सितानि । तत्थ किञ्चा पि अन्तो अप्पनाय 'सुभं' ति आभोगो नत्थि, यो पन सुविसुद्धं सुमकसिणं आरम्भणं कत्वा विहरति, सो यस्मा 'सुभं' ति ... पे० ... पठमं ज्ञानं उपसंपन्नं विहरति, तथा दुत्तिवादीनि, तस्मा एवं देसना यत्ता । पटिसंमिदाम्भो पन 'कथं सुभं त्वेव अभिमुत्तो होती ति विमोक्खो ? इध भिक्खु मेत्तासहगतेन वेतत्ता एकं दिस्सं ... पे० ... विहरति, मेत्ताय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला होन्ति; कत्था ... मुदिता ... उपेक्खासहगतेन वेतत्ता एकं दिस्सं ... पे० ... विहरति, उपेक्खाय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला होन्ति, एवं सुभं त्वेव अभिमुत्तो होती' [पटि० २. ३९] ति विमोक्खो ति वुत्तं । इध पन उपरि 'पाल्लियं' देव ब्रह्मविहारानं आगतत्ता ते नयं पटिक्खिप्पित्वा सुनीलक-सुपीतक-सुलोदितक-सुओदातक-परिसुद्धनीलक-परिसुद्धपीतक-परिसुद्धलोदितक-परिसुद्धओदातकवसेनेन सुभविमोक्खो अनुज्जातो ।

(३९८) इति कसिणं ति वा अभिमायतनं ति वा विमोक्खो ति वा रूपावचरज्ज्ञानमेव । तं^३ हि आरम्भणस्स सकलद्वेन कसिणं नाम, आरम्भणं अभिभवनद्वेन अभिमायतनं नाम, आरम्भणे अभिमुत्त्वनद्वेन पञ्चनीकधम्मेहि च विमुचन-[192]-द्वेन विमोक्खो नामा ति वुत्तं । तत्थ कसिणदेसना अभिधम्मसेन, इतरा पन सुत्तन्तदेसनावसेन वुत्ता ति वेदितव्या । अयमेव अनुपुब्ब-पदवर्णना । एकेकस्मिं पन विमोक्खे पठवीकसिणं^४ विद्य पञ्चवीरसति पञ्चवीरसति कत्वा पञ्चसत्तति नवका वेदितव्या ।

विमोक्खकथा निट्ठिता ।

[ब्रह्मविहारकथा]

(३९९) इदानीं मेत्तादिब्रह्मविहारवसेन पञ्चत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन

१ See ३. ३९५-४१६. २. §§ 251-262 ३ i. e. ज्ञानं (अ० गो० प. १३३) ४ See ३. ३८५.

कतमे धम्मा कुसला [§ २५१] ति आरब्धं । तस्य मेत्तासहगतं ति मेत्ताय समजागतं । परतो करुणासहगतादीन्सु पि एसेव नये। तेन एनेस विधानेन पटिपत्तो मेत्तादिसहगतानि ज्ञानानि उपसंपन्न विहरति, तं मेत्तादीने भावनाविधानं विमुद्धिमन्ने^१ वित्थारितमेव । अवसेसाय पालिया अथो पठवीकणिणे पुत्तनयेनेव वेदितव्यो । केवलं हि पठवीकणिणे पञ्चवीसति नवका, इध पुरिमासु तंतु तिकचतुक्कज्ञानिकपसेन पञ्चवीसति सत्तका, उपेक्खाय चतुत्थयज्ञानवसेन पञ्चवीसति^२ एकका, करुणामुदितासु च छन्दादीहि चतुहि सद्धिं करुणामुदिता ति इमे पि ये-वा-पनका सव्वन्ति । दुक्खापटिपदादिभावो केत्थ मेत्ताय ताव व्यापादविकसंमनवसेन, करुणाय विहिंसाविकसंमनवसेन, मुदिताय अरतिविकसंमनवसेन, उपेक्खाय रागपटिपदविकसंमनवसेन वेदितव्यो । परितारम्मणता एन न, बहुसत्तारम्मणवसेन; अपमानारम्मणता बहुसत्तारम्मणवसेन होती ति अयं विसेसो । सेसं तादिसमेव ।

[पकिण्णककथा]

(४००) एवं ताव पालिवसेनेव—

ब्रह्मचर्येण कथिते ब्रह्मविहारे इमे इति विदित्वा ।

मिन्धो एतेसु अयं पकिण्णककथा पि विज्जेय्या^३ ॥

(४०१) एतासु हि मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खासु अन्वयतो ताव मेज्झी ति मेत्ता; सिनेहती^४ ति अथो । मित्ते वा मया, मित्रस्व वा एसा पवत्तती ति मेत्ता । परदुक्खे सति साधुनं हृदयकम्पनं करोती ति करुणा [§ २५८] । किंजाति वा परदुक्खं हिंसति विनासेती ति [193] करुणा । किरियति वा दुक्खित्तेसु करणवसेन पसरिपती ति करुणा । मोदन्ति ताय तं-समञ्जितो, सयं वा मोदति, मोदनमत्तमेव वा तं ति मुदिता [§ २६०] । ‘अवेरा होन्तु’ ति आदिव्यापादणहानेन मज्झसंभाषणमनेन च उपेक्खती ति उपेक्खा [§ २६२] ।

(४०२) लक्षणादितो एनेत्य हिताकारप्पवत्तिलक्षणा ‘मेत्ता’, हिप्प-संहाररसा, आघातविनयनपञ्चुपट्टाना, सत्तानं मनापभावदस्सनपदट्टाना । व्यापाद-पसमो एतिसा संपत्ति, सिनेहसंभवो विपत्ति । दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्षणा ‘करुणा’, परदुक्खसहनरसा, अविहिंसापञ्चुपट्टाना, दुक्खाभिपूतानं अनाथभाव-दस्सनपदट्टाना । विहिंसूपसमो तरसा संपत्ति, सौकसंभवो विपत्ति । पमोदलक्षणा ‘मुदिता’, अनिरस्तायनरसा, अरतिविपातपञ्चुपट्टाना, सत्तानं संपत्तिदस्सनपद-ट्टाना । अरतिवृत्तसमो तरसा संपत्ति, पहाससंभवो विपत्ति । सत्तेसु मज्झत्ताकारप्पवत्तिलक्षणा ‘उपेक्खा’, सत्तेसु समभाषदस्सनरसा, पटिघानुनयवृत्तमपञ्चुपट्टाना, ‘कम्मस्तका सत्ता, ते कस्स रुचिया मुत्थिता वा भविरस्सन्ति, दुक्खतो वा मुचि-

१ ९.१-९०. २ See ३.४३९ below. ३ Cf. विज्ज. ९.९१-१११. ४ PTS. M.— सिनिधत्ति.

स्वस्ति, पत्तसम्पत्तितो न परिहायिस्वन्ती ?” [] ति एवं पञ्चकम्मस्सकता-
दरुणपद्दुता । पटिपानुनवपुससो तरसा संपत्ति, गेहस्तिताय अज्जाणुपेक्खाय
संभवो विपत्ति ।

(४०३) चतुस्रं पि पनेतैस्स ब्रह्मविहारानं विपस्सनासुलं चैव मयसंपत्ति च
साधारणप्पयोजनं, व्यापादादिपटिघातो आवेणिकं । व्यापादपटिघातप्पयोजना हेत्थ
मेत्ता, विहिंसा-अरति-रागपटिघातप्पयोजना इतरा । वुत्ते पि चेतं—“निस्सरणं हेतं
आवुसो व्यापादस्स यदिदं मेत्ताचेतोविमुत्ति, निस्सरणं हेतं आवुसो विहेसाय
यदिदं करुणाचेतोविमुत्ति; निस्सरणं हेतं आवुसो अरतिया यदिदं मुदिताचेतो-
विमुत्ति, निस्सरणं हेतं आवुसो रागस्स यदिदं उपेक्खाचेतोविमुत्ती” [दी० ३.
२४८-४९] ति ।

(४०४) एकमेकस्स वैथ आसन्नदूरवसेन द्वे द्वे पच्चत्थिका । मेत्ताब्रह्म-
विहारस्स हि, समीपचरो विप पुरिस्सत्तं सपत्तो, गुणदस्सनसमागताय रागो आसन्न-
पच्चत्थिको । यो लहुं ओतारं समत्ति । तस्मा ततो सुद्धु मेत्ता रवित्तव्वा । पच्चतादि-
गहननिद्रितो विप पुरिस्सत्तं सपत्तो समागविसमागताय व्यापादो दूरपच्च-
त्थिको । [194] तस्मा ततो निम्भयेन मेत्तायित्थं । मेत्तायिस्सति च नाम कोपं
च करिस्सती ति अट्टानमेतं ।

(४०५) करुणाब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेय्यानें रूपानं इट्ठानं कन्तानं
मनापानं मनोरमानं लोकाभिसंपादिसंयुत्तानं अप्पटिलामं वा अप्पटिलामतो
समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्वपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरो उप्पज्जति
दोमनस्सं । यं एवरूपं दोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिद्रितं दोमनस्सं” [म० ३.
२१८] ति आदेना नयेन आगतं गेहवित्तं दोमनस्सं विपत्तिदस्सनसमागताय आसन्न-
पच्चत्थिकं । समागवित्तमागताय विहेसा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निम्भयेन
करुणादित्थं । करुणं च नाम करिस्सति पाणिपहरादीदि च विहेमिस्सती ति
अट्टानमेतं ।

(४०६) मुदिताब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेय्यानें रूपानं इट्ठानं कन्तानं
मनापानं मनोरमानं लोकाभिसंपादिसंयुत्तानं पटिलामं वा पटिलामतो समनुपस्सतो
पुब्बे वा पटिलद्वपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरो उप्पज्जति सोमनस्सं ।
यं एवरूपं सोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिद्रितं सोमनस्सं” [म० ३.२१७] ति
आदिना नयेन आगतं गेहस्तिं सोमनस्सं संपत्तिदस्सनसमागताय आसन्नपच्च-
त्थिकं । समागविसमागताय अरति दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निम्भयेन मुदिता
भावेतव्वा । पमुदितो च नाम मविस्सति पन्तेसेनासनेसु च अधिकुत्तलधम्मेषु च
उक्कण्ठिस्सती ति अट्टानमेतं ।

(४०७) उपेक्षाब्रह्मविहारस्त एव "चक्षुना रूपं दिष्ट्वा उपपन्नति उपेक्षा बालस्त मूढस्त पुषुजनस्त अनौधीजनस्त अविपाकजिनस्त अनादीवदस्ताविनो अस्मृतवतो पुषुजनस्त । वा एवस्ता उपेक्षा रूपं सा नातिपद्यति । तस्मा सा उपेक्षा गेहनिस्सिता ति वुच्चती" [म० ३.९.१९] ति आदिनयेन आगता गेहकृता अज्ज्ञाणुपेक्षा दोसमुत्थानं अविचारणपसेन तमागता आसन्नपञ्चत्थिका । समागविसमागताय रागपटिषा दूरपञ्चत्थिका । तस्मा ततो निष्पद्येन उपेक्षितत्वं । उपेक्षितस्तति च नाम रजिस्तति च पटिहज्जिस्तति चा ति अट्टानमेवे ।

(४०८) सध्वेसं पि ध एतेसं कत्तुकम्पती-छन्दो आदि, नीवरणादि-वित्तसंभनं सध्वे, अप्पना परियोजनं, [195] पञ्चत्थिधम्मवसेन एको वा सत्तो अनेके वा सत्ता आरम्भणं, उपचारे वा अप्पनाय वा पत्ताय आरम्भणवट्टनं ।

(४०९) तवायं वट्टनकमो । यथा हि कुसलो कस्तको कसितव्यट्टानं परिच्छिन्दित्वा कसति, एवं पटममेव एकं आवासं परिच्छिन्दित्वा तत्थ सत्तेसु 'इगस्मि आवासे सत्ता अवेरा शेव्यू'ति आदिना नयेन मेसा भावेतव्या । तत्थ त्रित्तं मुट्ठ कम्मनियं कत्वा द्वे आवासा परिच्छिन्दितव्या । ततो अनुकमेन तयो चत्वारो पञ्च छ सत्त अट्ठ नव दस, एका रच्छा, उपट्टगामो, गामो, जनपदो, रजं, एका दिसा ति एवं वाव एउवकवाळं, ततो वा पन मिय्यो तत्थ तत्थ सत्तेसु मेसा भावेतव्या । तथा करुणादयो ति । अयमेव आरम्भणवट्टनकमो ।

(४१०) यथा पन कसिणानं निस्तन्दो आहप्पा, तमार्धानं निस्तन्दो मेवसज्झानात्तज्जायतनं, विपस्सनानं निस्तन्दो फलसमापत्ति, समथविपस्सनानं निस्तन्दो निरोधसमापत्ति, एवं पुरिमब्रह्मविहारत्तयस्त निस्तन्दो एतथ उपेक्षा-ब्रह्मविहारो^१ । यथा हि धम्मो अनुस्सोपेत्वा तुलासंघाटं अनारोपेत्वा न सका आकासे कूटगोपानगियो उपेत्ते, एवं पुरिमेषु ततियज्ज्ञानं विना न सका जतुत्थं भावेतुं । कसिणेषु पन उपपन्नततियज्ज्ञानस्स एसां नुपपन्नति विसमागारम्भणत्ता ति ।

(४११) तत्थ तिया—'करमा पनेता मेसा-करणा-मुदिता-उपेक्षा ब्रह्म-विहारो ति वुच्चन्ति ? कस्मा चतस्सो व ? को च एतासं कमो ? विमंगो' करमा अप्पमज्जा ति वुत्ता ति ?

(४१२) वुच्चते—सेट्टट्टेन ताव निहोतमावेन चेत्य ब्रह्मविहारता वेदि-

१ ति०—अज्ज्ञाणस्त. २ See मूलटीका p. 101. ३ ति०—ईशुकिंमत्ता.
४ See तिसु० ९.१०.३. ५ ति०—रूपसमापत्ति. ६-६ ति०—अकपसमाधिनिस्सन्दो.
७ See तिसु० ९.१०.४-११.१. ८-८ म०, ही०—उपपन्नततियज्ज्ञानं निस्साव पेसा.
तिसु० ९.१०.४ omits this sentence. पत्ता=उपेक्षा (अ० यो० p. 125)
९ Ch. XIII. p. 272ff.

यत्था । सत्तेसु हि सम्मापटिपत्तिमावेन मेट्ठा एते विहारा । यथा च ब्रह्मानो निरोध-
विद्या विहरन्ति, एवं एतेहि संयुक्ता योगिनो ब्रह्मसमा न हुत्वा विहरन्ती ति
सेट्ठेन निरोधमावेन च ब्रह्मविहारा ति पुञ्चन्ति ।

(४१३) कस्मा चतस्सो ति आदि-पञ्चस्स पन इदं विस्सज्जनं—

विमुद्धिमग्गादिवत्ता चतस्सो । हितादिआकारवत्ता पत्तानं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे । ता गोचरे येन तदप्पमज्जा ति ॥

एतासु हि यस्मा मेत्ता व्यापादबहुलस्स, करुणा विहिंसोबहुलस्स, मुदिता
अरतिबहुलस्स, उपेक्खा रागबहुलस्स विमुद्धिमग्गो; यस्मा च हितुपसंहार-अहिता-
पनयन-[196] संपत्तेमोदन-अनामोगवसेन चतुर्विधो येव सत्तेसु मनसिकरो;
यस्मा च यथा माता दहर-गिलान-योच्चनप्पत्त-सकिचपसुत्तेसु चतुसु पुत्तेसु दहरस्स
अभिवुट्ठिकामा होति, गिलानस्स गेलज्जापनयनकामा, योच्चनप्पत्तस्स योच्चनसंप-
त्तिया चिरट्ठितिकामा, सकिचपसुत्तस्स किम्मिअि पि परियाये अव्वावठा होति,
तथा अप्पमज्जाविहारिकेना पि सव्वसत्तेसु मेत्तादिवसेन मवितव्वं, तस्मा इतो
विमुद्धिमग्गादिवत्ता चतस्सो च अप्पमज्जा ।

(४१४) यस्मा पन चतस्सो पैता भावेतुकामेन पट्ठमं हिताकारप्पवत्तिवसेन
सत्तेसु पटिपज्जितव्वं, हिताकारप्पवत्तिलक्खणा च मेत्ता; ततो एव पथितहितानं
सत्तानं दुक्खाभिभवं दिस्वा वा सुत्वा वा संमवित्वा वा दुक्खापनयनाकारप्पवत्ति-
वसेन, दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा च करुणा; अथेवं पथितहितानं
पथितदुक्खापगमानं च मेसे संपत्तिं दिस्वा संपत्तिपमोदनवसेन, पमोदनलक्खणा
च मुदिता; ततो परं पन कत्तव्यामावतो अव्वुपेक्खकतासंखातेन मज्झसाकारेन
पटिपज्जितव्वं, मज्झसाकारप्पवत्तिलक्खणा च उपेक्खा; तस्मा इतो हितादि-
आकारवत्ता पत्तानं पट्ठमं मेत्ता युत्ता । अथ करुणा-मुदिता-उपेक्खा ति अयं कमो
वेदितव्वो ।

(४१५) यस्मा पन सव्वा पैता अप्पमाणे गोचरे पवत्तन्ति, अप्पमाणा हि
सत्ता एतासं गोचरभूता, 'एकलक्खस्स पि च एत्थेके पदेसे मेत्तादयो भावेतव्वा' ति
एवं पमाणं अगहेत्वा एकलक्खणवसेनेव पवत्ता ति, तेन पुञ्चं—

विमुद्धिमग्गादिवत्ता चतस्सो । हितादिआकारवत्ता पत्तानं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे । ता गोचरे येन तदप्पमज्जा ति ॥

(४१६) एवं अप्पमाणगोचस्ताव एकलक्खणसु चापि एतासु पुरिमा
तिस्सो तिकवतुकज्ज्ञानिका व होन्ति । कस्मा ? सोमनस्साधिप्पयोगतो । कस्मा
पत्तासं सोमनस्सेन अधिप्पयोगो ति ? दोमनस्ससमुद्धितानं व्यापादादीनं निस्तरणत्ता ।
पथिष्ठा पन अवसेसज्ज्ञानिका च । कस्मा ! उपेक्खावेदनासम्पयोगतो । न हि

सथेषु मन्त्रताका-[197]-रूपवत्ता ब्रह्मविहारकेखा उपेक्षावेदनं विना वृत्तीति ।
ब्रह्मविहारकथा निवृत्ता ।

[अमुभकथा*]

(४१७) इदानीं रागचरितसप्तानं एकन्तहितं नानारम्भेणु एकैकज्ञान-
वसेनेव पञ्चमानं रूपावचरकुसलं दत्तेषु पुन कतमे धम्मा कुसला [१२६३]
ति आदि आरब्धे । तस्य उद्धुमातकसञ्ज्ञासहगतं ते आदीसु, भस्सो विष
बायुना, उद्धं जीवितपरियादाना यथानुक्रमं समुभातेन सूनभावेन उद्धुमातत्ता
उद्धुमातं । उद्धुमातमेव उद्धुमातकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं उद्धुमातं ति
उद्धुमातकं । तथा रूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विनीलं वुचति विपरिभिन्न-
वण्णं । विनीलमेव विनीलकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विनीलं ति विनीलकं ।
मंसुस्तद्वद्धानेसु रत्तवण्णस्स, पुञ्चसत्तिवद्धानेसु सेतवण्णस्स, येमुञ्च्येन च नीलवण्णस्स,
नीलद्वाने नीलताटकपाकतस्सेव छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । पश्चिभिन्नद्वानेसु विस्तम्भ-
मानं पुञ्चं विपुञ्चं । विपुञ्चमेव विपुञ्चकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विपुञ्चं ति
विपुञ्चकं । तथा रूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विच्छिद्दं ति वुचति द्विधा-
छिन्दनेन अपवारितं^१, विच्छिद्दमेव विच्छिद्दकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विच्छिद्दं
ति विच्छिद्दकं । वेमञ्जे छिन्नस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । इतो च एतो च
विविधाकारेण सोणसिगालादीदि स्वादितं विक्खायितं । विक्खायितमेव विक्खा-
यितकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खायितं ति विक्खायितकं । तथा रूपस्स
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विविधं वित्तं विविखत्तं । विविखत्तमेव विविखत्तकं ।
पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विविखत्तं ति विविखत्तकं । 'अञ्जेन हथं अञ्जेन पादं
अञ्जेन सीसं' ति एवं ततो ततो वित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । इतं च तं
पुरिमानयेनेव विविखत्तकं वा ति हतविक्खित्तकं । कावपदाकारेण अंगपचमेसु
रूपेण [198] हनित्वा वुचनयेन विविखत्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । लोहितं
किरति, विक्खिपपति, इतो धितो च पम्भरती ति लोहितकं । पम्भरितलोहितमक्खित्तरस्स
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । पुळ्ळो वुचन्ति किमियो । पुळ्ळे^२ किरती ति^३ पुळ्ळवकं ।
किमिपरिपुण्णस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । अट्ठि येष अट्ठिकं । पटिकूलत्ता वा
कुच्छितं अट्ठी ति अट्ठिकं । अट्ठिसंखलिकाय पि एकट्ठिकस्सा पि एतं अधिवचनं ।

* Cf. विमु० ६.१-११. १ सि०, म०- भस्सा; M.-भस्सा. २ सि०, सी०,
म०- छिन्नेन. ३ म०- अवधारितं; सि०- अवधारितं. ४ M.- पुळ्ळा; सि०-
पुळ्ळा. ५ सी०, म०, सि०- पुण्णवेदि. ६ सि०- विहोदिपती ति। सी०, म०-
विकिरती ति.

(४१८) इमानि च धन उद्धमातकादीनि निस्साय उप्पन्ननिमित्तानि पि निमित्तेषु पटिलद्वज्जानानि पि एतानि च नामानि । तस्य उद्धमातकनिमित्ते अप्पना-
वसेन उप्पन्ना सञ्जा उद्धमातकसञ्जा । ताव उद्धमातकसञ्जाय संपयोगेन
सहगतं उद्धमातकसञ्जासहगतं । विनीलकसञ्जासहगतादीसु [§ २६४]
पि एसव नयो । यं पनेत्थ भावनाविधानं वत्तब्बं भवेय्य, तं सञ्जाकारेण पि
विमुद्धिमग्गे [६.१२-८१] वुत्तमेव । अवसेसा पालिवण्णना हेट्ठा वुत्तनवेनेव
वेदितव्वा । केवलं हि इच्च, चतुर्थज्ज्ञानवसेन उपैस्सोव्वज्जविहारे विय, पठमज्ज्ञान-
वसेन एकेकारिं पञ्चवीसति पञ्चवीसति एकका होन्ति । अनुभारम्मणस्स च अवहु-
नियत्ता, परित्ते उद्धमातकट्ठाने उप्पन्ननिमित्तारम्मणं परित्तरम्मणं, महन्ते अप्प-
माणारम्मणं वेदितव्वं । सेस्सेसु पि एतेव नयो ।

[पकिण्णककथा]

(४१९) इति अनुभानि तुमगुणो दसततलोचनेन पुत्तेकिपि ।

यानि अबोच दसवलो एकेकज्ज्ञानहेत्तुनि ॥

एवं पालिनयेनेव सञ्चानि तानि जानित्वा ।

तेस्सेव अयं मिय्यो पकिण्णककथा पि विज्जेय्या ॥

(४२०) एतेसु हि यत्थकत्थावि अधिगतज्ज्ञानो सुविक्खम्भितरागता वीत-
रागो विय निहोत्तुप्पचरो होति । एवं सन्ते पि ख्वायं अनुभण्णमेदो वुत्तो, सो
सरीरसमावप्पत्तिवसेन च रागचरितमेदवसेन चा ति वेदितव्वो ।

(४२१) छवसरीरं हि पटिकूलमावं आपन्नमानं उद्धमातकसमावप्पत्तं वा
सिद्धा, विनीलकादीनि वा अज्जतरसमावप्पत्तं । इति यादिसं यादिसं सक्का होति
त्थुं [199] तादिसे तादिसे उद्धमातकपटिकूलं विनीलकपटिकूलं ति एवं निमित्तं
गल्हितव्वमेवा ति सरीरसमावप्पत्तिवसेन दसवा अनुभण्णमेदो वुत्तो ति वेदितव्वो ।

(४२२) विसेसतो चेत्थ उद्धमातकं सरीरसण्ठानविपत्तिप्पकासनतो सरीर-
सण्ठानरागिनो सप्पायं । विनीलकं छधिरागविपत्तिप्पकासनतो सरीरवण्णरागिनो सप्पायं ।
विपुल्लकं कायवण्णपटिवद्दस्स दुग्गन्धमावस्स पक्कासनतो मालागन्धादिपसेन समुद्धा-
वितसरीरगन्धरागिनो सप्पायं । विच्छिदकं अन्तोसुसिरमावप्पकासनतो सरीरे धनमाव-
रागिनो सप्पायं । विच्छिदकं अन्तोसुसिरमावप्पकासनतो सरीरे धनमावरागिनो सप्पायं ।
विक्खायितकं मंसूचवत्तं पत्तिविनासप्पकासनतो थनादीसु सरीरप्पमेदेसु मंसूचय-
रागिनो सप्पायं । विक्खित्तकं अंगपचंगानं विक्खैप्पकासनतो अंगपचंगशीला-
रागिनो सप्पायं । हत्थिविक्खित्तकं सरीरसंघाटमेदविकारप्पकासनतो सरीरसंघाट-

१ See ३.३९९ above. २ ति०, सी०, म०-युति०. ३ See विमु० ६.८२-८८.

संपत्तिरागिनो सप्पायं । लोहितकं लोहितमनिस्तपटिकूलमावप्पकासनतो अलंकार-
जन्तितसोमरागिनो सप्पायं । पुळ्लवकं कायस्स अनेकफिमिमुलखाधारणमावप्पकासनतो
काये ममसत्तरागिनो सप्पायं । अट्टिकं सरीरद्धीने पटिकूलमावप्पकासनतो दन्तसम्पत्ति-
रागिनो सप्पायं ति । एष रागचरितभेदवत्तेना पि दसुधा असुभप्पभेदो वुत्तो ति
वेदितव्वो ।

(४२३) यस्मा पन दसविधे पि एतस्मि असुभे तेस्यथा पि नाम अपरि-
सण्णितवलाय सीर्यसोताय नदिषा अरित्तवलेनेव^१ नाया तिट्ठति, विना अरित्तेन न
सक्का ठप्पेत्तुं, एवमेव दुच्चलत्ता आरम्भणस्स वित्तवलेनेव चित्तं एकमां वुत्था तिट्ठति,
विना वित्तकेन न सक्का ठप्पेत्तुं, तस्मा पटमज्झानमेवेत्थं होति, न दुत्तियादीनि ।

(४२४) पटिकूले पि तस्मि आरम्भणे 'अद्धा इमाय पटिपदाय जराभरणग्धा
परिमुचिस्सामी'ति एवं आनिसंसदस्साविताय श्वेव नीवरणसंतापप्पहानेन च पीति-
[200]-सोमनस्स उपपज्जति, 'बहुं दानि वेतनें लमिस्सामी'ति आनिसंसदस्सा-
विनो पुक्कल्लुक्कस्स गूयरासिम्हि विय, उपपज्जन्त्याधिदुक्कस्स रोगिनो वमनविरेचन-
प्पवत्तियं विय च ।

(४२५) दसविधं पि वेतं असुभं लक्खणतो एकमेव होति । दसविधस्सा
पि हि एतस्स असुचिदुग्मान्धजेगुच्छपटिकूलमावो एव लक्खणं । तदेतं इमिना
लक्खणेन न केवलं मतसरिरे, दन्तट्टिकदस्साविनो पन ज्येत्तियपञ्चत्तावासिनो महा-
तिस्साधेरस्स विय, इत्थिक्खन्धगतंराज्जानं उल्लोकितस्स संपरिक्खितत्थेरुप्पाक-
सामणेस्स विय च, जीवमानकसरिरे पि उपट्ठाति । अथेव हि मतसरिरे एवं जीव-
मानकं पि असुभमेव । असुभलक्खणं पनेत्थ आगन्तुकेन अलंकारेन पाटिच्छत्ता
न पज्जापती ति ।

असुभकथा निट्ठिता ।

(४२६) किं पन पठवीकसिणे आदिं कथा अट्टिकसज्जापरिपोसाना^२वेत्ता
रूपावचरण्णना, उदाहु अज्जा पि अत्थी ति ? अत्थि; आनापानज्ज्ञानं च कायगता-
सतिमावना च इध न कथिता । किञ्चा पि न कथिता वायोकसिणे पन गहिते
आनापानज्ज्ञाने पि गहितमेव; वण्णकसिणेषु च गहितेषु केसादीसु चतुक्कपञ्चक-
ज्ज्ञानवत्तेन उपपज्जा कायगता सति, दससु च असुभेषु गहितेषु द्वितिसाकारपटिकूल-
मनसिकारज्ज्ञानवत्तेन चैव नवसीवधिकविण्णज्ज्ञानवत्तेन च पञ्चत्ता कायगतासति

१ ति०— ति०. २ See इ० नि० ३२१, वि० ६.८६. ३ ति०, म०,
PTS— उपसन्धं; M. उपसन्धं. ४ For the story see वि० १.५५;
also ६.८८. ५ See वि० ६.८८. ६ म०— १.५८-५९; म०म०— १.२७४.

गहिता' वा ति । सत्त्वा पि रूपावचरप्पना इध कथिता व होती ति ।

रूपावचरकुसलकथां निर्दिता ।

[आरुप्पकुसलकथा]

(४२७) इदानीं अरूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २६५] ति आदि आरब्धं । तथ अरूपूपपत्तिया ति अरूपमवो अरूपं, अरूपे उपपत्ति अरूपूपपत्ति, तस्सा अरूपूपपत्तिवा । मग्गं भावेती ति उपायं हेतुं कारणं उपादेति वुट्ठेति । सत्त्वसो' ति सत्त्वाकारेण । सत्त्वासं वा अनवसेसानं ति अत्थो । रूपसञ्ज्ञानं ति सञ्ज्ञासीसेन वुत्तरूपावच-[201]-रक्खानानं चेव तदारम्भणानं च । रूपावचरज्ज्ञानं पि हि रूपं ति वुचति 'रूपी रूपानि पस्सती' ति [दी० २.७०, १११] आदीसु । तस्स आरम्भणं पि "वहिद्धा रूपानि पस्सति सुक्खण्डुज्ज्वण्णानी" [दी० २.११०] ति आदीसु; तस्मा इध रूपे सञ्ज्ञा रूपसञ्ज्ञा ति एवं सञ्ज्ञासीसेन वुत्तरूपावचरज्ज्ञानरत्तेतं अधिवचनं । रूपं सञ्ज्ञा अस्सा ति रूपसञ्ज्ञं, रूपमस्स नामं ति वुत्तं होति । एवं पठवीकणिणादिभेदस्स तदारम्भणस्स चेतं अधिवचनं ति वेदितव्यं ।

(४२८) समतिक्रमा ति विरागा च निरोधा च । किं वुत्तं होति ? एतासं कुसलविपाककिरियावसेन पञ्चदससं ज्ञानसंखातानां रूपसञ्ज्ञानं, एतासं च पठवीकणिणादिवसेन अट्ठसं आरम्भणसंखातानां रूपसञ्ज्ञानं, सत्त्वाकारेण अनवसेसानं वा विरागा च निरोधा च विरागहेतु चेव निरोपहेतु च आकासानञ्चायतनं उपसंपज विहरति । न हि सक्का सत्त्वसो अनतिकन्तरूपसञ्ज्ञेन एतं उपसंपज विहरितुं ति । तथ यस्मा आरम्भणे अविरत्तस्स सञ्ज्ञासमतिक्रमो न होति, समतिक्रन्तासु च सञ्ज्ञासु आरम्भणं समतिक्रन्तमेव होति, तस्मा आरम्भणसमतिक्रमं अयत्ता "तथ कतमा रूपसञ्ज्ञा ? रूपावचरसमापत्तिं समापसरस्स वा उपपन्नस्स वा विट्ठपम्मसुखविहारस्स वा सञ्ज्ञा सञ्ज्ञानना संजानितत्तं, इमा वुचन्ति रूपसञ्ज्ञासो । इमा रूपसञ्ज्ञासो अतिक्रान्तो होति, धीतिक्रन्तो, समतिक्रन्तो, तेन वुचन्ति सत्त्वसो रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमा" ति एवं विभेगे [२६१] सञ्ज्ञानं चेव समतिक्रमो वुत्तो । यस्मा पन आरम्भणसमतिक्रमेन पत्तव्वा एता समापत्तियो, न एकदिमं येव आरम्भणे पठमज्ज्ञानादीनि विव, तस्मा अयं आरम्भणसमतिक्रमनवसेना पि अर्थवण्णना कता ति वेदितव्या ।

(४२९) पटिघसञ्ज्ञानं अत्थङ्गमा ति चक्खादीनं वत्थूनं रूपादीनं आरम्भणानं च पटिघातेन समुप्पन्ना सञ्ज्ञा पटिघसञ्ज्ञा । रूपसञ्ज्ञादीनि एतं अधि-

१ This commenced with ३.३९६. २ Continues upto ३.४६०. ३ See विट्ठ० १०.१३-२२. ४ विट्ठ० १०.१४ reads नवसं.

वचनं । यथाह—“तत्थ कतमा पटिपसञ्जा ? रूपसञ्जा सइसञ्जा गन्धसञ्जा रससञ्जा फोटुब्बसञ्जा, इमा वुचन्ति पटिपसञ्जायो” [वि० २६१] ति । तासं कुसलविपाकानं पञ्चनं अकुसलविपाकानं पञ्चनं ति [202] सव्वतो दसने पि पटिपसञ्जानं अत्थञ्जमा पहीना अहमुपादा अप्पवत्ति कत्वा ति वुत्तं होति । कामे वेत्ता पठमव्वज्ञानादीनि समापन्नस्ता पि न सन्ति—न हि तस्मिं समये पञ्चद्वारेण चित्तं पवत्तति—एवं सन्ते पि, अञ्जन्थ पहीनानं सुखदुःखानं चतुत्थञ्जाने विय, सक्कान्-दिट्ठादीनि तत्थिपममो विव च, इमस्मिं ज्ञाने उत्ताहज्जनतथं इमस्स ज्ञानस्स पसंसायसेन एतासं एत्थ वुत्तवचनं वेरितव्वं ।

(४३०) अथ वा किञ्चा पि ता रूपावचरे समापन्नस्त न सन्ति, अथ सो न पहीनत्ता न सन्ति । न हि रूपविरागाय रूपावचरमावना संवत्तति, रूपावत्ता च एतासं पवत्ति । अयं पन भावना रूपविरागाय संवत्तति । तस्मा ता एत्थ पहीना ति वणुं चहति । न केवलं च वणुं, एकसेनेच एवं धारुं पि वट्ठति । तासं हि इतो पुब्बे अप्पहीनत्ता एव पठमव्वज्ञानं समापन्नस्त “सदो कण्ठको” [अं० ५.१३५] ति वुत्तो भगवता । इव च पहीनत्ता येव अरूपसमापत्तीनं अनेकता सन्तविमोक्खता च वुत्ता । आळारो च कालामो आरुपसमापन्नो पञ्चमत्तानि सकटसत्तानि निस्साय अतिक्रमन्तानि नेव अद्दस, न पन सद्दं अस्सोसी ति ।

(४३१) नानत्तसञ्जानं अमनसिकारा [१२६५] ति नानत्ते वा गोचरे पवचानं सञ्जानं नानत्तानं वा सञ्जानं । यस्मा हि एता “तत्थ कतमा नानत्तसञ्जा ? असमापन्नस्त मनोधातुसमङ्गित्त वा मनोधिञ्जाणधातुसमङ्गित्त वा सञ्जा सञ्जानना सञ्जानित्तं, इमा वुचन्ति नानत्तसञ्जायो” [वि० २६१-६२] ति एवं विमंगे विमज्झिवा वुत्तत्ता इथ अधिप्पेता; असमापन्नस्त मनोधातु-मनो-विन्नाणधातुसमङ्गित्ता सञ्जा रूपसहादिभेदे नानत्ते नानासमावे गोचरे पवत्तन्ति; यस्मा वेत्ता अट्ठ कामावचरकुसलसञ्जा, द्वादस अकुसलसञ्जा, एकादस कामावचरकुसलविपाकसञ्जा, द्वे अकुसलविपाकसञ्जा, एकादस कामावचरकिरियसञ्जा इति एवं चतुवत्ताळीसं पि सञ्जा नानत्ता नानासमावा अञ्जमञ्जं अवत्तिता, तस्मा नानत्तसञ्जा ति वुत्ता । तासं सव्वतो नानत्तसञ्जानं अमनसिकारा अनाव-चनो असमन्नाहारा अपचवेक्खणा । यस्मा ता नावज्जति, न मनसिकरोति, न पच-वेक्खति, [203] तस्मा ति वुत्तं होति ।

(४३२) यस्मा वेत्थ पुरिमा रूपसञ्जा पटिपसञ्जा च इमिना ज्ञानेन निव्वत्ते मये पि न विज्जति, परोव तस्मिं मये इमं ज्ञानं उपतंपज विहरणकाले,

१ See ३.३६५; also ३.४४८. २ ति० सी०— अतिक्रमन्तानि. ३ See सी० २.१३०. ४ M., PTS—वत्ताळीसं पि. ५ ति० inserts hereafter अनालोपा.

तस्मा तासं 'समतिक्रमा अर्थंगमा' ति द्वेषा पि अमायो येव वुत्तो । नानत्तसञ्ज्ञासु पन परमा अट्ट कामावचरकुलसञ्ज्ञा, नव किरियसञ्ज्ञा, दस अनुसलसञ्ज्ञा ति इमा सत्तधीसति सञ्ज्ञा इमिना ज्ञानेन निव्वत्ते मये विज्जन्ति, तस्मा तासं अमनसिकारा ति वुत्ते ति वेदितव्वं । तत्रापि हि इदं^१ ज्ञानं उपसंपज विहरन्तो तासं अमनसिकारा येव उपसंपज विहरति । ता पन मनसिकरोन्तो असमापञ्चो होती ति ।

(४३३) संक्षेपतो चेत्थ 'रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमा'ति इमिना सव्वरूपावचरधम्मं पदानं वुत्तं । 'पटिपसञ्ज्ञानं अर्थङ्गमा नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारा'ति इमिना सव्वेसं कामावचरचित्तचेतसिकानं च पदानं अमनसिकारो च वुत्तो ति वेदितव्वो^२ । इति भगवा 'पण्णरसन्नं रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमेन, दसन्नं पटिपसञ्ज्ञानं अर्थङ्गमेन, चतुचत्तालीसाव नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारेणा' ति तीहि पदेहि आकासानञ्जायतनसमापत्तिया वर्णं कथेसि ।

(४३४) किं-कारणा ति चे, सोत्तूनं उरसाहजनन्तं च पलोमन्तं च । सधे हि केचि अपण्डिता वदेय्युं 'स्सथा आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निव्वत्तेथा ति वदति, को नु लो एत्ताय निव्वत्तिताय अल्लो ? को आनिसेसो ?' ति, ते एवं वत्तुं मा लभन्तु ति इमेहि आकारेहि समापत्तिया वर्णं कथेसि । तं हि तेसं सुत्वा एवं प्रविस्सति— 'एवं-सन्ता किर अयं समापत्ति, एवं-पणीत्ता, निव्वत्तेस्साम न' ति । अर्थस्सो निव्वत्तनत्थाप उरसाहं करिस्सन्ती ति । पलोमन्तं चा पि तेसं एतस्सा वर्णं कथेसि, विसकण्टकवाणिजो वियं ।

(४३५) विसकण्टकवाणिजो नाम गुळवाणिजो ति वुच्चति । सो किर गुळ-पाणित-सण्डितकरादीनि सफटेनादाय पच्चन्तगामं गत्वा 'विसकण्टकं गण्हय विस-कण्टकं गण्हथा'ति उग्वोसेसि । तं सुत्वा गामिका 'विसं नाम कक्खळां, यो नं सादति सो मरति, कण्टको पि विज्झित्वा मरेति । उमो पेते कक्खळा, को एत्थ आनिसेसो'ति गेहद्वारानि वक्केसुं, दास्के च पलापेसुं । तं दिस्वा वाणिजो 'अवोहस-कुसवा [204] इमे गामिका, इन्द ने उपायेन गण्हापेमी' ति 'अतिमधुरं गण्हय अतिसादुं गण्हथा, गुळं फाणितं सक्करं समग्घं लभ्भति, कूटमासक-कूट-वहाण्णादीहि पि लभ्भती' ति उग्वोसेसि । तं सुत्वा गामिका हट्ठपट्ठा निम्मान्त्वा वहुं पि मूलं दत्वा गण्हितु ।

(४३६) ताथ वाणिजस्स 'विसकण्टकं गण्हथा' ति उग्वोसेनं विय भगवतो 'आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निव्वत्तेथा' ति वचनं । 'उमो पेते कक्खळा, को एत्थ आनिसेसो ?' ति गामिकानं चिन्तनं विय 'भगवा आकासानञ्जायतनं निव्वत्तेथा ति आह, को एत्थ आनिसेसो ! नास्स गुणं जानामा' ति सोत्तूनं चिन्तनं ।

१ M., व०-४४. २ Here ends वि० १०.२१. ३ सी०, म०, M. PTS.-अथ'स.

अथ'स्स वाणिजस्स 'अतिमपुरं गण्हा' ति आदिवचनं विषय भगवतो रूप-
सञ्ज्ञासमतिक्रमादिकं आनिसंत्तण्णकान्तं । इदं हि गुत्था ते अहुं पि मूलं दत्त्वा,
गामिका विषय गुलं, इमिना आनिसंत्तेन पलोमित्तित्ता महत्तं पि उस्साहं कत्ता
इमं समापत्तिं निव्वत्तेस्सन्ती ति उस्साहजनन्तं च पलोमनर्थं च कथेति ।

(४३७) आकासानञ्जायतनसञ्ज्ञासहगतं [§२६५] ति एत्थ नास्स
अन्तो ति अनन्तं । आकासं अनन्तं आकासानन्तं । आकासानन्तमेव आकासा-
नञ्जं । तं आकासानञ्जं अधिद्वान्तुना आयतनमस्स ससम्भुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स,
देवानं देवायतनमिवा ति आकासानञ्जायतनं । इति आकासानञ्जं च तं आयतनं
वा ति पि आकासानञ्जायतनं । कसिणुग्घाटिमाकौसरस्सेतं अधिवचनं । तस्मिं
आकासानञ्जायतने अप्पनापत्ताय सञ्ज्ञाय सहगतं आकासानञ्जायतनसञ्ज्ञासहगतं ।

(४३८) यथा पन अञ्जाय 'अनन्तो आकासो'ति बुच्चं, एवमिध अनन्तं
ति वा परिचं ति वा न गहितं । कस्मा ? अनन्ते हि गहिते परिचं न गन्हति,
परिते गहिते अनन्तं न गन्हति । एवं सन्ते आरम्भणचतुक्कं न पूरति, देसना
सोळसक्खत्तुका न होति । सम्मासंबुद्धस्स च इमस्मिं ठानि देसनं सोळसक्खत्तुक्कं
कातुं अञ्जासयो, तस्मा अनन्तं ति वा परिचं ति वा ति अथवा 'आकासानञ्जा-
यतनसञ्ज्ञासहगतं'ति आह । एवं हि सति उभयं पि गहितमेव होति । आरम्भण-
चतुक्कं पूरति, देसना सोळसक्खत्तुका सम्पज्जति । अवसेसो पालिअथो हेट्ठा बुत्त-
नयेनेव वेदितव्वो ।

(४३९) रूपावचरचतुत्थज्ज्ञान-निकन्ति-परियादानदुस्स-[205]-ताय चेत्थ
दुक्खा पटिपदा, परियादिचानिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धामिञ्जा होति ।
विपरियायेन सुखा पटिपदा विप्यामिञ्जा च वेदितव्व्या । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासे
पन पक्खं ज्ञाने परित्तारम्भणं विपुलकसिणुग्घाटिमाकासे पक्खं अप्पमाणारम्भणं ति
वेदितव्वं । उपेक्खोक्खविहारे विषयं च इथा पि चतुत्थज्ज्ञानवसेन पञ्चवीसति एकका
होन्ति । यथा चेत्थ एवं इतोपरेसु पि । निसेसमत्तमेव पन तेसु कण्णविरस्साम ।

(४४०) आकासानञ्जायतनं समतिकम्मा [§२६६] ति, एत्थ ताप
पुब्बे बुत्तनयेनेव आकासानञ्जं आयतनमस्स अधिद्वान्तुना ति ज्ञानं पि आकासान-
ञ्जायतनं । बुत्तनयेनेव आरम्भेणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं च उभयं पि
अप्यवत्तिकरणेन च अमनत्तिकारेण च समतिकमित्त्वा च यस्मा इदं विज्जाण-
ञ्जायतनं उपसंपज्ज विहरितव्वं, तस्मा उभयं वेतं एकज्जे कत्ता 'आकासानञ्जा-
यतनं समतिकम्मा'ति इदं बुत्तं ति वेदितव्वं ।

(४४१) विज्माणञ्जायतनसञ्ज्ञासहगतं [§२६६] ति, एत्थ पन

१ See विमु० १०.२४. २ See ३.३८७. ३ See ३.३७७, १८०.
४ See ३.३९५, ४१८. ५ ३.४२७.

अनन्तं ति मनसिकातम्बवसेन नास्स अन्तो ति अनन्तं । अनन्तमेव आनखं । विज्जाणं आनखं विज्जाणानखं ति अयत्ता विज्जाणञ्चं ति वुत्ते । अयं हेत्थ रुद्धिहसो । तदेव विज्जाणञ्चं अधिद्वानद्वेन इमिस्सा सज्जाय आयतनं ति विज्जाणञ्चायतनं । तस्मि विज्जाणञ्चायतने पवत्ताय सज्जाय सहगतं ति विज्जाण-
ञ्चायतनसज्जासहगतं । आकासे पवत्तविज्जाणारम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकासानञ्चायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परिवादिन्निकन्तिकरस्स अप्पमापरिवासदन्यताय दन्धामिज्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पामिज्जा च । परित्तकसिणुम्पाटिमाकासारम्भणं समापत्तिं आरब्ध पवत्तिया परितारम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्भणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४२) विज्जाणञ्चायतनं समतिकम्मा [§ २६७] ति एत्था पि पुब्बे वुत्तनयेनेव विज्जाणञ्चायतनमस्स अधिद्वानद्वेना ति ज्ञानं पि विज्जाणञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं [206] चा ति उभयं पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेन च समतिकमित्वा च यस्मा इदं आकिञ्च-
ज्जायतनं उपसंपन्न विहातव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकव्वं कत्वा 'विज्जाणञ्चायतनं समतिकम्मा'ति इदं वुत्ते ति वेदितव्वं ।

(४४३) आकिञ्चज्जायतनसज्जासहगतं [§ २६७] ति एत्थ पन नास्स किञ्चनं ति अकिञ्चनं; अन्तमसो मोगमसं पि अस्स अवसिदुं नत्थी ति वुत्तं शेति । अकिञ्चनस्स माथो आकिञ्चज्जं । आकासानञ्चायतनविज्जाणापगमारम्भणस्सेतं अधिवचनं । ते आकिञ्चज्जं अधिद्वानद्वेन इमिस्सा सज्जाय आयतनं ति आकिञ्च-
ज्जायतनं । तस्मि आकिञ्चज्जायतने पवत्ताय सज्जाय सहगतं ति आकिञ्चज्जायतन-
सज्जासहगतं । आकासे पवत्तविज्जाणापगमारम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध विज्जाणञ्चायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परिवा-
दिन्निकन्तिकरस्स अप्पमापरिवासदन्यताय दन्धामिज्जा । विपरियायेन सुखापटिपदा खिप्पामिज्जा च । परित्तकसिणुम्पाटिमाकासे पवत्तविज्जाणापगमारम्भणताय परितारम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्भणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४४) आकिञ्चज्जायतनं समतिकम्मा [§ २६८] ति एत्था पि पुब्बे वुत्तनयेनेव आकिञ्चज्जं आयतनमस्स अधिद्वानद्वेना ति ज्ञानं पि आकिञ्चज्जायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं चा ति उभयं पि अप्पवत्ति-
करणेन च अमनसिकारेन च समतिकमित्वा च यस्मा इदं नेवसज्जानासज्जायतनं उपसंपन्न विहातव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकव्वं कत्वा 'आकिञ्चज्जायतनं समति-
कम्मा'ति इदं वुत्ते ति वेदितव्वं ।

१ See note on this in ३.४३५. २ See ३.४१७.

(४४५) नेवसञ्जानासञ्जासहगतं [§ २६८] ति एष पन याय सञ्जाय समापतो नं नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति बुचति, यथा-पटिपन्नस सा सञ्जा होति, तं ताप दस्सेतुं चिन्ते 'नेवसञ्जी-नासञ्जी' ति पैदं उद्दसिवा "तं नेव आकिञ्चञ्जायतनं सन्ततो मनसि-[207]-करोति संसारावसेससमापत्तिं भावेति, तेन बुचति नेवसञ्जी-नासञ्जी ति" [वि० २६६] वुत्तं । तस्य 'सन्ततो मनसि-करोती'ति 'सन्ता वताय समापत्ति, यथ हि नाम नत्थिमायं पि अरम्भणं कत्वा ठरसती' ति एवं सन्तारम्भणताय नं 'सन्ता' ति मनसिकरोति । सन्ततो ये मनसि-करोति, कथं समत्तिकमो होती ति ? अनावज्झितुकामतार्य । सो हि किञ्चा पि तं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स 'अहमेतं आवज्झिस्सामि समापज्झिस्सामि अभिट्ठहिस्सामि वुट्ठहिस्सामि पच्चवेक्खिस्सामी'ति एस आमोगो समब्राह्मरो मनसि-करो न होति । कस्मा ? आकिञ्चञ्जायतनतो नेवसञ्जानासञ्जायतनस सन्त-तर-णीततरताय ।

(४४६) यथा हि राजा महच्चरानानुमानेन इत्थिक्खम्भगतो नगरवीथियं विचरन्तो दन्तकतादयो सिप्पिके एकं कथं दब्धं निवासेत्वा एवेन वीसं भेट्ठिवा दन्तपुण्यादीहि समोक्किणससे अनेकानि दन्ताविकसिञ्जादीनि करोत्ते दिस्सा 'अहो वत रे ठेका आचरिया, ईदिसानि पि नाम सिप्पानि करिस्सन्ती'ति, एवं तेषं ठेकताय तुस्सति, न च'स्स एवं होति—'अहो वताहं रजं पहाय एवरूपो सिप्पिको भवेय्य'ति । तं कित्स हेतु ? रज्जसिस्सा महानिस्संताय । सो सिप्पिके समत्तिक-मिस्सा य गच्छति । एवमेव एस किञ्चा पि तं समापत्तिं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स 'अहमेतं समापत्तिं आवज्झिस्सामि समापज्झिस्सामि अभिट्ठहिस्सामि वुट्ठ-हिस्सामि पच्चवेक्खिस्सामी'ति नेव एस आमोगो समब्राह्मरो मनसिकारो होति । सो तं सन्ततो मनसिकरोन्तो पुब्बे^३ वुत्तयेनेव^३ तं परमं सुखुमं अण्णपाप्तं सज्जं प्राप्नुणाति, याय 'नेवसञ्जी-नासञ्जी नाम होति, संसारावसेसं समापत्तिं भावेती'ति बुचति । 'संसारावसेससमापत्ति'ति अच्चत्तमुत्तुमभावणत्तंतंलारं चतुत्थारुण्यसमापत्ति ।

(४४७) इदानीं यं तं एवं अभिगताय सञ्जाय वसेन नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं ति बुचति, तं आथतो दस्सेतुं "नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं समापन्नस वा, उपपन्नस वा, दिट्ठधम्ममुखविहारस वा चित्तचेतसिका धम्मा"^१ [वि० २६९] ति वुत्तं । तेषु इध समापन्नस चित्तचेतसिका धम्मा अधि-प्पेता । वचन्तथो पनेत्थ—ओळारिकाय सञ्जाय अभावती, सुखुमाय च मावती, नेव'स्स ससम्पवुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स सञ्जा, नासञ्जा ति नेवसञ्जानासञ्जं । नेव-सञ्जानासञ्जं च तं मनापत्तनधम्मायतनपरिवापन्नत्ता आयतनं [208] चा ति नेव-सञ्जा-नासञ्जायतनं ।

१ See वि० १०.४४-५५. २ सी०, म० omits. ३ M.-अनापमिज्झुत्तमताय.
३-३ म० omits.

(४४८) अथ वा या'यमेत्य सञ्ज्ञा, सा पटुसञ्ज्ञाकिञ्चं कातुं असमर्थ-
ताय नेव-सञ्ज्ञा, संस्कारावसेसुसुमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्ज्ञा ति नेव-सञ्ज्ञा-
नासञ्ज्ञा । नेव-सञ्ज्ञा-नासञ्ज्ञा च सा सेसधम्मानं अपिहान्द्वेन आयतनं वा ति
नेव-सञ्ज्ञा-नासञ्ज्ञायतनं । न केवलं चेत्य सञ्ज्ञा य एदिसी, अथ लो वेदना पि
नेव-वेदना-नावेदना, चित्तं पि नेव-चित्तं-नाचित्तं, कस्सो पि नेव-कस्सो-नाकस्सो । एत
नयो सेससम्पयुत्तधम्मसु । सञ्ज्ञासीसेन पनायं देसना कता ति वेदितव्या ।

(४४९) पत्तमक्खनतेल्लप्पमुत्तीहि च उपमाहि एस अत्थो विमावेतव्वो—
सामणेरो किल तेलेन पत्तं मक्खेत्वा ठपेति । तं यागुपानकाले थेरो 'पत्तमाहरा'ति
आह । तो 'पत्ते तेलमरिथ मन्ते'ति आह । ततो 'आहर, सामणेर, तेलनाळि पूरे-
स्तामा'ति वुत्ते 'नरिथ मन्ते तेल'ति आह । तथ यथा अन्तो वुत्थत्ता यागुवा
राद्धिं अकप्पियद्वेन तेलं अत्थो ति होति, नाळिपूरणादीनं अमावससेन नत्थी ति
होति, एवं सा पि सञ्ज्ञा पटुसञ्ज्ञाकिञ्चं कातुं असमर्थताय नेव-सञ्ज्ञा, संस्का-
रावसेससुसुमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्ज्ञा होति ।

(४५०) किं पनेत्य सञ्ज्ञाकिञ्चं ति ? आरम्भणसञ्ज्ञाननं पेय विपरसनाय
च विसयमावं उपगन्वा निव्विदाजननं । दहनकिञ्चमिथ हि सुलोदके तेजोधातु,
सञ्ज्ञाननकिञ्चं पेसा पटुं कातुं न सक्कोति । सेससमापत्तीसु सञ्ज्ञा विप विपस्स-
नाय विसयमावं उपगन्वा निव्विदाजननं पि कातुं न सक्कोति । अज्जेसु हि
खन्धेसु अकतामिनिवेसो भिक्खु नेवसञ्ज्ञानासञ्ज्ञायतनखन्धे सम्मसित्वा निव्विदं
पत्तुं समथो नाम नरिथ । अपि च आयस्मा सारिपुत्तो, फक्कतिविपस्सको पन
महापज्जो सारिपुत्तसदिसो य सक्कुणेश्य । सो पि "एवं किरिमे धम्मा अहुत्वा
सम्भोत्ति, इत्था पटिवेत्ती"ति [म० ३.२८] एवं कलापसम्मसनवसेनेव, नो अनुपद-
धम्मविपस्सनावसेन । एवं सुसुमत्तं गता एसा तमापति ।

(४५१) यथा च एतमक्खनतेल्लपमाय एवं मग्गुदकूपमाय पि अकमथो विमा-
वेतव्वो । [209] मग्गपटिपज्जस्स किर थेरस्स पुरतो गच्छन्तो सामणेरो धोकमुदकं
दिरुवा 'उदकं मन्ते, उपाहना ओमुञ्जथा'ति आह । ततो थेरेन 'सवे उदक-
मरिथ, आहर नहानसाट्ठकं, नहापिस्तामा'ति वुत्ते 'नरिथ मन्ते'ति आह । तथ
यथा उपाहनेतमनमत्तद्वेन उदकं अत्थो ति होति, नहानद्वेन नत्थी ति होति, एवं पि
सा पटुसञ्ज्ञाकिञ्चं कातुं असमर्थताय नेव-सञ्ज्ञा, संस्कारावसेसुसुमभावेन विज्ज-
मानत्ता नासञ्ज्ञा होति । न केवलं च एताहेव, अज्जाहि पि अनुरूपाहि उपमाहि
एस अत्थो विमावेतव्वो ।

(४५२) इति इमाय नेवसञ्ज्ञानासञ्ज्ञायतने पवत्ताय सञ्ज्ञाय नेवसञ्ज्ञा-
नासञ्ज्ञायतनमूताय वा सञ्ज्ञाय सहगतं ति नेवसञ्ज्ञानासञ्ज्ञायतनसञ्ज्ञासहगतं ।

आकिञ्चज्जायतनसमापत्तिआरम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकिञ्चज्जायतन-
समापत्तिया निकत्तिपरिवादानदुक्खतोय दुक्खापट्टिपरा, परिवादिजनिकत्तिस्स
अप्पनापरिवासदग्धेताय दग्धाभिञ्जा । विपरिवायेन सुखा पट्टिपत्ता त्तिप्पाभिञ्जा च ।
परित्तकत्तिगुत्थाटिमाकासे पवत्तितविञ्जाणापगमारम्भणं समापत्तिं आरम्भ पवत्तिताय
परित्तारम्भणता, विपरिवायेन अप्पमाचारम्भणता वेदितब्बा । सेसं पुरिमत्तदित्तमेव ।

[पक्किणककथा]

(४५३) असदिसरूपो^१ जावो आरुप्यं यं चतुन्विधं आह ।

तं इति नत्ता तर्हिम पक्किणककथा पि विञ्जेय्या ॥

(४५४) अरूपसमापत्तियो हि

आरम्भणातिक्कमतो चत्तस्सो पि भवन्ति^२ मा ।

अंगातिक्कममेतासं न इच्छन्ति विमाथिनो ॥

एतासु हि रूपनिमित्तातिक्कमतो पठमा, आकासातिक्कमतो दुत्तिवा, आकासे
पवत्तितविञ्जाणातिक्कमतो तत्तिवा, आकासे पवत्तितविञ्जाणस्स अपगमातिक्कमतो
चतुत्था ति सव्वाया 'आरम्भणातिक्कमतो चत्तस्सो पि भवन्ति^२ मा' अरूपसमापत्तियो
ति वेदितब्बा । अंगातिक्कमं पन एतासं न इच्छन्ति पण्डिता । न हि रूपायचरसमा-
पत्तीसु विद्य एतासु अंगातिक्कमे अस्ति । सव्वासु पि हि एतासु उपेक्खाचित्तेक्कमता
ति द्वे एव ज्ञानागानि होन्ति ।

(४५५) एतं सन्ते पि

सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इध ।

उपमा तथ विञ्जेय्या पासादतल-साटिका ॥

[210] यथा हि चतुम्मकस्त पासादस्स हेट्ठिमतले दिञ्चनचगीतवादित-
सुरभिगन्धमाला-सादुरसपानभोजन-सयनच्छादनादिकसेन पणीता पञ्च कामगुणा
पञ्चुपट्ठिता अस्तु, दुत्तिवे ततो पणीततरा, तत्तिवे ततो पणीततरा, चतुथे सव्व-
पणीता; तथ किञ्चा पि तानि चत्तारि पि पासादतलनेय, नत्थि तेसं पासादतल-
मावेन विसेसो, पञ्चकामगुणसमिद्धिविसेसेन पन हेट्ठिमतो हेट्ठिमतो उपरिमं उपरिमं-
पणीततरं होति ।

(४५६) यथा च एकाय इत्थिया कन्तित-सल-सण्ह-सण्हतर-सण्हतमसुत्तानं
चतुपल-त्तिपल-दुपल-एक्कपलसाटिका अस्तु, आयामेन च वित्थारेन च समप्पमाणा,
तथ किञ्चा पि ता साटिका चत्तस्सो पि आयामतो च वित्थारतो च समप्पमाणा,
नत्थि तासं पमाणातो विसेसो, सुल्लसंकरस-सुसुममाव-महन्धमावेहि पन पुरिमाय^३

१ See ३.४४१, ४४२.

२ See ३.४३९, ४४१, ४४२.

३ See विष्णु-

पुरिमाय पण्डिमा पण्डिमा पणीततरा होन्ति, एवमेव किञ्चा पि चतुसु पि एतासु उपेनस्ता-चित्तैकमता ति एतानि द्वे वेव अंगानि होन्ति, अथ खो मावनाविधेतेन तेषं अंगानं पणीत-पणीतरमावेन सुपणीततरा होन्ति पण्डिमा पण्डिमा इधा ति वेदितव्या ।

(४५७) एवं अनुपुब्धेन पणीत-पणीता चेता

असुचिभिह मण्डपे लग्गो एको तजिसितो परो ।

अब्बो बहि अनिस्ताय तं तं निस्ताय चापरो ॥

ठितो चतुहि एकेहि पुरिसोहि यथाकमं ।

समानताय जातब्बा चतस्सो पि विमावेना ॥

तत्रावस्तवयोजना— असुचिभिह फिर देसे एको मण्डपो । अथेको पुरिसो आगन्त्वा ते असुचि जिगुच्छमानो तं मण्डपं हस्तेहि आलंसित्वा तत्थ लग्गो, लग्गितो विय अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा तं मण्डपलग्गं पुरिसं निरिसितो । अथ'ब्बो आगन्त्वा चिन्तेसि— 'यो एस मण्डपलग्गो, यो च तं निरिसितो, उभो पेते दुट्ठिता; धुवो च नेसं मण्डपपते पतो, इन्दाहं बहि येव सिट्ठामी' ति सो तं निरिसितं अनिस्ताय बहि येव अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा मण्डपलग्गस्स तं-निरिसितस्स च अस्सेमधावं चिन्तेत्वा बहिट्ठितं च सुट्ठितं ति मन्त्वा तं निस्ताय अट्ठासि ।

(४५८) तस्य असुचिभिह देसे मण्डपो विय कसिणुत्थाटिमाकासं दट्ठब्बं । असुचिजिगुच्छाय मण्डपलग्गो पुरिसो विय रूपनिमित्तजिगुच्छाय आकासारम्मणं आका-[211]-सानञ्जायतनं । मण्डपलग्गं पुरिसं निरिसितो विय आकासारम्मणं आकासानञ्जायतनं आरब्ध पवत्तं विञ्ज्ञाणञ्जायतनं । तेषं द्विजं पि अस्सेमधावं चिन्तेत्वा अनिस्ताय तं मण्डपलग्गं, बहि ठितो विय, आकासानञ्जायतनं आरम्भणं अकत्वा तदमाधारम्मणं आकिञ्चञ्जायतनं । मण्डपलग्गस्स तं-निरिसितस्स च अस्सेमत्तं चिन्तेत्वा बहिट्ठितं च 'सुट्ठितो'ति मन्त्वा तं निस्ताय ठितो विय विञ्ज्ञाणा-मावसंसाते बहि पदेसे टितं आकिञ्चञ्जायतनं आरब्ध पवत्तं नेवसञ्ज्ञानासञ्ज्ञा-यतनं दट्ठब्बं ।

(४५९) एवं पवत्तमानं च

आरम्भणं करोतेव अञ्जामावेन तं इदं ।

दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतुं यथा ज्ञो ॥

इदं हि नेवसञ्ज्ञानासञ्ज्ञायतनं 'आसन्नविञ्ज्ञाणञ्जायतनपचत्तियका अयं समापत्ती' ति एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चञ्जायतनं अञ्जस्स आरम्भणस्स अमावा आरम्भणं करोतेव । यथा किं ? 'दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतुं यथा ज्ञो' । यथा हि असंयतं

कस्यकायवर्जीमनोसमाचारं कश्चि सन्वदिसम्पत्तिं^१ राजानं 'कस्यसमाचारो अयं'ति एवं दिट्ठदोसं पि अज्झत्थ सुत्तिं अलममानो जनो सुत्तिहेतुं तं निस्सायं वत्तति, एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चज्जायतनं अज्झं आरम्भणं अलममानमिदं नेवसज्जानासज्जापत्तनं आरम्भणं करोतेव ।

(४६०) एवं कुरुमानं च

आरुज्झो दीपनिस्सेणिं यथा निस्सेणिवाहुकं ।

पव्वतम्भं च आरुज्झो यथा पव्वतमत्थकं ॥

यथा वा गिरिमारुज्झो अत्तनो एव जग्गुकं ।

ओलुक्कमति तथेवेतं ज्ञानमोलुक्कं वत्तती ति ॥

आरुप्पकुसलकथो निट्ठिता ।

(४६१) इदानीं यस्मा सव्वानि पेतानि तेमूक्ककुसलानि हीनादिना पमेहेन वत्तन्ति, तस्मा नेत्थं तं पमेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला ति [५२६९] आदि आरब्धं । तस्य हीनं [५२६९] ति सामकं । तं आयूहनवत्तेन वेदितव्यं । [212] हीनुत्तमानं मण्णे मयं मज्झिमं । पणानमायं नीतं पणीतं; उत्तमं ति अत्थो । तानि पि आयूहनवत्तेनेव वेदितव्यानि । यस्स हि आयूहनवत्तेने छन्दो वा हीनो होति, विरियं वा, चित्तं वा, बीमं वा, तं हीनं नाम । यस्स च ते धम्मा मज्झिमा पणीता, तं मज्झिमं वेव पणीतं च । यं पुनं कलुक्कम्यतासंस्तारं छन्दं धुं छन्दं जेट्ठकं छन्दं पुव्वंममं कथा आयुदितं, तं छन्दाधिपतितो आगतत्ता छन्दाधिपतेय्यं नाम । विरियाधिपतेय्यादीसु पि एतेव नथो ।

(४६२) इमस्मिं पुन ठाने ठत्वा नया मणेतव्या । सव्वपटमं विमत्तो हि एको नथो, हीनं ति एको, मज्झिमं ति एको, पणीतं ति एको, छन्दाधिपतेय्यं ति एको । इमे वाच छन्दाधिपतेय्ये पञ्च नवा । एवं विरियाधिपतेय्यादीसु पी ति चत्तारो पञ्चका वीसति होन्ति । पुरिमो वा एको सुद्धिकनयो, हीनं ति आदयो नथो, छन्दाधिपतेय्यं ति आदयो चत्तारो, छन्दाधिपतेय्यं हीनं ति आदयो द्वादसा ति एवं पि वीसति नया होन्ति । इमे वीसति महानया कथं विमत्ता ति ? महापकरणे हीनत्तिके विमत्ता ।

(४६३) इमस्मिं पुन ठाने हीनत्तिकेतो मज्झिमरासिं गहेत्वा हीनमज्झिम-

१ PTS, M., सि०- दीपपत्ति. २ This commenced with ३.४२७.

३ म०- पट्टान^०. ४ सी०, म०- बीमं. ५ सि०- च. ६ See मूकटिका (p.104), मधु० (p.193) and मनुटीका (p.109) and as indicated there-
लिकपट्टान II. 69-229.

पणीतवसेन तयो कोट्टासा कातव्वा । ततो पि मज्झिमस्सिं ठपेत्ता हीन-पणीति महेत्वा नय नय कोट्टासा कातव्वा । हीनस्मिं येव हि हीनं अस्मिं मज्झिमं अस्मिं पणीतं अस्मिं । पणीतस्मिं पि हीनं अस्मिं मज्झिमं अस्मिं पणीतं अस्मिं । तथा हीनहीनस्मिं हीनं, हीनहीनस्मिं मज्झिमं, हीनहीनस्मिं पणीतं । हीनमज्झिमस्मिं हीनं, हीनमज्झिमस्मिं मज्झिमं, हीनमज्झिमस्मिं पणीतं । हीनपणीतस्मिं हीनं, हीनपणीतस्मिं मज्झिमं, हीनपणीतस्मिं पणीतं ति अवमेको नवको । पणीतहीनस्मिं पि हीनं नाम अस्मिं, पणीतहीनस्मिं मज्झिमं, पणीतहीनस्मिं पणीतं । तथा पणीतमज्झिमस्मिं हीनं, पणीतमज्झिमस्मिं मज्झिमं, पणीतमज्झिमस्मिं पणीतं । पणीतपणीतस्मिं हीनं, पणीतपणीतस्मिं मज्झिमं, पणीतपणीतस्मिं पणीतं ति । अयं दुत्तियो नवको ति द्वे नवका अट्ठारस । इमानि अट्ठारस क-[213]-म्महारानि नाम । इमेहि पमावित्ता, इमेसं वसेन, अट्ठारस छत्तिचा, अट्ठारस ब्राह्मणा, अट्ठारस वेस्ता, अट्ठारस सुदा, अट्ठचत्ताळीस गोत्तचरणानि वेदितव्यानि ।

[पकिण्णककथा]

(४६४) इमेसु पन तेममकेसु कुसलेसु कामावचरकुसले सिहेतुक् पि दुहेतुक् पि होति जावसम्पयुत्तधिप्पुत्तवसेन । रूपावचरारूपावचरं पन सिहेतुक्मेव जावसम्पयुत्तमेव । कामावचरं चेत्य अधिपतिना सहा पि उप्पज्जति विना पि । रूपावचरारूपावचरं अधिपतिसंपयुत्तमेव होति । कामावचरकुसलेसु चेत्य आरम्भणाधिपति सहजाताधिपती ति द्वे पि अधिपतयो लब्धन्ति । रूपावचरारूपावचरेसु आरम्भणाधिपति न लब्धन्ति, सहजाताधिपति येव लब्धन्ति । तस्य चित्तस्स चित्ताधिपतेय्यमावो सम्पयुत्तधम्मार्नं वसेन वुत्तो । द्विकं पन चित्तार्नं एकतो अभवेन संपयुत्तचित्तस्स चित्ताधिपति नाम नस्मिं । तथा छन्दादीनं छन्दाधिपति-आदयो । केपि पन 'सचे चित्तवतो कुसलं होति, मय्हं भविस्सती ति एवं यं चित्तं धुरं कत्वा जेट्ठकं कत्वा अपरं कुसलचित्तं आयुहितं, तस्स तं पुरिमं चित्तं चित्ताधिपति नाम होति, ततो आगतत्ता इदं चित्ताधिपतेय्यं नामा' ति एवं आगमनवसेन अधिपतिं नामं इच्छन्ति । अयं पन नयो नेष पालियं न अट्ठकथाय दिस्सति । तस्मा वुत्तनयेनेव अधिपतिमावो वेदितव्यो ।

(४६५) इमेसु च एक्कूनवीसतिया महानयेसु पुरिमं सुद्धिकनये वुत्तपरिमाणा-

१ मधु० p. 193. २ Pāt. Mahā. on Pāṇini 4.3.126. "वरणा-इमां ब्राह्मणेति वक्ष्यम् । कठान् भयं आस्तावो वा काठकम् । काठापकम् मय्यकम् पय्यल-कमिति । Also म० वी० p. 131—आरुहान-गोतमादयो गोत्ता य कत्ताला(कालाण)दवो वरणाणि." अनुटीका p. 109—"नारदा-गोतमादयो अट्ठचत्ताळीस लोके गोत्तानि मूलभूतानि; तथा कठ-काठापादयो अट्ठचत्ताळीसेव चरणानि".

नेव चित्तानि^१ च नवको च पाठबारी च होन्ति । तस्मा प्राणसम्पुत्सेषु वृत्तपरि-
माणतो वीरतिगुणो चित्त-नवक-वारमेदो वेदितव्यो, चतस्रु जाणविष्णुत्सेषु शीलस-
गुणो ति, अयं तेभूमककुसले वकिण्णककथा नामा ति ।

तेभूमककुसले निष्ठितं ।

[लोकुत्तरकुसलं]

[पठमो मग्गो^२]

(४६६) एवं मयसयसंपत्तिनिव्वत्तकं कुसलं दस्सेत्वा इदानीं सव्वमवसम-
तिक्कमनाय लोकुत्तरं कुसलं दस्सेत्तुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§२७७] ति
आदि आरब्धं । तस्य लोकुत्तरं ति केनट्टेन लोकुत्तरं ? लोकं तरती ति,
लो-[214]-कं उत्तरती ति लोकुत्तरं; लोकत्तयं समतिक्रमम अभिमुख्य शिट्ठती ति
लोकुत्तरं । ज्ञानं भावेत्ती ति एकपित्तनलणिकं अप्पनाज्ञानं जनेति षट्ठेति ।
लोकतो निव्याति वट्ठो निव्याती ति निव्यानिकं । निव्याति वा एतेना ति
निव्यानिकं । तं-समङ्गी हि पुग्गलो दुक्खं परिवानन्तो निव्याति, समुदयं पजहन्तो
निव्याति, निरोधं सच्छिक्खरोन्तो निव्याति, मग्गं भावेन्तो निव्याति । यथा पन
तेभूमककुसलं वट्ठस्मिं वृत्तिपटिसन्धियो आचिनति वट्ठती ति आचयगामी नाम
होति, न तथा इदं । इदं पन यथा एकस्मिं पुरिसे अट्ठारख्खत्थं पाकारं उपचिनन्ते
अपरो म्हामुग्गं गहेत्वा तेन चित्तचित्तद्वानं अपचिनन्तो विद्वंसेन्तो गच्छेय्य, एव-
मेव तेभूमककुसलेन आचिता वृत्तिपटिसन्धियो पञ्चयवेकल्लकरणेन अपचिनन्तं विद्वं-
सेन्तं गच्छती ति अपचयगामी ।

(४६७) दिट्ठिगतानं पढानाया [§२७७] ति, एत्थ दिट्ठियो एव दिट्ठि-
गतानि, गूथगतं मुत्तगतं ति आदीनि विय । इत्थदिट्ठिया वा दिट्ठानं अन्तोगघत्ता
दिट्ठिसु गतानी ति पि दिट्ठिगतानि । दिट्ठिया च गतं एतेसं ति दिट्ठिगतानि । दिट्ठि-
सदित्तममनानि दिट्ठिसदित्तपवत्तानी ति अत्थो । कानि पन तानी ति ? ससम्प-
युत्तानि^३ सक्कायदिट्ठि-विचिकिच्छा-शीलव्वतपरामास-अपावगमनीय-सगदोसमोहा-
कुसलानि । तानि हि याव पठममग्गमावना ताव पवत्तिसम्भावतो दिट्ठिसदित्तमम-
नानी ति बुचन्ति । इति दिट्ठियो च दिट्ठिगतानि च दिट्ठिगतानि । तेसं दिट्ठि-
गतानं । पढानाया ति समुच्छेदवसेन पजहन्तथाय ।

(४६८) पठमाया ति गणनवसेन पि पठमुप्पत्तिवसेन पि पठमाय ।
भूमिया ति “अनन्तरहिताय भूमिया” [म० २.५७] ति आदीसु ताव अयं महा-
पठवी भूमि ति बुचति । “सुखभूमियं कामावचरे” [§ १८४] ति आदीसु चित्तु-
प्पादो । इध पन सामञ्जसलं अधिप्पेतं । तं हि संपुत्तानं निस्सयमावतो ते धम्मा

१ See ३.३८ ०.३८५. २ Continues upto ३.५२४, ३ सि०-तं-सम्पयुत्तानि.

भवन्ति एत्था ति भूमि । यस्मा वा समाने पि लोक्कुत्तरमाने खं पि पवति^१ उप्प-
ज्जति, न निब्बानं विध अपातुमावं, तस्मा पि भूमो ति बुद्धति; तस्मा पदमाय
भूमिया । पत्तिया ति सोत्तापत्तिकल-सं-[215]-त्तातस्स पदमस्स तामज्जकलस्स
पत्तयाय पटिलभत्थाया ति एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो । विविच्चा ति समुत्थेद-
विवेकवसेन विविचिन्वा, विना दुत्था ।

(४६९) इदानीं किञ्चा पि लोकिवज्ज्ञानं पि न विना पटिपदाय इज्जति,
एवं सन्ते पि इध सुद्धिकनवं पहाय लोक्कुत्तरज्ज्ञानं पटिपदाय सद्धिं येष मरं कत्वा
देसेलुक्कामताय दुक्खापटिपदं दन्धाभिज्जां ति [§ २७७] आदिमाह । तथ यो
आदितो किल्लेसे विक्खम्मिन्तेतो दुक्खेन ससंखारेन संपयेगेन किलमन्तो विक्खम्मिन्ते
तस्स दुक्खापटिपदा; यो पन विक्खम्मिन्तेतिल्लेसो विपरसनापरिवासे वसन्तो चिरेन
मग्गपातुमावं पापुणाति तस्स दन्धाभिज्जा होति । इति यो कोवि वारो दुक्खापटि-
पदा-दन्धाभिज्जो नाम कतो । कतमं पन वारं रोचेसुं ति ? यत्थ सकिं विक्खम्मिता
किल्लेसा समुदाचरित्वा दुत्थिं पि विक्खम्मिता पुन समुदाचरन्ति, तत्थिं विक्खम्मिन्ते
पन तथा विक्खम्मिन्ते च कत्था मग्गेन समुत्थात् पापेति, इमं वारं रोचेसुं । इमस्स
वारस्स दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा ति नामं कत्तं ।

(४७०) एतकेन पन न पाकटं होति । तस्मा एवमेत्थ आदितो पट्ठाप
विमावना वेदितव्वं—यो हि चत्तारि महाभूतानि परिग्गहेत्वा उपादात्तं परिग्गहाति,
अरूपं परिग्गहाति, 'रूपारूपं' पन परिग्गहन्तो दुक्खेन कस्सिरेन किलमन्तो परिग्गहेतुं
सक्कोति, तस्स दुक्खापटिपदा नाम होति । परिग्गहितरूपारूपस्स पन विपरसना-
परिवासे मग्गपातुमावदन्धताय दन्धाभिज्जा नाम होति । यो पि रूपारूपं परिग्ग-
हेत्वा 'नामरूपं' वत्तथपेन्तो दुक्खेन कस्सिरेन किलमन्तो वत्तथपेति, वत्तथापि च
नामरूपे विपरसनापरिवासे वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेतुं सक्कोति, तस्मा पि दुक्खा पटि-
पदा दन्धाभिज्जा नाम होति । अपरो नामरूपे वत्तथपेत्वा 'पचये' परिग्गहन्तो दुक्खेन
कस्सिरेन किलमन्तो परिग्गहाति, पचये च परिग्गहेत्वा विपरसनापरिवासे वसन्तो
चिरेन म-[216]-ग्गं उप्पादेति, एवं पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति ।
अपरो पचये पि परिग्गहेत्वा 'लक्खणानि' पटिविज्जन्तो दुक्खेन कस्सिरेन किल-
मन्तो पटिविज्जति, पटिविज्जलक्खणो च विपरसनापरिवासे वसन्तो चिरेन मग्गं
उप्पादेति, एवं पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति । अपरो लक्खणानि
पटिविज्जित्वा विपरसनाग्गणे तिक्खे मूरे पसञ्जे च वहन्तो उप्पञ्जं 'विपरसना-
निकन्ति' परिवादियमानो दुक्खेन कस्सिरेन किलमन्तो परिवादियति, निकन्ति च
परिवादियित्वा विपरसनापरिवासे वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेति, एवं पि दुक्खा-

१ PTS, M., ती०- omit. २ See ३.४३९, ४४१, ४४२. ३-३ M.,
PTS omit this passage. ४ See ३.४३९, ४४१, ४४२, ४६९.

पटिपदा दन्वामिच्छा नाम होति । इमे वारं रोचेसु । इमस्स वारस्स एतं नाम कते । इमिना व उपायेन परतो तिरसो पटिपदा वेदितव्वा ।

(४७१) कस्सो होती [§ २७७] ति आदीपु अनज्जातज्जसामीतिन्द्रियं, सम्मावाचा, सम्माकम्मन्तो, सम्माआजीवो ति चत्तारि पदानि अधिकानि । निरेस-
वारं च वितक्कादिनिरेसेसु 'मग्गल्लं' [§ २८३] ति आदीनि पदानि अधिकानि ।
सेसे सव्वं हेट्ठा [§ २४७] वुत्तसदिसमेव । भुम्मन्तरवसेन एन लोकुत्तरता व इथ
विसेसो । तथ अनज्जातज्जसामीतिन्द्रियं ति 'अनमत्तगो संसारवट्ठे अनज्जातं अमत्त-
पदं वतुसच्चधम्ममेव आनिस्सामी' ति पटिपन्नस्स इमिना पुब्बभागेन उपपन्नं
इन्द्रियं । लक्खणादीनि पनस्स हेट्ठा पडिज्जिन्धिये वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(४७२) सुन्दरा पसत्था वा वाचा सम्मावाचा [§ २७७] । वचीदुच्चरित-
समुष्पात्तिकाय मिच्छावाचाविरतिवा एतं अधिबधनं । सा परिग्गहलक्खणा
विरमणस्सा मिच्छावाचापहानपच्चुपट्टाना । सुन्दरो पसत्थो वा कम्मन्तो सम्मा-
कम्मन्तो । मिच्छाकम्मन्तसमुच्छेदिकाय पाणातिपातादिविरतिवा एतं नामं । सो
समुद्धानलक्खणो विरमणस्सो मिच्छाकम्मन्तापहानपच्चुपट्टानो । सुन्दरो पसत्थो वा
आजीवो सम्माआजीवो । मिच्छाजीवविरतिवा एतं अधिबधनं । सो बोदान-
लक्खणो वाचा-[217] जीवापवत्तिस्सो मिच्छाजीवापहानपच्चुपट्टानो । अपि च
हेट्ठा विरित्तये वुत्तज्जेने पथ लक्खणादीनि वेदितव्वानि । इति इमेसं तिण्णं
धम्मानं वसेन हेट्ठा वुत्तं मग्गपज्जकं इथ मग्गट्ठकं वेदितव्वं । ये-वा-पनकेसु च
इमेसे अमावो । तथा करुणा-मुदिताने । इमे दि तथो धम्मा इथ पासिये आग-
तत्ता व ये-वा-पनकेसु न गहिता । करुणामुदिताने पन सचारम्मणा, इमे धम्मा
निव्वानारम्भणा ति ता पथ न गहिता । अयं ताव उदेसवारे विसेसथो ।

(४७३) निरेसवारे एन मग्गल्लं मग्गपरियापन्नं [§ २८३] ति एथ ताव
मग्गस्स अल्लं ति मग्गल्लं; मग्गकोट्टासो ति अत्थो । यथा एन अरज्जे परिवापन्नं
अरज्जपरियापन्नं नाम होति, एवं मग्गे परिवापन्नं मग्गपरियापन्नं । मग्गमधिस्सितं
ति अत्थो । पीतित्तस्सोवज्जंणो [§ २८५] ति एथ पीति येथ सव्वोवज्जंणो पीति-
सव्वोवज्जंणो । तथ बोधिया बोधित्त वा अल्लो ति बोवज्जंणो । इदं वुत्तं होति—
वा'ये धम्मताम्मयी वाय लोकुत्तरमग्गल्लणे उपपज्जमानाय सीनउच्चय-पटिपट्टाना-
इन-काममुख'सत्तिल्लमथानुयोय-उच्छेदस्सत्ताभिनिषेसादीने अनेकेसं उपपदवानं पटि-
पन्नभूताय सति-धम्मविषय-विशिय-पीति-पत्तादि-समाधि-उपेक्खानंस्वाताय धम्म-
सामग्गिया अरियसत्तवो वुज्जती ति कत्वा बोधी ति वुत्तति । वुत्तती ति किल्लस-
सत्ताननिदाय उट्ठहति, चत्तार वा अरियसत्तानि पटिविज्जति, निव्वानमेव वा

१ See ३.२२६-२२८. २ See ३.२५३. ३ See ३.३०३ (§ ८९).
* M., PTS—'धम्म', ५ ति०—पटिवुज्जति.

सच्छिकरोति । तस्मात् धम्मसामगिसंखाताय बोधिया अंगो ति पि बोधसंगो, ज्ञानंग-मग्गंगादीनि विच । यो ऐस नयानुत्तपकाय एताय धम्मसामगिवा युज्जती ति कत्वा अरियसायको बोधी ति युज्जति, तस्स बोधित्स अंगो ति पि बोधसंगो; सेनंग-रथंगोदयो विच । तेनाहु अट्टकथावरिया—“युज्जनकरस्स पुग्गलस्स अंगानी ति बोधसंग” [] ति ।

(४७४) अपि च “बोधसंगा ति केनट्टेन बोधसंगा ? बोधाय सेवत्तन्ती ति बोधसंगा, युज्जन्ती ति बोधसंगा, अनुबु- [218]-ज्जन्ती ति बोधसंगा, पटिवुज्जन्ती ति बोधसंगा, संबुज्जन्ती ति संबोधसंगा” [पटि० २-११५] ति इमिना पटिसंमिदानयेना पि बोधसंगत्थो वेदितव्वो । पत्तथो सुन्दरो वा बोधसंगो सम्बोधसंगो । एवं पांति येव सम्बोधसंगो पातिसम्बोधसंगो ति । चित्तेकमातानिरेसारीसु [§ २८७-२९५] पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो ।

(४७५) तेसं धम्मानं [§ २९६] ति ये तस्मिं समवे पटिवेधं गच्छन्ति चतुसच्चधम्मा, तेसं धम्मानं । अज्जातानं ति किञ्चा पि पट्यममयेन ते धम्मा जाता नाम होन्ति, यथा एन पकतिया अनागतपुब्बं विहारं आगन्वा विहारमज्जे टितो पि पुग्गलो पकतिया अनागतभावं उपादाय ‘अनागतपुब्बं ठानं आगतो’ म्ही’ ति वदति, यथा च पकतिया अफिक्खपुब्बं मालं पिलग्गिक्खवा, अनिवरयपुब्बं वत्थं निवाक्खेत्वा, अमुत्तपुब्बं मुञ्जित्वा, पकतिया अमुत्तमावं उपादाय अमुत्तपुब्बं भोजनं मुत्तो’ म्ही ति वदति, एवमिधा पि तस्मा पकतिवा इमिना पुग्गलेन इमे धम्मा न आतपुब्बा तस्मा अज्जातानं ति वुत्ते । अदिट्ठादीसु पि एतेव नयो । तय अदिट्ठानं ति इतो पुब्बे पज्जाचक्खुना अदिट्ठानं । अप्पत्तानं ति अभिगमनवसेन अप्पत्तानं । अविदिट्तानं ति जणिन अपाकटकतानं । असच्छिककतानं ति अपचक्खकतानं । सच्छिकिरियाया ति पचक्खकरणार्थं । यथा च इमिना पदेन, एवं सेतेहि पि सदि अज्जातानं जाणाय, अदिट्ठानं दस्सनाय, अप्पत्तानं पत्तिया, अविदिट्तानं वेदायौ ति योजना कातव्वा ।

(४७६) चत्थि वचीदुच्चरितेही [§ २९९] ति आदीसु वची ति वची-विज्जंति वेदितव्वा । तिण्ण दोसानं येन केनचि दुट्ठानि चरितानी ति दुच्चरितानि । वचीतो पपत्तानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि, चचिया वा निष्कादितानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि । तेहि वचीदुच्चरितेहि । आरक्का रम्मी ति आररति । विना तेहि रम्मी ति चिररति । ततो ततो पटिनिवत्ता व हुत्वा तेहि विना रम्मी ति पटिविररति । उपसगावसेन वा पदं वट्ठितं । सम्बमिदं ओरमणमावस्सेव अधि-वचनं । वेरं मनति, विनासेती ति धेरमणी । इदं पि ओरमणस्सेव वेवचनं । [219]

१ विम० ४.१०५, मि०- ३८.३९. २ मि० २७, विमु० १८.२८. ३ सि० alone inserts hereafter असच्छिककतानं सच्छिकिरियाय. ४ See ३.१०८.

याव पन चेतनाय मुसावादादीनि मासमानो करोति नाम, अयं लोकुत्तरमग्गपिरति । उप्पजित्वा तं किरियं कातुं न देति, किरियापथं पच्छिन्दती ति अकिरिया । तथा तं करणं कातुं न देति, करणपथं पच्छिन्दती ति अकरणं । याव च चेतनाय चतुर्विधं वचीदुच्चरितं मासमानो अज्झापज्जति नाम, अयं उप्पजित्वा तथा अज्झापजितुं न देती ति अनज्झापत्ति ।

(४७७) वेला अनतिक्रमो ति एव “ताय वेलाया” [सं० १.७६] ति आदीसु ताव कालो वेला ति आगती । “उरुवेलायं विहरती” [सं० १.१०३] ति एव राक्षि । “डित्तधम्मो वेलं नातिवसती” [] ति एव सीमा । इहा पि सीमा व । अनतिक्रमनिरुद्धेन हि चत्तारि वचीदुच्चरितानि वेला ति अधिप्येतानि । इति याव चेतनाय चत्तारि वचीदुच्चरितानि मासमानो वेलं अतिक्रमति नाम, अयं उप्पजित्वा तं वेलं अतिक्रमिंतुं न देती ति वेला, अनतिक्रमो ति वुत्ता । वेलायती ति वा वेला, वेलयति^१ विद्धंसेती ति अथो । किं वेलायति ? चतुर्विधं वचीदुच्चरितं । इति वेलयन्ती ‘वेला’ । पुरिसस्स पन हितमुखं अनतिक्रमत्वा पचत्तती ति ‘अनतिक्रमो’ । एवमेव पच्चद्वयपक्षेना पि अथो वेदितव्यो । सेतुं हन्ती ति सेतुघातो; यतुं वचीदुच्चरितानं पदधातो पचयपातो ति अथो । पचयो हि इध सेतुं ति अधिप्येता । तथारं वचनार्थो—रागादिको चतुर्वं वचीदुच्चरितानं पचयो वद्धस्मि पुगलं सिनोति वन्धती ति सेतु । सेतुस्स घातो सेतुघातो । वचीदुच्चरितपचय-समुष्पातिकाय विरतिया एतं अधिवचनं । अयं पन सम्मावाचासंखाता विरति पुव्वभागे नानाविधेषु लब्धमति । अज्जेनेव हि चित्तेन मुसावादा विरमति, अज्जेन पेसुप्पादीहि । लोकुत्तरमग्गकक्षणे पन एकचित्तरिं येव लब्धमति । चतुर्विधाय हि वचीदुच्चरितचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पज्जति ।

(४७८) कायदुच्चरितेही [§३००] ति कायतो पवसेदि कायेन वा निष्पादेतेहि पाणातिपातादीहि दुच्चरितेहि । सेसं पुरिमन्नेनेव वेदितव्यं । अयं पि सम्माकम्मन्तसंखाता विरति पुव्वभागे नानाविधेषु लब्धमति । अज्जेनेव हि चित्तेन पाणा-[220]-तिपाता विरमति, अज्जेन अदिजादान-मिच्छाचारेहि । लोकुत्तर-मग्गकक्षणे पन एकचित्तरिं येव लब्धमति । तिविधाय हि कायदुच्चरितचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पज्जति ।

(४७९) सम्माआजीवनिहेसे अकिरिया [§३०१] ति आदीसु याव चेतनाय मिच्छाजीवं आजीवमानो किरियं करोति नाम, अयं उप्पजित्वा तं किरियं कातुं न देती ति अकिरिया ति । इमिना नयेन योजना वेदितव्या । आजीवो च नामेस पाटियेक्को नत्थि, वाचाकम्मन्तेसु गहितेसु गहितो व होति, तण्णक्खिक्कता । पुव्वपटिसेवनवसेनं

१-१ PFS, M. omit all these words. २ म०, धी०-नातिक्रमती०.
३ म०, सि०-वेलयति. ४ PFS, M. omit this word. ५ PFS, M.-‘वचरि’०.

पनायं ततो नीहरित्वा दस्सितो ति । एवं सन्तो सम्माआजीवो सक्किचको न होति, अट्ट मग्गङ्गानि न परिपूरेन्ति, तस्मा सम्माआजीवो सक्किचको कातब्बो, अट्ट मग्गङ्गानि परिपूरेतब्बानी ति ।

(४८०) तत्रार्थं नयो—आजीवो नाम भिज्जमानो कायवचीद्वारेषु येष भिज्जति । मनोद्वारे आजीवमेदो नाम नत्थि । पूरयमानो पि तस्मिं येष द्वारद्वये पूरति । मनोद्वारे आजीवपूर्णं नाम नत्थि । कायद्वारे पन वीतिकमो आजीवहेतुको पि अत्थि न आजीव-हेतुको पि । तथा वचीद्वारे । तथ यं राज-राजमहामत्ता सिद्धापसुता सूरमायं दस्सेन्ता मिगवधं वा पन्थदूहनं वा परदारवीतिकमं वा करोन्ति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम । ततो विरति पि 'सम्माक्कम्मन्तो' नाम । यं पन न आजीवहेतुकं चतुच्चियं वची-दुचरितं मासन्ति, इदं अकुसलं यर्थाक्कम्मं नाम । ततो विरति पि 'सम्मावाचा' नाम । यं पन आजीवहेतु नेसादमच्छवन्नादयो पाणं हनन्ति, अदिग्रं आदियन्ति, मिच्छाचारं चरन्ति, अयं मिच्छाजीवो नाम । ततो विरति 'सम्माआजीवो' नाम । यं पि लब्धे गहेत्वा मुसा माणन्ति, पेमुञ्ज-फस्स-सम्भण्णयो पवसेन्ति, अयं पि मिच्छाजीवो नाम । ततो विरति सम्माआजीवो नाम ।

(४८१) महावीर्येणोपमाह—'कायवचीद्वारेषु वीतिकमो [221] आजीव-हेतुको वा हेतु नो वा आजीवहेतुको, अकुसलं कायकम्मं वचीकम्मं त्वेव संसं गच्छति । ततो विरति पि सम्माक्कम्मन्तो सम्मावाचा त्वेव बुच्छती'ति । आजीवो कुहि'ति वुत्ते पन 'तीणि कुहनवरूणि निरसाय चचारो पचये उप्पादित्वा तेसं परि-मोगो'ति आह । अयं पन कौटिप्पत्तो मिच्छाजीवो । ततो विरति सम्माआजीवो नाम । अयं पि सम्माआजीवो पुब्बभागे नानाचित्तेषु लब्धमति, अज्जेनेव हि चित्तेन कायद्वारवीतिकमा विरमति, अज्जेन वचीद्वारवीतिकमा । लोकूत्तरमग्गवरणे पन एकचित्तरिंमं येष लब्धमति । कायवचीद्वारेषु हि सत्तक्कम्मपथसेन उप्पन्नाय मिच्छाजीवसंखाताय दुस्सील्यचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पज्जती ति । अयं निदेसवारे विसेसो ।

(४८२) यं पनेलं इन्द्रियेषु अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं वदितं, मग्गङ्गेषु च सम्मावाचादीनि, तेसं पसेन संगहंवरं 'नचिन्द्रियानि, अट्टमिक्को मग्गो' [३३३७अ] ति वुत्तं । सुज्जतवारो पाकतिको येवा ति । अयं ताव मुद्धिकपटिपदाय विसेसो ।

(४८३) इतो पर मुद्धिकसुज्जतं-सुज्जतपटिपदा-मुद्धिकअप्पणिहितं-अप्प-णिहितपटिपदा ति अयं देसनामेदो होति । तत्थ सुज्जतं [३३४४] ति लोकूत्तरमग्गस्त नाम । सो हि आगमन्तो सगुणतो आरम्भन्तो ति सीहि काणेहि नाम लभति ।

१ सी०- लब्ध. २ See ३.५८६, ५.१४०. For तिप्पकमदासाकंधर see DCm. II 430, 511. ३ PTS., M- कह. ४ See ३.१; see note 1 on § 337 a. ५ §§ ३३९-३४३.

कथं ? इध भिक्खु अनत्ततो अभिनिविस्सित्वा अनत्ततो संखारे पस्सति । यस्मा पन अनत्ततो दिट्ठमत्तेनेव मग्गवुद्धानं नाम न होति, अनिच्चतो पि दुक्खतो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्चं दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । वुद्धानगामिनीविपस्सना पन^१स्स तेमूमेके पि संखारे सुञ्जतो व पस्सति । अयं विपस्सना सुञ्जता नाम होति ।

(४८४) सा आगमनीयद्वाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'सुञ्जतं' ति नामं देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' सुञ्जतनामं लभति । यस्मा पन सो रागादीहि सुञ्जो तस्मा 'सगुणेनेव' सुञ्जतनामं लभति । निब्बानं पि रागादीहि सुञ्जत्ता सुञ्जतं ति बुच्चति । तं आरम्भणं कत्वा उप्पवत्ता मग्गो 'आरम्भणतो' सुञ्जतनामं लभति । तथ सुत्त-[२२२]-न्तिकपरिचायेन सगुणतो पि आरम्भणतो पि नामं लभति । परिचायदेसना हेत्वा । अमिधम्मकथा पन निष्परिचायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्भणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं^१ होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतद्वाने विपस्सनागमनं धुरं, कलस्स आतगद्वाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

(४८५) अप्पणिहितं [§ ३५१] ति, एत्था पि अप्पणिहितं ति मग्गस्सेतं नामं । इदं पि नामं मग्गो तीहेव कारणेहि लभति । कथं ? इध भिक्खु आदितो व दुक्खतो अभिनिविस्सित्वा दुक्खतो संखारे पस्सति । यस्मा पन दुक्खतो दिट्ठमत्तेनेव मग्गवुद्धानं नाम न होति, अनिच्चतो पि अनत्ततो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्चं दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । वुद्धानगामिनी विपस्सना पन^१स्स तेमूमेकेसु संखारेसु पणिधि सोसेत्वा परिचायित्वा विस्सजेति । अयं विपस्सना अप्पणिहिता नाम होति ।

(४८६) सा आगमनीयद्वाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'अप्पणिहितं' ति नामं देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' अप्पणिहितनामं लभति । यस्मा पन तत्थ रागादीसमोहपणिधयो नत्थि, तस्मा 'सगुणेनेव' अप्पणिहितं नामं लभति । निब्बानं पि तेषं पणिधीनं अमावा अप्पणिहितं ति बुच्चति । तं आरम्भणं कत्वा उप्पवत्ता मग्गो अप्पणिहितं ति नामं लभति । तथ सुत्तनिकपरिचायेन सगुणतो पि आरम्भणतो पि नामं लभति । परिचायदेसना हेत्वा । अमिधम्मकथा पन निष्परिचाय-देसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्भणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं^१ होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतद्वाने विपस्सनागमनं धुरं, कलस्स आग-[२२३]-कद्वाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

१ Cf. विसु०— २१.१२५.

(४८७) ननु च सुञ्जतो अनिमित्तो अप्पणिहितो ति त्रीणि मग्गस्स नामानि ? यथाह—“तत्रो’मे भिक्खवे विमोक्खो—सुञ्जतो विमोक्खो, अनिमित्तो विमोक्खो, अप्पणिहितो विमोक्खो” [पटि० २.३५] ति । तेसु इध द्वे मग्गे गहेत्वा अनिमित्तो कस्मा न गहितो ति ? आगमनाभायतो । अनिमित्तविपस्सना हि सयं आगमनियद्धाने उक्त्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति । सम्मासम्भुद्धो पन अत्तनो पुत्तस्स राहुलत्थेरस्स

अनिमित्तं च भावेहि मानानुत्तयमुज्झ ।

ततो मानाभिसमया उपसन्तो चरिस्सवी [सु० ३४२] ति ॥

अनिमित्तविपस्सनं कथेति । विपस्सना हि निचनिमित्तं धुवनिमित्तं सुखनिमित्तं अत्तनिमित्तं च उग्घटेति । तस्मा अनिमित्ता ति कथिता । सा पि किञ्चा पि तं निमित्तं उग्घटेति, सयं पन निमित्तधम्मेषु चरती ति समिचित्ता व होति । तस्मा सयं आगमनियद्धाने उक्त्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति ।

(४८८) अपरो नयो—अभिधम्मो नाम परमवदेसना । अनिमित्तमग्गस्स च परमवतो हेतुवैकल्यमेव होति । कथं ? अनिधानुपस्सनाय हि वसेन अनिमित्त-विमोक्खो कथितो । तेनेव विमोक्खेन सद्धिन्द्रियं अधिमत्तं होति । तं अरियमग्गे एकङ्कं पि न होति, अमग्गाङ्गत्ता अत्तनो मग्गस्स परमवतो व नामं दातुं न सक्कोति । इतरसु पन द्वीसु अनत्तानुपस्सनाय ताव वसेनेव सुञ्जतो विमोक्खो, दुक्कतानुपस्सनाय वसेन अप्पणिहितो विमोक्खो कथितो । तेसु सुञ्जतविमोक्खेन पाञ्चन्द्रियं अधिमत्तं होति, अप्पणिहितविमोक्खेन समाधिन्द्रियं । तानि अरिय-मग्गस्स अङ्गत्ता अत्तनो मग्गस्स परमवतो नामं दातुं सक्कोति । मग्गारम्भणत्तिके पि हि मग्गाधिपतिधम्मविभज्जे छन्दचित्तानं अधिपतिकाले तेसं धम्मामं अमग्गाङ्गत्ता च मग्गाधिपतिभावो न वुत्तो । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं ति । अयमेव अट्ठकथा-मुत्तको एकस्सावरियस्स मतिविनिच्छयो^१ । [224] एवं सञ्चथा पि अनिमित्तविप-स्सना सयं आगमनियद्धाने उक्त्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोती ति अनिमित्त-मग्गो न गहितो ।

(४८९) केधि पन ‘अनिमित्तमग्गो आगमनतो नामं अलभन्तो पि सुत्तन्त-परिवायेन सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभती’ ति आहंतु । ते इयं यत्ता पटिक्खित्ता—‘अनिमित्तमग्गे सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभन्ते सुञ्जत-अप्पणिहितमग्गा पि सगुणतो येव आरम्भणतो येव च इदं^२ नामं लभेय्युं । न पन लभन्ति । किं-कारणा ? अयं हि मग्गो नाम द्वीहि कारणेहि नामं लभति—सरस्सतो च पच्चनीकितो च; सभावतो च पटिपक्खतो चा ति अथो । तस्य

१-१ सी०, सि०—अमग्गाङ्गत्ता; अत्तनो.... २ सि०—पटिनिनिच्छयो. ३ म०,

M., PTS—इय. ४ Cf. विमु० २१.१०१-१०२.

सुञ्जत-अप्यणिहितमग्ना सरसतो पि पञ्चनीकतो पि नामं लभन्ति । सुञ्जत-अप्यणि-
हितमग्ना हि रागादीहि सुञ्जा, रागप्यणिधिआदीहि च अप्यणिहिता ति एवं
'सरसतो' पि नामं लभन्ति । सुञ्जतो च अत्तामिनिवेसरस पटिपक्खो, अप्यणिहितो
प्यणिधिरसा ति एवं 'पञ्चनीकतो' नामं लभन्ति । अनिमित्तमग्गो पन रागादि-
निमित्तानं निञ्चनिमित्तादीनं च अमपेन सरसतो च नामं लभति, नो पञ्चनीकतो ।
न हि सो संस्वारनिमित्तारम्मणाय अनिच्चानुपस्सनाय पटिपक्खो । अनिच्चानुपस्सना
पन'स्स अनुलोममावे टिता ति । एवं सव्वथा पि अधिधम्मपरियायेन अनिमित्त-
मग्गो नाम नत्थी ति ।

(४९०) सुचन्तिकपरियामेन पनेत्त एवं आहरित्वा दीपितो—चस्मिं हि वरे
मग्गवुट्ठानं होति, तीणि लक्खणानि एकावज्जेन विष आपाथं आगच्छन्ति, तिणं
च एकतो आपाथगमनं नाम नत्थि । कम्मट्ठानस्स पन विमूतमायदीपनत्थं एतं
वुत्तं । आदितो हि यत्थकत्थचि अभिनिवेसो होतु, वुट्ठानगामिनी पन विपस्सना
यं यं सम्मसित्वा वुट्ठाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियट्ठाने टावा अत्तनो मग्गस्स
नामं देति । कथं ? अनिच्चोदीसु हि यत्थकत्थचि अभिनिविसित्वा इतरं पि
लक्खणद्वयं दट्ठुं वट्ठति यैव । एव' लक्खणदस्सनमत्तेनेव हि मग्गवुट्ठानं नाम न
होति, तस्मा अनिच्चतो अभिनिविट्ठो [225] मिकणु न केवलं अनिच्चतो व
वुट्ठाति, दुक्खतो पि वुट्ठाति, अनत्ततो पि वुट्ठाति' एव । दुक्खतो अनत्ततो अमि-
निविट्ठे पि एसेव नयो । इति आदितो यत्थकत्थचि अभिनिवेसो होतु, वुट्ठानगामिनी
पन विपस्सना यं यं सम्मसित्वा वुट्ठाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियट्ठाने टावा
अत्तनो मग्गस्स नामं देति । तस्य अनिच्चतो वुट्ठहन्तस्स मग्गो अनिमित्तो नाम
होति, दुक्खतो वुट्ठहन्तस्स अप्यणिहिता, अनत्ततो वुट्ठहन्तस्स सुञ्जतो ति । एवं
सुचन्तपरियायेन आहरित्वा दीपितो ।

(४९१) वुट्ठानगामिनी पन विपस्सना किमारम्मणा ति ? लक्खणारम्मणा
ति । लक्खणं नाम पञ्चसित्ताहिते, न-वत्तव्यधम्ममूतं । यो पन अनिच्चं दुक्खं
अनत्ता ति तीणि लक्खणानि सलक्खेति, तस्स पञ्चस्सत्था कण्ठे दैदकुणपं विष
होन्ति । संस्वारारम्मणेव जाणं संस्वारतो वुट्ठाति । यथा हि एको मिकणु पत्तं
किणितुक्कानो पत्तवाणिजेन पत्तं आभत्तं दिस्वा इट्ठपट्ठो राग्घित्ताभी ति चित्तेत्वा
वीमंममानो तीणि छिदानि पस्सेय्य, सो न छिहेसु निरालयो होति, पत्ते पन निरालयो
होति; एवमेव तीणि लक्खणानि सलक्खेत्वा संस्वारेसु निरालयो होति । संस्वार-
रम्मणेनेव आणं संस्वारतो वुट्ठाति ति वेदितव्यं । दुस्सोपमे' पि एसेव नयो ।

१ PTS, M. ३०— एक°, २ See विट्ठ २१.८४. ३ म०, सि०-
कथ°. ४ PTS, M.— दुस्सोपमाव.

(४९२) इति भगवा लोकुत्तरज्ज्ञानं याजेत्तो सुद्धिकपटिपदाय चतुक्कनयं पञ्चकनयं ति हे पि नये आहरि^१ । तथा सुद्धिकमुज्झताय मुज्झतपटिपदाय सुद्धिक-
अप्यणिशित्ते अप्यणिहितपटिपदाया ति । कस्मा एवं आहरि ति ? पुग्गलज्ज्ञासयेन
चेव देसनाविहासेन च । तदुभयं पि हेट्ठां बुत्तनयेन वेदितव्यं । एवं लोकुत्तरं ज्ञानं
मायेवी ति एत्थ सुद्धिकपटिपदाय चतुक्कपञ्चकवसेन द्वे नया, तथा सेसेस् ति सन्नेसु
पञ्चसु कोट्ठासेसु दस नया भाजिहा ।

[पकिण्णककया]

(४९३) तथिदं पकिण्णकं —

अज्झत्तं च बहिद्धां च रूपारूपेसु^२ पञ्चसु ।

सत्तद्वृत्तपरिणामं निमित्तं^३ पटिपदा-पती^४ ति ॥

लोकुत्तरमग्गे हि अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं [226] बुद्धाति, अज्झत्तं अभि-
निविसित्वा बहिद्धा बुद्धाति, बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा बुद्धाति, बहिद्धा अभि-
निविसित्वा अज्झत्तं बुद्धाति । रूपे अभिनिविसित्वा रूपा बुद्धाति, रूपे अभिनिविसित्वा
अरूपा बुद्धाति । अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा बुद्धाति, अरूपे अभिनिविसित्वा
रूपा बुद्धाति, एकपहारेण पञ्चहि सन्धेहि बुद्धाति । 'सत्तद्वृत्तपरिणामं' ति सो पनेत्त
मग्गे अट्टक्किको पि सत्तक्किको पि होति । बोज्झंगा पि सत्त वा होन्ति छ वा । ज्ञानं
पि पञ्चक्किकं वा होति चतुरक्किकं वा; तिवगिकं वा दुवक्किकं वा । एवं सत्तद्वृत्तादीनं
अंगानं परिणामो वेदितव्यो ति अत्थो । 'निमित्तं पटिपदा-पती' ति निमित्तं^३ ति
यतो^५ बुद्धानं होति; 'पटिपदा-पती' ति पटिपदाय च अधिपतिनो च चलनाचलनं
वेदितव्यं ।

(४९४) तथ अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं बुद्धाती^६ ति आदीसु ताव
इथेक्क्यो आवितो व अज्झत्तं पञ्चसु खन्धेसु अभिनिविसति, अभिनिविसित्वा ते
अनिवादिता परसति, यस्मा पन न सुद्धअज्झत्तदत्तनमत्तेनेव मग्गबुद्धीनं होति,
बहिद्धा पि दट्ठन्धमेव, तस्मा परसस खन्धे पि अनुपादिअसंखारेसु पि अनिचं
दुस्समनत्ता ति परसति । सो कालेन अज्झत्तं सम्मसति कालेन बहिद्धा ति ।
तस्सेवं सम्मसतो अज्झत्तं सम्मसनकाले विपरत्तना मग्गेन सद्धिं षटीयति । एवं

१ सी०—आहरि ति; व०, M.—आहरति. २ See ३.३२८, ३८३-८४; also
२.३९. ३ This continues upto ३.५२२; exposition in ३.४९४-
५२२. ४-४ ३.४९४. ५ ३.४९५-९६. ६ ३.४९७-५०६. ७ ३.५०७-
५१९. ८ ३.५२०. ९ ३.५२१. १० See वि० २१.८४. ११ सी०,
PTS, M. insert before this word तीदु. १२ M., PTS insert
hereafter पन नियतो. १३ See वि० ३१.८५-८७.

अज्ज्ञत्तं अभिनिविशित्वा अज्ज्ञत्तं बुद्धाति नाम । सवे पन^१स्स बहिद्वा सम्मसन्नकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं पटीयति, एवं अज्ज्ञत्तं अभिनिविशित्वा बहिद्वा बुद्धाति नाम । एतेष नयो बहिद्वा अभिनिविशित्वा बहिद्वा च अज्ज्ञत्तं च बुद्धानि पि ।

(४९५) अपरो आदितो च रूपे अभिनिविशति अभिनिविशित्वा मूलरूपं च उपादारूपे च परिच्छिन्दित्वा अनिचादितो पस्सति, यस्मा पन न सुद्धरूपदस्सन-मग्गेन मग्गबुद्धानं होति अरूपं पि दट्ठव्वमेव, तस्मा तं रूपं आरम्भणं [227] कत्वा उत्पन्नं वेदनं सज्जं संसारे पिञ्जाणं च इदं अरूपं ति परिच्छिन्दित्वा अनिचादितो पस्सति । सो कालेन रूपं सम्मसति कालेन अरूपं । तस्सेवं सम्मसतो रूपसम्मसन-काले विपस्सना मग्गेन सद्धिं पटीयति । एवं रूपे अभिनिविशित्वा रूपा बुद्धाति नाम । सवे पनस्स अरूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं पटीयति, एवं रूपं अभिनिविशित्वा अरूपा बुद्धाति नाम । एतेष नयो अरूपे अभिनिविशित्वा अरूपा च रूपा च बुद्धानि पि । “यं किञ्चि समुदयधम्मं सव्वं तं निरोधधम्मं” [म० १.३८०] ति एवं अभिनिविशित्वा एवमेव बुद्धानकाले पन एक्कपहारेन पञ्चहि खन्वेहि बुद्धाति नामा^२ ति । अयं तिकस्सविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो विपस्सना ।

(४९६) यथा हि छातज्ज्ञत्तस्स पुरितस्स मत्तैमग्गे गृथपिण्डं ठपेत्त्वा नानग्ग-रसमोजनपुण्णपातिं उपनेस्यु, सो भ्यज्जनं हत्थेन विवूहन्ती तं गृथपिण्डं दित्वा ‘किमिदं’ ति पुच्छित्वा गृथपिण्डो ति वुत्ते ‘धि धि अपनेथा’ ति भत्ते पि पातियं पि निरालयो होति । एवं तस्मदमिदं दट्ठव्वं । मोजनपातिदस्सनस्मिं हि तस्स अत्तमन-कालो विद्य इमस्स भिक्खुनो बालपुज्जनकाले पञ्चसन्धे ‘अहं मम’ ति गहित-कालो । गृथपिण्डस्स दिट्ठकालो विद्य तिण्णं छक्खणानं सल्लसित्तकालो । भत्ते पि पातियं पि निरालयकालो विद्य तिकस्सविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो “यं किञ्चि समुदयधम्मं सव्वं तं निरोधधम्मं” [दी० १.११०] ति पञ्चहि खन्वेहि एक्कपहारेन शुद्धित्तकालो वेदितव्वो ।

(४९७) ‘सत्तअट्ठकपरिणामे’ति एत्थ अयं वुत्तण्णमेदो अट्ठपरिणामो यथा होति तथा वेदितव्वो । संसारापेक्खानाणमेष हि अरियमग्गस्स बोक्खज्ज्ञ-मग्गज्ञ-ज्ञानद्वयिसेसं नियमेति^३ । केचि पन येरा ‘बोक्खज्ज्ञ-मग्गज्ञ-ज्ञानद्वयिसेसं पादकज्ज्ञानं नियमेती’ति वदन्ति । केचि ‘विपस्सनाय आरम्भणमूता खन्वा निय-मेन्तो’ति वदन्ति । केचि ‘पुग्गलज्ज्ञासयो नियमेती’ति वदन्ति । तेषं पि वादेसु अयं संसारापेक्खासंखाता पुब्बमागा बुद्धानगामिनी विपस्सना च नियमेती ति वेदितव्व्या ।

(४९८) तत्रायं आनुबुब्बी कथा— विपस्सनानियमेन हि [228] सुक्ख-

१ Here ends वि० २१.८७.

२ M, ली०, PTS— omit अच.

३ With १.४९७-५०२ cf. वि० २१.१११-११६.

विपस्सकस्स उप्पन्नमग्गो पि समापत्तिलाभिनो ज्ञानं पादकं अकत्वा उप्पन्नमग्गो पि पठमज्ज्ञानं पादकं कत्वा पकिण्णकसंखारे सम्मसित्वा उप्पादितमग्गो पि पठमज्ज्ञानिको होति । सञ्चेलु सत्त बोद्धंगानि अट्ट मग्गंगानि पञ्च ज्ञानंगानि होन्ति । तेसं पि हि पुब्बमागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि हुत्वा बुद्धान्काले संखारपेक्खामावपत्ता सोमनस्ससहगता व होति ।

(४९९) पञ्चकन्ये दुत्तियतत्तिवचतुत्थज्ज्ञानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गोसु यथाकमेनेव ज्ञानं चतुरधिकं तिवगिकं च दुसंगिकं च होति । सञ्चेलु पन सत्त मग्गंगानि होन्ति, चतुत्थे छ बोद्धंगानि । अयं विसेसो पादकज्ज्ञाननियमेन येष विपस्सनानियमेन च होति । तेसं पि हि पुब्बमागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि होति । बुद्धानगामिनी सोमनस्ससहगता व ।

(५००) पञ्चमज्ज्ञानं पादकं कत्वा निव्वजितमग्गो पन उपेक्खा-विसेकगता-वसेन द्वे ज्ञानंगानि बोद्धंग-मग्गंगानि छ सत्त येष । अयं पि विसेसो उभयनियम-वसेन होति । इमस्मिं हि नये पुब्बमागविपस्सना सोमनस्ससहगता वा उपेक्खा-सहगता वा होति, बुद्धानगामिनी उपेक्खासहगता व । अरुपज्ज्ञानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गो पि एतेव नयो । एवं पादकज्ज्ञानतो बुद्ध्य ये केचि संखारे सम्मसित्वा निव्वजितमग्गस्स आसन्नपदेसे बुद्धिता समापत्ति अत्तनो सदिसमाव करोति, मूमिवण्णो विय गोधावण्णस्से ।

(५०१) दुत्तियत्थेरवादे पन एतो यतो समापत्तितो बुद्ध्य ये ये समापत्ति-धम्मे सम्मसित्वा मग्गो निव्वजितो होति तं तं समापत्तिसदिसो व होति, सम्मसित-समापत्तिसदिसो ति अत्थो । तच्चे पन कामावचरधम्मे सम्मसति पठमज्ज्ञानिको व होति । तच्चा पि विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितब्धो ।

(५०२) [229] तत्तियत्थेरवादे 'अहो वतायं सत्तङ्गिकं मग्गं पापुणेय्यं, अट्ठङ्गिकं मग्गं पापुणेय्यं' ति अत्तनो अज्ज्ञासवानुरूपेण ये ये ज्ञानं पादकं कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निव्वजितो होति तं-तं-ज्ञानसदिसो व होति । पादकज्ज्ञानं पन सम्मसितज्ज्ञानं वा विना, अज्ज्ञासयमत्तेनेव तं न इज्जति । स्वावसरूपो नन्दकोवाद्दुत्तेन^१ दीपेतब्धो । वुत्तं हेतं— "तेन्दया पि भिक्खवे तद्दुत्तेनोत्तये पण्णस्से न होति ब्रह्मो जनस्स कंत्ता वा विमति वा 'ऊनो नु खो चन्दो पुण्णो नु खो चन्दो' ति, अथ खो पुण्णो चन्दो त्वेव होति, एवमेव खो भिक्खवे ता भिक्खुनियो नन्दकस्स धम्मदेसनाय अत्तमना चेव परिपुण्णसंकप्पा च । तासं भिक्खवे पञ्चजे भिक्खुनीसत्तानं वा पच्छिमिका भिक्खुनी सा सोत्तापत्ता अविनिपात-

१ विमु०. २१.११४. २ M. iii. 370-77 (no. 146).

३ विमु० २१.११६ does not quote the following passage. The agreement ends here.

धम्मा नियता संबोधिपरायणा” [म० ३.२७७] इति । तासु हि यस्मा भिक्खुनियता सोत्तापत्तिकलस्स उपनिस्सयो, सा सोत्तापत्तिकल्लेनेव परिपुण्यसंकप्पा होति^१, यस्मा ...५०... अरहत्तरस उपनिस्सयो सा अरहत्तेनेव । एवमेव अत्तनो अज्झासयानुरूपेण यं यं ज्ञानं पादकं कात्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बन्तितो तन्त-ज्ञानसदिसो व होति । पादकज्ज्ञानं पन संमसितज्ज्ञानं वा किना, अज्झासय-मत्तेनेव तं न इज्जती ति । एत्था पि च विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव धेदितब्बो ।

(५०३) तत्थ ‘पादकज्ज्ञानमेव नियमेती’ति एवं-वादि तिपिटक-बृह्णनागथेरे^२ अन्तेवाविका आहंसु— ‘मन्ते, यत्थ ताव पादकज्ज्ञानं अधि तत्थ तं नियमेतु; यत्थिं पन पादकज्ज्ञानं नत्थि, तत्थिं अरूपमवे किं नियमेती ति ?’ ‘आवुसोत्तया पि पादकज्ज्ञानमेव नियमेती ति । यो हि भिक्खु अट्टसमापत्तिलाभी पठमज्ज्ञानं पादकं कात्वा सोत्तापत्तिमग्गकलानि निब्बत्तेत्वा अपरिहीनज्ज्ञानो कालं कत्वा अरूपमवे निब्बत्तो, पठमज्ज्ञानिकाय सोत्तापत्तिकलसमापत्तिया बुद्धाय विपस्सनं पटुपेत्वा उपरि तीणि मग्गकलानि निब्बत्तेति, तस्स तानि पठमज्ज्ञानिकनेव होन्ति । दुत्थिय-ज्ज्ञानिकादीसु पि एत्थेव नयो । [230] अरूपे तिकुत्तरकुसलज्ज्ञानं उपाज्जति, तं च खो लोकुत्तरं न लोकियं । एवं तत्था पि पादकज्ज्ञानमेव नियमेति आवुसो^३ ति । ‘युक्थितो मन्ते पट्ठी’ति ।

(५०४) ‘विपस्सनाय आरम्भजभता खन्धा नियमेत्ति; यं यं हि सम्मसित्वा बुद्धति तन्त-सदिसो व मग्गो होती’ति एवं-वादि मेत्थवापिवासी-महादत्तथेरे पि अन्तेवाविका आहंसु ‘मन्ते, तुम्हाकं वादे दोषो पज्जायति— रूपं सम्मसित्वा बुद्धितभिक्खुनो हि रूपसदित्तेन अज्झाकतेन मग्गेन भवितव्वं, नेवसज्ज्ञानासज्झा-यतननयतो परिग्गहेत्वा बुद्धितस्स तन्त-सदित्तेनेव नेवसज्ज्ञानासज्झायतनभावपप्पेन मग्गेन भवितव्वं’ ति । ‘न आवुसो एवं होति । लोकुत्तरमग्गो हि अप्पनं अप्पसो नाम नत्थि, तस्मा रूपं सम्मसित्वा बुद्धितस्स अट्ठंगिको सोमनस्ससहगतो मग्गो होति, नेवसज्ज्ञानासज्झायतनं सम्मसित्वा बुद्धितस्सा पि न सज्झाकारेण तादिसो होति, सत्तांगिको पन उपेक्खासहगतमग्गो होती’ति ।

(५०५) ‘पुग्गलज्ज्ञातयो निरमेती’ति पादिनो बृह्णनागथेरेस्सा^४ पि वादं आहत्त्वा तिपिटक-बृह्णनागथेरेस्स कथयिंसु । सो आह— ‘यस्स ताव पादकज्ज्ञानं

१ M., PIS, सि०— अहंति. २ Read the article on this in the Dictionary of Pali Proper Names by Malalasekara, vol. i. See Vis.xii.105; also below ३.५.५.५८७, ६३४. ३ See below ३.५.८७, ६३५, ६४१. ४ Mentioned below in this para. as तिपिटक-पुग्गलज्ज्ञाय; also in Vis.ii. 35, HL53 (mentioned as belonging to महाविहार) xii. 89.

अर्थि तस्स पुग्गलज्झासयो निपमेतु, यस्स तं नाथि तस्स कतरज्झासयो निगमेस्सती ति निज्जनस्स बुद्धिगवेत्तनक्कालो विप होती'ति । तं कथं आहरिन्वा तिपिटकबुद्धा-
मयत्थेरस्स कथयिषु । सो 'पादकज्ज्ञानवतो इदं कथितं आनुसो'ति आह ।

(५०६) यथा एन पादकज्ज्ञानवतो, सम्मसितज्ज्ञानवतो पि तथेव वेदितव्यं ।
पञ्चमज्ज्ञानतो बुद्धाय हि पठमज्ज्ञानादीनि सम्मततो उप्पन्नमग्गो पठमत्थेरवदिन
पञ्चमज्ज्ञानिको । दुत्तिववादेन पठमादिज्ज्ञानिको आपज्जती ति पि द्वे पि वादा
विरुज्जन्ति । तत्तिववादेन एतेस्य 'यं इच्छति तज्ज्ञानिको होती'ति ते च वादा न
विरुज्जन्ति, अज्ज्ञासयो च सात्थिको^१ होती ति । एवं तयो पि थेरा पण्डिता व्यत्ता
बुद्धिसम्पर्जा [231] व । तेन तेसं वादं तन्ति कत्वां ठपयिषु । इध एन अस्थमेव
उद्धत्त्वा तयो पेते वादे विपरसना व निषामेती ति दस्सितं ।

(५०७) इदानीं 'निमित्तं-पटिपदा-पती' ति एत्थ एवं अंगपरिणामवतो
मग्गस्स उपादकाले गोत्रभू कुतो बुद्धाति ! मग्गो कुतो ति ? गोत्रभू तस्स निमित्ततो
बुद्धाति, पवत्तं छेत्तुं^२ न सक्कोति, एकतो-बुद्धानो हेस । मग्गो निमित्ततो बुद्धाति,
पवत्तं छिन्दती ति उभतो-बुद्धानो हेस । तेसं अयं उप्पत्तिवचो— यस्मिं हि बारे
मग्गबुद्धानं होति, तस्मिं अनुलोमं नेव एकं होति, न पञ्चमं । एकं हि आत्तेवणं न
लभति, पञ्चमं भवंगस्स^३ आसन्नत्ता पवैधति । तदा हि जवने पतितं नाम होति ।
तस्मा नेव एकं होति न पञ्चमं । महापञ्जरस्स एन द्वे अनुलोमानि होन्ति, ततियं
गोत्रभू, चतुर्थं मग्गवित्तं, तीणि कलानि, ततो भवंगोतरणं^४ । मज्झिमपञ्जरस्स एन
तीणि अनुलोमानि होन्ति, चतुर्थं गोत्रभू, पञ्चमं मग्गवित्तं, द्वे कलानि^५, ततो
भवंगोतरणं । मग्गपञ्जरस्स चत्तारि^६ अनुलोमानि, पञ्चमं गोत्रभू, छट्ठं मग्गवित्तं,
सत्तमं फलं, ततो भवंगोतरणं ।

(५०८) तत्र महापञ्जरमन्दपञ्जानं वसेन अकथेत्वा मज्झिमपञ्जरत वसेन
कथेतव्वं । यस्मिं हि बारे मग्गबुद्धानं होति, फिरियाहेतुकमनोविज्ज्ञाणधातु उपेक्खा-
सङ्गता मनोद्वारावज्जनं दुत्ता विपरसनागोचरं सन्धे आरम्भणं कत्वा भवंगं आव-
हेति^७ । तदनन्तरं तेमावज्जनेन गहितस्सन्धे गहेत्वा उप्पज्जति पठमजवने अनुलोम-
ज्ज्ञाणं । तं तेसु खन्धेषु अनिच्चा ति वा दुक्खा ति वा अनत्ता [232] ति वा पव-
त्तिस्वा ओल्लारिकील्लारिकं सच्चपटिच्छादकं तमं^८ विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यी

१ म०—बुद्धिः । सो०, M.—वर्द्धिः । २ M. ती०—सात्थिको ३ सि०—बुद्धिः ।
४ See above ३.४९३. ५ M.—वर्द्धिः । ६ M. PTS. जववत्त. ७ सि०,
म० भवंगोत्तरण. ८ See विमु० २२.१५. ९ See बट्टसात्तिना योजना p. 136
for this contradiction with what is said in विमु० २२.१२५-३०
where only three अनुलोमविज्ञानि are allowed. १० सि०—आवज्जति.
२१ विमु० २२.७.

भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । तदनन्तरं उपपज्जति दुतियानुलोमं । तेषु पुनरिमं अनासेवनं । दुतियस्स पुरिमं आसेवनं होति । तं तिवस्सं सूरं पसन्नं हुत्वा तस्मिं येन आरम्भणे तेनेवाकारेण पवत्तित्वा मज्झिमप्यमाणं सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । तदनन्तरं उपपज्जति ततियानुलोमं । तस्स दुतियं आसेवनं होति । तं पि लद्धासेवनत्ता तिवस्सं सूरं विपस्सने हुत्वा तस्मिं येवारम्भणे तेनेवाकारेण पवत्तित्वा तदवसेसं अणुसद्दगतं सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा निरवसेसं कत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । एवं तीहि अनुलोमेहि सच्चपटिच्छादकतमे विनोदिते तदनन्तरं उपपज्जति गोत्रमूजाणं निव्वानं आरम्भणं कुम्मानं ।

(५०९) तत्रायं उपमौ— एको किर चक्खुमा पुरिसो नवसत्तयोगं जानिस्सामी ति रत्तिमणे निक्खमिस्सिवा चन्दं पस्सितुं उदं उल्लोकेसि । तस्स बलाहकेहि पटिच्छन्नत्ता चन्दो न पज्जायित्थ । अथेको वातो उट्ठहिवा धूले धूले बलाहके विद्धंसेति । अपरो मज्झिमे । अपरो मुखुमे । ततो सो पुरिसो विगतबलाहके नमे तं चन्दं दिस्वा नवसत्तयोगं अज्झासि ।

(५१०) तस्य तथो बलाहका विष सच्चपटिच्छादकं यूलमज्झिममुखमफिलेसन्वकारं । तयो वाता विष तीणि अनुलोमविचानि । चक्खुमा पुरिसो विष गोत्रमूजाणं । चन्दो विष निव्वानं । एकेकस्स वातस्स यथाक्कमेत बलाहकस्यविद्धंसनं विष एकेकस्स अनुलोमचित्तस्स सच्चपटिच्छादकतमविनोदनं । विगतबलाहके नमे तस्स पुरिसस्स विमुद्धपन्ददस्सनं विष विगते तच्च [२३३] पटिच्छादके तमे गोत्रमूजाणस्स विमुद्धनिव्वानं आरम्भणकरणं । यथेव हि तयो वाता चन्दपटिच्छादकं बलाहके येव विद्धंस्तुं सक्कोत्ति, न चन्दं दट्ठुं, एवं अनुलोमानि सच्चपटिच्छादकं तमं देव विनोदेतुं सक्कोत्ति, न निव्वानं आरम्भणं कर्तुं । यथा सो पुरिसो चन्दमेव दट्ठुं सक्कोत्ति न बलाहके विद्धंसेतुं, एवं गोत्रमूजाणं निव्वानमेव आरम्भणं कर्तुं सक्कोत्ति न फिलेसतमे विनोदेतुं ।

(५११) एवं अनुलोमं संस्वारारम्भणं होति, गोत्रमू निव्वानारम्भणं । यदि हि गोत्रमू अनुलोमेन गहितारम्भणं गण्हेय्य पुन अनुलोमं तं अनुवन्नेय्या ति मग्गबुट्ठानमेव नं घवेय्य । गोत्रमूजाणं पुन अनुलोमस्स आरम्भणं अगहेत्वा तं अपच्छतो^१ पवत्तिकं^२ कत्वा सयं अनावज्जनं^३ पि समानं आवज्जनद्वाने^४ ठत्वा एवं निच्चत्ताही ति मग्गस्स सत्थं^५ द्वावा विष निरुज्झति । मग्गो पि तेन दिवसत्थं

१ See विमु० २२.८-१०. २ विमु० २२.१० reads दट्ठुं. ३ Here ends विमु० २२.१०. ४ M. PTS—omit. ५ ति०—पच्छतो पवत्तिकं. ६ From here to the end of this para, the same as in विमु० २२.११.

अमुञ्चित्वा व अपीचिसन्ततिवसेन तं आपणं अनुप्यवन्धमानो अनिब्विज्जपुञ्चं
अण्पदास्सितपुञ्चं लोमस्सलन्धं दोहस्सलन्धं मोहस्सलन्धं निब्विज्जमानो व पदास्सवमानो
व निब्वत्तति ।

(५१२) तत्राचं उपमौ— एको किर इस्सासो धनुसतमथके फलकसत्तं
टपात्त्वा वत्थेन मुल्लं वेढेत्था सरं सचस्सित्वा चकयन्ते अट्ठासि । अज्जो पुरिसो
चकयन्ते आविस्सित्वा यदा इस्सासस्स फलकं अभिमुखं होति तदा तत्थ दण्डकेन
सज्जं देति, इस्सासो दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व सरं सिक्खित्वा फलकसत्तं निब्विज्जति ।
तत्थ दण्डकसज्जं विथ गोत्रभूजाणं । इस्सासो विथ मग्गज्जाणं । इस्सासस्स
दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व फलकसत्तनिब्विज्जनं विथ मग्गजाणस्स गोत्रभूजाणेन
विज्जसज्जं अमुञ्चित्वा व निब्बानं आरम्भणं कत्वा अनिब्विज्जपुञ्चानं अण्पदास्सितपुञ्चानं
लोमस्सलन्धादीनं निब्विज्जमपदास्सलनं ।

(५१३) [234] भूमिलद्धै-वट्ठसेतु-समुग्घातकरणं ति पि एतदेव । मग्गस्स
हि एकमेव किञ्च अनुत्तयणज्जनं । इति सो अनुसये पज्जहन्तो निमित्ता वुट्ठाति
नाम, पवत्तं छिन्दति नाम । 'निमित्तं' ति रूप-वेदना-सज्जा-संस्कार-विज्जाणनिमित्तं ।
'पवत्तं' पि रूप-वेदना-सज्जा-संस्कार-विज्जाणपवत्तमेव । तं दुविधं होति— उपादि-
सकं अनुपादिसकं^१ ति ।

(५१४) तेषु मग्गस्स अनुपादिसकतो वुट्ठानज्जाया दिस्सती ति वत्ता
अनुपादिसकतो वुट्ठाती ति वदिषु । सोतापत्तिमग्गेन हि चत्तारि दिट्ठित्तसम्प-
वुत्तानि विधिक्खिच्छासहगतं ति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति । तानि रूपं समुद्गाथेति । तं
अनुपादिसकरूपस्सलन्धो । तानि चित्तानि विज्जाणस्सलन्धो । तं-सम्पयुत्ता वेदना-
सज्जा-संस्कारा तयो अरूपस्सलन्धा । तत्थ सचे सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अमा-
वितो अभवित्स्स तानि पञ्च चित्तानि छत्तु आरम्भणेषु परियुट्ठानं पापुण्यं ।
सोतापत्तिमग्गो पन तेसं परियुट्ठानुत्पत्तिं वारयमानो सेतुसमुग्घातं अमञ्चु-
त्पात्तकमाचं कुरमानो अनुपादिसकतो वुट्ठाति नाम । सकदात्तामिमग्गेन चत्तारि
दिट्ठिविप्युत्तानि द्वे दोमनस्ससहगतानी ति ओळारिककामरागव्यापादवसेन
छ चित्तानि पहीयन्ति । अनागामिमग्गेन अणुसहगतकामरागव्यापादवसेन तानि
एव छ चित्तानि पहीयन्ति । अरहत्तमग्गेन चत्तारि दिट्ठिविप्युत्तानि उद्धव्ज-
सहगतं चा ति पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति । तत्थ सचे तेसं अरियानं ते
मग्गा अमाविता अस्सु, तानि चित्तानि छत्तु आरम्भणेषु परियुट्ठानं पापुण्यं । ते

१ The same as in विमु० २२.११. २ See विमु० २२.१२-१४.

३ See ३.४१ above; also विमु० २२.८२-८८. ४ See विमु० २२.४४.

५ See विमु० ११.१०२; २२.१०४-११७.

पन तेसं मग्गो परिबुद्धानुपपत्तिं वाययमाना सेतुसमुत्थातं अमव्युपपत्तिकमावं कुरु-
माना अनुपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१५) उपादिन्नकतो बुद्धानुपपत्तिं विस्सती ति वत्ता उपा-[235]-दिन्न-
कतो बुद्धाति ति पि वदिंत्तु । सचे हि सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अभाविती
अभविस्स, ठपेत्वा सत्तं भवे अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य ।
कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । तीणि संयोजनानि विद्वानुसयो विचि-
किञ्छानुसयो ति इमे पन पञ्च किंलेसे सोतापत्तिमग्गो उपपज्जमानो व समुत्थातेति ।
इदानीं कुतो सोतापन्नस्स सत्तं भवे ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकप्पवत्तं
पवत्तिस्सति ? एवं सोतापत्तिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्न-
कतो बुद्धाति नाम ।

(५१६) सचे सकदागामिस्स सकदागामिमग्गो अभाविती अभविस्स, ठपेत्वा
ट्ठे भवे पञ्चतु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं
अत्थिताय । ओळारिकानि कामरागपटिपसंयोजनानि ओळारिको कामरागानुसयो
पटिधानुसयो ति इमे पन चत्तारो किंलेसे सो मग्गो उपपज्जमानो व समुत्थातेति ।
इदानीं कुतो सकदागामिस्स ट्ठे भवे ठपेत्वा पञ्चतु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पव-
त्तिस्सति ? एवं सकदागामिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो
बुद्धाति नाम ।

(५१७) सचे अनागामिस्स अनागामिमग्गो अभाविती अभविस्स, ठपेत्वा
एकं भवे दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय ।
अणुत्तहगतानि कामरागपटिपसंयोजनानि अणुत्तहगतो कामरागासनुसयो पटिधानु-
सयो ति इमे पन चत्तारो किंलेसे सो मग्गो उपपज्जमानो व समुत्थातेति । इदानीं
कुतो अनागामिस्स एकं भवे ठपेत्वा दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं
अनागामिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१८) सचे अरहत्तो अरहत्तमग्गो अभाविती अभविस्स, रूपारूपभवेसु
उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । रूपरागो
अरूपरागो मानो उद्वच्चं अविज्जा मानानुसयो मयरागानुसयो अविज्जानुसयो ति
इमे पन अट्ठ किंलेसे सो मग्गो उपपज्जमानो व समुत्थातेति । इदानीं कुतो सीणा-
सवस्स पुनरभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं अरहत्त-[236]-मग्गो उपा-
दिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो व उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१९) सोतापत्तिमग्गो वेत्थ अपायभवतो बुद्धाति, सकदागामिमग्गो
सुगतिकामभवेकदेसतो, अनागामिमग्गो कामभवतो, अरहत्तमग्गो रूपारूपभवतो

१ M., PTS— मग्गपरिबुद्धानुपपत्ति. २ सी., M., PTS— omit.
३-५ M., PTS omit this passage. ४ See DCom. ii.543.

सन्ध्यामेदि पि बुद्धाति एवा ति वदन्ति । इमस्स पन^१स्यस्साविभाजनधं अयं पालि— “सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसंस्सारविज्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ढपेत्वा अनमत्तो संसारवट्ठे येव उण्वजेय्युं, नामं च रूपं च एथेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । सक्कदागामिमग्गजाणेन अभिसंस्सारविज्जाणस्स निरोधेन द्वे भवे ढपेत्वा पञ्चसु मवेसु येवै उण्वजेय्युं, नामं च रूपं च एथेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अनागामिमग्गजाणेन अभिसंस्सारविज्जाणस्स निरोधेन एक भवं ढपेत्वा कामधातुयौ हीसु महेसु येवै उण्वजेय्युं, नामं च रूपं च एथेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अरहत्तमग्गजाणेन अभिसंस्सारविज्जाणस्स निरोधेन रूपधातुया वा अरूपधातुया वा येवै उण्वजेय्युं, नामं च रूपं च एथेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अरहो अनुवादिनेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बानन्तस्स चरिमविज्जाणस्स निरोधेन पज्जा च सति च नामं च रूपं च एथेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ती” [] ति । अयं ताव निमित्तं विनिच्छयो ।

(५१०) ‘पटिपर्वो-पत्ती’ति—एत्थ पन पटिपदा चलति न चलती ति ? चलति । तथागतस्स हि स्सारिपुत्तयेस्स च चत्तारो पि मग्गा सुखापटिपदा खिप्पामिज्जा अहेसुं । महामोग्गल्लान्तियेस्स पठममग्गो सुखापटिपदो खिप्पामिज्जो, उपरि तयो मग्गा दुक्खापटिपदा खिप्पामिज्जा । कस्मा ? निदामिभूतत्ता । सम्मासम्भुद्धो किर सच्चाहे दहरकुमारकं विय धेरं परिहरि । धेरो पि एकदिवसं निहायमानो निसीदि । अथ नं सत्था आह— “मोग्गल्लान पवत्थावसि नो त्वं ब्राह्मणो” ति । एवकस्स पि महामिज्जपत्तस्स नायकस्स [237] पटिपदा चलति, सेसानं किं न चलिस्सती ति ! एकचस्स हि भिक्खुनो चत्तारो मग्गा दुक्खापटिपदा दन्धामिज्जा होन्ति, एकचस्स दुक्खापटिपदा खिप्पामिज्जा, एकचस्स सुखापटिपदा दन्धामिज्जा, एकचस्स सुखापटिपदा खिप्पामिज्जा ति । एकचस्स पठममग्गो दुक्खापटिपदो दन्धामिज्जो होति, तृतीयमग्गो दुक्खापटिपदो खिप्पामिज्जो, तृतीयमग्गो सुखापटिपदो दन्धामिज्जो, चतुर्थमग्गो सुखापटिपदो खिप्पामिज्जो ति ।

(५११) तथा च पटिपदा एयं अधिपत्ति^२ पि चलति एव । एकचस्स हि भिक्खुनो चत्तारो पि मग्गा छन्दाविपत्तेया होन्ति, एकचस्स विरिषाधिपत्तेया, एकचस्स चित्ताधिपत्तेया, एकचस्स वीमंसाविपत्तेया । एकचस्स पन पठम-

१ See ५.३४ below and compare note on the same.
२ M., PTS omit. ३ See ३.४९३, ५०७ with which last para. the explanation commenced; also see ३.५१३. ४ See ३.४९३ above. ५ See विष्णु २१.११८. ६ A. iv. 85 reads मोग्गल्लान. ७ See ३.४९३ above; also cf. विष्णु २१.११९.

मग्गो छन्दाधिपतेस्यो होति, दुतियो विरियाधिपतेस्यो, ततियो चित्ताधिपतेस्यो, चतुस्यो वीमत्ताधिपतेस्यो ति ।

पकिण्णककथो निद्रिता ।

(५२२) इदानीं यस्मा लोकुत्तरकुसलं भावेन्तो न केवलं उपनिज्झायनद्वेन ज्ञानमेव भावेति, निर्याणद्वेन एव मग्गं पि भावेति, उपद्वानद्वेन सतिपट्ठानं पि, पदहणद्वेन तम्मप्यभानं पि, इज्जतद्वेन इद्धिपादं पि, अधिपतियद्वेन इन्द्रियं पि, अकम्मियद्वेन बलं पि, बुज्जतद्वेन बोज्जसंगं पि, तथद्वेन सच्चं पि, अविक्खेपद्वेन समये पि, सुज्जतद्वेन धम्मं पि, रासद्वेन खण्णं पि, आयतनद्वेन आयतनं पि, सुज्ज-
कभावनिस्सत्तद्वेन धातुं पि, पच्चयद्वेन आहारं पि, कुसनद्वेन फस्सं पि, वेदवित्तद्वेन वेदानं पि, संजाननद्वेन सज्जं पि, जेतवित्तद्वेन जेतनं पि, विजाननद्वेन चित्तं पि भावेति, तस्मा तेतं एकूनवीसतियो नयाने^१ दस्सनायं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३५८] ति आदि वुत्ते ।

(५२३) एवं 'इदं पि भावेति, इदं पि भावेत्ती' ति पुग्गलज्जसंसेन चैव देसनीयिल्लसेन च वीसति^२ नया देसितो होति । धम्मं सोतुं निस्सिद्धदेवपरिणाय हि ये उपनिज्झायनद्वेन [238] लोकुत्तरं 'ज्ञानं' ति कथिते वुज्जन्ति, तेसं सप्पायवसेन ज्ञानं ति कथितं...पे०...ये विजाननद्वेन 'चित्तं' ति पि वुत्ते वुज्जन्ति, तेसं सप्पाय-
वसेन चित्तं ति कथितं । अयमेव 'पुग्गलज्जसासथो' । सप्पायसमुदो एव अत्तनो बुद्धसुबोधिताय दसवल-चतुपेसासज्ज-चतुपट्ठिमभिदा-लअसाधारणजाणयोगेन च देसने यदिच्छकं नियमात्वा दस्सेति । इच्छन्तो उपनिज्झायनद्वेन लोकुत्तरं ज्ञानं ति दस्सेति, इच्छन्तो निर्याणद्वेन...पे०...विजाननद्वेन लोकुत्तरं चित्तं ति । अयं 'देसनापिल्लो' नाम । तस्य नथेय लोकुत्तरं ज्ञानं ति पुत्तद्वाने दस्से नया विमत्ता, एवं मग्गादीसु पि ते येव वेदितव्या । इति वीसतियो ठानेसु दस दस कथा द्वे नयसतानि विमत्तानि होन्ति ।

(५२४) इदानीं अधिपतिभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३५९] ति आदि आरदं । तस्य छन्दं धुरं जेट्टकं पुब्बंगमं कथा निब्वत्तितं ज्ञानं छन्दाधिपतेस्यं नाम । सेसेसु पि एसेव नवो । इति पुरिमहिमं सुद्धिके द्वे

१ This commenced with ३.४९३, २ ती०, म०-पकुनवीसतियदाने.

२ See २.३९, ३.३६८, ३८३-३८४. ४ See the list given in ३.५२२; also see note 5 on § 277 of Dhs. ५ ती०, म०-दस्सिता.

६ See ३.४९२.

नयसत्तानि^१ छन्दाभिप्पेत्यादीसु द्वे द्वे ति नयसहस्सेन भाजेत्वा पठममगं दस्सेसि धम्मराजा ।

पठममग्गो^२ ।

[दुतियो मग्गो]

(५२५) इदानीं दुतियमग्गादीने दस्सन्तथं पुन कतमे धम्मा कुसला [§३६२] ति आदि आरब्धं । तथ कामरागव्यापादानं तनुभावैया [§३६२] ति एतेसं किलेसानं तनुभावैया । तथ द्वीहि कारणेहि तनुभावो वेदितव्वो— अभिचुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय च । सकदागामिस्स हि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, किलेसा अभिण्हं न उप्पज्जन्ति, कदाचि कदाचि उप्पज्जन्ति; उप्पज्जन्ता पि विरलाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, विरलवापितक्खेत्ते अंकुरा विव । उप्पज्जमाना पि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, महग्ता करन्ता छादेन्ता [239] अन्वकारं करोन्ता न उप्पज्जन्ति । द्वीहि पन मग्गेहि परीनत्ता मन्दमग्गा उप्पज्जन्ति । तनुकाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, अन्वपटलं विव मक्खिकापसं^३ विव च ।

(५२६) तथ केचि थेरो^४ वदन्ति— ‘सकदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि चिरेन उप्पज्जन्ति, बहला च हुत्वा उप्पज्जन्ति, तथा हिंस्स पुत्ता च भीतरो च दिस्सन्ती’ ति । एतं पन अप्पमाणं । पुत्तवीतरो हि अंगपञ्चंगपरामसनमत्तेन पि होन्ति । द्वीहि पन मग्गेहि परीनत्ता नत्थि किलेसानं बहलत्ता ति । द्वीहि एव कारणेहिंस्स किलेसानं तनुभावो वेदितव्वो— अभिचुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय चा ति । दुतियाया [§३६२] ति गणनावसेना पि दुतियुप्पत्तियत्तेना पि दुतिवाय । भूमिया पत्तिया ति सामञ्जसकलस्स पटिलाभाथाय । ततियवतुत्थासु पि एसेव नयो । विसेसगत्तं^५ येव पन यक्खाम । अञ्जिन्नन्द्रियं [§३६२] ति आजाननकं इन्द्रियं । पठममग्गेन जातमरियादं अनलिकमित्था तेसं येव तेन मग्गेन जातानं चतुस्रचधम्ममं जाननकं इन्द्रियं ति पुत्तं होति । निरेसवारे पिंस्स इमिना पि नयेन अत्थो वेदितव्वो । कोट्टासवारे इमिना पि खड्दि नविन्द्रियानि होन्ति । तेसं पुरिम-नयेनेव वेदितव्वं ।

दुतियमग्गो निट्ठितो ।

१ See ३.५२३ above. २ This commenced with ३.५६६. ३ M., PTS—तनुभावाय. ४ See DCM, ii. 543 मक्खिकापसं and not पुत्त as in PTS text. ५ See DCM, ii. 543 where दीपभाषक-तिष्ठिक-महासीलसेर is quoted as the advocate of this view. ६ सी०, १०— विसेसगत्तं.

[ततियो मग्गो]

(५२७) ततिये अनवसेसप्यहानाया [§३६३] ति तेसं येव सकरागामि-
मग्गेन लनुभूतानं संयोजनानं निस्सेसपजहनथाय ।

[चतुत्थो मग्गो]

(५२८) चतुत्थे रूपराग-अरूपराग-मान-उद्धच-अविज्जाय अनवसेस-
प्यहानाया [§३६४] ति एतेसं पञ्चमे उर्द्धमागियसंयोजनानं निस्सेसपजहन-
थाय । तत्थ रूपरागो पि रूपमवे उद्धरागो । अरूपरागो ति अरूपमवे उद्ध-
रागो । मानो ति अरहत्तमग्गवज्जको मानो एव । [240] तथा उद्धच्चाविज्जा ।
इमेसु पन दीसु मग्गेसु नवमं^१ अभिजिन्द्रियमेव होति । सच्चमग्गेसु पदपटिपाटिया
समसट्ठि पदानि, चत्थि अक्खण्णकंगेहि सट्ठि चतुसट्ठि होमि । असंभिन्नतो पन
देत्ति । कोट्ठासवार-सुप्पजतथारा पाकतिका एव । यथा च पटममग्गे एवं दुतिया-
दीसु पि नयसहस्समेवा ति चत्तारो मग्गे चत्थि नयसहस्सेहि माजेत्वा दस्सेमि
धम्मराजा । सचविमंगे^२ पन सट्ठि नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन
निक्खिञ्चानि । सत्तिपट्टानविमंगे वीगतिनयसहस्सानि लोकुत्तरानि, सम्मत्तधान-
विमंगे वीसति, इद्धिपादविमंगे ज्जत्ति, बोव्जक्कविमङ्गे ज्जत्ति, मग्गविमंगे^३ अट्ठ-
वीसति नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन निक्खिञ्चानि । इव पन चतुस-
मग्गेसु चत्तारि येव नयसहस्सानि ।

(५२९) तेसु पटमज्जानिके पटममग्गे अट्ठज्ज्ञानि^४ भाजितानि; तथा दुतिया-
दीसु । तत्थ पटममग्गे सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठि पक्कही ति सम्मादिट्ठि । सम्मा-
संक्कपादयो पि मिच्छासंक्कपादीने पक्कहन्टुन वेदितव्या । एवं सन्ते 'पटममग्गेनेव
द्वासट्ठिया दिट्ठिगतानं पहीतत्ता उपरिमग्गत्तयेन पहात्वा दिट्ठि नाम नत्थि । तत्थ
सम्मदिट्ठि ति^५ नाम^६ कथं होती'ति? 'यथा विसं अत्थि वा, होतु मा वा, अगदो'
अगदो त्वेव दुच्चति, एवं मिच्छादिट्ठि अत्थि वा, होतु मा वा, अयं सम्मादिट्ठि येव
नाम^७ । 'यदि एवं नाममत्तमेवेतं होति, उपरिमग्गत्तये पन सम्मादिट्ठिया किञ्चा-
माओ आपज्जति, मग्गज्ज्ञानि न परिपूरेन्ति, तस्मा सम्मादिट्ठि सक्किञ्चका कातव्या
मग्गज्ज्ञानि पूरेतव्यानी'ति ।

(५३०) सक्किञ्चका येसु सम्मादिट्ठि ययालामनिपमेन दीपेतव्या । उपरि-
मग्गत्तववज्जो हि एको मानो अत्थि, सो दिट्ठिद्वाने तिद्वति । सा तं मानं पक्कही

१ In the list of Indriyas as given in §277. See note 1 on
p.96 of Dhs. २-२ वि० १७.7-11. ३ See §२७०. ४-४ सि०-सम्मादिट्ठि
नाम. ५-५ म० बो० reads अगदो ति सग्गो.

ति सम्मादिट्ठि । सोतापत्तिमग्गदिमं हि सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठि पजहति । सोतापन्नस्स पन सकदागामिमग्गवज्जो मानो अत्थि, ते मानं पजहती ति सम्मादिट्ठि । तस्सेव सत्त-अकुसलचित्त-सहजातो संकप्पो अत्थि । तेहेव चित्तेहि वाचंगचोपनं अत्थि, कायङ्गचोपनं [241] अत्थि, पचयपरिमोहो अत्थि, सहजातपायामो अत्थि, असतिमावो अत्थि, सहजातचित्तेकमता अत्थि । एते मिच्छासंकप्पादयो नाम सकदागामिमग्गे संकप्पादयो । तेसं पहानेन सम्मासंकप्पादयो ति वेदितव्वा । एवं सकदागामिमग्गे अट्ठङ्गानि सकिञ्चकानि कत्वा आगतानि । सकदागामिस्स अनागामिमग्गवज्जो मानो अत्थि । सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । तस्सेव सत्तहि चित्तेहि सहजाता संकप्पादयो । तेसं पहानेन अनागामिमग्गे अट्ठङ्गं अंगानं सकिञ्चकता वेदितव्वा । अनागामिस्स अरहत्तमग्गवज्जो मानो अत्थि । सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । यानि पन^१स्स पञ्च अकुसलचित्तानि, तेहि सहजाता संकप्पादयो । तेसं पहानेन अरहत्तमग्गे अट्ठङ्गं अंगानं सकिञ्चकता वेदितव्वा ।

(५३१) इमेसु चत्तुसु मग्गेसु पठममग्गेन चत्तारि सत्त्वानि दिट्ठानि । ‘उपरि-मग्गतयं दिट्ठकमेव परस्सति, नो^२ अदिट्ठकं परस्सती’ति^३ अयं आचरियानं समान^४-ट्ठकया । चित्तण्डवादी पनाह ‘अदिट्ठं परस्सती’ ति । सो वत्तब्बो—‘पठमग्गे क्तमं इन्द्रियं भाजेसी’ ति ? ज्ञानमानो ‘अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं’ति वक्खति । ‘उपरि-मग्गेसु कत्तरं ?’ ति बुत्ते पि ‘अभिज्झिद्वयं’ति वक्खति । सो वत्तब्बो—‘अदिट्ठ-सत्त्वदस्सने सति उपरिमग्गेसु पि अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियमेव भाजेहि । एवं ते पण्ढो समेस्सती’ ति । ‘किलेसे पन अज्जे अज्जो पजहति; पहीने^५ एव पजहती’ ति ? ‘अज्जे अज्जो पजहती’ ति । ‘वदि अज्जे अज्जो, अप्पहीने किलेसे पजहति । सत्त्वानि पि अदिट्ठानेव परस्सती’ति एवंवादी पुग्गलो इदं पुच्छितव्वो—‘सत्त्वानि नाम कती’ ति ? ज्ञानन्तो ‘चत्तारी’ ति वक्खति । सो वत्तब्बो—‘तव वादे सोल्लस सत्त्वानि आपज्जन्ति । त्वं बुद्धेहि पि अदिट्ठं परस्सति । बहुसत्त्वको नाम त्वं । एवं मा गणि^६ । सत्त्वदस्सने नाम अपुब्बं नत्थि, किलेसे पन अप्पहीने पजहती’ ति ।

(५३२) [242] तथ सत्त्वदस्सनेस्स अपुब्बामावे^७ पेलोपमं नाम गहितं—एकस्स च किर चत्तारी रतनपेला सारगग्गे टपिता । सो रत्तिभागे पेलानु उण्ण-किञ्चो द्वारे विवसित्वा, दीपं जालेत्वा, दीपेन विहते अन्धकारे, पेलानु पाकटभावं गतानु, तानु किञ्चं कत्वा द्वारं पिदहित्वा गतो । पुन अन्धकारो अबत्तरि ।

१-२ M., PTS—अदिट्ठकं परस्सती ति ? दिट्ठकमेव परस्सती ति. ३ See § 277.
४ See §§ 562-64. ५ See ३.५३४-३५ below. ६ ति०— अप्पहीने.
७ सी०, य०— गण्ह. c M., PTS—अपुब्बमावे.

दुतियवारे पि ततियवारे पि तथेव अकासि । चतुत्थवारे द्वारे निवटे अन्धकारे पेला न पन्नापत्ती ति बीमसन्तरसेव सुरियो उम्माञ्छि, सुरिवोमासेन विहेते अन्धकारे पेलासु किञ्चं कत्वा पक्कमि ।

(५३३) तत्थ चत्तारो पेला विय चत्तारि सच्चानि । तासु किञ्चे उप्पन्ने द्वारविवरणकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । अन्धकारं विय सच्चञ्छादकतमं । दीपोभासो विय सोतापत्तिम्मोभासो । विगते अन्धकारे तस्स पुरिसस्स पेलां पाकटमावो विय मग्गजाणस्स सच्चानं पाकटमावो । मग्गजाणस्स पाकटानि पन मग्गवमङ्गिस्स पुम्मासस्स पाकटानेव होन्ति । पेलासु किञ्चं कत्वा गतकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पज्झित्वा निवद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गान्त्यवञ्जसच्चञ्छादकतमं । दुतियवारे द्वारविवरणकालो विय सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय सकदागामिमग्गोभासो । पेलासु किञ्चं कत्वा गतकालो विय सकदागामिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पज्झित्वा निवद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गद्वयवञ्जसच्चञ्छादकतमं । ततियवारे द्वारविवरणकालो विय अनागामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय अनागामिमग्गोभासो । पेलासु किञ्चं कत्वा गतकालो विय अनागामिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पज्झित्वा निवद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिअरहत्तमग्गवञ्जसच्चञ्छादकतमं । चतुत्थवारे द्वारविवरणकालो विय अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । सुरियुग्गमनं विय अरहत्तमग्गुप्पादो । अन्धकारविधमनं विय अरहत्तमग्गस्स सच्चञ्छादकतमविनोद-[243] नं । विहेते अन्धकारे तस्स पेलां पाकटमावो विय अरहत्तमग्गजाणस्स चतुप्पं सच्चानं पाकटमावो । जाणस्स पाकटानि पन पुम्मासस्स पाकटानेव होन्ति । पेलासु किञ्चं कत्वा गतकालो विय अरहत्तमग्गस्स सच्चकिलेसत्थेपनं । सुरियुग्गमनतो पट्ठाव आलोकस्सेव पवत्तिकालो विय अरहत्तमग्गस्स उप्पन्नकालो पट्ठाव पुन सच्चञ्छादकतमाभासो । इदं ताव सच्चदस्समस्स अपुच्चाभावे ओपम्मं । दिट्ठकमेव हि परस्सति ।

(५३४) 'किलेसे पन अञ्जे अञ्जो पज्झती' ति एत्थ खारोपमं^१ नाम गहितं । एको पुरिसो किलिद्धं^२ वत्थे रजकस्स अदासि । रजको ऊसखारं छारिखारं गोमयखारं ति तयो खारं दत्त्वा खरिहि खादितमायं अत्था उदके विक्खालेत्वा ओळारिको-
ळारिकं मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति दुतियं पि तथेव खारं दत्त्वा, उदके विक्खालेत्वा, ततो नातिक्खहत्तरं^३ मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति ततियं पि ते खारं दत्त्वा उदके विक्खालेत्वा ततो सक्खहत्तरं मलं पवाहेसि । ततो न

१ M., PTS - रजकोपमं. २ Cf. A. I, 209. ३ सि० - आसखारं; टी० - ऊसखारं. ४ M., PTS, सि० - सक्खहत्तरं.

ताव परिसुद्धं ति चतुर्थं पि ते खारे दत्त्वा, उदके निक्खालेत्वा अंसुअब्भन्तरगतं पि निरसेसं मलं पवाहेत्वा सामिकरस अदाति । सो गन्धकरण्डके परित्थपित्वा इच्छित्तिच्छित्तकाले परिदहति ।

(५३५) तस्य किलिङ्गवत्त्वं विष किलेसानुगतं चित्तं । तिविधस्वारदानकालो विष तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनकालो । उदके निक्खालेत्वा ओळारिकोळारिक-मलपवाहनं विष सोतापत्तिमग्गेन पञ्चकिलेसकस्सेपनं । दुतिथं पि तेसं खारानं अनुपदानं विष 'न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं'ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्म-पवत्तनं । ततो नातिसहृतरमलपवाहनं विष सकदग्गाभिमग्गेन ओळारिकसंयोजन-द्वयकस्सेपनं । 'न ताव परिसुद्धं वत्थं'ति पुन खारत्तपदानं विष 'न ताव परित्तु-[244]-द्धं इदं चित्तं'ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो सहृतरमलपवाहनं विष अनागाभिमग्गेन अणुसहगतसंयोजनद्वयकस्सेपनं । 'न ताव परिसुद्धं वत्थं'ति पुन खारत्तपदानं विष 'न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं'ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो निक्खालेन अंसुअब्भन्तरगते मले पवाहेत्वा परिसुद्धस्स रजत-पटसदिसस्स गन्धकरण्डके निक्खित्तस्स पत्थस्स इच्छित्तिच्छित्तकाले परिदहनं विष अरहत्तमग्गेन अट्ठमं किलेसानं सेपित्वा परिसुद्धस्स खीणासवचित्तस्स इच्छित्ति-च्छित्तकाले फलसमापत्तिविहारेन वीतिनामनं । इदं 'अज्जे अज्जो किलेसे पज-हती'ति एत्थ ओपम्मं ।

(५३६) वुत्तं पि चेत्तं—“सेय्यथा पि आनुसो वत्थं सेकिलिङ्गं मलमाहितं, तमेनं सामिका रजकस्स अनुपदज्जेय्युं । तमेनं रजको दक्खो छेको ऊसे’ वा खारे वा गोमये वा सम्महित्वा अण्ठे उदके निक्खालेति । किञ्चा पि तं होति वत्थं परिसुद्धं परियोदात्तं, अथ खवस्स होति येव ‘अणुसहगतो ऊसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहो’ । तमेनं रजको सामिकानं देति । तमेनं सामिका गन्धपरिमाविते करण्डके निक्खपन्ति’ । यो पि’स्स होति अणुसहगतो ओसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहो, सो पि’स्स समुत्थात्तं गच्छति । एवमेव सो आनुसो किञ्चा पि अरियत्तावकस्स पञ्च ओत्तमागिधानि संयोजनानि पहीनानि भवन्ति, अथ खवस्स होति येव पञ्चसु उपादानकस्सन्धेषु अणुसहगतो ‘अरमी’ति मानो, ‘अरमी’ति छन्दो, ‘अरमी’ति अनुत्तपो असमूहो, सो अपरेन समयेन पञ्चसु उपादानकस्सन्धेषु उदयव्ययानुपस्सी विहरति—‘इति रूपं, इति रूपस्स समुदयो, इति रूपस्स अत्थंगमो; इति वेदना...पे०...इति सञ्ज्ञा...पे०...इति संसारा...पे०...इति विज्झाणं, इति विज्झाणस्स समुदयो, इति विज्झा-णस्स अत्थंगमो’ति । तस्सिमेसु पञ्चसु उपादानकस्सन्धेषु उदयव्ययानुपस्सिनो विहरतो यो पि’स्स होति पञ्चसु उपादानकस्सन्धेषु अणुसहगतो ‘अरमी’ति

मानो, 'अस्मी' ति छन्दो, 'अस्मी' ति अनुसयो असमूहतो, सो पि'स्स समुत्थानं गच्छती" [सं० ३.१३१] ति ।

(५.३७) [245] तथ सोतापत्तिमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मोहि । सक्कागामिमग्गेन द्वे सोमनस्सहगत-चित्तानि तनूनि^१ भवन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मोहि । अनागामिमग्गेन तानि येव पहीयन्ति सद्धिं सम्पयुत्तधम्मोहि । अरहत्तमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मोहि । इमेसं द्वादसञ्च अकुसल-चित्तानं पहीनत्तल्लो पट्ठाव खीणासवस्स चित्तङ्गवसेन पुन पच्छती पवत्तनक्किल्लेसो नाम न होति ।

(५.३८) तच्चिद ओपम्मं—एको किर महाराजा पचन्ते आरक्खं दत्त्वा महानगरे इत्तरियं अनुभवन्तो वसति । अय'स्स पचन्तो कुप्पितो^२ । तस्मिं समये द्वादसचोरजेट्ठका अनेकेहि पुरिससहस्सेहि सद्धिं रट्ठं थिलुगन्ति । पचन्तवासिनो महामत्ता 'पचन्तो कुप्पितो' ति रज्जो पहिणिसु । राजा 'विस्सत्था गण्हय, अहं तुच्छाकं कत्तब्बं करिस्सामी' ति सासनं पहिणि । ते षट्ठमसम्पहारेनेव अनेकेहि पुरिस-सहस्सेहि सद्धिं पञ्चचोरजेट्ठके घातयिसु । सेसा सत्त जना अत्तनो अत्तनो परिवारे गहेत्वा पचन्तं पविसिसु । अमत्ता तं पवत्ति रज्जो पेसयिसु । राजा 'तुम्हाकं कत्तब्बयुत्तं अहं जानिस्सामि, ते पि गण्हया'ति धनं पहिणि । ते दुतियसम्पहारेनेव द्वे चोर-जेट्ठके पहिरिं, परिवारे पि तेषं दुब्बले अकंसु । ते सव्वे पि पलायित्वा पचन्तं पविसिसु । तं पि पवत्ति अमत्ता रज्जो पेसयिसु । पुन राजा 'विस्सत्था गण्हन्तू'ति धनं पहिणि । ते ततियसम्पहारेन सद्धिं सहायपुरिसेहि द्वे चोरजेट्ठके घातयित्वा तं पवत्ति रज्जो पेसयिसु । पुन राजा 'अवमेसे विस्सत्था गण्हन्तू'ति धनं पेसेति । ते चतुत्थसम्पहारेन स-परिवारे पञ्च चोरजेट्ठके घातयिसु । द्वादसञ्च चोरजनानं पात्ति-काल्लो पट्ठाव कोवि चोरो नाम नत्थि । सेमा जनपदा उरे पुत्ते नचन्ता^३ मज्जे विहरन्ति । राजा विजितसंगाभेहि योधेहि [246] परिपुत्तो वरपासादगतो महा-सम्पत्तिं अनुमथि ।

(५.३९) तथ महन्तो राजा विथ धम्मराजा । पचन्तवासिनो अमत्ता विथ योगावचरकुलपुत्ता । द्वादस चोरजेट्ठका विथ द्वादस अकुसलचित्तानि । तेषं सहाया अनेकसहस्सपुरिसा विथ चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मा । रज्जो पचन्तो कुप्पितो ति पहितकालो विथ आरम्मणे किल्लेसेसु उप्पन्नेसु 'मन्ते, किल्लेसो मे उप्पन्नो'वि सत्तु आरोचनकालो । 'विस्सत्था गण्हन्तू'ति धनदानं विथ 'किल्लेसे निग्गण्ह भिक्खू'ति धम्मरज्जो कम्मट्ठानाचिस्सत्तनं । सपरिवारानं पञ्चञ्च चोरजेट्ठकानं वात्ति-

१ सी०, म०— तनुकानि, २ सी०, M., PTS— कुप्पि, ३ म०— इतिवु.
 * See D. i.135, (इन्द्रवज्जुसुत्त no 5, para. 11).

कालो विष सीतापत्तिमग्गेन ससंपयुत्तानं पञ्चन्नं अकुसलचित्तानं पदानं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विष सस्मान्बुद्धस्स पटिलद्धगुणारोचने । 'सेत्थे गण्हन्तु'ति पुन धनदानं विष भगवतो सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाविक्कलने । दुत्तियसम्पहरेन सपरिवारानं द्विन्नं चोरजेट्टुकानं दुब्बलीकरणं विष सकदागामिमग्गेन सम्पयुत्तानं द्विन्नं दोमनस्सचित्तानं तनुभावकरणं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विष सस्मिं पटिलद्धगुणारोचने । विस्सत्था गण्हन्तु'ति पुन धनदानं विष भगवतो अनागामिमग्गस्स विपस्सनाविक्कलने । तत्तियसम्पहरेन सपरिवारानं द्विन्नं चोरजेट्टुकानं धातने विष अनागामिमग्गेन सम्पयुत्तानं द्विन्नं दोमनस्सचित्तानं पदानं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विष त्थथागतस्स पटिलद्धगुणारोचने । 'विस्सत्था गण्हन्तु'ति पुन धनदानं विष भगवतो अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाविक्कलने । चतुथसम्पहरेन सपरिवारानं पञ्चन्नं जेट्टुकानं धातितकालो पट्ठाप जनपरस्स सेमकालो विष अरहत्तमग्गेन स-संपयुत्तेसु पञ्चसु अकुसलचित्तेसु परीनेसु द्वादसन्नं अकुसलचित्तानं पहीनकालो पट्ठाप पुन चित्तद्ध-
वसेन उप्पज्जनकस्स अकुसलधम्मस्स अमाचो । रज्जो विजितसंगामस्स अमच्चगण-
परिवुत्तस्स वररासादे महासम्पत्तिअनुमचने विष स्त्रीणासवपरिवुत्तस्स धम्मरज्जो सुज्जत-अनिमित्त-अप्पाण्हित्तेभेदेसु समापत्ति-[247]-सुत्तेसु इच्छित्तचित्तकल-
समापत्तिसुखानुमचने वेदितव्वं ति ।

कुसला धम्मा ति परस्स वण्णना^१ निवृत्तिता ।

[अकुसला धर्मा]

(५४०) इदानीं अकुसलपदं मान्तेवा दस्सेतुं कन्ते धम्मा अकुसला [§ ३६५] ति आदि आरब्धं । तस्य धम्मवैकथानादिचारुप्यभेदो च हेट्ठा आगतानं पदानं अरपपिनिच्छयो च हेट्ठापुत्तयेनेव वेदितव्वो । तस्य तस्य पन विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम । तस्य समयवकथाने ताव यस्मा, कुसलस्सं विर्यं, अकुसलस्सं सुमि-
भेदो नत्थि, तस्मा एकन्तकामावचरं पि समानं एतं 'वामावचरं' ति न वुत्तं ।
दिट्ठिगतसम्पयुत्तं [§ ३६५] ति एत्थ दिट्ठि येव दिट्ठिगतं 'यूथगतं मुत्तगतं' ति
आदीनि विष । गन्तव्वीमाषतो वा दिट्ठिवा गतमत्तमेवेतं ति पि दिट्ठिगतं । तेन
सम्पयुत्तं ति दिट्ठिगतसम्पयुत्तं ।

(५४१) तस्य असद्वम्मसवने, अकल्याणमित्तता, अरिपानं अदस्सन-
कामतादीनि अयोनिस्सो मनसिकारो ति एवमादीहि कारणेहि इमस्स दिट्ठिगतसंस्का-
रस्स मिच्छादस्सनस्स उप्पत्ति वेदितव्व्वा । ये हि एते दिट्ठिवादपटिसंयुक्ता असद्वम्मा

१ सी०, M, PTS- त्थागतस्स, २ See १.४८१-४९०, ३ This commenced with ३.१. ४ Continues upto ३.५७०, ५ See ३.१. ६-६ M., PTS omit. ७ i.e. पुजितव्याभावदी (मूलदीध p. 112).

तेन बहुमानपुत्र्यगमेन अतिक्रान्तमज्जतेन उपपरिक्लेशरहितेन सवनेन, ये च दिट्ठि-
विपन्ना अकल्याणमिता तं-सम्पन्नसंज्ञाया अकल्याणमित्ताया, बुद्धादीन् अरियान्
चेव सप्पुरितान् च अदस्सनकामताय चतुसत्तिपट्टानादिभेदे अरिपथमे चेव सप्पुरि-
सधमे च अकोविदत्तेन पातिमोक्तासंवर-इन्द्रियसंवर-सतिसंवर-आणसंवर-पहानसंवर-
प्यभेदे अरिपथमे चेव सप्पुरिसधमे च संवरभेदसंज्ञातेन अविनयेन तेहेव कारणेहि
परिभाषितेन अथोनिमो-मनसिकारेन कोतुहलमंगलादिपसुतताय च एतं उपपज्जती ति
वेदितव्यं । असंखारमाथो-पन^१स्स चित्तरस हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्यो ।

(५४२) [248] धम्मुरेसवारे फस्सो [§ ३६५] ति अकुसलचित्तसहजातो
फस्सो । वेदनादीसु पि एतेव नयो । इति अकुसलमत्तमेव एतेसं पुरिमेहि
विसेसो । चित्तस्सेकमाता होता ति पाणातिपातादीसु पि अविनिस्सत्तभावेन
चित्तस्स एकमगा होता । मनुस्सा हि चित्तं समादित्वा अविनिस्सत्ता बुत्वा अवि-
रुद्धमानानि साधकानि पाणसरीरेसु निपतेति, सुसमाहिता परमन्तकं हरन्ति, एक-
स्सेन चित्तेन मिच्छाचारं आपजन्ति । एवं अनुसलपवत्तिचं पि चित्तस्स एकमगा
होति । मिच्छाविट्ठी [§ ३६५] ति अ-याथाव-दिट्ठि, विरञ्जित्वा गहणतो वा
वित्था दिट्ठा ति मिच्छादिट्ठि । अनयावहता पण्डितेहि जिगुच्छितो विट्ठी ति पि
मिच्छादिट्ठि । मिच्छासंक्कापादीसु पि एतेव नयो । अपि च मिच्छा पस्सन्ति
ताय, सयं वा मिच्छा पस्सन्ति, मिच्छादस्सनमत्तमेव वा एसा ति मिच्छादिट्ठि । सा
अथोनिमो-अग्निनिवेशलक्षणं, परामासरता, मिच्छाभिनिवेशपचुपट्टाना, अरियान्
अदस्सनकामतादिपट्टाना; परमं वजं ति दट्ठव्या । मिच्छासंक्कापादीसु 'मिच्छा'-ति
पदमत्तमेव विसेसो । तेन कुसलाधिकारे^२ वुत्तनयेनेव वेदितव्यं ।

(५४३) अहिरिकवलं अनोत्तपपवलं ति एत्थ ब्रह्मथो निरेसवारे^३
आविमविस्सति । इतरेसु पन— न हिरियती ति अहिरिको । अहिरिकस्स मावो
अहिरिकं । न ओत्तपं अनोत्तपं । तेसु अहिरिकं कायदुच्चरितादीहि अविमुचन-
लक्षणं, अलज्जनलक्षणं वा । अनोत्तपं तेहेव असारजनलक्षणं अनुत्तासलक्षणं
वा । अहिरिकमेव वलं अहिरिकवलं । अनोत्तपमेव वलं अनोत्तपवलं । अपमेत्थ
संखेयथो । वित्थारो पन हेट्ठावुत्तपटिप्पखवसेन वेदितव्यो ।

(५४४) लुभन्ति तेन, सयं वा लुभन्ति, लुभनमत्त-[249]-मेव वा तं
ति लोभो । मुहन्ति तेन, सयं वा मुहन्ति, मुहनमत्तमेव वा तं ति मोहो ।
तेसु लोभो आरम्भणगहणलक्षणो मक्खाल्लपो विय, अभिसंगरतो वत्तकपाले
वित्तमत्तपेसी विय, अपरिचागपचुपट्टानो सेल्लन्नरागो विय, संयोजिनयधम्मेषु
अस्साददस्सनपट्टानो । तण्हानदीभावेन बहुमानो, सीक्खीता नदी विय महासमुदं,

१ सि०, M., PTS— बुत्तनयेनेव । २ See ३.२२२. ३ See ३.५५४
below. ४ See ३.२३३-२३५.

अपायमेव गहेत्वा सच्छती ति दट्ठव्वो । मोहो चित्तस्स अण्वभावलक्षणी अज्जाण-
लक्षणी वा, असंपटिपेक्षसो आरम्भणसमावच्छादनरसो वा, असम्मापटिपत्तिपञ्चु-
पट्टानो अण्वकारपञ्चुपट्टानो वा, अयोनिशो-मनसिकरपट्टानो । सच्चाकुत्तलानं मूले
ति दट्ठव्वो ।

(५४५) अभिज्झायन्ति ताव, सयं वा अभिज्झायति, अभिज्झायनसत्तमेव
वा एसा ति अभिज्झा । सा परसंपत्तीनं सककुरणइच्छालक्षणा, तेनाकारेण एसने-
आवरसा, परसंपत्ति-अभिमुखमावपञ्चुपट्टाना, परसंपत्तीनु अभिरतिपट्टाना । पर-
संपत्तिअभिमुखा एव हि सा उपट्ठहति । तासु च अभिरतिया सति पवत्तति,
परसंपत्तीनु चेतसो इत्थप्पसारो^१ विव दट्ठव्वा । समथो होती ति आदीसु अब्जेसु
किञ्चेसु विक्खेपसमनतो समथो ति । अकुत्तलपवत्तिव चित्तं पम्माहती ति पम्माहो ।
न विक्खिपती ति अविक्खेपो ।

(५४६) इमस्मिं चित्ते सद्धा, सति, पज्झा, उ^२ युगलकानी ति इमे वम्मा
न गहिता । कस्मा ? अस्सद्वियचित्ते पसादो नाम नत्थि । तस्मा ताव सद्धा न
गहिता । किं पन दिट्ठिगतिका अत्तनो अत्तनो खयत्तानं न सद्धन्ती ति ? । सद्ध-
हन्ति । सा पन सद्धा नाम न होति, वचनसंपटिच्छन्नसत्तमेवेत्तं । आथतो अनुप-
परिक्खा [250] वा होति, दिट्ठि वा । अस्सद्वियचित्ते पन सति नत्थी ति न
गहिता । किं दिट्ठिगतिका अत्तना कतकम्मं न सरन्ती ति ? । सरन्ति । सा पन सति
नाम न होति । केवलं तेनाकारेण अकुत्तलचित्तपवत्ति । तस्मा सति न गहिता ।
अथ कस्मा मिच्छासती ति सुत्तन्ते वुत्ता ? सा पन अकुत्तललक्षन्त्यानं सतिविरहि-
तत्ता सतिपटिपत्तत्ता च मिच्छामग्गमिच्छत्तानं पूणात्थं तत्थ परियायेन देसना
कत्ता । निष्परियायेन पनेसा नत्थि । तस्मा न गहिता । अर्धैवालचित्ते पन तस्मिं
पज्झा नत्थी ति न गहिता । किं दिट्ठिगतिकानं वज्जना-पज्झा नत्थी ति ? अत्थि ।
न पनेसा पज्झा, माया नमिखा होति । सा अथतो तण्हा व । इदं पन चित्तं
सदरपं गरुक्कं मारियं कक्कलं पदं अकम्मज्जं गिलानं वड्ढं कुटिलं । तस्मो पत्तसद्धा-
दीनि^३ युगलकानि न गहितानि ।

(५४७) एसास्ता पदपटिपाटिया चित्तद्वयत्तेन पालिं आलब्धानि वृत्तिसं-
पदानि दस्सेत्वा इदानि ये-वा-पनकथम्मे^४ दस्सेतुं ये वा पन तस्मिं समये
[§ ३६५] ति आदिमाह । तत्थ सन्धेसु पि अकुत्तलचित्तेसु छन्दो अभिमोत्तसो
मनसिकारो मानो इत्सा मच्चरियं थीनि मिद्धं उद्वच्चं कुक्कुच्चं ति इमे दसेव ये-वा-
पनकौ होन्ति वम्मा, सुत्तागता, सुत्तपदेसु दिस्सरे ति वुत्ता । इमस्मिं पन चित्ते

१ M., PTS—पसव^१; सि०—पसंग^२. २ सि०—इत्थप्पसारो. ३ The
six pairs: कायपत्तदि चित्तपत्तदि...कायुत्तुक्ता चित्तुत्तुक्ता mentioned in § १.
४ M., PTS—द्वय०. ५-५ छी०, PTS—त्तस सद्धादीनि. ६ Cf. १.२५२.

छन्दो अधिमोक्षो मनसिकारो उद्धृष्टं ति इमे अपण्णकंगमंखाता चत्तारो ये-वा-
पनका होन्ति । तस्य छन्दोदयो हेतुः सुत्तनयेनेव वेदितव्या । केवलं हि ते कुसला,
इमे अकुसला । इतरं पन उद्धतस्य भावो 'उद्धृष्टं' । तं चेतसो अपूपसमनलक्षणं
वाताभिघातचलजलं विष, अनपदुत्तरसं वाताभिघातचलध्वजपताका विष, मन्त-
पञ्चुपट्टानं पासाणाभिघात-समुद्धत-मर्मं विष, चेतसो अपूपसमे अयोनिनी-मनसि-
कारपदट्टानं । चित्तविकल्पो ति ददृष्टं ।

(५४८) इति कस्ताटीनि^१ दुक्षित, ये-वा-पनकवत्तेन वृत्तानि चत्तारो ति
सञ्चानि [251] पि इमस्मिं धम्महेसवारे उत्तिस्स धम्मपदानि भवन्ति । चत्तारि
अपण्णकंगानि शयेत्वा पाण्डित्यं आगतानि दुक्षितमेव । अगहित्तगदणेन पनेत्थ
फस्सपञ्चकं, वित्तको विचरो पीति चित्तेकगता विरियिन्द्रियं जीवित्तिन्द्रियं मिच्छा-
दिट्ठि लोभो मोहो अहिरिकं अनोत्तपं ति सोळल धम्मा होन्ति । तेषु सोळलसु
सत्त धम्मा अविमत्तिका^२ होन्ति, नव स-विमत्तिका । कतमे सत्त ? फस्सो सञ्चा
चेतना विचरो पीति जीवित्तिन्द्रियं मोहो ति इमे सत्त अ-विमत्तिका । वेदना चित्तं
वित्तको चित्तेकगता विरियिन्द्रियं मिच्छादिट्ठि अहिरिकं^३ अनोत्तपं^४ लोभो ति इमे
नव स-विमत्तिका ।

(५४९) तेषु छ धम्मो द्वीसु ठानेसु विमत्ता, एको तीसु, एको चतुसु,
एको छसु । कथं ? चित्तं वित्तको मिच्छादिट्ठि अहिरिकं^५ अनोत्तपं^६ लोभो ति
इमे छ द्वीसु ठानेसु विमत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चकं पत्वा चित्तं होती ति
वुत्तं, इन्द्रियानि पत्वा मन्त्रिन्द्रियं ति । वित्तको ज्ञानज्ञानि पत्वा वित्तको होती
ति वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा मिच्छासंकायो ति । मिच्छादिट्ठि मग्गज्ञेसु पि कम्मपयेसु
पि मिच्छादिट्ठि येष । अहिरिकं बलानि पत्वा अहिरिकवलं होती ति वुत्तं, लोक-
नासकमूर्खं पत्वा अहिरिकं ति । अनोत्तपे पि एतेव नथो । लोभो मूलं पत्वा लोभो
होती ति वुत्तो । कम्मपथं पत्वा अभिज्झा ति । इमे छ द्वीसु ठानेसु विमत्ता ।
वेदना पन फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानंगानि पत्वा सुखं ति, इन्द्रि-
यानि पत्वा लोमनस्सिन्द्रियं ति । एवं एको धम्मो तीसु ठानेसु विमत्तो । विरियं
पन इन्द्रियानि पत्वा विरियिन्द्रियं होती ति वुत्तं, मग्गज्ञानि पत्वा मिच्छावायायो
ति, बलानि पत्वा विरियवलं ति, पिट्ठिदुक्कं पत्वा पग्गाहो ति । एवं अयं एको
धम्मो चतुसु ठानेसु विमत्तो । समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तसेकगता होती
ति वुत्तो, इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रियं, मग्गंगानि पत्वा मिच्छासमाधी ति,

१ See ३.२५४. २ Cf. ३.२५६. ३ Cf. ३.२५७. ४ M., PTS-
मन्त्रिन्द्रियं. ५ M., PTS- अनोत्तपं. ६ सी०, म०, - अहिरिकं. ७ सी०,
म०- अनोत्तपं. ८ M.- लोकनासकमूर्खं.

बलानि पक्का समाधिबलं ति, पिड्डिदुकं पक्का दुतिय-[252]-दुके एककवसेनेव समथो ति, तत्तिमे अविक्खेपो ति । एवमयं एको धम्मो छसु ठानेसु विभत्तो ।

(५५०) लब्धे पि पनेते धम्मा कस्सपेक्षकवसेन आनन्दवसेन इन्द्रियवसेन मग्गज्जवसेन बलवसेन मूलवसेन कम्मपणवसेन लोकनासकवसेन पिड्डिदुकवसेना ति नव रासयो होन्ति । तस्य यं वत्तब्बं तं पठमकुसलचित्तनिदेसे [§ ३२-५७] वुत्तमेवा ति ।

धम्मदेसवारकथा निह्तिता ।

[निदेसवारो]

(५५१) निदेसवारो विषेकगगनानिदेसे [§ ३७५] तान सण्ठिति अव-
ट्ठित्ती ति वुत्तं । इदं द्वयं दित्तिवचनमेव । यं पन कुसलनिदेसे 'आरम्भणं
ओग्गहेत्वा अनुपविशित्वा तिठ्ठती ति अवट्ठित्ती' ति वुत्तं, तं इध न लब्धति । अकु-
सलस्मिं हि दुब्बला विषेकगगता ति हेट्ठा दीपितमेव । उद्धवविचिकिच्छावसेन
पपत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविसाहारो [३-२८२] ति एवस्यो पि अत्थो इध
न लब्धति । सहजातधम्मे पन न विसंहरती ति अविसाहारो । न विनिसपती ति
अविक्खेपो । अकुसलचित्तेकगगतावसेन अविसाहट्ठमानस्स ययो अविसाहट्ठ-
मानसता । सहजातधम्मेसु न कम्पती ति समाधिबलं । अ-आथाव-समाधानतो
मिच्छासमाधी ति एवमिध अत्थो दद्वब्धो । विरिन्द्रियनिदेसे [§ ३७६] यो हेट्ठा
'निकमो चेत्तो कामानं पनुदनाया' ति आदिनयो वुत्तो, सो इध न लब्धति । सह-
जातधम्मेसु अकम्पनेद्वेनेव विरियबलं वेदितव्यं ।

(५५२) मिच्छादिट्ठिनिदेसे [§ ३८१] अ-आथाव-दत्तनद्वेन मिच्छादिट्ठि ।
दिट्ठिसु गतं इदं दस्सनं, दासद्वेदिट्ठिधन्तो गवसा ति दिट्ठिगतं । हेट्ठा विस्स
अत्थो वुत्तो येव । दिट्ठि येव दुरतिकमनेद्वेन दिट्ठिगहनं, तिणगहन-वनगहन-पव्वत-
गहनानि विष । दिट्ठि येव सासङ्कसर्पाटमपद्वेन दिट्ठिकन्तारो, चोरकन्तार-नाळ-
कन्तार-मरुकन्तार-मिलदककन्तार-[253]-दुष्मिस्सकन्तारा विष । सम्मादिट्ठिया
विनिविज्जनेद्वेन विरोमनेद्वेन च दिट्ठिविसुकायिकं । मिच्छादस्सनं हि उण्यजमानं
सम्मादस्सनं विनिविज्जति येव शिलोमेति च । कदाचि सस्सत्तस्स कदाचि उच्छेदस्स
गहनतो दिट्ठिया विरूपं कन्दितं ति दिट्ठिविष्फन्दितं । दिट्ठिगतिकी हि एकस्मि
पतिट्ठानुं न सक्कोति, कदाचि सस्सत्तं अनुपतति कदाचि उच्छेदं । दिट्ठि येव

१ Cf. ३.५६४ last four lines. २ Contrast this with शोक-
चालवसेन in ३.२६४; M., PTS= 'नायक'. ३ See ३.२८१. ४ डि०-
विनाहरती ति. ५ See ३.२८५ (line 5). ६ See ३.५४०. ७ M., PTS
omit. Cf. जा० १.१९ which omits this and inserts अननुस्स° after
the next.

यन्धनद्वेन संयोजनं ति । सुसुमायादयो विथ पुरिषं, आरम्भणं दब्धं गण्हाती ति गाहो । पतिद्वहनतो पतिद्वहो । अयं हि बलवन्पनक्तिभावेन पतिद्वहित्वा गण्हाति । निच्चादिवसेन अभिनिविस्ती ति अभिनिवेशो । धम्मशमापं अतिक्रमिवा निच्चादिवसेन परतो आमसती ति परामासो । अनत्थावहता कुण्ठितो मग्गो, कुण्ठितानं वा अपायानं मग्गो ति कुम्मग्गो । अ-याथावपथतो मिच्छापथो । यथा हि दिसामुब्धेन अयं असुकगामस्त नाम पथो ति गहितो पि तं गामं न सम्पापेति, एवं दिट्ठिगतिकेन सुगतपथो ति गहितो पि दिट्ठिसुगतिं न पापेती ति अ-याथावपथो, मिच्छापथो । मिच्छासमापतो मिच्छत्तं । तत्थेव परि-
भ्रमन्ततो तरन्ति एत्थ बाहो ति तित्थं । तित्थं च तं अनत्थानं च आयतनं ति तित्थायतनं । निरिथयाने वा सञ्जातिदेसद्वेन निवासनद्वेन च आयतनं ति पि तित्थायतनं । विपरियेसमूतो गाहो, विपरियेसतो वा गाहो ति विपरियेसगाहो; विपल्लवगाहो ति अत्थो ।

(५५३) अहिरिकानोत्तर्णनदेसेसु [§ ३८७-८८] शिरोत्तर्णनिदेसनियंति-
यथेन अत्थो वेदितव्वो । सहजातधम्मेषु पुन अकम्पनद्वेनेव अहिरिकचलं अनो-
त्तर्णवलं च वेदितव्वं । लोममोहनिदेसेसु [§ ३८९-९०] लुम्भती ति लोभो ।
लुम्भना ति लुम्भनाकाये । लोमसम्पयुत्तं चित्तं, पुगलो वा लुम्भितो; लुम्भितस्त
माथो लुम्भितत्तं । सारज्जती ति सारागो । सारज्जनाकाये सारज्जना ।
सारजितस्त भावो सारज्जितत्तं । अभिज्झायनद्वेन अभिज्झा । पुन 'लीम'-
वचने [254] कारणं वुत्तमेव । अकुसलं च तं मूलं, अकुसलानं मूलं ति अकु-
सलमूलं ।

(५५४) आणदस्सनपटिपक्खती अब्जाणं अदस्सनं । अभिमुलो दुत्ता
धम्मं न समेति, न सम्मा गच्छती ति अनभिसमयो । अनुरूपतो धम्मे
बुज्झती ति अनुबोधो । तप्पटिपक्खताय अननुबोधो । अनिच्चादीहि माहिं
योजेत्वा न बुज्झती ति असम्बोधो । असन्तं असमं च बुज्झती ति पि अय-
म्बोधो । चतुसत्त्वधम्मं न पटिविज्झती ति अप्पटिवेधो । रुपादिषु एकधम्मं पि
अनिच्चादिसामञ्जसतो न संगण्हाती ति असंगण्हा । तमेव धम्मं न परिपो-
गाहती ति अपरियोगाहना । न समं पेक्खती ति असमपेक्खना । धम्मनं
तमापं पति न पेक्खती ति अपक्खवेक्खना । कुसलाकुसलकम्मेसु विपरीतबुत्तिया
समापतो गण्णाभावेन वा एकं पि कम्मं एतस्स पच्चकलं नत्थि, सर्वं वा कस्सचि
कम्मस्स पच्चकलकरणं नाम न होती ति अपक्खकम्मं । यं एतस्मि अनु-
प्यज्जमाने चित्तसन्तानं मेक्खं भवेत्थ, सुचि, बोदानं, तं दुट्ठं मेक्खं इमिना ति

१ See विनु=१५.५.७. २ See ३.२३३-२३५. ३ See ३.२८१-
also ३.२७५, २९०. ४-४ All authorities but सि=अपेक्खती ति.

दुग्गेज्झं । बालानं भावो वि बाल्यं । मुखत्ती ति मोहो । बल्लवत्तो मोहो पमोहो । समन्ततो मुखत्ती ति समोहो । विजाय पटिपक्खमावतो न विजा ति अविज्जा । औप-योगाथो दुत्तो^१ येव । धम्मगतत्वेन अनुत्तेती ति अनुत्तयो । चित्तं परियुट्ठाति, अमिमवती ति परियुट्ठानं । हितगहणामावेन हितामिमुखं गन्तुं न सक्कोति, अज्झदत्थु लंगति येवा ति लंगी; खज्जती ति अथो । दुरुष्पाटन^२-ट्टेन वा लङ्गी । यथा हि महापलिपसंखाता लङ्गी दुरुष्पाता होति, एवमयं पि लंगी विद्या ति लंगी । तेसं उत्तानत्थमेव ।

(५५५) [255] संगहवार-सुज्जववारा वि हेट्ठो वुत्तनयेनेय अत्थतो वेदितव्वा ।

पठमंचित्तं निट्ठितं ।

(५५६) दुतियचित्ते [§ ३९१] ससंखारेणा ति पदं धिसेसं । तं पि हेट्ठो वुत्तन्थमेव । इदं एन चित्तं विजा पि लसु आरम्भणेसु सोमनस्सितस्स लोमं उप्पा-देत्वा 'सत्तो मत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति, तथा पि ससंखारिकत्ता सप्पयोगेन सउपायेन उप्पज्जनती—पदा कुलपुत्तो मिच्छादिट्ठिककुलस्स कुमारिकं पथेति । ते च 'अज्झदिट्ठिका तुम्हे' ति कुमारिकं न देन्ति । अभज्जे जातका 'पे तुम्हे करोथ तमेवायं करिस्सती' ति दापेति । सो वेहि सद्धिं तिथिये उपसंक्रमति । आदितो च वेमतिको होति । गच्छन्ते गच्छन्ते काले एतेसं किरिया मनापा ति लद्धिं रोचेति, दिट्ठिं गन्हाति—एवरूपे काले इदं लब्धती ति वेदितव्वं ।

(५५७) ये-वा-पनकेसु पसेत्थ थीनमिद्धं अधिकं । तत्थ थीनता 'थीनं' । मिद्धनता 'मिद्धं'; अनुस्साहन्ता सत्तिविपातो चा ति अथो । थीनं च मिद्धं च थीनमिद्धं । तत्थ थीनं अनुस्साहन्तकखणं, विरिपविनोदनरसं, संसीदनपन्नुपट्ठानं । मिद्धं^३ अकम्मज्जता-कखणं, ओनहनरसं, लीनतापन्नुपट्ठानं पवलायिकनिदापन्नु-पट्ठानं वा । उभयं पि अरति-तन्दि-विजम्भिकादीसु अयोनितो-मनसिक्कापदट्ठानं ति ।
दुतियचित्तं ।

(५५८) तवियं [§ ४००] लसु आरम्भणेसु सोमनस्सितस्स लोमं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स निराजर्न-मल्लयुद्ध-नटसमजादीनि

१ See २.४१-४६. २ सी०, M.- लम्पति. ३ See ३.३०१-३०८.
४ This commenced with ३.५४०. ५ See ३.३०९. ६ See ५.७९-९४ below; also see article by Prof. P. V. Bapat on 'Middha and Middhavādiṇs,' in 'A Volume of Eastern and Indian Studies' pp.4-18. ७ म०, सि०-अपरामसन्तस्स. ८ Cf. Sanskrit नीराजन. सी०- निरंजन^०, म० भारवणभिराजन^०, सि०, अ० यो०- राज^०

परसतो मनापियसह-[256]-सवनादीसु पसुवस्स वा उपपज्जति । इध मानेन सद्धिं पच्च अपण्णकज्झानि होन्ति । तथ मज्जती ति 'मानो' । सो उन्नतिल्ललणो, सम्प-
न्नाहरसो, केतुकम्पतापच्चुपट्टानो, विट्ठिपिप्पयुत्तलोमपट्टानो, उम्मादो विप
वट्टम्भो ति ।

ततियं ।

(५६९) चतुर्थं [§ ४०२] बुलापकारेसु येव ठानेसु यदा संति खेळं
क्षिपन्ति, पादपंशुं ओकिरन्ति, तदा तस्स तस्स परिहरणार्थं सटस्साहेन अन्तरन्तरा
ओल्लोकेन्तानं राजजादकेसु निक्खमन्तेसु उत्साराणाव वत्तमानाव तेन तेन छिदेन
ओल्लोकेन्तानं चा ति एवमादीसु ठानेसु उपपज्जति । इध मानयीनमिद्वेदि सद्धिं
सत्त ये वा पनञा हान्ति । उमपत्था पि मिच्छादिट्ठि परिहायति । तं उपेत्ता सेसानं
वयेन धम्मगणना वेदितव्वा ति ।

चतुर्थं^१ ।

(५६०) पञ्चमं [§ ४०३] छसु आरम्भणेषु वेदनावसेन भज्जचरस लोमं
उत्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामत्तत्तस्स उपपज्जति । लोमनस्सट्टानि
पनेत्थ उपेक्खावेदना होति, पीतिपदं परिहायति । सेसं तच्च पठमचित्तसदिसमेव ।

पञ्चमं ।

(५६१) छट्सत्तम^२ट्टमानि [§§ ४०६-४१२] वेदनं परिवसोत्वा पीतिपदं
च हपेत्वा दुतिय-ततिय-चतुर्थेसु बुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

इमेसु अट्टसु लोमसहगतचित्तेसु सहजाताधिपति आरम्भणाधिपती ति पि
अधिपतयो लब्धमिति ।

[छट्सत्तम अट्टमानि]

(५६२) नवमं [§ ४१३] छसु आरम्भणेषु दोमनस्सत्तस्स पट्ठिं उत्पादयतो
उपपज्जति । तस्स समयैवकथानवारे ताव दुट्ठ मनो, हीनवेदनचा वा कुण्डितं
मनो ति दुम्मनो; दुम्मनस्स भावो दोमनस्सं । तेन सहगतं ति दोमनस्स-
सहगतं । असंभियावनभावेन आरम्भणस्सिं पट्ठिज्जती ति पट्ठिं । तेन सम्पयुत्तं
ति पट्ठिघसम्पयुत्तं । [257] चम्मुदेसे^३ तीसु पि ठानेसु दोमनस्सवेदना व

१ See the explanations given in Vis.xiv.89-91. २ § ४१३,
first three lines. ३ § ४१३, 4th line onwards.

आगता । तस्य वेदनापदं वृत्तार्थमेव । तथा दुःखस्य दोषनरसपदानि । लक्षणादितौ पन अनिद्वारमगानुमपनलक्षणां दोषनरसं, यथा तथा वा अनिद्वारकारसंभोगरसं, चेतनिकावापपञ्चुपद्वानं, एकन्तेमेव इदमवस्थुपद्वानं । मूल-कम्मपथेषु यथा पुरिमचित्तसु लोभो होति, अभिज्झा होती ति आगतं, एवं दोषो होति, व्यापादो होती ति वृत्तं । तस्य दुस्सन्ति तेन, सयं वा दुस्सति, दुस्सनमत्तमेव वा तं ति दोस्सो । सो चण्डिकलक्षणां पहरासीविसो विय, विसण्णनरसो विसनिपातो विय, अत्तनो निरसवदहनरसो वा दावगि विय, दुस्सनपञ्चुपद्वानो लद्धोकासो विय सवत्तो, आघातवस्थुपद्वानो विससेसद्वृत्तिमुत्तं विय दट्ठम्भो । व्यापजति तेन चित्ते, वृत्तिमानं उपगच्छति, विनयति व्यापादयति वा विनयाचारूपसंपत्तिहितसुखादीनी ति व्यापादो । अन्वतो पनेस दोसो येष ।

(५६३) इष पदपटियाटिवा एकून्तित परानि होमि । अगहितगहणैन चुदस । तेसं वसेन सविमत्तिक्काविमलिकैरासिमेदो वेदितम्भो । ये-वा-पनेकेरुं छन्द-विमोक्ख-मनसिकार-उद्धच्चादीनि तिक्कतानि । इच्छा-मच्छरिय-कुक्कुरियेषु पन अज्जतरेन सद्धिं पञ्च पञ्च दुत्वा पि उप्पजन्ति । एवं इमे पि तथो पम्मा अनियत-ये-वा-पनका नाम । तेषु इस्सती ति 'इस्सा' । सा परसम्पत्तीं उप्पयनलक्षणां, तथेव अनमिरतिरत्ता, ततो विमुखमावपञ्चुपद्वानां, परसम्पत्तिपद्वानां । संयोजनं ति दट्ठम्भा । मच्छेरस्स भावो 'मच्छरिय' । तं लब्धानं वा लभितम्भानं वा अत्तनो संपत्तीं निगूहणलक्षणं, तासं येष परेहि ताधारणमाथ अक्खमनरसं, सं-[258]-को-चनपञ्चुपद्वानं कटुकञ्चुकतापञ्चुपद्वानं वा, अत्तसंपत्तिपद्वानं । चेतसो विरुपमावो ति दट्ठम्भं । कुञ्चितं कते कुकतं । तस्स भावो 'कुक्कुरच्च' । तं पच्छानुतापनलक्षणं, कताकतानुसोचनरसं, विपटिसारपञ्चुपद्वानं, कताकतपद्वानं । दासव्यं विय दट्ठम्भं । अयं ताव उहेसवारे विसेसी ।

(५६४) निहेसवारे वेदनानिहेसे [५४१५] असातं सातपेटिक्खवसेन वेदितम्भं । दोसनिहेसे [५४१८] दुस्सती ति दोस्सो । दुस्सना ति दुस्सनाकारो । दुस्सितत्तं ति दुस्सितभावो । वृत्तिमात्रविज्जनहेन व्यापज्जनं व्यापात्ति । व्यापज्जना ति व्यापज्जनाकारो । विरुद्धतां ति विरोधो । पुनपुनं पटिविरु-ज्जती ति पटिविरोधो । विरुद्धाकारपटिविरुद्धाकारवसेन वा इदं वृत्तं । चण्डिको वुचसी चण्डो, धडपुगलो, तस्स भावो चण्डिकं । न एतेन सुरोपितं वचनं होति, दुरुत्तं अपरिपुणमेव होती ति अ-सुरोपो^१ । कुडकाळे हि परिपुणवचनं नाम

१ See २.१६; ३.१८४-१८५. २ See २.१६; ३.१५९-१६४.

३ Cf. २.१५४, ५४८. ४ Cf. ३.१५१, ५४७. ५ See ३.२७२. ६ See ५.१२१ below.

नस्य । तच्चे पि कस्सवि होति तं अण्माणं । अपरे पन अस्सुजननद्वेन अस्सुरोपनतो अस्सुरोपो ति वदन्ति । तं अकारणं, सोमनस्सत्ता पि अस्सुजननतो । हेतुवुत्त-
अत्तमनतापटिपस्सतो न अत्तमनता ति अनत्तमनता । सा पन यस्मा चित्तसेव,
न सत्तस्स, तस्मा चित्तस्स ति वुत्तं । तेसमेव संगह-सुञ्जतपरिसु
[§§४१९ अ-४२०] च हेतुं वुत्तनपेनेव वेदितव्यं ति ।

नयमं ।

(५६५) दसमं [§४२१] तमंवारत्ता परेहि उस्साहितस्स वा, परेसं वा
अपराधं सारितस्स, सयमेव वा परेसं अपराधं अनुस्सहिवा अनुस्सहिवा कुञ्ज-
मानस्स उपपज्जति । इवा पि पदपटिपाटिया एकूनत्तिस्स, अगहितगहणेन चुदसेव
पदानि होन्ति । ये-वा-पनकेसु पन धीनमिद्धं पि लब्धति । तस्मा एव विना इस्सा-
मच्छरियं-कुनकुचेहि चत्तारि अपण्णकङ्गानि धीनमिद्धं ति इमे छ इस्सादीनं
उपपत्तिक्कल्ले तेसु अत्तपत्तेन साद्धं सत्त सत्त ये-वा-पनका एक्कवस्सणे उपपज्जन्ति ।
सेसं तच्च तत्त्वचारु नयमसदितमेव ।

इमेसु पन द्वीसु दोमनस्सचित्तेसु [259] सहजाताधिपति येव लब्धति,
नो आगम्मणाधिपति । न हि कुद्धो किञ्चि गदं करोती ति ।

दसमं ।

(५६६) एकादसमं [§४२२] छसु आरम्भेसु वेदनाज्जेन मव्वक्षस्स
कंत्तापपत्तिकाले उपपज्जति । तस्स समर्थवत्त्वानि विचिकिच्छासम्पयुत्तं ति पदं
अणुत्तं । तस्सोपयो—विचिकिच्छाय सम्पयुत्तं ति विचिकिच्छासम्पयुत्तं ।
धम्मुरेमे 'विचिकिच्छा होती' ति पदमेव विवेको । तत्थ विगता चिकिच्छा ति
विचिकिच्छा । समावं वा विचिन्तो एताय किञ्छति किलमती ति विचि-
किच्छा । सा संययलक्खणा, कम्पनरसा, अनिच्छयपच्चुपट्टाना अनेकंसगाह-पच्चु-
पट्टाना वा, अचोनिस्सो-मनसिकापदपट्टाना । पटिपत्तिअन्तरापकरा ति बहुत्वा । इयं
पदपटिपाटिया तेवीरति पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुदस । तेसं वसेन सवि-
नत्तिकापमत्तिक-राधिविनिर्णयो वेदितव्यो । मनसिकरो उद्धत्तं ति द्वे येव
ये-वा-पनका ।

(५६७) निरेसवारस्स चित्तेकम्मतानिरेसे [§४२४] यस्मा इदं दुब्बलं
चित्तं पवत्ताट्ठितिमत्तमेकैय होति, तस्मा 'सण्ठिती' ति आदीनि अवत्ता चित्तस्स
'ठिती' ति एकमेव पदं वुत्तं । तेनेव च कारणेन उदेसवारे पि 'समाधिन्द्रिय' वि

१ ३.२८०. २ ३.५५५. ३ §४२२, first three lines. ४ Cf.
३.२५७, ५४८, ५६३. ५ See foot-note 2 on § 424.

आदि न वृत्तं । विचिकिच्छानिर्देशे [§ ४२५] कंखनवसेन कंखा । कंखाय आयना ति कंखायना । पुरिमकंखा हि उत्तरकंखं आयति^१ (?) नाम । आकार-
वसेन वा एतं वृत्तं । कंखासमंगित्तं कंखाय आवितत्ता कंखावितं नाम । तस्म
मायो कंखायितत्तं । विमती ति न-मति । विचिकिच्छा वृत्तार्थो एव । कम्पन-
ट्टेन द्विधा एळयती ति ड्रेळडकं । पटिपत्तिनिवारणेन द्वेधा पयो पिया ति द्वेधा-
पयो । 'निष्णं नु खो इदं, अनिष्णं नु खो' ति आदिपवत्तिषा एकस्मि आकारे
सण्ठातुं असमत्थताय समन्ततो [260] सेती ति संसयो । एकसं गहेतुं असमत्थ-
ताय न एकसंगाहो ति अनेकंस-गाहो । निच्छेतुं असक्कोन्ती आरम्भणतो ओस-
कती ति आसप्पना । ओगाहितुं असक्कोन्ती परि समन्ततो सप्पती ति परि-
सप्पना । परियोगाहितुं असमत्थताय अपरियोगाहना । निच्छयवसेन आरम्भणे
पवत्तितुं असमत्थताय संभितत्तं; चित्तस्स धदमावो ति आयो । विचिकिच्छा हि
उप्पज्जिक्खा वित्तं धदं करोति । वरमा पन सा उप्पज्जमाना आरम्भणं गहेत्वा मने
विलिखती पिय, तस्मा मनोविलेखो ति वृत्तं । सेसं सम्भाष उत्तानत्थमेवा ति ।

एकादसमं ।

(५६८) द्वादसमे [§ ४२७] समयवक्त्याने उदब्बहेन सम्प्युत्तं ति उद्वच-
सम्प्युत्तं । इदं हि चित्तं छसु आरम्भणेषु वेदनावसेन मज्झत्तं हुत्वा उदत्तं होति ।
इष धम्मुरेसे 'विचिकिच्छा'-ठाने 'उदब्बहं' होती ति आगते । पदपटिपाटिया
अट्ठवीर्यतिपदानि होन्ति । अगहितगहणेन बुद्धस्य । तेषं वसेन सविमत्तिकविम-
त्तिक-रसिविधानं वेदितव्यं । अपिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे व ये-वा-पनका ।
निर्देशवात्सल्य उदब्बहनिर्देशे [§ ४२९] चित्तस्सा ति न तत्तस्स, न योत्तस्स ।
उदब्बहं ति उद्वताकारो । न-नूपसमो ति अ-नूपसमो । सेतो विनिष्खपती ति
चेतसो विक्खेपो । भन्तत्तं चित्तस्सा ति चित्तस्स मन्तामायो, भन्तयान-भन्त-
गोणादीनं पिय । इमिमा एकारम्भणस्मिं येव विष्फन्दने कथितं । उदब्बहं हि
एकारम्भणे विष्फन्दति, विचिकिच्छा नानारम्भणे । सेसं सम्भवारेसु हेट्ठा वृत्ताने-
नेव वेदितव्यं ।

[द्वादसमं]

(५६९) इदानीं इमस्मिं चित्तद्वये पकिण्णकविनिच्छयो होति । 'आरम्भणे

१ म०. ति० read so. Should this be आयवति ? M., PTS, सि०-
आगेति. २ See ३.५६६ above. ३ § ४२७ first two lines. ४ Cf.
३.२५७, ५४८, ५६३, ५६६.

पवट्टकचित्तानि नाम कती ?' ति वुत्तस्मि हि 'इमानेव द्वे'ति वत्तब्बं । तत्र चि-
चिकिन्धा-[261]-सहगते एकन्तेन पवट्टति, उदच्चसहगतं पन लद्धाधिभोक्खत्ता
लद्धपतिट्ठो न पवट्टति । यथा हि चट्ट-चतुरस्सेषु द्वीसु मणीसु पन्नासुत्ताने पवट्टेत्ता विस्स-
ट्ठेसु वट्टमणि एकन्तेनेव पवट्टति, चतुरस्सो पतिट्ठाव पतिट्ठाव पवट्टति, एवं-सम्पदमिदं
वेदितव्वं । सव्वेसु पि हीनादिभेदो [§ २६९] न उदट्ठो, सव्वेसं एकन्तहीनत्ता । सहजाता-
धिपति लम्मानो पि न उदट्ठो, हेट्ठा दस्सितनयेत्ता । आणाभापतो पनेत्थ वीमेसा-
धिपति नाम नत्थि । पच्छिमद्वये सेत्ती^१ पि नत्थि वेव । कस्मा? कंचि धम्म धुरं
कत्वा अनुपज्जेनतो, पट्टाने [Cf. तिकप० ८६] च पटित्तदत्तो^२ ।

(५७०) इमेहि पन द्वादसहि अकुसलचित्तेहि कम्मे आपूहिते, ठप्पेवा
उदच्चसहगतं, सेसानि एकादसेव पटिसन्धि आकट्टन्ति । विचिकिन्धासहगते अलद्धाधि-
भोक्खे दुब्बले पि पटिसन्धि आकट्टमाने उदच्चसहगतं लद्धाधिभोक्खं वल्लवं कस्मा
नाकट्टती ति ? दस्सनेन पहातव्वामावतो । यदि हि आकट्टेय्य 'दस्सनेन पहातव्वं'-
पदविभंगे आगच्छेय्य, तस्मा, ठप्पेत्ता सं, सेसानि एकादस आकट्टन्ति । तेषु हि
येन केनचि कम्मे आपूहिते ताव चैतनाय चतुसु अपायेसु पटिसन्धि होति । अकुसल-
विपाकेसु अहेतुकमनोपिज्झाणपातु उपेक्खासहगता पटिसन्धि मण्हाति । इतरस्सा
पि एत्थेव पटिसन्धिदानं मयेय्य । यस्मा पन तं नत्थि, तस्मा 'दस्सनेन पहातव्वं'-
पदविभंगे नागतं ति ।

अकुसला धम्मा^३ ति पदस वज्झना निट्ठिता ।

[अव्याकतधम्मकर्था]

[(i) विपाककर्था]

(५७१) इदानी अव्याकतपदं भाजेत्ता दस्सेतुं कतमे धम्मा अव्याकता
ति [§ ४३१] आदि आरब्धं । तत्र चतुर्विधं अव्याकतं— विपाकं विरियं रूपं
निम्बानं ति । तेषु विपाकान्वाकतं । विपाकान्वाकते पि कुसलविपाकं । तस्मिं पि
परित्तविपाकं । तस्मिं पि अहेतुकं । तस्मिं पि पञ्चविम्माणं । तस्मिं पि द्वारपटिपाटिषा

१ सि० throughout—पवट्टक^०,...पवट्टति in this para. २-२ सि०—
लद्धपतिट्ठो पतिट्ठाव पतिट्ठाव. ३ See ३.४६४, ५६१, ५६५ which mention
adhīpati not referred to in Dhs. §§ २६९, ४१२, ४२१, ४३०. Cf.
३.५७५, ५७९. ४ म०, सी०, सि०— विसेतो; but see मूलेटीका pp. 114-15.
५ See ३.५८४. ६ See मूलेटीका; M., PTS—पविट्ठितो. ७ §§ 1002-1006;
also §§ 1254-57. ८ म०, सी०— लहगताय. ९ This commenced with
३.५४०. १० This continues till the end of the रूपकण्ठ (४.११९).
११ Continues upto ३.६५८.

चक्षुर्वि-[262]-ज्ज्ञाणं । तस्मा पि, उपेक्षा द्वाराभ्रमणादिसाधारणपञ्चयं,
असाधारणकम्मपञ्चयकसेन उप्पत्ति दीप्पेण कामाचचरस्स कसलस्स कम्मस्स
कतत्ता ति भादि वुत्तं । तस्य कतत्ता ति कतकारणा । उपचितत्ता ति
आधितत्ता, वडितकारणा । चक्षुर्विज्ज्ञाणं ति कारणभूतस्स चक्षुस्स विज्ज्ञाणं,
चक्षुतो वा पवत्तं, चक्षुन्मि वा निरिसत्तं विज्ज्ञाणं ति चक्षुर्विज्ज्ञाणं ।

(५७२) परतो सोतविज्ज्ञाणादीसु पि एसेव नयो । तस्य चक्षुसन्निरसित-
रूपविज्ञाननलस्वणं चक्षुर्विज्ज्ञाणं, रूपमक्षारम्मणरसं, रूपभिमुखभावपञ्चुपट्टानं,
रूपारम्मणाय किरियमनोधातुया अपगमपदट्टानं । परतो आगतानि सोतादि-
सन्निरसित-सहादि-विज्ञाननलस्वणानि सोत-पाण-जिव्हा-कायविज्ज्ञाणानि सहादि-
मत्तारम्मणरसानि, सहादि-आभिमुखभाव-पञ्चुपट्टानानि, सहादि-आरम्मणानि किरिय-
मनोधातुनं अपगमपदट्टानानि ।

(५७३) इध पन पदपटिपट्टिया एस पदानि होन्ति । अगहितमहणेन सत् ।
तेसु पञ्च अविमत्तिकानि, द्वे सन्निमत्तिकानि । तेसु चित्तं कस्तपञ्चकमसेन येव इन्द्रिय-
पसेन च द्वीसु ठनेसु विमत्ति गच्छति, वेदना कस्तपञ्चक-ज्ञानंग-इन्द्रियपसेन
तोसु येव । रासयो पि इमे व तयो होन्ति । वे-वा-पन्नको एको मनसिकारो एव ।

(५७४) निदेसवारे चक्षुर्विज्ज्ञाणं पण्डरं ति [§४३६] कसुतो वुत्तं ।
कुसलं हि अत्तनो परिसुद्धताय पण्डरं नाम, अकुसलं भवेगनिस्सन्देहं, विपार्क-
कथुपण्डरताय पण्डरं नाम । चित्तेकगगानिदेहे [§४३८] चित्तस्स ठिती ति
एकमेव पदं वुत्तं । इदं पि हि दुल्ललं चित्तं पवत्तद्विर्तिमत्तमेवेथ लब्धति, 'सण्ठिति-
अवोद्विती' भावं पापुणितुं न सक्कोति ।

(५७५) संगहवारे [§४४१ अ] ज्ञानंग-मग्गंगानि न उद्धटानि । कस्मा ?
वितकपण्डिमकं हि ज्ञानं नाम, हेतुपण्डिमको मग्गो नाम । पकतिया अवितकचित्ते
ज्ञानंगं न लब्धति, अहेतुकचित्ते च मग्गङ्गं । तस्मा इध [263] उभयं पि न
उद्धटं । सत्तारस्यन्धो [§४४२] पनेथ चतुरंगिको येव मानितो । सुञ्जतवारो
पाकतिको येव । सोतावज्ज्ञाणादिनिदेसा पि इमिना व नयेन वेदितव्वा । केवलं हि
चक्षुर्विज्ज्ञाणादीसु 'उपेक्खा' मानिता, कायविज्ज्ञाणे 'मुखं' ति, अवमेथ विसेतो ।

(५७६) सो पि षट्ठनवसेन होती ति वेदितव्वो । चक्षुवद्वारादीसु हि षट्ठसु उपादा-
रूपमेव उपादारूपं पट्टेति, उपादारूपे येव उपादारूपं पट्टेन्ते पट्टिषट्ठानिधेयो बलवा
न होति । चतुस्रं अधिकरणानं उपरि चत्तारो कथासपिण्डुपिण्डे उपेक्षा पितुपिण्डेनेव

१ See chart accompanying our edition of Dhs. २ तोः,
M.- वरवारम्मणं. ३ M., PTS, सी.- ० निरेसेन; cf. this explanation
with that in ३.२७४. ४ See ३.५६०. ५ See ३.५५१; Dhs. §375.
६ Cf. ३.५७०, ५८१ below. ७ See note ३ on § 442.

पट्टकालो विष कुट्टमत्तमेव होति^१ । वेदना मज्जत्तद्वाने विट्ठलि । कायद्वारे षण् बहिद्धा महाभूतारम्भणं अञ्जलिकं कायप्पसादं पट्टेत्वा पसादपञ्चयेसु महाभूतेसु पट्टिहञ्जति । तथा अधिकरणमाथके कप्पासपिण्डुपिण्डं ठफेया कूटेन पहरन्तस्स कप्पासपिण्डुपिण्डं मिन्दित्वा कूटं अधिकरणं गण्हाति, निषंसो बलया होति, एवमेव पट्टिकट्टानिषंसो बलया होति । इदं आरम्भणे सुखसहगतं कायविज्जाणं उप्पज्जति, अनिट्ठे दुस्खसहगतं ।

(५८७) इमेसं पन पञ्चन्नं चित्तानं वत्थुद्वारारम्भणानि निवट्टानेव होन्ति, वत्थादिसकमने नामेतथ नत्थि । कुसलविषाकं चक्खुविज्जाणं हि चक्खुप्पसादं वत्थुं कत्वा इदं च इट्ठमञ्जसे च चतुसमुद्धानिकरूपारम्भणे दससत्किञ्चं साधयमानं चक्खुद्वारे उत्था विपच्चति । सौतविज्जाणादीनि सौतप्पसादादयो वत्थुं कत्वा इट्ठ-इट्ठमञ्जसेसु सदादीसु सवन-धायन-सायन-कुसनकिञ्चानि सावयमानानि सौत-द्वारादीसु उत्था विपच्चन्ति । सदा पनेत्थ द्वि-समुद्धानिको येय होति ।

(५८८) मनोधातुनिर्देसे [§४५५] समावमुञ्जतनिस्सत्तद्वेन म्मो येव धातु मनोधातु । सा चक्खुविज्जाणादीनं अनन्तरं रूपादिधिजाननलक्खणा, रूपादीनं सम्पटिच्छन्नरता, तथामावप्पुप्फुत्ताना, चक्खुविज्जाणादि-अपगम-[264]-पट्टद्वाना । इथ धम्मुरेसे द्वादसपदानि होन्ति । अगश्तिगहयेत्त नय । तेसु सत्त अविमत्ति-कानि द्वे सविमत्तिकाति । अविमोक्खो मनसिकारो ति द्वे ये-या-पनका ।

(५८९) चित्तकनिर्देसे [§४६१] अभिनिरोपनं पापेत्वा ठापती । यस्मा पनेत्तं चित्तं नेव-कुसलं नाकुसलं, तस्मा सम्मात्तंकप्पो ति वा मिच्छासंकप्पो ति वा न वुत्तं । संगहवारे [§४६७अ] लब्धमानं पि ज्ञानङ्गं पञ्चविज्जाणसोत्तं पापेत्वा गत्तं ति न उट्ठटं । मग्गङ्गं पर्मे न लब्धमत्तिं पया ति न उट्ठटं । नृज्जनवारो पाक-तिको येव ।

(५९०) इमस्स चित्तस्स वत्थु निवट्ठं हृदयवत्थुमेव होति । द्वारारम्भणानि अनिवट्टानि । तथ किञ्चा पि द्वारारम्भणानि संकमन्ति, ठानं पन एकं संपटि-च्छनकिञ्चमेव ऐत्तं होति । इदं हि पञ्चद्वारे पञ्चसु आरम्भणेषु संपटिच्छनं दुत्ता विपच्चति । कुसलविषाकेसु चक्खुविज्जाणादीसु निवट्ठेसु तं-समनन्तरा तानेव ठान-प्पत्तानि रूपारम्भणादीनि संपटिच्छति ।

(५९१) मनोविज्जाणधातुनिर्देसेसु [§§४६९-४९७] पठनमनोविज्जाण-धातुया 'पीति'-पदं [§४६९] अधिकं । वेदना पि 'सोमनस्स'-वेदना होति । अयं हि इट्ठारम्भणस्मिं येय पवत्तती ति । दुनियमनोविज्जाणधातु [§४८४] इट्ठमञ्जत्तारम्भणे । तस्मा तस्य 'उपेक्खा'-वेदना होति । पदानि मनोधातुनिर्देस-सदित्तानेव । उल्लसत्था

१ पि = adds after this न पहरन्तस्स. २ M., PTS, सी = बद्धाविट्ठ^०.

३ See गूल्टीकर p. 118; Cf. ३.५७५. ४-५ P. Maung Tin suggests पि न. See ३.५८१ below.

पि पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा गत्वा येव ज्ञानद्वानि न उड्डयानि । मग्गज्ञानि अ-
लामतो^१ येव । तेसं सम्भसं वुत्तयेनेव वेदितव्यं । लक्खणादिही पनेसा दुविधा पि
मनोविज्जाणघातु अहेतुकविपाका, छब्बारम्मणविजाननलक्खणा, सन्तीरणादिरसा,
तथामावपन्नुपट्टाना, इदयवत्थुपट्टाना ति वेदितव्या ।

(५८२) तथ पटमा [§ ४६९] द्वीसु ठानेसु विपचति । सा हि पञ्चद्वते
कुसलविपाक-चत्थुविज्जाणादि-अनन्तरं, विपाकमनोघातुया तं आरम्मणं संपटि-
च्छित्त्वा निरुद्धाय, तस्मिं वैवारम्मणे^२ सन्तीरणकिञ्च साधयमाना पञ्चसु द्वारेसु उत्त्वा
विपचति । लसु द्वारेसु पन बल-[265]-वारम्मणे तदारम्मणं^३ हुत्वा विपचति । कथं ?
यथा हि लण्डसोते, तिरियं नावाय गच्छन्तिपा, उदके^४ छिजित्वा धोकं ठानं नावं
अनुचन्धित्वा यथासोतमेव गच्छति^५, एवमेव छसु द्वारेसु चत्वारम्मणे पलोभयमाने
आपाथगते जवने जवति । तस्मिं जविते भवंगस्स वारो । इदं पन चित्तं भवंगस्स
वारं अदत्त्वा जवनेन गहितारम्मणं गहेत्वा एकं द्वे चित्तवारे पवात्तित्वा भवंगमेव
ओत्तरति । गच्छस्वप्ने नदिं तरन्ते पि एवमेव उपमा चित्तपरेत्वा । एवमेसा कं
जवने गहितारम्मणं तस्सेव गहितत्वा तदारम्मणं नाम हुत्वा विपचति ।

(५८३) दुतिया [§ ४८४] पन पञ्चसु ठानेसु विपचति । कथं ? मनुरत-
लोकं ताव जच्चन्ध-जच्चवधिर-जच्चजळ-जच्चुम्मत्तक-उमतोव्यञ्जनक-नपुंसकानं पटि-
सन्धिग्राहणकाले (i) पटिसन्धि हुत्वा विपचति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय यावतायुक्तं
(ii) भवंगं हुत्वा विपचति । इट्ठमज्जस्से पञ्चारम्मणवीधिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा,
बलवारम्मणे छसु द्वारेसु (iv) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (v) चुति हुत्वा ति
इमेसु पञ्चसु ठानेसु विपचती ति ।

मनोविज्जाणघातुद्वयं निद्वितं ।

[अट्ट महाविपाका]

(५८४) इदानी अट्ट महाविपाकचित्तानि दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा
अव्याकता [§ ४९८] ति आदि आरब्धं । तथ पालियं नयमत्तं दस्सेत्वा सव्य-
वारा संस्सिचा । तेसं अरथो हेट्ठा^६ वुत्तयेनेव वेदितव्यो । यो पनेत्थ विसेसो तं
दस्सेतुं अलोमो अव्याकतमूलं [§ ४९८] ति आदि वुत्तं । यं पि न वुत्तं तं एवं

१ See ३.५७९ above. २ सी०, म०-तदारम्मणे. ३ म०, ति०-
तदारम्मणा. ४-४ For a parallel of this simile see वि० १४.१२२
(fourth line). ५ ३.१२-३२४ excepting, of course, paragraphs
not applicable, as for example, those mentioned in the first
three foot-notes, or in foot-note no. ८, on the next page.

वेदितव्यं—यो हि कामानवरकुसलेषु कम्मद्वार-कम्मपर्य-पुञ्जकरियवधुभेदो वुत्तो सो इध नरिषि । कस्मा ? अविज्झत्तिजनकतो^१ अविपाक-धम्मतो^२ तथा-अप्यव-त्तितो^३ च । या पि ये-वा-[266]-पनकेषु करुणा-मुदिता वुत्ता, ता तत्तारम्मणत्ता विपाकेषु न सन्ति । एकन्तपरितारम्मणानि हि कामानवरविपाकानि । न केवलं च करुणा-मुदिता, विरतिवो^४ पेत्य न सन्ति । 'पञ्च सिक्खापदानि कुसलानेवा' ति हि वुत्तो^५ । असंस्मार-संस्मारविधानं पेत्य कुसलतो चैव पचयभेदतो च वेदितव्यं । असंस्मारिकस्स हि कुसलस्स असंस्मारिकमेव विपाकं, संस्मारिकस्स संस्मारिकं । बलवयच्चयेहि च उप्पन्नं असंस्मारिकं, इतरेहि इतरं । हीनादिभेदे पि इमानि हीन-मज्झिम-पणीतिहि छन्दादीहि अनिष्कादितत्ता हीन-मज्झिम-पणीतानि नाम न होन्ति । हीनस्स पन कुसलस्स विपाकं हीनं, मज्झिमस्स मज्झिमं, पणीतस्स पणीतं । अधिपतिनो^६ पेत्य न सन्ति । कस्मा ? छन्दादीनि भुरं कावा अनुपादेतव्यतो । सेसं सव्वं अट्ठेसु कुसलेसु वुत्तसदिसमेव ।

(५८५) इदानीं इमेसं अट्ठेसु महाविपाकचित्तानं विपचनट्ठानं वेदितव्यं । एतानि हि चतुसु ठानेसु विपचन्ति—पटिसन्धिषं, मङ्गे, वुत्तिषं, तदारम्मणे पि । कथं ? मनुस्सेसु ताव कामानवरदेवेषु च पुञ्जवन्तानं दुहेतुक-तिहेतुकानं पटिसन्धि-गणकाले (i) पटिसन्धिं हुत्वा विपचन्ति । पटिसन्धिया चीतिवत्ताय पक्खे सट्ठिं पि असोति पि वरसानि असंखेय्यं पि आयुकालं (ii) भवज्जं हुत्वा, बलवारम्मणे उमु द्वारेसु (iii) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (iv) वुत्तिं हुत्वा ति । एवं चतुसु ठानेसु विपचन्ति । तस्य सव्वे पि सम्बन्धुवोविसत्ता पच्छिमपटिसन्धिगणहणे पटमेन सोमनस्सहगत-तिहेतुक-असंस्मारिक-महाविपाकचित्तेन पटिसन्धिं गणहन्ति । ते^७ पन मेत्ता-पुञ्जमागचित्तस्स विपाकं होति । तेन दिस्साय पटिसन्धिया असंखेय्यं आयु । कालवसेन पन परिणमति^८ ।

(५८६) महासीवत्थेरो^९ पनाह—'सोमनस्सहगततो उपेक्खासहगतं बलव-तरं । तेन पटिसन्धिं गणहन्ति । तेन गहितपटिसन्धिका हि महक्खानया होन्ति । दिन्वेसु पि आरम्मणेषु उपिप्पलविनो^{१०} न होन्ति, तिपिटकचूळनागाधेरादिषो [267]

१ ३.५२-११४. २ ३.११५-१७२. ३ ३.३१४-३२४; also ३.७३-८५.
 ४ These three words give respectively the reasons of the absence of the three terms mentioned in the preceding sentence. ५ ३.२५२. ६ ३.२५२. ७ Cf. वि० २९१. ८ See ३.४६१.
 ९ See note ५ on the last page; ३.१-३२४ i. e. Cm. on §§ 1-159.
 १० i. e. चित्तं (म० वो०). ११ सि०, सी०—परिणामति. १२ See ३.४८१, ५.१४० and note on the former. १३ सि०—उपिप्पलविनो. १४ See note on this in ३.५०३.

विय'। अट्टकथायं पन— 'अयं थेरस्स मनोरथो,' 'नत्थि एतं'ति पटिसिखविया 'सन्वन्नुवोधिस्तानं हित्थचारी बल्लो' होति, तस्मा मेत्तापुब्बभाग-कामावचर-कुसलविपाक-योमनस्सहगत-विहेतुक-असंखारिकचित्तेन पटिसन्धि गण्हन्ती'ति वृत्ते ।

[विपाकुद्धारकथा]

(५८७) इदानीं विपाकुद्धारकथायं मातिका उपेतव्या— (i) तिपिटक-चूळनागधेरो^१ ताव आह— एकाय कुसलचेतनाय सोळस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति । एत्थेव द्वादसकम्मो पि अहेतुकट्ठकं पी ति । (ii) मोरवापावासी महादत्तथेरो^२ पनाह— एकाय कुसलचेतनाय द्वादस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति । एत्थेव दसकम्मो पि अहेतुकट्ठकं पी ति । (iii) तिपिटकमहाधम्मरविल्लतथेरो^३ आह— एकाय कुसलचेतनाय दस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति, एत्थेव अहेतुकट्ठकं ति^४ ।

(i)

(५८८) इमस्मिं ठाने साकेतपण्डं नाम गहिंहु । साकेते किर उपासका सालापे निधीदिया 'किं नु खो एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिसे एका पटिसन्धि होति उदाहु नाना ?' ति पण्डं समुट्ठपेत्वा निच्छेतुं असकोन्ता आमिधम्मिकत्थेरे उपसंक-मिपा पुच्छिमु । थेरा 'यथा एकस्मा अन्वर्वाजा एको व अंकुरो निस्समन्ति, एवं एका व पटिसन्धि होती'ति सज्जापेसुं । अथ एकदिवसं 'किं नु खो नानाचेतनाहि कम्मे आयूहिसे पटिसन्धियो नाना हीन्ति उदाहु एका ?' ति पण्डं समुट्ठपेत्वा निच्छेतुं असकोन्ता थेरे पुच्छिमु-। थेरा 'यथा बहुसु अन्वर्वाजेषु रोपितेषु बहु अंकुरा निस्समन्ति, एवं बहुका व पटिसन्धियो होन्ती'ति सज्जापेसुं ।

(५८९) अपरं पि इमस्मिं ठाने उत्सदकित्तर्नं नाम गहिंत्त । इमेसं हि सत्तानं लोभो पि उत्सन्नो होति, दोसो पि मोहो पि; अलोभो पि अदोसो पि अमोहो पि । तं पनेत्तं तसं उत्सन्नमायं को नियामेती ति ? पुब्बदेतु नियामेति । कम्मायूहन-क्खण्णे देव नानत्तं होति । कथं ? "यस्स हि कम्मायूहनक्खण्णे^५ लोभो बलवा होति अलोभो मन्दो, अदोसामोहा बलवन्तो दोसमोहा मन्दा, तस्स मन्दो अलोभो लोभं परिधादातुं न [268] सकोति, अदोसामोहा पन बलवन्तो दोसमोहो परिधादातुं सकोति । तस्मा सो तेन कम्मेन दिज्जपटिसन्धिपत्तेन निव्वत्तो लुट्ठो हेति, सुखसीलो अकोचनी, पज्जवा पन वाजिरूपमज्जाणो ति ।

१ Cf. J. i. 172. २ Continues upto ३.६५०. ३ ति=विपाकुद्धारिक°. ४ ३.५०३. ५ See ३.५०४ above; ६३५-४१ below. ६ See ३.६१३, ६३५, ६४२, ६४६; also VbhCm. 81. * For a topical analysis of these views in ३.५८८-६३४, ६३५-६४६, ६४२-४५, see Appendix A. c See विट्ठ= ३.८३. ५ See विट्ठ= ३.८३-८५, MCM.iii. 373-74.

(५९०) “यस्स पन कम्मायूहनक्खणे लोमदोसा बलवन्तो होन्ति अलोमादोसा मन्दा, अमोहो च बलवा मोहो मन्दो, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दुट्ठो च, पञ्जवा पन होति बजिरूपमज्झाणो वृत्तामयाधेरो विव । यस्स पन कम्मायूहनक्खणे लोमादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दन्धो च, सुखसीलको पन होति अकीधनो । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे तयो पि लोमदोसमोहा बलवन्तो होन्ति अलोमादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव दुट्ठो च मूळ्हो च ।

(५९१) “यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोमदोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अपकिलेसो होति, दिव्वारम्मणं^१ पि दिस्वा निचलो, दुट्ठो पन होति दन्धपञ्जो चा ति । यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोमादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति, सुखसीलको च, दन्धो पन होति । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे अलोमदोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति पञ्जवा च, दुट्ठो पन होति कोपनो । यस्स पन कम्मायूहनक्खणे तयो पि अलोमादयो बलवन्तो होन्ति लोमादयो मन्दा, सो ‘महासंस्सिक्खत्थेरो’^२ विव अलुद्धो अदुट्ठो पञ्जवा च होती” ति ।

(५९२) अपरं पि इमस्मिं ठाने हेतुकित्तनं नाम गहितं । तिहेतुककम्मं हि तिहेतुकं पि दुहेतुकं पि अहेतुकं पि विपाकं देति । दुहेतुककम्मं तिहेतुकं विपाकं न देति, इतरे^३ देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका पि होति, दुहेतुका पि; अहेतुका न होति । दुहेतुकेन दुहेतुका पि होति अहेतुका पि; तिहेतुका न होति । असंस्वारिकं कुलं^४ असंस्वारिकं पि ससंस्वारिकं पि विपाकं देति । [269] ससंस्वारिकं ससंस्वारिकं पि असंस्वारिकं पि विपाकं देति । आरम्भणेन वेदना परिवर्त्तेतन्वा । ज्वनेन तदारम्भणं निषामेतन्वं ।

(५९३) इदानीं तस्स तस्स थेरस्स वादे गोळस मग्गादयो^५ वेदितन्वा । पठनकामावचरकुललसदिशेन हि पठनमहाविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स सम्भवासतो निक्खमित्वा संवत्सरं परे पट्टपेतुं समयमायं उदगतस्स ज्वजुद्धारस्मिं ‘इट्ठारम्भणे’ आपाद्यगते किरियमनोधातुयां भवङ्गे अनावष्टिते येव अतिक्कमन-आरम्भणानं पमाणं नाथि । कस्मा एवं होति ? आरम्भणदुब्वलताय । अयं ताव एको मोषवारी । सचे पन भवङ्गं आवट्टेति, किरियमनोधातुया भवङ्गे आपादित्वे,

१ M. PTS, सि० omit सुख. २ सी०- जिम्मानारम्भणं. ३ Described as free from impurities. See MCm, ii, 373-74, Vis, iii, 85. ४ सी०, म० खरं. ५ M., PTS, सी०- omit. ६ This continues upto ३.६४५. ७ See Prof. D. Kosambi's अधि० pp. ६६-७१.

बोद्धपनं अपापेत्वा न, अन्तरा, चक्खुविज्झाणे वा संपटिच्छने वा सन्तीरणे वा ठत्वा निचत्तिस्ततीं वि नेतं ठानं विज्जति । बोद्धपने पन ठत्वा एकं वा द्वे वा चित्तानि पवत्तन्ति । ततो आसेवनं लभित्वा जवनद्वाने ठत्वा पुन मवंगं ओतरती ति इदं पि आरम्भणदुब्बलताय एव होति । अयं पन वारो 'दिट्ठं विष मे, सुतं विष मे' ति आदीनि वदनकाले लभ्यति । अयं पि दुतियो मोषवारो ।

(५९४) अपरस्स किरियमनोधातुया मवंगे आवट्ठिते वीथिचित्तानि उपज्जन्ति, जवनं जवति । जवनपरियोजाने पन तदारम्भणस्स वारो । तस्मिं अनुपपन्ने वेव मवङ्गं ओतरति । तत्रायं उपमा— यथा हि नदिवा आवरणं बन्धित्वा महामातिकाभिमुखे उदके कते उदकं गन्त्वा उमोसु तीरेसु केदारो पूरेत्वा अतिरेकं ककटकमग्गादीहि पलायित्वा पुन नदिमेष ओतरति, एवमेतं दट्ठञ्च । एत्थ हि नदियं उदकपवत्तनकालो विष [270] मवंगवीथिपवत्तनकालो । आवरण-बन्धकालो विष किरियमनोधातुया मवङ्गस्स आवट्ठनकालो । महामातिकाय उदकपवत्तनकालो विष वीथिचित्तपवत्ति । उमोसु तीरेसु केदारपूर्णं विष जवनं । ककटकमग्गादीहि पलायित्वा पुन उदकस्स ओतरणं विष जवनस्स जयित्वा तदारम्भणे अनुपपन्ने वेव पुन मवंगोतरणं । एवं मवंगोतरण-चित्तानं पि गणनपथो नत्थि । इदं पि आरम्भणदुब्बलताय एव होति । अयं ततियो मोषवारो ।

(५९५) सच्चं पन वलवारम्भणं आपाथगतं होति किरियमनोधातुया मवंगे आवट्ठिते चक्खुविज्झाणादीनि उपज्जन्ति । जवनद्वाने षडमकामावचरकुसलचित्तं जवनं हुत्वा छ सत्तं वारे जयित्वा तदारम्भणस्स वारं देति । तदारम्भणं पतिट्ठहमानं तं-सदिसमेव महाविपाकचित्तं पतिट्ठाति । इदं द्वे नामानि लभति— पटिसन्धिचित्तसदिसत्ता 'मूलमवंगं' ति च, यं जवनेन गहितं आरम्भणे तस्स गहितत्ता 'तदारम्भणं' ति च । इमस्मिं ठाने चक्खुविज्झाणं संपटिच्छनं सन्तीरणं तदारम्भणं ति चत्तारि विपाकचित्तानि गणनूपगानि होन्ति । यदा पन दुतिय-कुसलचित्तं जवनं होति, तं-सदिसं दुतियविपाकचित्तमेव तदारम्भणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि द्वे नामानि लभति । पटिसन्धिचित्तेन असदिसत्ता 'आगन्तुक-मवंगं' ति च पुरिमनयेनेव 'तदारम्भणं' ति च । इमिना सद्धिं पुरिमानि चत्तारि पञ्च होन्ति । यदा पन ततियकुसलचित्तं जवनं होति, तं-सदिसं ततियं विपाकचित्तं तदारम्भणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि पुत्तयेनेव 'आगन्तुकमवंगं' 'तदारम्भणं' ति च द्वे नामानि लभति । इमिना सद्धिं पुरिमानि पञ्च छ होन्ति । यदा पन चतुत्य-कुसलचित्तं जवनं होति, तं-सदिसं चतुर्थं विपाकचित्तं तदारम्भणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि पुत्तयेनेव 'आगन्तुकमवंगं' 'तदारम्भणं' ति च द्वे नामानि

१ Explained in ५० थो० ss अतिवदन्तारम्भण. २ Dhs. §§1-145.
३ Dhs. §146. ४ सी०, म०— ववत्तति. ५ Dhs. §§147-48. ६ Dhs. §149.

रूपति । इमिना सद्धिं पुरिमानि छ सत्त होन्ति ।

(५९६) यदा पन तस्मिं द्वारे 'इदुमज्जत्तारम्मणं' आपाथमागच्छति, तत्रा पि वुत्तनयेनेव तथो मोषवारा लभन्ति । यस्मा पन आरम्मणेन वेदना परिवत्तति तस्मा तत्थ उपेक्खासहगतं सन्तीरणं । चतुस्रं च उपेक्खासहगत-महाकुसलजवनानं-परियोत्तने चत्तारि उपेक्खासहगत-महाविपाकचित्तानेव तदारम्मणभावेन पतिट्ठहन्ति । तानि पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकमवंगं' 'तदारम्मणं' ति च द्वे नामानि लभन्ति । 'पिट्ठिमवंगानी' ति पि वुत्तन्ति एव । इति इमानि पञ्च पुरिमेहि सत्तहि सद्धिं द्वादस होन्ति ।

(५९७) एवं चक्खुद्वारे द्वादस, सोत्तद्वारादीसु द्वादस द्वादसा ति, समसद्धि होन्ति । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयुहिते समसद्धि विपाकचित्तानि उत्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे द्वादस, सोत्त-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारी ति सोलस होन्ति ।

(५९८) इमस्मिं ठानि अभ्योपमं नाम गहियु — एको किर पुरियो कलित्त्वम्वनसमूले सत्तीसं पाकपित्ता निपज्जे^१ निदायति । अथेकं अभ्यपक्कं वण्टतो मुञ्जित्वा तस्स कण्णसक्खलिं पुञ्छमानं^२ विष 'भ'ति^३ मूमियं पतति । सो तस्स सदेन पवुञ्जित्वा उम्मीलेत्वा ओलोकेसि । ततो हरयं पसारित्वा कलं गहेत्वा महित्वा उपसिधित्वा परिमुञ्जि । तथ, तस्स पुरिसस्स अभ्यक्कसमूले निदायनकालो विष मवज्जसमाङ्गिकालो । अभ्यपक्कस्स वण्टतो मुञ्जित्वा कण्णसक्खलिं पुञ्छित्वा पतनकालो विष आरम्मणस्स पसादघट्टनकालो^४ । पतनसदेन पवुदकालो विष किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । उम्मीलेत्वा ओलोकितकालो विष चक्खुविज्जाणस्स दस्सनकिञ्चसाधनकालो । हरयं पसारित्वा गहितकालो विष विपाकमनोधातुया आरम्मणस्स संपटिच्छनकालो । गहेत्वा महितकालो विष विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स सन्तीरणकालो । उपसिधितकालो विष किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स वक्कथापित-[272]-कालो । परिमुत्तकालो विष जवनस्स आरम्मणस्स अनुभवितकालो ।

(५९९) अयं उपमा किं दीपेति ? आरम्मणस्स पसादघट्टनमेव किञ्च । तेन पसादे घट्टिते किरियमनोधातुर्या भवंगावट्टनमेव, चक्खुविज्जाणस्स दस्सन-सत्तमेव, विपाकमनोधातुया आरम्मणसंपटिच्छनसत्तमेव, विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणसन्तीरणसत्तमेव, किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणवक्कथापनसत्तक-

१ See Compendium of Philosophy by Z. Aung. Introd. p.30. २ M, PTS, म०— दुजमानं, सि०— दुजमानं. ३ सि०— omits. ४ M, PTS, सी०— भवंगस्स सत्तमेव. ५ See २. ६१५ below; also of. Vim. 100-101. ६ See Kosambi's अमि० p. ६६. विमु० १४.११५-११६.

येव किंच । एकन्तेन आरम्भणस्स जवनमेव अनुभवती ति दीपेति ।

(६००) एतच्च च 'त्वं भवंगं नाम होहि, त्वं आचजनं नाम, त्वं दत्तनं नाम, त्वं संपदिच्छनं नाम, त्वं सन्तीरणं नाम, त्वं धोद्वपनं नाम, त्वं जवनं नाम, त्वं तदारम्भणं नाम होही'ति कीचि कत्ता वा करेता वा नत्थि ।

(६०१) इमस्मिं पन ठानि पञ्चविधं नियामं नाम गण्डिमु—व्रीजनियामं उतुनियामं कम्मनियामं धम्मोनियामं चित्तनियामं ति । तत्थ कुलत्वगच्छत्त उत्तरग्ग-मायां, दक्खिणधाल्लिया दक्खिणतो रुक्खपरिहरणं, तुरियावट्टपुष्पान तुरियाभि-मुत्तमावी, मातुवल्लताय रुक्खामिमुत्तगमनं, नाळिकेरत्त मत्थकण्डित्तमावी ति तेसं तेसं व्रीजान तं-तं-सदिसफलदानं (i) व्रीजनियामो नाम । तस्मिं तस्मिं समये तेसं तेसं रुक्खानं एकप्पहरेण पुष्पफलपल्लवमहणं (ii) उतुनियामो नाम । तिहेतुक-कम्मं तिहेतुक-दुहेतुकाहेतुकं विपाकं देति । दुहेतुककम्मं दुहेतुकाहेतुकं विपाकं देति, तिहेतुकं न देती ति, एवं तस्स तस्स कम्मस्स तं-तं-सदिसाविपाकदानमेव (iii) कम्मनियामो नाम ।

(६०२) अपरो पि कम्मवर्त्तित्तक-विपाकपणेनेव कम्मनियामो होति । तस्स दीपगत्य इदं कप्पु^१ कथेत्ति—सम्मासंभुदस्स सावत्थिया द्वारगामो शापि । ततो पवज्जलितं तिणकरळं^२ उट्ठित्वा आकसेन गच्छतो काकस्स गीवाप पटिमुञ्चि । सो विरवन्तो भूमियं पतित्वा कालमकासि । स [273]-दासमुदे पि एका नावा निच्छला अट्ठासि । हेट्ठा केनचि निरुद्धभावे अपरस्सत्ता काळकणिसत्ताकं चारेसुं । सा नाधिकस्तेव उपासिकाय हत्थे पतिता । ततो एकस्सिस्स कारणा सव्ये मा नस्सन्तु, उदके तं खिपामा ति आहंसु । नाधिको 'न सन्निस्सामि एतं उदके द्रवमानं परिसत्तुं'ति बालिकापटं गीवापं बन्धयित्वा खिपपेसि । त खणं येव नावा खित्तसरो विष निक्खन्ता । एको भिक्खु लेणे वसति । महत्त पञ्चतकूटं पतित्वा दूरं पिदहि । तं सत्तमे दिवसे सवमेव अपगतं ।

(६०३) सम्मासंभुदस्स जेतवने निसीदित्वा धम्मं कथेत्तस्स इमानि तीणि वत्थूनि एकप्पहरेनेव आरोचेसुं । सत्था 'न एतं अप्पेहि कतं, तेहि कतकम्म-मेव तं' ति अवीत आहत्तिवा दस्सेत्तो आह—काको पुरिमत्तभावे मनुस्सो हुत्वा एकं दुट्ठगोणं दमेतुं असक्कोन्तो गीवापं पलालवेणि बन्धित्वा अग्निं अदासि । गोणो वेनेव मतो । इदानी तं कम्म एतस्स आकसेन गच्छतो पि न भञ्जितुं अदासि । सा पि इत्थी पुरिमत्तभावे एका इत्थी एव । एको कुक्कुरो ताय परिचितो हुत्वा अरञ्जं गच्छन्तिया सद्धिं गच्छति, सद्धिमेवागच्छति । मनुस्सा 'निक्खन्तो इदानी अम्हाकं सुनखलुदको' ति उप्पण्डेन्ति । सा तेन अट्ठियमाना कुक्कुरं निवारेतुं असक्कोन्ती बालिकापटं गीवापं बन्धित्वा उदके खिपि । तं कम्मं तस्सा समुदमज्जे

१ Cf. Vin. 4.48. २ M चाल्लसु, PTS-वारं, सि०-वचनं.

मुञ्चितुं नादासि । सो पि भिक्षु पुरिमत्तभावे गोपाळको हुत्वा विसं पविट्ठाय गोधाय सालामंपमुट्ठिया द्वारं यकेसि । ततो सत्तमे दिवसे सपमेव आगत्वा विहरि । गोधा कम्ममाना निक्खमि । करुणाय तं न मारेसि । ते कम्मं तरस पव्वतत्तरं पविस्सित्वा निक्षिप्रस्स मुञ्चितुं नादासि । इति इमानि तीणि वत्थूनि समोधमेत्वा इमं गाथमाह—

न अन्तलिक्खे न समुहमव्वे [274] । न पव्वतानं विहरं पवित्स ।

न विज्जेते सो जगतिपदेसो । वत्थुट्ठितो मुचेय्य पापकम्मा [४० १२७] ति ॥
अयं कम्मनिघामो येव नाम । अज्झानि पि एवकपानि वत्थूनि कथेतव्वानि ।

(६०४) बोधिसत्तानं पन पटिसन्धिगहणे, मातुकुञ्चितो निक्खमने, अमि-
सम्बोधिवं तपामत्तस धम्मचक्रवत्तने, आयुसेवस्स बोत्तज्जे, परिनिव्वाने च
दत्तस्सत्तकालकम्पनं (1७) धम्मनिघामो नाम । आरम्भणेन पन पमादे पट्ठिने
‘त्वं आवज्जनं होहि... प०... त्वं ज्वने नाम होहि’ ति कोचि कथा वा करेता
वा नतिथ, अत्ततो पन धम्मताय एव आरम्भणेन पन पमादत्त पट्ठितकालतो पट्ठाव
किरियमनोधातुवत्तं मवंगं आवहेति, चक्खुविज्झाणं दस्सनकिञ्चं साधेति,
विपाकमनोधातु संपटिच्छन्नकिञ्चं साधेति, विपाकमनोविज्झाणधातु सन्तीरणकिञ्चं
साधेति, किरियमनोविज्झाणधातु बोद्धपनकिञ्चं साधेति, ज्वनं आरम्भणरतं अनु-
भवती ति अयं (४) विज्ञानिघामो नाम । अयं इध अभियेत्तो ।

(६०५) मसंखारिकं तिहेतुककुसलेनां पि उपैकस्वत्तहगत-असंखारिके-संखारि-
ककुसलचित्तेहि पि कस्मे आयुहिने तं सदिसविपाकविसेहि दिव्यापै पटिसन्धिया एमेव
नयो । उपैकस्वत्तहगतत्वे पन पट्ठमं ‘इद्धमल्लत्तारम्भणवसेन’ पव्वसि दस्सेत्वा पच्छा
‘इद्धारम्भणवसेन’ दग्गेत्तव्वा । एवं पि एकैकस्मिं द्वारे द्वादस द्वादसं हुत्वा सैमसट्ठि
होन्ति । अगहितगहणेन मोळ्ळस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति ।

(६०६) इमस्मिं ठाने पज्ज-उच्छुन्नालि-वन्तोपमं नाम मग्गिहसु । उच्छु-
न्नीलनगमपे किं एकस्मिं नामा एकादस वन्तवाहो निक्खमित्वा एकं उच्छुन्नादे
दिरवा तरस परिपक्कमाव जत्वा उच्छुन्नामिकं उपसंक्रमित्वा ‘यगत-[275] वाहा
मयं’ ति आगेषेसु । सो ‘अहं तुम्हे वेव परिवेसामी’ ति उच्छुन्नालं ते गहेत्वा
अगमासि । ते तथ नाळियन्तं सज्जेत्वा ‘मवं एकादस जना, अपरं पि एकं लुङ्कुं
वट्ठति, वेतनेन गग्गथा’ ति आहसु । उच्छुन्नामिको ‘अहमेव सहायो मविस्सामी’
ति उच्छुन्नं सालं पुरापेत्वा तेसं सहायो अहोसि । ते अत्ततो अत्ततो किञ्चानि कत्वा,
काणितपाकेर्न उच्छुन्ने पक्के, गुल्लवन्धकेन बद्धे, उच्छुन्नामिकेन तुल्यित्वा भागेषु

१ Described in Dhs. §§146, 150-55, 156. २ न०- आदिवाय.

३ See २, ५९६-९७ above. ४ M. पज्जनादि, डि०- omits पव्वत्तु-

५ सी०, म०- वन्तवाहका. ६ M.- वाचकेन.

दिशेयु, अलनो अत्तनो मागं आदाय सालं^१ सालासामिकस्स पटिच्छायेत्वा, एते-
नेव उपायेन अपरासु पि चतुसु सालासु कम्मं कत्वा पक्कमिषु ।

(६०७) तथा पञ्च वन्तसाला विष पञ्च पसादा दट्ठ्वा । पञ्च उन्नुवावा
विष पञ्च आरम्भणानि । एकादस विचरणयन्तथाहा विष एकादस विपाकापत्तानि ।
पञ्च उन्नुसालासामिको विष पञ्च विज्झाणानि । पठमसालायं सामिकेन सद्धिं द्वाद-
सत्त्रं^२ जनानं एकतो हुत्वा कतकम्मानं मागगहणकालो विष एकादसत्त्रं विपाक-
चित्तानं चक्खुविज्झाणेन सद्धिं एकतो हुत्वा चक्खुद्वारे रूपारम्भणे एकसककिञ्च-
करणकालो । सालासामिकस्स सालाय संपटिच्छन्नकालो विष चक्खुविज्झाणस्स
द्वारसंकन्ति-अकरणं । दुतिय-ततिय-चतुस्य-पञ्चमसालायद्वादसत्त्रं^३ एकतो हुत्वा कत-
कम्मानं मागगहणकालो विष एकादसत्त्रं विपाकचित्तानं कायविज्झाणेन सद्धिं
एकतो हुत्वा कायद्वारे कोट्टव्वारम्भणे एकसककिञ्चकरणकालो । सालासामिकस्स
सालाय संपटिच्छन्नकालो विष कायविज्झाणस्स द्वारसंकन्ति-अकरणं वेदितव्वं ।

एतावता तिहेतुककम्मेन पटिसन्धिं तिहेतुका होती ति वारी कथितो । या
पन तेन दुहेतुकपटिसन्धिं होति, सा पटिच्छसा व हुत्ता गवा ।

(६०८) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिं होती ति वारी कथेतव्वो ।
दुहेतुकेन हि सोमस्ससहगतासंस्सारिकचित्तेन^४ कम्मे आवुद्धिते तं-सदिसिनेव दुहेतुक-
विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स पुत्तयेनेव [276] चक्खुद्वारे 'इद्वारम्भणे'
आपायमागते तयो^५ मोक्खारा । दुहेतुक-सोमस्ससहगतासंस्सारिक-जवनावसाने तं-
सदिसमेव 'मूलमवेग'-संखातं तदारम्भणं । स-संस्सारिकजवनावसाने तं-सदिसमेव
'आगन्तुर्कमवेग'-संखातं तदारम्भणं । 'इदुमव्वत्तारम्भणे' द्विजं उपेक्खासहगतजव-
नानं अवसाने तादिसानेव द्वे तदारम्भणानि उत्पज्जन्ति ।

(६०९) इध एकेकरिमं द्वारे अट्ठ अट्ठ कत्वा समवत्तालीसचित्तानि^६ ।
अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे अट्ठ, सोत-धान-जिह्वा-कायविज्झाणानि चत्तारी
ति द्वादस होन्ति । एवं एकाय जेतनाय कम्मे आवुद्धिते द्वादसं विपाकचित्तानि
उत्पज्जन्ति । अन्वोपिमं च नियमिकथा पाकविका एव । दुहेतुक-सेसचित्तत्तयैसदिस-
विपाकेन गहितपटिसन्धिके पि एसेव नवो । यन्तवाहोपमार्थं पनेथ सत्त यन्तवाहा ।

१ सी०, ४०- उच्छु^०. २ सी०, ४०- पटिच्छादेवा, ३ सि०- एकादसत्त्रं,
४ सि०-सामिकेन सद्धिं एकादसत्त्रं. ५ See ३.५९२ above. ६ Dhs. §§ 147-
48. ७ See ३.५९३-५९४. ८ See ३.५९५ above. ९ Cf. with
द्वारस, समसट्ठि and सोल्लय in ३.५९७, ६०५. १० Cf. ३.५८० (first
view). ११ See ३.५९८ above. १२ See ३.६०१-६०४. १३ सि०-
नित्तद्वय^०. PTS, M.-चित्तसदिसं See Dhs. §§ 149, 157-58, 159.
१४ See ३.६०६-०७.

देहि सत्तयन्ते^१ नाम सञ्जिते सालासामिकं अद्भुतं काया वृत्तनयानुसारैरेव योजना वेदितव्या ।

एतावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति पारो कथितो ।

(६१०) इदानीं अहेतुकपटिसन्धिकथा होति— चतुर्थं^२ हि दुहेतुक-कुसल-विज्ञानं अञ्जतरं कम्मे आयुहिते कुसलविपाक-उपेक्खासहगत-अहेतुकमनोविज्ञाण-धातुवित्तेनै गहितपटिसन्धिकस्स पटिसन्धि कम्मसदिसा ति न वत्तव्या । कम्म हि दुहेतुकं पटिसन्धि अहेतुका । तस्स बुद्धिपत्तस्स चक्खुद्वारे 'इदमञ्जत्तारम्मणे' आपाथमागते पुरिमनयेनेव तयो मोषवारा वेदितव्या । चतुर्थं पन दुहेतुक-कुसल-विज्ञानं अञ्जतरजवनस्स परियोसाने अहेतुकचित्तं तदारम्मणभावेन पतिट्ठाति । तं 'मूल्लंभयंगं' 'तदारम्मणं' ति द्वे नामानि लभति । एवमेत्थं चक्खुविज्ञाणं संपटि-च्छन्ने उपेक्खासहगतं । सन्तीरणं तदारम्मणं पि उपेक्खासहगतमेवा^३ ति तेषु एकं गहेत्वा गणनूपागानि तीणेषु होन्ति । 'इद्वारम्मणे' पन सन्तीरणं पि तदारम्मणं पि सोमनस्ससहगतमेव^४ । तेषु एकं गहेत्वा पुरिमानि तीणि चत्तारि होन्ति । एवं पञ्चसु द्वारेषु चत्तारि चत्तारि^५ काया एकाय वेतनाय कम्मे आयुहिते वीसति विपाक-चित्तानि [277] उप्पज्जन्ती ति वेदितव्यानि । अगहितगहपेन पन चक्खुद्वारे चत्तारि सौत-धान-जिह्वा-कायविज्ञाणानि चत्तारी ति अद्भु होन्ति । इदं 'अहेतुकैट्ठकं' नाम । इदं मनुस्सलोकैरेव गहितं । चतुसु पन अपावेषु पक्के लभति ।

(६११) यदा हि महामोग्गलान्तथेये निरये पदुमं मापेत्वा पदुमकणिकाय निशिक्षो नेरियिकनं^६ धम्मकथं कथेसि, तदा तेसं येरं परसन्तानं कुसलविपाकं चक्खुविज्ञाणं उप्पज्जति । सहं सुणन्तानं सौतविज्ञाणं, चन्दनवने दिवाविहारं निसीदित्वा गतरस् चीवरगन्धधापनकाले घणविज्ञाणं, निरयणिं निम्बापेतुं देवं वस्सापेत्वा पानीयदानकाले जिह्वाविज्ञाणं, मन्दमन्दवातसमुद्गापनकाले काय-विज्ञाणं ति एवं चक्खुविज्ञाणादीनि पञ्च, एकं संपटिच्छन्ने, द्वे सन्तीरणानी ति अहेतुकैट्ठकं लभति । नाग-सुपण्ण-वेमानिक-वेतानं पि अकुसलेन पटिसन्धि होति । पक्के कुत्तलं विपच्छति । तथा चक्रवर्त्तिनो मंगलहरिषअस्सादीनि ।

अयं ताव 'इद्व-इदमञ्जत्तारम्मणेषु' कुसलजवनवत्तेन कथामगो ।

१ M., PTS, इत्यवन्ते. सि०— तत्र वन्ते. २ See Chart 'चित्तुपादकण At A Glance' accompanying Dhs. The Cittas mentioned in §§147-149, 157-59. ३ ibid §§ 484-497. ४ See १.५९३-९४. ५ See ३.१९५. ६ Cf. Kosambi's अभि० pp. ७६-७७. ६ Cf. the corresponding numbers in १.५९७, ६०५. ७ See ३.५८७. ८ सी०— मनुस्सलोकं न but म० बो० (p.149) 'मनुस्सलोकवत्तेन मनुस्सलोकं सम्भाव्युत्तं. ९ Cf. विट्ठ० १७.१.७८. १० सि०— 'वान'०. ११ M., सि०— omit.

(६१२) 'इष्टारम्भे' पन चतुसु सोमनस्ससहगत-अकुसलविधेसु जवितेसु कुसलविपाकं सोमनस्ससहगताहेतुकचित्तं तदारम्भणं होति । 'इष्टमञ्जसारम्भे' चतुसु उपेक्खासहगत-लोभसंपवुत्तेसु जवितेसु कुसलविपाकं उपेक्खासहगताहेतुक-चित्तं तदारम्भणं होति । ये पन 'जवनेन तदारम्भणं नियामेतव्वं'ति धृतं तं कुसलं सन्धाय धृतं ति वेदितव्वं । दोमनस्ससहगतजवनानन्तरं तदारम्भणं उपपज्जमानं किं उपपज्जती ति ? अकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुचित्तं उपपज्जति । इदं पन जवने कुसलधातु वा अकुसलधातु वा को नियामेती ति ? आवज्जने च वोट्टपने च । आवज्जनेन हि योनिषो आवडिते^१ वोट्टपनेन अपोनिषो ववत्थापिते जवनं अकुसलं भविस्सती ति अट्टानमेतं । आव-[278]-ज्जनेन अपोनिषो आवडिते वोट्टपनेन योनिषो ववत्थापिते जवनं कुसलं भविस्सती ति अट्टानमेतं । उभयेन पन योनिषो आवडिते ववत्थापिते जवनं कुसलं होति, अपोनिषो अकुसलं ति वेदितव्वं ।

(६१३) 'इष्टारम्भे' पन कंयतो उदत्तस्स च तदारम्भणं किं होती ति ? इष्टारम्भणस्मिं कंया हेतु वा मा वा, उदत्तो वा हेतु मा वा, कुसलविपाकाहेतुक-सोमनस्सर्वित्तमेव तदारम्भणं होति, 'इष्टमञ्जसारम्भे' कुसलविपाकाहेतुक-उपेक्खा-सहगतं^२ति, अयं पनेत्य सत्तेपतो अत्यदीपनो महापम्भरस्सितत्थेवादी^३ नाम । सोमनस्ससहगतस्मिं हि जवने जविते पञ्च तदारम्भणानि गवेसितव्वानि । उपेक्खा-सहगतस्मिं जवने जविते षड् गवेसितव्वानि । अयं^४स्स यदा सोमनस्ससहगतपटि-सन्धिकस्स पवत्ते ज्ञानं निव्वत्तेत्ता पमोदेन परिहीनज्ज्ञानस्स 'पणोतधम्मो भे नद्धो'ति पञ्चवेक्खतो विण्णटिस्सखिणेन दोमनस्सं उपपज्जति, तदा किं उपपज्जति ? 'सोमनस्सा-नन्तरं हि दोमनस्सं दोमनस्सातन्तरं च सोमनस्सं' पट्टणे पटिसिद्धं^५ । सहगताश्रमं आरब्धं जविते जवने तदारम्भणं वि तथेव पटिसिद्धं^६ ति ?

(६१४) कुसलविपाका वा अकुसलविपाका वा उपेक्खासहगताहेतुकमनो-विज्जाणधातु उपपज्जति, किमस्सा आवज्जनें ति ? 'मवेगावज्जनानं विव नत्थस्सा आवज्जनकिच्च' ति । 'एतानि ताव अत्तनो निज्जती च विण्णता च समुदा-चारता च उपपज्जन्ती, अयं कथं उपपज्जती'ति ? 'यथा निरोधस्स अनन्तरपच्चयं नेवत्तज्जानातज्जायतनं, निरोधा वुद्धहन्तरेत्तं कल्लमापातचित्तं, अरियमग्गचित्तं,

१ See Chart §§469-483, २ ibid. §§484-497. ३ See ३.५९२ last sentence. ४ Chart §§564-565. ५-६ सि०-कुसलधातु... अकुसल-धातु. ७ M., PTS-आवडिते. ८-९ See foot-notes १, २ on ३.६१२. १० Unlike सी०, म० PTS, सि० puts a stop after this. ११ See note on this in ३.५८७. १२ मूलटीका (p.123)—अवज्जमेव पटिसेवो ति कत्वा उप० । * Of. Prof. D. Kosambi's ममि० p. ७३. १३ See Miln. 57 (Transl. 1.89). १४ सि०-उपपज्जति. १५ See विमु० १७.७५.

मग्नानन्तरानि फलचित्तानि, एवं असन्ते पि आवज्जने, निवविण्णसमुदाचारभावेन उप्पज्जन्ति । विना हि आवज्जनेन चित्तं उप्पज्जति, आरम्भणेन पन विना उप्पज्जतीति । 'अथ किमस्तारम्मणं'ति ? 'रूपादीषु परित्तपम्मेसु अज्जतरं । एतेसु हि सदेव तस्मिं समये आप्पायगतं होति, तं आरम्भ एतं चित्तं उप्पज्जतीति वेदितव्यं ।

[पक्किण्णक-नयो]

(६१५) इदानीं सव्वे-[279]-सं पि एतेसं चित्तानं पाकटमाकरं अपे पक्किण्णकनयो वुत्तो ।

मुत्तं दोवारिको च गामिहो^१ अम्भो कोलियकेन^२ च ।

जच्चम्भो पीडसप्पी च विसयमाहो च उपनिस्सयमापसी ति ॥

(६१६) तथ 'मुत्तं' ति, एको पन्थ-मकटको पञ्चसु दिशसु मुत्तं पसारित्वा जालं कथा मग्गे निपज्जति । पठनदिशाय पसारितमुत्ते पाणकेन वा पतंगेन वा मविसकाय वा पट्टे निपल्लट्टानतो चलिवा निस्सलभित्वा सुत्तानुसारेण गन्त्वा तस्स मूसे पिवित्वा पुनागन्त्वा तथेव निपज्जति । दुतियदिशादीसु पट्टकाले पि एवमेव करोति ।

(६१७) तथ पञ्चसु दिशसु पसारितमुत्तं विष पञ्च पसादा । मग्गे निपज्ज-मकटको विष चित्तं । पाणकादीहि मुत्तपट्टनकाले विष आरम्भणेन पसादस्स घटितकाले । मग्गे निपज्जमकटस्स चलने विष पसादघट्टनकं आरम्भणं गहेत्वा किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकाले । सुत्तानुसारेण गमनकाले विष वीथि-चित्तस्स पवति । सीसे विट्ठित्वा मूसविनं विष जवनस्स आरम्भणे जडितकाले । पुनागन्त्वा मग्गे निपज्जनकाले विष चित्तस्स हृदयवस्थुमेव निस्ताप पवत्तनं ।

(६१८) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्भणेन पसादे घटिते पसाद-वस्थुकचित्ततो हृदयरूपवस्थुकचित्तं पठमतरं उप्पज्जतीति दीपेति । एककं आरम्भणं द्वीसु द्वीसु द्वीरेसु आप्पायमागच्छतीति दीपेति ।

(६१९) 'दोवारिको' ति, एको राजा सवनगतो निदायति^३ । तस्स परिचारको वादे परिमज्जन्तो निशीदि । बधिरदोवारिको द्वारे ठितो । तयो पटिहारो पटिपाटिया ठिता । अयेको पञ्चन्तवासी मनुरसो पण्णाकारं आदाय आगन्त्वा द्वारं आकोटोसि । बधिरदोवारिको सद् न सुणाति । पादपरिमज्जको सज्जं अदाति । तथ सज्जाय द्वारं विचरित्वा पस्सि । पठमपटिहारो पण्णाकारं गहेत्वा दुतियस्स अदासि, दुतियो ततियस्स, ततियो रज्जो । राजा परिमुञ्चि ।

(६२०) [280] तथ सो राजा विष जवनं वट्ठव्वं । पादपरिमज्जको विष

१ This continues up to ३.६३४. २ ति०- गामिको. ३ सी०.
म०-मोक्किक्केन. ४ See विमु० 101-102 for a closely parallel simile.

५ सी०- पटिहारो.

आयोजनं । बधिरदोवारिको विय चक्षुर्विज्ञानं । तयो पटिहासं विय संपटिच्छना-
दीनि तीणि वीधिवित्तानि । पञ्चन्तवासिनो पण्णाकारमादाय आगन्त्वा द्वाराकोटनं
विय आरम्भणस्स पसादघट्टनं । पादपरिमज्जकेन सञ्जाय दिन्नकालो विय किरिय-
मनोधातुया मवंगस्स आवट्टितकालो । तेन दिन्नसञ्जाय बधिरदोवारिहस्स द्वार-
विवरणकालो विय चक्षुर्विज्ञानस्स आरम्भणे दस्सनकिच्चसाधनकालो । पटम-
पटिहारेन पण्णाकारस्स गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्भणस्स संपटिच्छन-
कालो । पटमेन दुतियस्स दिन्नकालो विय विपाकमनोविज्ञानधातुया आरम्भणस्स
सन्तीरणकालो । दुतियेन ततियस्स दिन्नकालो विय किरियमनोविज्ञानधातुया
आरम्भणस्स ववत्थापितकालो । ततियेन रज्जो दिन्नकालो विय बौद्धपनेन जवनस्स
निरुपादितकालो । रज्जो परिमोणकालो विय जवनस्स आरम्भणस्स रसानु-
भवनकालो ।

(६२१) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्भणस्स पसादघट्टनमेव किञ्च,
किरियमनोधातुया मवंगवट्टनमेव, चक्षुर्विज्ञानादीनं दस्सन-संपटिच्छन-सन्तीरण-
ववत्थापनमत्तानेव किञ्चानि । एकज्जेन जवनमेव आरम्भणरसं अनुमोतीति
इदं दीपेति ।

(६२२) 'गामिल्लो'ति, संवहुला गामदारका अन्तरवीथियं पंतुकीळं
कीळन्ति । तत्थेकस्स हत्थे क्हापणो पटिहस्सि । सी 'मय्हं हत्थे पटिहत्तं', किं नु
खी एतं ?'ति आह । अथेको 'पण्डरं एतं'ति आह । अपरो सह पंतुना गाळ्हं
गण्ह । अज्जो 'पुणुलं चतुरस्स एतं'ति आह । अपरो 'क्हापणो एसो'ति आह ।
अयं नं आहरित्वा मातुया अदासि । सा कम्मे उपनेसि ।

(६२३) तत्थ संवहुलानं दारकानं अन्तरवीथियं कीळन्तानं निमित्तकालो
विय मवंगोचित्तपवत्ति दट्टब्बा । क्हापणस्स हत्थे पटिहत्तकालो विय आरम्भणेन
पसादस्स घट्टितकालो । 'किं नु खी एतं'ति वुत्तकालो विय तं आरम्भणं गहेत्वा
किरियमनोधातुया मवंगस्स आवट्टितकालो । 'पण्डरं एतं'ति वुत्तकालो विय
चक्षुर्विज्ञानेन दस्सनकिच्चरसं साधितकालो । त्थ पंतुना गाळ्हं गहितकालो विय
विपाकम-[281]-नोधातुया आरम्भणस्स संपटिच्छितकालो । 'पुणुलं चतुरस्स
एतं'ति वुत्तकालो विय विपाकमनोविज्ञानधातुया आरम्भणस्स सन्तीरितकालो ।
'एसो क्हापणो'ति वुत्तकालो विय किरियमनोविज्ञानधातुया आरम्भणस्स
ववत्थापितकालो । मातरा कम्मे उपनीतकालो विय जवनस्स आरम्भणरसानु-
भवनं वेदितव्वं ।

(६२४) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? किरियमनोधातु अदिस्या व मवंगं

१ Cf. १.५९८. २-६ म०, सी०- कि पटिहत्तं. ३ M., PTS- कीधि.
४ M., PTS- भावो.

आचष्टेति, विपाकमनोधातु अदिष्टा व सम्पदिच्छति, विपाकमनोविज्ञानधातु अदिष्टा व सन्तीरेति, किरियमनोविज्ञानधातु अदिष्टा व वक्ष्यधेति, ज्वनं अदिष्टा व आरम्भणसं अनुमोति । एकस्तेन वन चक्षुर्विज्ञानमेव दस्तनकिञ्च साधेतीति दीपेति ।

(६२५) 'अग्नौ कोलियकेन चा'ति, इदं हेतुं वृत्तं अभ्योपमं च उच्छुसालासामिकोपमं च सन्धाय वृत्तं ।

(६२६) 'जञ्चन्धो पीठसप्पी' चा'ति, उमो पि किरिरे नगरद्वारे लालायं निसीदिसु । तस्य पीठसप्पी आह— 'मो अन्धक, कस्मा त्वं इव सुस्तमानो विचरसि, अमुको पदेसो मुमिक्ष्वो बङ्गजपानो, किं तस्य गन्वा सुस्तेन जीवितुं न वष्टी'ति ? । 'मय्यं ताव तया आचिनिस्तं, तुयं वन तस्य गन्वा सुस्तेन जीवितुं किं न वष्टी'ति ? 'मय्यं गन्तुं पादा नथो'ति । 'मय्यं पि पश्मिन्तु चक्षूनि नथी'ति । 'यदि एवं, तव पादा होन्तु, मम चक्षूनी'ति उमो पि 'साधू'ति संपदिच्छित्वा जञ्चन्धो पीठसप्पि स्वन्धे अतोपेयि । सो तस्य स्वन्धे निसीदित्वा वामद्वयेन^१ स्त सीसं परिक्लिपित्वा दक्षिणद्वयेन 'इमस्मिं ठानि मूलं आचलित्वा टितं, इमस्मिं पासाणो, वामं मुख दक्षिणं गण्हा, दक्षिणं मुख वामं गण्हा'ति मय्यं निचामेत्वा आचिक्वसति । एवं जञ्चन्धस्य पादा पीठसप्पिस्त चक्षूनीति उमो पि संपयोगेन इच्छितद्वानं गन्वा सुस्तेन जीविसु ।

(६२७) तस्य जञ्चन्धो विय रूपकायो, पीठसप्पी विय अरूपकायो । पीठसप्पिना विना जञ्चन्धस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसंस्वारस्स अनिव्व-[282]-त्तिर्त-कालो विय रूपस्स अरूपेन विना आदानगहणबोपनं पापेतुं असमर्थता । जञ्चन्धेन विना पीठसप्पिस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसंस्वारस्स अप्पवत्तनं विय पञ्चवोकारे रूपं विना अरूपस्स अप्पवत्ति । द्वित्रं पि सम्पयोगेन इच्छितद्वानं गन्वा सुस्तेन जीवितकालो विय रूपारूपधम्मानं अज्जमज्जबोगेन सव्वकिञ्चेषु पवत्तिसम्भवो^२ति । अयं पञ्चो पञ्चवोकारमवयसेन कथितो ।

(६२८) 'विसपग्गाहो' चाति, चक्षु रूपविसयं गण्हाति । सीतादीनि वहादिविसये ।

(६२८) 'उपनिस्तयमत्थसो'ति, 'उपनिस्तयतो' च 'अत्थतो' च । तस्य जसंभिज्जता चक्षुस्स, आपाद्यगतत्ता रूपानं, आलोकसन्निसित्तं, मनसिकारहेतुकं चतुर्दि पञ्चवेहि^३ उपपन्नति चक्षुर्विज्ञानं, सद्धिं संपनुत्तधम्महि । तस्य भतस्सा पि चक्षु संभिजं होति । जीवतो नियद्धं पि, पित्तेन वा तेम्हेन वा रुध्दिने वा पल्लिवुद्धं पि,

१ See ३.५९८. २ See ३.६०६. ३ See विमु० १८.३५. ४ ति०— अप्पवत्ति^०. ५ ति०— समानो; म०— समानो. ६ See विमु० १५.३९. विमु० p.110 and n.1 on the same.

चक्षुर्विज्ञाणस्त पञ्चयो भवितुं असक्नोन् 'संभिन्नं' नाम होति । सक्नोन् असंभिन्नं नाम । सोतादीषु पि एतेन नयो । चक्षुर्हि पन असंभिन्ने पि बहिर्दा रूपारम्भे आपाथं अनागच्छन्ते चक्षुर्विज्ञाणं नुप्यज्जति । तस्मिं पन आपाथं आगच्छन्ते पि आलोकसन्निरस्ये असति नुप्यज्जति । तस्मिं लद्धे^१ पि किरियमनोधातुया भवंगे अनावहिते नुप्यज्जति । आवहिते येष उप्पज्जति । एवं उप्पज्जमानं संपवुत्तधम्महि सद्धिं येव उप्पज्जती ति । इमे व चत्तारो पञ्चये लभित्वा उप्पज्जति चक्षुर्विज्ञाणं ।

(६२९) असंभिन्नत्ता सोतस्स, आपाथगतत्ता सद्धानं, आकासन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चत्तुहि पञ्चयेहि उप्पज्जति सोतविज्ञाणं, सद्धिं संपवुत्तधम्महि । तस्य 'आकासन्निरसितं' ति आकाससन्निरस्यं लद्धा व उप्पज्जति, न विना तेन । न हि पिहितकण्णच्छिरस्स सोतविज्ञाणं पवत्तति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्यं । यथा वेत्थ एव इतो परेसु पि । विसेसमत्तं पन वक्खाम ।

(६३०) असंभिन्नत्ता घाणस्स, आपाथगतत्ता गन्धानं, आयोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चत्तुहि पञ्चयेहि उप्पज्जति [२८३] घाणविज्ञाणं, सद्धिं सम्पवुत्तधम्महि । तस्य 'आयोसन्निरसितं' ति घाणधिल्लं वायुमिह पविसन्ते येव उप्पज्जति, तस्मिं असति नुप्यज्जती ति अत्थो ।

(६३१) असंभिन्नत्ता जिह्वाय, आपाथगतत्ता रसानं, आयोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चत्तुहि पञ्चयेहि उप्पज्जति जिह्वाविज्ञाणं, सद्धिं संपवुत्तधम्महि । तस्य 'आयोसन्निरसितं' ति जिह्वा-तेमन्ते आपं लद्धा व उप्पज्जति, न विना तेन । सुक्खजिह्वानं हि सुक्खसादनिये जिह्वाय ठपिते पि जिह्वाविज्ञाणं नुप्यज्जते व ।

(६३२) असंभिन्नत्ता कायस्स, आपाथगतत्ता फोटुब्बानं, पटवीसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चत्तुहि पञ्चयेहि उप्पज्जति कायविज्ञाणं, सद्धिं सम्पवुत्तधम्महि । तस्य 'पटवीसन्निरसितं' ति कायप्पसादपञ्चयं पटवीसन्निरस्यं लद्धा व उप्पज्जति, न तेन विना । कायद्वारस्मिं हि बहिर्दा महाभूतारम्भणं अवल्लत्तिकं कायप्पसादं थट्ठेत्वा पसादपञ्चयेसु महाभूतेसु पटिहज्जति ।

(६३३) असंभिन्नत्ता मनस्स, आपाथगतत्ता धम्मानं, कयुसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चत्तुहि पञ्चयेहि उप्पज्जति मनोविज्ञाणं, सद्धिं सम्पवुत्तधम्महि । तस्य 'मनो' ति भवंग-चित्तं । तं निरुद्धं पि, आवज्जनचित्तस्स पञ्चयो भवितुं असमत्थं भन्दधामगतमेव पवत्तमानं पि, संभिन्नं नाम होति । आवज्जनस्स पन पञ्चयो भवितुं समत्थं असंभिन्नं नाम । 'आपाथगतत्ता धम्मानं' ति धम्मारम्भणे आपाथगते । 'कयुसन्निरसितं' ति इदयकयुसन्निरस्यं लद्धा व उप्पज्जति, न तेन विना । अयं पि पञ्चो पञ्चवोकारभवं संघाय कथितो । 'मनसिकारहेतुकं' ति किरियमनो-विज्ञाणधातुया भवंगे आवहिते येव उप्पज्जती ति अत्थो । अयं ताव 'उपनिस्सय-

मस्यसो' ति एव 'उपनिस्सय'-वण्णना ।

(६३४) 'अत्थतो' पन चक्खु दस्सनत्थं, सोत्तं सवणत्थं, पाणं पायनत्थं, जिह्वा सायनत्था, कायो पु-[284]-सनात्थो, मतो विजाननात्थो । तत्थ दस्सनं अत्थो अस्सा ति दस्सनत्थं । तं हि तेन निष्कादेतव्वं ति दस्सनत्थं । सेसेसु पि एसेव नवो ति । एत्तावता तिपिटक-चूळनागत्येखादे सोळत्तकमग्गो' निट्ठितो, सद्धिं द्वादसमग्गेन वेव अहेतुकट्ठकेन चा ति ।

(ii)

(६३५) इदानीं मोरवापीवाक्कि-महादत्तत्थेखादे द्वादसकम्मकथा होति । तत्थ साकेतपञ्च-उत्सदक्कित्तन-हेतुक्कित्तनानि^१ पाकतिकानेव । अत्रं पन थेरो असंस्वारिक-संस्वारिकेसु दोसं दिस्वा 'असंस्वारिकं असंस्वारिकमेव विपाकं देति, नो संस्वारिकं; संस्वारिकं पि संस्वारिकमेव विपाकं देति, नो असंस्वारिकं ति' आह । तवनेन चेस चित्तनिर्वाणं न कथेति । आरम्भणेन पन वेदनानिर्वाणं कथेति । तेन^२ एव विपाकुद्धारे' द्वादसकम्मग्गो' नाम जालो । दसकम्मग्गो पि, अहेतुकट्ठकं^३ पि एसेव ।

(६३६) तत्रायं नवो—सोमनस्सहगत-तिहेतुकासंस्वारिकचित्तेन हि कम्मे आयूहिते तादिसेमेव विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स पुट्ठिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इद्वारम्भणे' आपाद्यते हेट्ठा वुत्तर्नयेनेव तयो मोधवारा होन्ति । तत्थ कुसलतो चत्तारि सोमनस्सहगतानि, अकुसलतो चत्तारि, किरियतो पञ्चा हि इमेसं तेरसञ्चं चित्तानं अञ्चतरेन जयितपरियोसाने तदारम्भणं पटिद्वहमानं सोमनस्सहगतासंस्वारिक-तिहेतुकचित्तं पि दुहेतुकचित्तं पि पलिट्ठाति ।

(६३७) एवमस्स चक्खुद्वारे चक्खुपिञ्जाणादीनि तीणि, तदारम्भणानि द्वे ति, पञ्च गणनूपगानि चित्तानि होन्ति । आरम्भणेन पन वेदनं परिवत्तेत्वा कुसलतो चतुञ्चं, अकुसलतो चतुञ्चं, किरियतो चतुञ्चं ति, द्वादसञ्चं उपेक्खासहगतचित्तानं अञ्चतरेन जयितवसाने उपेक्खासहगत-तिहेतुकासंस्वारिकविपाकं पि दुहेतुकासंस्वारिकविपाकं पि तदारम्भणं दुत्ता उप्पज्जति । एवमस्स चक्खुद्वारे उपेक्खासहगत-सन्तीरणं, इमानि द्वे तदारम्भणानी ति, इमानि तीणि गणनूपगचित्तानि होन्ति । तानि पुरिमेहि पञ्चहि [285] सद्धिं अट्ठ । सोत्तद्वारादीसु पि अट्ठ अट्ठा ति एकाय वेवनाय

१ All authorities except सि० omit. २ This commenced with ३.५९३. ३ See ३.५८८-९२. ४ Compare with what is said about this in ३.५९२ and note the difference. ५ सि०-विपाकुद्धारे. ६-९ See ३.५८७ (ii). ७ This is what is described in Dhs. §§1-145. See the chart, c See ३.५९३-९४. ८ सि० inserts before this असंस्वारिकं.

कम्मे आयूहिते समवत्तालीस चित्तानि उप्पजन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खु-
दारे अद्दु, सोतविञ्जाणादीनि चत्तारी ति, द्वादस होन्ति । तत्थ 'मूलमवगता'
'आगन्तुकमवगता' 'अम्बोपम-निवामकथा' च वुत्तनयेनेव वेदितव्वा ।

(६३८) सोमनस्सहगत-तिहेतुक-संस्सारिक-कुसलचित्तेन कम्मे आयूहिते
पि उपेक्खासहगत-तिहेतुक-असंस्सारिक-संस्सारिकेहि कम्मे आयूहिते पि एसेव
नयो । तत्थ यन्तोपमं^१ पि एत्थ पाकतिकमेव । एत्तावता तिहेतुककम्मेन तिहेतुक-
पटिसन्धि^२ होती ति वारो कथितो । दुहेतुका^३ होती ति वारो पन पटिच्छन्नो^४
हत्वा गतो ।

(६३९) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिकथा होति । सोमनस्सह-
गत-दुहेतुकासंस्सारिकचित्तेन हि कम्मे आयूहिते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटि-
संधिकरस दुट्ठिप्पत्तरस चक्खुदारे इद्वारम्मणे आपावगते हेट्ठो वुत्तनयेनेव तयो
भोधवारा होन्ति । दुहेतुकस्स पन जवन-^५'किरिया' नत्थि । तस्मा कुसलतो चचारि
सोमनस्सहगतानि, अकुसलतो चत्तारी ति इमेसं अद्दुअं अज्जतरेण जवितपरि-
योसाने दुहेतुकमेव सोमनस्सहगतसंस्सारिकं तदारम्मणं होति । एवमस्स चक्खु-
विञ्जाणादीनि त्रीणि, इदं च तदारम्मणं ति, चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति ।
'इद्वमज्जतारम्मणे' पन कुसलतो उपेक्खासहगतानं चतुअं, अकुसलतो चतुअं ति,
अद्दुअं अज्जतरेण जवितपरियोसाने दुहेतुकमेव उपेक्खासहगतं असंस्सारिकं तदा-
रम्मणं होति । एवमस्स उपेक्खासहगतं सन्तीरणं, इदं च तदारम्मणं ति, दे गणनू-
पगचित्तानि होन्ति । तानि हि पुरिमेहि चतूहि सद्धिं छ ।

(६४०) सोतद्वारादीनु पि छ छा ति एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते
समतिस चित्तानि उप्पजन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुदारे छ, सोतविञ्जाणादीनि
चत्तारी ति दस होन्ति । अम्बोपम-निवामकथा पाकतिका एव । यन्तोपमं^६ इथ न
लम्भती ति वुत्तं । सोमनस्सहगत-दुहेतुक-सत्तं-[286]-सारिक-कुसलचित्तेन कम्मे
आयूहिते पि उपेक्खासहगत-दुहेतुक-असंस्सारिक-संस्सारिकेहि कम्मे आयूहिते पि
एसेव नयो । एत्तावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथितो ।

१-१ See ३.५९५-९६. २ See ३.५९८. ३ See ३.६०१-६०४.
४-६ These correspond to cittas in Dhs. §§146, 150-55, 156.
See chart. ७ See ३.६०६-६०७. ८ See ३.५९२; cf. ३.६०७.
९ सी०, ५०, PTS-तिहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि, १० See ३.६०७. ११ See
३.५९२. This corresponds to ३.६०८. १२ Described in Dhs.
§§147-48. १३ See ३.६०८, ५९२-९४. १४ See ३.६०९, ६०६-६०७.
१५-१७ Described in Dhs. §§ 149, 157-158, 159.

(६४१) अहेतुकां शोतींति चारो^१ पन एवं वेदितव्यो— कुसलतो चत्थि आणविप्पयुत्तेहि कम्मं आणुहिंते, कुसलविपाकाहेतुक-मनोविज्झाणवातुया उपेसला-सहगताय पटिसन्धिया गहिताय, कम्मसदिसा पटिसन्धी ति न वतव्वा । इतो पट्टाय हेट्ठो वुत्तनयेनेव कथेत्वा इट्ठे पि इट्ठमल्लत्ते पि चित्तप्पवत्ति वेदितव्या । इमस्स हि थेरस्स वादे पिण्डजवनं^२ जवति । तेसजवनं कुसलयाय वा अकुसलयाय वा को निपामेती ति आदिकथो सव्वा तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । एत्तावता मोरवापीवासि-महादत्तथेरवादे द्वादसकम्मगो निट्ठितो^३ सद्धिं दसकम्मगेन चैव अहेतुकट्ठकेन चा ति ।

(iii)

(६४२) इदानीं महावम्मरजितत्थेरवादे दसकम्मगकथो^४ होति । तत्थ सकेतपण्ह-उत्सदफित्तनार्मिं पाकतिकानेव । हेतुकित्तने पन अयं विसेसो । ति-हेतुककम्मं तिहेतुक-विपाकं पि दुहेतुकविपाकं पि अहेतुकविपाकं पि देति । दुहेतुक-कम्मं तिहेतुकमेव न देति, इतरं देति । तिहेतुककम्मगेन पटिसन्धि तिहेतुका व होति; दुहेतुकां, अहेतुका न होति । दुहेतुककम्मगेन दुहेतुकाहेतुका होति, तिहेतुका न होति । असंस्कारिककम्मं विपाकं असंस्कारिकमेव देति, नो ससंस्कारिकं । ससंस्कारिक पि ससंस्कारिकमेव देति, नो असंस्कारिकं । आरम्भणेन वेदने^५ परिवत्तेत्तव्वा । जेयनं पिण्डजवनमेव जवति^६ । आदितो पट्टाय चित्तानि कथेतव्वानी ति ।

(६४३) तत्रायं कथा— एको पटमकुसलचित्तेन कम्मं आणुहिंति, पटम-विपाकचित्तेनेव पटिसन्धि गण्हाति । अयं कम्मसदिसा पटिसन्धि । तस्स वुट्ठि-पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इद्वारम्भणे' आपाधगते वुत्तनयेनेव तयो मोषवारा होन्ति । अयं'स्स हेट्ठो वुत्तानं तेरसत्तं [287] सोमनस्ससहगतजवनानं अज्जतरेन जचित-परियोसने पटमविपाकचित्तमेव तदारम्भणं होति । तं 'मूलमवगं' 'तदारम्भणं' ति द्वे नामानि लभति ।

(६४४) एवमस्स अकुसलविज्झाणादीनि तीणि, इदं च तदारम्भणं मि,

१ सो० ५०-अहेतुकपटिसन्धि. २ See १.५९२; corresponds to ३.६१०.
३ See ३.६१०... ४ मूलटीका (p. 126)— पिण्डजवनं जवती ति कुसलाकुसल-
क्षिजवनानि विण्हेत्वा कथितानी ति । तथा-कथितानि जवनानि विण्हेत्तानि विप्य वुत्तानि ।
वत्ति वा तदारम्भणे विण्हेत्वा दसित्तानि वुत्ता जचित्तानेव वुत्तानि । ५-५ सि०-कुप-
कताय...अकुसलयाय. See ३.६१२. ६ This commenced with ३.६१५.
७ See ३.५८७. ८ See ३.५८८-५९१. ९ Differs from ३.५९१.
१० Differs from ३.५९२ but agrees with ३.६३५. ११ Cf. with
३.५९२, ६२५. १२ म०—उत्तमति. १३ Dhs. §§1-145. १४ See ३.५९३.
१५. १५ See ३.६१६. १६ See ३.५९५.

चत्वारि गणनूपगचित्तानि होन्ति । 'दृढमण्डलारम्भणे' हेतुं वृत्तनयेनेव द्वादसञ्च उपेख्यसहगतजनानं अञ्जतरेण जपितपरिपोसने उपेख्यसहगतं तिहेतुकांस्त्वारिकचित्तं तदारम्भणताय पतिवृत्ति । तं 'आगन्तुकैमयज्ञं' 'तदारम्भणं'ति द्वे नामानि लभ्यति । एवमस्त उपेख्यसहगतसन्वीरणं इदं च तदारम्भणं ति द्वे गणनूपगचित्तानि । तानि पुरिमेहि चतुर्हि सङ्घि छ होन्ति । सोत्तद्वारादीर्षु पि छ छा ति^१ । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयुहिते पञ्चतु द्वारेण समतिस चित्तानि उपपन्नन्ति । अगहितगणने चतुर्षु द्वारे छ, सोत्तविज्झाणादीनि चत्तारी ति दस होन्ति । अभ्योपमै-नियामकयो पाकतिका येव ।

(६४५) दुतिय-तत्तिय-चतुर्थीकुसलचित्तेहि कम्मे आयुहिते पि एत्तकानेव विपाकचित्तानि होन्ति । चतुर्हि उपेख्यो-सहगतचित्तेहि कम्मे आयुहिते पि एसेव नयो । इध पर्मे पटमं दृढमण्डलारम्भणं दस्सेतब्बं । पच्छा दृढमण्डलेण वेदना परिवत्तेतब्बं । तस्य अभ्योपमै-नियामकयो पाकतिका एव । यन्तोपमं^२ न लभ्यति । 'कुसलतो पन चतुस्रं आणवियुत्तानं अञ्जतरेण कम्मे आयुहिते' पि द्वौ पट्ठाण्ण सव्वं वित्थारेत्तं^३ अहेतुककुकं कथेतव्वं^४ । एत्तायता महापम्मरन्निस्तत्तयेत्तादे दसक-मग्गो निवृत्तिो होति, सङ्घि अहेतुककुकेना ति ।

(६४६) इमेसं पन तिण्णं येरानं कतरस्स वादो गहेतव्वं ति ? न फस्सपि एकमेव । सव्वेसं पन वादेणु युत्तं गहेतव्वं । पटमवादस्मिं हि ससंखारसंखारविधानं पञ्चयमेदतो अर्धियंते । तेनेत्थ, असंखारिककुसलस्स दुब्बलपचयेहि उप्पन्नं ससंखारविपाकं, ससंखारिककुसलस्स बल्लवपचयेहि उप्पन्नं असंखारिकविपाकं च गहेत्ता, लब्धमानानि पि किरियजवनोनि पहाय, कुसलजवनेहि तदारम्भणं आरम्भणेन च [288] वेदनं निवामेत्वा, सेक्ख-पुणुज्जनवसेन सोलसकमग्गो कथितो ।

(६४७) यं पनेत्थ अकुसलजवनावसने^५ अहेतुकविपाकमेव तदारम्भणं दस्सितं, तं इतरेणु ने^६ दस्सितमेव । तस्मा तये^७ तं^८, तेणु युत्तं सहेतुकविपाकं च,

१ See ३.६२७. २ See ३.५९५. ३-३ This sentence is omitted by all authorities except सि०. ४ See ३.५९८-५९. ५ See ३.६०१-०४. ६-६ Described in Dhs. §§146-149, 150-159. ७ M., PTS. add अस्स. ८ See ३.६०६; agrees with ३.६४०. ९ Described in Dhs. §§147-49, 157-59. १० Corresponding to ३.६१०-६११, ६४१. ११ सि०, म०- गहेतव्वं. १२ Not mentioned here, but mentioned in ३.६३६, ६४३. १३-१३ See ३.६१२-१३. १४ See ३. ६२६-२७, ६४३. १५-१५ सि०, म०- तं तथ.

एत्या पि सच्चमिदं लभ्यते' व । तत्रायं मयो— यदा हि कुसलजवनानं अन्तरन्तरा अकुसलं ज्वति, तदा कुसलावसाने आधिष्णैरुदितमेव, अकुसलावसाने सहेतुकं तदारम्भणं युक्तं । यदा निरन्तरं अकुसलमेव तदा अहेतुकं । एवं ताव पठमवादे युक्तं गृहेतव्यं ।

(६४८) दुतियवादे पन कुसलतो ससंसार-असंसारविधानं अधिपेत्तं । तेनेत्थ असंसारिककुसलस्स असंसारिकमेव विपाकं, ससंसारिककुसलस्स ससंसारिक-मेव गृहेत्ता, जवनेन तदारम्भणं अकत्ता, सन्नेसं पि सेस्सासेक्खपुपुञ्जनानं उप्पत्तिरेहो पिण्डजवनवसेमेव द्वारसकम्मगो कथितो । तिहेतुकजवनावसाने पनेत्थ तिहेतुकं तदारम्भणं युक्तं । दुहेतुकजवनावसाने दुहेतुकं, अहेतुकजवनावसाने अहेतुकं भाजेत्ता पन न युक्तं । एवं दुतियवादे युक्तं गृहेतव्यं ।

(६४९) ततियवादे पि कुसलतो व असंसार-ससंसारविधानं अधिपेत्तं । 'तिहेतुककम्मं तिहेतुकविपाकं पि दुहेतुकविपाकं पि अहेतुकविपाकं पि देती'ति पन वर्चनतो असंसारिक-तिहेतुकपाटिसन्धिकस्स असंसारिकदुहेतुकेन पि तदारम्भणेन मवितव्यं । तं अदस्सेत्ता हेतुवैदितमेव तदारम्भणं वरित्तं । तं पुरिमाव हेतुकिस्स-लक्षिया न पुज्जति । केवलं दसकम्मगादिमायन्यमेव युक्तं । इतरं पि पन लभ्यते व । एवं ततियवादे पि युक्तं गृहेतव्यं ।

(६५०) अयं व सच्चा पि पटिसन्धिजनकस्सेव कम्मस्स विपाकं सम्भाव तदा-रम्भणकथा । 'सहेतुकमयं अहेतुकमयंस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो' [दुकप०४५] ति वचनतो पन नानाकम्मेन अहेतुकपाटिसन्धिकस्सा पि सहेतुकविपाकं तदारम्भणं उप्पज्जति । तस्स उप्पत्तिविधानं महापकरणे [दुकप०४९] आधिगमिस्सती ति ।

कामावचरकुसलविपाककथा निदिता ।

[रूपावचरारूपावचरविपाककथा]

(६५१) [289] इदानीं रूपावचरादिविपाकं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकता ति आदि [§४९९-५०४] आरब्धं । तथ यस्मा कामावचर-

१ On this passage अ० बी० (p. 152) says:—'यं पनेत्ता' ति पथ पठमवादस्मि यं पन तदारम्भणं । 'तं' तदारम्भणं । 'इत्थेस्स' दुतियवादादोस्स । आचरिवेदि दस्सितं' (१ न दस्सितं) । तस्मा 'तथ' पठमवादस्मि युक्तं सहेतुकतदारम्भणं । 'तेत्थ' दुतियवादादीत्थ इत्थं सहेतुकविपाकं व । 'एत्ता' पि पठमवादस्मि । 'सम्ये इदं' तदारम्भणं कम्पते व । २ M., PTS- जावज्जं. ३ सि०-असंसार-मयंसार. ४ See ३.६४५, M., PTS-कत्ता. ५ M.- उप्पत्तारहो. ६ See ३.६४२ above. ७ सि०- ति-हेतुकं. ८ 'असंसारदुहेतुकतदारम्भणं' (अ० बी० p. 152). ९ मूल-टीका (p. 126-27)- महापकरणे जागत्तालिता वाक्यं. १० न०- रूपावचरारूपावचर, टी०- रूपावचरारूपावचरविधानं.

विपाकं अत्तनो कुसलेन खदिसं पि होति, असदिसं पि, तस्मा न तं कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । रूपावचरारूपावचरविपाकं पन यथा इत्थि-
अस्स-पच्चतादीनं छाया इत्थिआदिसदिसा व होति, तथा अत्तनो कुसलवदिसमेव
होती ति कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । कामावचरकम्मं च यदा कदाचि विपाकं
देति, रूपावचरारूपावचरं पन अनन्तरा येव, दुत्तियमवसिं येव अत्तमावे, विपाकं
देती ति पि कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । सेसं कुसले वुत्तयेनेव वेदितव्वं ।
अयं पि वितेसो— पटियदीविमेदो च हीन-पणीत-मधिसममौवो च एतेसु ज्ञाना-
गमनतो वेदितव्वो । छन्दादीनं पन अज्जतरं धुरं कत्वा अनुप्पादनियत्ता निरधि-
पतिवौनेव एतानी ति ।

रूपावचरारूपावचरविपाककथा निवृत्ति ।

[लोकुत्तरविपाककथा]

(६५२) लोकुत्तरविपाकं पि कुसलवदिसत्ता कुसलानुगतिकमेव कत्वा
भाजितं । यस्मा पन तेमूमककुसलं चुत्तिपटिसन्धिबलेन वट्टं आचिनाति^१ षट्ठेति,
तस्मा तस्य कतत्ता उपचितत्ता ति [§४९८-५०४] वुत्तं । लोकुत्तरं पन तेन
आचितं पि अपचिनति, सयं पि चुत्तिपटिसन्धिबलेन न आचिनति, तेनेत्य 'कतत्ता
उपचितत्ता'ति अवत्वा कतत्ता भावितत्ता [§५०५] ति वुत्तं । सुज्जतं [§५०५]
ति आदीसु 'मग्गो' ताव 'आगमनतो सगुणतो आरम्भणतो ति तीहि कारणेहि नामं
लभती'ति, इदं हेट्ठो कुसलाधिकारे वित्थारितं । सत्त्व सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतो
पि आरम्भणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन
निपरियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्भणतो वा नामं न लभति,
आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं होति— विपस्सनागमनं
मग्गागमनं ति । तस्य मग्गस्स आगतद्वाने विपस्सनागमनं धुरं, [290] फलस्स
आगतद्वाने मग्गागमनं धुरं ति, इदं पि हेट्ठो वुत्तमेव । तेसु इदं फलस्स आगतद्वानं,
तस्मा इध मग्गागमनं धुरं ति वेदितव्वं ।

(६५३) सो पनेस मग्गो आगमनतो 'सुज्जतं'ति नामं लभित्वा सगुणतो
व आरम्भणतो व 'अनिमित्तो' 'अप्पणिहितो' ति पि वुत्तति । तस्मा सयं
आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स तीणि नामानि देति । कयं ? अयं हि सुद्ध-
आगमनवसेनेव लद्धनामो 'सुज्जतमग्गो' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स

१ Dhg. §176 ff., 206 ff. २ Dhg. §§271-76. ३ See ३.६५५
for detailed discussion. ४ वि० inserts before this लोकुत्तर-
५ सी०, म० PTS- अनितति. ६ See ३.४८३-८४. ७ See ३.४८४.

नामं ददमानो 'सुञ्जतं' ति नामं अदासि । 'सुञ्जत-अनिमित्तमग्नौ' सयं आगमनियद्वाने ढत्वा अत्तनो कलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्तं' ति नामं अकासि । 'सुञ्जत-अप्यणिहितमग्नौ' सयं आगमनियद्वाने ढत्वा अत्तनो कलस्स नामं ददमानो 'अप्यणिहितं' ति नामं अकासि । इमानि पन तीणि नामानि मग्गान्तरे फलवित्तरिंमं येव इमिना नयेन लब्धान्ति, न अपरभागे वलज्जनफलसमापत्तिया ।

(६५४) अपरभागे पन अनिचादीहि तीहि विपस्सनाहि विपस्सितुं सक्कोति । अयंस्स बुद्धित-बुद्धित-विपस्सनावत्तेन अनिमित्त-अप्यणिहित-सुञ्जतसंज्ञातानि तीणि फलानि उपपज्जन्ति । तेसं तावेव संस्वातरग्गमानि । अनिच्छानुपस्सनादीनि जाणानि मोचमू-जाणानि नाम होन्ति । सां चायं सुञ्जतमग्ने वुत्तो । अप्यणिहितमग्ने पि एसेव नये । अयं हि सुद्ध-आगमनवत्तेन लद्धनामो 'अप्यणिहितमग्ने' सयं आगमनियद्वाने ढत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अप्यणिहितं' ति नामं अकासि । 'अप्यणिहित-अनिमित्तमग्ने' सयं आगमनियद्वाने ढत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्तं' ति नामं अकासि । 'अप्यणिहित-सुञ्जतमग्ने' सयं आगमनियद्वाने ढत्वा अत्तनो कलस्स नामं ददमानो 'सुञ्जतं' ति नामं अकासि । इमानि पि तीणि नामानि मग्गान्तरे फलवित्तरिंमं येव इमिना नयेन लब्धान्ति, न अपरभागे वलज्जनसमापत्तिया ति ।

(६५५) एवं इमस्मिं विपाकनिहेते कुसलवित्तेहि तिगुणानि विपाकचित्तानि वेदितव्वानि । यथा पन तेमूमककुसलानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति, न एवं लोकुत्तरकुसलानि । कस्मा ? तेमूमककुसलानं हि अज्जो आवु-हनकालो अज्जो विपचनकालो । तेनेतानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति । लोकुत्तरानि पन ताव सदाय, तस्मिं विरिये, ताव सत्तिया, तस्मिं समाधिस्मिं, ताव पज्जाय अवुप्पसत्ताय, अपण्णकं अविस्सदं मग्गानन्तरमेव विपाकं पटिलम्भन्ति, तेन अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं सक्कोन्ति । यथा हि परित्तकस्स अग्निनो कत्तुं अग्निस्मिं निव्वुत्तमत्ते येव उण्हाकारो निव्वाप्तिस्स किञ्चि न होति, महत्तं पन आदेत्तं अग्निबलम्भं निव्वाप्तिस्स गोमयपरिमण्डे कते पि उण्हाकारो अवुप्पसत्तो व होति, एवमेव तेमूमककुसले अज्जो कम्मस्सणो अज्जो विपाकस्सणो परित्तअग्निद्वाने उण्हाभाव-निव्वुत्त-कालो विद्य होति । तस्मा तं अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोति । लोकुत्ते पन ताव सदाय ... ये० ... ताव पज्जाय अवुप्पसत्ताय, मग्गानन्तरमेव फलं उपपज्जति, तस्मा तं अत्तनो विपाकं लभापेती ति वेदितव्वं । तेनाहु पोराणा—

‘विपाके अधिपतिं नत्थि ठप्पेत्वा लोकुत्तरं’ ति ।

१ सि०, म०— अनुलोभं. २ ती०, म०— वत्त०. ३ सि०— उण्हाकारनिव्वा-
पनं. ४ ६०० १.६५१ (last sentence).

(६५६) चतुस्रमगफलनिर्देशे अज्जाताविन्द्रियं [§५५३आ] ति अज्जाताविनो चतुसु सचेतु निद्रितज्जाणकिचस्स इन्द्रियं, अज्जातावीनं वा चतुसु सचेतु निद्रितकिञ्चानं वत्तारि सच्चानि जत्वा पटिविञ्जित्वा टितानं धम्मनं अज्ज- [292]-न्तरे इन्द्रियसाधनेन इन्द्रियं । निर्देशवारे पि'स्स अज्जातावीनं [§५५५] ति आजान्निक्का टितानं । धम्मनं ति संपयुत्तधम्मनं अज्जन्तरे । अज्जा ति आजानना, पज्जा पजानना ति आदीनि युत्तस्थानेव* । मग्गाङ्गं मग्गापरियापन्नं [§५५५] ति कलमग्गस्स अंगं, कलमग्गे च परियापन्नं ति अत्थो ।

(६५७) अपि चेत्थ इदं पक्किण्णकं—एकं इन्द्रियं एकट्ठानं गच्छति, एकं छट्ठानानि गच्छति, एकं एकट्ठानं गच्छति । एकं हि 'अनज्जातज्जस्सामीविन्द्रियं' एकट्ठानं गच्छति सौतापचिमग्गं । एकं 'अज्जिन्द्रियं' हेट्ठा तीणि कलानि, उपरि तथो मग्गे ति छट्ठानानि गच्छति । एकं 'अज्जाताविन्द्रियं' एकं टानं गच्छति अर- हत्तकलं । मग्गेणु पि मग्गकलेसु अत्थतो अट्ठ अट्ठ इन्द्रियानी ति चतुसट्ठि लोकुत्तर- इन्द्रियाणं कथितानि । पाळिलो [§२७७] पन नव मवै कत्वा ङ्गसत्तति होन्ति । मग्गे मग्गाङ्गा ति पुत्तं । कले पि मग्गङ्गं । मग्गे सोव्वज्झो ति पुत्तो कले पि सोव्वज्झो । मग्गकल्लणे पि आरति विरती ति पुत्ता कल्लवणे पि आरति विरती ति । तत्थ मग्गो मग्गमग्गेनेव मग्गो, कले पन मग्गं उपादाव मग्गो नाम; कलङ्गं कलपरियापन्नं ति वत्तुं पि बह्वति । मग्गो बुव्वसनकस्स अज्झो ति संबोव्वज्झो, कले बुद्धस्स अंगो ति संबोव्वङ्गो । मग्गे आरमण-विरमणवत्तेनेव आरति विरति । कले पन आरति-विरतिवत्तेना ति ।

लोकुत्तरविपाककथा निद्रिता ।

[अकुसलविपाककथा]

(६५८) इतो पयानि अकुसलविपाकानि—पञ्च चत्तु-सौत-धाण-जिह्वा-काय-विज्जाणानि, एका मनोधातु, एका मनोविज्जाणधातु ति [§§५५६-५६५] इमानि सत्त चित्तानि—पाळिलो च अत्थतो च हेट्ठो पुत्तेहि ताधिरेहेव कुसलविपाकचित्तेहि सदिसानि । केवलं हि तानि कुसलकम्मपचयानि इमानि अकुसलकम्मपचयानि । तानि च इट्ठ-इट्ठमज्जत्तेसु आरम्भेणु वत्तन्ति, इमानि अनिद्रानिद्रिमज्जत्तेसु । तत्थ च सुखसहगतं कायविज्जाणं, इध दुक्खसहग- [293]-त्तं । तत्थ च उपेक्खा-सहगता मनोविज्जाणधातु मनुस्सेसु जच्चन्धादीनं पटिसन्धि आदिं कत्वा पञ्चसु टानेसु विपचति । इध पन एकादसधिधेना पि अकुसलचित्तेन कम्मे आपूहिस्से कम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तेसु अज्जतरं आरम्भणं कत्वा चतुसु अपापेसु (i) पटि-सन्धि इत्था विपचति; दुत्थिववाप्तो पट्ठाव यावत्तापुक्कं (ii) मयंगं इत्था, अनिद्रा-

निद्रमज्जत्तरम्भावा पञ्चविज्जाणवीथिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा, बलवारम्मणे छसु-
द्वारेषु (iv) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (v) चुति हुत्वा ति, एवं पञ्चसु ठानेषु
विपद्यती ति ।

अकुसलविपाककथा निद्रिता ।

[अव्याकृतधम्मकथा]

[(ii) किरियकथा]

(६५९) इदानीं किरियाव्याकृतं [§§५६६-५८२] भाजित्वा दस्सेतुं पुन-
रुक्तमे धम्मा अव्याकृता [§५६६] ति आदि आरब्धं । तस्य किरियो ति
करणमत्तं । सज्जेसु येथ हि किरियचित्तेसु यं पन जवनमावं अप्पत्तं तं मातपुक्कं
विय । यं जवनमावपत्तं तं छिन्नमूलककनखपुक्कं विय अप्पत्तं होति, तं-तं-किञ्च-
माधनयसेन पवत्तत्ता पन करणमत्तमेव होति । तस्मा किरिया ति पुत्तं । नेव-
कुसला-नाकुसला ति आदीसु कुसलमूलसंसातस्स कुसलहेतुनो अमावा 'नेव-
कुसला'; अकुसलमूलसंसातस्स अकुसलहेतुनो अमावा 'नेव-अकुसला'; योनिस्सो-
मनसिकार-अयोनिस्सोमनसिकार-संसातानं पि कुसलाकुसलपचयानं अमावा 'नेव-
कुसला-नाकुसला'; कुसलाकुसलसंसातस्स जनकहेतुनो अमावा नेव-कम्मविपाका ।

(६६०) इथा पि विसेकगतानिदेसे पवत्तिट्ठित्तिमत्तमेव लब्धति । दे-
पञ्चविज्जाणानि, तिरसो मनोधातुयो, तिरसो मनोविज्जाणधातुयो, विचिकित्ता-
सहगतं ति इमेसु हि सत्तस्ससु चित्तेसु दुब्बलत्ता 'सण्ठित्ति अवट्ठिती' [§११] ति
आदीनि न लब्धन्ति । तेमं सत्तं विराक्कमनोधातुनिदेसे [§४५५-६८] कु-[294] त्त-
नयेनेन वेदितब्बं, अज्जम उपपत्तिट्ठाना । तं हि चित्तं पञ्चविज्जाणानन्तरे उप-
पज्जति । इदं पन पञ्चद्वारे बलजनपवत्तिक्काले सज्जेतं पुरे उपपज्जति । कथं ?
चक्खुद्वारे ताव इद्र-इद्रमज्जत्त-अनिद्र-अनिद्रमज्जत्तेसु रुपावम्मणेषु येन-केनचि
पसादे घट्ठिते तं आरम्मणं गहत्वा आवजनयसेन पुरेचारिकं हुत्वा भवंगं आवट्ठय-
मानं उपपज्जति । सोत्तट्ठादीसु पि एथेव नयो ति ।

किरियमनोधातुचित्तं निद्रितं ।

(६६१) मनोविज्जाणधातु उपपज्जा होति ... पे० ... सोमनस्स-
सहगता [§५६८] ति, इदं चित्तं अज्जेतं असाधारणं । खीणावस्सेव पाटि-
पुगलिकं । छसु द्वारेसु लब्धति । चक्खुद्वारे हि पधानसारुपं ठानं दिस्वा खीणा-

१ See ३.५८३. २ सी०-अर्ध. ३ न च कम्मविपाका in § 566.
४-५ See §§ 479, 464, 450, 424 which are implied here and
included in पे० of § 566. ५ See ३.५७८-८०.

सचो इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । सोतदारे षण्डभाजनियद्धानं पत्वा महा-
सदं कत्वा तुडुलुडेत्तु गण्हन्तेतु 'एवरुत्ता नाम मे लोलुपपत्तहा पहीना'ति इमिना
चित्तेन सोमनस्सितो होति । वाणदारे गन्धेहि वा पुप्फेहि वा चेतियं पूजेत्तो
इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । विव्हादारे रससम्पन्नं पिण्डपातं लब्धं मज्जेत्वा
परिमुञ्जन्तो 'साराणीयधम्मो वत्त मे पुरितो'ति इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति ।
कायदारे अभिसमाचारेकवत्तं करोन्तो 'कायदारे मे वत्तं परिपुरितं'ति इमिना
चित्तेन सोमनस्सितो होति । एवं ताव पञ्चदारे लब्धति । मनोदारे पन अतीताना-
गतं आरम्भ उपपज्जति । जोत्तिपालमाणवै-मखादेयराजै-कण्डतापेसादिकालदिमं हि
कत्तं कारणं आवज्जित्वा तत्तागतो सितं पात्थकासि । तं पन पुब्बेनिवासञ्जाण-सख-
ञ्जुतञ्जाणानं किञ्चं । तेसं द्वित्रं पन जाणानं विण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं
उपपज्जति । अनागते 'तन्तिस्सरे' मुतिगै-[295]-सरो पथेकबुद्धो मविस्सती'ति
मितं पात्थकासि । तं पन अनागतसंज्ञाण-सखञ्जुतञ्जाणानं किञ्चं । तेसं पन
जाणानं विण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं उपपज्जति ।

(६६२) निदेसवारे पन'रस सेसअहेतुकचित्तेहि वल्लवत्तरताय चित्तेकगता
समाधिबलं पापेत्वा ठपित्ती । विरियं पि विरियबलं पापेत्वा । उदेसवारे पन 'समाधि-
बलं होति विरियबलं होती'ति अनागताता परिपुण्णेन बलद्धेनेत्तं द्वयं बलं नाम न
होति । यस्मा पन 'नेव-कुसलं-नाकुसलं' तस्मा बलं ति वत्ता न ठपितं । यस्मा पन
न निपरियायेन बलं, तस्मा संगहवारे [§ ५७२ अ] पि 'द्वे वलानि होन्ती' ति न
वुत्तं । सेसं सव्यं सोमनस्ससहगतहेतुक-मनोविञ्जाणधातुनिदेते [§ ४७०-८२]
वुत्तयेनेव वेदितव्यं ।

(६६३) उपेक्खासहगता ति [§ ५७४] इदं चित्तं तीसु भवेसु सव्येसं
सचित्तकवत्तानं साधारणं, न कस्सपि सचित्तकवत्तस्स न उपपज्जति नाम । उपप-
मानं पन पञ्चदारे वोढुपन्नं होति, मनोदारे आवज्जनं । छ असाधारणञ्जाणानि पि
इमिना गह्णितारम्भणमेव गण्हन्ति । महागजै^१ नामेतै^२ चित्तं; इमस्स अनारम्भणं
नामनरिपि । 'अखब्बञ्जुतञ्जाणं सखञ्जुतञ्जाणगतिकं नाम कतमं?' ति बुत्ते 'इदं'
ति यत्तव्यं । सेसमेव पुरिमचित्ते वुत्तयेनेव वेदितव्यं । केवलं हि सव्यं सत्पीतिकत्ता
नवंगिको [§ ५७३] संस्कारकव्यव्यो विमत्तो । इध न-त्पीतिकत्ता अट्ठंगिको [§ ५७५] ।

१ सो०, M. - लहलहेशु. २ सो०, म० - सारणीयं. ३ जा० ६. ४६३.
४ जा० १. ११७. ५ जा० ४-६. Also see ६. ३२ below. ६ Not noted
in the Dictionary of Pali Proper Names. ७ सो०, म० - मुदिगं.
८ § ५७०. ९ § ५७१. १० M. - परिक्खिणेन. ११ See ३. ५८१-८५.
१२-१३ M. - महाग्गजे तमेत्तं, सि० - महाराज; मूलटीका (p. 129) - महावित्तवत्तं
महाग्गजो विध महत्तं.

(६६४) इदानीं यानि कुसलतो अट्ट महाविचानेव खीणासवस्स उप्पज्जन-
ताय किरिया [§ ५७६] ति जातानि, तस्मा तानि कुसलनिदेसे [§§ २-१५९]
युत्तनयेनेव वेदितव्यानि ।

(६६५) इध ठत्वा हसनकविच्चानि समोधानेतव्यानि । कति पनेतानि
होन्ती ति ? तेरसे । पुयुज्जना हि कुसलतो चतुद्दि सोमनस्सहगतेहि, अकुसलतो
चतुद्दि ति, अट्टहि चित्तेहि हसन्ति । सेक्खा कुसलतो चतुद्दि सोमनस्सहगतेहि,
अकुसलतो द्वीद्दि दिट्ठिगतविप्यपुत्तसोमनस्सहगतेही ति, छद्दि चित्तेहि हसन्ति ।
खीणासवा किरियतो पञ्चद्दि सोमनस्सहगतेहि हसन्ती ति ।

(६६६) [296] रूपावचराकपावचर-किरिया-निदेसेसु [५७७-५८२]
दिट्ठधम्मसुखविहारं [§ ५७७] ति दिट्ठधम्मे, इमस्मिं येव अत्तमावे, सुखविहार-
मतकं । तत्थ खीणासवस्स पुयुज्जनकाले निव्वसितसमापत्ति याव नं न समापज्जन्ति
ताय कुसला व, समापवकाले किरिया होति । खीणासवकाले पन'स्स निव्वसित-
समापत्ति किरिया व होति । सेसं सव्वं तं-सदिसवा कुसलनिदेसे [§§ १६०-२७६]
युत्तनयेनेव वेदितव्यं ति ।

अट्टसालिनिवा धम्मसंगहट्टकथाय चित्तुप्पादकया निट्ठिता ।

अव्याकतपदं पन नेव ताव निट्ठितं ति ।

चित्तुप्पादकण्डवण्णना निट्ठितो ।

४

[अव्याकतधम्मकथा]

[(iii) रूप-अव्याकतकथा]

[रूपकण्डवण्णना]

(१) इदानीं रूपकण्डं भाजेत्वा दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकता
[§ ५८३] ति आदि आरब्धं । तत्थ किञ्चा पि देट्ठा चित्तुप्पादकण्डे विपाकाव्याकतं
येव किरियाव्याकतं च निस्सेसं कत्वा भाजिते, रूपाव्याकत-निव्वानाव्याकतानि
पन अव्ययितानि, तानि कथेतुं चतुर्विधं पि अव्याकतं समोधानेत्वा दस्सेन्ती
कुसलाकुसलानं धम्मानं विपाका [§ ५८३] ति आदिमाह । तत्थ कुसला-
कुसलानं ति चतुर्म्मक-कुसलानं येव अकुसलानं च । एवं ताव विपाकाव्याकतं
कुसलविपाकाकुसलविपाकवसेन द्वीद्दि पदेहि परियादित्वा दस्सितं । यस्मा पन

१ See ३-२६५-२२५; note 2 on § 576 and note ३ on § 498-
२ सी०, ४= insert before this पुच्छेन. ३ See ३-२२६-४६५. ४ M.-
समसा. ५ Continues upto ४.११९.

तं सन्धं पि कामावचरं ना होति, रूपावचरादीषु ना अञ्जतरं, तस्मा 'कामावचरा'ति आदिना नयेन तदेव विपाकाभ्याकृतं मुम्भन्तरवसेन परियादिवित्वा दस्तितां । यस्मा पुन तं वेदनाखन्धो पि होति ...पे०... विञ्जानखन्धो पि, तस्मा पुन सम्भुत्तचतुखन्धवसेन परियादिवित्वा दस्तितां ।

(२) एवं विपाकाभ्याकृतं कुसलाकुसलवसेन मुम्भन्तरवसेन संप्रयुक्तखन्धवसेना ति तीहि नयेहि परियादाय दस्सेत्वा, पुन किरियाभ्या-[297]-कृतं दस्सेन्तो ये च धम्मा किरिया [§५८३] ति आदिमाह । तत्र 'कामावचरा रूपावचरा अरूपावचरा वेदनाखन्धो ...पे०... विञ्जानखन्धो' ति वत्तव्यं भवेत्थ । हेट्ठा पुन गहितमेवा ति नयं दस्सेत्वा निस्तज्जितं । इदानीं अविमत्तं दस्सेन्तो सव्वं च रूपं असंखता च धातु [§५८३] ति आह । तत्र 'सव्वं च रूपं' ति पदेन पञ्चेवीसति रूपानि लब्धवुति रूपकोट्ठासा निष्पदेसतो गहिता ति वेदितव्वा । 'असंखता च धातु' ति पदेन निव्याने निष्पदेसतो गहितं ति । एताकता 'अभ्याकता धम्मा' ति पदं निष्ठिते होति ।

(३) तत्र कतमं सव्वं रूपं [§५८४] ति इदं कस्मा गहितं ? हेट्ठा रुपाभ्याकृतं सस्सेपेनेव कथितं । इदानीं तं एकक-दुक-तिक-चतुक् ...पे०... एकादसकवसेन वित्थारतो भजित्वा दस्सेतु इदं गहितं । तस्सत्थो—यं पुत्तं 'सव्वं च रूपं, असंखता च धातु' [§५८३] ति, तस्मि पदद्वये 'कतमं सव्वं रूपं नाम ?', इदानीं तं भाजित्वा दस्सेन्तो चत्तारो च महाभूता [§५८४] ति आदिमाह । तत्र चत्तारो ति गणनपरिच्छदो । तेन तैसं ऊनाधिकमात्रं निवारति । 'च'सदो' सम्पिण्डनत्थो । तेन न केवलं 'चत्तारो महाभूता' व रूपं, अञ्जं पि अञ्जी ति 'उपादारूपं' सम्पिण्डेति । महाभूता ति एत्थ महन्त-पातुमावादीहि कारणेहि महाभूतत्वा वेदितव्वा । एतानि हि (i) महन्तपातुपावतो, (ii) महाभूतसामन्वतो, (iii) महापरिहारतो, (iv) महाविकारतो, (v) महन्त-सूतता चा ति इमेहि कारणेहि महाभूतानी ति वुचन्ति ।

(४) तत्र (i) 'महन्तपातुमावो'ति, एतानि हि (a) अनुपादिजकसन्ताने पि (b) उपादिजकसन्ताने पि महन्तानि पातुभूतानि । तैसं (a) अनुपादिजकसन्ताने एवं महन्तपातुमावता वेदितव्वा—एकं हि चक्रवाळं आवामतो च विधारतो च योजनानं द्वादससतसहरसानि त्रुत्तिससतानि पञ्चासं च योजनानि । परिकसेपतो पुन^३

१ See ३.६५५-६६६, Cm.on §§566-82. २ See §§596, 647 and ब्रूलयेका p.130. ३ लि०, म०omit. ४ M., PTS—^०कारो. ५ With ४.३-६ cf. विमु० ११.१६-१०३. ६ विमु० reads यदथा भूतता च. ७ विमु० ७.४०-४३.

- [298] सत्त्वं सतसहस्रानि उत्तिष्ठपरिमण्डलं ।
दस चैव सहस्रानि अद्भुतानि सतानि च ॥

तद्य

दुवे सतसहस्रानि चत्वारि नहुतानि च ।
एतत्कं ब्रह्मत्तेन संखाता^१यं वसुन्धरा^२ ॥

तस्मा देव सन्धारकं

चत्वारि सतसहस्रानि अद्भुत नहुतानि च ।
एतत्कं ब्रह्मत्तेन जलं वाते पलिष्ठितं ॥

तस्मा पि सन्धारको

नव सतसहस्रानि मालुतो नममुष्मतो ।
सष्टिं चैव सहस्रानि एसा लोकस्य सण्डिति ॥

(५) एवं सण्डिते चैव योजनानं

चतुरासीति सहस्रानि अज्जोमाब्धो महण्णवे ।
अच्युम्भतो तावदेव सिनेरुपब्धतुत्तमे ॥
ततो उपपुप्फेन पमाणेन यथाक्रमं ।

अज्जोमाब्धुग्गता दिव्वा नानारत्नविशिता ॥
सुगंधरो ईसधरो करवीको सुदस्सरो ।
नेमिन्धरो चिनतको अस्सकण्णो गिरि^३ जहा ॥
एते सत्त महासेल्ल सिनेहरस समन्ततो ।
महारजानमावासा देवयक्खमिसेविता ॥
योजनानं सतानुचो हिमवा पञ्च पब्धतो ।
योजनानं सहस्रानि सीणि आयत-वित्थतो ॥
चतुरासीति-सहस्सेहि कूटेहि पतिमण्डितो ।
ति-पञ्च-योजनक्खन्ध-परिक्खेपा नगव्हा ॥
पञ्जासयोजनक्खन्ध-साखायामा समन्ततो ।
सत्तयोजनविशिण्णा तावदेव च उम्भता ।
जम्भू, यस्तानुमन्नेन जम्भुदीपो पकासितो ॥

(६) यं जेतं जम्बुया पमाणं तदेव असुरानं चित्तपाटलिवा, गरुडानं सिम्बलिदन्तस्य, अंशगोपाने कदम्बस्य, उत्तरकुरुसु कापयवत्यस्य, पुष्यविदेहे सिरीषस्य, तापतिनेषु पारिषट्चत्तदर्शो^४ ति ।

१ Also in विमु० ११.५७, २ M.-वाज०. Cf. वा० ६.१२५. ३ सि०-
सत्त^४. ४ वा० १.५०१.

[299] तेनाहु पोराणा—

पाटली शिखली जम्बू देवानं पारिलत्तको ।

कदम्बो कपकस्थो च तिरिसेन भवति तत्तमो^१ ॥

द्वे असीतिसहरसामि अपक्षोगाळ्हो महणवे ।

अप्पुम्मतो तावदेव चक्रथाळसिलुचयो ।

परिक्खितवानं तं सव्थं लोक्कधातुमयं ठितो^२ ति ॥

(३) (b) उपादित्रकसंताने पि मच्छ-कच्छप-देव-दानवादिसरीरवसेन महन्तानेव पातुमूतानि । वुत्त^३ हेतं भगवता— “सन्ति भिक्खवे महासमुदे योजनसतिका पि अत्तमावो ति” [विन० ४. २. ४०] आदि ।

(८) (ii) ‘महामूतसामञ्जसो’ ति एतानि हि यथा मायाकारो अमणिं येव उदकं माणिं कत्वा दस्सेति, असुवण्णं येव लेहुं सुवण्णं कत्वा दस्सेति, यथा च सयं नेव यक्खो न पक्खी समानो यक्खमावं पि पक्खीमावं पि दस्सेति, एवमेव सयं अनोलानेव हुत्वा नीळं उपादारूपं दस्सेन्ति, अपतानि... अलोहितानि... अनोदातानेव हुत्वा ओदातं उपादारूपं दस्सेन्ती ति मायाकारमहामूतसामञ्जसो महामूतानि । यथा च यक्खादीनि महामूतानि यं परिगणहन्ति नेव तेसं तस्स अन्तो न बहिद्वानं^४ उपलब्धमिति, न च तं निस्साय न तिद्वन्ति, एवमेव एतानि पि नेव अञ्जमञ्जस अन्तो न बहिद्वितानि हुत्वा उपलब्धमिति, न च अञ्जमञ्जं निस्साय न तिद्वन्ती ति । अचिन्तेयद्वानताय यक्खादिमहामूतसामञ्जसो पि महामूतानि । यथा च यक्खिनीसंज्ञातानि महामूतानि मनापेहि वर्णसङ्गटानविकसेपेहि अत्तनो मयानकमावं पटिच्छादेत्वा सत्ते वञ्चेन्ति, एवमेव एतानि पि इत्थिपुरिस-सरीरादीषु मनापेन छविवण्णेन, मनापेन अंगपचंगसङ्गटानेन, मनापेन च हस्सपाद-अंगुलिममुकभिक्षेपेन अत्तनो कक्खलतादिमेदं सरसलक्खणं पटिच्छादेत्वा बालजनं वञ्चेन्ति, अत्तनो सभावं दद्दुं न देन्ती ति । इति वञ्जनकत्तेन यक्खिनी-महामूतसामञ्जसो पि महामूतानि ।

(९) [300] (iii) ‘महापरिहारो’ ति महन्तेहि पचयेहि परिहितव्वतो । एतानि हि दिषसे दिषसे उपनेतव्वत्ता महन्तेहि प्रासच्छादनादीहि भूतानि पवत्तानी ति महामूतानि । महापरिहारानि वा भूतानी ति पि महामूतानि ।

(१०) (iv) ‘महाविकारो’ ति भूतानं महाविकारो । एतानि हि उपादिजानि पि अनुपादिजानि पि महाविकारानि होन्ति । तत्थ अनुपादिजानं

१ M., PTS. म०-कच्च. २ Here ends विमु० ४. ४३. ३ Vinaya Texts, iii. 302. ४ See विन० ११. ५. ८-१०३. ५ म०- बहिदा. ६ सी० prefixes गाना^०, म०- गानाविगम^०.

कृष्णवृद्धाने विकारेमहत्तं पाकटं होति, उपादिधानं भ्रातृकलोमकाळे । तथा हि

भूमितो^१ बुद्धिता याव ब्रह्मलोका विधावति ।
अचि अचिमतो लोके उद्भूमानमि^२ तेजसा ॥
कोटिसतसहस्रेकं चक्रवाळं विलीयति ।
कुषितेन यदा लोको मलिलेन विनस्सति ॥
कोटिसतसहस्रेकं चक्रवाळं विधीरति ।
वायोधातुप्पकोपेन यदा लोको विनस्सति ॥
पथद्वो भवति कायो दट्ठो कट्टुमुखेन वा ।
पठवीधातुप्पकोपेन होति कट्टुमुखे व सो ॥
पूतिको भवति कायो दट्ठो पूतिमुखेन वा ।
आपोधातुप्पकोपेन होति पूतिमुखे व सो ॥
मन्तत्तो भवति कायो दट्ठो अग्निमुखेन वा ।
तेजोधातुप्पकोपेन होति अग्निमुखे व सो ॥
संछिन्नो भवति कायो दट्ठो सत्थमुखेन वा ।
वायोधातुप्पकोपेन होति सत्थमुखे व सो ॥

इति महाविकारानि भूतानीं ति महाभूतानि ।

(११) (v) 'महन्त-भूतत्ता चा'ति एतानि हि महन्तानि महता वायामेन परिगृहेतव्यता, भूतानि विजमानत्ता ति, महन्त-भूतत्ता च महाभूतानि^३ । एवं महन्तपातुमावादीहि कारणेहि महाभूतानि ।

(१२) चतुश्रं च महाभूतानं उपादाय रूपं [§५८१] ति उपयोगाये सामिश्रणं । चत्वारि महाभूतानि उपादाय, निस्साय, अमुञ्चित्वा प्रवृत्तं रूपं ति अर्थो । इदं बुध्यति सर्व्वं रूपं [§५८४] ति इदं चत्वारि महाभूतानि, पदप्रति-पादित्या निरिद्वानि तेषीसति^४ उपादा-रूपानीं ति, सत्तवीसतिप्पभेदं सर्व्वं रूपं नाम ।

(१३) [301] इदानीं तं कित्थारतो दस्सेतुं एकविधादीहि एकादसादि संगहेहि मातिकं उपेन्तो सर्व्वं रूपं न-हेतुं [§५८४] ति आदिमाह । तस्य 'सर्व्वं रूपं'ति इदं पदं 'सर्व्वं रूपं न-हेतुं' 'सर्व्वं रूपं अहेतुकं'ति एवं सर्व्वपदेहि सद्धिं योजेतव्यं । सर्व्वानेव चेतानि 'न-हेतुं'ति आदीनि तेषचत्ताब्दीय पदानि

१ M.-विष्णुकार^०, म०-विकारे महत्तं. २ विष्णु० ११.१०२. ३ M, PTS-
इत्थदीपं. वि. ४-५ Cf. सुवर्णप्रभासोत्तमवृत्त vi.12-13 (Jap. Ed. by Hokel
Idzumi). ४ See note on this in ४.३. ५ Here ends विष्णु०
११.१०३. ६ See note 2 on §596. ७ -25 in ४.३. See §596,
647-48.

उद्दीप्ति । तेषु पेटिपाटिया चत्तालीसपदानि मातिकैतो गहेत्वा टपितानि, अवसाने तीणि मातिकासुत्तकानी ति । एवं^१ ताव^२ पटमे संगहे पालिवक्थानमेव वेदितव्वं ।

(१४) तथा दुतियसंगहादीसु । तथायं नयो—दुतियसंगहे ताव सवं चत्तारो च दुका । तत्प अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नो उपादा [§५८५] ति आदयो आदिहि बुद्धस दुका अज्जमज्जसंवंधामाचतो पकिण्णकदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुसम्पस्सस्स वत्थु [§५८५] ति आदयो पञ्चवीसति दुका कत्थु-अवत्थु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता कत्थुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खु-सम्पस्सस्स आरम्भणं ति आदयो पञ्चवीसति दुका आरम्भणानारम्भण-उप-परिक्खणवसेन पवत्तत्ता आरम्भणदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुआयतनं ति आदयो दस आयतनानायतन-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता आयतनदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुधातु ति आदयो दस धातु-अधातु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता धातुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुन्द्रियं ति आदयो अट्ट इन्द्रियानिन्द्रिय-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता इन्द्रियदुका नाम । ततो अत्थि रूपं कायविक्खप्पी ति आदयो द्वादस सुखुमासुखुमरूप-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता सुखुमरूपदुका नामा ति । इदं दुतियसंगहे पालिवक्थानं ।

(१५) ततियसंगहे सत् तीणि च तिकानि । तत्प दुतियसंगहे बुत्तेसु बुद्धसु पकिण्णकदुकेसु एकं अज्जसत्तिकदुकं मेसेहि तेरसहि योजेत्वा यं तं रूपं अज्जसत्तिकं तं उपादा; यं तं रूपं बाहिरं तं अत्थि [302] उपादा, अत्थि नो-उपादा [§५८६] ति आदिना नयेन टप्पिता तेरस पकिण्णकतिका नाम । ततो तमेव दुकं मेसदुकेहि सद्धिं योजेत्वा यं तं रूपं बाहिरं तं चक्खुसंपस्सस्स न-वत्थु, यं तं रूपं अज्जसत्तिकं तं अत्थि चक्खुसंपस्सस्स वत्थु, अत्थि चक्खु-संपस्सस्स न-वत्थु ति आदिना नयेन सेसलिका टपिता । तेसं नामं च गणना च तेसं पेच वत्थुदुकादीनि वसेन वेदितव्व्या ति । इदं ततियसंगहे पालिवक्थानं ।

(१६) चतुत्थसंगहे द्वावीसति वत्तुका । तत्प तच्चपच्छिडमो^३ अत्थि रूपं उपादा अत्थि रूपं नो-उपादा [§५८७] ति एवं इध वुत्तमातिकं अनामसित्वा टपितो । इतरे पन आमसित्वा । कथं ? ये ताव बुविधसंगहे पकिण्णकेसु आदितो तयो दुका, तेषु एकेकं गहेत्वा यं तं रूपं उपादा तं अत्थि उपादिधं, अत्थि अनुपादिधं ति आदिना नयेन पञ्चहि पञ्चहि दुकेहि सद्धिं योजेत्वा दुक्तचयमूलका आदिहि पञ्चदसवत्तुका टपिता । इदानीं यो^४यं चतुर्थो सनिदस्सन्दुको सो यं तं रूपं सनिदस्सन्नं तं अत्थि सण्पटिधं, अत्थि अप्पाटिधं ति आदिना

१ PTS., म०- पदपरिचयिवा. २ Cf. Dhs. §584 and note 4 on the same. ३-३ सी०, म०- पञ्चानवा. ४ The last वत्तुक (explained in § 961) सिद्धं, पुनं etc.

नयेन पेहि वा, अत्थि उपादा अत्थि नो-उपादा ति आदिना नयेन पुरिमेहि वा, दुकेहि सद्धि अत्थामावतो कमामावतो विसेसामावतो च योगं न गच्छति ।

(१७) सनिदस्सने हि 'अप्पटिघं' नाम, 'नोपादा' वा नत्थी ति अत्थामावतो योगं न गच्छति । 'उपादिघं पन अनुपादिघं च अत्थी' ति तं कमामावतो योगं न गच्छति । सब्बदुका हि पच्छिम-पच्छिमेहेव सद्धिं योजिता । अयमेत्थ कमे । पुरिमेहि पन सद्धिं कमामावो ति । 'सति अत्थे कमामावो अकारणं । तस्मा उपादिअपदादीहि सद्धिं योजेतव्वो' ति चे—न, विसेसामावा; उपादिअपदादीनि हि इमिन्ना सद्धिं योजितानि । तत्थ 'उपादिघं वा सनिदस्सने, सनिदस्सने वा उपादिघं' ति बुधे विसेसो नत्थी ति विसेसामावा पि योगं न गच्छति । तस्मा तं चतुधदुकं अनामसिवा, ततो पेहि अत्थि रूपं सप्पटिघं [§५८५] ति आदीहि तीहि दुकेहि सद्धिं [303] यं तं रूपं सप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं, यं तं रूपं अप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं' ति आदिना नयेन युज्जमाने दे दे दुके योजेवा छ चतुका ठपिता ।

(१८) यथा चायं चतुधदुकी योगं न गच्छति, तथा तेन सद्धिं आदितुको पि । कस्मा ! अनुपादारूपस्स एकत्वेन अनिदस्सनता । सो हि यं तं रूपं नो-उपादा तं अत्थि सनिदस्सने, अत्थि अनिदस्सने—एवं चतुधेन दुकेन सद्धिं योजियमानो योगं न गच्छति । तस्मा तं अत्थिअसिवा पञ्चमेन सह योजितो । एवं वो येन सद्धिं योगं गच्छति, सो च न गच्छति सो वेदितव्वो ति । इदं चतुधसंगहे पालिवक्खानं ।

(१९) इतो पेरे पन पञ्चविधसंगहादयो सच्च संगहा अपमिस्स एव ।

एवं सकलाय पि मातिकाय पालिवक्खानं वेदितव्वं ।

(२०) इदानीं तस्मा अर्थं भाजेवा दस्सेतुं सव्वं रूपं न-हेतुमेवा [§५९५] ति आदि आरब्धं । कस्मा पनेत्थ 'कतमे तं सव्वं रूपं न-हेतु' [§५८४] इति पुच्छा न कता ति ! भेदाभावतो । यथा हि दुकादीसु 'उपादारूपं' पि अत्थि 'नो-उपादारूपं' पि [§५८५], एवमिध 'न-हेतु पि सहेतुं पी' ति भेदो नत्थि, तस्मा पुच्छं अकत्वा य धिमत्तं । तत्थ 'सव्वं' ति सकलं, निरवसेतं । 'रूपं' ति अवमस्स सीतादीहि रूपनमावदीपनो सामञ्जल्यस्सणनिदेसो । न हेतुमेवा [§५९५] ति साधारणहेतुपटिस्सवेनिदेसो ।

(२१) तत्थ हेतु-हेतु पचय-हेतु उत्तम-हेतु साधारण-हेतु ति चतुविधो हेतु । तेषु 'तयो कुसलहेतु, तयो अकुसलहेतु, तयो अव्याकतहेतु' [§१०५३]

१ ति०—सप्पटिघं; but See §617. २-२ स्त्री०omits. ३ See note on §658. ४-४ स्त्री०, म० omit. ५ स्त्री०, म०—अवेदु पि.

ति अयं 'हेतुहेतु' नाम । "चत्तारो लो^१ मिक्खये^२ महाभूता हेतू, चत्तारो महाभूता पञ्चया रूपस्सत्थरस पञ्जापनाया^३" [सं० ३.१०१] ति अयं 'पञ्चयहेतु' नाम । "कुसलकुसलं अत्तनो विपाकट्ठाने, उत्तमं इट्ठारम्मणं कुसलविपाकट्ठाने, उत्तमं अनि-
ट्ठारम्मणं अकुलविपाकट्ठाने" [] ति अयं 'उत्तमहेतु' नाम । यथाह—[304]
'अतीतानागतपञ्चुप्पन्नानं कम्मसमादानानं टानसो हेतुसो विपाकं यथाभूतं पज्जानाती'
[सं० ५.३०४, अं० ३.४१७] ति, "एतेव हेतु एस पञ्चयो संस्कारानं यदिदं
अविज्जा^४" [] ति अविज्जा संस्कारानं पि साधारणहेतु इत्था पचयट्ठं करती ति
'साधारणहेतु' नाम । यथा हि पटवीरसो आपोरसो च मधुरस्सा पि अमधुरस्सा
पि पञ्चयो, एवं अविज्जा कुसलसंस्कारानं पि अकुसलसंस्कारानं पि साधारणपचयो
हेति । इमस्मिं पन^५त्थे 'हेतुहेतु' अधिपेतो ।

(२२) इति 'हेतु धम्मा न-हेतु धम्मा' ति मातिक्काय [मा० २३] आगतं
हेतुमात्रं रूपस्स नियमेत्वा पटिक्खिस्सपन्तो 'न-हेतुमेवा' ति आह । इमिना नवेन
गन्धपदेषु पि पटिक्खेपनिदेसो च अप्पटिक्खेपनिदेसो च वेदितव्यो । वचनत्थो पन
गन्धपदानं मातिक्कायण्णनाय वुत्तो येव । सप्पञ्चयमेवा [§ ५९५] ति एत्थ पन
कम्मसमुद्धानं कम्मपञ्चयमेव हेति, आहारसमुद्धानादीनि आहारादिपञ्चयानेवा
ति एवं रूपस्सेव वुत्तचतुपञ्चयत्थेन अत्थो वेदितव्यो । रूपमेवा ति 'रूपिनो
धम्मा अरूपिनो धम्मा' ति मातिक्काय [मा० ३३] वुत्तं अरूपिमात्रं पटिक्खिस्सपति ।
उप्पन्नं छद्दि विज्जाणेही ति पञ्चुप्पन्नं रूपमेव चक्षुविज्जाणादीहि छद्दि वेदि-
तव्यं । निवमो^६ पण चक्षुविज्जाणादीनि सन्धाय गहितो । न हि तानि अतीता-
नागतं विजानन्ति । मनोविज्जा^७ पन अतीतं पि अनागतं पि विजानाति । तं
इमस्मिं पञ्चविज्जाणसोते पत्तित्वा सोतपतितमेव इत्था गतं ।

(२३) इत्था अभावट्ठेन पन अनिच्छमेव । जराय अमिमवित्तव्यधम्मकत्ता
जराभिभूतमेव । यत्त्मा वा रूपकाये जरा पाकटा^८ हेति, तस्मा पि 'जराभिभूत-
मेवा' ति वुत्तं । एवं एकविधेन रूपसंगहो ति एत्थ 'विधा'-सदो मान-सण्डान-
कोट्ठासेसु विस्सति । "सैत्थोहमस्मी ति विधा, सदिसोहमस्मी ति विधा" [वि० ३६७]
ति आदीसु मानो विधा नाम । "कथंविधं शीलवत्तं वदन्ति, कथंविधं पञ्चवत्तं
वदन्ती" [सं० १.५३] ति आदीसु सण्डानं । [305] 'कथं-विधं' ति हि पदस्स
कथं-सण्णितं ति अत्थो । 'एकविधेन आणवत्थं दुविधेन आणवत्थं' [वि० ३०६,
३०८] ति आदीसु कोट्ठासो विधा नाम । इधा पि कोट्ठासो य अधिपेतो ।

(२४) 'संगह'-सदो पि सजाति-सज्जाति-किरिया-गणनाय वसेन चतुब्बिधो ।

१ सि०-मे. २ S.ili.101 reads मिक्खु. ३ Cf. सं० २.७. ४ See
२.३९. ५ सी०, व०-विषासो. ६ Also quoted in VbhCm. 496.
७ सी०, म०-सण्डानं.

तत्र “सन्धे सत्तिषा आगच्छन्तु, सन्धे ब्राह्मणा सन्धे वेत्सा सन्धे मुहा आगच्छन्तु” [] , “या चावुसो विसाल सम्मावापा, वो च सम्माकम्भन्तो, वो च सम्मा-आजीवो— इमे धम्मा सीलकलन्धे संगहिता” [म० १.३०१] ति अयं ‘सज्जाति-संगहो’ नाम । ‘एकजातिका आगच्छन्तु’ ति पुच्छद्वारे विष हि इध सन्धे जातिषा एकसंगहं गता । “सन्धे कौसलका आगच्छन्तु, सन्धे मागधिका, सन्धे मावकल्लका आगच्छन्तु []”, “यो चावुसो विसाल सम्मावापामो, या च सम्मासति, वो च सम्मासमाधि— इमे धम्मा समाधिकलन्धे संगहिता” [म० १.३०१] ति अयं ‘सज्जातिसंगहो’ नाम । एकद्वारे जाता संघदा सव्वदा आगच्छन्तु ति पुच्छद्वारे विष हि इध सन्धे सज्जातिद्वारेण वुत्थोकासेन एकसंगहं गता । “सन्धे हत्थारोहा आगच्छन्तु, सन्धे अस्तारोहा, सन्धे रथिका आगच्छन्तु”, [] “या चावुसो विसाल सम्मादिक्खि, वो च सम्मासंक्खी— इमे धम्मा पञ्चासंक्खे संगहिता” [म० १.३०१] ति अयं ‘किरियासंगहो’ नाम । सन्धे च हेते अत्तनो किरियाकरणेन एकसंगहं गता । “चक्खायतनं कतमं खण्वगणनं गच्छति ? चक्खायतनं रूपसखण्वगणनं गच्छति । हस्सि चक्खायतनं रूपसखण्वगणनं गच्छति, तेन वत्तं चक्खे— चक्खायतनं रूपसखण्वेन संगहितं” [क० २.३३५] ति, अयं ‘गणनसंगहो’ नाम । अयमिध अधिपेतो । एक-कोट्ठासेन रूपगणना ति अयं हेतव्य आधो । एत नवो सव्वथ ।

(२५) इदानीं दुविषसंगहादीसु ‘अधि रूपं उपादा, अधि रूपं नो-उपादा’ [५८५] ति एवं भेदसम्भावितो पुच्छाणुत्तरां पद्मभाजं दर्शयन्ती कतमं तं रूपं उपादा [§ ५९६] ति आदिमाह । तत्र उपादियती ति ‘उपादा’; महाभूतानि गहेत्वा, अमुञ्चिवा, तानि निस्ताप पवत्तती ति अर्थो । [306] इदानीं तं पमे-दतो दर्शयन्ती चक्खायतनं [§ ५९६] ति आदिमाह । एवं तेषीसैतिविधं उपादा-रूपं संलेखतो उद्दिशित्वा पुन तदेव विचारतो निदिशन्ती कतमं तं रूपं चक्खायतनं [§ ५९७-६००] ति आदिमाह । तत्र दुविषं वक्तु— मंसचक्खु पञ्चा-चक्खु च ।

(२६) एतेषु ‘बुद्धचक्खु समन्तचक्खु आणचक्खु दिव्यचक्खु धम्मचक्खु’ ति पञ्चविधं पञ्चाचक्खु । तत्र “अहं खो हं भिक्खवे बुद्धचक्खुना लोकं वीलो-केन्तो सत्ते अप्परजक्खे... पे०... दुविज्जापये” [म० १.१६९] ति इदं बुद्धचक्खु नाम । “समन्तचक्खु वुचति सव्वज्जुतज्जाणं” [मि० २.३६०] ति इदं समन्तचक्खु नाम । “चक्खु उदपादि आणं उदपादी” [दी० २.३३] ति इदं आणचक्खु नाम । “अहं खो अहं भिक्खवे दिव्येन चक्खुना विमुदेना” [म० १.१७०] ति इदं

१ M., PTS, सो०-० समवतो. २ See ४.१२ above. ३ See पटि०.
४ Dialogues ii. 26.

दिव्यचक्षु नाम । “तस्मिन् येवासने विरजं वीतमलं धम्मचक्षु उदेपादी” [दी० १.११०] ति इदं हेट्ठिमग्गसत्तयत्तंलातं आणं धम्मचक्षु नाम ।

(२७) संराचक्षु पि ससंभारचक्षु पयादचक्षु ति दुविपं होति । तथ आयं अस्मिन्नूपके पतिट्ठितो हेट्ठा अस्मिन्नूपकट्टिकेन, उपरि समुत्कट्टिकेन, उमत्तो अस्मिन्नूपकेहि, अन्तो मत्थलुंगेन, सहिद्धा अस्मिन्नूपकेहि परिच्छिन्नो मंसपिण्डो । संखेपतो ‘चतरसो धातुयो, वण्णो गन्धो रसो ओजा, संभयो सण्ढानं, जीवितं भावो कायप्पसादो चक्षुप्पसादो’ ति जुहुस संभारा । वित्थारतो ‘चतरसो धातुयो, तन्नि-
सितवण्ण-गन्ध-रस-ओजा-सण्ढानं-संभवा छ’ इति इमानि दस वतुसमुद्धानिकत्ता जत्तालीसं होन्ति । जीवितं भावो कायप्पसादो चक्षुप्पसादो ति चत्तारि एकत्तं कम्मसमुद्धानेया ति इमेसं वतु-[307]-चत्तालीसाय रूपानं वसेन वतुवत्तालीस संभारा । यं लोको सेतं चक्षुं पुपुलं विसटं’ विविण्णं ‘चक्षुं’ ति संजानन्तो न चक्षुं सञ्जानाति, वत्थं चक्षुतो सञ्जानाति, सो मंसपिण्डो अस्मिन्नूपके पतिट्ठितो, नहारुत्तकेन मत्थलुंगेन आनुद्धो, मत्थ सेतं पि अस्थि, कण्ठं पि लोहितकं पि, पठवी पि आयो पि तेजो पि चायो पि, यं सेम्बुस्सदत्ता सेतं, पितुस्सदत्ता कण्ठं, रुपि-
रस्सदत्ता लोहितकं, पठवुस्सदत्ता पविण्णं होति, आपुस्सदत्ता पण्णरति, तेजुस्स-
दत्ता परिदहति, वायुस्सदत्ता संभमति, इदं ससंभारचक्षु नाम ।

(२८) यो पन एत्थ-सितो एत्थ-पटिबद्धो चतुच्चं महाभूतानं उपादाय पसादो, इदं पसादचक्षु नाम । तदेतं तस्स ससंभारचक्षुनो’ सेतमण्डलपरिक्खिततरस कण्ठ-
मण्डलस्स मग्गे, अभिमुखे टितानं तरीरसण्ठानुप्पत्तिदेसमूते दिट्ठिमण्डले, सत्तसु पिचु-
पटलेसु आमित्तं तेलं पिचुपटलानि विथ, सत्त अस्मिन्नपटलानि व्यापेत्वा, धारण-नहा-
प्प-मण्डन-वीजनकिप्पाहि चतुहि धातीहि सत्तिथकुमारो विथ, सन्धारणा-आवन्धन-
परिपाचन-समुदीरणकिप्पाहि चतुहि धातुहि कत्तपकारं, उतुचित्तादारेहि उपसंभिम-
मानं, आयुता अनुपालयमानं, वण्णगन्धरसादीहि परिशुतं, पमाणतो ऊकौसिरमत्तं,
चक्षुविज्झाणादीनं यथारहं कयुद्धारमायं साधयमानं तिद्वति । वुत्तं पि चेत्तं धम्म-
सेनावतिना—

“येन चक्षुप्पसादेन रूपानि-मनु-पस्सति ।

परितं सुलुमं एतं ऊकसिरसैमूपमं” [] ति ॥

(२९) चक्षुं च तं आयतनं चा ति चक्षुस्सायतनं [§ ५९७] । यं चक्षुं
चतुच्चं महाभूतानं उपादाय पसादो [§ ५९७] ति इथा पि उपयोगत्थे येव
सामिवचनं; चत्तारि महाभूतानि उपादिधित्वा पवत्तप्पसादो ति अथो । इमिना
पसादचक्षुमेव गण्हाति, सेसचक्षुं पटिस्सिपति । यं पन इन्द्रियगोचरसुत्ते
[] “एकं महामूतं [308] उपादाय पसादो पठवीधातुवा तीहि महामूतेहि

१ Dialogues i. 135. २ सि०-विनर्ह. ३ See विमु० १४.४७.४८;
विमु० ९६. ४ सि०, म०-दिट्ठ. ५ सि०-ओका. ६ विमु० ९६ reads only ऊका.

सुसंगहितो^१ आपोधातुया च तेजोधातुया च वायोधातुया च," चतुर्परिवृत्तसुते^२
 "त्रिंशं महामूतानं उपादाय पसादो^३ पठवीधातुया च आपोधातुया च द्वीहि महा-
 मूतेहि सुसंगहितो तेजोधातुया च वायोधातुया चा[]"ति वृत्तं, तं परियायेन वृत्तं ।
 अयं हि सुचनितककथा नाम परियायदेसना । यो च चतुर्धं महामूतानं उपादाय
 पसादो सो तेषु एकैकस्ता पि दिव्रे पि पसादो येवा ति इमिना परियायेन तस्य देसना
 आगता । अमिधम्मो पन निपरियायदेसना नाम । तस्मा इध 'चतुर्धं महामूतानं
 उपादाय पसादो'ति वृत्तं । 'अयं मे अत्ता' ति बालजनेन परिगृहीतया अत्तमात्रे
 वुच्चति सरिरं पि सन्वपञ्चकं पि । तस्मिं परियापन्नो तं-निस्तितो ति अत्तमाव-
 परियापन्नो [§ ५९७] चक्षुर्विज्जालेन परिसृतुं न सक्का ति अनिदस्सनो ।
 पटिषट्ठननिधंलो एव जायती ति सप्पटिठो ।

(३०) येना ति आदीसु अयं संलोफधो—येन कारणमूतेन चक्षुना अयं
 सत्तो इदं बुलपकारं रूपं अतीति पस्सि वा, वत्तमाने पस्सति वा, अनागतो
 पस्सिस्सति वा, सचस्स अपरिमिन्नं चक्षुं भवेय्य, अधानेन आपाधगतं रूपं
 पस्से वा, अतीतं वा रूपं अतीतेन चक्षुना परिस, पन्नुप्पन्नं पन्नुप्पन्नेन पस्सति,
 अनागतं अनागतेन पस्सिस्सति, सवे तं रूपं चक्षुस्स आपाधं आगच्छेय्य चक्षुना
 ते रूपं पस्सेय्या ति इदमेव परिकल्पवचनं । दस्सनपरिणायकट्टेन चक्षुं पेतं,
 सञ्जातिसमोसरणट्टेन चक्खायतनं पेतं, सुञ्जतमावनिस्सतट्टेन चक्षुधातु
 पेसा । दस्सनलक्खणे इन्दुं करोती ति चक्षुन्निद्रयं पेतं । लुक्कनपलुक्कनट्टेन
 लोको पेसो । वलक्कनट्टेन द्वारा पेसा । अपरणीवट्टेन समुदो पेसो । पस्सिद्ध-
 ट्टेन पण्डरं पेतं । कस्सादीनं अमिधम्मयनट्टेन खेत्तं पेतं । तेसं येव पटिठट्टेन
 यत्थुं पेतं । समयिसमं दस्सेन्तं अत्तमायं नेती ति नेत्तं पेतं । तेनेव अट्टेन नयनं
 पेतं । सक्कायपरि-[309]-याफण्टेन ओरिमं तीरं पेतं । बहुसाधारणट्टेन अस्सा-
 मिकट्टेन च सुञ्जो गामो पेसो ति ।

(३१) एत्तावता 'परिस वा'ति आदीहि वत्तुहि पदेहि वक्षुं पेतं ति
 आदीनि बुद्धस नामानि योजेया चक्खायतनस्स चत्तापो वक्कायपननया वुत्ता ति
 वेदितव्वा । कथं ? एव हि येन चक्षुना अनिदस्सनेन सप्पटिठेन रूपं
 सनिदस्सनं सप्पटिठं पस्सि वा चक्षुं पेतं ... पे० ... सुञ्जो गामो
 पेसो, इदं तं रूपं चक्खायतनं [§ ५९७] ति अवमेको नयो । एवं सेसा पि
 वेदितव्वा ।

(३२) इदानीं यस्मा विज्जुनिच्छरणादिकालेसु अनोलोकेतुकामस्सा पि रूपं

१ ति०, म०—असंगहिता. २ Another name for बहुधातुकमुत्त (No. 115). See M. iii. 67, but we fail to trace this passage in this Sutta. ३ M., ति० insert hereafter चक्षुमेव गण्हाति, सेतचक्षुं.

चक्षुष्पतादं धेदति, तस्मा तं आकारं पकासेतुं दुतियो निदेसवारो [§५९८] आरब्धो । तत्र यमिह चक्षुस्मीति यमिह अधिकरणभूते चक्षुस्मि । रूपं ति पञ्चत्तपचनमेतं । तत्र पटिहञ्जि वा ति अतीतयो । पटिहञ्जति वा ति पञ्चुप्पन्नयो । पटिहञ्जिस्सतीति वा ति अनागतयो । पटिहञ्जे वा ति विकप्पनयो । अतीतं हि रूपं अतीते चक्षुस्मि पि पटिहञ्जि नाम । पञ्चुप्पन्नं पञ्चुप्पन्ने पटिहञ्जति नाम । अनागतं अनागते पटिहञ्जिस्सति नाम । सचे तं रूपं चक्षुस्स आपायमाणञ्छेत्थ, चक्षुस्मि पटिहञ्जेत्थ तं रूपं ति अयमेत्थ विकप्पो । अथतो पन पसादं धट्टयमानमेव रूपं पटिहञ्जति नाम । इथा पि पुरिमैनेयेनेव चत्तारो वक्त्वापननया वेदितव्वा ।

(३३) इदानीं यस्मा अत्तनो इच्छाय ओलोकेतुकामस्स रूपे चक्षुं उप-संहरतो चक्षु रूपस्मि पटिहञ्जति, तस्मा तं आकारं पकासेतुं ततियो निदेसवारो [§५९९] आरब्धो । सो अथतो पाकटो येव । एत्थ पन चक्षु आरम्भणं सपटि-च्छमानमेव रूपस्मि पटिहञ्जति नाम । इथा पि पुरिमैनेयेनेव चत्तारो वक्त्वापननया वेदितव्वा ।

(३४) [310] इतो परं कस्यपञ्चकानं उप्पत्तिदस्सनवयेन पञ्च, तेसं येव आरम्भणपटिद्व-उप्पत्तिदस्सनवयेन पञ्चा ति, दस वारा दस्सिता । तत्र चक्षुं निस्साया [§६००] ति चक्षुं निस्साय, पञ्चयं कत्वा । रूपं आरम्भा ति रूपारम्भणं आगम, सञ्चाय, पटिच । इमिना चक्षुष्पसादकत्थुकानं फस्सादीनं पुरे-जातपञ्चयेन चक्षुद्वार-जवनवीथि-परियापन्नानं आरम्भणाधिपति-आरम्भणूपनिस्तय-पचयेहि रूपस्स पञ्चयमाषो दस्सितो । इतरेसु पञ्चसु वारेसु रूपं आरम्भणमस्सा ति रूपारम्भणो ति एवं आरम्भणपञ्चयमस्तेनेव पञ्चयमाषो दस्सितो । यथा पन पुरिमेषु तीसु, एवं इमेसु पि दससु वारेसु चत्तारो चत्तारो वक्त्वापननया वेदितव्वा । एवं कतमं तं रूपं चक्खायतनं [§५९७] ति पुच्छाय उद्धतं चक्षुं 'इदं तं' ति नानप्यकारतो दस्सेतुं, पुरिमा तयो, इमे दसा ति, तेस्स निदेसवारा दस्सिता । एकेकस्मिं चेत्थ चतुस्रं चतुस्रं वक्त्वापननयानं आगतत्ता द्विपञ्चासनेयेहि पटि-मण्डेत्ता व दस्सिता ति वेदितव्वा ।

(३५) इतो परेसु सौतायतनादिनिदेसेसु [§६०१...] पि एतेव नयो । विसेसमत्तं पनेत्थ एवं वेदितव्यं—सुणातो ति सोत्तं [§६०१] । तं ससमारोत-थिलस्सं अन्तो तनुत्तम्वलोमाचिते अंगुलिषेठकसण्डाने परेसे वुत्तपकाराहि धातुहि कतूपकारं, उतुत्तिचाहारेहि उपत्थंभियमानं, आयुना अनुपालियमानं, वण्णादीहि परिवुत्तं सौतविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिद्वति । घायतो ति

१ सी०, म०, PTS- परिक्रपो: सि०- निकपनत्थो, २ See ४.३१.
३ See विमु० १४.४९-५१.

घाणं [§६०५....] । तं संसंभारघाणविलसत् अन्तो अजपदसन्धाने पदेष्टे यथावुत्तपकारउपकार-उपस्थंभन-अनुपालनपरिवारं घाणविज्जाणा [311]-रीने यथाहं वस्तुद्वारमात्रं साधयमानं तिष्ठति । सायनद्वेन जिह्वा [§६०५....] । सा संसंभारजिह्वामण्डलस्य उपरि उपपलदलमसन्धाने पदेष्टे यथावुत्तपकारउपकार-उपस्थंभन-अनुपालनपरिवारं जिह्वाविज्जाणादीनं यथाहं वस्तुद्वारमात्रं साधयमाना तिष्ठति । यावता पन इमस्मिं काये [§६१३....] उपादिन्नकरूपं नाम अस्थि, सञ्चाल्य कायायतनं, कप्पासपटले सिनेहो विद्य, यथावुत्तपकार उपकार-उपस्थंभन-अनुपालनपरिवारमेव हुत्वा कायविज्जाणादीनं यथाहं वस्तुद्वारमात्रं साधयमानं तिष्ठति । अयमेत्य विसेसो ।

(३६) सेसो पालिपमेदो च अस्थो च चक्षुनिरेसे [§५९७-६००] वुत्तनयेनेव वेदितव्यो । केवलं हि २५ चक्षुपदस्य ठाने स्रोतपदादीनं, रूपपदस्य ठाने सद्पदादीनि, पत्तसती ति आदीनं ठाने सुषी [§६०१] ति आदि-पदानि आगताति । 'नेसो पेतं, नयनं पेतं' [§५९७] ति इमस्स च पदद्वयस्य अभावाद्वादस द्वादस नामानि होन्ति । सेसं सञ्चाल्य वुत्तसदिसमेव ।

(३७) तस्य सिया—यावता इमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अस्थि, सञ्चाल्य कायायतनं, कप्पासपटले सिनेहो विद्य । 'यदि एवं सन्ते लक्षणसम्मिस्सता आपज्जती' ति ? 'न आपज्जती' ति । 'कस्मा ?' 'अञ्जस्स अञ्जस्य अमावसो' । 'यदि एवं, न सञ्चाल्य कायायतनं ति ?' 'नेव परमावसो सञ्चाल्य । विनिम्भजिह्वा फन' स नानाकरणं पञ्जपेतुं न सक्ता, तस्मा एवं वुत्तं । यथा हि रूप-रसादयो, बालिकानुष्णानि विद्य, विवेचेतुं असक्कुलेश्यताय अञ्जमञ्जव्यापिनो ति वुचन्ति, न च परमावसो रूपे रसो अस्थि । यदि सिया रूपग्राहणेनेव रसग्राहणं गच्छेत्थ । एवं कायायतनं पि परमावसो नेव सञ्चाल्य अस्थि, न च सञ्चाल्य नस्थि, विवेचेतुं असक्कुलेश्यताया ति । एवमेव न लक्षणसम्मिस्सता आपज्जती ति वेदितव्या ।

(३८) [312] अपि च लक्षणसम्मिस्सतापन्नतो पेतसं अयम्मिस्सता वेदितव्या—एतेसु हि रूपाभिधातारह-मूतपसादलक्षणं ददुकामतानिदान-कम्म-समुद्धान-मूतपसादलक्षणं वा चक्षु, रूपेसु आविज्जनरसं, चक्षुविज्जाणरस आधारभावपञ्चुपद्धानं, ददुकामतानिदान-कम्मजमूतपदद्धानं । सदादिधातारह-मूत-पसादलक्षणं स्रोतुकामतानिदान-कम्मसमुद्धान-मूतपसादलक्षणं वा स्रोतं, सदेसु आविज्जनरसं, स्रोतविज्जाणरस आधारभावपञ्चुपद्धानं, स्रोतुकामतानिदान-कम्मज-मूतपदद्धानं । गन्धाभिधातारह-मूतपसादलक्षणं धावितुकामतानिदान-कम्मसमुद्धान-

† Here end= विमु० १४.५२. ३ ति० inserts before this काये.

‡ M., ती० insert hereafter विनिम्भजिह्वा. ४ See विमु० १४.३०-४१.

भूतप्पसादलक्खणं वा घाणं, गन्धेषु आविञ्जनरसं, घाणविञ्जाणस्स आधारभाव-
पचुपट्ठानं घायितुकामतानिदान-कम्मजभूतपदट्ठानं । रसामिघातारह-भूतप्पसाद-
लक्खणा सायितुकामतानिदान-कम्मसमुद्धान-भूतप्पसादलक्खणा वा जिह्वा, रसेषु
आविञ्जनरसा, जिह्वाविञ्जाणस्स आधारभावपचुपट्ठानां, सायितुकामतानिदान-
कम्मजभूतपदट्ठानां । फोट्टब्बाभिघातारह-भूतप्पसादलक्खणो कुसितुकामतानिदान-
कम्मसमुद्धान-भूतप्पसादलक्खणो वा कायो, फोट्टब्बेषु आविञ्जनरसो, कायविञ्जा-
णस्स आधारभावपचुपट्ठानो, कुसितुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्ठानो ।

(३९) केविं पन 'तेजाधिकानं' भूतानं पसादो चक्खु, वायु-पटवी-आपाधि-
कानं भूतानं पसादो सोत-घाण-जिह्वा, कायो सन्धेसं' ति वदन्ति । अपरे 'तेजाधि-
कानं पसादो चक्खु, विहर-वायु-आप-पटवाधिकानं पसादा सोत-घाण-जिह्वा-काया'
ति वदन्ति । ते वत्तन्वा— 'सुत्तं आहरथा'ति । अद्दा मुत्तमेव न दक्खिरमन्ति ।

(४०) केविं पनेत्थ 'तेजादीनं गुणंहि रुपादींहि अनुमादमावतो'ति कारणं
वदन्ति । ते वत्तन्वा— 'वो पनेत्थं [३१३] आह—रूपादयो तेजादीनं गुणा ति ?
अविनिग्घोसेषु हि भूतेषु 'अयं इमस्स गुणो, अयं इमस्स गुणो' ति न सव्भा
वत्तु'ति ।

(४१) अया पि पदेय्युं—'यथा तेषु तेषु संभवेसु तस्स तस्स भूतस्स अधिक-
ताय पटवी-आदीनं सन्धारणादीनि किञ्चानि इच्छथ, एवं तेजादि-अधिकेषु संभा-
रेषु रुपादीनं अधिकमावदस्सन्तो इच्छित्तव्वमेवैतं रुपादयो तेषं गुणा'ति । ते
वत्तन्वा—'इच्छेय्याम, यदि आपाधिकस्स आसवस्स गन्धतो पटवीअधिके कप्पासे
गन्धो अधिकतरो सिया, तेजाधिकस्स च उण्होदकस्स वण्णतो पि तीतृदकस्स
वण्णो परिहायेथ । यस्मा पनेत्तं उमयं पि नरिथ, तस्मा पैहायेत्तं एतेसं निरसय-
भूतानं विसेसकण्णं, यथा अविसेसे पि भूतानं रूपसादयो अञ्जमञ्जं विसदिसा
हीन्ति, एवं चक्खुप्पसादादयो, अविज्जमाने पि अञ्जस्मि विसेसकारणे ति गहे-
तव्वमेत्तं । किं पन तं यं अञ्जमञ्जस्स असाधारणं ? कम्ममेव तेषं विसेसकारणं ।
तस्मा कम्मविसेसतो एतेसं विसेसो, न भूतविसेसतो । भूतविसेसे हि सति पसादो व
न उप्पज्जति । समानं' हि पसादो, न विसमानं' ति पोराणा ।

(४२) एवं कम्मविसेसतो विसेसवत्तेसु च एतेसु चक्खुसेतानि असंपत्त-

१ Here ends विट्ठ० १४.४१. २ According to VisCm., वयुपम्म
of the Mahāsaṅgītikas. ३ For ४.३९-४२; see विट्ठ० १४.४२-४६.
४ Refers to the views of the Vais'eṣikas. ५-५ See त्वत्तंमह
§§ १०-१२. ६ M., PTS, म०, सि०-पहायेथ तथेतेसं. ७-७ M. only reads so.
विट्ठ० १४.४५ agrees with this. All other authorities read समानं
...विसमानं. ८ See Vim. p.100; स्कृदायो १.८४-८९ on वयु० १.४१.

विसयगाहकानि अत्तनो निस्सयं अनङ्गीननिस्सये एव विसये विज्जाणहेतुत्ता ।
पाण-विज्जा-कावा संपत्तविसयगाहका, निस्सवरसेन येव सयं च अत्तनो निस्सये
अङ्गीने येव विसये विज्जाणहेतुत्ता ।

(४३) अट्टकथायं पन “आपायगतत्ता व आरम्भणं संपत्तं नाम । चन्द-
मण्डलमुरियमण्डलानं हि द्वाचत्तालीसयोजनसहस्रमत्यके ठितानं वण्णो चवत्तु-
पसादं धेहेति” । सो दूरे ठत्वा पज्जायमानो पि संपत्तो येव नाम । तं-गोचरत्ता
चवत्तुसंपत्तगोचरमेव नाम । दूरे क्खलं छिन्दन्वानं पि, रजकानं च यत्थं शोवन्तानं
दूरतो व कायविकारो पज्जायति । सद्दो पन धातुपरंपराय आगन्त्वा सोत्तं धेहेत्वा
सणिकं वयत्थानं गच्छती” [] ति जुचं । [314] तस्य किञ्चा पि आपायगतत्ता
आरम्भणं संपत्तं ति वुत्ते, चण्डमण्डलादिकण्णो पन चवत्तुं असंपत्तो दूरे ठितो व
पज्जायति । सद्दो पि सजे सणिकं आगच्छेय्य, दूरे उप्पज्जो पि चिरेन सुव्येय्य,
परम्परघट्टनाय आगन्त्वा सोत्तं धेहेत्तो असुकदिसाव नामा ति न पज्जायेय्य ।
तस्मा असेपत्तगोचरानेव तानि । अहि-आदि-समानानि पेतानि ।

(४४) यथा हि अहि नाम बहि चित्तसम्भट्टद्वाने नाभिरमति, संकाटद्वाने
तिणवण्णमहानवम्मिकाति येव पविसित्वा निपन्नकाले अभिरमति, एकमात्तं आप-
ज्जति, एवमेव चवत्तुं पेतं विसमज्झासयं म्हेत्तुं सुवण्णमिच्चिआदीसु नाभिरमति,
ओल्लेकेतुं पि न इच्छति, रूपचित्तपुष्कलताविचित्तसु येव पन अभिरमति । तादि-
सेसु हि ठानेसु चवत्तुमिह अण्होन्ते मुखं पि विवर्त्तिता ओल्लेकेतुकामा होन्ति ।

(४५) सुमुमारो पि बहि निक्खन्तो गहेतब्बं न पस्सति, अन्खीनि निम्मी-
लेत्था चरति । यदा पन व्यामस्तमत्तं उदकं ओगाहेत्वा विसे पविसित्वा निपन्नो
होति, तदा तस् चित्तं एकमात्तं होति सुखं सुपति, एवमेव सोत्तं पेतं विसमज्झासयं
आकासतन्निहितं कण्णच्छिद्रकूपके येव अज्झासयं करोति । कण्णच्छिद्राकासो येव
तरस सहसवणे पच्चयो होति । अज्झाटकानो पि वट्ठति येव । अन्तो लेण्हिमं हि
मज्झाये कथिरमनि न लेणछदनं भिन्दिता सद्दो बहि निक्खममति, द्वारवातापान-
जिरेहि पन निक्खमित्वा धातुपरंपरायेव पहेत्तो गन्त्वा सोत्तपसादं धेहेति । अथ
तरिमं काले ‘अनुक्खो नाम सज्जायती’ ति लेणपिट्ठे निमिषा जानन्ति । एवं सन्ते
संपत्तगोचरता होति ।

(४६) “किं पनेत्तं संपत्तगोचरं” ति ? “आम, संपत्तगोचरं” ति । “यदि एव,
दूरे मेरीआदीसु वज्जमानेसु दूरे सद्दो ति जानन् नै” मवेय्या” ति ? “नो न मवेय्ये” ।

१ म०-अह्मन्. २ Here ends विमु० १४.४६. ३ M. सम्भति.
४ See ६.१९ below. ५ M.-सम्पत्तो. ६ सो०, म०-सिनिट्ठं. ७ म०,
पि०-स्वादिपिसेसु. ८ सो०, म०-करीयमान. ९ M., PTS omit. १० विमु०
१४.४६; विमु० 100-01. ११ सो०, म० omit. १२ All authorities but
सि०-भवति.

सोतप्पसादरिं हि घटिते दूरे सद्दो आससे सद्दो, परतीरे सद्दो ओरमतीरे सद्दो ति तथा तथ्य जाननाकारो होति । भम्मता एसा' ति । 'किं एताप भम्मताप ? यतो यतो छिद्ं वतो [315] एतो सयनं होति, चन्दिमसुरियादीनं दत्तनं विया ति असम्पत्तगोचरमेवेत' ।

(४७) पक्खी पि क्खले वा भूमियं वा न रमति । यदा पन एकं वा द्वे वा लेद्धुपाते अतिकम्म अनटाकासं पक्खन्तो होति, तदा एकग्गचित्तं आपज्जति, एवमेव पाणं पि आकासउत्तासयं वातुपनिस्सयगन्धगोचरं । तथा हि गावो नवकुट्टे देये भूमिं पाणित्वा आकासमिमुखा हुत्वा वातं आकङ्कन्ति । अंगुलीहि गन्धपिण्डं गहेत्वा पि च उपसिंघनकाले वातं अनाकङ्कन्तो मेव तस्स गन्धं जानाति ।

(४८) कुक्कुरो पि बहि विचरन्तो खेमद्वानं न पस्सति लेद्धुप्पहारादीहि उपहृतो होति । अन्तोगामं पवित्तिवा उद्धनद्वाने' छारिकं विग्रहित्वा निपन्नस्स पन फानुकं होति, एवमेव जिह्वा पि आपणैकासया आपोसन्निरित्ततरसारम्मणा । तथा हि तियामरासिं समणपम्मं कय्था पि पातो व पक्षचीवरमादाय गामं पवित्तित्तव्यं होति । मुक्खत्वादादीयस्स च न सक्का खेत्तेन असेदितस्स रत्तं जानितुं ।

(४९) सिगालो पि बहि चरन्तो रतिं न विन्दति, आमकसुसाने मनुस्समसं खादित्वा निपन्नस्सेन पन'स्स फानुकं होति, एवमेव कायो पि उपादिन्नकज्जत्तयो पठवीत्तन्नित्तित्तकोट्टुब्बा'रम्मणो । तथा हि अज्जे उपादिन्नकं अलम्भमाना सत्ता अत्तनो व हरथत्ते सीसं कत्वा निपज्जन्ति । अज्जत्तिकवाहिरा थ'स्स पठवी आरम्भणगहणे पञ्चयो होति । सुसण्ठितस्स पि सैयनस्स, हरथे टित्ताने पि वा फलानं, न सक्का अनिसीदन्तेन वा अनिपील्लन्तेन वा थयमुदुमावो जानितुं ति । अज्जत्तिकवाहिरा पठवी एतस्स कावप्पसादरसं कोट्टुब्बज्जानने पञ्चयो होति । एवं लक्खणादिववत्थानतो पेतसं असम्मिरसेता वेदितव्या । अज्जे येव हि चप्पसुप्पसादस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्टान-पट्टान-गोचरज्जासय-निस्सया अज्जे सो- [316]-तप्पसादादीनं ति असम्मिरसानेव जक्खत्तायतनादीनि ।

(५०) अपि च तेसं असम्मिरस्सत्ताय अयं उपमा पि वेदितव्या— यथा हि पञ्चवर्णानानं धजानं उत्तापित्तानं किञ्चा पि छाया एकावद्धा विव होति, अज्जमज्जे पन असम्मिरसा व, यथा च पञ्चवर्णेन कप्पासेन बटिं कत्वा दीपे जालिते किञ्चा पि जाला एकावद्धा विव होति, तस्स तस्स पन अंसुनो पाटियेक्कं जाला अज्जमज्जे असम्मिरसा व, एवमेव किञ्चा पि इमानि पञ्चायतनानि एकरिं अत्तपावे समोसदानि अज्जमज्जे पन असम्मिरसानेव । न केवलं च इमानेव पञ्च, सेसरूपानि पि

१ M., = उद्धनद्वारे. २ M., PTS, सि = समज्जासया. ३ सि = insert before this ५६१६. ४ M., सि = omit. ५ See ५.३३ above.

असम्मिस्तानेव । इमस्मिं हि सरीरे हेट्ठिमकायो मत्थिमकायो उपरिमकायो वि
तयो^१ कोट्ठातो^२ । तथ नामितो पट्ठाप हेट्ठा हेट्ठिमकायो नाम । तस्मिं कायदसकं,
मावदसकं, आहारसमुद्धानानि अट्ठ, उतुसमुद्धानानि अट्ठ, चित्तसमुद्धानानि अट्ठा वि
चतुचत्तालीस रूपानि । नामितो उद्धं याप गलवाटका मत्थिमकायो नाम । तथ
कायदसकं, मावदसकं, वत्थुदसकं, आहारसमुद्धानादीनि तीणि अट्ठकानी ति चतु-
पञ्चास रूपानि । गलवाटकतो उद्धं उपरिमकायो नाम । तथ चत्थुदसकं, सीत-
दसकं, पाणदसकं, जिह्वादसकं, कायदसकं, मावदसकं, आहारसमुद्धानादीनि तीणि
अट्ठकानी ति चतुरासीति रूपानि ।

(५१) तथ चत्थुप्पसादस्स पञ्चयानि चत्तारि महामूतानि, वण्णो गन्धो
रसो ओजा, जीवितिन्द्रियं चत्थुप्पसादो ति इदं एकन्ततो अविनिम्मुत्ताने दसध्वं^३
निष्कलरूपानं वसेन चत्थुदसकं नाम । इमिना नयेन सेसानि पि वेदितव्यानि ।
तेसु हेट्ठिमकाये रूपं मत्थिमकाय-उपरिमकायरूपेहि सद्धिं असम्मिस्तं । सेसकायद्वये
पि रूपं इतरेहि सद्धिं असम्मिस्समेव । यथा हि सावण्हसमये पञ्चतच्छाया च
रक्खल्लया च किञ्चा पि एकावद्धा विव होन्ति अञ्जमञ्जं पन असम्मिस्ता व,
एवं इमेसु कायेसु चतुचत्तालीस चतुपञ्चास चतुरासीति च रूपानि किञ्चा पि
एकावद्धानि विव होन्ति, अञ्जमञ्जं पन असम्मिस्तसैनेवा ति ।

(५२) कपायत्तननिर्हेसे [§ ६१७] वण्णो व वण्णनिभा; निमाती ति वा
निमा । चत्थुविज्जाणस्स पाकटा होती ति अथो । [317] वण्णो व निमा
वण्णनिमा । सद्धिं निदस्सनेन सनिदस्सनें, चत्थुविज्जाणेन परिसत्तव्वं ति अथो ।
सद्धिं पटिघेन सप्पटिघं, पटिघइनिघेसजनकं ति अथो । नीलादीसु उन्मार-
पुप्फसमानं वीलं, कण्ठिकारपुप्फसमानं पीतकं, वन्धुजीवकपुप्फसमानं लोहितकं,
ओसधितारकसमानं ओद्धातं । शामंगारसमानं काल्ढकं, मन्दरत्तं सिन्धुवारवण्ण-
वीरमकुलसमानं मञ्जेट्टकं ।

“हरित्तच सामयण्णकामं सुमुख पक्कमो” ति

एत्थं पन किञ्चा पि ‘इरी’ति सुचण्णं पुत्ते, परतो पन^४स्स जातरूपगहणेन गदितत्ता
इय सामं हरि नाम । इमानि सत्त वत्थुं अनामसित्वा समायनेव दस्सितानि ।
हरिवण्णं ति हरितसहलवण्णं । अम्बं^५कुरवण्णं ति अम्बं^५कुरेन समानवण्णं । इमानि
हे कथुं आमसित्वा दस्सितानि ।

(५३) दीषादीनि द्वादस बोहारतो दस्सितानि । सो च नेसं बोहारो उप-
निषाय-सिद्धो चेव संनिवेससिद्धो च । दीषादीनि हि अञ्जमञ्जं उपनिषाय

१-१ वि० ६.३९ gives इ दित्ता. २ M., PTS insert hereafter
च. ३ See २.२० above. ४ M., PTS- निम्मुत्तार. म०, ति०- सिन्धवार.
५ वा, ५.३५९, माया ८९.

सिद्धानि, बह्वादीनि संनिवेशविधेसेन । तस्य रस्सं उपनिधाय ततो उच्यतारं दीपं, तं उपनिधाय ततो नीचतरं रस्सं । यूलं उपनिधाय ततो शुद्धतरं अणुं, तं उपनिधाय ततो महत्तरं यूलं । चक्रकण्डानं वट्टं, कुक्कुटकण्डानं परिमण्डलं । चतुर्हि अंसेहि युत्तं चतुरस्सं । छळंसादीसु एतेव नयो । निशं ति ओनत्तं, यलं ति उन्नत्तं । तस्य रस्सा दीपादीनि पुत्तिवा पि सक्का जानितुं, नीलादीनि पनेव न सक्का, तस्मा न निपरियायेन दीपं रूपायतनं; तथा रस्सादीनि । तं तं निस्साय पन तथा तथा ठितं दीपं रस्सं ति तेन तेन बोद्धारेन रूपायतनमेषेय भासितं ति वेदितव्यं । छाया आतपो ति इदं अज्जमज्जपरिच्छिन्नं; तथा आलोको अन्धकारो च । अध्मा-महिका हि आदीनि चत्तारि कथुना व दस्सितानि । तस्य 'अज्मा'ति वलाहको । 'महिका'ति हिमा । इमेहि चतुर्हि अज्मादीनं वण्णा दस्सिता ।

(५४) चन्दमण्डलस्स वर्णनिभा हि आदीहि तेसं तेसं पमा-[318]-वण्णा दस्सिता । तस्य चन्दमण्डलादीनं सञ्चूनं एवं विसेसो वेदितव्यो—अग्निर्मयं रजतपटिच्छन्नं एकूनपण्णासयोजनायामविधारं चन्दस्स देवपुत्तस्स विमानं चन्दमण्डलं नाम । सोवण्णमयं कलिकपटिच्छन्नं समपण्णासयोजनायामविधारं सुरियस्स देवपुत्तस्स विमानं सुरियमण्डलं नाम । सचरतनमयानि सत्तु-दस-द्वादस-योजनायामविधारानि तेसं तेसं देवपुत्तानं विमानानि तारकरूपानि नाम । तस्य हेट्ठा चन्दो, सुरियो डणोर, उभिन्न अन्तरं योजनं होति । चन्दस्स हेट्ठिमन्तो सुरियस्स उपरिमन्तो योजनसत्तं होति । द्वीसु परसेसु नक्खत्तारका गच्छन्ति । एतेसु पन तीसु चन्दो दग्धगमनो, सुरियो सीधगमनो, तारका सव्वसीधगमना । कालेन चन्दिमसुरियानं पुरतो होन्ति कालेन पच्छा । आदासमण्डलं ति कंसमयं । मणी हि ठपेत्वा वेळुरिये सेसो जोत्तिरसादिभनेकप्पभेदो । संखो ति सामुहिको; मुत्ता सामुहिका पि, सेसा पि । वेळुरियो ति वेळुवण्णमणि । जातरूपं वुत्तति सत्थुवण्णो । साथा हि सुवण्णवण्णो, सुवण्णवण्णं पि सत्थुवण्णं । रजतं वुत्तति कहावण्णो—लोहभासको दानमायको जतुमायको, ये 'बोद्धारं गच्छन्ती' ति युत्तं तं सव्वं पि इध गहितं ।

(५५) यं था पनज्जं पी ति इमिना पालिआगतं ठपेत्वा तेसं तट्टिक-पिलीतिक-कण्णिक-वण्णादिमेदं रूपं गहितं । तं हि सव्वं ये-वा-पनकेसु पविट्ठं । एवमेतं नीलादिभेदेन भिन्नं पि रूपं सव्वं लक्खणादीहि अभिन्नमेव । सव्वं हेतं चक्कु-पटिहननलक्खणं रूपं, चक्कुविज्जाणरस वितथमाशरसं, तस्सेव गोचरपच्चुप्पुत्तं, चतुमहामूतपदद्वानं । यथा चेत्तं तथा सव्वानि पि उपादाकपानि । यत्थ पन विसेसो अरिथं तस्य वक्काम । सेतमेत्थ वक्कसायतननिदेसे [५५९६-६००] युत्तनयेनेव

वेदितव्यं । [319] केवलं हि तत्त्व चक्षुषुष्वंगमो निदेसो इव पत्र रूपपुष्पंगमो । तत्त्व 'चक्षुषु पेत'ति आदीनि जुद्धस नामानि, इथा पि 'रूपं पेत' ति आदीनि लीणि । सेसं तादित्यमेव । यथा हि चतुर्हि नयेहि मन्त्रेत्वा चक्षुषु वनस्यापेतुं तेरसं वारा वृत्ता, इथा पि ते तथेव वृत्ता ति ।

(५६) सहायतननिदेसे [६६२१-२४] भेरिसहो ति महाभेरी-पट्टभेरीनं सहो । मुर्तिग-संख-पणवसद्धा पि मुर्तिगादिपञ्चया सह । गीतसंखातो सहो गीतसहो । वृत्तावसेखनं बीणादीनं तन्तिबद्धानं सहो वादितसहो । सम्मसहो ति कंसताल-कट्टतालसहो । पाणिसहो ति पाणिपहारसहो । सत्तानं निग्घोससहो ति बहुश्रं सन्निपतितानं अपञ्जायमान-पट्टध्वजान-निग्घोससहो । धातूनं सन्निघात-सहो ति रुक्मानं अञ्जमञ्जनिघंसन-गण्डिकौकीट्टनादिसहो । वातरस वायतो सहो वातसहो । उदकरस सन्दमानस वा पटिदतस वा सहो उदकसहो । मनुस्सनं सल्लापादिसहो मनुस्ससहो । तं उपेतवा सेतो सन्धो पि भगमनुस्ससहो । इमिना पट्टयेन सन्धो पि सहो परिधादिजो ।

(५७) एवं सन्धे पि वंसफालन-पिलोत्तिकफालनादीसु पञ्चो पालियं अनागतसहो ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदितव्यो । एवमर्थं भेरीसहादिना भेदेन भिन्नो पि सहो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सन्धो पि हेस सोतपट्टहननलक्खणी सहो सोतविज्जाणरस विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टानो । सेसं चक्षुषायतननिदेसे [६६५१६-६००] वृत्तनयेनेव वेदितव्यं । इथा पि हि चतुर्हि चतुर्हि नयेहि पटि-मण्डिता तेरस वारा वृत्ता । तेसं अथो सक्का वृत्तनयेनेव जानितुं ति न शिथारितो ।

(५८) गन्धायतननिदेसे [६६६२५-२८] मूलगन्धो ति ये किञ्चि मूलं पटिच्च निव्वत्तो गन्धो । सारगन्धादीसु पि एसेव नयो । असिद्ध-दुस्सिद्धानं डाकादीनं गन्धो आमगन्धो । मञ्जुसकलिक-पूतिमंस-किलिदुसणिआदीनं गन्धो धिस्सगन्धो । [320] सुगन्धो ति द्रुगन्धो । दुग्मगन्धो ति अनिद्रुगन्धो । इमिना पट्टयेन सन्धो पि गन्धो परिधादिजो । एवं सन्धे पि कण्णकगन्ध-पिलो-त्तिकगन्धादयो पालियं अनागता सन्धे पि गन्धा ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदि-तव्यं । एवमर्थं मूलगन्धादीना भेदेन भिन्नो पि गन्धो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सन्धो पि हेस घाणपट्टहननलक्खणी गन्धो, घाणविज्जाणरस विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टानो । सेसं चक्षुषायतननिदेसे [६६५१६-६०१] वृत्तनयेनेव वेदि-तव्यं । इथा पि हि तथेव द्विपञ्जासनयपटिमण्डिता तेरस वारा वृत्ता । ते अथो पाकटा येव ।

१ M, PTS, न० add चतुर्हि. २ See ४.२४. ३ म०, ली०-पण्डिका, M.- गतिना. ४-४ See ४.२२-२४. ५ Explained in म० वी० २८ साकलीयं. See येरी०- १; M., PTS म०- डाकादीनं. ६ See ४.१४.

(५९) रसायननिर्देशे [§§ ६२९-३२] मूलरसो हि यं किञ्चि मूलं पटित्व निव्वत्तरसो । खन्धरसादीषु पि एतेव नयो । अभिलं हि तक्षविलादि । मधुरं हि एकन्ततो गोसपिआदि । मधु पन कलावपुत्तं चिरनिस्सित्तं कसायं होति । काणितं खारिवुत्तं चिरनिस्सित्तं खारियं होति । तपि पन चिरनिस्सित्तं वण्णागन्धे जहन्तं पि रसं न जहती हि तदेव एकन्तमधुरं । तित्तकं हि निम्ब-पण्णादि । कटुकं हि सिग्गिरेमरिचोदि । लोणिकं हि सामुद्रिकलोणादि । खारिकं हि वार्तिगणकळीरादि । लपिलं हि वदरसाल्लव-कपिट्टुसाल्लवादि । कसायं हि हरीटकादि । इमे सन्ने पि रसा कथुवणेन वुत्ता । तं-तं-कथुतो पनेत्य रसो व अभिल्लादीहि नामेहि वुत्तो हि वेदितव्वो । साद् हि द्दुरसो, असाद् हि अनिदुरसो । इमिना पदद्वयेन सव्वो पि रसो परियादिजो ।

(६०) एवं सन्ने पि लेङ्गुरस-मित्तिरस-पिलोतिकरसादयो पालिं अनागता सन्ने पि रसा ये-वा-पनकट्टानं पण्डिता हि वेदितव्वं । एवमयं मूलरसादिभेदेन भिन्नो पि रसो लक्षणादीहि अभिज्ञो येव । सव्वो पि हेस जिह्वापटिहननलक्षणा रसो, जिह्वाविज्जागस्त विनयमाकरसो, तस्सेव गोचरपन्थुपट्टानो । सेयं चनसायननिर्देशे [§§ ५९६-६०१] वुत्तमयेनेव वेदितव्वं । [321] इधा पि तथेय द्विपञ्चासैनय-पटिमाण्डता तेरसे वारा वुत्ता ।

(६१) इत्थिन्द्रियनिर्देशे [§ ६३३] यं हि कारणवचनं । येन कारणेन इत्थिया इत्थिल्लिगादीनि होन्ती हि अयमेव अर्थो । तथ 'लिं'ति सण्ठानं । इत्थिया हि हत्थ-पाद-गोवा-उदरादीनि सण्ठानं न पुरिसस्स विय होति । इत्थीने हि हेट्ठिमकायो विसदो होति, उपत्थिमकायो अविसदो । इत्थपादा सुद्धा, मुखं सुद्धं । निमित्तं हि सञ्चाननं । इत्थीने हि उरमसं विसदो होति, मुखं निम्मस्सु-याटिकं । केतवन्वक्थमहाणं पि न पुरिसानं विय होति । कुत्तं हि किरिया । इत्थिया हि दहरकाळे सुप्पसुसल्लकेहि कीळन्ति, भीरुल्लिक्काय कीळन्ति, मलिकयाकेन सुत्तकं नाम कन्तन्ति । आकण्ठो हि गमनादिआकारो । इत्थियो हि मच्छमाना अविसदं गच्छन्ति, तिठ्ठमाना निपज्जमाना निसीदमाना खादमाना मुद्धमाना अवि-सदं मुञ्चन्ति । पुरिसं पि अविसदं दिस्वा 'नातुगामो विय गच्छति तिठ्ठति निप-ज्जति निसीदति खादति मुञ्चति' ति वदन्ति । इत्थत्तं इत्थिमाचो हि उभयं पि एकत्थं; इत्थिसमाचो हि अर्थो । अयं कम्मजो पटिसन्धिसमुद्दिहो । इत्थिल्लिगादि पर्ने इत्थिन्द्रियं पटिच पवत्ते समुद्दिहं ।

१ Mentioned in Vin. i.201. २ Referred to in Vin.iv.259.

३-३ See ४.३४. ४ ४०-उरं. ५ म०-अविसदं. ६ सी०, म०-विषयीत-ल्लिक्काय. ७-७ म०, सि०-पन न इत्थिन्द्रियं विय; पवत्ते समुद्दिहं; PTS-पन न इत्थि-न्द्रियं । पटिचन्द्रियं पटिच पवत्ते समुद्दिहं ।

(६२) यथा हि बीजे सति, बीजं पटिच्च, बीजपञ्चवा दक्खो वट्ठित्वा सात्थापिटपसंपन्नो हुत्वा आकारं पूरेत्वा तिष्ठति, एवमेव इत्थिभावसंस्थिते इत्थिन्द्रियं सति इत्थिलिगादीनि होन्ति । बीजं विष हि इत्थिन्द्रियं, बीजं पटिच्च वट्ठित्वा आकासे पूरेत्वा उठक्खसो विव इत्थिन्द्रियं पटिच्च इत्थिलिगादीनि पवत्ते समुद्द-
हन्ति । तथ इत्थिन्द्रियं न चक्खुविज्जेय्यं, मनोविज्जेय्यमेव । इत्थिलिगादीनि चक्खुविज्जेय्यानि पि मनोविज्जेय्यानि पि । इदं तं रूपं इत्थिन्द्रियं ति इदं तं रूपं, यथा चक्खुन्द्रियदीनि पुरिसस्स पि होन्ति, न एवं; निग्रमतो पन इत्थिया येव इन्द्रियं ति 'इत्थिन्द्रियं' ।

(६३) पुरिसिन्द्रिये [§६३४] पि एसे-[322]-व नये। पुरिसलिगा-
दीनि पन इत्थिलिगादीनि पटिपक्खतो वेदितव्यानि । पुरिसस्स हि इत्थ-पाद-बीजा-
उपादीनं सण्डानं न इत्थिया विष होति । पुरिसानं हि उपरिमकायो विसदो होति
हेट्ठिमकायो अविसदो, इत्थपादा महन्ता, मुखं महन्तं, उर्रेमसं अविसदं, मत्तु-
दाटिका उपपज्जन्ति । केसवत्थ-वत्थगहणं न इत्थीनं विष होति । दहरकलिरथनेगला-
दीहि कीळन्ति, वालिकभाणि कत्था चापि नाम स्वणन्ति, गमनादीनि विसदानि
होन्ति । इत्थि पि गमनादीनि विसदानि कुत्तमानं दिस्वा 'पुरिसो विष गच्छती'ति
आदीनि वदन्ति । मेसं इत्थिन्द्रिये वुत्तसदिसमेव ।

(६४) तथ इत्थिमावलक्खणं इत्थिन्द्रियं, इत्थी ति पकासनरसं, इत्थिलिग-
निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्ठानं । पुरिसमावलक्खणं पुरिसिन्द्रियं, पुरिसो
ति पकासनरसं, पुरिसलिग-निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्ठानं । उभयं तेनं
पठमकप्पिकानं पवत्ते समुद्दाति । अपरमगे पटिसन्धिपं । पटिसन्धिसमुद्घितं पि
पवत्ते चल्ति परिवत्तति । यथाई— "तेन सो पन समयेन अज्जतरस्स भिक्खुमो
इत्थिलिगं पत्तुमुत्तं होति । तेन सो समयेन अज्जतरस्स भिक्खुनिवा पुरिसलिगं
पत्तुमुत्तं होति" [वि० ३. ३५] ति ।

(६५) इमेन पन डोनु पुरिसलिगं उत्तमं, इत्थिलिगं हीने । तस्मा पुरिसलिगं
ब्रह्मभक्तुलकस्मेन अन्तरधावति, इत्थिलिगं दुच्चलकुसलेन पतिट्ठाति । इत्थिलिगं
पन अन्तरधावन्तं दुच्चलभक्तुलकेन अन्तरधावति, पुरिसलिगं ब्रह्मभक्तुलकेन पति-
ट्ठाति । एवं उभयं पि अकुसलेन अन्तरधावति, कुसलेन पतिट्ठाती ति वेदितव्यं ।

(६६) उभतोव्यञ्जनकरस्स पन किं एकं इन्द्रियं उदाहु द्वे ति ? एकं । तं
च खो इत्थि-उभतोव्यञ्जनकरस्स इत्थिन्द्रियं, पुरिस-उभतोव्यञ्जनकरस्स पुरिसि-
न्द्रियं । 'एवं सन्ने दुतियव्यञ्जनकरस्स अभावो आपज्जति । इन्द्रियं हि व्यञ्जनकारणं
वुत्तं [] । तं च'स्स तत्थी' ति । 'न तस्स इन्द्रियं व्यञ्जनेकारणं' । [323]

१ सि०-उत्तं. २ M., PTS-गण्डित. ३ अ० १००८५७-पठमपाराविकाव
विगतमरुपात्तिर्य. ४ M., PTS, सो०-इत्थिन्द्रियं. ५ Cf. निकयट्ठानवग्गना p. 50.

‘कस्मा’ ? ‘सदा अमावतो । इत्थि-उभतोव्यञ्जनकस्स हि यदा इत्थिया रागचित्तं उप्पज्जति, तदा पुरिसव्यञ्जनं पाकटं होति, इत्थि-व्यञ्जनं पटिच्छन्नं गूळं होति । तथा इतरस्स इतरं । यदि च तेन इन्द्रियं दुतियव्यञ्जनकारणं भवेय्य, सदा पि व्यञ्जनद्वयं तिष्ठेय्य । न पन तिष्ठति । तस्मा वेदितव्यमेतं न तस्स तं व्यञ्जनकारणं । कम्मसहायं पन रागचित्तमेवेत्य कारणं । यस्मा च’स्स एकमेव इन्द्रियं होति, तस्मा इत्थिउभतोव्यञ्जनको सयं पि गम्भं गण्हाति, परं पि गण्हापेति । पुरिस-उभतोव्यञ्जनको परं गम्भं गण्हापेति, सयं पन न गण्हाती’ति ।

(६७) जीवितिन्द्रियनिहेसे [§६३५] ये वत्तव्यं तं देहो अरूपजीवितिन्द्रिये वुत्तमेव । केवलं हि तस्य यो तेसं अरूपीनं धम्मानं [§१९] ति वुत्तं, इध रूप-जीवितिन्द्रियत्ता यो तेसं रूपीनं धम्मानं [§६३५] ति अयमेव विसेसो । लक्खणादीनि पन’स्स एव वेदितव्वानि—‘सहजात-रूपानुपालनलक्खणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पनत्तरासं, तेसं मेव उप्पनवन्नुपट्ठानं, यापथितव्वभूतपट्ठानं ति ।

(६८) कायविन्नचित्तिनिहेसे [§६३६] कायविज्जत्ती ति अथि ताम कायेन अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छामेहि पि पुरितानं, पुरिसेहि वा तिरच्छा-नानं पि कायगहणानुसारेण गहिताय एताय भावो विज्जायती ति ‘विज्जति’ । सयं कायगहणानुसारेण विज्जायती ति पि ‘विज्जति’ । “कायेन संवरो साधु” [४०३६१] ति आदीसु आगलो चोपनसंसातो कायो व विज्जति ‘कायविज्जति’ । कायविष्फन्दनेन अधिष्णायविज्जापनहेतुत्ता, सयं च तथा विज्जेय्यत्ती कायेन विज्जत्ती ति पि ‘कायविज्जति’ ।

(६९) कुसलचित्तस्स वा ति आदीसु अट्ठहि कामावचरेहि अभिज्जा-चित्तेन वा ति नवहि चित्तेहि कुसलचित्तस्स वा, द्वादसहि पि अकुसलचित्तेहि अकुसलचित्तस्स वा, अट्ठहि महाकिरियाहि द्वाहि परिकिरियाहि अभिज्जा-पत्ताय एकाय रूपानवरकिरियाया ति एकादसहि किरियचित्तेहि अव्याकत-चित्तस्स वा । इतो अज्जानि चित्तानि विज्जन्ति न जनेन्ति । [324] लेक्खावेक्ख-पुपुञ्जानं पन एत्थेहेव चित्तेहि विज्जन्ति होती ति एतेसं कुसलादीनं वसेन तीहि पदेहि ‘हेतुतो’ दस्सिता ।

(७०) इदानी छहि पदेहि ‘फलतो’ दस्सेतुं अभिक्कमन्तस्स वा ति आदि वुत्तं । अभिक्कमादयो हि विज्जत्तिक्सेन पक्वत्ता विज्जत्तिफलं नाम । तस्य ‘अभिक्कमन्तस्स’ ति पुरतो कायं अभिहरन्तस्स । पटिक्कमन्तस्सा ति पच्छतो पच्चाहरन्तस्स । आलोकितस्सा ति उज्जुक्कं पेक्खन्तस्स । विलोकितस्सा ति इतो चित्तो व पेक्खन्तस्स । संमिज्जन्तस्सा ति संधियो संकोचेन्तस्स । पसारे-न्तस्सा ति संधियो पटिप्पणामेन्तस्स ।

(७१) इदानीं छहि पदेहि 'समावतो' दस्सेतुं कायस्स थम्भना ति आदि वुत्तं । तथ 'कायस्सा' ति सरीरस्स । कायं थम्भेत्वा पञ्च करोती ति थम्भना । तमेव उपसन्नेन वट्टेत्वा सन्थम्मना ति आह । श्लघ्यतरा वा थम्भना 'सन्थम्मना' । सन्थम्मितत्तं ति सन्थम्मितमावो । विज्जापनवत्तेन विज्जसि । विज्जापना ति विज्जापनाकारो । विज्जापितमावो विज्जापितत्तं । सेसमेत्थं यं वत्तत्थं तं हेट्ठो द्वारकथाय वुत्तमेव ।

(७२) तथा वचीविज्जत्तियं [§ ६३७] । वचीविज्जत्ती ति पदस्स पन निहेसपदानं च अत्थो तत्थं न वुत्तो, सो एवं वेदितव्वो— वाचाय अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरस्सानेहि पि पुरिसानं, पुरिसेहि वा तिरस्सानानं पि, वचीगहणा-नुसारेण गाहिताय एताय भावो विज्जायती ति विज्जत्ति । सबं वचीगहणानुसारेण विज्जायती ति पि विज्जत्ति । "माधु वाचाय संवरो" [ध० ३६१] ति आदीसु आगता चौपनसंस्सता वची एव विज्जत्ति 'वचीविज्जत्ति' । वचीषेत्तेन अधिप्पाद-विज्जापनहेतुत्ता सबं च तथाविज्जत्तत्ता वाचाय विज्जत्ती ति पि 'वचीविज्जत्ति' ।

(७३) वाचा गिरा ति आदीसु वुत्तती ति 'वाचा' । गिरीयती ति 'गिरा' । व्यप्पथो ति वाक्यभेदो । वाक्यं च तं पयो च अर्थं आनुकामानं जाप्तेकामानं चा ति पि 'व्यप्पथो' । उदीरियती ति उदीरणं । भुस्सती ति घोसो । करियती ति कम्मं । घोसो च कम्मं ति घोसकम्मं । नानपकरोहि [325] क्तो घोसो ति अत्थो । वचिया भेदो वचिभेदो । सो पन 'न भेदो, पमेदगता वाचा एवा' ति आपनत्थं वाचा वचिभेदो ति वुत्तं । इमेहि सम्भेहि पि पदेहि 'सद्वाचा' च दस्सिता । इदानीं तां वाचाय सद्धिं योजेत्वा हेट्ठो वुत्तत्थानं विज्जत्तिआदीनं पदानं वत्तेन तीहाकरोहि समावतो तं दस्सेतुं वा तां वाचाय विज्जत्ती ति आदि वुत्तं । तं हेट्ठो वुत्तनयत्ता उत्तानत्थमेव ।

(७४) इदानीं विज्जत्तिसमुट्ठापकचित्तेसु असंमोहत्यं दत्तिस-छब्बीस-एकून्-बीस-सोलसपन्निमानी ति इदं पकिण्णकं वेदितव्वं— दत्तिस चित्तानि हि रूपं समुट्ठापेन्ति, इरियापथं उक्कथमेन्ति, दुवियं पि विज्जत्तिं जनेन्ति । छब्बीसत्ति विज्जत्तिमेव न जनेन्ति, इतरद्वयं करोन्ति । एकून्बीसत्ति रूपमेव समुट्ठापेन्ति, इतरद्वयं न करोन्ति । सोलस इमेसु तीसु एकं पि न करोन्ति ।

(७५) तथ दत्तिसा ति हेट्ठा वुत्तमेव कामावचरतो अट्ठ कुसलानि, द्वादस अकुसलानि, किरियतो दस चित्तानि, सेक्खपुयुज्जनानं अभिज्जाचित्तं, खीणा-सवानं अभिज्जाचित्तं ति । छब्बीसा ति रूपावचरतो पञ्च कुसलानि, पञ्च किरि-यानि, अरूपावचरतो चत्तारि कुसलानि, चत्तारि किरियानि, चत्तारि सम्मचित्तानि,

१ See २.५५-१०१. २ i.e. द्वारकथाय (म० यो० p. 174). ३ See ४.७१. ४ M., PTS, ति०-पन्निमा ति. ५ ति०-वदिरूपं.

चत्वारि कलाचित्तानी ति । एकूनवीडा ति कामाचचरकुसलविपाकतो एकादस,
अकुसलविपाकतो द्वे, किरियतो किरियमनोधातु, रुपाचचरतो पञ्च विपाकचित्तानी ति ।
सोळसा ति द्वे पञ्च विज्जाणानि, सत्त्वसत्तानं पटियस्थितित्तं, खीणासत्तानं खुत्तिस्थित्तं,
आरुपे चत्वारि विपाकचित्तानी ति । इमानि सोळस रूपइरियापमविज्जत्तीसु एकं
पि न करोन्ति । अज्झानि पि बहूनि आरुपे उप्पन्नानि अनोकासगतत्ता रूपं न
समुद्भावेन्ति । यानि पन कायविज्जत्तिं समुद्भावेन्ति तानेष वचीविज्जत्तिं ति ।

(७६) आकासधातुनिर्देशे [§६३८] न कसति, न निकसति, कलितुं
वा छिन्दितुं वा भिन्दितुं वा न सक्का ति आकासो । आकासो व [326]
आकासगतं, खेळगतादीनि विष । आकासो ति वा गतं ति 'आकासगतं' । न
उज्जती ति अघं, अधद्वनीपं ति अथो । अघमेव अघगतं । छिद्वेन विचरो ।
विचरो व विचरगतं । असम्फुट्टं सत्तुहि महाभूतेही ति एतेहि असम्फुट्टं निजटा-
कासं^१ कथितं । लक्खणादितो पन रूपपरिच्छेदलक्षणा आकासधातु, रूप-
परिवन्तापकासनसा, रूपमरियादपञ्चुपट्टाना असंफुट्टमाव-छिद्विचरमावपञ्चुपट्टाना
वा, परिच्छिन्नरूपपदट्टाना, याव परिच्छिन्नेषु रूपेषु 'इदमितो उदं अपो तिरिय'^२
ति च होति ।

(७७) इतो एरे रूपस्स लघुतादीनं [§६३९...] निहरिता चित्तस्स लघुता-
दीसु [§४३...] वृत्तनयेनेव वेदितव्वा । लक्खणादितो पनेथ अदन्धतालक्षणा
रूपस्स लघुता, रूपानं सरुभाविनोदनसा, लघुपरिवत्तिता-पञ्चुपट्टाना, लघुरूपपद-
ट्टाना । अथदतालक्षणा रूपस्स सुदुता, [§६४०] रूपानं थदमावविनोदनसा,
सव्वकिरियानु अविरोधितापञ्चुपट्टाना, सुदुरूपपदट्टाना । सरीरकिरियानुकूलकम्मज्ज-
भावलक्षणा रूपस्स कम्मज्जता [§६४१], अकम्मज्जताविनोदनसा, अदुब्बल-
भावपञ्चुपट्टाना, कम्मज्जरूपपदट्टाना । एता पन तिस्रो न अज्जमज्जं विजहन्ति ।

(७८) एवं सन्ते पि यो अरोयिनो विष रूपानं लघुभाषो, अदन्धता,
लघुपरिवत्तिपकारो, रूपदत्तकर-धातुकस्सोम-पटिप्पस्सपचयसमुद्धानो, सो रूप-
विकारो 'रूपस्स लघुता' । यो सुपरिमदितप्रमस्सेव रूपानं मुदुमाचो सव्वकिरिया-
विसेसेषु वसवत्तनभावमद्वपकारो रूपदत्तकर-धातुकस्सोम-पटिप्पस्सपचयसमुद्धानो,
सो रूपविकारो 'रूपस्स मुदुता' । यो पन सुदन्तसुवण्णस्सेव रूपानं कम्मज्जमाचो
सरीरकिरियानुकूलमावपकारो सरीरकिरिवा-[327]-नं अननुकूलकर-धातुकस्सोम-
पटिप्पस्सपचयसमुद्धानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स कम्मज्जता' ति । एवमेतावं विसेसो
वेदितव्वो ।

(७९) एता पन तिस्रो पि कम्मं कातुं न सक्कोन्ति, आहारादयो व करोन्ति ।

१ M. omits रूप. २ ति० inserts after this प्रकृति. ३ M.,
PTS - निस्सल^०, ति० - निस्सिता^०. ४ See ३.२९५...

तथा हि योगिनो 'अत्र अम्हेहि धोवनसम्पाद्यं लब्धं, कायो नो लु-मुदु-कम्मज्जो' ति वदन्ति । 'अत्र उतुसम्पाद्यं लब्धं, अत्र अम्हाकं चित्तं एकग्गं, कायो नो लु-मुदु-कम्मज्जो' ति वदन्ती ति ।

(८०) उपचयसन्ततिनिर्देशेषु [§§६४१-४२] आयतनानं ति अट्टेका-दसत्रे रूपायतनानं । आचयो ति निव्वत्ति । सो रूपस्स उपचयो ति यो आयतनानं आचयो पुनपुनं निव्वत्तमानानं, सो व रूपस्स उपचयो नाम होति; वट्ठी ति अत्थो । यो रूपस्स उपचयो सो रूपस्स सन्तती ति या एवं उपचितानं रूपानं वट्ठी, उतो उत्तरितरं पवत्तिकाले सा रूपस्स सन्तति नाम होति; पवत्ती ति अत्थो । नदीतीरे खत्तकूपरिमं हि उदकुग्गमकालो पिय आचयो, निव्वत्ति; पविपुण्णकालो त्रिय उपचयो, वट्ठी; अवसोत्थरित्वां गमनकालो त्रिय सन्तति, पवत्ती ति वेदितव्वा ।

(८१) एवं किं कथितं होती ति ? आयतनेन आचयो कथितो, आच-येन आयतनं कथितं । आचयो व कथितो आयतनमेव कथितं । एवं पि किं कथितं होती ति ? चतुसन्तानेरूपानं आचयो उपचयो निव्वत्ति वट्ठी कथिता । अत्थतो हि उभयं पेतं जातिरूपस्सेवाधिवचनं । आकारनानत्तेन पन येनेप्पवसेन च उपचयो सन्तती ति उद्देसदेसनं कथा यस्मा एत्थ अत्थतो नानत्तं नत्थि, तस्मा निर्देशे "यो आयतनानं आचयो सो रूपस्स उपचयो, यो रूपस्स उपचयो सा रूपस्स सन्तती" [§§६४२-४३] ति वुत्तं । यस्मा च उभयं पेतं जातिरूपस्से-वाधिवचनं तस्मा एत्थ आचयलक्षणो रूपस्स उपचयो, पुनन्ततो रूपानं उम्मुजा-प्परसो, निव्वत्तनपच्चुपट्टानो पविपुण्णभावपच्चुपट्टानो वा, उपचितरूपपट्टानो । पवत्तिलक्षणा रूपस्स सन्तति, अनुपपन्नधनरसा, अनुपच्छेदपच्चुपट्टाना, अनुप-बन्धकापट्टाना ति वेदितव्वा ।

(८२) जरातिनिर्देशे [§६४४] जीरणकवसेन जरा; अयमेत्थ [328] समावनिर्देशो । जीरणकायो जीरणता । खण्डिच्चं ति आदयो तयो^१ कालातिक्रमे किञ्चिनिर्देशः । पच्छिमा द्वे पकतिनिर्देशौ । अयं हि 'जरा'ति इमिना पदेन समावतो दीपिता; तेन^२ एसा^३ वं सभावनिर्देशो । 'जीरणता'ति इमिना आकारतो; तेन^४ एसा^५ वं आकारनिर्देशो । खण्डिच्चं ति इमिना कालातिक्रमेन दन्तनस्थानं खण्डिताभावकरण-किञ्चतो । पालिच्चं ति इमिना कसलोमानं पलितभावकरणकिञ्चतो । वलित्तचता ति इमिना मंसे मिलपेत्ता तच्चे वलिभावकरणकिञ्चतो दीपिता । तेन^६ एसा^७ इमे 'खण्डिच्चं'ति आदयो तयो कालातिक्रमे किञ्चनिर्देशः । तेहि इमेसं विकारानं

^१ See notes on §§642-43. ^२ M., सी०-क^०. ^३ सि०, सी०-
पञ्चली ति. ^४ M., PTS, सि०-omit. ^५ With ४.८१-८४, compare
VbhCm. pp. 98-99 which closely agrees.

दरसनवशेन पाकदीमूला पाकटजरा दरिस्ता । यथेव हि उदकस्स यो अग्निनो वा तिण्णत्तादीने संमग्गपल्लिमग्गताय वा श्यामताय वा गतमग्गो पाकटो होति, न च सो गतमग्गो तानेव उदकादीनि, एवमेव जराय दन्तादीसु खण्डिच्चादि-
वसेन गतमग्गो पाकटो, चक्खुं उम्मीलित्वा पि गच्छति, न च खण्डिच्चादीनेव जरा ।
न हि जरा चक्खुविज्जेय्या होति ।

(८१) आयुनो संहानि इन्द्रियानं परिपाको ति इमेहि पन पदेहि काल-
तिक्रमे येव अभिव्यत्ताय आयुक्खय-चक्खादिइन्द्रियपरिपाक-सञ्चित्ताय पकतिया
दीपिता । तेन^१ हिसमे पच्छिमा द्वे पकतिनिदेसा ति वेदितव्या । तथ यस्मा जं
पत्तस्स आयु हायति, तस्मा जरा 'आयुनो संहानो' ति कलूपचारेन वृत्ता । यस्मा च
ददरकाले सुप्पसन्नानि, मुत्तुमं पि अत्तनो विसये मुत्तेनेव गण्हनसमस्थानि चक्खादीनि
इन्द्रियानि जं पत्तस्स परिपक्कानि आलुळितानि अविसयानि, ओळारिकं पि अत्तनो
विसचं गदेतुं असमस्थानि होन्ति, तस्मा 'इन्द्रियानं परिपाको' ति पि कलूपचारे-
नेव वृत्ता ।

(८४) सा पनायं एवं निदिट्ठा सव्वा पि जरा पाकटा पटिच्छजरा ति दुविधा
होति । तथ दन्तादीसु खण्डमावादिदस्सनतो रूपधम्मसु जरा पाकटजरा नाम ।
अरूपधम्मसु जरा तादिसस्स विकारस्स अदस्सनतो पटिच्छजरा नाम । पुन
अ-वीचि स-वीची ति एव पि दुविधा होति । मणि-कनक-रजत-पवाळ-चन्दिम-
सुरियादीनं विय, मन्ददसकादीसु पाणेनं विय च, पुष्कल-^[329]-पल्लवादीसु च
अपाणिनं विय, अन्तरन्तरा वर्णाविसेतानं दुविज्जेय्यत्ता जरा अ-वीचि जरा नाम;
निरन्तरजरा ति अत्थो । ततो अज्जेतु पन यथावुत्तेसु अन्तरन्तरा वर्णाविसेतादीनं
गुविज्जेय्यत्ता जरा स-वीचि जरा नामा ति वेदितव्या । लक्खणादितो पि रूपपरि-
पाकलक्खणा रूपस्स जरा, उपनयनरसा, समाधानपगमे पि नयमावापगमपञ्चु-
पट्टाना, वीहिपुराणमावो विय परिपचमानरूपपट्टाना ति वेदितव्या ।

(८५) अनिच्छतानिदेसे [§ ६४५] स्वयमनवसेन स्वयो, वयमनवसेन
वयो, भिजनवसेन भेदो । अथवा, यस्मा तं पत्ता रूपं खिय्यति, वेति, भिज्जति
च, तस्मा खिय्यति एतस्मिं ति 'स्वयो', वेति एतस्मिं ति 'वयो', भिज्जति एतस्मिं
ति 'भेदो' । उपसग्गावसेन पदं वट्ठया भेदो व परिभेदो । हुत्वा अभावेन, न
निच्छं ति अ-निच्छं । तस्स मावो अनिच्छता । अन्तरघायति एत्था ति अन्तरघानं ।
मरणं हि पत्ता रूपं अन्तरघायति, अदस्सनं गच्छति । न केवलं च रूपमेव, सब्बे पि
पञ्चलक्खणा । तस्मा पज्जं पि खन्धाने अनिच्छताय इदमेव लक्खणं ति वेदितव्यं ।
लक्खणादितो पन परिभेदलक्खणा रूपस्स अनिच्छता, संसीदनरसा, स्वयवयपञ्चु-

१ ति० inserts hereafter वाउस्स वा.

२ ति०, न०- खण्डिच्चादिनेव.

३ See विट्ठ० २०.५०-५१.

पट्टाना, परिमित्रमानरूपपट्टाना ति वेदित्वा । हेट्ठा जाति गहिता जरा गहिता, इमस्मिं ठाने मरणं गहितं । इमे तपो धम्मा इमेसं सत्तानं उन्नितत्तात्तिकपच्चा-
मित्तसदिसा ।

(८६) यथा हि पुरिस्सुस्स तपो पच्चामित्ता ओतारं^१ मयेसमाना विपरेस्युं ।
तेसु एको एवं वदेय्य-‘एतं नीहरित्वा अटवीपवेसनं मय्हं मारो होतुं’ ति । दुतियो
‘अटवीगतकाले पोथेत्वा पठवियं पातने मय्हं मारो’ ति । ततियो ‘पठवीगतकालतो
पट्टाय असिना सीसच्छेदनं मय्हं मारो’ ति । एवरूपा इमे जातिआदयो । नीहरित्वा
अटवीपवेसनपच्चामित्तसदिसा हेत्थ जाति, तस्मिं तस्मिं ठाने निव्वत्तापनतो ।
अटवीगतं पोथेत्वा पठवियं पातनपच्चामित्तसदिसा जरा, निव्वत्तकल्लन्धानं दुअल-
पराधीन-मञ्जपरायनमावकरणतो । पठवी-[३३०]-गतस्स असिना सीसच्छेदनक-
पच्चामित्तसदिसं मरणं, जरापत्तानं सन्धानं जीवितक्खवं पापनतो ति ।

(८७) कयळिकाराहायनिदेसे [§ ६४६] कवळं^२ करीयती ति कयळिकारो ।
आहरीयती ति आहारो । कयळं कत्वा अज्जोहरीयती ति अथो । रूपं आहरीती
ति ‘आहारो’ । एवं कयुवसेन नाम उद्धरित्वा पुन कयुवसेनेवेतं पभेदतो दस्सेतुं
ओदने कुम्मासो ति आदि वुत्तं । ओदनादीनि हि काणितपरियन्तानि द्वादस
इधाधिपेतस्स आहारस्स वत्थूनि । पालियं अनागतानि मूलकलादीनि ये-वा-पनकं
पविट्ठानि । इदानि तानि मूलकलादीनि कत्तव्यतो दस्सेतुं यमिह यमिह जनपदे
ति आदिमाह । तस्य मुखेन असितव्वं मुञ्जितव्वं ति मुखसियं । दन्तेहि विलादि-
वव्वं ति दन्तविस्सादनं । गलेन अज्जोहरितव्वं ति गलज्जोहरणीयं । इदानि
तं किञ्चपसेन दस्सेतुं कुच्छिन्नविथम्मनं ति आह । तं हि मूलकलादि ओदन-
कुम्मासादि वा अज्जोहट्टं कुच्छिन्न विथम्ममेति । इदमस्स किच्चं । याय ओजाय
सत्ता यापेन्ती ति हेट्ठा सव्वपदेहि सक्कथुं आहारं दस्सेत्वा इदानि निव्वत्तिर-
ओजमेव दस्सेतुं इदं वुत्तं ।

(८८) किं पनेथ कप्पुस्स किच्चं ? कि ओजाय ? परिस्सयहरण-पाल-
नानि । कथुं हि परिस्सयं हरति पालेत्तुं न सक्कोति, ओजा पालेति परिस्सयं हरितुं
न सक्कोति । द्वे पि एकतो हुवा पालेत्तुं पि सक्कोन्ति परिस्सयं पि हरितुं । को पनेथ
परिस्सयो नाम ? कम्मजतेजो । अन्तोकुन्धिजं हि ओदनादिवत्थुस्मिं असति,
कम्मजतेजो उट्ठित्वा उदरपटलं गणाति, ‘छातो’स्मि, आहारं देवा’ ति वदपेति ।
मुत्तकाले उदरपटलं मुञ्जित्वा वत्थुं गणाति । अथ सत्तो एकगो होति ।

(८९) यथा हि छायाक्खसो छाये पविट्ठं गहेत्वा देवसंखलिकाय बन्धित्वा
अत्तनो मवने मोदन्तो छातकाले आगन्वा सीसे डंसति । सो उट्ठत्तो विरवति ।

१ सी०, प०- ओकाम्. २ सि० अटवी. ३ M., PTS., सी०- कयळि.
४ M., PTS- विविबट्ठि. ५ M., PTS- इट्ठत्ता.

तं विरवं सुखा 'दुःखस्योत्तो एतथ अरथी'ति ततो ततो मनुस्सा आगच्छन्ति ।
 नो [३३१] आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदति । एवं-तत्पदमिदं वेदि-
 तत्थं । छावारकस्यो विय कम्मजतेजो, देवसंल्लिकाय वन्धित्वा ठपितसत्तो विय
 उदरपटले, पुन आगतमनुस्सा विय ओदनादिवत्थु, अत्तनो^१ भवने मोदन्तेन
 छातकाले ओतरिया सीसे इंसनं विय कम्मजतेजस्स वत्थुतो मुत्तस्स उदरपटल-
 गहणं, इट्ठस्स विरचनकालो विय 'आहारं देथा' ति वचनकालो, ताथ सज्जाय
 आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदनकालो विय कम्मजतेजेन उदरपटले
 मुञ्जित्वा वत्थुरिमं गहिते एकमावित्तता ।

(९०) तस्य ओळारिके सधुरिमं ओजा मन्दा होति । सुखमे वलवती ।
 कुदूमकमत्तादीनि हि मुञ्जित्वा मुदुत्तेनेव छातो होति । सपिआदीनि पिवित्वा
 दितस्स दिवसें पि मत्तं न वचति । एत्थ व उपादावुपादाय ओळारिकसुखमुता
 वेदितव्वा । कुम्मीलानं हि आहारं उपादाय मोरानं आहारो सुखुमो । कुम्मीला
 किर पासाणे गिळन्ति । ते च नेसं कुञ्चिप्पत्ता विळीयन्ति । मोरा सपिचिञ्चिकादि-
 पाणे खादन्ति । मोरानं पुन आहारं उपादाय तरच्छानं आहारो सुखुमो । ते
 किर तिक्कसल्लङ्घितानि विसाणानि चैव अट्ठीनि च खादन्ति । तानि च नेसं खेलेन
 तेमितमत्तानेव कन्दमूलं विय मुदुकानि होन्ति । तरच्छानं पि आहारं उपादाय
 इत्थीनं आहारो सुखुमो । ते हि नानावस्ससाखादयो खादन्ति । इत्थीनं आहारतो
 गवयगोकर्णमिगादीनं आहारो सुखुमो । ते किर निस्सरानि नानावस्सपण्णादीनि
 खादन्ति । तेसं पि आहारतो गुन्नं आहारो सुखुमो । ते अल्लसुक्खतिणानि खादन्ति ।
 तेसं पि आहारतो सत्तानं आहारो सुखुमो । सत्तानं आहारतो सकुपानं आहारो
 सुखुमो ।

(९१) सकुपानं आहारतो पच्चन्तवासीनं आहारो सुखुमो । पच्चन्तवासीनं
 आहारतो गाममोज्जकानं आहारो सुखुमो । गाममोज्जकानं आहारतो राजराजमहा-
 मत्तानं आहारो सुखुमो । तेसं पि आहारतो चक्कवत्तिनो^२ आहारो सुखुमो ।
 चक्कवत्तिनो आहारतो मुम्मदेवानं आहारो सुखुमो । मुम्मनं देवानं आहारतो
 चातुम्महाराजिकानं आहारो सुखुमो । एवं याव परनिम्मित्तवत्-[३३२]-वत्तीनं
 आहारो विस्तारितव्वो । तेसं पनाहारो सुखुमो त्वेव निट्ठं पत्तो । लक्खणादितो पि
 ओजालक्खणो कवळिकाराहारो, रूपाहरणारी, उपत्थमनपञ्चुपट्टानो, कवळे कत्वा
 आहरितव्वकथुपदट्टानो ति वेदितव्वो ।

(९२) नो-उपादानिदेसे [५६५७] यथा उपादारूपं उपादियते^३, न अज्जेन
 उपादियति, एवमेतं न उपादियतेवा ति नो-उपादा । फुलितव्वं ति फोट्टव्वं ।
 फुलित्वा जानितव्वं ति अथो । फोट्टव्वं च तं आपतनं चा ति फोट्टव्वायतनं ।

आपो च तं निस्सत्त-मुञ्जतसमाक्खेन भवुं वा ति आपोधातु ।

(९३) इदानीं यस्मा तीणि रूपानि कुसित्वा ज्ञानितव्यानि तस्मा तानि भाजित्वा दश्येतुं कतमं तं रूपं फोढव्यायतनं ? पठवीधातु [६४८] ति आदि-
माह । तस्य ककखल्ललक्खणा पठवीधातु, पठिद्वानरसा, संपटिच्छनपचुपट्टाना ।
तेजोधातु उण्हत्तलक्खणा, परिपाचनरसा, मध्वानुप्यदानपचुपट्टाना । वायोधातु
क्खियंमनलक्खणा, समुदीरणरसा, अयिनीहात्तपचुपट्टाना । पुरिमा पन 'आपोधातु'
पक्खरणलक्खणा, ब्रह्मनरसा, संगहपचुपट्टाना । एकेका वेत्थ मेसत्तयपदट्टाना ति
वेदितव्वा । ककखल्लं ति थल्लं । मुदुकं ति अ-यदं । सण्हं ति मट्ठं । फरुखं ति
खरं । सुखसम्फरुस्सं ति सुखवेदनापच्ययं इद्वफोढव्यं । दुक्खसम्फरुस्सं ति दुक्ख-
वेदनापच्ययं अनिद्वफोढव्यं । गरुक्कं ति मारियं । लहुक्कं ति अ-मारियं, शल्लहुक्कं
ति अरयो । एत्थ च 'ककखल्लं मुदुकं सण्हं फरुस्सं गरुक्कं लहुक्कं' ति पदेहि पठवी-
धातु एव भाजिता । "यदा"यं कायो आयुसहगतो च होति उरमासहगतो च विज्झाण-
सहगतो च तदा लुत्तरो च होति मुत्तरो च [333] कम्मञ्जतरो वा" []
ति सुचन्ते पि ल्हमुदुत्तं पठवीधातुमेव सम्भाव्य वुत्तं ।

(९४) 'सुखसम्फरुस्सं दुक्खसम्फरुस्सं' ति पदद्वयेन पन तीणि पि महाभूतानि
भाजितानि । पठवीधातु हि सुखसम्फरुस्सा पि अपि दुक्खसम्फरुस्सा पि । तथा
तेजोधातु-वायोधातुयोः । तस्य सुखसम्फरुस्सा पठवीधातु मुदुक्खल्लुण्हाये दहरे पादे सम्भा-
हन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सम्भाह तात्त, सम्भाह तात्ता'ति वदापनाकारं करोति ।
सुखसम्फरुस्सा तेजोधातु सीतसमये अंगारकपल्लं आहरित्वा गच्छं सेदेन्ते अस्सादेत्वा
अस्सादेत्वा 'सेदेहि तात्ता'ति वदापनाकारं करोति । सुखसम्फरुस्सा वायोधातु उण्ह-
समये वत्तसंपन्ने दहरे बीजनेन बीजन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'बीज तात्ता' ति
वदापनाकारं करोति । थल्लहत्थे पन दहरे पादे सम्भाहन्ते अट्ठीनं विज्जनकालो विप
होति । तो पि 'अपेही' ति वत्तव्वकं आपव्वजति । उण्हसमये अंगारकपल्ले आमटे
'अप्पेहि नं' ति वत्तव्वं होति । सीतसमये बीजनेन बीजन्ते 'अपेहि, मं मा बीजा'
ति वत्तव्वं होति । एवमेतासं सुखसम्फरुस्सता दुक्खसम्फरुस्सता च वेदितव्वा । यं
फोढव्यं अनिदस्सतं सण्पटिप्पे [६४८] ति आदिना नयेन वुत्ता पन चत्थि
चत्थि नवेहि पतिमण्डिता तेरत्तं वारा हेत्वा रूपापत्तानादीसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वा ।

(९५) किं पनेतानि तीणि महाभूतानि एकप्यहारेनेव आपाधमागच्छन्ति
उदाहू नो ति ? आगच्छन्ति । एवं आगतानि कायप्पसादं घट्टेन्ति न पट्टेन्ती ति ?
पट्टेन्ति । एकप्यहारेनेव तानि आरम्भणं कत्वा कायविज्झाणं उप्पज्जति नुप्पज्जती ति ?
नुप्पज्जति । कस्मा ? आमुजितवसेन वा हि उस्सदवसेन वा आरम्भणकरणं होति ।

(९६) तस्य आमुजितवत्सेन ताव, पलरिं हि ओदनेन पूरेत्वा आमटे एकं सितं गृहेत्वा यदं वा मुदुकं वा ति वीमंसन्तो किञ्चा पि तस्य तेजो पि अतिथि वायो पि अतिथि, पठवीधातुमेव पन आमुजति । उण्होदके इत्थं ओतरित्वा वीमंसन्तो किञ्चा पि तस्य पठवी पि अतिथि वायो पि अतिथि, तेजोधातुमेव पन आमुजति । उण्हसमये वातपानं विवरित्वा वातेन सरीरं पहरापेन्तो ठितो मन्दमन्दे वाते [334] पहरन्ते किञ्चा पि तस्य पठवी पि अतिथि तेजो पि अतिथि, वायोधातुमेव पन आमुजति । एवं आमुजनवत्सेन आरम्भणं करोति नाम ।

(९७) यो पन उप्पस्सल्लि^१ वा सीसेन वा खल्लं पहरति मुज्जन्तो वा सक्खरं डंढति, सो किञ्चा पि तस्य तेजो पि अतिथि वायो पि अतिथि, उप्पस्सदवत्सेन पन पठवीधातुमेव आरम्भणं करोति । अग्निं अकमन्तो पि किञ्चा पि तस्य पठवी पि अतिथि वायो पि अतिथि, उप्पस्सदवत्सेन पन तेजोधातुमेव आरम्भणं करोति । बहुलवातो कण्णम्बस्सलिं पहरित्वा बधिरमात्रं करोन्तो वियं होति । किञ्चा पि तस्य पठवी पि अतिथि तेजो पि अतिथि, उप्पस्सदवत्सेन पन वायोधातुमेव आरम्भणं करोति । यं किञ्चि धातुं आरम्भणं करोन्तस्स कायविज्झाणं पि एकप्पहारेन गुण्यजति । लूचि-कल्लापेन विदस्सं एकप्पहारिणं कायो धट्टियति । वरिंमं यरिंमं पन टणिं कायप्पसादो उप्पस्सो होति, तस्य तस्य कायविज्झाणं उप्पज्जति [५६५१] । यत्थ यत्था पि पटिपट्टननिषलो बलवा होति तस्य तस्य पठमं उप्पज्जति । कुक्कुटप्रसेनं णे धोवियमाने^२ पि अंतु अंतु कायप्पसादं घट्टेति । यत्थ यत्थ पन पसादो उप्पस्सो होति, तस्य तस्येव कायविज्झाणं उप्पज्जति । एवं उप्पस्सदवत्सेन आरम्भणं करोति । उप्पस्सदवत्सेनेव काय-विज्झाणं उप्पज्जति नाम ।

(९८) कथं पन चित्तस्स आरम्भणतो संकन्ति होती ति ? द्वीहाकारेहि होति—अज्झासयतो वा विसयाधिमत्ततो वा । विहात्पूजादीसु हि 'तानि चेतियानि चेव पटिमायो च वन्दिस्सामि, गौरथकम्म-चित्तकम्मामि च ओलोकेस्सामी' ति अज्झा-सयेन गतो एकं वन्दित्वा वा परिसत्वा वा इतरस्स वन्दनत्थाय वा दस्सनत्थाय वा मने कत्वा वरिदत्तुं पि परिसत्तुं पि गच्छति येष, एवं अज्झासयतो संकन्ति नाम । केलासकूटपटिमागं पन महीचेतियं ओलोकेन्तो ठितो पि अपरमागे सज्जतुरियेसु पगहितेसु रूपारम्भणं विस्सजेत्वा सहरम्भणं संकमति । मनुज्जगंधेसु पुप्फेसु वा गन्धेसु वा आगतेसु सहरम्भणं विस्सजेत्वा गंधारम्भणं संकमति । एवं विसयाधि-मत्ततो संकन्ति नाम ।

(९९) [335] आपोधातुनिर्देसे [५६५२] आपो ति समावनिहेसो । आपो व आपोगतं । सिनेहवत्सेन सिनेहो, सिनेहो व सिनेहगतं । बन्धनचं रूपस्सा ति पठवीधातु-आदिकस्स भूतरूपस्स बन्धनमात्रो । अवधिण्डि-आदीनि

१ M., PTS, ली०-पक्खल्लि. २ लि०-वाधियमाने. ३ See ३.७४ above.

हि आपोधातु आबन्धित्वा बद्धानि^१ करोति । ताव आबद्धत्वा तानि बद्धानि^१ नाम होन्ति । वासात्-पञ्चत-तालट्टि-हृषिदन्त-गोसिंगादीषु पि एसेव नयो । सन्धानि हेतानि आपोधातु एव आबन्धित्वा बद्धानि करोति । आपोधातुया आबद्धत्वा व बद्धानि होन्ति ।

(१००) किं पन पठवीधातु सेसधातुनं पतिट्ठा होन्ती फुसित्वा होति उदाहु अफुसित्वा ? आपोधातु वा अवसेसा बन्धमाना फुसित्वा बन्धति उदाहु अफुसित्वा ति ? पठवीधातु ताव आपोधातुया अफुसित्वा व पतिट्ठा होति, तेजोधातुया च वायोधातुया च फुसित्वा । आपोधातु पन पठवीधातुं पि तेजोधातु-वायोधातुयो पि अफुसित्वा व आवन्वति । यदि फुसित्वा आबन्धेय्य फोट्टव्यायत्तनं नाम भवेय्य । तेजोधातु-वायोधातुनं पि सेसधातुसु सकलककिच्चकरणे एसेव नयो ।

(१०१) तेजोधातु हि पठवीधातुं फुसित्वा क्षापेति । सा पन न उण्हा हुत्वा क्षायति । यदि उण्हा हुत्वा क्षायिष्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । आपोधातुं पन अफुसित्वा व तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । वायोधातुं पन फुसित्वा व तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य ।

(१०२) वायोधातु पठवीधातुं फुसित्वा विर्यंभेति, तथा तेजोधातुं । [336] आपोधातुं पन अफुसित्वा व विर्यंभेति । उब्बुरसं पयित्वा काणितपिण्डे कयिरमाने आपोधातु थडा होति न होती ति ? न होति । सा हि पम्परणलक्खणा । पठवीधातु कक्खल्ललक्खणा । ओमत्ते पन आपो अधिमत्त-पठवी-गतिकं जातं । सा हि रसंकारेन ठित्तमावं विजहति, लक्खणं न विजहति । काणितपिण्डे विळीयमाने पि पठवीधातु न विळीयति । कक्खल्ललक्खणा हि पठवीधातु पम्परणलक्खणा आपोधातु । ओमत्ता पन पठवी अधिमत्त-आप-गतिका होति । सा पिण्डकाकारेन ठित्तमावं विजहति, लक्खणं न विजहति ।

(१०३) चतुध्रं हि महामूतानं माव'अज्जयत्तमेव होति, लक्खण'अज्जयत्तं नाम नत्थि । तस्स अमावो अट्टानपरिकप्पसुत्तेन [अ० १.२२२] दीपितो । बुत्ते हेतं—“सिया खो पनानन्द चतुध्रं महामूतानं अज्जयत्तं, पठवीधातुया आपो-धातुया तेजोधातुया वायोधातुया; न खेव बुद्धे अवेत्तप्पसादेन समजागतस्स अरियसावकस्स सिया अज्जयत्तं” ति । अयं होथ असो—आनन्द, कक्खल्ललक्खणा पठवीधातु परिवत्तित्वा पम्परणलक्खणा आपोधातु नाम भवेय्य, अरिय-सावकस्स पन अज्जयत्तं नाम नत्थी ति । एवमेथ अट्टानपरिकप्पो आगतो ।

(१०४) इतो परेसु उपादिन्नरूपादिनिदेसेसु उपादिन्नरूपादीनं असो

मातृकाकथाय वृत्तनयेनैव वेदितव्यो । चक्रायातनादीनि हेतुः विव्यासितानेव । तस्य ताव पन विसेसमत्तमेव प्रकलाम । उपादिज्ञानिदेहे [§ ६५३] ताव चक्रायातनादीनि एकन्तं उपादिज्ञात्ता वृत्तानि । यस्मा पन रूपायतनादीनि उपादिज्ञानि पि अथि अनुपादिज्ञानि पि, तस्मा तानि 'ये वा पना' ति संक्षेपतो दस्सेत्वा पुन कम्मस्स कतत्ता रूपायतनं [§ ६५३] ति आदिना नयेन विव्यासितानि । इमिना उपायेन स्व-ये-वा-पनकेसु अथो वेदितव्यो ।

(१०५) यस्मा पन 'कम्मस्सकतत्ता' [§ ६५३] ति च 'न-कम्मस्स कतत्ता' [§ ६५४] ति च उमिन्नं पि निहेसे 'अता च अनिच्चता च' न गहिता, अनुपादिज्ञानि [§ ६५४] येव निहेसेसु गहिता ति ? न-[337]-कम्मस्स कतत्ता ति एतथ ताव कम्मतो अञ्जपच्चयसमुद्धानं संगहितं । 'कम्मस्स कतत्ता' ति एतथ कम्मसमुद्धानमेव । इमानि च द्वे रूपानि नेव कम्मतो न अञ्जस्मा रूपजनकपच्चया उणञ्जन्ति, तस्मा न गहितानी ति । सा च नेमं अनुपपत्ति परतो^१ आचिमिस्सयति । अनुपादिज्ञं ति [§ ६५४] आदीसु पन केवलं अनुपादिज्ञादि-गादणेन कम्मादिसमुद्धानता पटिविस्तत्ता, न अञ्जपच्चयसमुद्धानता अनुज्जाता । तस्मा ताव गहितानी ति वेदितव्यानि ।

(१०६) चित्तसमुद्धाननिहेसे [§ ६६७] कायविज्झप्ति-वचीविज्झप्ती ति इदं द्वयं यस्मा एकन्त-चित्तसमुद्धानानि मूतानि उपादाय पज्जायति, तस्मा वृत्तं । परमथतो पन तस्स निस्सपभुतनिव चित्तसमुद्धानानि, तस्मिंस्सत्तत्ता । यथा अनि-चस्स रूपस्स जरावरणं अनिचं नाम होति, एवमिदं पि चित्तसमुद्धानं नाम जातं । चित्तमैहसुनिहेसे [§ ६६९] पि एसेव नयो । याव चित्तं ताव पज्जायतनी इदमेव द्वयं वृत्तं । न पनेतं चित्तेन सहमूतानि यिय, वेदनादयो विष च उणञ्जन्ति । चित्ता-नुपविस्तित्ताव [§ ६७१] पि एसेव नयो । याव चित्तं ताव पज्जायतनी एव हेतुं द्वयं चित्तानुपविस्ती ति वृत्तं ।

(१०७) ओच्छारिकं [§ ६७५] ति वायारम्मणमूलत्ता मंचदुत्तेवसेन गहे-तव्वतो^२ थूले । धुत्तविपल्लासतो सुखुमं [§ ६७६] वेदितव्यं । दूर [६७७] ति पट्टन-वसेन अगगहेतव्यत्ता दुविज्जयमेवसेन समीपे टितं पि दूरे । इतरं पन पट्टनवसेन गहेतव्यत्ता सुविज्जयमेवसेन दूरं टितं पि सन्तिके [§ ६७८] । चक्रायातनादि-निहेसा हेतुः वृत्तनयेनैव विव्यासतो वेदितव्यो ।

इदं ताव दुविधेन रूपसंगहे विसेसमत्तं ।

^१ See २.२० २ See ४.२५-५१, ६१-६७, ५२-६०, ९३-९४, ७६, ९९-१०३, ८०-८१, ८७-९१. ३ ति०, ती०, म०-यं यं. ४ See ४.११३-११७. ५ M., PTS-पसारसंघनं. ६ M., PTS-दुपरिज्जयं. ७ M., PTS-उपरिज्जयं. ८ See ४.२५-६०, ९३-९४.

(१०८) तिविधसंगहो [§§७४२-८७६] उत्तानयो येष । चतुर्विध-
संगहायनानि दिङ्मादीनं पञ्चिमपदस्य भेदाभावेन आदितो षट्पाव पुच्छं अकवा वै
रूपायतनं दिङ्गं सहायतनं सुतं [§९६१] ति आदि वुत्तं । तस्य रूपायतनं
चक्षुना ओलोकवा दक्षितं सक्ता ति 'दिङ्ग' नाम जातं । सहायतनं सोतेन सद्
सुत्वा जानितुं सक्ता ति 'सुतं' नाम जातं । गन्धायतनादित्तयं प्राण-जिह्वा-कायेहि पत्रा
गृहेतव्यतो मुनिवा जानितव्यत्वेन मुतं नाम जातं । कुत्तिवा विज्ञानाणुपत्तिकारणतो
'मुतं' नामा ति वुत्तं । सव्यमेव पत्र रूपं मनोविज्ञाणेन जानितव्यं ति मनसा
विज्ञातं नाम जातं ।

(१०९) पञ्चविधसंगहनिर्देशे [§§९६२-९६६] कक्षच्छेदं ति शब्दं । खरमेव
खरगतं^१, कक्षं ति अर्थो । इतरे द्वे वि सभावेनिर्देशा येष । अज्ज्ञत्तं ति त्रिपक्ष-
ज्ज्ञत्तं । बहिर्द्धा ति बाहिरं । उपादिश्रं ति कर्मसमुद्धानमेव । अविशेतेन पत्र
सरीरदुक्खसेतं गच्छं । सरीरदुक्खं हि उपादिश्रं वा होतुं अनुपादिश्रं वा, आदिश्रगहित-
परामद्धवसेन उपादिश्रमेव नाम जातं । तेजोगतं [§९६४] ति सव्यतेजेषु गतं उद्गत्त-
लक्ष्णं, तेजो एव वा तेजोभावं गतं ति 'तेजोगतं' । उस्मा ति उस्माकारो ।
उस्मागतं ति उस्माभावं गतं । उस्माकारस्सेवेतं नाम । उस्सुमं ति बलव-उस्मा ।
उस्सुमेव उस्सुमभावं गतं ति उस्सुमगतं । वायनकवसेन वायो [§९६५] । वायो
एव वायोभावं गतत्वा वायोगतं । श्रंभितत्तं ति उपपल्लनाकृतवादीनं विष वात-
पुष्पानां श्रंभितभावो रूपस्त ।

(११०) [339] छविधादिसंगहानं तिण्ण ओलानपदस्य भेदाभावेन
आदितो षट्पाव अपुच्छिवा च निर्देशो कतो । तस्य चक्षुविज्ञाणेन जानितुं सक्ता
ति चक्षुविज्ञेय्यं [§९६७] ...ये०... मनोविज्ञेय्येन जानितुं सक्ता ति
मनोविज्ञेय्यं ति । तिविधाय मनोधातुया जानितुं सक्ता ति मनोधातुविज्ञेय्यं
[§§९६८-९९] । सव्यं रूपं ति पत्थ यस्मा एकं रूपं पि मनोविज्ञाणधातुया
अजानितव्यं नाम नथि, तस्मा 'सव्यं रूपं' ति वुत्तं । सम्भायवुद्देन हि अभिचम्यं
पत्रा नयं कातुं युत्तट्ठाने नयो अकतो नाम नथि । इदं च एकरूपस्ता पि
मनोविज्ञाणधातुया अजानितव्यस्त अभावेन नयं कातुं युत्तट्ठानं नाम, तस्मा नयं
करोमो 'सव्यं रूपं' ति आह । सुखसम्फस्सो [§९७०] ति सुखवेदनापटि-
लानवचयो । दुक्खसम्फस्सो ति दुक्खवेदनापटिलामवचयो । इधा पि फोद्धन्ना-
रम्मज्जस सुखदुक्खस्स सम्भावतो अयं नयो दिज्जो ।

(१११) नयके [§§९७१-७३] पत्र इन्द्रियरूपस्स नाम अस्थिताय नयो
दिज्जो । तस्सेव सप्पटिय-अप्पटियताय दसके [§§९७४-९७७] नयो दिज्जो ।

१ M. reads so. २ M.- खरिगतं. ३ M., PTS.- नाव^०.
४ M.- होति.

एकादशके [§§९७८-८०] अष्टैकादश आयतनानि विमत्तानि । तेषं तेषं तिदेस-
वारा हेतुपुलनयेनेव निधारतो वेदितव्या । तेषं सन्वत्य उत्तानत्यमेव ।

(११९) इमेसु पन रूपेषु असंसोदर्ये

समीधानं समुद्धानं परिनिष्कलं च संखतं ति

इदं 'पकिण्णकं' वेदितव्यं । तस्य 'समीधानं' ति सन्वमेव हि रूपं समीधानतो
चक्रसायतनं ... पे० ... कवळिकारो आहारो [§५९६], कोट्टव्यायतनं आपोधात्
[§५४७] ति पञ्चवीसतिसंखं होति । तं वत्थुरूपेण सद्धिं छब्बीसतिसंखं वेदितव्यं ।
[340] इतो अञ्चं रूपं नाम नत्थी ति । केचिं पन 'मिद्धरूपं नाम अत्थी' ति
वदन्ति । ते "अद्धा मुनी ति सम्भुद्धो नत्थी नीवरणा तवा" [सू० नि० ५४१]
ति आदीनि कथा मिद्धरूपं नाम नाथी ति पट्टिसेधेतिव्या । अपरे बलरूपेण सद्धिं
सत्तवीसति, संभवरूपेण सद्धिं अट्टवीसति, जातिरूपेण सद्धिं एकून्तिसति, रोगरूपेण
सद्धिं समत्तिं रूपानी ति वदन्ति । ते पि तेषं तिसुं अमानं दस्सेत्वा पट्टिनिवपि-
तव्या । नापोधात्तुवा हि गहिताय बलरूपं गहितमेव, अञ्चं बलरूपं नाम नत्थि ।
आपोधात्तुवा संभवरूपं, उपचयसंततीहि जातिरूपं, जस्ता'निचताहि गहिताहि रोग-
रूपं गहितमेव । अञ्चं रोगरूपं नाम नत्थि । यी पि कण्णरोगादि-आवापो सो वा
विसमपचयसमुद्धितधातुमत्तमेव । न अञ्चो तस्य रोगो नाम अत्थी ति समीधानतो
छब्बीसति चैव रूपानि ।

(११३) 'समुद्धानं' ति कति-रूपानि कति-समुद्धानानि ? दस एकसमु-
द्धानानि, एकं द्वि-समुद्धानं, त्रीणि ति-समुद्धानानि, नव चतु-समुद्धानानि, द्वे न
केनापि समुद्धानि । तस्य वक्खुप्पसादो ... पे० ... जीवित्तिन्द्रियं ति इमानि अट्ट
एकत्तेन कम्मतो व समुद्धानि । कायविज्जति-वचीविज्जती ति इयं एकत्तेन
चित्ततो समुद्धानी ति दस 'एकसमुद्धानानि' नाम । तदा उत्ततो च चित्ततो च
समुद्धानी ति एको 'द्विसमुद्धानो' नाम । तस्य अविज्जाणकवदो उत्ततो तमुद्धानि,
सविज्जाणकवदो चित्ततो । लुत्तादित्तं पन उत्तुविज्जाहरेहि समुद्धानी ति त्रीणि
'ति-समुद्धानानि' नाम । अवलेखानि नव रूपानि तेहि कम्मेन वा ति चतुहि समुद्धान-
हन्ती ति नव 'चतुसमुद्धानानि' नाम । जस्ता-अनिवचता पन एतेषं एकतो पि न
समुद्धान्ती ति द्वे 'न केनापि समुद्धानि' नाम । कस्मा ? अजायनतो ।

(११४) न हि एतानि जायन्ति । कस्मा ? जातस्स पाक-भेदता । उप्पन्नं
हि रूपं अरूपं वा भिज्जती ति [341] अवस्सं पनेतं संपटिञ्छितव्यं । न हि
उप्पन्नं रूपं वा अरूपं वा अकल्यं नाम दिरसति । वाव पन न भिज्जति ताव'स्स

१ See note ३ on §596. २ 'अमवगिरिवासिनो' (अ० नो० p. 183).

३ See note १ on १.५५७. ४ See वि० १४.७१, वि० १५. ५ Cf. §६६१. ६ See ४-१०५ above; also वि० १४.८०.

परिपाको ति सिद्धमेतं । 'जातस्स पाक-भेदत्ता' ति यदि च तानि^१ जायेयुं तेसं पि पाक-भेदा भवेयुं । न च पाको पचति, भेदो वा भिज्जती ति जातस्स पाक-भेदत्ता नेतं द्वयं जायति ।

(११५) तथ सिया—यथा 'कम्मस्स कतत्ता' ति आदिमिद्वेत्तेषु 'रूपस्स उपचयो रूपस्स सन्तती' [§६५२] ति वचनेन 'जाति' जायती ति सम्प्रतिच्छितं होति, एवं 'पाको' पि पचतु 'भेदो' पि भिज्जतु^२ ति । 'न तत्थ 'जाति' जायती ति सम्प्रतिच्छितं । ये पन भग्गो कम्मादीहि निव्वसन्ति तेसं अभिनिव्वत्तिभावतो जातिया तप्पच्चयमाववोहारो अनुमतो । न पन परमत्थतो जाति जायति । जाय-मानस्स हि अभिनिव्वत्तिमत्त्वं जाती' ति ।

(११६) तथ सिया—'यथेव जाति येसं भग्गानं अभिनिव्वत्ति तप्पच्चय-माववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभति, तथा पाक-भेदा पि येसं भग्गानं पाक-भेदा तप्पच्चयमाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभन्तु । एवं इदं पि इत्थं कम्मादि-समुद्धानमेवा ति वत्तत्त्वं भाविसखी' ति । 'न पाक-भेदा तं वोहारं लभन्ति । कस्मा ? जनकपच्चयानुभावस्सखे^३ अभावतो । जनकपच्चयानं हि उत्पादेतव्व-धम्मस्स उत्पादस्सखे येव आनुभावो, न ततो उत्तारि । वेहि अभिनिव्वत्तिस्ते भग्गस्सत्तद्धिं च जाति पच्चायमाना तप्पच्चयमाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभति, तद्धिं खणे सम्भावतो; न इतरद्वयं, तद्धिं खणे अभावतो ति नेथेतं जायती' ति वत्तत्त्वं ।

(११७) "जरामरणं भिक्खवे अनिच्छं संसृतं पटिच्चसमुप्पन्नं"^४ [सं० २.२६] ति आगतत्ता इदं पि द्वयं जायती ति चे—'न, परिचायदेसितत्ता । तत्थ हि पटिच्चसमुप्पन्नानं भग्गानं जरामरणत्ता परिचायेन तं पटिच्चसमुप्पन्नं' ति वुत्तं । 'यदि एत्तं, तयं' ऐतं अजातत्ता सस-[342]-विसाणं विव नत्थि; निव्वानं विव वा निव्वं' ति चे—'न, निस्सयपटिच्चद्वुत्तितो; पटवीआदीनं हि निस्सयानं भावे जाति-आदित्तयं पच्चायति, तस्मा न नत्थि । तेसं च अभावे न पच्चायति, तस्मा न निव्वं । एतं पि च अभिनिवेत्तं पटिक्खेधेनुमेव इदं वुत्तं—'जरामरणं भिक्खवे अनिच्छं संसृतं पटिच्चसमुप्पन्नं' [सं० २.२६] ति । एवमादीहि नयेहि वानि द्वे रूपानि न केहिचि समुद्दहन्ती' ति वेदितव्वानि ।

(११८) अपि च 'समुद्धानं' ति एत्थ अयमञ्जो पि अत्थो । तस्सायं माटिका—'कम्मजं कम्मपच्चयं कम्मपच्चयउत्तुसमुद्धानं, आहारसमुद्धानं' आहार-

१ J. & B. उरता-अनिच्छताति (अ० वो० 148). २ सी०, म०—omit.
३ PTS—पच्चयानुभावस्सखे, M.—पच्चयानुभवस्सखे. ४ i. e. जाति-हरा-पंचसंसारं.
(अ० वो० 186). ५ M., PTS alone give this word. Others omit.
६ This discussion commenced with ४११४. ७ See विष्णु० ११.
१४, १११.

पचयं आहारपचयउतुसमुद्धानं, उतुसमुद्धानं उतुपचयं उतुपचयउतुसमुद्धानं, चित्तसमुद्धानं चित्तपचयं चित्तपचयउतुसमुद्धानं'ति । तस्य चक्षुष्पतादादि अदृग्निषे रूपं सार्द्धं हृदयकयुना 'कम्मजं' नाम । केसमस्तु इति धिदन्ता अस्तवाला-चामरि-वालाणीति एवमादि 'कम्मपचयं' नाम । चक्ररत्नं देवतानं उच्यते-विमानानीति एवमादि 'कम्मपचयउतुसमुद्धानं' नाम । आहारतो समुद्भूतं सुदृढकं 'आहार-समुद्धानं' नाम । कबलिकारो आहारो द्वित्रं पि रूपसन्ततीनं पचयो होति आहार-समुद्धानस्य च उपादिकरस च । आहारसमुद्धानस्य जनकी दुधा पचयो होति, कम्मजस्य अनुपादिकी दुधाति इदं आहारानुपालितं कम्मजरूपं 'आहारपचयं' नाम । विसमागाहारं सेवित्वा आतपो गच्छन्तस्स कालकुट्टादीनि उपपज्जन्ति, इदं 'आहारपचयउतुसमुद्धानं' नाम । उतुतो समुद्भूतं सुदृढकं 'उतुसमुद्धानं' नाम । तस्मिं उतु अज्झं अदृक्कं समुद्भापेति, इदं [३५३] 'उतुपचयं' नाम । तस्मिं पि उतु अज्झं अदृक्कं समुद्भापेति, इदं 'उतुपचयउतुसमुद्धानं' नाम । एवं तिस्रो येन सन्ततियो षष्ठेणु सञ्जोति । न ततो परं । इममर्थं अनुपादिकेनापि दीपितं वदति । उतुसमुद्धानो नाम वल्लको । उतुपचया नाम बुद्धिधारा । देवे पन पुट्टे^१ श्रीजानि विरुहन्ति, पठवी गन्धे मुञ्चति, पञ्चता नीला खायन्ति, समुदो पट्टति, एवं उतु-पचयउतुसमुद्धानं नाम । चित्ततो समुद्भूतं सुदृढकं 'चित्तसमुद्धानं' नाम । "पच्छा-ज्जाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातपचवेन पचयो"^२ [तिक्कप.५] ति इयं 'चित्तपचयं' नाम । आकाशे अस्त्यित्थे^३ हित्थं पि दस्सेन्ति, अस्स पि दस्सेन्ति, रथं पि दस्सेन्ति, विविधं पि सेनागृहं^४ दस्सेन्तीति इदं 'चित्तपचयउतुसमुद्धानं' नाम ।

(११९) 'परिनिष्कलं' ति पञ्जरसं रुपा परिनिष्कला नाम, दस रुपा अपरिनिष्कला नाम । 'यदि अपरिनिष्कला, असंख्याता नाम भवेय्यु' । तिसं येन पन रूपानि कायविकारो 'कायविज्जात्ति' नाम, वचीविकारो 'वचीविज्जात्ति' नाम, छिदं विवरं 'आकाशधातु' नाम, लघुभावो 'लघुता' नाम, मुदुभावो 'मुदुता' नाम, कम्मज्यभावो 'कम्मज्यता' नाम, निज्जति 'उपचयो' नाम, पवत्ति 'स्तति' नाम, जीरणाकारो 'जस्ता' नाम, दुत्ता अमावाकारो 'अनिच्छता' नाम । इति सत्थे परि-निष्कलं संखतमेव होतीति ।

अट्टसालिनिषा धम्मसंगहद्वकथाय

रूपकण्ड-वर्णना निहृता ।

१ सी०, म०- विलककालपुट्टः. २ See विगु० ११.१०५.१७.१९३-५४.
३ सी०, M.- वट्टः. ४-४ Cf. P.i. ३१०; विगु० ११.१५; विदु० ८७. ५ See
४.१११. ६ See विगु० १४.७३. ७ All authorities read so. ८ i.e.
निष्कलरूपानं (अ०यो०). ९ i.e. रूपं (अ०यो०). १० सी०- अपरिनिष्कलं.

५

[निकलेपकण्डवण्णना]

[१. तिकवण्णना]

(१) एत्तावता कुसलत्तिको सञ्चेसं कुसलादिधम्मानं पदमाजननेयेन विद्या-
रितो होति । यस्मा पन व्यापं कुसलात्तिकस्स विमाजननयो वुत्तो, सेत्तत्तिकदुक्कनं
पन एत्थेन विमाजननयो होति— यथा हि एत्थ, एवं 'कतमे धम्मा सुखाय
वेदनाय संपयुत्ता ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं वित्तं उप्पन्नं होति सोमनस्स-
सहगतं आणत्तम्पयुत्तं रूपारम्भणं वा [344] ... पे० ... ते वा पन तस्मिं समये
अप्पे पि अत्थि पटिच्चत्तमुपपत्ता अरुपिनी धम्मा उप्पेत्ता वेदनालैन्धं, इमे धम्मा
सुखाय वेदनाय संपयुत्ता'ति आदिना अनुक्रमेण सञ्चतिकदुक्केसु तत्तका पण्डितेहि
विमाजननयं सहकवित्तुं— तस्मा त वित्थारदेसने निक्खिप्पित्वा, अप्पेन नाति-
स्सेपचित्थारेन नयेन सञ्चतिकदुक्कधम्मविमाणं देसितुं कतमे धम्मा कुसला
[§ ९८१] ति निकलेपकण्डं आरब्धं । चित्तुप्पादकण्डं हि^१ वित्थारदेसना, अद्वकथा-
कण्डं संसेपदेसना । इदं पन निकलेपकण्डं चित्तुप्पादकण्डं उपादाय सेत्थेयो, अद्व-
कथाकण्डं उपादाय वित्थारो ति नातिसंलिच्छित्थारधातुकं होति ।

(२) तथिदं, वित्थारदेसने निक्खिप्पित्वा देसितत्ता पि, हेट्ठावुत्तकारणपसेना
पि, निकलेपकण्डं नामा ति वेदितव्यं । वुत्तं हेतं—

मूलतो^२ खन्धतो वा पि द्वारतो वा पि भूमितो ।

अरुपतो धम्मतो वा पि नामतो वा पि लिंगतो ।

निक्खिप्पित्वा देसितत्ता निकलेपो ति पवुच्चतो ति ॥

इदं हि तीणि कुसलमूलानि ति आदिना नयेन मूलतो निक्खिप्पित्वा देसितं ।
तं-सम्पयुत्तो वेदनाखन्धो [§ ९८१] ति खन्धतो । तं-समुद्धानं कायकम्मं ति
द्वारतो । कायद्वारपवत्तं हि कम्मं कायकम्मं ति वुच्चति । सुखभूमियं, कामावचरे
[§ ९८४] ति^३ भूमितो निक्खिप्पित्वा देसितं । तथ तथ अथ-धम्म-लिंग-नामानं
वसेन देसितत्ता आधादीनि निक्खिप्पित्वा देसितं^४ नामा ति वेदितव्यं ।

(३) तत्थ कुसलपदानिदेसे ताव तीणी [§ ९८१] ति गणनपरिच्छेदो ।
कुसलानि च तानि मूलानि च, कुसलानं वा धम्मानं हेतु-पच्चय-पभव-जनक-

^१ Continues upto ५.४४. ^२ Cf. § 1. ^३ M., PTS-वेदनं. Also
cf. § 984. ^४ M., PTS-आहरित्वा दत्तित्ता. ^५ M., PTS, सी० omit
नति. ^६ See १.११ above. ^७ M., PTS insert hereafter आदिना.
८ सि० inserts hereafter निपलेपकण्ड.

समुद्राण्क-निव्वत्तकट्टेन मूलाणी ति कुसलमूलानी ति । एवं अत्यवसेन दस्सेत्वा
इदानीं नामवयेन दस्सेत्तुं अलोभो अदोसो अमोहो ति आह । एतावता यस्मा
मूलेन मुत्तं कुसलं नाम नत्थि, तस्मा चतुस्रमिककुसलं तीहि मूलेहि परियादियित्वा
दस्सेत्ति धम्मराजा । [345] तं-सम्पयुत्तो तेहि अलोभादीहि संपयुत्तो । तस्य
अलोमेन संपयुत्ते संसारक्खन्धे, अदोभामोहा पि अलोमेन संपयुत्तसंसारक्खत्तन्धमहणं
येव गच्छन्ति । तेसद्भववसेन सम्पयोगे पि एसेव नयो । इति चतुस्रमिककुसलं पुन
तं-सम्पयुत्तचतुक्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सेत्ति धम्मराजा । तं-समुद्रानं ति
तेहि अलोभादीहि समुद्रितं । इमिना पि नयेन तदेव चतुस्रमिककुसलं तिण्णं
कम्मद्वयानं वसेन परियादियित्वा दस्सेत्ति धम्मराजा । एवं ताव कुसलं तीनु ढानेसु
परियादियित्वा दस्सितं ।

(४) अकुसले पि एसेव नयो । द्वादसत्तं हि अकुसलचित्तानं एकं मूलेन
मुत्तं नाम नत्थी ति मूलेन परियादियित्वा दस्सेत्ति धम्मराजा । तं-सम्पयुत्तचतु-
क्खन्धवतो च उद्धं अकुसलं नाम नत्थी ति तानि च द्वादस अकुसलचित्तानि चतु-
क्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सेत्ति । कायकम्मादिवसेन पुन नेसं पवत्तिक्कमापतो
कम्मद्वयवसेन परियादियित्वा दस्सेत्ति धम्मराजा । यं पनेत्थ तदेकट्ठा च किलेस्ता
[§ ९८२] ति आदि मुत्तं, तस्य एकस्मिं थिते पुमाले वा ठितं ति 'एकट्ठं' । तस्य
एकस्मिं थिते ठितं सहजेकट्ठं नाम होति । एकस्मिं पुमाले ठितं पईनिकट्ठं नाम ।
तेन लोभादिना अग्गेन वा तस्य तस्य निहिट्टेन सह एकस्मिं ठितं ति तदेकट्ठं ।

(५) तस्य 'कतमे धम्मा संकिल्लित्तं किलेसका ? तीणि अकुसलमूलानि—
लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति संकिल्लित्तिके [§§ ९९३-९९५];
'कतमे धम्मा हीना ? तीणि अकुसलमूलानि— लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च
किलेसा' ति हीनत्तिके [§§ १०२५-२७]; 'कतमे धम्मा अकुसला ? तीणि
अकुसलमूलानि— लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति इमस्मिं कुसलत्तिके;
[346] 'कतमे धम्मा संकिल्लिता ? तीणि अकुसलमूलानि— लोभो दोसो मोहो,
तदेकट्ठा च किलेसा' ति किलेसगोच्छके [§ १२४३]; 'कतमे धम्मा सरणा ? तीणि
अकुसलमूलानि— लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा ति सरणदुके'
[§§ १२९४-९५] ति— इमेसु एतत्तेसु ढानेसु 'सहजेकट्ठं' आगता ।

(६) दस्सनेन पहातव्वत्तिके [§§ १००२-१००८] पुन 'इमानि तीणि
संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा' ति, दस्सनेन पहातव्वहेतुत्तिके [§§ १००९-
१०१२] पि 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा ति', पुन तथेव
तीणि संयोजनानि— सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छा सीलव्वतपरामासो ति, इमे धम्मा

१ See ५.२० below. २ §§ ९८१-८३; ति०=अकुसलत्तिके. ३ § 1006.
४-६ M., PTS omit. ५ § 1010.

दस्सनेन पहातब्बा; तदेकट्ठा च लोमो^१ दोसो मोहो, इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्ब-
हेतु; तदेकट्ठा च किलेसा तं-सम्पयुत्तो वेदनासन्धो सञ्जासन्धो संस्सारसन्धो
विज्जाणसन्धो, तं-समुद्धानं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं, इमे धम्मा दस्सनेन
पहातब्बहेतुकां ति; सम्मपधानविभंगे “तथ कतमे पापका अकुसला धम्मा ?
तीणि अकुसलमूलानि— लोमो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा” [वि० २०९]
ति— इमेसु पन एतकेसु टानेसु ‘पहानेकहं’ आगतं ति वेदितव्यं ।

(७) अध्याकतपदनिर्देशो [§ ९८३] उत्तान्त्यो एवां ति ।

इमस्मिं तिके तीणि ल्लखणानि तिस्रो पञ्चत्तियो कविणुम्भाटिमाकासे
अजटाकासं आकिञ्चज्जायतनस्त आरम्भणं निरोधसमापत्ति च न लब्धन्ती ति पुत्तं ।

(८) वेदनातिकनिर्देशे [§ ९८४-९८६] सुखभूमियं ति एतथ यथा तम्ब-
भूमि कण्डभूमि ति तम्ब-कण्डभूमियो व वुच्चन्ति, एवं सुखं पि सुखभूमि नाम ।
यथा उच्छुभूमि-सालिभूमि ति उच्छुसालीनं उपपञ्जनट्टानानि वुच्चन्ति, एवं सुखस्स
उपपञ्जनट्टानं चित्तं पि सुखभूमि नाम । तं इध अपिपेतं । यस्मा पन सा कामा-
चरा वा होति, रूपावचरादीसु वा, [३४७] तस्मा^२स्स तं पमेदं दस्सेतु कामावचरे
ति आदि पुत्तं । सुखवेदनं ठपेत्वा ति या सा सुखभूमियं सुखवेदना, तं ठपेत्वा ।
तं-सम्पयुत्तो ति तायेव दपिताय सुखवेदनाय संपयुत्तो । सैसपदद्वये पि इमिना च
नयेन अत्थो वेदितव्दी । इमस्मिं तिके तिस्रो वेदना, सर्वं रूपं, निव्वानं ति इदं
न लब्धति^३ । अयं हि तिको कुसलतिके च अलब्धमानेहि इमेहि च तीहि कोट्टा-
सेहि मुत्तको नाम ।

(९) इतो-परेसु पन तिकद्वेकेसु पालितो च अत्यतो च वं वत्तव्वं सिधा तं
सव्वं पदानुकमेन मातिकाकथाय चैव कुसलादीनं च निर्देशे वुत्तमेव । यं पन
यथ विसेसमत्तं तदेव वत्तव्वम् ।

(१०) तथ विपाकत्तिके [§ ९८७-८९] ताव किञ्चा पि अरूपधम्मा
विय रूपधम्मा पि कम्मसमुद्धाना अत्थि, अनारम्भणत्ता पन ते कम्मसरिक्खत्ता न
होन्ती ति सारम्भणा अरूपधम्मा य कम्मसरिक्खकत्ता विपाका ति पुत्ता, बीज-
सरिक्खककलं विय । सालिबीजस्मिं हि वापितो अङ्कुरपत्तादीसु निम्सत्तेसु पि
सालिकलं ति न वुच्चति । यदा पन सालिसीसं पक्कं होति परिणतं, तदा बीजसरि-
क्खको सालि एव सालिकलं ति वुच्चति । अङ्कुरपत्तादीनि पन बीजजातानि बीजतो
निव्वत्तानी ति वुच्चन्ति, एवमेव रूपं पि कम्मजं ति वा उपादिजं ति वा वत्तुं वदति ।

(११) उपादिभक्तिके [§ ९९०-९९२] किञ्चा पि स्तीयाचवरस लब्धा
“अग्धाकं मातुलथेरो अग्धाकं भूलपिपुथेरो” ति वदन्तानं परेसं उपादानस्स पच्चया

१-१ § 1010.

२ “आपरिवहि” (अथ० ब० p. 188).

३ See the last paragraph of three lines in § 1373.

होति, मग्ग-वल्-निब्बानानि पन अग्गहितानि अपरामद्धानि अनुपादिआनेव । तानि हि, यथा दिवसं सन्ततो अयोगुळो मन्थिलकानं अभिनिसिदन्तस्स पच्चयो न होति, एवमेव तेजुस्सदत्ता तण्हामानदिट्ठिवत्तेन गहणस्स पच्चया न होति । तेन पुत्तं—
इमे धम्मा अनुपादिअ-अनुपादानियाँ [§ ९९२] ति । असंखिलिट्ठ-असंखिले-
तिकेतु [§ ९९५] पि एसेव नयो ।

(१२) वितक्कत्तिके [§§ ९९५-९९८] वितक्कसहजतेन विचारं सद्धिं कुसलत्तिके अलम्भमाना व न लब्धन्ति । [348] पीतिसहगतत्तिके [§§ ९९९-१००१] पीति-आदयो अत्तना अत्तना सहजातधम्मानं पीतिसहगतादिमायं दत्त्वा सयं पिट्ठिवत्तका जाता । इमस्मिं तिके द्वे दोमनस्ससहगतचिनुत्पादा दुक्खस्सहगतं कायथिअणं उपेक्खावेदना रूपं निब्बानं ति— इदं पि न लब्धन्ति । आयं हि तिको कुसलत्तिके व अलम्भमानेहि इमेहि पज्जहि कोट्ठासेहि मुत्तको नाम ।

(१३) दस्तनेन पहात्तव्यत्तिके [§§ १००२-१००८] संयोजनानी ति बन्धनानि । सक्कायविट्ठी ति विज्जमानत्तेन सति सन्धयज्जकसंखाते काये; सये वा सैती तस्मिं काये दिट्ठी ति 'सक्कायदिट्ठी' । सीलेन सुज्झितुं सक्का, वतेन सुज्झितुं सक्का, सीलवतेहि सुज्झितुं सक्का ति गहितसमाधानं पन सीलवत्तपरामासो नाम ।

(१४) इष्सा [§ १००३] ति पि देसापदेसे निपातो । स्वायं कत्थवि लोकं उपादाय वुचति । यथाह— "इध तथागतो लोके उपपज्जती" [दी० १.६२] ति । कत्थवि सासने । यथाह— "इधेव भिक्खवे सम्मणो इध दुतियो सम्मणो" [म० १.६३, अ० २.२३८] ति । कत्थवि ओकासं । यथाह—

इधेहि तिट्ठमानस्स देवभूतस्स मे सतो ।

पुनरायु च मे लद्धो एवं जानाहि मारिसा [दी० २.२८५] ति ॥

कत्थवि पदपूर्णमत्तमेव । यथाह— "इधाहं भिक्खवे भुत्तावी ओरसं पैवारितो" [म० १.१२] ति । इध पन लोकं उपादाय वुत्तो ति वेदितव्यो ।

(१५) अस्सुत्तवा पुत्तुज्जनो ति पत्थ पन

'आगमाधिगमाभावा जैय्यो अस्सुत्तवा इति' ।

यस्स हि सन्ध-धातु-आपत्तन-पक्खयाकार-सतिपट्टानादीसु उग्गह-परिपुन्हा-विनिच्छय-यहित्ता विट्ठिपटितेवको मेव 'आगमो', पटिपत्तिवा अधिगन्तव्वरत्त अनधिगतत्ता मेव 'अधिगमो' अतिथि, सो

१ Thus the question in § ९९२ should be corrected. २ i.e. अतन्तागदित्ताकारत्त अनिब्बज्जानताय सयमेव सत्तो; न ताव गहितो अत्ता वा अत्तनिधो वा ति अत्तो । अयं पन अत्तो सम्मरुद्धो ति कत्वा वुत्तो । परिमो एव पपानो [मूलटीका 149].

३ So read Burmese text and commentaries. ४ मूलटीका (p.149) —भित्तवा जेव इन्दत्तात्तुदायं तिट्ठमानस्स । ५ PTS, म० - अत्तपवारितो.

‘आगमाभिगमाभावा ज्ञेयो अस्सुतथा इति’ ।

(१६) पुथूनं जननादीहि^१ कारणेहि पुथुज्जानो ।

पुथुज्जनन्तोपपत्ता पुथुत्ता^२ जनो इति^३ ॥

[349] सो हि पुथूनं नानापकारानं किलेतादीनं जननादीहि पि कारणेहि पुथुज्जानो । यथाह— ‘पुथूँ किलेते जनेन्ती ति पुथुज्जाना । पुथु अविस्तसकावदिट्ठिका ति पुथुज्जाना । पुथु नाना सयारानं मुल्लोकिक्का ति पुथुज्जाना । पुथु सव्वगतीहि अनु-
ट्ठिता ति पुथुज्जाना । पुथु नानामिसंखारे अभिसंखरोन्ती ति पुथुज्जाना । पुथु नाना-
ओधेहि बुद्धन्ती ति पुथुज्जानो । पुथु नानासंतपेहि संतप्पन्ती ति पुथुज्जाना । पुथु
नानापरिळाहेहि परिद्धन्ती ति पुथुज्जाना । पुथु पञ्चसु कामगुणेसु रत्ता गिद्धा
गथिता मुच्छिता अज्झोपप्पा लम्मा लगिता पल्लिबुद्धा ति पुथुज्जाना । पुथु पञ्चाहि
नीकरेहि आवुत्ता निवुत्ता ओवुत्ता थिहिता पदेच्छत्ता पट्ठिक्खित्ता ति पुथुज्जाना’
[नि० १४६, २४८] । पुथूनं वा गणनपधमतीतानं अरियधम्मपरमसुत्तानं नीच-
धम्मसमाचारानं जनानं अन्तोपपत्ता ति पि पुथुज्जाना । पुथूँ वा अयं— विनुं येव
संखं गतो, विसंखट्ठी खीळमुत्तादिगुणमुत्तेहि अरियेहि— जनो ति पि पुथुज्जानो ।

एवमेतेहि ‘अस्सुतथा पुथुज्जानो’ ति द्वीहि पदेहि ये ते

द्वे पुथुज्जाना वुत्ता बुद्धेनारिच्छन्नुत्ता ।

अन्थो पुथुज्जानो एको कल्याणेको पुथुज्जानो^४ ति ॥

द्वे पुथुज्जाना वुत्ता, तेषु अन्थपुथुज्जानो वुत्तो दोषी ति वेदितव्वो ।

(१७) अरियानं अदस्सावी ति आदीसु अरिया ति भाररक्ता किलेतेहि,
अनये न इरियन्तो, अये इरियन्तो, सदेवकेन लोकेन च अरणीयतो बुद्धा च
पन्थेकबुद्धा च बुद्धसावका च वुत्तन्ति । बुद्धा एव वा इथ अरियो । यथाह—
“सदेवके मित्तत्वे ज्ञेके ... पे० ... तथागत्तो अरियो ति पवुत्तती” [] ति ।
सप्पुरिसा ति एथ पन पन्थेकबुद्धा तथागतसावका च सप्पुरिसा ति वेदितव्व्या ।
ते हि लोकतरगुणयोगेन सोमना पुरिसा ति सप्पुरिसा । [350] सन्धे व वा एते
द्वेधा पि वुत्ता । बुद्धा पि हि अरिया च सप्पुरिसा च पन्थेकबुद्धा बुद्धसावका पि ।
यथाह—

यो वे कतम्मं कतप्पेदि^५ बीरो । कल्याणमित्तो दब्बमत्ति च होति ।

दुस्सिलत्तस सक्कच्चं करोति किच्चं । तथाविधं सप्पुरिसं बहन्ती ति ॥

‘कल्याणमित्तो दब्बमत्ति च होती’ ति एत्तावता हि बुद्धसावको वुत्तो । कतम्म-
तादीहि पन्थेकबुद्धा-बुद्धा ति ।

१ ति०— स्वाव पुथुज्जानादाह. २ PTS—वाच. ३ See DCm. i. 59.
४ M, PTS insert hereafter नाना. ५-५ M, PTS—पे०. ६ ति०—
ओक्ता. ७ DCm. i. 59. ८ Cf. म० १.२८०, अ० ४.१४५, वि० ३७२.
९ See विनु० १६.२०. १० See A. i. 61. ११ मो० १.६१.

(१८) इयानि यो तेषं अरियानं अदस्सन्सीलो, न च दस्सन्ने साधुकारी, सो अरियानं अदस्सावी ति वेदितव्वो । सो च चक्खुना अदस्सावी आणेन अदस्सावी ति दुविधो । तेषु आणेन अदस्सावी इयं अधिप्येते । मंसचक्खुना हि दिव्यचक्खुना वा अरिया विट्ठा पि अदिट्ठा व होन्ति, तेषं चक्खूने वण्णमत्तगहणतो, न अरियमावगोचरतो । सोणसिगालादयो पि चक्खुना अरिये प्रसन्ति, न च ते अरियानं दस्साविनो ।

(१९) तविदं वत्थु— चित्तलपम्बतवासिनीं किर स्त्रीणास्त्वथेरस्स उपट्ठाकीं बुद्धुपच्यजित्वा एकदिनं थेरं सद्धिं पिण्डाय चरित्वा थेरस्स पत्तचीवरं गहेत्वा पिट्ठितो आगच्छन्तो थेरं पुच्छि— ‘अरिया नाम मन्ते कीदिसा ?’ थेरो आह— ‘इधेकथो महल्लको अरियानं पत्तचीवरं गहेत्वा वत्तपटिवत्तं कत्वा सहचरन्तो पि नेव अरिये जानाति, एवं दुजाना आयुसो अरिया’ति । एवं युते पि सो नेव अज्जासि । तस्मा न चक्खुना दस्सनं ‘दस्सनं’, आणदस्सनमेव ‘दस्सनं’ । यथाह— ‘किं ते वक्खलि इमिना पूतिकायेन दिट्ठेन ? यो सो वक्खलि धम्मं पस्सति, सो मं पस्सती’ [मं० ३.१२०] ति । तस्मा चक्खुना पस्सन्तो पि, आणेन अरियेहि दिट्ठं अनिज्जादित्तकलणं अपस्सन्तो, अरियाधिगतं च धम्मं अनधिगच्छन्तो, अरियकरधम्मानं अरियमावस्स च अदिट्ठत्ता ‘अरियानं अदस्सावी’ ति वेदितव्वो ।

(२०) [४५१] अरियधम्मस्स अकोविदो ति सतिपट्ठानादिभेदे अरियधम्मे अकुसलो । अरियधम्मे अविनीतो ति, एत्थ पन

दुविधो विनयो नाम एकमेकत्थं पञ्चधा ।

अभावतो तस्स अयं अविनीतो ति बुद्ध्यति ॥

अयं हि संवरविनयो पदानविनयो ति दुविधो विनयो । एत्थ च दुविधे पि विनये एकमेको विनयो पञ्चधा भिज्जति । संवरविनयो पि हि सीलसंवरो सतिसंवरो आणसंवरो सन्तिसंवरो विरियसंवरो ति पञ्चविधो । पदानविनयो पि तदंगपदानं चिक्खंमनपपदानं समुच्छेदपपदानं पठिप्यस्सद्धिपपदानं निस्सरणपपदानं ति पञ्चविधो ।

(२१) तत्थ “इमिना पातिमोक्खसंवरोन उपेतो होति समुपेतो” [वि० २४६] ति अयं सीलसंवरो । “स्सति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जी” [दी० १.७०] ति अयं सतिसंवरो ।

“यानि सीतानि लोकरिं (अजिता ति भगवा) सति तेषं निवारणं ।

सीतानं संवरं ब्रूमि पज्जायेते पिथीये” [सु० १०३५] ति ॥

अयं आणसंवरो । “समो होति सीतस्स उण्हस्सा” [मं० १.१०] ति अयं सन्ति-संवरो । “उप्पन्नं कामवितर्कं नाधिवासेती” [मं० १.११] ति अयं विरियसंवरो ।

सर्वोऽपि चायं संवरो यथासकं संवरितव्यानें विनेतव्यानें च कायदुचरितादीनां संवरणतोऽसंवरो, विनयनतो विनयोऽति युज्यते । एवं ताव 'संवरविनयो' पञ्चधा भिज्जतीति वेदितव्यो ।

(२२) तथो यं नामरूपपरिच्छेदादीसु विपरसनाज्जाणेषु पटिपत्तमावतो, दीपालोकेनेव तस्मिन्, तेन तेन विपरसनाज्जाणेन तस्मिन् तस्मिन् अंगस्से पहानं, सेय्य-सीदं— नामरूपवक्त्रधानेन मत्तकायदिट्ठिया, पञ्चव- [352]-परिग्गहेन अदितु-विमहेतुदिट्ठिनां, तस्सेव अपरमागेन कंसावितरणेन कथं कथिमावस्त, कलापतम्म-स्सनेन 'अहं ममा'ति माहस्स, मग्गाभग्गवक्त्रधानेन अमग्गे मग्गसज्जाय, उदयदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया, वयदस्सनेन मत्ततदिट्ठिया, मयदस्सनेन सपये अमयसज्जाय, आदीनवदस्सनेन अस्सादसज्जाय, निश्चिदानुपस्सनाय अभिरतिसज्जाय, मुखितु-कम्पताज्जाणेन अमुखितुकामताय, उपेक्खाज्जाणेन अनुपेक्खताय, अनुलोमेन धम्म-दिट्ठिया निर्वाणे च पटिलोमगौहस्स, गोत्रमुना संस्कारनिमित्तमाहस्से पहानं, एतं 'तदंग-पहानं' नाम । यं पन उपचारपनामेदेन समाधिना पवत्तिमाचनिवारणतो, वयपहारेनेव उदकपिट्ठे सेवालस्स, तेसं तेसं जीवरणधम्मनां पहानं, एतं 'विकखंमैणप्पहानं' नाम । "ये चतुज्जे अरियमग्गानं भावितत्ता तं-तं-मग्गतो" अत्तनो संताने दिट्ठिगतानं पहानाया" [] ति आदिना नयेन वुत्तस्स समुदयवक्खिकस्स किलेस-गणस्स अच्यत्तं अप्पवत्तिमावेन पहानं, इदं 'समुच्छेदप्पहानं' नाम । यं पन कल्लखणे पटिप्पत्तद्वत्तं किलेसानं, एतं 'पटिप्पत्तद्विप्पहानं' नाम । ये सर्वसंखत-निस्सट्ठा पहानसञ्चसंखतं निव्वानं, एतं 'निस्सरणप्पहानं' नाम ।

(२३) सर्वंऽपि चेत्तं पहानं यस्मा चाण्डेन पहानं, विनयनन्देन विनयो, तस्मा 'पहानविनयो' ति वुच्चति । तं-तं-पहानवतो वा तस्स विनयस्स संभवतो पेतं पहान-विनयो ति वुच्चति । एवं पहानविनयोऽपि पञ्चधा भिज्जतीति वेदितव्यो । एवमयं संखेपतो दुषिधो, भेदतो च दसविधो विनयो, भिज्जसंवरत्ता, पहातव्वस्स च अप्प-हीनत्ता, यस्मा एतस्स अस्तुतवतो पुयज्जनस्स नरिध, तस्मा अमावतो तस्स, अयं 'अविनीतो' ति वुच्चति ।

(२४) [353] एत नवो सप्पुरिसानं अदस्साथी सप्पुरिसधम्मस्स अकोविदो सप्पुरिधम्मे अविनीतो [§ १००३] ति एत्था पि । निजानाकरणं हेतं अत्यतो । यथाह— "ये व ते अरिया ते व ते सप्पुरिसा, ये व ते सप्पुरिसा

१ M., PTS—यथा. २ PTS आयरस, म०, सि०—अन्तयस्स. ३ विसु०— २२.११२. ४ सि०—निव्वानंन. ५ सि०—'नावस्त. ६ Last clause not found in विसु० and last but one is an improvement upon that in विसु० २२.११२. ७ विसु०— २२.१११. ८ M., PTS, म०—मग्गवतो, सि०—मग्गमावतो. ९ विसु०— २२.१२२.

ते व ते अरिया । यो एव सो अरियानं धम्मो सो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो, यो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो सो एव सो अरियानं धम्मो । ये व ते अरियविनया ते व ते सप्पुरिविनया, ये व ते सप्पुरिविनया ते व ते अरियविनया । अरिये^१ ति वा सप्पुरिसे ति वा, अरियधम्मो^२ ति वा सप्पुरिसधम्मो ति वा, अरियविनये^३ ति वा सप्पुरिसविनये ति वा, एसे^४ से एके एकट्ठे समे सम्माने सज्जते^५ तं येवा^६] ति ।

(२५) रूपं अत्ततो समनुपस्सती [§ १००३] ति इमेकवो रूपं अत्ततो समनुपस्सति— 'यं रूपं सो अहं, यो अहं तं रूपं' ति रूपं न अत्तानं च अद्वयं समनुपस्सति । "सैव्यथा पि नाम सेट्ठपदीपरस्स आपत्तो या अत्ति सो वण्णो, यो वण्णो सा अत्ती ति अत्ति च वण्णं च अद्वयं समनुपस्सति," [पटि० १.१४३-४४], एवमेव इमेकवो रूपं अत्ततो ... पे० ... समनुपस्सती ति एवं रूपं अत्ता ति दिट्ठिपस्सनाय पस्सति । रूपवन्तं वा अत्तानं ति 'अत्तं अत्ता' ति गहेत्वा, छायायन्तं स्वत्थं^१ पिय, तं रूपवन्तं समनुपस्सती ति । अत्तनि वा रूपं ति 'अरूपमेव अत्ता' ति गहेत्वा, पुक्खिंस्स सन्धे^२ पिय, अत्तनि रूपं समनुपस्सति । रूपस्मिं वा अत्तानं ति 'अरूपमेव अत्ता' ति गहेत्वा, क्खण्डके मणि^३ पिय, अत्तानं रूपस्मिं समनुपस्सति । वेदनादीमु पि एमेव नयो ।

(२६) तत्थ 'रूपं अत्ततो समनुपस्सती' ति सुद्धरूपमेव अत्ता ति कथितं । 'रूपवन्तं वा अत्तानं, अत्तनि वा रूप, रूपस्मिं वा अत्तानं; वेदनं अत्ततो ... पे० ... सच्चं, संसारे, विज्झाणं अत्ततो समनुपस्सती' ति इमेसु सत्तसु ठानेसु 'अरूपं अत्ता' ति कथितं । [354] वेदनावन्तं वा अत्तानं, अत्तनि वा वेदनं, वेदनाय वा अत्तानं ति एवं चतसु स्वन्धेसु तिण्णं तिण्णं वसेन द्वादससु ठानेसु 'रूपरूपमिस्सको अत्ता' कथितो । तत्थ 'रूपं अत्ततो समनुपस्सती ति वेदनं ... पे० ... सच्चं, संसारे, विज्झाणं अत्ततो समनुपस्सती' ति^४ पञ्चसु ठानेसु उच्छेदविट्ठि कथिता । अवहेसेसु सत्तादिट्ठि । एवमेव पण्णरत्त मपदिट्ठियो पञ्च विमवदिट्ठियो होन्ति । ता सच्चा पि सम्भावरणा, न सम्भावरणा, पट्टमसम्भावरणा ति वेदितव्या ।

(२७) सत्थरि कंसती [§ १००४] ति सत्थु सत्थरे वा गुणे वा उभयसथ वा कंसति । सत्थरे कंसमानो 'इत्ति सत्थरसत्थरपटिमण्डितं नाम सत्थरं अत्थि नु खो सत्थी' ति कंसति । गुणे कंसमानो 'अतीतानागतपञ्चुपन्नजाननसमत्थं सत्थञ्जुत-जाणं अत्थि नु खो सत्थी' ति कंसति । उभयसथ कंसमानो 'असीत्ति-अनुव्यञ्जन-व्यामप्यमानुरञ्जिताय सत्थरनिक्कितिया समन्नागतो सत्थञ्जेषु जाननसमत्थं सत्थञ्जुत-

१ म०, सि०- अरिया... सप्पुरिसो... वितथो... वितथो.... २-३ For these words see कप० १.१६-१७. ३ For these similes see पटि० १.१४४-१४५. ४ M. PTS insert hereafter इमेसु.

आणं पटिविस्सत्वा टिठो लोक्तात्तको' बुद्धो नाम अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखति ।
अयं हि'इस अत्तमावे गुणे वा कंखन्तो उभयस्य कंखति नाम ।

(२८) विचिकिच्छती ति आरम्भणं निच्छेतुं अवलोक्यती किच्छति
किलमति । नाधिमुञ्चती ति तत्थेय अधिमोक्खं न लभति । न संपसीदती
ति चित्तं अनाविले कत्वा पसीदितुं न सक्कोति, गुणेषु न पसीदति' । धम्मे
कंखती ति आदीसु पन 'किलेसप्पजहना चत्तारो अरियमग्गा, पटिप्पसद्धकिलेसानि
वत्तारि तानञ्जफलानि, मग्गफलाने आरम्भणपञ्चयभूतं अमत्तमहानिब्बानं नाम
अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो पि 'अयं धम्मो निव्यानिको नु खो अनिव्यानिको'
ति कंखन्तो पि धम्मे कंखति नाम । [355] 'चत्तारो मग्गट्ठका चत्तारो फलट्ठका
ति इदं संपरत्तनं अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो पि, 'अयं संबो सुपटिपन्नो नु खो
दुप्पटिपन्नो' ति कंखन्तो पि, 'एतस्मिं संपरत्तने दिन्नस्स विपाकफलं अत्थि नु खो
नत्थी' ति कंखन्तो पि संघे कंखति नाम । 'तिस्सो पन सिक्खा अत्थि नु खो
नत्थी ति कंखमानो पि, 'तिस्सो सिक्खा सिम्भितपञ्चयेन आनिसंखो अत्थि नु खो
नत्थी' ति कंखन्तो पि सिक्खाय कंखति नाम ।

(२९) पुञ्चन्तो वुचति अतीतानि खन्ध-भातापतनानि । अपरन्तो
अनागतानि । तस्य अतीतेषु खन्धादीषु 'अतीतानि नु खो, न नु खो' ति
कंखन्तो पुञ्चन्तो कंखति नाम । अनागतेषु 'अनागतानि नु खो, न नु खो' ति
कंखन्तो अपरन्तो कंखति नाम । उभयस्य कंखन्तो पुञ्चन्तापरन्तो कंखति नाम ।
'द्वादसपदिकं पचयवट्ठं अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो इदप्पञ्चयतापाटिञ्च-
समुप्पन्नेसु धम्मेषु कंखति नाम । तत्रायं वचनत्थो— इमेसं* जरामरणादीन्
पचया 'इदप्पचया' । इदप्पचयानं माथो 'इदप्पचयता' । इदप्पचया एव वा
'इदप्पचयता'; जाति-आदीन् एतं अधिवचनं । जाति-आदीषु तं तं पटिञ्च
आरम्भ समुप्पन्ना ति 'पटिञ्चसमुप्पन्ना' । इदं वुत्तं होति— इदप्पचयताय त्रै पटिञ्च-
समुप्पन्नेसु च धम्मेषु कंखती ति ।

(३०) सीलना [§ १००५] ति गोवील्लदिना । वत्तेना ति गोवता-
दिना । सीलव्यत्तेना ति तदुभयेन । सुद्धी ति किलेसनुद्धिः परमायनुद्धिभूतं वा
निव्यानमेव । तदेकट्ठा [§ १००६] ति इयं पहनेकट्ठं पुरं । इमिस्सा च
पालिवा [§ १००७] दिट्ठिसंक्किलेसी विचिकिच्छाकिलेसी ति द्वे येव आगता ।

१ सि०— 'नायको. ३-२ M., PTS omit, while सि०, सी०, य० give
it. Our text of धम्मसंवत्ति as well as our sources do not con-
tain these words commented upon. Perhaps, the Commenta-
tor's text contained these words. १ M., PTS- वा. ४ See
५.४-६ above. *मो० १.५५.

लोभो दोषो मोहो मानो धीनं उद्वचं अहिरिकं अनोत्तपं ति इमे अट्ट अनागता ।
आहरित्वा दीपितव्वा । एत्थ हि दिट्ठिभिचिकिञ्छात्तु पहीयमानासु अपायगमनीयो
लोभो दोषो मोहो मानो धीनं उद्वचं अहिरिकं अनोत्तपं ति सत्थे पि^१मे प्पहानेकट्ठं
हुत्वा पहीयन्ति । सहजेकट्ठं^२ पन आहरित्वा दीपितव्वं । सोत्तापत्तिमग्गेन [356] हि
चत्तारि दिट्ठसहगतानि विचिकिञ्छासहगतं चा ति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति ।
तत्थ द्वीसु असंस्वारिकदिट्ठिचित्तसु पहीयन्तेसु च तेहि सहजातौ लोभो^३ मोहो
उद्वचं अहिरिकं अनोत्तपं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेस-
दिट्ठिकिलेसो च विचिकिञ्छाकिलेसो च प्पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । दिट्ठिसंपयुत्त-
संस्वारिकचित्तसु पि पहीयन्तेसु तेहि सहजातौ लोभो^४ मोहो धीनं उद्वचं अहिरिकं
अनोत्तपं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेसदिट्ठिकिलेसो च विचि-
किञ्छाकिलेसो च प्पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । एवं प्पहानेकट्ठदिमं येव सहजेकट्ठं
लब्धवती ति इदं सहजेकट्ठं आहरित्वा दीपयिंसु ।

(३१) तं-सम्पयुत्तो [§ १००६] ति तेहि तदेकट्ठेहि अट्टहि किलेसेहि
सम्पयुत्तो । विनिश्चोगं वा कत्वा तेन लोभेन तेन दोसेना ति एवं एकैकेन सम्प-
युत्ता दीपितव्वा । तत्थ लोभे गहिते, मोहो मानो धीनं उद्वचं अहिरिकं अनोत्तपं
ति अयं संस्वारस्सत्थे किलेसगणो लोभसम्पयुत्तो नाम होति । दोसे गहिते, मोहो
धीनं उद्वचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो दोससम्पयुत्तो नाम । मोहे
गहिते, लोभो दोषो मानो धीनं उद्वचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो
मोहसंपयुत्तो नाम । माने गहिते, तेन सहपुत्तो लोभो^५ मोहो धीनं उद्वचं अहिरिकं
अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो मानसंपयुत्तो नाम । इमिना उपायेन तेन धीनेन
तेन उद्वचेन तेन अहिरिकेन तेन अनोत्तपेन संपयुत्तो तं-सम्पयुत्तो ति योजना
कातव्वा ।

(३२) तं-समुद्धानं ति तेन लोभेन ... पे०... तेन अनोत्तपेन समुद्ध्यते
ति अर्थो । इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वा ति [§ १००६] एत्थ दस्सने नाम
सोत्तापत्तिमग्गे; तेन पहातव्वा ति अर्थो । 'करमा पन सोत्तापत्तिमग्गे दस्सने
नाम जातो' ति ? 'पडमे निव्वानदस्सतो' । 'ननु गोत्रं पडमतरे' [357] परसती
ति ? 'नो न परसति; दिस्वा कत्तम्भकिचं पन न करोति, संयोजनानं अप्पहानतो ।
तरमा परसती ति न वत्तव्वा । यत्थकायं चि रीजाने दिस्वा पि पण्णाकारं दत्त्वा

१ See ५.२-६ above. २ See Chart—Cittas under akusala described in §§ 365-399, 403-409, 422-26. ३ All but सि० read सहजातो. ४ सि० inserts hereafter दोषो. ५ M., PTS- मोहेन. ६-६ See २.२४ above.

किञ्चनिकत्तिया अदिट्ठा 'अज्झं पि' राजानं न परसामी' ति वदन्तो वेत्थ
जनपदपुरिसो निदस्सन्' ।

(३१) अवसेसो लोभो [§ १००७] ति दस्सनेन पहीनावसेसो । दोस-
मोहेसु पि एसेव नयो । दस्सनेन हि अपायगमनीया य पहीना । तेहि पन अज्जे
दस्सेतुं इदं वुत्तं । 'तदेकट्ठा' ति तेहि पालियं [§ १००७] आगतेहि तीहि किले-
सेहि संपवोगतो पि पद्धानतो पि एकट्ठा पज्जं किलेसा ।

(३४) नेव दस्सनेन न भावनाया [§ १००८] ति इदं संयोजनादीनं
विद्य तेहि मग्गेहि अप्पहातव्वत्' सन्धाय वुत्तं । यं पन "सोतापत्तिमग्गजाणेन
अभिसंस्तराविज्जाणस्स निरोधेन सत्तं भवे टप्पेलो अनमतग्गे संसारवट्ठे वे उप्पज्जेय्युं,
नोमं च रूपं च एत्थेते निरुत्तन्ती" ति आदिना नयेन कुसलादीनं पि पद्धानं
अनुज्झातं, तं तेसं मग्गानं अभावेत्तत्ता वे उप्पज्जेय्युं, ते उपनिस्सयपच्चयानं
किलेत्तानं पहीनत्ता पहीना ति इमं परिवार्यं सन्धाय वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(३५) दस्सनेन पहातव्वहेतुत्तिके [§ १००९-१०१२] इमे धम्मा दस्सनेन
पहातव्वहेतुका ति निट्ठपेत्वा, पुन 'तीणि संयोजनानी' ति आदि पहातव्वे दस्सेत्वा,
तदेकट्ठमायेन हेतुं येव सहेतुके च दस्सेतुं वुत्तं । तस्य 'किञ्चा पि दस्सनेन
पहातव्वेसु हेतुसु लोभसहगतो मोहो लोभेन सहेतुको होति, दोससहगतो मोहो दोसेन,
लोभदोसा च मोहेना हि पहातव्वहेतुकपदे ते' संगहं गच्छन्ति, विचिकिञ्छासहगतो
पन मोहो अज्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावेत्त हेतुं येव, न सहेतुको ति तस्स पद्धानं
दस्सेतुं इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वहेत् [§ १०१०] ति वुत्तं । [358] दुतिप-
पदे उद्धचसहगतस्स मोहस्स पद्धानं दस्सेतुं इमे धम्मा भावनाय पहातव्वहेत्
[§ १०११] ति वुत्तं । सो हि अत्तना सम्पयुत्तधम्मे सहेतुके कत्वा पिट्ठिवट्ठको जातो,
विचिकिञ्छासहगतो विद्य अज्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावा पहातव्वहेतुकपदं न
भजति । ततियपदे अवसेसा कुसलाकुसला [§ १०१२] ति पुन अकुसलगहणं
विचिकिञ्छाउद्धचसहगतानं मोहानं संगहत्थं कत्तं । ते हि सम्पयुत्तहेतुनो अभावा
पहातव्वहेतुका नाम न होन्ति ।

(३६) परितारम्मणत्तिके [§ १०२२-१०२४] आरम्भा ति आरम्भणं
कत्वा । सयं हि परित्ता वा होन्तु महग्गता वा, परित्ते धम्मे अरम्भणं कत्वा

१ ति०—omit. २ The last five out of the eight mention-
ed in line 5 in ५-३० above. See Maung Tin, ii, p. 460, note.
३ ति०—पहातव्वत्. ४ See ३.५१२ above. ५ See Points of Con-
troversy p. 77, note 3 and 268, 271. ६ Cf. D.i.223; Dialogues
i.283. ७ M., PTS—ये (वि+दत्ते). ८ M., PTS insert hereafter
मोहो.

उत्पन्ना परित्सारम्मणा, महम्मते आरम्मणं कत्वा उत्पन्ना महम्मतारम्मणा, अप्यमाणे आरम्मणं कत्वा उत्पन्ना अप्यमाणारम्मणा । ते पन परिचा पि होन्ति महम्मता पि अप्यमाणा पि ।

(३७) मिच्छत्तात्तिके [§§ १०२८-१०३०] आनन्तरिकानीं ति अनन्तरायेन फलदायकानि; मत्तुघातकम्मादीनं^१ एतं अधिवचनं । एतेषु हि एकरिभ पि कम्मे कते तं पटिघादित्वा अज्जं कम्मं अत्तनो विपाकस्स ओकासं कातुं न सक्कोति । सिनेरुपमाणे पि हि सुवण्णथूपे कत्वा चचकवाळमत्तं वा रत्तनमय-पाकारं विहारं कत्वा तं पूरेत्वा नितिन्नस्स बुद्धपमुखस्स भित्तुसंघस्स वावजीसं चत्तारो पच्चये ददती पि कम्मं एतेसं कम्मानं विपाकं पटिघादितुं न सक्कोति एव । या च मिच्छादिद्वि नियता [§ १०२८] ति अहेतुकवाद-अकिरियवाद-नस्थिकवादिषु अज्जतरा । तं हि गहेत्वा ठितं पुगलं बुद्धसत्तं पि बुद्धसदस्सं पि बोधेतुं न सक्कोति ।

(३८) मग्गारम्मणात्तिके [§§ १०३१-३४] अरियमग्गं आरब्धा ति लोकुत्तरमग्गं आरम्मणं कत्वा । ते पन परिचा पि होन्ति महम्मता पि । [359] मग्ग-हेतुकनिहेते [§ १०३२-३३] पठमनयेन पच्चयट्ठेन हेतुना मग्गसंपपुत्तानं सन्धानं सहेतुकभावो दस्सितो । दुतियनयेन मग्गभूतेन सम्मादिट्ठिसंज्ञातेन हेतुना सेत-मग्गानीं सहेतुकभावो दस्सितो । ततियनयेन मग्गो^२ उपचहेत्तु^३ सम्मादिट्ठिया सहेतुकभावो दस्सितो ति वेदितव्यो ।

(३९) अधिपतिं करित्वा ति आरम्मणाधिपतिं कत्वा । ते च लो परित्त-धम्मा व होन्ति। अरियसावकानं हि अत्तनो मग्गं गहं कत्वा पच्चयेक्खणकाले आरम्मणा-धिपतिं लब्धति । चेतोपरियज्जाणेन पन अरियसावको परस्स मग्गं पच्चयेक्ख-मानो गहं करोन्तो पि अत्तना पाटिषिद्धमग्गं विय गहं न करोति । 'यमकपाटिहारियं करोन्तं तथागतं दिट्ठा तस्स मग्गं गहं करोति न करोती' ति ? करोति, न पन अत्तनो मग्गं विय । अरहा न किञ्चि कत्वा भग्गं गहं करोति उपेत्वा मग्गं फलं निब्बानं ति । एत्था पि अवमेवस्थो । वीमंसाधिपतेत्यं^४ ति इदं खज्जाताधिपतिं दस्सेतुं युत्तं । छन्दं हि जेट्ठकं कत्वा मग्गं भावेन्तरस्स छन्दो अधिपति नाम होति, न मग्गो । सेतधम्मा पि छन्दाधिपतिनो नाम होन्ति, न मग्गाधिपतिनो । धित्ते पि एसेव नयो । वीमंसं पन जेट्ठकं कत्वा मग्गं भावेन्तरस्स वीमंसाधिपतिं चैव होति मग्गो चा ति । सेतधम्मा मग्गाधिपतिनो नाम होन्ति । विरिये पि एसेव नयो ।

१-३ वि०-अनन्तरा गह फलदायकानं मत्तुघातकम्मादीनं. २ सी०, वि०, न०-तेषु. ३ न० मग्गात्, ४-४ वि०-तस्मैव उपचहेत्तुं ति. ५ All authorities but न०- वीमंसाधिपतेत्येवा ति.

(४०) उपपन्नतिकनिर्देशे [§§ १०३५-३७] जाता ति निव्वत्ता, पटि-
ल्लहत्तमाया । भूता ति आदीनि तेसं वेव वेवचनानि । जाता एव हि मावण्णसिवा
भूता । पचयसंयोगे जाताया सञ्जजाता । निव्वत्तिल्लखणं पत्तत्ता निव्वत्ता । उपसमेत
एव पदं बहुत्वा अभिनिव्वत्ता ति वृत्ता । पाकटभूता ति [360] पातुभूता ।
पुव्वन्ततो उदं पत्ता ति उण्णा । उपसमेत पदं बहुत्वा समुण्णत्ता ति वृत्ता ।
निव्वत्तेनेव उदं णिता ति उट्ठिता । पचयसंयोगेन उट्ठिता ति समुट्ठिता ।
पुन उण्णा ति वयने कामणं हेट्ठो वुत्तनेयेनेव वेदितव्वं । उण्णसंसेन संगहिता
ति उण्णाहेट्ठसिन गणनं गता । ऋषा वेदना सञ्जा संखारा विञ्जाणं ति
इदं तेसं समावसरत्तं । दुत्तिवसरनिर्देशो [§ १०३६] वुत्तपटिसंघनयेन वेदितव्वो ।
वत्तिवसरनिर्देशो [§ १०३७] उपात्तत्ता प ।

(४१) अयं पन विवो विस्सं अद्यानं वसेन पूरेत्वा दस्सितो । लद्धोकास्स
हि कम्मजा विपाको दुविधो— खणपत्तो, अप्पत्तो च । तस्य 'खणपत्तो' उण्णत्तो
नाम । 'अप्पत्तो' चित्तान्तरे वा उण्णज्जु, कप्पसत्तहस्सातिकमे वा । धुवपच्चय-
ट्ठेन नत्थि नाम न होति, उण्णादिनो धम्मा नाम जाता । वर्षो'ए— "विट्ठे-
वसि पेठ्ठसि अरुणो अत्ता सञ्जामपो । अयं इमस्स पुत्तस्स अज्जा व सज्जा
उण्णत्ति अज्जा व सज्जा निरुज्जन्ती" [दी० १.१८७] ति । एत्थ आरुपे कामा-
वचरत्तज्जापत्तिकाले विज्जापि मूलमवगमज्जा पि निरुद्धा कामावचरत्तज्जाय पन
निरुद्धकाले अवस्से सा उण्णज्जस्सी ति अरुणसंखातो अत्ता नत्थी ति संखं
अगन्त्वा 'विट्ठेव' नावा ति जातो । एवमेव लद्धोकास्स कम्मस्स विपाको दुविधो
...पे०... धुवपच्चयट्ठेन नत्थि नाम न होति, उण्णादिनो धम्मा नाम जाता ।

(४२) यदि पन आयूहितं कुललकुलकम्मं सच्चं विपाकं ददेत्थ, अज्जस्स
ओकासो व न भवेत्थ । तं पन दुविधं होति— धुवविपाकं, अदुवविपाकं च ।
तस्य पञ्च आनन्तान्णिकम्मणि, अट्ठ समावत्तियो, चत्तारो अरियमग्गा ति एते
'धुवविपाकं' नाम । [361] तं पन खणपत्तं पि अत्थि, अप्पत्तं पि । तस्य
'खणपत्तं' उण्णत्तं नाम । 'अप्पत्तं' अनुण्णत्तं नाम । तस्स विपाको चित्तान्तरे
वा उण्णज्जु कप्पसत्तहस्सातिकमे वा । धुवपच्चयट्ठेन अनुण्णत्तं नाम न होति,
उण्णादिनो धम्मा नाम जाता । भेत्तेव्व-बोधितत्तस्स मग्गो अनुण्णत्तो नाम, कले
उण्णादिनो धम्मा वेव नाम जातं ।

(४३) अतीतत्तिकनिर्देशे [§§ १०३८-४०] अतीता ति खणत्तयं
अतिकन्ता । निरुद्धा ति निरोधपत्ता । विगता ति विम्वं गता, विगच्छिता
वा । विपरिणत्ता ति एकानिचिज्जनेन विपरिणामं गता । निरोधमंसात् अयं

१ म०, मि०— नेगेने. २ In Dis. text §1035, put the comma
before अप्पत्ता instead of after the word. ३ See ३.२८३; also
३.२९०, ५५३; ५.४३, ५०, ७९. ४-४ मि०— वया हि विट्ठेन पहाव.

गता ति अस्थंगता । अस्थगता ति उपसम्भो न पदं वृद्धि । उप्पज्झित्वा विगता ति निवृत्तित्वा विगच्छिता । पुन अतीतवचने कारणं हेट्ठा वुत्तमेव । परतो अनागतादीसु [§१०३९] पि एसेव नयो । अतीतंसेन संगहिता ति अतीतकोट्ठासेन गणनं गता । कतमे ते ति ! रूपा वेदना सञ्जा संसारा विज्जाणं । पुरतो अनागतादीसु [§१०३९] पि एसेव नयो । अतीतारम्भण-त्तिकनिदेसे [§§१०४१-४३] अतीते धम्मे आरब्भा ति आदीसु परिच-महग्गता व धम्मा वेदितव्या । ते हि अतीतादीनि आरब्भा उप्पज्झन्ति ।

(४४) अज्झत्तत्तिकनिदेसे [§§१०४४-४६] तेसं तेसं ति पदद्वयेन सम्भसत्ते परियादियति । अज्झत्तं पच्चत्तं उभयं नियकज्झत्ताधिचचनं । नियका ति अत्तनि^१ जाता । पाटिपुग्गलिका ति पाटियेकस्स पुग्गलस्स सत्तका । उपा-दिच्चा ति सरीयुक्का । ते हि कम्मनिश्चया वा शेन्तु मा वा, आदिजगहितपरामट्ट-वसेन पन इध उपादिच्चा ति वुत्ता । परसत्तानं [§१०४५] ति अत्तानं टोषेया अवसेयसत्तानं । परपुग्गलानं ति तस्सेव वेचचनं । सेसं हेट्ठा वुत्तसदिसमेव । तदुभयं [§१०४६] ति तं उभयं । अज्झत्तारम्भणत्तिकस्स पटमपदे [§१०४७] परिचमहग्गता धम्मा वेदितव्या । [362] दुत्तिवे अप्पमाणा पि । तत्तिवे परिच-महग्गता व । अप्पमाणा पन कालेन बहिद्धा कालेन अज्झत्तं आरम्भणं न करोन्ति । सनिदरसनत्तिक-निदेसी [§§१०५०-५२] उत्तानो येव ।

[२. दुक्खवण्णनो]

[(i) अभिधम्मदुक्कं]

(४५) दुक्केसु अदोसनिदेसे [§१०५६] मेत्तायनपसेन मेत्ति । मेत्तायासो मेत्तायना । मेत्ताय अयितस्स मेत्तासमंयिनां चित्तस्स भावो मेत्तायितत्तं । अनुदयती ति अनुदा, रक्खती ति आरथो । अनुरोकारो अनुदायना । अनुदा-यितस्स भावो अनुदायितत्तं । हितस्स एतनवयेन हितेत्तिता । अनुकम्पनवयेन अनुकम्पा । सज्जेहि पि इमेहि पदेहि उप्पचारपत्तयस्सा मेत्ता व वुत्ता । सेत्तपदेहि लोकियलोकुत्तरो अदोसो कथितो ।

(४६) अमोहनिदेसे [§१०५७] दुक्खे जाणं ति दुक्खसच्चे पञ्चा । दुक्खसमुदये ति आदीसु पि एसेव नयो । एत्थ च दुक्खे जाणं सबनसम्मसन्-पाटिवेचपच्चयेकस्सणानु वत्तति । तथा दुक्खसमुदये । निरोधे पन सबनपाटिवेचपच्च-

१ See ३.२८३, २९०, ५५२; also ५.४०, ५०, ७९. २ PTS, no., सि०-अत्तानो. ३ Continues to the end of निक्खेपकण्ड (५.१५०). ४ Continues unto ५.१०६. ५ M., सी०-अनुदायकारो.

वेत्तव्यानु एव । तथा पटिपदाय । पुच्यन्ते ति अतीतकोट्टासे । अपरन्ते ति अनागतकोट्टासे । पुच्यन्तापरन्ते ति तदुभये । इदं पुच्यन्तयता-पटिच्चसमुपपन्नेषु धम्मेषु आणं ति अयं पचयो, इदं पचयुपपन्नं, इदं पटिच्च इदं निव्वत्तं ति, एवं पचयेषु च पचयुपपन्नधम्मेषु च आणं ।

(४७) लोभनिर्देशे पि [§ १०५९] हेट्ठा अनागतानं पदानं अयमर्थो—
रञ्जनवत्तेन रागो । वलवरञ्जनद्वेन सारागो । विसयेसु सत्तानं अनुनयनतो अन्नयो । अनुकज्जती ति अनुरोधो, कामेती ति अर्थो । यत्थ कथञ्चि मये [363] तथा एताव नन्दन्ति, सये वा नन्दन्ती ति नन्दी । नन्दी च सा रञ्जनद्वेन रागो वा ति नन्दीरागो । ताथ एकदिम आरम्भणे सकि उप्पत्ता तथा 'नन्दी' । पुनप्पुन उप्पज्जमाना 'नन्दीरागो' ति वुचति । चित्तस्स सारागो ति यो हेट्ठा वलवरञ्जनद्वेन सारागो ति वुत्तो, सो न सत्तरव, चित्तस्सेष सारागो ति अर्थो । इच्छन्ति एताव आरम्भणानी ति इच्छा । बहलकिलेसमावेन मुच्छन्ति एताव पाणिनो ति मुच्छा । गिम्भिका परिनिट्ठेस्सा वरणवसेन अञ्जोस्सानं । इम्भिया सत्ता पिज्जन्ति, मेघं आवज्जन्ती विमेघोः बरब्बद्वेन वा मेघो । "मेघं वा पनं वनस्स" [] ति हि बरब्बद्वेनेष वुत्तं । अनन्तरपरं उपसम्भवसेत वट्ठितं । सव्वतो-भागेन वा मेघो ति पटिमेघो । सज्जन्ति एतेना ति सग्गो; लग्गनेद्वेन वा सग्गो । ओसीदनद्वेन पंको । आकट्टनवत्तेन एजा । "एजा इमं पुरिसं परिकट्ठति तस्स तस्सेष भवस्स अभिनिव्वत्तिवा" [दी० २.२८३] ति हि वुत्तं । वज्जनद्वेन माया ।

(४८) वट्ठस्मिं सत्तानि जननद्वेन जनिका ।

"तण्हा जनेति पुरिसं चित्तमस्स विवात्ती" [मं० १.३७] ति हि वुत्तं । वट्ठस्मिं सत्ते दुक्खेन संयीज्जमाना जनेती ति सज्जजननी । वट्ठनद्वेन सिव्वती ति सिव्वनी । अयं हि वट्ठस्मिं सत्ते वुत्तिपटिसंशिवसेन सिव्वति वट्ठेति, तुज्जकारो विष पिल्लेटिकाय पिल्लेटिकं; तस्मा वट्ठनद्वेन सिव्वनी ति वुत्ता । अनेकण्णकारे विसमज्जालं तण्हाविण्णन्दितनियेसमंस्सालं वा जालमस्स अर्थो ति जालिनी । आकट्टनद्वेन शीघयोता सरिता पिया ति सरिता । अल्लद्वेन वा सरिता । वुत्तं हेतु—"सरितानि सिनेहितानि च सोमनस्सानि भवन्ति जन्तुनो" [ध० ३४१] ति । अल्लानि चेष सिनिडानि वा ति अयं हेत्थ अर्थो । [364] विसता ति विसत्तिका । विसयो ति विसत्तिका । विसाला ति विसत्तिका । विस-कली ति विसत्तिका । विसंवादिका ति विसत्तिका । विसं हरती ति विसत्तिका ।

१ With x.x.७-५२ compare Mahaniddesa Commentary i.38-42, which closely agrees with our text. २ मं० १.१५४ roade मेघं वा महावनज्जं वा. ३ Cf. सु० नि० १०४०. ४ Cf. अं० ४.१९९. ५ M. सी०—सल्लद्वेन. ६ So M., PTS, but सी०, मं०, सि०—विसदा.

विसमूला ति विसत्तिका । विसकला ति विसत्तिका । विसपरिभोगा ति विसत्तिका । विसपतीति विसत्तिका । विसता वा पन सा तण्हा कणे खदे गन्धे रते षोडश्वे धम्मे कुले गणे वितता श्रियता ति वितत्तिका । अनपध्यसनपापनैट्ठेन कुम्भानु-
बन्धनं सुत्तकं विषा ति सुत्तं । वुत्तं हेतं—“सुत्तकं ति लो भिक्षव्ये नन्दिरागस्सेतं
अधिवचनं” [सं० २.२२७] ति । रूपादीन् वि दिश्यतट्ठेन विसटा ।

(४९) तस्स तस्स पट्टिलाभयाय सत्ते आप्हापेती ति आयूहनी ।
उत्कण्ठितुं अप्पदानंती सहायट्ठेन दुत्तिया । अयं हि तत्तानं वड्डास्से उत्कण्ठितुं
न देति, गतगतट्ठाने भियसहायो विष अभिरमापेति । तेनेव वुत्तं—

“तण्हादुत्तियो पुरिसो दीपमदानं संसरं ।

इत्थमावज्झयामायं संसारं नातिवर्त्तती [सु० नि० ७४०] ति ॥

पणिपानकवसेन पणिधि । भवनेत्ती ति भवरञ्जु । एताव हि सत्ता, रञ्जया
गीवायं बढा गोणा विष, इच्छित्तिच्छित्तट्ठानं नीचमिति । तं तं आरम्भणं वनति
भजति अहीयती ति वनं । याचती ति वा वनं । वनथो ति व्यञ्जनेन पदं
वहुितं । अनस्यकस्सानं वा समुट्ठाण्णट्ठेन गहनट्ठेन च वनं विषा ति ‘वनं’;
वल्ग्वतण्हावेतं नामं । गहनतरट्ठेन पम ततो वल्ग्वतरो ‘वनथो’ नाम । तेन वुत्तं—

“वनं छिन्दय मा रुक्खं वनतो जायते भवं ।

छेत्ता वनं च वनयं च निब्बना होथ भिक्षवो” [ध० २८१] ति ॥

सन्धवनवसेन संथयो; संलगो ति अर्थो । [365] सो दुविधो— तण्हासंथवो
त्र भित्तसंथवो च । तेषु इथ तण्हासंथवो अधिपेत्ती । सिनेहनवसेन सिनेहो ।
आलयकरणवसेन अपेक्षती ति अपेक्खा । वुत्तं पि चेत्तं— “इमानि ते देव
चतुरासीतिनगरसदृस्सानि कुसावतीराजधानीपमुलानि । एत्थ देव छन्दं जेनेदि, जीविते
अपेक्खं कैरोही” [दी० २.११०] ति । आलयं करोही ति अयं हेत्थ अर्थो । पाटि-
वेक्खं पाटियेक्खे आरम्भणे वन्धती ति पट्टिवन्धु । जालकट्ठेन वा पाटियेक्खो वन्धु
ति पि पट्टिवन्धु । निचमचिस्सितट्ठेन सत्तानं तण्हासमो वन्धु नाम नैथि ।

(५०) आत्म्मणानं आसनतो आसा । अवशोत्तरणतो चेव विस्ति अनु-
पगन्वा प परिभुज्जनतो वा ति अर्थो । आसिसनपसेन आसिसत्ता । आसिसित-
मावो आसिसितत्तं । इदानी तस्सा पवत्तिट्ठानं दस्सेतुं रूपासा ति आदि वुत्तं ।
तस्य आसिसनपसेन आसा ति आसाय अर्थे गहेत्ता रूपे आसा रूपासा हि एष
नव पि पदानि वैदित्तवानि । एत्थ च पुरिमानि पञ्च पञ्चकामगुणवसेन वुत्तानि ।
परिक्खारलोभयवेन छट्ठं । तं विसेसतो पव्वजितानं । ततो परानि तीणि पदानि

१ All but M, PTS omit. २ M, PTS— ‘आसादनं’. ३ सी०,
M, PTS— कुम्भानु०; सि०— कम्भानु०. ४ M.—आवृत्ती ति. ५ See A II.10.
६ सि०, म०— दुक्खानं. ७ Dialogues ii. 223.

अतिस्तिवत्पुत्रयेन गह्वरान् । न हि तेन धन-पुत्र-जीवितेहि विषयं अस्ति । 'इदं मय्ये एतं मय्ये' ति वा 'अमुकेन मे इदं दिने इदं दिने' ति वा एवं सत्ते जप्तापेयी ति जप्ता । परतो द्वे पदानि उपसम्भेन वृद्धितानि । ततो परं अज्जेनाकारेण विभक्तिं आरब्धत्वा पुनं जप्ता ति वृत्ता । जप्पनाकारो जप्पना । जप्पितरस भावो जप्पितत्तं । पुनपुनं विसये लुपति आकृष्टी ति लोलुपो । लोलुपस्स भावो लोलुपं । लोलुपाकारो लोलुप्पायना । लोलुपसमंगिनो भावो लोलुप्पायितत्तं ।

(५१) पुच्छविकृता ति याय तण्हाय लामट्टानेसु, पुच्छं चालयमाना सुनत्ता विथ, कम्पमाना विचरन्ति, तस्सा कम्पनतण्हाय नामं । साधु मनापननापि विसये कामेती ति साधुकामो । तस्स भावो साधुकम्पता । [366] माता-मातुच्छा ति आदिके अयुत्तट्टाने रागो ति अधम्मरागो । युत्तट्टाने पि बलवा हुत्वा उप्पज्जलोभो विसमलोभो । "रागो विसमं" [वि० ३६८] ति आदि-वचनतो वा युत्तट्टाने वा अयुत्तट्टाने वा उप्पज्जो छन्दरागो अधम्मट्टेन 'अधम्म-रागो', विसमट्टेन 'विसमलोभो' ति वेदितव्यो । आरम्भणानं निकामनवरोधे निवर्त्तित । निकामनाकारो निकामना । पत्थनवरोधेन परयना । विहायनवरोधेन पिहना । मुट्ठं पत्थना सम्पत्थना । पञ्चसु कामगुणेषु तण्हा कामतण्हा । रूपारूपमये तण्हा भयतण्हा । उच्छेदसंस्कारे विभवे तण्हा विभवतण्हा । सुदे रूपमवसिं येव तण्हा रूपतण्हा । अरूपमवे तण्हा अरूपतण्हा । उच्छेददिष्टिसहस्रो रागो दिट्ठि-रागो । निरोधे तण्हा निरोधतण्हा । रूपे तण्हा रूपतण्हा । सदे तण्हा सह-तण्हा । गन्धतण्हादीसु पि एतेव नवो । ओघादयो वृत्तथा वै ।

(५२) कुसलधम्ये आचरती ति आचरणं । छादनवरोधेन छान्दं । तस्से वट्ठस्मि वन्वती ति वन्धनं । चित्तं उगगत्वा किलित्तति किञ्चित् करीता ति उपपिकलेसो । थामगतट्टेन अनुपेयी ति अनुसयो । उप्पज्जमाना चित्तं परियुट्ठती ति परियुट्ठानं ; उपपिज्जु अप्पदानेन कुसलधमं गण्डाती ति अणो । "चोरा मणो परियुट्ठिसु पुत्ता मणो परियुट्ठिसु" [] ति आदीनु हि मणो गण्डितु ति अणो । एवमिवा पि गण्डट्टेन परियुट्ठानं वेदितव्यं । पल्लितट्टेन क्ता विषा ति लता । "लता उन्मिज्ज विट्ठती" [प० ३८०] ति आगतट्टाने पि श्रवे तण्हा क्ता ति वृत्ता । विधिवानि वत्थुनि इच्छती ति वेविच्छं । वट्ठ-दुक्खत्वं मूळं ति दुक्खमूळं । तस्मेव दुक्खत्वं निदानं ति दुक्खनिदानं । तं दुक्खं हतो पमवती ति दुक्खपमवो । वन्धनट्टेन पातो विषा ति पातो । आरस्स

१ See २.२८३, २९०, ५५३; also cf. ५.४०, ४२, ७० २ सि०, M., PTS-गुणित्ता; म०-पुच्छविकृता. ३ M., PTS-साधुकम्पता. ४ M., PTS-निवर्त्तित. ५ See २.४४४-४५३, ५०. ६ म०-कुसलधम्ये; सि०-कुसलधम्ये. ७ Cf. वेरा अ० on verse ३५ (वेरी No ३२.).

पासो मारपासो । दुग्धिजनद्वेन वलिसं विद्या ति वलिसं । मारस्स वलिसं मार-
वलिसं । तण्हामिभूता मारस्स विसयं नातिकमन्ति, तेयं उपरि मारो वयं वसेती
ति इमिना परिवायेन मारस्स विसयो ति मार-[367]-वित्तयो । तन्देनद्वेन तण्हा
व नदी तण्हानदी । अज्झोत्थरणद्वेन तण्हा व जालं तण्हाजालं । यथा सुनत्था
गहुल्लवद्धा यदित्थं न नीयन्ति, एवं तण्हावद्धा सत्ता ति दब्बयन्धनद्वेन गहुल्लं
विद्या ति गहुल्लं । तण्हा व गहुल्लं तण्हागहुल्लं । दुप्पणद्वेन तण्हा व समुदो ति
तण्हासमुदो ।

(५३) दोमनिदेसे [§ १०६०] अनत्थं मे अचरी ति अवुद्धिं मे अकामि ।
इमिना उपायेन सव्वपदेसु अत्थो वेदितव्यो । अट्टाने वा पन आघातो ति
प्रकारेण कोपो— एकचो हि ‘देवो अतिवत्सली’ति कुपति, ‘न वत्सली’ति
कुपति, ‘सुरियो तप्यती’ति कुपति, ‘न तप्यती’ति कुपति, वाते वायनो पि कुपति,
अवायन्ते पि कुपति, सम्मण्डितुं अराक्कोन्तो बोधिपण्णानं कुपति, चोदरं पाकपित्तं
असक्कोन्तो वातस्स कुपति, उपक्खल्लिवा खाणुकस्स कुपती ति इदं सन्धाव वुत्तं—
अट्टाने वा पन आघातो जायती ति । तत्थ हेट्ठो नचणुं दानेसु तत्ते आरब्भ
उत्पज्जता कम्मपथभेदो होति । अट्टानापातो पन संखारे उत्पज्जो कम्मपथभेदं न
करोति । वित्तं आधातेन्तो उत्पज्जो ति चित्तस्स आघातो । ततो बलवतरो
पट्ठिघातो । पट्ठिज्जनवगेन पट्ठिये । पट्ठिविच्छेदो ति पट्ठिविरोधो ।

(५४) कुपनवसेन कोपो । पक्कोपो संपक्कोपो ति उपसम्पत्तेन पदं वद्धिं ।
दुस्सन्नवसेन दोसो । पक्कोपो संपक्कोपो ति उपसम्पत्तेन पदं वद्धिं । चित्तस्स
व्यापत्ती ति चित्तस्स विपन्नता, विपरित्तनाकारो । मने पदुमयभामो उत्पज्जती
ति मनोपदोसो । कुज्जनवसेन कोधो । कुज्जनाकारो कुज्जना । कुज्जितस्स
भायो कुज्जितत्तं । इदानीं अकुत्तलनिदेसे वुत्तनयं दस्सेतुं दोसो दुस्सना ति
आदि वुत्तं । तस्मा “यो एवकपो चित्तस्स आघातो ... पे० ... कुज्जितवत्ते”
[§ १०६०] ति च इध वुत्तो, “दोसो दुस्सना” ति आदिना नेयेन हेट्ठो वुत्तो,
अयं वुत्तति दोसो ति । एवमेत्थ योजना कादम्वा । एवं हि सति पुनरुत्तिदोसो
पट्ठिमेचित्तो होति ।

(५५) [368] मोहनिदेसो [§ १०६१] अमोहनिदेसे वुत्तपट्ठिफक्खनयेन
वेदितव्यो । सव्वाकारेण पनेस विमंगलुक्कायं आविम्मविरसति ।

(५६) तेहि धम्मेहि ये धम्मा सहेतुका [§ १०७३] ति तेहि हेतु-
धम्मेहि ये अज्जे हेतुधम्मा वा न हेतुधम्मा वा सहेतुका । अहेतुकपदे [§ १०७४]

१ PTS—नन्दन^०. २-२ § 1060 (first five lines). ३ See ३.५६४
(§ 418). ४ See ५.४६. ५ A very brief comment in VbāCm, 140.
६ PTS, म० insert ते after this.

पि एषेव नयो । एतच्च हेतु हेतु मेव च होति, तिष्ठं वा द्विचं वा एकतो
उत्पासितं सहेतुको च । निश्चिद्विस्तृष्टञ्चसहस्रतो पन मोहो हेतु अहेतुको । हेतु-
संयुक्तदुकनिर्देशे [§ १०७५-७६] पि एषेव नयो । संयुक्तदुकनिर्देशे [§ १०८५-
८६] पुरिमदुके पुन अंशसंयुक्तानां सत्त्वाव यो एव सो धम्मो [§ १०८६] ति
एकवचननिर्देशो कतो । पुरिमदुके पन बहुवचनवत्तेन पुच्छाय उदयत्ता इमे
धम्मा अव्यवचया [§ १०८४] ति पुच्छानुसंधिनत्तेन बहुवचनं कतं । इमे
धम्मा सनिदस्सना [§ १०८७] ति भादीसु पि एषेव नयो ।

(५७) केनचि विज्जेय्यदुकनिर्देशे [§ १०९५] चक्खुविज्जेय्या ति
चक्खुविज्जाणेन विज्ञानितव्या । तेसपदेसु पि एषेव नयो । एतच्च केनचि
विज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणादीसु केनचि एकेन चक्खुविज्जाणेन वा सीत-
विज्जाणेन वा विज्ञानितव्या । केनचि न विज्जेय्या ति तेनेव चक्खुविज्जाणेन
वा सीतविज्जाणेन वा न विज्ञानितव्या । 'एवं सन्ते द्विचं पि पदानं अयथानाचतो
दुको होती' ति हेतुो वुत्ता 'ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सीतविज्जेय्या'
[§ १०९५] ति अयं दुको न होति । रूपं पन चक्खुविज्जेय्यं सहो न चक्खु-
विज्जेय्यो ति इसमायं गहेत्वा 'ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सीत-
विज्जेय्या, ये वा पन ते धम्मा सीतविज्जेय्या न ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या' ति
अवमेको दुको ति वेदितव्यो । एवं एकेकइन्द्रियमूलके चत्तारो चत्तारो कत्वा
वोसति दुका विमत्ता ति वेदितव्या ।

(५८) [369] किं पन 'मनोविज्जाणेन केनचि विज्जेय्या केनचि न
विज्जेय्या' ति नत्थि ? तेनेय्य दुका न वुत्ता ति ? न नत्थि, ववत्थानामावतो पन
न वुत्ता । न हि, यथा चक्खुविज्जाणेन अविज्जेय्या एव ति ववत्थानं अत्थि, एवं
मनोविज्जाणेना पी ति ववत्थानामावतो एतच्च दुका न वुत्ता । मनोविज्जाणेन पन
केनचि विज्जेय्या चेव अविज्जेय्या वा ति अयमत्थो अत्थि । तस्मा सो अनुत्तो
पि यथासामवत्तेन वेदितव्यो । मनोविज्जाणं ति हि संखं गतेहि कामावचरधम्मोहि
कामावचरा धम्मा एव ताव केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव
रूपावचराधिधम्मा पि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । रूपावचरेहि पि
कामावचरा केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव रूपावचरादयो पि
केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । अरूपावचरेहि पन कामावचरा रूपावचरा
अपरियापन्ना च मेव विज्जेय्या । अवरूपावचरा पन केहिचि विज्जेय्या केहिचि
अविज्जेय्या । ते पि च केचिदेव विज्जेय्या केचि अविज्जेय्या । अपरियापन्नेहि
कामावचरादयो मेव विज्जेय्या । अपरियापन्ना पन निज्जानेन अविज्जेय्यत्ता केहिचि

१ सी०, म०- ० नत्थेन. २ See २.४२ last sentence. ३-४ सी०,
सि०- नो, अत्थि, अ० दो०- नत्थि. ४-४ सी० omits.

विज्जेया केहिचि अविज्जेया । ते पि च मग्गकलानं अविज्जेय्यत्ता केचिदेव विज्जेया केचिदेव अविज्जेया ति ।

(५९) आसवनिहेते [§ १०९६-११००] पञ्चकामगुणिको रागो कामासवो नाम । रूपारूपमयेषु छन्दरागो ज्ञानानिकन्ति-तस्सतदिट्ठित्थज्ञातो^१ रागो मधवसेन पथना भवासवो नाम । द्वासट्ठि दिट्ठियो^२ दिट्ठासवो नाम । अट्ठुं टानेषु अज्जाणं अविज्जासवो नाम । तस्य तस्य आगतेषु पन आसवेषु अमम्मोहाथं एकविधादिभेदो वेदितव्यो । अत्थतो हेते थिरपरिवासियट्ठेन आसवा ति एवं एकविधा व होन्ति । विनये पन “दिट्ठधम्मिकानं आसवानं संहराय संपरायिकानं आसवानं पटिपात्ताया” [विन० ३.२१; ५.१४३, २२३] ति दुविधेन आगता । सुचन्ते सज्जायेतने ताव “तयोमे आसवो आसवा— कामासवो मवासवो अविज्जासवो” ति तिविधेन आगता । निव्वेधिकपरिवाये “अत्थि भिनस्सवे आसवा निरयगम- [370]-नीया, अत्थि आसवा निरच्छान-घोनिगमनीया, अत्थि आसवा पेत्तिवित्तवगमनीया, अत्थि आसवा मनुस्सलोक-गमनीया, अत्थि आसवा वेचलोकगमनीया” [अं० ३.४१४] ति पञ्चविधेन आगता । छज्जकनिपाते आहुनेव्वसुत्ते— “अत्थि आसवा संवरा पहातव्वा, अत्थि आसवा पटिसेवना पहातव्वा, अत्थि आसवा अधिवासना पहातव्वा, अत्थि आसवा परिवज्जना पहातव्वा, अत्थि आसवा विनोदना पहातव्वा, अत्थि आसवा भावना पहातव्वा” [Cf. अं० ३.३८७-९०] ति छविधेन आगता । सव्वान्तव-परिवाये ‘दत्तना-पहातव्वेहि’ सद्धिं सत्तविधेन आगता । इध पनेते कामासवादि-भेदतो चतुर्विधेन आगता ।

(६०) तत्रायं वचनस्थो— पञ्चकामगुणसंज्ञाते कामे आसवो ‘कामासवो’ । रूपारूपसंज्ञाते कम्मतो च उत्पत्तितो च दुविधे पि भवे आसवो ‘मवासवो’ । दिट्ठि एव आसवो ‘दिट्ठासवो’ । अविज्जा व आसवो ‘अविज्जासवो’ । कामेस्स [§ १०९७] ति पञ्चसु कामगुणेषु । कामच्छन्दो ति कामसंज्ञातो छन्दो, न कच्चुकम्पता छन्दो, न धम्मच्छन्दो । कामनवसेन रजनवसेन च कामो येष रागो कामरागो । कामनवसेन नन्दनवसेन च कामो व नन्दी ति कामनन्दी । एवं सव्वत्थ कामसं विदित्वा तण्हायनट्ठेन कामतण्हा, सिनेहनट्ठेन कामसिनेहो, परिदाहनट्ठेन कामपारिळाहो, मुच्छनट्ठेन काममुच्छा, गिलित्वा परिनिट्ठापनट्ठेन कामज्झोसानं वेदितव्वं । अयं वुच्चती ति अट्ठहि पदेहि विभत्तो कामासवो नाम वुचति ।

१ वि०—सङ्गतो. २ दी० 1st sutta 3.29. ३ See Vbh. 364, 366; P. Maung Tin, ii, p. 473, n. 3. ४ वि०, म०—पारिवासिव०. ५ म० ४.१-२०४. ६ Cf. सं० ४.२५३. ७ म० १.६-१२. ८ म० १.७-९. ९ सी०, म०—परिवज्जनं; सि०—परिवज्जनं.

(६१) भवेसु भवच्छन्दो [§ १०९८] ति रूपारूपभवेसु प्रवक्तव्यनावसेनेव पक्षो छन्दो 'भवच्छन्दो' । सेसपदानि पि इमिना व नयेनेव वेदितव्यानि । सस्सतो लोको [§ १०९९] ति वा आदीहि दत्तहाकारेहि दिट्ठिपमेदो व पुत्तो । तथा सस्सतो लोको ति खण्णपञ्चकं लोको ति गहोवा 'अयं लोको निष्पो धुरो सव्व-कालिको' ति गण्हन्तस्स 'सस्सतं' ति गहणाकारप्यवत्ता दिट्ठि । [371] अस्स-स्सतो ति तमेव लोकं 'उच्छिज्जति विनस्सती' ति गण्हन्तस्स उच्छेदगहणाकार-प्यवत्ता दिट्ठि । अन्तवा ति परित्तकसिण्णामिने 'सुण्णमे' वा सरावमत्ते' वा' कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तिं पवत्तिरूपारूपधम्मे लोको ति च कसिण-परिच्छेदत्तेन च 'अन्तवा' ति गण्हन्तस्स 'अन्तवा लोको' ति गहणाकारप्यवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठि पि होति उच्छेददिट्ठि पि । विपुलकसिण्णामिने पन कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तिं पवत्तिरूपारूपधम्मे लोको ति च कसिणपरिच्छेदत्तेन च 'अन्तो' ति गण्हन्तस्स 'अन्तवा लोको' ति च गहणाकारप्यवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठि पि होति, उच्छेददिट्ठि पि ।

(६२) तं जीवं तं सरीरं ति भेदनधम्मस्स सरीरस्सेव 'जीवं' ति गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने 'जीवं पि उच्छिज्जती' ति उच्छेदगहणाकारप्यवत्ता दिट्ठि । दुतियपदे सरीरतो अञ्जस्स जीवस्स गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने पि 'जीवं न उच्छिज्जती' ति सस्सतगहणाकारप्यवत्ता दिट्ठि । होति तथागतो परं मरणा ति आदीसु सत्तो तथागतो नाम । सो परं मरणा होती ति गण्हती पठमा सस्सत-दिट्ठि । न होती ति गण्हती दुतिया उच्छेददिट्ठि । होति च न च होती ति गण्हतो ततिया एकचसस्सतदिट्ठि । नेव होति न न होती ति गण्हतो चतुर्था अमराधिकखेपदिट्ठि । इमे धम्मा आसवा ति इमे कामासवा च भवासवा च रागवसेन एकतो कत्था, संखेपतो तयो, वित्यातो चत्तारो धम्मा आसवा नाम ।

(६३) यो पन ब्रह्मानं विमार्न-कप्पकस्साभरणेसु छन्दरागो उप्पज्जति, सो कामासवो होति न होती ति ? न होति । कस्मा ? पञ्चकामगुणिकस्स रागस्स इथेव पहीनत्ता । हेतुगोच्छकं पन पावा लोमो हेतु नाम होति । गन्धगोच्छकं पत्वा अभिज्जा कायगन्धो नाम । किलेसगोच्छकं पावा लोमो किलेसो नाम होति । दिट्ठित्तहज्जतो पन रागो कामासवो होति न होती ति ? न होति; दिट्ठिरागो नाम होति । वुत्तं हेतं "दिट्ठिरागरत्ते पुरिसपुग्गले दिन्नदानं नाम न महप्फले होति, न [372] महानिसेत्तं" [पटि० १४२] ति । इमे पन आसवे किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वट्ठति, मग्गपटिपाटियां पि । किलेसपटिपाटिया कामासवो अनायामि-मग्गेन पहीयति, मग्गासवो अरहत्तमग्गेन, दिट्ठासवो सोतापत्तिमग्गेन, अविक्खासवो

१ विट्ठ० ४.१२; विमु० ४४. २ So read all authorities. ३ टी० १.२४.२८. ४ See ५.५७ below. ५ Cf. ५.७६, १०२.

अरहत्त्वमग्नेन । मग्गपटिपाटिया सोत्तापत्तिमग्नेन दिट्ठात्त्वो पहीयति, अनागाग्नि-
मग्नेन कामासथो, अरहत्त्वमग्नेन मयासथो अधिज्जासथो वा ति ।

(६४) संयोज्जेतु माननिहेसे [§ १११६] सेय्योहमस्मी ति मानो ति
उत्तम्वेन 'अहं सेय्यो' ति एवं उप्पज्जमानो । सदिस्सोहमस्मी ति मानो ति
समसम्वेन 'अहं सदिस्सो' ति एवं उप्पज्जमानो । हीनोहमस्मी ति मानो ति
लामकव्वेन 'अहं हीनो' ति एवं उप्पज्जमानो । एवं सेय्यमानो सदिसमानो हीनमानो
ति इमे तथो माना तिण्णं जनानं उप्पज्जन्ति । सेय्यस्सा पि हि 'अहं सेय्यो सदिस्सो
हीनो' ति तथो माना उप्पज्जन्ति । सदितस्सा पि, हीनस्सा पि । तथ सेय्यस्स
सेय्यमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । सदितस्स सदिसमानो व
...पे०... हीनस्स हीनमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । इमिना किं
कथितं ? एकस्स तथो माना उप्पज्जन्ती ति कथितं । सुद्धकयुक्के [वि० ३५३-
३५५] पन पढमकमानमज्जानिये एको मानो तिण्णं जनानं उप्पज्जन्ती ति कथितो ।

(६५) मानकणवसेन मानो । मज्जना मज्जितत्तं ति आकारमाथ-
निहेसो । उत्तित्वेन उण्णति । वस्सुप्पज्जति ते पुग्गलं उण्णामेहि, उत्तित्तापित्वा
उपेती ति उण्णमो । समुत्तित्वेन धज्जो । उत्तित्वेन धितं सम्मग्गहाती ति
सम्पग्गहातो । केतु वुचति धइसु पजेसु अचुत्तातधज्जो । मानो पि पुनपुनं उप्पज्ज-
मानो अपरापरे उपादाव अचुत्तातव्वेन केतु विधा ति 'केतु' । केतु इच्छती ति
केतुकम्भं, तस्स माथो केतुकम्भ्यता । सा पन चित्तस्स, न अतनी । तेन वुत्तं—
'केतुकम्भ्यता धितस्सा' [§ १११६] ति । मानसंपयुत्तं हि धितं केतु इच्छति ।
तस्स च माथो केतुकम्भ्यता; केतुसंज्ञातो मानो ति ।

(६६) [373] इत्ता-निहेसे [§ ११२१] या पर-लाभ-सक्कार-गरु-
भाव-मानन-वन्दन-पूजनासु इत्ता ति या एतेसु परेसं लामादासु 'किं इमिना
इमेसं' ति परसंपत्तिणीपनलक्षणया इत्ता । तथ लाभो ति जीवरादीनं वतुत्तं
पञ्चयानं पटिलाभो । इत्तुक्की हि पुग्गलो परस्स तं लाभं खीयति, 'किं इमस्स
इमिना' ति न इच्छति । सक्कारो ति तेसं येव पञ्चयानं मुक्कतानं सुन्दरानं
पटिलाभो । गरुकारो गरुकिरिया, भारियकरणं । माननं ति मनेन पियकरणं ।
वन्दनं ति पञ्चरतिट्ठितेन वन्दनं । पूजना ति सम्भमालादीहि पूजना । इत्तायने-
वसेन इत्ता । इत्ताकाये इत्तायना । इत्तायितमाथो इत्तायितत्तं । उस्सा-
दीनि इत्तादि-वेवचनानि । इमिस्सा पन इत्ताय खीयनलक्षणं आगारिकेन पि
अनागारिकेन पि वेदितव्यं ।

१ M., PTS-परसु. २ सी०, म०, ति०, म०यो० give this न which
is omitted by M. and PTS. ३ M., PTS, सी० omit भारिय. ४ See
note on ३.५६. ५ M., PTS-इत्ताकरण. ६-६ सी०-अगारिकेना पि
अनगारिकेना पि.

(६७) आगारियो^१ हि^२ एकञ्चो कसिवाणिज्जादीवु अञ्चत्तरेन आजीवेन जत्तनो पुरित्तकारे निस्ताय मद्दकं यानं वा वाहनं यौ लभति । अपरो तत्स अलाम-
रिषको तेन व्याप्तेन न तुस्सति । 'कदा नु खो एस इमिस्सा संपत्तिया परिहायित्वा कप्पथो हुत्वा घरिस्तती' ति चिन्तेत्वा एकेन कारणेन तस्मिं ताव सम्पत्तिया परि-
हीने अत्तमनो होति । अनागारियो पि एको इत्सायनको अञ्जं अत्तनो सुतपरिवत्ति-
आदीनि निस्ताय उप्पन्नलाभादिसम्पत्तिं दिस्वा 'कदा नु खो एस इमेहि लामादीहि परिहायिस्सती' ति चिन्तेत्वा, यदा तं एकेन कारणेन परिहीनं पस्सति, तदा अत्तमनो
होति । एवं परसम्पत्तिस्वीयनलक्षणा 'इत्सा' ति वेदितव्या ।

(६८) मच्छरिपनिर्देशे [§ ११२२] वस्तुतो मच्छरियदस्सनत्थं^३ पञ्च मच्छ-
रिवानि— आवासमच्छरियं^४ ति आदि वुत्तं । तत्थ आवासे मच्छरियं आवास-
मच्छरियं । सेसपदेसु पि एसेय नयो । आवासो नाम सकलारामो पि परिवेषं
पि एकीवरको पि रत्तिट्टानादीनि^५ पि । तेषु वसन्ता सुखं वसन्ति पद्ये लभन्ति ।
एको भिक्षु वत्ततम्पन्नस्तेषु पेटलस्स भिक्षुणो तत्थ आगमनं न इच्छति ।
आगतो पि [374] 'खिणं गच्छतु' ति इच्छति । इदं 'आवासमच्छरियं' नाम ।
मण्डनकारकादीनं पन तत्थ वातं अनिच्छतो आवासमच्छरियं नाम न होति ।

(६९) कुलं ति उपट्ठाककुलं पि जातिकुलं पि । तत्थ अञ्जस्स उपसं-
मनं अनिच्छतो कुलमच्छरियं होति । पापपुग्गलस्स पन उपसंक्रमनं अनिच्छतो
पि मच्छरियं नाम न होति । सो हि तेषु पसादभेदाद्य पटिपज्जति । पसादनं
शक्खित्तुं समत्थस्सेव पन भिक्षुणो तत्थ उपसंक्रमनं अनिच्छन्तो मच्छरी नाम
होति । लामो ति चतुपच्चयलामो ष । तं अञ्जस्मि सीलवन्ते लभन्ते येव 'मा
लभतु' ति चिन्तेन्तस्स लाममच्छरियं होति । यो पन सदादेयं धिनिपातेति, अपरि-
मोगदुप्परिमोगादिवत्सेन विनासेति, पुत्तिमात्रं गच्छन्तं पि अञ्जस्स न देति, तं
दिस्वा 'सचे इमं एस न लभेय्य, अञ्जो खीलवा लभेय्य, परिमोणं गच्छेय्या' ति
चिन्तेन्तस्स मच्छरियं नाम नत्थि । खण्णो नाम सरीरवैण्णो पि गुणवैण्णो पि ।
तत्थ सरीरवण्ण-मच्छरिपुग्गलो 'परो पासादिको रूपदा' ति वुत्ते तं न कथेतु-
कामो होति । गुणवण्ण-मच्छरी सीलेन वुत्तगेन पटिपदाय आचारेन वण्णं न कथेतु-
कामो होति ।

(७०) धम्मो ति परिदत्तिधम्मो च पटिवेधधम्मो च । तत्थ अरिय-
सावका पटिवेधधम्मं न मच्छरायन्ति, अत्तना पटिविद्धधम्मे सदेवकस्स लोकस्स
पटिवेधं इच्छन्ति । तं पन पटिवेधं 'परे जानन्तु' ति इच्छन्ति । तत्तिधम्मे येव

१-१ सि०— आगारिको पि. २ सो० म० insert hereafter रत्तनं वा ।

३ M., PTS— रत्तिट्टान-लेणादीनि पि; सो०, म०— रत्तिट्टान-विशङ्कानादीनि पि ।

४ सी०, म०, M.— लभन्तु. ५ See note on this in ५.७१.

पन धम्ममच्छरियं नाय होति । तेन समजागतो पुग्गलो यं गृह्णं गन्धं वा कथा-
मग्गं वा जानाति ते अज्झं न जानयेतुकामो होति । यो पन पुग्गलं उपपरि-
विस्सत्वा धम्मालुग्गहेन, धम्मं वा उपपरिविस्सत्वा पुग्गलानुग्गहेन न देति, अयं धम्म-
मच्छरी नाम न होति । तस्य एकस्सो पुग्गलो लोलो होति, कालेन समणो होति,
कालेन ब्राह्मणो, [375] कालेन निगण्ठो । यो हि मिक्खु 'अयं पुग्गलो एवेणिआगतं
तन्ति सग्गं सुसुमं धम्मत्तरं भिन्दित्वा आलुद्धिस्सती' ति न देति, अयं पुग्गलं
उपपरिविस्सत्वा धम्मालुग्गहेन न देति नाम । यो पन 'अयं धम्मो सग्गो सुसुमो,
सचायं पुग्गलो गहिस्सति अज्झं व्याकरिवा अत्तामं आविकत्वा नरिस्सती' ति
न देति, अयं धम्मं उपपरिविस्सत्वा पुग्गलानुग्गहेन न देति नाम । यो पन
'सचायं इमं धम्मं गहिस्सति, अम्हाकं समयं भिन्दितुं समायो मविस्सती' ति
न देति, अयं धम्ममच्छरी नाम होति ।

(७१) एमेसु पण्णसु मच्छरियेसु आवासमच्छरियेन ताव यक्खो वा पेतो
वा हुत्वा तस्सेव आवासस्स संकारं ससिेन उभिसपित्ता विहरति । कुलमच्छरियेन
तस्मिं कुले अज्जेसं दानमानादीनि करोन्ते । रित्त्वा 'मिन्नं वतिदं कुलं ममा' ति
चिन्तयतो लोहितं मुल्लतो उग्गच्छति, कुञ्चिपरिचनं पि होति, अन्तानी पि
खण्डखण्डानि हुत्वा निवसमन्ति । लाममच्छरियेन संघस्स वा गणस्स वा सन्तके
लामे मच्छरायिवा पुग्गलिकपरिभोगं विद परिभुजित्वा यक्खो वा पेतो वा महा-
अजगरो वा हुत्वा निवसति । सरीरवण्ण-गुणवण्णमच्छरेन पन परियत्तिधम्ममच्छ-
रियेन च अत्तनो वण्णं वण्णेति^१, परेसं वण्णे^२ 'वि-वण्णो एसो' ति दोसं वदन्तो
परियाति च कत्ताचि किञ्चि अदेन्तो दुव्वण्णो चेव एल्लमूगो च होति ।

(७२) अपि च आवासमच्छरियेन लोहगेहे पचति । कुलमच्छरियेन
अप्पलामो होति । लाममच्छरियेन गूयनिरये निव्वत्ति । वण्णमच्छरियेन मये मये
निव्वत्तस्स वण्णो नाम न होति । धम्ममच्छरियेन कुकुल्लेनिरये निव्वत्ति ।

(७३) मच्छरायनपसेन मच्छेरं । मच्छरायनाकारो मच्छरायना । मच्छ-
रेन^३ आवितस्से मच्छेरसमंगिनो भावो मच्छरायितत्तं । 'मग्गेव होन्तु मा
अज्जस्सा' ति सच्चा पि अत्तनो संपत्तिथो व्यापेतुं न इच्छती ति विविच्छो । विवि-
च्छस्स भावो वेविच्छं, मुदुमच्छरियस्सेतं नाम । [376] कदरियो वुच्चति
अनादरो^४ । तस्स भावो कदरियं । थद्धमच्छरियस्सेतं नाम । तेन हि समजा-
गतो पुग्गलो परं पि परेसं ददमानं निवरेति । वुत्तं पि चेत्तं —

१ M., PTS- वेव नाम. २ सि० inserts hereafter पुग्गलस्स वा.
३ See Vim., p. 123 (ix) and note on the same. ४-५ सि०- वण्णो
वि, न परेसं वण्णो वि. ५ See S.i. 209, S.iii. 177, J&.v. 143. ६ सो०-
मच्छरेन अचित्तरय, M.- मच्छेरायितस्स. ७ M., PTS, सो०-अनरियो.

कदरियो पापसंकपो मिच्छादिद्वि अनादरो ।

इदमाने निवरेति याचमानान मोजनं' [सं० १.९६] ति ।

(७४) याचके दिव्वा कटुकमायेन चित्तं अञ्जति संकोचेती ति कटुकञ्चुको । तस्स मावो कटुकञ्चुकता । अपरो नयो — कटुकञ्चुकता पुण्णति कटञ्चु-गाही । समातिनिकुण्णाय हि उक्खलिया मत्तं गण्हन्ती सव्वतो-मायेन संकुटितेन अम्मैकटञ्चुना गण्हाति, परेत्था गहेत्तु न सम्कोति; एवं मच्छरिपुग्गलत्तं चित्तं संकुचति । तस्मिं संकुचिते कायो पि तथेव संकुचति, पटिक्कटति, पटिनिवत्तति, न सम्पसारियती ति मच्छेरं 'कटुकञ्चुकता' ति वुत्तं ।

(७५) अगगहितत्तं चित्तस्सा ति परेस उपकारकरणे दानादिनाकारेन यथा न सम्पसारियति, एवं आवरित्वा गहितभाषो चित्तत्त । यस्मा एन मच्छरी पुग्गलो अत्तनो सत्तकं परेसं अदातुकामो होति परसत्तकं गण्हितुकामो, तस्मा 'इदं अञ्जरियं मज्जेव होतु, मा अञ्जस्स' ति पवत्तिवसेन' रस अत्तसंपत्तिनिगूहन-लक्खणता परत्तपत्तिगण्हणलक्खणता या वेदतिव्वा । सेसं इमस्मिं गोच्छके उत्तानत्थमेव ।

(७६) इमानि पत्त संयोजनानि किलेसैपटिपादिया पि आहरितुं बह्वति मग्ग-पटिपादिया पि । किलेसपटिपादिया कामरागपटिपसंयोजनानि अनागामिमग्गेन पहीयन्ति, मानसंयोजनं अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छासीलव्वतपरामासा सीता-पत्तिमग्गेन, मवरागसंयोजनं अरहत्तमग्गेन, इस्सामच्छरियानि सीतापत्तिमग्गेन, अविज्जा अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपादिया दिट्ठिविचिकिच्छासीलव्वतपरामासा-इस्सा-मच्छरियानि सीतापत्तिमग्गेन पहीयन्ति, [३७७] कामरागपटिपा अनागामिमग्गेन, मानभवरागअविज्जा अरहत्तमग्गेना ति ।

(७७) गन्धगोच्छके [§ ११३५-५०] नामकायं गन्धेति, जुत्तैपटिपन्धि-वसेन बह्वस्मिं वहेती ति कायगन्धो । सव्वञ्चुमातितं पटिनिवत्तिवा सस्सतो लोको इदमेव सखं मोघमज्जं ति इमिना आकारेन अभिनिवत्तती ति इदं-सख्याभिनिधेसो । यस्मा एन अभिज्ज्ञा-कामरागानं विवेषो अस्ति, तस्मा अभिज्ज्ञाकायगन्धस्य पदभाजने "यो कामेसु कामञ्छन्दो कामरागो" [§ १०९७] ति अवत्वा यो रागो सारागो [§ ११३६] ति आदि वुत्तं । इमिना यं देहं वुत्तं 'ब्रह्मानं विमानादीषु छन्दरागो कामासवो नाम न होति, गन्धगोच्छकं पत्वा अभिज्ज्ञा कायगन्धो होती' ति सं सु-वुत्तं ति वेदितव्वं । परतो णिलमगोच्छके [§ ११२९-१२५३] पि एतेव नवो । ठपेत्वा सीलव्वतपरामासे [§ ११३९] ति इदं

१ Kindred Sayings i: 120. २ सि० - कटञ्चुकाय. ३ M., सी० - अगगण'. ४ All authorities but सि० read अत्त. ५ Cf. ५.६३.१०३. ६ सि० omits जुत्ति. ७ See ५.६३ above.

वरमा सीलवतपरामासो 'इदमेव' सच्चं' ति आदिना आकारेण नाभिनिधिसति, 'सीलेन मुद्धी' ति आदिना एव पन अभिनिधिसति, तस्मा भिच्छादिद्विभूतं पि तं पटिक्खित्तन्तो 'इयेत्वा' ति आह ।

(७८) नीचरणगोच्छकस्स थीनमिद्धनिदेसे [§ ११५५-५७] चित्तस्स अकल्यता [§ ११५६] ति चित्तस्स गिलानभावो । गिलानो हि अकल्यको ति वुत्तति । विनये पि वुत्तं— "नाहं भन्ते" अकल्यको" ति [] । अकम्म-
ज्जता ति चित्तगेलज्जसंखातो व अकम्मज्जताकारो । ओलीयना ति ओलीयना-
कारो । इरियापथिकचित्तं हि इरियापथं सन्वारितुं असक्कोत्तं, रूपेण वग्गुली
विय, खीले लभितकान्तित्वास्को विय च, ओलीयति । तस्स तं आकारं सन्धाव
ओलीयना ति वुत्तं । दुतियपदं उपसमावसेन वङ्गितं । लौनं ति अविष्कारिकताय
पटिकुटितं । इतरे द्वे आकारमावनिदेस । थीनं ति सपिप्पिदो विय अविष्कारिक-
ताय पनमायेन ठितं । थीयना ति आकारनिदेसो । थीयितमायो थीयितत्वं, अवि-
ष्कारवसेनेव धद्धता ति अथो ।

(७९) [378] कायस्सा [§ ११५७] ति खन्धतयसंखातस्स नामकायस्स ।
अकल्यता अकम्मज्जता ति हेतुं वुत्तयेनेव । मेधो विय आकासं कायं
ओनप्हती ति ओनाहो । सच्चतो-माणेन ओनाहो परियोनाहो । अस्मन्तरे
समोवन्धती ति अन्तोसमोरोधो । यथा हि नगरे कन्धिया गहिते मनुस्सा यदि
निक्खमित्तुं न लभन्ति, एवं मिद्धेन समोरुद्धा धम्मा विष्कारवसेन निक्खमित्तुं न
लभन्ति । तस्मा अन्तोसमोरोधो ति वुत्तं । मेधती ति मिद्धं^१; अकम्मज्जमावेन
विहिंसती ति अथो । सुपन्ति तेना ति सोप्यं । अस्सिलदलादीनं पञ्चलभावं करोती
ति पञ्चलायिका । सुपत्ता सुपितत्तं ति आकारमावनिदेसा । यं पन तैसं पुरतो
'सोप्य'-पदं तस्स पुन वचने कारणं वुत्तमेव ।

(८०) इदं वुत्तति थीनमिद्धनीचरणं ति इदं थीनं च मिद्धं च एकतो
क्त्वा आचरणट्टेन थीनमिद्धनीचरणं ति वुत्तति । यं वेपुस्स्येन सेक्खपुथुञ्जनानं
निहाय पुज्जमागज्जमागेमुं उप्पज्जति तं अरहत्तमग्गेन समुच्छिज्जति । सीणा-
सधानं पन करजकायस्स दुब्बलभावेन सर्वगोतरणं होति, तस्मिं असम्मिस्से वच-
माने ते सुपन्ति, सी मेसं निदा नाम होति । तेनाह अगथा— "अभिजानामि खो
अहं अग्निवेस्सन, गिम्हानं पच्छिमे माने चतुग्गुणं संचाटि पञ्चपरिथा दक्खिणेन

१ Cf. वि० ३.६२, which omits this word. २ ति० 'पानीय'.

३ ५.७८. ४ See note on this on ३.५५०. ५ See ३.३८३, ३९०;
Also cf. ३.५५३, ५.४०, ४३, ५०. ६ See Middha and Middhavādina
(referred to in note on ३.५५०) pp. 8-12. ७ ति० ४० ३-३५.
८ M., PTS— वा.

पस्तेन सम्पजानो निहं ओत्तकमिता^१ [म० १.२४९] ति । एवरूपो एनायं करजकायरस दुच्चलभावो न मग्गवज्जो, उपादिन्नके पि अनुपादिन्नके पि लब्धमिति । उपादिन्नके लब्धमानो वदा खीणास्यो दीपमग्गं गतो होति, अज्जतरं वा पन कम्मं कत्वा किलन्तो, एवरूपे काले लब्धमिति । अनुपादिन्नके लब्धमानो पण्णपुत्तेसु लब्धमिति । एकच्चानं हि रुक्खानं पण्णानि सुरियातपेन पसारियन्ति रस्ति पटिकुटन्ति, पटुमपुष्पादीनि सुरियातपेन पुष्कन्ति, रस्ते पुन पटि-[३७९]-कुटन्ति । इदं पन मिद्धं अकुसलत्ता खीणासयानं न होती ति ।

(८१) तस्य विधा—‘न मिद्धं अकुसलं । कस्मा ? रूपत्ता । रूपं हि अव्याकलं । इदं च रूपं । तेनेयेत्थं ‘कायस्स अकल्यता अकम्मज्जता’ति कायमाहणं केत्तं ति ।

(८२) ‘यदि ‘कायस्स’ति वुत्तमत्तेनेत्तं रूपं, कायपत्सद्वादयो पि धम्म रूपमेव भवेयु । ‘सुत्तं च कायेन पटिसंवेदेति’ ‘कायेन च परमात्थसच्चं सन्नि-
यतीती’ति रूपपटिसंवेदन-परमात्थसच्चसन्धिकरणानि पि रूपकायेनेव विवुं । तस्मा न वत्तत्वं एत्तं ‘रूपं मिद्धं’ ति । नामकायो हि एत्थं कायो नाम’ ।

(८३) ‘यदि नामकायो, अथ कस्मा ‘सोपं पचलायिका’ [§११५७] ति वुत्तं ? न हि नामकायो सुरति, न पचलायती’ति ।

(८४) ‘लिगादीनि विप इन्द्रियस्स, तस्स फलत्ता । यथा हि ‘इत्थिलिगं इत्थिनिमित्तं इत्थिकुत्तं इत्थाकापो’ति इमानि लिगादीनि इत्थिन्द्रियस्स फलत्ता वुत्तानि, एवं इमस्सा पि नामकायगोळज्जसंखातस्स मिद्धस्स फलत्ता सोपादीनि वुत्तानि । मिद्धे हि सति तानि होन्ती ति । कल्पवचरेन, मिद्धं अरूपं पि समानं ‘सोपं पचलायिका सुपना सुपित्तं’ [§११५७] ति वुत्तं । ‘अभिखदलादीनं पचल-
भावं करोती ति पचलायिका’ [५.७९] ति वचनत्थेना पि चायं आत्थो साधितो देवा ति न रूपं मिद्धं । ओनाहारीह पि च’स्स अरूपभावो दीपितो येव । न हि रूपं नामकायस्स ‘ओनाहो परिवोनाहो अन्तोसमोरोथो’ होती ति ।

(८५) ‘ननु च इमिना व कारणेनेत्तं रूपं ? न हि अरूपं कस्साचि ओनाहो, न परिवोनाहो, न अन्तो-समोरोथो होती’ति ।

(८६) ‘यदि एवं, आवरणं पि न भवेत्था । तस्मा नै होति^२ । यथा काम-
वृत्तादयो अरूपधम्मा आवरणद्वैत नीकरणा, एवं इमस्सा पि ओनाहादि-अत्थेन ओनाहादिता वेदितव्या । अपि च ‘पञ्च नीकरणे पहाय चेतसो उपकिल्ले पज्जाय

१ The lengthy but interesting discussion on this continues upto ५.९४. Paragraphs with even numbers represent the orthodox view and those with odd numbers contain the opponents' objections and their views. २-२ सि०-३१ च रूपं तजे-
त्थं...लपवदणं गत्तं ति । ३ PTS, म०, सि० omit.

दुःखलीकरणे” [वि० २४५, २५६, सं० ५.१६०] ति वचनतो वेत्तं अरूपं । न [380] हि रूपं चित्तुराकिलेसो, न पञ्चाय दुःखलीकरणं होतीति ।

(८७) ‘करमा न होति ? ननु वृत्तं— “सन्ति भिक्खवे एके समगब्राह्मणा सुरं पिबन्ति मेरुं, सुरामेरयाना अप्पटिविरता, अयं भिक्खवे पठमी समगब्राह्मणानं उपक्किलेसो” [अं० २.५३] ति । अपरं पि वृत्तं “छ खो मे गहपतिपुत्त आदीनवा सुरामेरयमज्जपमाद्वुत्तानानुयोगे— सन्दिट्ठको धनजानि, कलहपववुत्तनी, रोगानं आवुत्तनं, अकित्तिस्सज्जननी, हिरिकोपीननिदेसनी, पञ्चाय दुःखलीकरणो त्वेव छट्ठं पदं मयसी” [दी० ३.१८२] ति । पचक्खतो पि वेत्तं सिद्धमेव । यस्मा मज्जे उदरगते, चित्तं संकिलिस्सति, पञ्चा दुःखत्वा होति, तस्मा मज्जे विद्य मिद्धं पि चित्तसंकिलेसो चेव पञ्चाय दुःखलीकरणं च सिधाति ।

(८८) ‘न, पचयनिदेसतो । यदि हि मज्जे संकिलेसो मनेरय, सो “इमे पच्च नीवरणे पहाव वेतसो उपक्किलेसो” ति वा, “एतमेव सो भिक्खवे पश्चिमे चित्तस्स उपक्किलेसा, वेहि उपक्किलेहेहि उपक्किलिट्ठं चित्तं न चेव सुदु होति, न च कम्मनियं, न च पमस्सरं, न च पमंगु, न च सग्मा समाधिपति आसवानं एवाय । कतमे पच्च ! कामच्छन्दो भिक्खवे चित्तस्स उपक्किलेसो” [सं० ५.९२, अं० ३.१६] ति वा, “कतमी च भिक्खवे चित्तस्स उपक्किलेसो ! अभिवहावितमलोभो चित्तस्स उपक्किलेसो [Of. अं० २.६७]” ति वा— एवमादीसु उपक्किलेसनिदेसेसु निहेस आचच्छेय्य । यस्मा पन तस्मिं पि ते किलेसो उपपज्जन्ति ये” चित्तसंकिलेसा चेव पञ्चाय च दुःखलीकरणा होन्ति, तस्मा तं तेसं पचवत्ता पचयनिदेसतो एवं वृत्तं । मिद्धं पन सयमेव चित्तसंकिलेसो चेव पञ्चाय दुःखलीकरणं चा ति अरूपमेव मिद्धं । किं च मिथ्यो ! सम्पयोगवचनतो । “धीनमिद्धनीवरणं अधिवजा-नीवरणेन नीवरणं वेध नीवरणसंपुत्तं वा [§ ११७०]” ति हि वृत्तं । तस्मा सम्पयोगवचनतो नसिद्धं रूपं । न हि रूपं ‘संपुत्त’-संस्स लभतीति ।

(८९) अथा पि सिधा— ‘सत्ता [381] लामववेनेत्तं वृत्तं । यथा हि “सिप्पिकलसुद्धं पि सक्खरकटलं पि मच्छगुम्भं पि चरत्तं पि तिट्ठन्तं पो” [मं० १.२७९] ति एवं एकतो कत्तो यथा लामवसेन वृत्तं । सक्खरकटलं हि तिट्ठति चेव न चरति, इतरुद्धं तिट्ठति पि चरति पि । एवं इधा पि मिद्धं नीवरणमेव, न सम्पुत्तं, धीनं नीवरणं पि सम्पुत्तं पी ति सत्त्वं एकतो कत्ता यथा लामवसेन “नीवरणं चेव नीवरणसंपुत्तं वा” [§ ११७०] ति वृत्तं । मिद्धं पन यथा सक्खर-कटलं तिट्ठतेव न चरति, एवं नीवरणमेव, न सम्पुत्तं । तस्मा रूपमेव मिद्धं ति ।

(९०) ‘न, लपभावाविद्धितो । सक्खरकटलं हि न चरतीति विना पि

१ So reads D. iii. 183. २ सी०, म०—उपक्किलेसा. ३ M omits.

४ See अवि० वि० p. 49. ५—All but सी०, म० omit. ६ M. PTS रूपमाव.

सुत्तेन सिद्धं । तस्मा तस्य यथाकामवशेन^१ श्रो हेलु । मिद्धं पन रूपं ति अतिद-
मेतं । न सक्का तस्स इमिना सुत्तेन रूपमावो साधेतुं ति मिद्धस्स रूपमावातिदित्तो
न इदं यथाकामवशेन पुत्तं ति अरूपमेव मिद्धं । किं च भिन्वो ? 'वत्तत्ता' ति
आदिवचनतो । विमंगरिंमि हि "विगतथीनमिद्धो ति तस्स थीनमिद्धस्स वत्तत्ता
वत्तत्ता मुत्तत्ता पहीनत्ता पथिनिस्सट्ठत्ता, तेन बुच्चति विगतथीनमिद्धो" [वि० २५४]
ति च, "इदं चित्तं इमग्हा थीनमिद्धा सोधेति विसोधेति परिसोधेति मोचेति
विमोचेति परिमोचेति, तेन बुच्चति थीनमिद्धा चित्तं परिसोधेति" [वि० २५४] चा
ति—एवं 'वत्तत्ता' ति आदि पुत्तं । न च 'रूपं' एवं बुच्चति, तस्मा पि अरूप-
मेव मिद्धं ति ।

(९१) 'न, चित्तजस्सात्तम्भववचनतो । विविधं हि मिद्धं— चित्तजं उतुजं
आहारजं' च । तस्मा यं तस्य चित्तजं तस्स विमंगे ज्ञानाचिचेहि असम्भवे
पुत्तो,^२ न अरूपमावो साधितो ति रूपमेव मिद्धं ति ।

(९२) 'न, रूपमावातिदित्तो वै । मिद्धस्स हि रूपमावे सिद्धे सक्का एतं
लब्धुं । तस्य चित्तजस्स अत्तम्भयो^३ पुत्तो । सो एव च न सिक्खती ति अरूप-
मेव मिद्धं । किं च भिन्वो ? 'पहान'-वचनतो । भगवता हि "छ भिक्खवे धम्मे
पहाय भवो [382] पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरितुं; कतमे छ ? कामच्छन्दं, व्यापादं,
थीनमिद्धं, उदक्कं, कक्कच्छं, विचिकिच्छं; कामेसु सो पन^४ स्स आदीनवो
सम्भज्जाय सुदिट्ठो होती" [अ० ३.४२८] ति च, "इमे पज्ज नीवरणे पहाय
वल्लवतिता पज्जाय अलस्यं वा परसं वा अस्सती" [अ० ३.६४] ति आदीसु च
मिद्धस्स पि पहानं पुत्तं । न च रूपं पहातव्यं । यथाह— "रूपलब्धो अभि-
ज्जेय्यो, परिज्जेय्यो, न पहातव्यो, न मायेतव्यो" [Cf. सी० ३.२६] ति इमस्सा
पि 'पहान'-वचनतो अरूपमेव मिद्धं ।

(९३) 'न, रूपस्सा पि पहानवचनतो । "रूपं भिक्खवे न तुम्हाकं, तं पज-
इथा" [सी० ३.३३] ति । एवमिद्धस्स पि पहानं पुत्तमेव । तस्मा अकारणमेतं ति ।

(९४) 'न, अज्जथा वुत्तत्ता । तस्मिं हि पुत्ते "यो भिक्खवे रूपे छन्दराग-
विनयो तं तस्य पहानं" [Cf. सी० ३.२८] ति एवं छन्दरागपहानवसेन रूपस्स
पहानं पुत्तं, न यथा "छ धम्मे अप्पहायै पज्ज नीवरणे पहाय" [Cf. अ० ३.६४]
ति एवं पहातव्यमेव पुत्तं ति, अज्जथा वुत्तत्ता, न रूपं मिद्धं । तस्मा यमितामि
"सो इमे पज्ज नीवरणे पहाय धित्तसो उपक्खित्ते" [वि० २४५, २५६] ति

१ Cf. वि० p. 48. २ वि० २५४—चित्तं... थीनमिद्धा सोधेति...; also im-
plied by the words वत्तत्ता etc. ३-३ M.—अरूपमावातिदित्तं च. ४ अ० यो०
(p. 206)—एतं ति 'तस्य चित्तजमिद्धस्स अत्तम्भयो पुत्तो ति वचनं लब्धुं सक्का । तस्य विमंगे
चित्तजस्स रूपस्स अत्तम्भवो भववत्ता वृत्तो । ५ M.—चित्तजस्स तत्त्वत्ता. ६ सी० म०
insert hereafter न तच्छिद्यताव्यो. ७ सी० म०—पहाय.

आदीनि सुत्तानि वुत्तानि, एतेहि चेव अज्जेहि च सुतेहि अरूपमेव मिदं ति वेदितव्यं । तथा हि— “पञ्चिमे भिक्खवे आवरणा नीवरणा चेतसो अज्झारुद्धं पज्जाय दुच्चलीकरणा । कतमे पज्ज ? कामच्छन्दो भिक्खवे...पे०...धीनमिदं भिक्खवे आवरणं नीवरणं चेतसो अज्झारुद्धं पज्जाय दुच्चलीकरणं” [अ० ३.६३, सं० ५.९६] ति च, “धीनमिदं नीवरणं भिक्खवे अन्धकरणं अचक्खुकरणं अज्झाणकरणं पज्जानितोषिकं विषातपक्खिकं अनिव्वानसंवत्तनिकं” [Cf. म० १.११५] ति च, “एवमेव लो ब्राह्मण यस्मिं समये धीनमिदं परिबुद्धितेन चेतसा विहरति धीनमिदं परेतना” [अ० ३.२३२] ति च, “अयोनिस्सो भिक्खवे मनसि-करोतो अनुपपन्नो चेव कामच्छन्दो उपपज्जति...पे०... [368] अनुपपन्नं चेव धीन-मिदं उपपज्जति” [सं. ५.९३] ति च, “केवलो हायं भिक्खवे अकुत्तलराणि यदिदं पज्ज नीवरणानी” [Cf. अ० ३.६५] ति च— एवमादीनि च अनेकानि एतस्स अरूपमावज्जेतकानेव सुत्तानि वुत्तानि । यस्मा चेतं अरूपं तस्मा आरूपे पि उपपज्जति । वुत्तं देवं महापकरणपट्टाने—“नीवरणं धम्मं पटिच्च नीवरणो धम्मो उपपज्जति, न पुरेजातपण्णया” [बुक्क० २९१] ति एतस्स विमंसे “आरूपे कामच्छन्दनीवरणं पटिच्च धीनमिदं...उद्धरणं अपिज्जानीकरणं” [बुक्क० २९१] ति सर्वं विधारेतव्यं । तस्मा सविद्वानमेव गन्तव्यं अरूपमेव मिदं ति ।

(९५) कुक्कुच्चनिदेसे [§ ११५०] अकप्पिये कप्पियसञ्जिता ति आदीनि मूलतो कुक्कुच्चरस्सनायं वुत्तानि । एवं-सञ्जिताय हि कते वीतिकम्मे, निवृत्ते वत्थु'वशाचारे, पुन सञ्जातसतिनो 'दुट्ठं मया कतं' ति एवं अनुत्पमानस्स पच्छानुतापवसेनेतं उपपज्जति । तेन तं मूलतो दस्सेतुं 'अकप्पिये कप्पियसञ्जिता' ति आदि वुत्तं । तथ अकप्पियमोज्जनं कप्पियसञ्जी हुत्वा परिमुञ्जति, अकप्पिय-मंसं कप्पियमंससञ्जी हुत्वा, अच्छमंसं 'सूकरमंसं' ति, दीयिमंसं वा 'मिगमंसं' ति खादति; काले वीतिवत्ते कालसञ्जाय, पवारत्वा अप्पसारितसञ्जाय, पत्तहिं रत्ते पत्तिवे पटिग्गहितसञ्जाय पृञ्जति— एवं 'अकप्पिये कप्पियसञ्जिताय' वीतिकम्मे करोति नाम । सूकरमंसं च अच्छमंससञ्जाय खादमानो, काले च मिगालसञ्जाय भुञ्जमानो 'कप्पिये अकप्पियसञ्जिताय' वीतिकम्मे करोति नाम । अनवज्जे पन किञ्चिदेव वज्जसञ्जिताय, वज्जं च अनवज्जसञ्जिताय करोत्तो 'अनवज्जे वज्जसञ्जिताय वज्जे अनवज्जसञ्जिताय' वीतिकम्मे करोति नाम । यस्मा पनेतं “अकतं वत मे कत्थानं, अकतं कुसलं, अकतं मीरुचार्णं, कतं पापं, कतं सुद्धं, कतं किञ्चित्तं” [अ० २.१७४] ति एवं अनवज्जे वज्जसञ्जिताय पि कते वीति-

१ M PTS आहारेह. २ This discussion commenced with ५.८०-८१ १ ली० म०, ति०-सुद्धं.

वक्ष्ये उपपन्नति, तस्मात्स अञ्चं पि वस्तु अनुमानन्तो यं एवरूपं [§ ११६०] ति आदिमाह ।

(१६) [384] तथ कुक्कुक्षपदं वृत्तायमेव । कुक्कुचायनाकारो कुक्कु-
चायना । कुक्कुक्षेन अयितस्त मावो कुक्कुचायितत्तं । चेतसो विप्पटि-
सारो ति एतथ कताकतस्त सावज्जानवज्जंस्त वा अभिमुखगमने 'विप्पटिसारो'
नाम । यस्मा पन सो कतं वा पापं अकतं न करोति, अकतं वा कल्याणं कतं न
करोति, तस्मा विरूपो कुञ्चितो वा पटिसारो ति 'विप्पटिसारो' । सो पन चेतसो,
न सत्तत्ता ति आपनत्थं 'चेतसो' विप्पटिसारो ति वुत्तं । अयमस्त समावनिर्देशो ।
उपपन्नमानं पन कुक्कुक्षं आरम्भमिव कंसपत्तं मने विलिखमानमेव उपपन्नति,
तस्मा मनोधिलेखा ति वुत्तं । अयमस्त क्षिप्पनिर्देशो । यं पन चिनये "अथ
सो आयस्मा स्सारिवुत्तो भ्रगवता पटिक्खत्तं अनुवसित्वा आवसयक्खित्थं परिमुञ्जितुं"
[विन० ४.७०] ति कुक्कुक्षपापन्तो न पटिग्गहेसी ति कुक्कुक्षं आगते, न तं
नीवरणं । न हि अरहतो 'दुट्ठु मया इदं कतं' ति एवं अनुत्तापो अस्ति । नीवरण-
पटिरूपकं पनेतं 'कप्पति न कप्पती' ति वीमत्तनसंस्सत्तं चिनयकुक्कुक्षं नाम ।

(१७) "कतमे धम्मा नीवरणा चेव नीवरणसंपयुत्ता वा" [§ ११७०] ति
पदस्त निर्देशे यस्मा धीनमिदं अञ्जमञ्जं न विजहति, तस्मा धीनमिदानीवरणे
अविज्जानीवरणेन नीवरणं चेव नीवरणसम्पयुत्तं वा ति अभिन्दित्वा वुत्तं । यस्मा
पन उदञ्चे सति पि कुक्कुक्षसामाया कुक्कुक्षेन विना पि उदञ्चं उपपन्नति,
तस्मा तं मिन्दित्वा वुत्तं । ये च येन सपयोगं न गच्छति, ते न योजितं ति
वेदितव्यं । इमे पन नीवरणे किलेसपटिपाटियां पि आहरितुं बहुति मग्गपांउपाटिया
पि । किलेसपटिपाटिया कामच्छन्दव्यापादा अनागामिमग्गेन पटीयन्ति, धीनमिदु-
दञ्चानि अरहतमग्गेन, कुक्कुक्षविचिकिच्छा सीतापत्तिमग्गेन, अविज्जा अरहत-
मग्गेन । मग्गपटिपाटिया सीतापत्तिमग्गेन कुक्कुक्षविचिकिच्छा पटीयन्ति, अना-
गामिमग्गेन कामच्छन्दव्यापादा, अरहतमग्गेन धीनमिदुदञ्चाविज्जा ति ।

(१८) [385] परामासगोच्छके [§§ ११७४-११८४] ते धम्मे ठपेत्था
[§ ११७६] ति पुञ्चासमागेन बहुवचनं कते ।

(१९) उपादाननिर्देशे [§§ १२१३-१२२८] वस्तुसंस्सत्तं कामं उपादि-
यती ति कामुपादानं । [§ १२१३] कामो च सो उपादानं वा ति पि कामु-
पादानं । उपादानं ति दब्बगहणं । दब्बत्थो हि एतथ 'उप'-सदो 'उपावास-
उपकट्टा'दीसु विद्य । तथा दिट्ठि च सा उपादानं वा ति विट्ठुपादानं । दिट्ठि

१ Vin. iv, 70 reads मुञ्जितु. २ See ५.६३, ७६, १००, १०३.
३ See ५.५६ (§§ 1084, 1087)

उपादियती ति दिट्ठुपादानं । 'यस्सतो अत्ता च लोको चा' ति आदीतु दि पुरिम-
दिट्ठि उत्तरदिट्ठि उपादियती । तथा सीलब्धं उपादियती ति सीलब्धतुपादानं ।
सीलब्धं च तं उपादानं चा ति पि सीलब्धतुपादानं । गोसील-गोवतादीनि हि 'एवं
मुद्धी' ति अभिनिवेशतो स्वमेव उपादानानि । तथा, वदन्ति एतेना ति 'वादो';
उपादियती ति 'उपादानं' । किं वदन्ति, उपादियन्ति वा ? अत्तानं । अत्तनो वादु-
पादानं अत्तवादुपादानं; 'अत्तवादमच्चमेव वा अत्ता' ति उपादियन्ति एतेना ति
अत्तवादुपादानं । यो कामेसु कामच्छन्दो [§ १२१४] ति एत्वा पि वत्थुकाय व
अन्यसेसतो कामा ति अधिपेता । तस्मा वत्थुकामेसु कामच्छन्दो इध कामुपादानं ति
अनागामिनो पि तं सिद्धं होति । पञ्चकामगुणवत्थुको पन^१ स्स कामरागो च नत्थी ति ।

(१००) दिट्ठुपादाननिदेसे [§ १२१५] नत्थि दिच्चं ति । दिच्चं नाम

अस्थि, सक्का कस्सचि किंचि दातुं ति जानाति; दिज्जस्स पन कलविपाको नत्थी
ति गण्हाति । नत्थि यिट्ठे ति । यिट्ठे बुद्ध्यति महाभागो । तं गन्तुं सक्का ति
जानाति; यिट्ठस्स पन कलविपाको नत्थी ति गण्हाति । दूत्ते ति आहुनपाहुनमंगल-
किरिया । तं कारुं सक्का ति जानाति; तस्स कलविपाको नत्थी ति गण्हाति ।
सुकटवुक्कटानं ति एत्थ दस कुसलकम्मपथा सुकटकम्मानि नाम । दस अकु-
सल-कम्मपथा दुक्कट-[388]-कम्मानि नाम । तेनं अस्थिमावं जानाति कल-
विपाकं पन नत्थी ति गण्हाति । नत्थि अयं लोको ति परलोके टितो इमं लोकं
नत्थी ति गण्हाति । नत्थि परलोको ति इध लोके टितो परलोकं नत्थी ति
गण्हाति । नत्थि माता नत्थि पिता ति मातापितृन् अस्थिमावं जानाति, तेषु
कतपचयेन कीचि कलविपाको नत्थी ति गण्हाति । नत्थि सत्ता ओपपाटिका
ति चवन्नकउपपन्नकसत्ता नत्थी ति गण्हाति । सम्मग्गता सम्मापटिपप्पा
ति अनुलोमपटिपदं पटिपप्पा भम्मिक-समणब्राह्मणा लोकस्मि नत्थी ति गण्हाति ।
ये इमं च लोकं ... ये ... पवेदेन्तो ति इमं च लोकं परं च लोकं अत्तना व
अभिचित्तेट्ठेन जाणेन यत्था पवेदनसमत्थो सव्वज्जू बुद्धो नाम नत्थी ति गण्हाति ।
इमानि पन उपादानानि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वट्ठति मग्गपटिपाटिया पि ।
किलेसपटिपाटिया कामुपादानं चतुहि मग्गेहि परीयति, सेसानि तीणि सोत्तापत्ति-
मग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोत्तापत्तिमग्गेन दिट्ठुपादानादीनि परीयन्ति, चतुहि
मग्गेहि कामुपादानं ति ।

(१०१) किलेसगोच्छके [§ १२१९-५३] किलेसा एव किलेसवत्थूनि ।
वसन्ति वा एत्थ अत्तीणासवा सत्ता लोमादीमु पतिट्ठित्ता ति 'वत्थूनि' । किलेसा
चेव तपत्तिट्ठानं सत्तानं वत्थूनि चा ति 'किलेसवत्थूनि' । यस्मा चैत्थ अनन्तर-

१ पि०—वत्थुकामा किलसज्जना च. २ See ५.६३, ७६, ९७, १०३.

पञ्चवादिभाषेन उण्ववज्याना किलेसाऽपि वसन्ति एष नाम, तस्मा किलेसान् कथ्यन्तीति पि 'किलेसवत्पूनि' ।

(१०२) तत्थ कतमो लोभो ? यो रागो सारागो [§ १२२०] ति अयं पन लोभो हेतुगोच्छङ्कं गन्धगोच्छङ्के इमस्मिं किलेसगोच्छङ्के ति दीसु ठान्तु अतिरेकपदसतेन निदिट्ठो । आसव-संयोजन-ओष-योग-नीवरण-उपादानगोच्छङ्केसु अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निदिट्ठो । स्वायं अतिरेकपदसतेन निदिट्ठद्वाने पि अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निदिट्ठद्वाने पि निष्पदसतो व गहितो ति वेदितव्वो । [387] तेसु हेतु-गन्ध-नीवरण-उपादान-किलेसगोच्छङ्केसु चतुमगवज्झा तग्हा एकेनेय कोट्ठासेन टिता । आसव-संयोजन-ओष-योगेसु चतुमगवज्झा पि द्वे कोट्ठाया इत्था टिता । कथं ? आसवेसु कामासरो भवानयो ति, संयोजनेसु कामरागसंयोजनं मकराग-संयोजनं ति, ओषेसु कामोषो भवोषो ति, योगेसु कामयोगो भवयोगो ति ।

(१०३) इमानि पन किलेसवत्पूनि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं पैट्ठहि मग्गपटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया लोभो चत्तुहि मग्गेहि पहीयति, दोभो अनागामिमग्गेन, मोह-माना अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छा सोत्तापत्तिमग्गेन, यत्तादीनि अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोत्तापत्तिमग्गेन दिट्ठिविचिकिच्छा पहीयन्ति, अनागामिमग्गेन दोसो, अरहत्तमग्गेन सेसा सत्ता ति ।

(१०४) कामावचरनिर्देशे [§ १२८०] हेट्ठतो ति हेट्ठामगेन । अवीचि-निरयं ति वा अग्गिज्झाज्जने वा सत्ताने वा दुक्खत्वेदनाय वीचि, अन्तरे, छिद्दे एत्थ नत्थी ति अ-वीचि । सुखसंयतो अवी एत्थ नत्थी ति निरयो । निरति-अट्ठेन पि निरस्तादट्ठेन^१ पि^२ निरयो । परियन्तं करित्वा ति तं अवीचिसंसात निरयं अन्तं कत्वा । उपरितो ति उपरिमाणेन । परनिमित्तवसवासिदेवे ति परनिमित्तेसु कामेसु वसे वसन्तो एवं-लज्ज-बोहारे देवे । अन्तो करित्वा ति अन्तो पक्खिक्खिवा । यं एतस्मिं अन्तरे ति ये एतस्मिं ओक्काने । एत्थावचरा ति इमिना यस्मा एतस्मिं अन्तरे अज्जे पि चरन्ति कदाचि कत्थाचि संभवतो, तस्मा तेसं असंगग्ग-नत्थं 'अवचरा' ति पुत्तं । तेन ये एतस्मिं अन्तरे ओगाज्झा इत्था चरन्ति सम्बत्थ सदा च संभवतो, अधोमाणे च चरन्ति अवीचिनिरवत्स हेट्ठामुत्तुवादाय पवतिभाषेन, तेसं संगहो कतो होति । रोहि अवगाज्झा व चरन्ति, अधोमाणे व चरन्ती ति अवचरा । एत्थ-परियापत्ता ति इमिना पन यस्मा एते एत्थावचरा अज्जत्था पि अवचरन्ति, न पन तत्थ परियापत्ता होन्ति, तस्मा तेसं अज्जत्था पि अवचरन्ताने परिगही कतो होति । इदानी ते एत्थ-परियापत्तवस्से [388] राशि-सुज्जत-पच्चय-मावतो चेवं समावतो^३ चै दस्सेन्तो खन्धा ति आदिमाह ।

१ Cf. ५.६२.७६, ९७, १००. २ ति- = ७६ ति. ३ Sk. निर+कति.
४ M., PTS omit. ५-५ M., PTS omit.

(१०५) रूपावचरनिहेसे [§ १२८२] ब्रह्मलोकं ति पठमवज्ञानभूमिसंखातं ब्रह्मद्वानं । सेसमेव कामावचरनिहेसे [§ १२८०] वुत्तयेनेव वेदितव्वं । समापन्नस्स चा ति आदीसु पठमपदेन कुसलज्ज्ञानं वुत्तं, दुतियेन विपाकज्ज्ञानं, ततियेन किरियज्ज्ञानं वुत्तं ति वेदितव्वं । अरूपावचरनिहेसे [§ १२८४] आकासानञ्चाय-तनूपणे ति आकासानञ्चायनसंखातं भवं उपगते । दुतियपदे पि एसेव तथो । सेसं हेट्ठा वुत्तयेनेव वेदितव्वं ।

(१०६) सरणदुकनिहेसे [§§ १२९४-९५] यथायं तीसु अकुसलमूलेसु मोहो, सो लोभसंप्युत्तो च लोभेन स-रणो, दोससंप्युत्तो च दोसेन स-रणो । विचि-किच्छाउद्वचसंप्युत्तो पन मोहो दिट्ठिमंप्युत्तेन चैव रूपरागअरूपरागसंखातेन च सारंगेण पहनिकट्टमावतो स-रणो स-रणो ति वेदितव्वो ।

[(ii) सुत्तन्त-दुके]

(१०७) मुलन्तिकदुक-मातिकाकथाय [§ १२९६...] अत्थतो च विवे-जितत्ता यानि च नेसं निरेसपदानि तैसं पि हेट्ठानुत्तयेनेव सुविज्जेयत्ता येपुत्थेन उच्चानत्तापि येव । इदं पनेत्थ विसेसमत्तं—विज्जूमदुके [§§ १२९८-९९] ताव चक्खुमा किर पुरिसो मेघन्धकारे मग्गं पटिपज्जि । तस्स अन्धकारत्ताय मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विदंसेसि । अयंस्स अन्धकारविगमा मग्गो पाकटो अहोसि । सो दुतियं पि गमने अभिनीहरि । दुतियं पि अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा ते विदंसेसि । विगते अन्धकारे मग्गो पाकटो अहोसि । ततियं पि गमने अभिनीहरि । अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विदंसेसि ।

(१०८) तथ चक्खुमतो पुरिसस्स अन्धकारे मग्गपटिपज्जनं विथ अरिय-सावकस्स सोतापत्तिमग्गत्ताय विपरसनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायन-कालो विथ सच्चन्दादकतमं । विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विदंसितकालो विथ सोतापत्तिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चन्दादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो [389] विथ सोतापत्तिमग्गस्स चतुस्रं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । दुतिवगमना-मिनीहारो विथ सकदागामिमग्गत्ताय विरसनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जा-यनकालो विथ सच्चन्दादकतमं । दुतियं विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विदंसितकालो विथ सकदागामिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चन्दादकतमस्स विनो-दितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विथ सकदागामिमग्गस्स चतुस्रं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । ततिय-

! Continues upto the end of निम्नेपकण्ड (५.१५०).

नमनाभिनीहारे विष अनागामिमग्गत्थाय विपस्सनांभो । अन्धकारे मग्गस्स अपञ्चावनकालो विष सच्चञ्छादकतमं । ततियं विञ्जुया निञ्चरित्वा विदेसितकालो विष अनागामिमग्गोमायेन उप्पवित्त्वा सच्चञ्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विष अनागामिमग्गस्स चतुञ्चं सञ्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंणिपुग्गलस्स पाकटमेव ।

(१०९) वजिरस्स [§ १२९९] पन पासाणो वा मणि वा अमेज्जो नाम नत्थि । यत्थ पतति तं विनिविदमेव होति । वजिरं खेपेत्तं असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गो नाम पुन पाकटिको न होति । एवमेव अरहत्तमग्गस्स अक्खल्लिकिलेसो नाम नत्थि । सच्चकिलेसे विनिविज्जति वजिरं विषं । अरहत्तमग्गो पि किलेसे खेपेत्तो असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गस्स पुन पाकटिकत्तामावो विष अरहत्तमग्गेन पहीनकिलेसानं पुन पञ्चुदावचनं नाम नत्थी ति ।

(११०) बालदुकनिर्देशे [१३००-०१] बालेसु अहिरिकानोत्तप्पानि पाकटानि, मूलानि च सेसानं बालधम्मानं । अहिरिको हि अनोत्तप्पी च न किञ्चि अकुसलं न करोति नामा ति । एतानि द्वे पठमं येव विसुं वुत्तानि । सुक्कपक्खे [§ १३०१] पि अयमेव नयो । तथा कण्ठदुके [§§ १३०२-०३] ।

(१११) तपनीयदुकनिर्देशे [§§ १३०४-०५] कतत्ता च अकतत्ता च तपनं वेदितव्यं । [390] कायदुच्चरितादीनि [§ १३०४] हि कतत्ता तपन्ति, कायसुचरितादीनि [§ १३०५] अकतत्ता । तथा हि पुग्गलो 'कतं मे कायदुच्चरितं' ति तप्पति, 'अकतं मे कायसुचरितं' ति तप्पति । 'कतं मे वचीदुच्चरितं' ति तप्पति, ...पे०... 'अकतं मे मनोसुचरितं' ति तप्पति । अतपनीये [§ १३०५] पि एतेव नयो । कल्याणकारी हि पुग्गलो 'कतं मे कायसुचरितं' ति न तप्पति, 'अकतं मे कायदुचरितं' ति न तप्पति । 'कतं मे वचीसुचरितं' ति न तप्पति ...पे०... 'अकतं मे मनोदुच्चरितं' ति न तप्पति ।

(११२) अधिवचनदुकनिर्देशे [§§ १३०६-०७] या तेसं तेसं धम्मानं ति सम्मधम्मगणं । संखायती ति संखा, संकयीयती ति आयो । किं ति संकयीयति ? अहं ति ममं ति परो ति परस्सा ति सत्तो ति भावो ति पोसो ति पुग्गलो ति नरो ति माणवो ति तिस्सो ति दत्तो ति, 'मज्झो पीठं भित्ति विम्बोहनं' ति, ति, 'विहारो परिवेणं द्वारं वातपानं' ति एवं अनेकेहि आकारोहि संकयीयती ति 'संखा' । सम्मा आयती ति समञ्जा । किं ति समञ्जायति ? 'अहं ति ममं ति ...पे०... द्वारं वातपानं' ति सम्मा आयती ति 'समञ्जा' । पञ्जापियती ति पञ्जत्ति । बोहरीयती ति बोहारो । किं ति बोहरीयति ? 'अहं ति ममं ति ...पे०... द्वारं वातपानं' ति बोहरीयति । नामं ति अतुब्बिधे नामं—समञ्ज-

नामं गुणनामं क्लितमनामं औपपातिकनामं ति ।

(११३) तत्थ पढमकण्ठिकेनु महाजनेन सम्मज्झिवा टपितत्ता महासम्मतो ति रज्जो नामे 'सामज्झनामं' नाम । ये सग्धाप पुत्तं— 'महाजनसम्मतो' ति लो ब्बाधेदु महाजनसम्मतो त्वेष पढमं अक्खरं उपनिव्वयेत्तं [दी० ३.१३] ति । [391] भम्मकथिको पंसुक्कलिको विनयधरो तेपिटको सद्धो पसञ्जो ति एयरुपे गुणतो आगतनामं 'गुणनामं' नाम । भग्गवा अरहं सम्मासंबुद्धो ति आदीति पि त्थागतस्स अनेकानि नामसत्तानि गुणनामानेष । तेन पुत्तं—

“असंखेय्यानि नामानि ससुणेन महेत्तिना ।

गुणेन नामं उद्वेय्यं आप नामसहस्रतो” [] ति ॥

ये पन जातस्स कुमारस्स नामगणहणदिवसे दक्खिणेय्वानं सक्कारं कत्था समीपे टिता जातका कपेत्वा एकपेत्वा 'अयं अमुको नामा' ति नामं करोन्ति, इदं 'क्वितिमं नामं' नाम । या पन पुग्गिमपञ्चत्ति अप्पपञ्चत्तियं पतति, पुग्गिमवोहारो पच्छिम-वोहारो पतति, सेव्वप्रीदं—पुग्गिमकपे पि बन्दो बन्दो' येवे नामं, एतदहि बन्दो वेव । अतीठे सुरियो...समुरो...पडवी...पव्वतो पव्वतो' येवे, एतदहि पव्वतो येवा ति इदं 'औपपातिकनामं' । इदं चतुस्त्रियं पि नामं एत्थे नाममेव होति ।

(११४) नामकम्मं ति नामकरणं । नामधेय्यं ति नामठपनं । निरुत्ती ति नामनिश्चयि । व्यञ्जनं ति नामव्यञ्जनं । यस्मा पेत्ते अयं व्यञ्जयति तस्मा एवं पुत्तं । अभिल्लापो इति नामामिल्लपी व । सच्चं व धम्मा अधिवचनपथा ति अधिवचनस्स जो-पथ-धम्मा नाम नत्थि । एकधम्मो सच्चधम्मेसु निपत्तति, सच्चधम्मा एकधम्मस्मि निपत्तन्ति । कथं ? अयं हि नामपञ्चत्ति एकधम्मो, सो सच्चसु चतुसुमिकधम्मेषु निपत्तति । सत्तो पि संसारी पि नामतो मुत्तको नाम नत्थि । अट्ठपीपव्वतादीसु स्वस्वो पि जानपदानं भारो । ते हि 'अयं स्वस्वो किं नामा' ति पुट्ठा 'खदित्ते' 'पळासो' ति अत्तना जाननकनामं कथेत्ति । यस्स नामं न जानन्ति ते पि 'अनामको' नामा ति वदन्ति । तं पि तस्स नामधेय्यमेव दुरवा तिद्वति । समुद्वे मन्डकन्धवादीसु पि एत्थेव नरो । इत्ते द्वे [§§ १३०७-०८] दुका इमिना समानत्था एव ।

(११५) [392] नामरूपदुके [§§ १३०९-१०] नामकरणद्वेन च नमत-द्वेन च नामनद्वेन च नामं । तत्थ चत्तारी ताव खग्धा नामकरणद्वेन 'नामं' ।

१ सि० again repeats महाजनसम्मतो, २ सि०- उपाराप निव्वयं.
३ M.- सद्धो, PTS- सद्धो, ४-४ म०, नि० नामसुद्धये, ५-५ M., PTS omit. ६ म०, सि० PTS- एकः; M.- एकता नामनेव... ७ सी०- पडवी.
८ सी०, सी०, म०- किं रज्जो, ९ सि०- वन्तो, १० See २, ३९, ५४ as to why these dukas are added.

यथा हि महाजनसम्मतत्ता महासम्मतस्स महासम्मतो ति नामं अहोति, यथा वा मातापितरो 'अयं तिस्रो नाम होतु, पुत्तो नाम होतु' ति एवं पुत्तरस्स कित्तिमानामं करोति, यथा वा 'धम्मकथिको' 'विनयधरो' ति गुणतो नामं आगच्छति, न एवं वेदनादीनं । वेदनादयो हि महापटवीआदयो विषय अत्तनो नामं करोन्ता व उप्पजन्ति । तेषु उप्पत्तेषु तेषं नामं उप्पन्नमेव होति । न हि वेदने उप्पत्तं 'त्वं वेदना नाम होही' ति कोचि भणति । न च तरसा नामगट्ठकित्त्वं अस्ति । यथा पठिवा उप्पन्नाय 'त्वं पठवी नाम होही' ति नामगट्ठकित्त्वं नस्ति, चक्कवाळे सिनेहमि च्छिदमसुरियनस्सत्तेसु उप्पत्तेसु 'त्वं चक्कवाळं नाम...त्वं नक्खत्तं नाम होही' ति नामगट्ठकित्त्वं नस्ति, नाम उप्पन्नमेव होति, ओपपातिकपप्पन्नसियं निपतति, एवं वेदनाय उप्पन्नाय 'त्वं वेदना नाम होही' ति नामगट्ठकित्त्वं नस्ति । ताव उप्पन्नाय वेदना ति नामं उप्पन्नमेव होति । सज्जादीसु एतेव नयो । अतीति पि हि वेदनावेदना येव, सज्जा...संखारा...विज्जाणं विज्जाणमेव । अनागते पि, पच्चुप्पत्ते पि । निब्बानं एव सदा पि निब्बानमेव । इति 'नामकरणट्टेन' नाम । 'नमनट्टेना' पि चेत्य चत्तारो खन्वा नामं । ते हि आरम्भणाभिमुक्ता नमन्ति । 'नामनट्टेन' खन्वं पि नामं । चत्तारो हि खन्वा आरम्भणे अज्जसज्जे नामेति । निब्बानं आरम्भणाधिपतिपच्चवताय अत्तनि अनववचधम्मे नामेति ।

(११६) अधिज्जा-भयतण्हा [§ १३११-१२] वड्ढमूलसमुदाचारदस्स-
नत्थं गहिता । भविस्सति अत्ता च लोको चा [§ १३१३] ति सन्वरज्जं अत्ता
च लोको चा ति गेहत्वा 'त्वं भविस्सती' ति गहणाकथेन निदिट्ठा सस्सतथिद्वि
[१३१५] । दुतिया 'न भविस्सती' ति आकारेन निदिट्ठा उच्छेदविद्वि [१३१६]
[393] पुब्बन्तं आरम्भा [§ १३१९] ति अतीतकोट्ठासं आरम्भणं कत्तिवा । इमिना
ब्रह्मजालं आगता अट्ठारसं पुब्बन्तानुदिट्ठियो' गहिता । अपरन्तं आरम्भा
[§ १३२०] ति अनागतकोट्ठासं आरम्भणं कत्तिवा । इमिना तथेय आगता चतु-
चत्तालीसं अपन्तानुदिट्ठियो' गहिता ।

(११७) दोषचस्सतानिहेसे [§ १३२५] सहधम्मिके बुच्चमाने ति
सहधम्मिकं नामं यं भगवता पज्जत्तं भिक्षुपापदं, तस्मिं वायुं दस्सेत्वा आपत्तिं
आरोपेत्वा 'इदं नाम त्वं आपत्तो, इयं देसेहि वुट्ठाहि पटिकरोही' ति बुच्चमाने ।
दोषचस्सतार्थं ति आदीसु एवं बोदिवमानस्स पटिकोदनाय वा अपपरनिखणगाहि-
ताय वा दुष्पचस्स कम्मं दोषचस्सतार्थं । तदेय दोषचस्सं ति पि बुच्चति । तस्स मानो
दोषचस्सितयं । इतरं तस्सेव वेदधनं । विप्पट्टिकूलगाहिता ति विष्ठीमगाहिता ।

१ See ५.११६-११९ above. २ D i. first Sutta. ३ D. i.
12-30. ४-४ D. i. 30-38.

विलोमगृहणसंज्ञातेन विपश्चनीकेन सातं अस्मा ति विपश्चनीकसातो । 'पद्याणिकै-
गृहणं गृह्यता एकपदेनैव तं निश्चयमकार्षी' ति मुखं पटिलमन्तरतेतं अधिवचनं ।
तस्य भावो विपश्चनीकसातता । ओचादं अनादियनवसेन अनादरस्य भावो
मनादरियं । इतरे तस्सेव केवचनं । अनादियनाकारो वा अनादरता । गुरुवाते
अवसनवसेन उपपन्नो अगात्तमावो अगात्तवता । त-वेदुंकदास अवसनवसेन उपपन्नो
अप्यटिस्सवमावो अप्यटिस्सवता । अयं बुच्चतीति अयं एवका दोवच-
स्सता नाम बुच्चति । अत्थतो पनेसा तेनाकारेन पवत्ता चत्तारो खन्धा, संसार-
स्सन्धो येव वा ।

(११८) पापमिच्छतादीसु [§ १३२६] पि एसेव नयो । दोवचस्सता
पापमिच्छतादयो हि विवुं भेततिकधम्मा नाम नयि । [394] नयि एतेसं सद्धा
ति असद्धा; बुद्धादीनि बभूनि न सद्दहन्तीति अर्थो । दुस्सीळा ति सीलरस
दुद्धं नाम नयि, निस्सीळा ति अर्थो । अप्यस्सुता ति सुतावरिद्धा । पञ्च मच्छ-
रियानि एतेसं अर्थीति मच्छरिनो । दुप्पज्जा ति निपज्जा । सेवनकवसेन
सेवता । बलवसेवना निसेवता । सन्वतो-भागेन सेवना संसेवना । उपसम्मा-
वसेन वा पदं वहुितं । तीहि पि सेवना न कथिता । भज्जना ति उपसंक्रमना ।
संभज्जना ति सन्वतो-भागेन भज्जना । उपसम्मावसेन वा पदं वहुितं । भत्तीति
दब्धभत्ति । संभत्तीति सन्वतो-भागेन भत्ति । उपसम्मावसेन वा पदं वहुितं ।
द्वीहि पि दब्धभत्ति एव कथिता । सं-संपवकता ति तेसु पुग्गलेसु कायेन येव
चित्तेन च संपवकभावो; तस्सिद्धता तप्पेणता तप्पेभारता ति अर्थो । सीवचस्सता-
दुक्कनिदेसो [§ १३२७-२८] पि बुत्तपटिप्पखनयेन वेदितव्यो ।

(११९) पञ्च पि आपत्तिक्खन्धा [§ १३२९] ति मातिकानिदेसेन
'पाराजिकं संघादिसंघं पापित्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं' ति इमा पञ्च आपत्तियो ।
सत्त पि आपत्तिक्खन्धा ति चित्तानिदेसेन 'पाराजिकं संघादितेसं थुल्लवपं पापि-
त्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं दुक्कमाजित्तं' ति इमा सत्त आपत्तियो । तस्य सह धातुना
तासं आपत्तीनं परिच्छेदजाननकपज्जा आपत्तिकुसलता नाम । सह कम्मवाचाय
आपत्तिबुद्धानपरिच्छेदजाननकपज्जा पन आपत्तिबुद्धानकुसलता [§ १३३०]
नाम । समापजित्तव्वतो समापत्ति [§ १३३१] । सह परिकम्मेन अपपना-
परिच्छेदजाननकपज्जा पन समापत्तिकुसलता नाम । 'चन्दे वा मुरिये वा
नक्खत्ते वा एत्तकं ठानं गते बुद्धहिस्सामी' ति अविरजिक्कावा तस्मिं येव समये
बुद्धानकपज्जाय अरिथताय समापत्तिबुद्धानकुसलता नाम । [395] अट्टा-
स्तसं धातुनं उग्गाह-मनसिकार-सवण-पारण-परिच्छेदजाननकपज्जा धातुकुसलता

१ ति =-वपानिक, M.-पठति (? वि)°, PTS-पठति°, Cf. Dcm. i.77.

२ M., मे०-अप्यटिस्स°, ३ M., PTS-दुक्कमां. ४ ५.६८-७२ (§1122).

[§ १३३३] नाम । तस्यैव उग्राह-मनसिकारजाननकपञ्चा मनसिकारकुसलता [§ १३३४] नाम । द्वादस्ये आयतनाने उग्राह-मनसिकार-सवण-भारण-परिच्छेदजाननकपञ्चा आयतनकुसलता [§ १३३५] नाम । तीनु पि वा एतासु कुसलतासु उग्राहो मनसिकारो सवणं संमसने पटिवेधो पञ्चवेकखणा ति सन्नं वदति । तस्य सवण-उग्राह-पञ्चवेकखणा लोफिया, पटिवेधो लोकुत्तरो । सम्मसन-मनसिकारो लोकियलोकुत्तरमिस्सका । 'अविजापञ्चा संखारा'ति आदीनि पटिच्च-समुप्पादधिभंगे' आविप्रविरसन्ति । 'इमिना पञ्चयेन इदं हीती'ति जाननकपञ्चा पटिच्चसमुप्पादकुसलता [§ १३३६] नाम ।

[१२०] ठानाठानकुसलतादुक्कनिर्देशे [१३३७-३८] हेतु पञ्चया ति उभयं येतं अज्जमज्जवेवचने । चक्खणप्पादो हि रूपं आरम्भणे कत्वा उप्पज्जन-कस्स चक्खुविज्झाणस्स हेतु चेव पञ्चदो च । तथा च सोतप्पसादादयो सोत-विज्झाणादीने, अम्भवीजादीनि अम्भकल्यादीने । दुतियनये [§ १३३८] ये धम्मा ति विसमागपञ्चयधम्मानं निदस्सने । येस्सं येस्सं ति विसमागपञ्चयसमुप्पन्नधम्म-निदस्सने । न-हेतु न-पञ्चया ति चक्खुप्पसादो सदे आरम्भण कत्वा उप्पज्जन-कस्स सोतविज्झाणस्स न-हेतु न-पञ्चयो । तथा सोतप्पसादादयो अवसेसविज्झाणाने । अम्भादयो च णालादीने उप्पत्तिया ति एवमस्थो वेदितब्धो ।

(१२१) अज्जमद्वन्द्वनिर्देशे [§ १३३९-४०] नीचचित्तता ति पदमत्त-मेव विरेखो । तस्स'स्थो— मानामायेन नीचं चित्तं अस्सा ति नीचचित्तो । नीच-चित्तस्स भावो नीचचित्तता । तेसं चित्तुल्लङ्घता-चित्तमुदुत्ताने [§ १५१, ४५] पद-माज्जीये आगतमेव । खन्तिनिर्देशे [§ १३४१] समनकपसेन खन्ति । समना-कारो समनता । अविवासेन्ति एताय, अत्तनो उपरि आरोपेत्ता वासेन्ति, न पटि-बाहन्ति, न पचमीकताय तिदुन्ती ति [396] अधिवासनता । अचण्डमावो अचण्डिद्वर्ग । अनसुरोपो ति अ-सुरोपो वुचति न सम्मारोपितत्ता दुरुत्तयचने । तप्पटिपक्खतो अनसुरोपो मुदुत्तपाचा ति अस्थो । एवमेव कल्पवोरन कारणं निर्दिष्टं । अत्तमनता चित्तस्सा ति सोमनस्सपसेन चित्तस्य सक-मनता, अत्तनो चित्तस्स भावो येव, न व्यापन्नचित्तता ति अस्थो ।

(१२२) सोरचनिर्देशे [§ १३४१] कायिको अर्थीतिक्रमो ति तिविधं काय-सुचरितं । वाचसिको अर्थीतिक्रमो ति चतुर्विधं वचीसुचरितं । कायिकवाचसिको ति इमिना कायवचीद्वारसमुद्धिते आजीवैदुमकं सीले परिआ-दियति । इदं वुचति सोरचं ति इदं पापतो सुदु ओरतत्ता सोरचं नाम वुचति । सच्चो पि सीलसंखरो ति इदं यस्मा न केवलं कायवाचादेव अनाचरं आच-रति मनसा पि आचरति एव, तस्मा मानसिकसीले परिआदाय इस्सेत्तुं वुचं ।

(१२३) माख्यनिर्देशे [§ १२४३] अण्डका ति यथा सदोते कखे अण्डकानि उद्गृह्णन्ति, एवं सदोसताय सुखमयंभगादिवचनेहि अण्डका जाता । ककसा ति प्रतिककसौ । यथा नाम प्रतिककसौ ककसो होति पप्रसितवृण्णो एवं ककसा होति । सोतं येषमाना विय पयिसति । तेन वुत्तं 'ककसा' ति । परकट्टका ति परेसं कट्टका अमनाया दोसजननी । पराभिसज्जनी ति कुटिलकण्टकसाखा विय चम्मेसु विविज्जत्वा परेसं अमिसज्जनी, गन्तुकामाने पि गन्तुं अदत्वा लम्भन-कारि । कोधसामन्ता ति कोधरस आसत्ता । असमाधिसेवत्तनिका ति अप्पना-समाधिस्स वा उपचारसमाधिस्स वा असेवत्तनिका । इति खब्बानेवेतानि सदोस-वाचाय वेवचनानि । तयारूपिं वानं पहाया ति इदं फसवाचं [397] अप्प-जहत्वा ठितस्स अन्तरन्ते^१ पवत्ता पि सण्हाया अण्णवाचा एव नामा ति दीपनत्थं वुत्तं ।

(१२४) नेळा ति एळां वुच्चति दोसो । नास्सा एळा ति नेळा; निहोसा ति अरथो । "नेळंगो सेताच्छादो" [उ० ७.५] ति एष पुलकीलं विय । कण्ण-सुखा ति प्पञ्जनमधुरताय कण्णानं सुखा, सूचिकियानं विय कण्णसूतं न जनेति । अरथमधुरताय सरीरे कोपं अज्जेत्वा पेमं जनेती ति पेमनिया । हृदयं गच्छति, अप्पटिहज्जमाना सुखेन चित्तं पयिसती ति हृदयंगमा । मुत्तपरिपुण्णताय पुरे मवा ति पोरी । पुरे संघट्टनारी चित्तं सुकुमारं ति पि पोरी । पुरस्स एसा ति पि पोरी; नगरवासीनं कथा ति अरथो । नगरवासिनी हि मुत्तकथा होन्ति । पितुंमत्तं पिता ति मातुंमत्तं माता ति वदन्ति । एवरूपी कथा बहुनो जनस्स कन्ता होती ति बहुजनकन्ता । कन्तमपिमेव बहुनो जनस्स मनाया चित्तवुट्टिका ति बहु-जनमनाया । या तत्था ति या तस्मिं पुण्णो । सण्हायाचता ति मट्टवाचता । सखिलवाचता ति मुट्टवाचता । अफरुस्सवाचता ति अकट्ठस्सवाचता ।

(१२५) पटिसन्धारनिर्देशे [§ १२४४] आमिसपटिसन्धारो ति आमिस-अलामेन अत्तना सह परेसं छिद्दं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं एवं आमिसेन पटिसन्धारणं । धम्मपटिसन्धारो ति धम्मस्स अप्पटिजामेन अत्तना सह परेसं छिद्दं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं, एवं धम्मेन पटिसन्धारणं । पटिसन्धा-रको होती ति द्वे वेव हि लोकपेनिवासस्स छिट्ठानि, तेषं पटिसन्धारको होति । आमिसपटिसन्धारेन वा धम्मपटिसन्धारेन वा ति शोमना बुविणेन पटि-सन्धारेन पटिसन्धारको होति, पटिसन्धारति, निरन्तरं करोति ।

(१२६) तवायं आदित्ती पट्टाय कथा—पटिसन्धारकेन हि भिक्खुना आग-न्तुकं आगच्छत्तं दिस्वा व पञ्चुग्गन्था [398] पत्तचीवरं गहेत्तव्वं, आसनं दात्तव्वं,

१-१ M., PTS-पूर्विका । ता. २ M., PTS-अन्ते. ३ ति०, म०-एवं.
४ ति०-सुकुमारी. ५-५ सो०, न०- तिथिवत्तं.....मातिमत्तं.

तालवण्डेन वीजितव्वं, पादा पोषित्वा तेलेन मस्येतव्वया, सण्णिकाणिते सति मेसञ्जं दातव्वं, पानीयेन पुच्छितव्वो, आवासी पटिजगितव्वो । एवं एकदेसेन आमिस-पटितन्धारो कतो नाम होति । सायं पन नवकतरे पि^१ अत्तनो उपट्टानं अनागते येव, तस्स सन्तिकं गन्था निसीदित्वा अविसये अपुच्छित्वा तस्स विसये पञ्चो पुच्छितव्वो । 'तुम्हे कत्तरमापका' ति अपुच्छित्वा 'आचरियुपज्झाया कत्तरं गन्थं बलञ्जेन्ती' ति पुच्छित्वा पहोनकट्टाने पञ्चो पुच्छितव्वो । सचे कथेतुं सक्कोति इचेते कुसलं । नो वे सक्कोति सयं कथेत्वा दातव्वं । एवं एकदेसेन धम्मपटिसन्धारो कतो नाम होति । सचे अत्तनो सन्तिके वसति तं आदाय निवज्जं पिण्डाय चरितव्वं । सचे गन्तुकानो होति पुनरियसे गमनसमागेन तं आदाय एकदिमं गामे पिण्डाय चरित्वा उप्योजितव्वो । सचे अज्जदिमं दिसाभागो भिक्षुं निमतित्ता होन्ति तं भिक्षुं इच्छमानं आदाय गन्तव्वं । 'न ग्रय्हुं एसा दिसा सभागा' ति गन्तुं अनिच्छन्ते मेसभिक्षुं पेमेत्वा तं आदाय पिण्डाय चरितव्वं । अत्तना लज्जाभिसं तस्स दातव्वं । एवं 'आमिसपटितन्धारो' कतो नाम होति ।

(१२७) आमिसपटिसन्धारकेन पन अत्तना लज्जं करुण दातव्वं ति ? आगन्तुकस्स ताव दातव्वं । सत्थे शिलानो वा अन्धस्सिको वा अरिय, तेसं पि दातव्वं । आचरियुपज्झायापानं दातव्वं । मण्डंगादकस्स दातव्वं । साराणीयधम्म-पूरकेन पन सत्तवारं पि सट्ठस्सवारं पि आगतार्गतानं थेरासनतो पट्टाय दातव्वं । पटिसन्धारकेन पन येन येन नै लज्जं, तस्स तस्स दातव्वं । बदिगामं निक्खमित्वा जिण्णकं वा अनार्थं वा भिक्षुं वा भिक्षुनिं वा दित्वा तेसं पि दातव्वं ।

(१२८) तविदं कथु—चैरेहि किर मुत्तसालगामे पट्टे तं खणं येव एका निरोधतो बुद्धिता खीणासक्थेरी दहरभिक्षुनियं मण्डकं गाहापेत्वा महाजनेन सद्धिं मग्गं पटिपज्जित्वा दितमव्झान्तिके नकुलन [399]-गरगामदूरं पत्ता रुक्खमूले निसीदि । तस्मिं समये कालवर्द्धिमण्डपवासी म्हाजानात्थेरो नकुलनगरगामे पिण्डाय चरित्वा निक्खमन्तो थेरिं दित्वा मत्तेन आपुच्छि । सा 'पत्तो मे नथी' ति आह । थेरो 'इमिना न मुञ्जथा' ति सह पत्तेन अदाति । थेरी मत्तकिञ्चं कत्वा पत्तं पोषित्वा थेरस्स दत्ता आह—'अज्ज ताव भिक्षुत्ताचारैरु फिलभेस्सथ, इतो पट्टाय पन वो भिक्षुत्ताचारपरित्यागो नाम न भविस्सति ताता' ति । ततो पट्टाय 'थेरस्स ऊन-कहापणम्वनको पिण्डपाती नाम न उपपन्नो' । अयं 'आमिसपटिसन्धारो' नाम ।

(१२९) इमं पटिसन्धारं कत्वा भिक्षुना संग्रहपक्खे ठावा तस्स भिक्षुनो कम्मट्ठानं कथेतव्वं, धम्मो चाथेतव्वो, कुक्कुच्चं विनोदेतव्वं, उपपन्नकिञ्चं करणीयं कातव्वं, अवमान-बुद्धान-मानस-परिवासा दातव्वा । पञ्चज्जारो पञ्चजितव्वो

१ M., PTS-दि. २ M.—निवज्जं. ३ M., PTS-मापत मतेन.
४ M., PTS, सी०-omit.

उपसंपदारहो उपसंपादेतव्वो । भिक्खुनिषा पि अत्तनो सन्तिके उपसंपदं आकंख-
नानाय कम्मवाचं कातुं वट्ठति । अयं 'धम्मपटिसन्धारो' नाम ।

(१३०) इमेहि द्वीहि पटिसन्धारेहि पटिसन्धारो भिक्खु अनुपपन्नं
सामं उप्पादेति, उप्पन्नं यावरं करोति, समय्यद्वानि अत्तनो जीवितं रक्खति
चोरनागरञ्चो^१ पत्तगहणहत्थेनेव अयं गहेत्वा पत्तेनेव मत्तं आकिरन्ती येरो विव ।
अलद्धलामुप्पादने एनं इतो पलायित्वा परतीरं गतेन महानागरञ्चा एक्कस्स थेरस्स
सन्तिके संगहं लभित्वा पुन आगन्था रञ्जे पतिट्ठितेन सेतम्बकण्णे^२ यावजीवं पव-
त्तितं महामेखज्जदानवसुं कथेतव्वं । उप्पन्नलामयावरकरणे द्वीपमाणक-अमयै-
रथेरस्स हथतो पटिसन्धारं लभित्वा चेदियपव्वते धरेहि मण्डकस्स अविलुत्तमवे
वत्थुं कथेतव्वं ।

(१३१) इन्द्रियेषु अगुचदारता-निहेमे [§ १३४५] चक्खुना रूपं दिस्वा
ति कान्धवसेन चक्खुं ति लद्धवोदारेन रूपदस्स-[400]-नसमभेन चक्खुविज्जाणेन
रूपं दिस्वा । पोराना पनातु—“चक्खु रूपं न पस्सति, अचित्तकत्ता; चित्तं न पस्सति,
अचक्खुकत्ता; द्वारारम्माणसंपट्ठनेन एनं पसादजधुकेन चित्तेन पस्सति । ईदिसी एनेता
“धनुता विज्जती” ति आदीभु विषयसंसारकथा नाम होति । तस्मा चक्खुविज्जाणेन
रूपं दिस्वा”[] ति अयमेकथं अत्थो । निमित्तग्गाही ति इत्थिपुरिसनिमित्तं वा
सुमनिमित्तादिकं वा किलेखवपुस्तं विमित्तं छन्दरागवसेन गण्हाति, दिट्ठमत्ते येष
न सण्ठाति । अनुव्यञ्जनग्गाही ति किलेखाने अनुव्यञ्जनतो पाकटभावकरणतो
अनुव्यञ्जनं ति लद्धवोहारं हृत्थपाद-यित-इमित-कथित-आलोकितै-धिलोकितादिभेदं
आकारं गण्हाति । यत्त्वाधिकरणमेनं ति आदिभि य-कारणा एस्स चक्खुन्द्रियं
असंवरस्स हेतु, एवं पुगलं सत्तिकवादेन चक्खुन्द्रियं असंयुतं अपिहित-
चक्खुद्वारं हुत्वा विहरन्तं एते अभिज्झादयो धम्मा अन्वास्सचेय्युं अनुप-
वग्थेय्युं अज्झोत्थेय्युं । तस्स संवराय न पटिपज्जती ति तस्स चक्खु-
न्द्रियस्स सत्तिकवादेन पिदहनत्थाय न पटिपज्जति । एवं-भूतो एनं च न रक्खति
चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये न संवरं आपज्जतां ति वुच्चति ।

(१३२) तत्थ किञ्चा पि चक्खुन्द्रिये संवरो^३ वा असंवरो वा नरिष, न हि
चक्खुप्पतादं निस्साय सति वा मुट्ठसत्थं वा उप्पज्जति । अपि च यदा रूपारम्भणं
चक्खुस्त आपायं आगच्छति तदा मयंगे द्विकलत्तुं उप्पज्जित्वा निरुद्धे किरिया-
मनोधतु आबज्जनकिच्चं साधयमाना उप्पज्जित्वा निरुज्जति । ततो चक्खुविज्जाणं

१ म०-नासक^०-सि० साहसिक^०. २ महावंस ३४.११. ३ महावंस ३३.४५.
४ सो०, PTS- देनमक^०. ५ See DCm. ii-530; for this story, see
समन्ता २.४७४. ६ With ५.१३१-१३३ of. विवु० १.५२-५४, ५६-५९.
७ M., PTS, म०- omit. ८ M., PTS- विहित^०. ९ विवु० १.५७-५८.

दर्शनकिञ्च, ततो विपाकमनोधातु संपटिच्छन्नकिञ्च, ततो विपाकहेतुकमनो-
विज्ञानधातु सन्तीरणकिञ्च, ततो [401] किरियहेतुकमनोविज्ञानधातु कोट्ट-
पनकिञ्च साध्यमाना उपपज्जिथा निवपसति । तदनन्तरं जवनं जपति । तथा पि
नेव भवंगत्तमये न आवज्जनादीन अज्जतरत्तमये संवरो वा असंवरो वा अत्थि ।
जवनकसणे पन दुस्तीत्यं वा मुट्टसच्चं वा अज्जाणं वा अक्खन्ति वा कोसज्जं वा
उपपज्जति, असंवरो होति । एवं होन्तो पन सो 'चक्खुन्द्रिये असंवरो'ति वुच्चति ।

(१३३) कस्मा ? यस्मा तस्मिं सतिद्वारं पि अगुत्तमेव होति, भवंगं पि,
आवज्जनादीनि वीथिचित्तानि पि । यथा किं ? यथा नगरे चत्तुस्सु द्वारेषु असंयुतेषु
किञ्चा पि अन्तो घट्टार-कोट्टक-गम्भादयो सुसंयुता, तथा पि अन्तो नगरे ख्वं भवंगं
अराक्खितं अगोपितमेव होति । नगरद्वारेन हि पचिक्खत्वा चोरा यदिच्छन्ति^१ ते
चोरस्युं । एवमेव जवने दुस्तीत्यादीषु उपपज्जेसु तस्मिं असंवरे सति द्वारं पि अगुत्तं
होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी^२ ति । सोत्तेन सद्दं सुत्वा ति
आदीसु पि पसेव नयो । या इमेसं ति एतं सवरे अनापज्जन्तस्स इमेसं छल्लं
इन्द्रियानं या अगुत्ति या अगोपना यो अनारक्खो यो असंवरो, अ-पक्कन्,
अ-पिदहन् ति अत्थो ।

(१३४) भोजने अमत्तञ्जुतानिर्देशे [§ १३४६] इधेकच्चो ति इमस्मिं
सत्तलोके एकत्थी । अप्पटिसंखा ति पटिसंखानपञ्चाय अजानित्वा अनुपधा-
रेत्वा । अयोनिस्सो ति अनुपायेन । आहारं ति अस्सित-पीतादि-अज्जोहरणीयं ।
आहारेत्ती ति परिमुञ्जति अज्जोहरति । दवाया ति आदि अनुपायदर्शनार्थं
वुत्तं । अनुपायेन हि आहारेन्तो दक्खाय मदक्खाय मण्डनत्थाय विमुत्तनात्थाय च^३
आहारेति, नो इदमस्थितं पटिच्च । या तत्थ अस्सन्तुट्ठिता ति या तस्मिं अयोनिस्सो
आहारपरिभोगे [402] असन्तुस्सना असन्तुट्ठिमावो । अमत्तञ्जुता ति अमत्तञ्जु-
मावो, पप्माणसंस्नाताय मत्ताय अजाननं । अयं वुत्तती ति अयं अपक्वपेक्खित-
परिभोगकसेन पक्वत्ता भोजने अमत्तञ्जुता नाम वुत्तति ।

(१३५) इन्द्रियेषु गुच्छारतानिर्देशे [§ १३४७] चक्खुना ति आदि
वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । न निमित्तग्माही होती ति छन्दरार्थवसेन वुत्तपकारं
निमित्तं न गण्हाति । एवं सेलपदानि पि वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितव्यानि । यथा च
हेट्ठो 'जवने दुस्तीत्यादीषु उपपज्जेसु तस्मिं असंवरे सति, द्वारं पि अगुत्तं होति,
भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी' ति वुत्तं, एवमिधं तस्मिं सीलादीषु
उपपज्जेसु द्वारं पि गुत्तं होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि^४ ।

१ म०- यदिच्छन्तं. २ Here ends the corresponding passage
in विष्णु- १.५७-५८. ३ सी०, ति०, म०- वा. ४ See ५.१३१.
५ See ५.१३३. ६ M, PTS insert hereafter पि.

यथा किं ? यथा नगरद्वारेषु संयुक्तेषु, किञ्चापि अन्तो भ्रष्टादयो असंयुक्तौ होन्ति, तथापि अन्तो नगरे सन्त्यं भ्रष्टं सुरक्षितं सुगोपितमेव होति—नगरद्वारेषु हि विहितेषु चोरानं पवेशो नश्यि—एवमेव जवने सीलादीषु उष्णजेषु द्वारं पि गुरुं होति, भवन्ति पि, आवरणजनादीनि पि वीथिधित्तानि। तस्मा जवनकक्षे उष्णजमानो पि 'चक्रपु-न्द्रिये संवरो' ति वृत्तौ। **सोतेन सह सुखा** ति आदीषु पि एतेष्व नयो।

(१३६) भोजने मत्तञ्जुतानिदेसे [§ १३५८] **पटिसंखा** यानिसो **आहारं आहारेति** ति पटिसंख्यानपञ्चाय जानित्वा उपायेन आहारं परिमुञ्चति। इदानीं उपायं दस्सेतुं **नेव दवाया** ति आदि वृत्ते। तस्य 'नेव दवाया' ति दव-त्थाय न आहारेति। तस्य नट-लंघकादयो दवत्थाय आहारेति नाम। यं हि भोजनं मुत्तस्तं नव्यगीतकव्यसिलौकसेजातो इवो अतिरेकतरेन पटिभाति, ते भोजनं अवयवेन निसमेन परियेनित्वा ते आहारेति। अयं पन भिक्षु न एवं आहारेति। [403] **न मद्राया** ति मानमदपुरिमदानं वृद्धनत्थाय न आहारेति। तस्य राज-राजमद्राया मद्रायाय आहारेति नाम। तेहि अचनो मानमदपुरिमदानं वृद्धनत्थाय विपश्यन्भोजनादीनि वर्णीतभोजनानि मुञ्जति। अयं पन भिक्षु न एवं आहारेति। **न मण्डनाया** ति स्त्रीरमण्डनत्थाय न आहारेति। तस्य रूपजीवितियो मातृगामा अन्तोपुरिकादयो च सन्निपातेन नाम विवर्ति, तिमिदं मुदुमन्दभोजन आहारेति 'एवं नो अंगुलङ्घि' सुसंगिता मधि-स्सति, स्त्रीरे लज्जिवन्तो पसङ्गो भविस्सती' ति। अयं पन भिक्षु एवं न आहारेति। **न विभूसनाया** ति मंसविभूसनत्थाय न आहारेति। तस्य निम्बुद्रमल्ल-मुद्रिक-मल्ल-चेटकादयो सुसिनिदेहि मच्छमंसादीहि स्त्रीरं परिणिर्ति 'एवं नो मेस उत्सदं भविस्सति पहारसहनत्थाया' ति। अयं पन भिक्षु एवं स्त्रीरे मंसविभूसनत्थाय न आहारेति।

(१३७) **यावदेवा** ति आहाराहरणे पयोजनस्त परिच्छेदनियमदस्सनं। **इमस्स कायस्स डितिया** ति इमस्स चतुस्रहामूलिककरजकारस्त उपनायाय आहारेति। इदमस्स आहाराहरणे पयोजनं ति अर्थो। **यापनाया** ति जीविति-न्द्रिययापनत्थाय आहारेति। **विहिंसूपरतिथा** ति विहिंसा नाम अनुत्तपचया उष्णजन्तुषुदा। तस्मा उपरतिथा वृषस्मत्थाय आहारेति। **ब्रह्मचरियानु-माहाया** ति ब्रह्मचरियं नाम तिस्रो सिक्खा, सकलं सासनं, तस्य अनुगमनत्थाय आहारेति। **इती** ति उपायनिदस्सनं; इमिना उपायेना ति अर्थो। **पुराणं च**

१ See विष्णु० १.५८. २ M., PTS-सुसंज्ञा. ३ With ५.१३६-१३९ compare विष्णु० १.८९-९४ and note the difference. ४ M.—विपत्ति. ५ M., PTS—ननुवदं. ६ ति०—अंगुलन्धि. ७ M., श्री०—नेटकावयो. ८ PTS—परिणिर्ति.

वेदनं पटिहंखामी ति पुराणवेदना नाम अनुपपन्नना उपपन्ननकवेदना । तं पटिहन्तिस्तामी ति आहरेति । नयं च वेदनं न उपपदेस्तामी ति नववेदना नाम अतिमुत्तपवेदन उपपन्ननकवेदना । तं न उपपदेस्तामी ति आहरेति । अथ-
वा, 'नववेदना' नाम [४०३] मुत्तपथयेन उपपन्ननकवेदना । तस्मा अनुपपन्नाय अनुपपन्ननकमेव आहरेति । यात्रा च मे भविस्सती ति चापना च मे भवि-
स्सति । अनवज्जता चा ति एत्थ अति सावज्जं अति अमवज्जं ।

(१३८) तत्थ अधम्मिकपरिवेसना अधम्मिकपटिग्गहाणं अधम्मेन परिभोगो
ति इदं 'सावज्जं' नाम । धम्मेन परियेवित्वा धम्मेन पटिग्गहेत्ता पक्खवेवित्त्वा
परिमुञ्चनं 'अनवज्जं' नाम । एकघो अनवज्जे एव सावज्जं करोति, 'लद्धं मे' ति
करवा पमाणातिक्रान्तं भुञ्जति । तं पि गिरावेतुं असक्कोन्तो उद्विरेचन-अघोविरे-
चनादीहि किलमति । सकलविद्वारे मिसु तस्स सरीरपटितमग्न-मिसज्जपरिवेसना-
दीसु उम्मुकं आपवज्जन्ति । 'किं इदं' ति वुत्ते 'असुकाय नाम उदरं उहुमात्' ति
आदीनि वदन्ति । 'एम निचकालं पि एवं-पवतिक्को वेव, अल्लो कुच्छिपमाणं
नाम न जानती' ति निन्दन्ति वरहन्ति । अपि अनवज्जे वेव सावज्जं करोति
नाम । एवं अकत्था 'अनवज्जता च भविस्सती' ति आहरेति ।

(१३९) फासुविहारो चा ति एत्था पि अति फासुविहारो अति
अफासुविहारो । तत्थ 'आहर-हत्थको अल्ले-साटको तत्थ-वट्टको काकमासको मुत्त-
वमित्तको' ति इमेसं पञ्चसं ब्राह्मणानं भोजनं न फासुविहारो नाम । एतेसु हि
'आहर-हत्थको' नाम बहु भुञ्जित्वा अत्तनो धम्मताय उट्ठातुं असक्कोन्तो 'आहर
हत्थं' ति वदति । 'अल्ले-साटको' नाम अच्चुद्धमातकुच्छिताय उट्ठितो पि साटकं
निवासेतुं न सक्कोति । 'तत्थ-वट्टको' नाम उट्ठातु असक्कोन्तो तत्थेव परिवदति ।
'काकमासको' नाम यथा काकेहि आमासेतुं सक्का होति, एवं याव मुक्कहाय
आहरेति । 'मुत्तवमित्तको' नाम मुत्तेन सन्धारेतुं असक्कोन्तो तत्थेव वमति । एवं
अकत्था 'फासुविहारो च मे भविस्सती' ति आहरेति । फासुविहारो नाम वतूहि
पञ्चहि आलोपेहि ऊनूरता । एत्तकं हि भुञ्जित्वा पानीयं पिवज्जे^३ चत्तारो इरिया-
पथा मुत्तेन पवत्तन्ति । तस्मा धम्मतेनापति एवमाह—

[४०३] चत्तारो पञ्च आलोपे अमुत्ता उदकं पिबे ।

अल्ले फासुविहाराय पटितत्तरस भिक्खुनो^४ [थेर० ९८३] ति ॥

(१४०) इमस्मि पन दानि अंगानि समोधानेतब्धानि । 'नेव दवाया' ति
एकं अंगं, 'न मदाया' ति एकं, 'न मग्गनाया' ति एकं, 'न विपूसनाया' ति
एकं, 'यावदेव इमस्स कायस्स ठित्तिया यापनाया' ति एकं, 'विहिंसूरतिया ब्रह्म-

१ See विमु० १.९४. २ ति०- अम्मुदगाव^५. ३ M., PFS- विवित्ता.
४ See also विमु० १.९४.

चरिषानुगहाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामि नवं च वेदनं न उप्पदिस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं । अनवज्जता च कामु-
विहारो चा ति अपमेय भोजनानिसंखो । महासीकरयेते^१ पनाह— हेट्ठा चत्तारि
अंगानि पटिपक्खो नाम । उपरि पन अट्ठ अंगानि समोधानेतथानि— तथ 'याद-
देव इमस्स कावस्स टिठिवा' ति एकं अंगं, 'आपनाया' ति एकं, 'विहिंशुपरतिथा
ति' एकं, 'ब्रह्मचरियानुगहाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामी' ति
एकं, 'नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं,
'अनवज्जता' चा ति एकं । कामुविहारो पन भोजनानिसंखो ति । एवं अट्ठंगसमन्ना-
गतं आहारं आहरेत्तो भोजने मत्तप्पू नाम होति । अयं वुच्चवती ति अयं परि-
वेत्तन-पटिग्गहण-परिभोगेतु वुत्तप्पमाणजाननवसेन पवत्तो पचवेत्तितपरिमोगो
मोज्जे मत्तप्पुत्ता नाम ।

(१४१) मुट्ठसचनिहेसो [§ १३४९] अस्सती ति सतिविरहिता चत्तारो
खन्धा । अननुस्सति अप्पटिस्सती ति उपसग्गवसेन पदं वट्ठितं । अस्सरणता
ति अस्सरणाकारो । अधारणता ति धारेतुं असमर्थता । ताय हि समन्नागतो
पुम्मालो अचारणप्पत्तो^२ निधानस्समो न होति । उदके अल्लवुकटाहं विद्य आर-
म्भणे पिलयती ति पिलापनता । समुस्सन्नतो^३ ति नट्टमुट्ठरुत्तित । ताय हि
समन्नागतो पुम्मालो निक्खिप्पत्तमत्तो विद्य काको, निक्खिप्पत्तमत्तो विद्य च सिगालो^४
होति । मायनाथलनिहेसो [§ १३५४] कुसलानं धम्मानं [406] ति बोधिपक्खिय-
धम्मानं । आस्सेवना ति आदिस्सेवना । मायना ति वट्ठना । वट्ठलीकम्मे ति पुन-
पुनं करणं ।

(१४२) सीलविपत्तिनिहेसो [§ १३६१] सीलसंपदा^१-निहेस- [§ १३६३]-
पटिपक्खतो वेदितव्यो । दिट्ठिविपत्तिनिहेसो [§ १३६२] च दिट्ठिसंपदापटिपक्खतो
[§ १३६४] । दिट्ठिसंपदानिहेसो दिट्ठपादाननिहेस- [§ १२१५]-पटिपक्खतो ।
सीलविसुद्धिनिहेसो [§ १३६५] किञ्चा पि सीलसंपदानिहेसेन [§ १३६३] समानो,
तत्थ पन विसुद्धिसंपादकं पातिमोक्खसंवरसीलं कथितं, इध विसुद्धिप्पत्तं सीलं । सति
च सम्पज्जवं च, पटिसंखान्तवत्तं च यावनावत्तं च, समथो च विपस्सना च, समथ-
निमित्तं च पग्गाहनिमित्तं च, पग्गाहो च अविकल्पो च, सीलसंपदा च दिट्ठिसंपदा
चा ति इमेहि पन छहिं दुक्केहि^५ वतुम्भिका पि लोक्कियलोकुत्तरधम्मा व कथिता ।

१ See १.४८१, ५८२ as well as note on the former. २ Cf. विमु० १२ and note the difference. ३ PTS- आधारण^०; सी०, म०-
आधान^०; सि०- आधार^०. ४ सी०, म०, सि०- वसुस्सन्नता; M.- वसुस्सन्नता.
५ All authorities but सी०- सिगालो. ६ M., PTS, सि०- सोरय^०.
७-८ § १३५१-३४.

(१४३) दिट्ठिपिमुद्धिनिहेसे [§ १३६६] कम्मस्सकत्तं ज्ञाणं ति 'इदं कम्मं सक्कं, इदं नो सक्कं' ति ज्ञाननपत्त्या । तस्य अत्तना वा कत्तं हेतु पुरेन वा सक्कं पि अकुललकम्मं नो सक्कं । कदमा ? आथमज्जनतो अनत्यजननतो च । कुसलकम्मं पन अनायमज्जनतो अत्यजननतो च 'सक्कं' नाम । तस्य यथा नाम लघनो समोसो पुरिसो अज्झानमग्गं पटिपत्तिवा अन्तरामग्गो गामनिगमादीसु नक्षत्ते संपुट्ठे 'अहं आगन्तुको, किं नु खो निरुत्थाय नक्षत्तं कील्लेय्यं' ति अचिन्तेत्वा यथा यथा इच्छति तेन तेन नीहा-
रेन नक्षत्तं कील्लन्तो सुखेन फन्तारं अतिक्रमति, एवमेव इमस्मिं कम्मस्सकलजाणे ठवा इमे सत्ता बहु वट्ठगामिकम्मं आयुस्सिवा सुखेन सुखं अनुभवन्ता अरहत्तं पत्ता गणनपथे वीतिवत्ता । [407] सच्चानुलोमिकज्जाणं [§ १३६६] ति वतुजं सच्चानं अनुलोमं विपत्तनाज्जाण । मग्गसमङ्गिस्स ज्ञाणं फलसमङ्गिस्स ज्ञाणं ति मग्गजाण-फलजाणानि येव ।

(१४४) 'दिट्ठिपिमुद्धि खो पना' ति पदस्स निहेसे या पञ्चा पञ्जानना ति आदीहि पदेहि हेट्ठां गुत्तानि कम्मस्सकलजाणादीनेव चत्तारि जाणानि विम-
चानि । 'यथा-दिट्ठिस्स च पधानं' [§ १३६६] ति पदस्स निहेसे यो चेत्तसिक्खो विरियारब्धो पि आदीहि पदेहि निदिट्ठं विरियं पञ्चागतिकम्मेव; पञ्चाय लोकिव-
ट्ठाने लोकिवं ओकुप्परट्ठाने ओकुत्तं ति वेदितव्यं ।

(१४५) सैवगदुकनिहेसे [§ १३६६ इ-ई] आतिमयं ति जातिं भयतो दिस्वा छित्तज्जाणं । जरायमादीसु पि एतेव नयो । अनुपपन्नानं पापकाने ति आदीहि जातिआदीभिं भयतो दिस्वा जातिजराध्याधिमरणेहि मुञ्चितुकामस्स उपायपधानं कथितं । पदमात्रमियस्स पन अत्थो विमंगदुकयायं आविमविससि ।

(१४६) 'असन्नुट्ठिस्सा च कुसल्लेषु धम्मेषु' [§ १३६७] ति पदनिहेसे भिच्छोच्छव्यता विसेसकामता । इथेक्कचो आदिटो व पक्खिवमभं वा सक्काहमसं वा उतोवथिक्कं वा पाटिपदिक्कं वा हेति, सो तेन असन्नुट्ठो हुत्वा पुन भूरुपत्तं लेपमत्तं यस्मावाचिक्कं देति, आवासं कारेति, चत्तारो पि पण्णरे देति । तथा पि असन्नुट्ठो हुत्वा सरणानि गण्हाति, पञ्च गीळानि समादियति । तथा पि असन्नुट्ठो हुत्वा पण्यजति । पण्यजित्वा एकं निष्कार्यं हे निष्कार्ये ति तेषिट्ठं बुद्धवचनं गण्हाति, अट्ठ सन्नापचियो भावेति, विपस्सनं वट्ठेत्वा अरहत्तं गण्हाति । अरहत्तपपत्तिो पट्ठस्य महाअनुट्ठो नाम हीति । एवं थाव अरहत्ता विसेसकामता 'भिच्छो-
च्छव्यता' नाम ।

(१४७) 'अप्यटिवानिता च पधानस्मि' [§ १३६७ अ] ति पदनिहेसे यस्मा पन्तसेनागनेसु अधिकुसलानं धम्मानं माधनाय उक्कण्टमानो पधानं पटि-

१ M., सी०-कम्मपत्तता. २ See ३.३६७ (Cm. on § 15). ३ सी०, न०, वि० insert यत्त after ज्ञा. ४ See VbhCm, p. 302. ५ सि०-बुधो.

वोषेति^१ [408] नाम, अनुष्कादमानो पटिवोषेति^२ नाम, तस्मा तं नयं दस्सेतुं या कुसलानं धम्मामं^३ ति आदि वृत्तं । तस्य सक्कच्चकिरियता ति कुसलानं करणे सक्कच्चकारिता । सातच्चकिरियता ति सत्तमेव करणं । अट्टितकिरियता ति खण्डं अकृत्वा अट्टित्वा करणं । अनोलीनवुत्तिता ति अलीनजोविता, अलीन-पवत्तिता वा । अनिक्खित्त्तच्छन्दता ति कुसलच्छन्दस्स अनिक्खिपनं । अनि-क्खित्तधुरता ति कुसलकरणे पिरियधुरत्स अनिक्खिपनं ।

(१४८) 'पुब्बेनिवासानुस्सति-आणं विजा' [§ १३६७ आ] ति एत्थ पुब्बे-निवासो ति पुब्बेनिवृत्त्यवगन्धा च खन्धपटिवद्धं च । पुब्बेनिवासस्स अनुस्सति पुब्बेनिवासानुस्सति । तस्य सम्पयुत्तं आणं पुब्बेनिवासानुस्सतिआणं । तयिदं पुब्बे-निवृत्त्यखन्धपटिविच्छादकं तमे विज्जती ति विज्जा । त तमे विज्जित्वा ते खन्धे विदिते पाकटे करोती ति विदितकरणद्वेन पि विज्जा । वृत्तपपाते आणं ति वृत्तियं च उपपाते च आणं । इदं पि सत्तानं वृत्तिपटिसम्भिविच्छादकं तमे विज्जती ति पि विज्जा । तं तमे विज्जित्वा सत्तानं वृत्तिपटिसम्भियो विदिता पाकटा करोती ति विदितकरणद्वेन पि विज्जा । आसवानं खये आणं ति सच्चकिल्लयानं खयवये^४ आणं । तयिदं वृत्तसच्चनछादकं तमे विज्जती ति पि विज्जा । तं तमे विज्जित्वा चत्तारि सत्त्वानि विदितानि पाकटानि करोती ति विदितकरणद्वेन पि विजा ।

(१४९) [409] 'चित्तस्स च अधिमुत्ति निज्जानं वा' [§ १३६७ इ] ति एत्थ आरम्भणे अधिमुच्चनद्वेन, पच्चनीकधम्मोहि च सुट्ठु-मुत्तद्वेन अट्ठ समापत्तियो चित्तस्स अधिमुत्ति नाम । इतरं पन 'नधि एत्थ तद्वासंवातं वाने,^५ 'निग्गतं वा तस्मा वाना' ति निज्जानं । तस्य अट्ठ समापत्तियो सयं विक्कम्भितकिल्लेसेहि विमुत्तता विमुत्ती ति वृत्ता, निज्जानं पन सच्चकिल्लेसेहि अप्पन्तविमुत्तता विमुत्ती ति ।

(१५०) मग्गसमङ्गिस्स आणं ति [§ १३६७ ई] चत्तारि मग्गजाणानि । फलसमङ्गिस्स आणं [§ १३६७ उ] ति चत्तारि फलजाणानि । तस्य पठम-मग्गजाणं पच्च किल्लेसे लेपेन्तं निरोधेन्तं^६ वृप्समेन्तं पटिप्पसम्भेन्तं^७ उपपज्जती ति खये आणं नाम जातं । दुत्तियमग्गजाणं चत्तारो किल्लेसे । तथा ततियमग्गजाणं । चतुर्थमग्गजाणं पन अट्ठ किल्लेसे लेपेन्तं निरोधेन्तं^८ वृप्समेन्तं पटिप्पसम्भेन्तं उपपज्जती ति 'खये आणं' नाम जातं । तं तं मग्गफलजाणं पन तेसं तेसं किल्ले-सानं खीणन्ते निरुद्धन्ते वृप्समेन्ते पटिप्पसम्भन्ते अनुपादन्ते^९ अप्पवत्तन्ते^{१०} उर्ध्वपन्नं

१ M.— पटिवोषेति, सी०, म०— पटिवोषेति; २ M. also reads so; सी०, म०— पटिवोषेति. ३ सी०— लये; म०, सि०— खयवये. ४ सी०, M., PTS— निरोधेन्ते. ५ सी० also reads so. ६ M. PTS— निरुद्धन्ते. ७ M., PTS— अनुपादे अप्पवत्ते. ८ M., PTS— उपपज्जा.

ति अनुष्णादे चाणं [१३६७ उ] नाम जातं ति ।

अट्टसालिनिया धम्मसंगहट्टकथाय

मिक्खेपकण्डवण्णना निट्ठिता ।

६

[अट्टकथाकण्डवण्णना]

(१) इदानीं मिक्खेपकण्डानन्तरं उपितस्स अट्टकथाकण्डस्स वण्णनाकमो अनुपत्तो । कस्मा पनेते अट्टकथाकण्डं नाम जातं ति ? तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स आश्व उद्धरित्वा उपितत्ता । तस्मिं पि हि पिटकेषु धम्मन्तरे आगतं अट्टकथाकण्डे-
नेव परिच्छिन्दित्वा विनिच्छित्तं सुविनिच्छित्तं नाम होति । सकले अभिधम्मपिटके नयमग्गं महापकरणे पण्डुद्धारं गणनवारं असङ्खलेनैता पि अट्टकथाकण्डतो वेव समानेतुं वट्ठति । [410] कुतो-यमयं पनेते ? सारिपुत्तायेरपमयं । सारिपुत्तायेरो हि एकस्स अत्तनो सद्धिपिट्ठारिकस्स मिक्खेपकण्डे अत्युद्धारं सङ्खलेतुं असङ्को-
न्तस्स अट्टकथाकण्डं कथेत्वा अदासि ।

(२) इदं पन महाअट्टकथाय पट्टिखित्वा इदं वृत्ते— अभिधम्मो नाम न सावकविशयो, न सावकगोचरो; बुद्धविशयो एस्स, बुद्धगोचरो । धम्मसेनारति पन सद्धिपिट्ठारिकेन पुच्छितो तं आदाय सत्थु सन्तिकं गत्वा सम्मासम्बुद्धस्स कथेसि । सम्मासम्बुद्धो तस्स मिक्खुनो अट्टकथाकण्डं कथेत्वा अदासि । नर्थ ? अगवा हि 'कतमे धम्मा कुसला' [§ १३६८] ति पुच्छि । 'कुसला धम्मा नाम कतमे' ति सङ्खलेसी ति अत्थो । अर्थस्स तुण्हीभूतस्स 'ननु यं मया कतमे धम्मा कुसला ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उपपन्नं होती [§ १] ति आदिना नयेन समिन्नेदतो कुसलं दस्सितव, सज्जं पि तं चतूसु भूमीसु कुसलं, इमे धम्मा कुसला' [§ १३६८] ति इमिना नयेन काणिके कण्ठिके घटं घटं गीच्छकं गीच्छकं काया आयुद्धारवत्तेन कुसलादिधम्मे दस्सेन्तो कथेत्वा अदासि । तत्थ चतूसु ति कामावचर-रूपावचर-अरूपावचर-अपरियापजेसु । कुसलं ति फरसादिमेदं कुसलं । इमे धम्मा कुसला ति सत्थे पि तासु भूमीसु वृत्ता फरसा-
दयो धम्मा कुसला नाम ।

† PTS inserts hereafter अप्यस्से उपपन्नं, १ M. PTS. परिच्छिज्ज,

(३) अकुसलानं पन भूमिवत्तेन वेदापायतो ह्यावस अकुसलचित्तुप्पादा [§ १३६९] ति आह । तथ उप्पज्जती ति उपादो । चित्तमेव उपादो चित्तुप्पादो । देवनात्तमेव वेत्तं । यथा पन 'राजो आगतो' ति पुत्ते अमत्तपाथीनं पि आगमने वुत्तमेव होति, एवं 'चित्तुप्पादा' ति हि पुत्ते तेहि संपयुत्तधम्मा पि वुत्ता व होन्ती ति । सव्याथ चित्तुप्पादमाहणेन न-सम्पयुत्तधम्मं चित्तं गहितं ति वेदितव्यं । इती-परं चतुसु भूमीसु विपाको [§ १३७०] ति आदीने सव्वेसं पि तिकदुक-माज्जीवपदानं अथो, वेदनात्तिकादीसु च सुखादीनं न-वत्तज्जतो हेतुं वुत्तनयेनेव पानि-[411]-वत्थ वीमंकित्वा वेदितव्या । डिमैसमत्तमेव पन वक्ताम ।

(४) तथ परित्तारम्मणलिके [§ १४० ६-८] ताथ सव्वो कामावचरस्स विपाको ति एथ द्वे पञ्चै-विज्झाणानि चक्खुप्पसादादीयो निस्सत्ता निपयेनेव इहा-निट्ठादि मेहे कपसहगन्धरसकोट्टव्वधम्मे आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तारम्मणानि । कुसला-कूमवविपाका पन द्वे मनोधातुयो हृदयवत्थुं निस्सत्ता चक्खुविज्झाणादीनं अनन्तरा नियमतो रुपादीनेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तारम्मणा । कुसलविपाकाहेतुक-मनोविज्झाणधातु सोमनस्सहगता पञ्चद्वारे सन्तीरणवत्तेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवत्तेना ति निमपतो रुपादीनि छ परित्तारम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तारम्मणा । डेपेस्सासहगतै-कुसलाकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्झाणधातुर्द्वयं पञ्चद्वारे सन्तीरणवत्तेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवत्तेन नियमतो रुपादीनि छ परित्तारम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ति । पटिसन्धिबेत्तेन पवत्तमाने पि परित्तं कम्मं कम्मनिमित्तं गतिनिमित्तं वा आरम्भणं करोति, पवत्तियं मणवत्तेन, परियोजाने वुत्तिवत्तेन पवत्तमानं पि तदेव आरम्भणं करोती ति परित्तारम्मणं । अहं पन सहेतुकेविपाकचित्तुप्पादो एत्थ वुत्तनयेनेव तदारम्मणवत्तेन पटिसन्धि-भवेन-वुत्तिवत्तेन च परित्तधम्मे येव आरब्ध पवत्तन्ति । किरिया मनोधातुं [§ १४० ६] पञ्चद्वारे रुपादीनि आरब्ध पवत्तन्ति । सोमनस्ससहगता अहेतुक-किरिया-मनोविज्झाणधातुं छसु द्वारेसु चक्खुप्पसे मनोद्वारे अतीतानागते पि परित्ते रुपादिधम्मे येव आरब्ध खीणासवानं पट्टाकारं कुरुमाना पवत्तन्ती ति परित्तारम्मणा । एवमिमे पञ्चैवीत्तति चित्तुप्पादा एकत्तेनेव परित्तारम्मणा ति वेदितव्या ।

(५) विज्झाणञ्चायतन-नेवसञ्जानासञ्जायतन-धम्मा अत्तनो

१ See ३.४३. २-२ See § 1373; also see ५.८. ३ See §§ 431-54, 556-61. ४ M. PTS.— चक्खापयत्ताको. ५ See Chart. § 455-468, 562-63. ६ See §§ 469-483. ७-७ मं, सि० omit. ८ §§ 484-497, 504-65. ९ सि० inserts hereafter कुवळ. १० See Chart, § 498. ११ § 566-67. १२ § 568-573. १३ 25-2 × 5 + 2 + 1 + 2 + 8 + 1 + 1 as enumerated in this para.

अत्तनो हेट्ठिम-समापत्ति आरम्भ प-[412]-वत्तनतो महम्मगतारम्मणा [§ १४००] । मग्ग-फल-धम्मा निव्वानारम्मणा अप्पमाणाारम्मणा [§ १४०८] । कुल्लतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ठ ज्ञाणविप्पयुत्तचित्तुप्पादा सेक्ख-पुप्फुज्ज-खीणा-सवानं असक्कप्पदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीसु कामावचरधम्मे आरम्भ पवत्तन-काले परित्सारम्मणा । अतिपगुणानं पटमज्झानादीनि पच्चवेक्खणकाले महम्मता-रम्मणा । कसिणनिमित्तादिपण्यसिपच्चवेक्खणकाले न-वत्तव्वारम्मणा । अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपयुत्तचित्तुप्पादा पञ्चपण्णासाय कामावचरधम्मनं 'सत्तो सत्तो' ति परामसनअस्तादनामिनन्दनकाले परित्सारम्मणा । तेनेव आकारेन सत्तवासनि महम्मते धम्मे आरम्भ पवत्तिकाले महम्मगतारम्मणा । पण्यतिथाम्मे आरम्भ पवत्तन-काले सिधा न-वत्तव्वारम्मणा । दिट्ठिविप्पयुत्तानं ते देव धम्मे आरम्भ केवलं अस्तादनामिनन्दनवसेन, पथत्थिं पटिपसंपयुत्तानं दोमनस्सवसेन, विविक्खिण्डाव संपयुत्तचित्तुप्पादस्स अ-निट्ठं-गतवसेन, उद्धच्चसहगतस्स विक्खेपवसेन अपुप्फम-वसेन च पवत्तिं परित्-महम्मत-न-वत्तव्वारम्मणता वेदितव्वा । एतेसु पन एकधम्मो पि अप्पमाणे आरम्भ पवत्तितुं न सक्कोति, तस्मा न अप्पमाणाारम्मणा ।

(६) कुल्लतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ठ ज्ञाणसंपयुत्तचित्तुप्पादा [§ १४०८] सेक्खपुप्फुज्जखीणासवानं सक्कप्पदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीसु यथावुत्तप्पकारे धम्मे आरम्भ पवत्तिकाले परित्-महम्मत-न-वत्तव्वारम्मणा होति । गोत्रभूकाले पन लोकुत्तरधम्मं पच्चवेक्खणकाले च तेने अप्पमाणाारम्मणता वेदितव्वा । ये पनेते रूपावचरचतुत्थज्झानं [§ १४०८] तं सव्वत्थ-पादक-चतुत्थं आकास-कसिणचतुत्थं आलोककसिणचतुत्थं ब्रह्मविहारचतुत्थं आनापानचतु-[413]-त्थं इड्ढि-विधचतुत्थं दिव्यसीतचतुत्थं चेतोपरियज्जाणचतुत्थं यथाकम्पगज्ञाणचतुत्थं दिव्य-वक्खुज्ञाणचतुत्थं पुत्थेनिवासज्ञाणचतुत्थं अनागतसज्जाणचतुत्थं ति कुल्लतो पि किरि-यतो पि द्वादसविधे होति ।

(७) ताव 'सव्वत्थ-पादकचतुत्थं' नाम अट्ठसु कसिणेषु चतुत्थज्झानं । न हि विपरसनाय पि पादकं होति, अभिज्झानं पि, निरोधस्सा पि, बट्ठसां पि पादकं होति येषां ति सव्वत्थ-पादकं ति सुत्तं । 'आकासकसिण-आलोककसिणचतुत्थानि' पन विपरसनाय पि अभिज्झानं पि बट्ठसां पि पादकानि होति, निरोधपादकत्तेन न होति । 'ब्रह्मविहार-आनापानचतुत्थानि' विपरसनाय चैव बट्ठस्स च पादकानि होति, अभिज्झानं पन निरोधस्स च पादकानि न होति । तस्य दसविधे पि कसिण-

१ See Chart §§ 147-49 and the corresponding four in § 576. २ M., PTS, ली० insert hereafter तेनेवाकारेन सत्तवीसनिमहम्मत-धम्मे आरम्भ पवत्तिकाले महम्मवारम्मणा । ३ §§ 365-399, 403-409. ४ म० वो० (224) i. e. अट्ठसु ज्ञाणविप्पयुत्तचित्तुप्पादादेषु. ५ ली० - मगगसां पि.

ज्ज्ञानं कश्चिज्ज्ञानं आरम्भ पवत्तता, जहाविहारचतुर्थं 'सत्' -पणसि आरम्भ पवत्तता, आनापानचतुर्थं निमित्तं आरम्भ पवत्तता परित्तादियत्तेन न-वत्तव्या-रम्भणतो न-वत्तव्यारम्भणं नाम होति । 'इद्धिविवचतुर्थं' परित्त-महग्गतारम्भणं होति । कथं ? तं हि यदा कार्यं विचक्षणभिरित्तं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गन्तुकामो विचक्षसेन कार्यं परिणामेति, महग्गतचित्ते समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलब्धारम्भणं होतीति कत्वा रूपकायारम्भणतो परित्तारम्भणं होति । यदा चित्तं कायसभिरित्तं कत्वा दिस्समानेन कायेन गन्तुकामो कायवसेन चित्तं परिणामेति, पादकण्ठानचित्तं रूपकाये समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलब्धारम्भणं होतीति कत्वा महग्गतचित्तारम्भणतो महग्गतारम्भणं होति ।

(८) 'दिव्वसोतचतुर्थं' सहं आरम्भ पवत्तता एकन्तपरित्तारम्भणमेव । 'चेतोपरियज्ज्ञानचतुर्थं' परित्त-महग्गत-अप्यमाणारम्भणं होति । कथं ? [414] तं हि परिसं कामावचरचित्तजाननकाले परित्तारम्भणं होति, रूपावचररूपावचरचित्त-जाननकाले महग्गतारम्भणं, मग्गकलजाननकाले अप्यमाणारम्भणं होति । एत्थं च पुधुज्जो सोत्तापन्नसं चित्तं न जानाति, सोत्तापन्नो वा सकदागमिस्सुवा ति एवं यान अरहत्ता नेतव्यं । अरहो एनं सज्जेवं चित्तं जानाति । अज्जो पि च उपरिमो हेट्ठिमस्स ति अयं विस्सेतो वेदितव्यो । 'यथाकम्पयज्ज्ञानचतुर्थं' कामावचर-कम्मजाननकाले परित्तारम्भणं होति, रूपावचररूपावचरजाननकाले महग्गतारम्भणं । 'दिव्वचक्षुआणचतुर्थं' रूपारम्भणत्ता एकन्तपरित्तारम्भणमेव ।

(९) 'पुब्बेनिवासज्ज्ञानचतुर्थं' परित्त-महग्गत-अप्यमाण-न-वत्तव्यारम्भणं होति । कथं ? तं हि कामावचरकलजाननुस्सरणकाले परित्तारम्भणं होति । रूपावचर-रूपावचरकलजाननुस्सरणकाले महग्गतारम्भणं । अतीते अत्तना वा पेहि वा भावित-मग्गं सच्छिकतकलं च अनुस्सरणकाले अप्यमाणारम्भणं । अतीते बुद्धा मग्गं भावयित्ते, कलं सच्छिकसु, निव्वानधातुया परिनिव्वायिन् ति छिन्नचटुप्पकानुस्सरण-वसेन मग्गकलनिव्वानपक्खेक्खणतो पि अप्यमाणारम्भणं । अतीते 'विपस्सी' नाम भगवा [415] अहोसि । तस्स वग्धुमती नाम नगरं अहोसि, वग्धुमा नाम राजा पिता, वग्धुमती नाम माता' ति आदिना नयेन नामभोत्तपटवीनिमित्तादि-अनुस्सरणकाले न-वत्तव्यारम्भणं होति । 'अनागतंज्ज्ञानचतुर्थे' पि एतेप नयो । तं पि हि 'अयं हि अनागते कामावचरे निव्वत्तिस्सती'ति जाननकाले परित्ता-रम्भणं होति । 'रूपावचरे वा अरूपावचरे वा निव्वत्तिस्सती' ति जाननकाले महग्गतारम्भणं होति । 'मग्गं भावयिस्सति कलं सच्छिकरिस्सती' ति 'निव्वानधातुया परिनिव्वायिस्सती'ति जाननकाले अप्यमाणारम्भणं । अनागते 'मैत्तेव्यो नाम भगवा उपपजिस्सति, सुब्रह्मा नाम'स्स ब्राह्मणो पिता भविस्सति, ब्रह्मवती नाम

वाङ्मयी मातो' ति आदिना नयेन नामगोत्तजाननकाले न-वत्तव्वारम्मणं होति ।

(१०) अरूपावचरचतुर्थं पन आतवानं खयचतुर्थं च पालिषा आगत-
हुने येव कथीयति^१ । किरियहेतुकमनोविज्झाणघातु उपेक्खासङ्गता सव्वेसं पि
एतेसं कुसलाकुसल-किरियचित्तानं पुरेचारिका । तस्सा तेसु वुत्तनयेनेव आरम्मण-
भेदो वेदितव्वो । पञ्चद्वारे पन वोट्टपनवसेन पवत्तिपं एकन्तपरितारम्मणा व
होति । रूपावचरविकचतुक्कज्झानादीनि परित्तादिभावेन न-वत्तव्वं धम्मं आरब्ध
पवत्तितो न-वत्तव्वारम्मणानि । एत्थ हि रूपावचरानि पट्ठीकसिन्धादीसु पवत्तन्ति,
आकाशानव्वायतनं उग्घाटिमाकसे, आकिञ्चज्जायतनं विज्झाणापसमे ति ।

(११) मगारम्मणसिके [§§१४१५] आदिग्घि युत्ता अट्ठ त्राणसंप-
युत्तचित्तुप्पादा सेक्खतिक्खानं अत्तना पटिविदमग्गं पञ्चवेक्खणकाले मग्गा-
रम्मणा, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्गहेतुका, अत्तना पटिविदमग्गं गरं कत्वा
पञ्चवेक्खणकाले आरम्मणाधिपतिदसेन मग्गाधिपतिनो, अज्जैयम्ममारम्मणकरणकाले
न वत्तव्वा मगारम्मणा ति पि मग्गाधिपतिनो ति पि । चत्तारी अरियमग्गा मग्गा-
संखातरय मग्गयंपयुत्तस वा हेतुनो अत्थिताय एकस्सतो मग्गहेतुका । विरियं पन
वीमंसं [416] वा जेद्धकं कत्वा मग्गभावनाकाले सहजाताधिपतिना सिया मग्गा-
धिपतिनो, छन्दचित्तानं अम्मतरजेद्धककाले सिया न वत्तव्वा मग्गाधिपतिनो
ति । द्वादसविधे रूपावचरचतुर्थज्झाने सव्वर्थै-पादकचतुर्थादीनि नवज्झानानि नेव
मगारम्मणानि न मग्गहेतुकानि न मग्गाधिपतीनि ।

(१२) धेतोपरिवज्जाण-पुब्बेनिवासज्जाण-अनागतसज्जाणचतुर्थानि पन अरि-
यानं मग्गवित्तजाननकाले मगारम्मणानि होन्ति, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्ग-
हेतुकानि, मग्गं गरं कत्वा अप्पवत्तितो न मग्गाधिपतीनि । कस्मा पनेतानि न
मग्गं गरं करोन्ती ति ? अत्तनो महग्गत्ताय । यथा हि राजानं सव्वो लोको गरं
करोति, मातापितरो पन न करोन्ति । न हि ते राजानं दिस्वा आसना बुद्धहन्ति,
न अज्जलिकम्मादीनि करोन्ति, दहरकाले मोहरितनयेनेव मोहरन्ति । एवं एतानि
पि अत्तनो महग्गत्ताय न मग्गं गरं करोन्ति । किरियाहेतुकमनोविज्झाणघातु पि
अरियानं मग्गपञ्चवेक्खणकाले पञ्चवेक्खणपुरेचारिकत्ता मग्गारम्मणा होति, मग्गेन
असहजातत्ता पन न मग्गहेतुका, ते गरं कत्वा अप्पवत्तितो न मग्गाधिपति । कस्मा
न गरं करोती ति ? अत्तनो अहेतुकताय हीनताय जल्लताय । यथा हि राजानं
सव्वो लोको गरं करोति, अन्तोपरिजना पन लुज्जवामनकघेटकादयो अत्तनो
अव्वाणताय पण्डितमनुस्सा विय नातिगरं करोन्ति, एवमेव इदं पि चित्तं अत्तनो
अहेतुकताय हीनताय जल्लताय मग्गं गरं न करोति । ज्ञाणविप्युत्त-कुसलादीनि

१ Cf. अतागउपंग, verse 90. २ सो०, म०-कवेत्तावि. ३ म०-अव्वा^०.
४ म०, सो० add व. ५ See ६.६ above.

याणामावेन चैव लोकियधम्मारम्भणताय च मम्मारम्भणादिभारं न लभन्ति, न-
क्त्वाव्वारम्भणानेव होन्तीति वेदितव्वानीति ।

(१३) [417] अतीतारम्भणत्तिके [§ १४१८] विष्णाणञ्चायतन-नेव-
सञ्जानासञ्जायतनधम्मा हेट्ठा अतीतसमापत्ति आरब्ध पवत्तितो एकन्तेन अतीता-
रम्भणा च । नियोगा अनागतारम्भणा नत्थीति नियमेन पाटियेकं चित्तं
अनागतारम्भणं नाम नत्थि । ननु च अनागतसञ्जाणं एकन्तेन अनागतारम्भणं,
चेतोपरिवर्धणं पि अनागतं आरब्ध पवत्तवीति? नो नप्यवत्तति । पाटियेकं पुन
एतं एकं चित्तं नाम नत्थि । रुपावचरक्षतुत्थञ्जानेन संगहितत्वा अज्झेहि महगत-
विसेहि भिस्सकं होति । तेन वृत्तं 'नियोगा अनागतारम्भणा नत्थी' [§ १४१८]
ति । हे पञ्चविष्णाणानि, तिस्सो च मनोघातयो पच्चुप्पसेतु रुपादीसु
पवत्तितो पच्चुप्पन्नारम्भणा नाम ।

(१४) इत्थं चित्तुप्पादा नि एत्थं अट्ट ताव सहेतुका देवमनुस्सानं
पटिसन्धिगहणकाळे कम्मं वा कम्मनिमित्तं वा आरब्ध पवत्तियं अतीतारम्भणा ।
मवंग-पुत्तिकालेषु नि एतेव नयो । गतिनिमित्तं पुन आरब्ध पटिसन्धिगहणकाळे ततो-
परं मवंगकाळे च पच्चुप्पन्नारम्भणा । तथा पञ्चद्वारे तदारम्भणवत्तेन पवत्तियं । मनो-
द्वारे पुन अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणानं जवनानं आरम्भणं सहेत्वा पवत्तितो अतीता-
नागतपच्चुप्पन्नारम्भणा । 'कुसलविपाकाहेतुक-उपेक्खावहगत-मनोविष्णाणघातु' ^१
पि एतेव नयो । केवलं हि सो मनुस्सेसु जन्मवन्धादीनं पटिसन्धि होति । पञ्चद्वारे पि
सन्तीरणवसेना पि पच्चुप्पन्नारम्भणा होतीति अयमेत्थं विसेसो । 'सोमनस्सहगत'
पुन पञ्चद्वारे सन्तीरणवत्तेन तदारम्भणवत्तेन च पच्चुप्पन्नारम्भणा होती । मनोद्वारे
तदारम्भणवत्तेन सहेतुकविपाका विप अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणा ति वेदितव्वं ।

(१५) 'अकुसलविपाकाहेतुकमनोविष्णाणघातु' पुन कुसलविपाकाय उभेत्खा-
सहगताहेतुकाय समानगतिका एव । [418] केवलं हि सा आपाधिकानं पटि-
सन्धि-मवंग-पुत्तिपत्तेन पवत्ततीति अयमेत्थं विसेसो । 'किरिसहेतुकमनोविष्णाण-
घातु' सोमनस्सहगता खीणावधानं पञ्चद्वारे पट्टाकारं कुसमाना पच्चुप्पन्नारम्भणा
होति । मनोद्वारे अतीतादिभेदे धम्मे आरब्ध हसितुप्पादवत्तेन पवत्तियं अतीतानागत-
पच्चुप्पन्नारम्भणा होति । कामावचरकुसलं [§ १४१८] ति आदीसु कुसलतो
ताव चत्तारो आणसंपुत्तुल्लिखितुप्पादा । सेकलपुत्तुज्जनानं अतीतादिभेदानि खन्ध-घातु-
आयतनानि सम्मस्तानि पच्चवेकखन्तानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणा होन्ति ।
एणत्तिनिव्वानपच्चवेकखणे न-वत्तव्वारम्भणा । माणविप्पयुत्तसु पि एतेव नयो ।
केवलं हि तेहि भग-कल-निव्वानपच्चवेकखणा नत्थि । अयमेत्थं विसेसो ।

(१६) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपुत्त-चित्तुप्पादा अतीतादिभेदानं

खण्ड-पातु-आपतनानं अस्वादनाभिनन्दन-परामासकाले अतीतादि-आरम्भणा होन्ति ।
 कण्ठादि-आरम्भ अस्वादिन्तरस्य अभिनन्दन्तस्तस्य 'सत्तो सत्तो'ति परामर्शित्वा गण्ड-
 त्तस्य न-वत्तपञ्चारम्भणा होन्ति । दिट्ठविषयपुत्तेसु पि एतेव नयो । केवलं हि तेहि
 परामासगहणं नरिषि । हे पटिवसपपुत्तचित्तुप्पादा अतीतादिमेदे भग्गे आरम्भ
 दोमनस्सितानं अतीतादि-आरम्भणा, पण्णत्ति आरम्भ दोमनस्सितानं न-वत्तपञ्चा-
 रम्भणा । विचिकिच्छा-उद्धत्तसंपपुत्ता हेसु येव वग्गेसु अ-निट्ठ-गतभावेन चैव
 उद्धत्तभावेन च पवत्तियं अतीतानागत-पञ्चुप्पन्न-न-वत्तपञ्चारम्भणा ।

(१७) किरियन्ते अट्ट सहेतुकचित्तुप्पादाः कुशलचित्तुप्पाद-मत्तिका एव ।
 किरियाहेतुकमनोनिष्माणवातु उपेक्खासहगता पञ्चद्वारे बोद्धपन्नत्तेन पवत्तियं पञ्चु-
 प्पन्नारम्भणा [६१९] व । मग्गोद्वारे अतीतानागतपञ्चुप्पन्नारम्भणानं येव पण्णत्ति-
 आरम्भणानं च जनानं पुरेवारिककाले अतीतानागतपञ्चुप्पन्न-न-वत्तपञ्चारम्भणा ।
 यथापुत्तपमेदे रुक्कावचरज्जानि सव्वाथैपादकवत्तुत्थं आकासकक्षिणवत्तुत्थं आलो-
 कक्षिणवत्तुत्थं ब्रह्मविहारवत्तुत्थं आनापानवत्तुत्थं ति इमानि पञ्च न-वत्तपञ्चारम्भणा-
 नेव । 'इद्धिविषयवत्तुत्थं' कायसत्तेन चित्तं परिणामेत्तरस्य अतीतं पादकज्जानवत्तुत्थं
 आरम्भ पवत्तनतो अतीतारम्भणं । महाप्रभुनिधाने महाकस्सपत्तेरादीनं त्रिय
 अनागतं अधिट्ठइत्तानं अनागतारम्भणं होति ।

(१८) महाकस्सकथेरो किर महापातुनिधानं करोन्तो अनागते अट्टारस-
 पराधिकानि देवस्ससत्तानि इमे गन्धा मा सुस्सिस्सुं, पुष्पानि मा मिलायितुं, दीपा
 मा निव्वारयितुं ति अधिट्ठदि । सव्वं तथेव अहोसि । अस्समुत्तथेरो 'वचनियेयेमास्सने
 निक्खुत्तं सुक्खमत्तं मुज्जमानं दिस्वा 'उद्धत्तसोण्ह दिवसे पुरेभत्तं दधिरत्तं' इत्थं
 ति अधिट्ठदि । पुरेभत्तं गहितं दधिरत्तं होति पञ्चामसे पाकतिकमेव । कापं पन
 चित्तयन्नित्तिस्सत्तं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गमनकाले, अज्जस्स वा पाटिहारि-
 वस्स करणकाले, कापं आरम्भ पवत्तत्ता पञ्चुप्पन्नारम्भणं होति । दिव्वसोत्तवत्तुत्थं
 विज्जमानसहमेव आरम्भ पवत्तितो पञ्चुप्पन्नारम्भणं होति । चेतोपरियग्राणवत्तुत्थं
 अतीते सत्तदिवत्तम्भन्तरे अनागते सत्तदिवत्तम्भन्तरे परितं चित्तं जानन्तस्स अतीता-
 रम्भणं अनागतारम्भणं च होति । सत्तदिवत्तवत्तिकमे पन तं जानितुं न सककोति ।
 अतीतानागतसञ्जाणानं हि एस, विसयो । एतस्स पञ्चुप्पन्नजाननकाले पन
 पञ्चुप्पन्नारम्भणं होति ।

१ Cf. ६.५. २ See १.६-१०. ३-४ See Dialogues, ii. 185;
 Mv. 31. 20-21. ४ ति०- नस्सिस्सु. Cf. DCom. II. 612; Mv. 31. 120.
 ५ Miln. 14 ६ सो०- दधिरत्ता. M., PTS- दधिरत्तं. ७ M., PTS-
 चित्तयन्नित्ति. ८-९ M., PTS omit.

(१९) [420] पञ्चुप्पन्नं च नामेतं तिविधे^१—खगपञ्चुप्पन्नं सन्तति-
पञ्चुप्पन्नं अद्वापञ्चुप्पन्नं च । तस्य उपादट्ठितिमंगलपत्तं 'खगपञ्चुप्पन्नं' । एक-
द्वि-सन्ततिवारपरिवापन्नं 'सन्ततिपञ्चुप्पन्नं' । तस्य अन्धकारे नितीयित्वा आलोक-
द्वानगतस्स न ताव आरम्भणं पाकटं होति; याव पन तं पाकटं होति, एतन्तरे
एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदितव्या । आलोकद्वाने चरित्वा औवरकं पविट्ठस्स पि न ताव
सहसा रूपं पाकटं होति; याव तं पाकटं होति, एतन्तरे एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदि-
तव्या । दूरे टत्वा पन रजकाने^२ हत्थविकारे गण्डै-मेरि-आदि-आफोदनविकारे च
दिस्वा पि न ताव सइं सुणाति; याव पन तं सुणाति, एतरिं पि अन्तरे एक-द्वि-
सन्ततिवारा वेदितव्या । एवं ताव भविष्यमाणका ।

(२०) संवुत्तमाणका पन 'रूपसन्तति अरूपसन्तती' ति द्वे सन्ततियो
वत्त्वा, 'उदकं अतिक्कमित्वा गतस्स याव तीरे अक्कन्तउदकलेखा न विप्पसी-
दति, अद्धानतो आगतस्स याव काये उनुममावो न वृप्सम्मति, आतपा
आगमत्वा गम्यं पविट्ठस्स याव अन्धकारमावो न विगच्छति, अन्तो गम्यं कम्मद्वानं
मनसि-करित्वा दिवा पत्तापानं विपरित्ता ओल्लोकेन्तस्स पाव अक्खीनं कन्दनमावो
न वृप्सम्मति, अयं रूपसन्तति नाम; द्वे तयो जवनवास अरूपसन्तति नामा' ति
वत्त्वा 'तदुमयं पि सन्ततिपञ्चुप्पन्नं नामा' ति वदन्ति ।

(२१) एकमवपरिच्छिन्नं पन अद्वापञ्चुप्पन्नं नाम । ये सन्धाय भइकरत्तमुत्ते
"यो वावुसी^३ मनी ये च धम्मा संपुत्तो, उमयमेतं पञ्चुप्पन्नं । तस्मिं पञ्चुप्पन्ने
छन्दरागपटिवदं होति विज्झाणं, छन्दरागपटिवदत्ता विज्झाणस्स तदभिनन्दति,
तदभिनन्दन्तो पञ्चुप्पन्नेसु धम्मेसु सईरिती" [म० १ १९७] ति वुत्तं । [421]
सन्ततिपञ्चुप्पन्नं चेत्थ अट्टकथासु आगतं । अद्वापञ्चुप्पन्नं सूते ।

(२२) तस्य केचि 'खगपञ्चुप्पन्नं चित्ते धेतोपरियआणस्स आरम्भणं होती'
ति वदन्ति । कि-कारणा ? यस्मा इदिमस्स च परस्स च एकइल्लणे चित्तं उप-
ज्जती ति । इदं च तेन औपम्यं—यथा आकासे खित्ते पुष्कमुट्ठिम्हि अवस्सं एकं
पुष्कं एकस्मै वटेन वणं पटिविज्झति, एवं परस्स चित्तं जानिस्सामी ति रासिइसेन
महाजनस्स चित्ते आवज्जिते अवस्सं एकस्स चित्तं एकेन चित्तेन उप्पादइल्लणे वा
टितिल्लणे वा मेगल्लणे वा पटिविज्झती ति । तं पन वस्सत्तं पि वस्ससहस्सं पि
आवज्जेन्तो येन चित्तेन आवज्जेति, येन च जानाति तेसं द्विजं सहद्धानामावत्तो
आवजनजवनानं च अनिट्ठे टाने नानारम्भणमावपत्तिदोसतो अपुत्ते ति अट्ट-
कथासु पटिखिलत्तं । सन्ततिपञ्चुप्पन्नं पन अद्वापञ्चुप्पन्नं च आरम्भणं होती ति

१ With ६.१९-२४, cf. विमु० ११.१११-११५, १२१-२२. २ See
५.५३. ३ सी०, म०-वणि०. ४ सी०, म०-चाव आवुत्तो. ५ M. iii. 197
omits. ६ सी०-सईरिती ति. ७ सी०, म० insert hereafter वणं पटिविज्झति.

वेदितव्यं । तत्थ ये वत्तमानजवनवीथितो अतीतानागतवत्तेन द्वि-ति-जवनवीथि-परिमाणकाले परस्स चित्तं, तं तव्वं पि सन्ततिपच्चुप्पन्नं नाम । अद्यापच्चुप्पन्नं पन जवनवारेन दीपितव्वं ति न अट्टकथीय वुत्तं तं सुद्धु वुत्तं ।

(२३) तत्रापि दीपना—इद्विमा परस्स चित्तं जानितुकामो आवज्जति । आवज्जने खणपच्चुप्पन्नं आरम्भणं कथा तेनेव सह निवज्जति । ततो चत्तारि पच्च जवनानि येसं पण्डितं इद्विचित्तं, मेसानि कामावचरानि । तेसं सव्वेसं पि तदेव निरुद्धं चित्तं आरम्भणं होति । न च तानि नानारम्भणानि होन्ति । अद्यापच्चुप्पन्न-वत्तेन पच्चुप्पन्नारम्भणत्ता एकारम्भणानि । एकारम्भणत्ते पि न इद्विचित्तमेव परस्स चित्तं जानाति, न इतरानि; यथा चनस्तुदारे चनस्तुविज्जणमेव रूपं पत्तसि, न इतरानी ति । इहा इदं सन्ततिपच्चुप्पन्नस्स चेव अद्यापच्चुप्पन्नस्स च वत्तेन पच्चुप्पन्ना-[४२२]-रम्भणं होति । यस्मा वा सन्ततिपच्चुप्पन्नं पि अद्यापच्चुप्पन्ने येव पतति, तस्मा अद्यापच्चुप्पन्नवत्तेनेतं पच्चुप्पन्नैरम्भणं ति वेदितव्यं ।

(२४) पुब्बेनिवासजाणवत्तुयं नामगोचानुत्सरणे निव्वाननिमित्तपच्च-वेक्खणे न न-वत्तव्वारम्भणं, सेसकाले अतीतारम्भणमेव । यथाकम्मूपगजाणवत्तुयं पि अतीतारम्भणमेव । तत्थ किञ्चा पि पुब्बेनिवासचेतोपरियजाणानि पि अतीतारम्भणानि होन्ति, अथ लो तेसं पुब्बेनिवासजाणस्स अतीतकल्हया खन्धपटिवद्धं च किञ्चि अनारम्भणं नाम नत्थि । तं हि अतीतकल्ह-खन्धुपनिवर्द्धेसु धम्मेसु सब्बजुत-जाणसमागतिकं होति । चेतोपरियजाणस्स च सत्तदिवसव्वन्तरातीतं चित्तमेव आरम्भणं । तं हि अज्जे खन्धं वा खन्धपटिवद्धं वा न जानाति, मगसंपयुल-विचारम्भणत्ता पन परियापतो मग्यारम्भणं ति वुत्तं । यथाकम्मूपगजाणस्स अतीत-चेतनासलमेव आरम्भणं ति । अपं विहेसो वेदितव्वो । अपमेत्थ अट्टकथानयो ।

(२५) यस्मा पन “कुसला खन्धा इद्विषिजजाणस्स चेतोपरियजाणस्स पुब्बे-निवासानुत्तविजाणस्स यथाकम्मूपगजाणस्स अनागतसंजाणस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयी” ति पट्ठाने [ति. ० १५४] वुत्तं, तस्मा चत्तारो पि खन्धा चेतोपरियजाण-यथा-कम्मूपगजाणानि आरम्भणं होन्ति । तत्रा पि यथाकम्मूपगजाणस्स कुसलाकुसंडा एवो ति । दिश्व वस्तुजाणवत्तुयं विज्जमानवग्यारम्भणत्ता पच्चुप्पन्नारम्भणमेव । अना-गतसंजाणवत्तुयं अनागतारम्भणमेव । तं हि अनागतकल्ह-खन्धुपनिवर्द्धेसु धम्मेसु

१ विमु० १३.१२० says समुत्तट्टकथाय. २ Here ends the close agreement of the passage in विमु० १३.१११-११५. In the following paragraphs there is only a general agreement with the subsequent paragraphs of विमु०. ३ सि०, म०- खन्धपटिवद्धेसु. ४ सो०, M., PTS insert before this किञ्चा पि. See विमु० १३.१२१-१२३. ५ Here ends विमु० १३.१२३.

पुन्येनिवासभाणं विष सञ्चञ्चुतप्रणयमंगिकं होति । तस्य किञ्चा पि चेतोपरि-
णाणं पि अनागतारम्भणं होति, तं पन कथादिवसञ्चस्सरे उपपन्नकचित्तमेव [423]
आरम्भणं करोति । इदं पन अनावते कप्पसतसइस्से उपपन्नकचित्तं पि खन्वे पि
खन्वपदिवद्धं^१ पि । रुपावचरत्तिकवत्तुक्कञ्जानादीनि अतीतानागतपञ्चुप्पेसु
एकधम्मं पि आरब्धं अण्ववसितो एकन्त-न-वत्तव्वारम्भणानेव ति वेदितव्वानि ।

(२६) अज्झत्तत्तिके [§§ १४१८ अ-१४२०] अनिन्द्रियचद्धरूपं च
निव्वानं च वडिह्वा ति इदं यथा इन्द्रियवद्धं परपूगल्लवन्ताने वडिह्वा ति वुचमानं
पि तस्स अतनो सन्तानपरियापन्नत्ता नियक्^२ ज्झत्तं पि होति, एवं न येन केनचि परि-
ययेन अज्झत्तं होती ति नियक्^३ ज्झत्तपरियावत्स यमायेन वडिह्वा ति वुचं, न नियक्^४
ज्झत्तमत्तस्स अतंमवती । नियक्^५ ज्झत्तमत्तस्स पन अतंमवमत्तं सन्धाय अज्झत्ता-
रम्भणत्तिके वडिह्वा रम्भणता वुत्ता । अज्झत्तधम्मापराममत्ततो वे आकिञ्चञ्ज्जायतना-
रम्भणस्स अज्झत्तमावं वडिह्वा मावं पि अज्झत्तवडिह्वा मावं पि अनुनुजानित्वा
आकिञ्चञ्ज्जायतनं न यत्तव्वं अज्झत्तारम्भणं ति पी [§ १४२० अ] ति
आदि वुत्तं । तस्य न केवलं तदेव न-वत्तव्वारम्भणं, तस्स पन आवज्जनं पि, उप-
चारविचानि पि, तत्सारम्भणस्स पच्चोप्पन्नचित्तानि पि, तस्येव अस्सादनादिवसेन
उत्तानि अकुसलचित्तानि पि न-वत्तव्वारम्भणानेव । तानि पन तस्मिं वुत्ते वुत्ता-
नेव होन्ती ति विसु न वुत्तानि ।

(२७) कथं वुत्तानेव होन्ती ति ? एवं हि आकिञ्चञ्ज्जायतनं, यं च तस्स
पुरेधारिकं आवज्जन-उपचारादिवसेन पवत्तं, तेन सह एकारम्भणं भवेत्थ । तं सव्वं
अतीतारम्भणत्तिके 'कामावचरकुसलं, अकुसलं, किरियतो नव चित्तुपादा, रुपा-
वचरचतुयज्जानं' [§ १४१८] ति एवं वुत्तानं एतेसं चित्तुपादानं 'सिया न-
वत्तव्वा अतीतारम्भणा ति पी' [§ १४१८] ति आदिना नयेन न-वत्तव्वारम्भण-
मावस्स अनुन्नावत्ता, आकिञ्चञ्ज्जायतनस्स न 'आकिञ्चञ्ज्जायतनं, चत्तारो मग्गा
अपरियापन्ना, चत्तारि च सामञ्जसकलानि, इमे धम्मा न वत्तव्वा अतीतारम्भणा ति
पी' [§ १४१८] ति एवं एकन्तेन न-वत्तव्वारम्भणचवचनतो न-वत्तव्वारम्भणं
ति वुत्तं । [424] इदानीं तं अज्झत्तारम्भणत्तिके [§ १४१९-१४२० अ] एकं पि
वुचनानं यस्मा हेट्ठो तेन सह एकारम्भणमावं पि सन्धाय कामावचरकुसलादीनि न-
वत्तव्वारम्भणता वुत्ता, तस्मा इथा पि तेसं न-वत्तव्वारम्भणमावं होयेति । की हि
तेन सह एकारम्भणानं न-वत्तव्वारम्भणमावे अन्तरायो ति ? एवं तस्मिं वुत्ते
'वुत्तानेव होन्ती' ति वेदितव्वानि । तेसमेव अज्झत्तारम्भणत्तिके पालितो उत्तानमेव ।

(२८) आरम्भणविमाणेन विज्झाणञ्जायतनं नेचसज्झानासज्जायतनं

१ See note ३ on p. 331. २ सी०, म०-व. ३ i. e. in § 1418.
४ M., PTS- 'विभागे पन.

[§ १४१९] ति इमेसं^१ ताव कुसल-विपाक-किरियावसेन अत्थे चित्तुप्पादानं अत्थो सन्तानसम्बलं देहिंसयमावसि आरम्भ पवसितो अज्झत्तारम्भणता वेदितव्वा । एत्थ च किरिय-आकाशानञ्जायतनं किरियविज्झाणञ्जायतनस्सेव आरम्भणं होति, न इतरत्तं । कस्मा ? आकाशानञ्जायतनकिरियसमञ्जिनो कुसलस्स वा विपाकस्स वा विज्झाणञ्जायतनस्स अमावसो । कुसलं पन कुसल-विपाक-किरियानं तिप्पं पि आरम्भणं होति । कस्मा ? आकाशानञ्जायतनकुसलं निव्वसेत्वा दितस्स ततो-उदे तिविधस्सा पि विज्झाणञ्जायतनस्स उप्पात्तिसम्भवतो । विपाकं पन न कस्सवि आरम्भणं होति । कस्मा ? विपाकतो उद्दृष्टिवा चित्तस्स अभिनीहारासंभवतो । तेवसञ्जानासञ्जायतनस्स आरम्भणकरणे पि एसेव नयो । रूपायच्चरतिकचतुष्क-ज्झानादीनं [§ १४२०] सव्येसं पि निव्वक^२वत्ततो बहिद्दामविन बहिद्दा-भूतानि पटवीकतिपादीनि आरम्भ पवसितो बहिद्दारम्भणता वेदितव्वा ।

(२९) सव्ये व कामावचरा कुसलकुसलाव्याकता धम्मा, रूप-चचरचतुत्थज्झानं [§ १४२० अ] ति एत्थ कुसलतो ताव नत्ताये आणसेपयुत्त-चित्तुप्पादो अत्थो सन्वादीनि पञ्चवैपस्सन्तस्स अज्झत्तारम्भणा । परेसं सन्वादि-पञ्चवैक्खणे पन पणवत्तिनिव्वानं पञ्चवैक्खणे च बहिद्दारम्भणा । तदुभयवसेन अयत्तत्तबहिद्दारम्भणा । आणविप्पुत्तु पि एसेव नयो । केवलं हि तेसं निव्वान- [425] पञ्चवैक्खणं नथि ।

(३०) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिसंपयुत्तचित्तुप्पादा अत्थो सन्वादीनं अस्साइनामिनन्दन-परामासम्माइणकाले अज्झत्तारम्भणा, परस्स सन्वादीसु चैव अनिन्द्रियवदरूप-कतिपादीसु च तथेव पवसिकाळे बहिद्दारम्भणा, तदुभयवसेन अज्झत्तबहिद्दारम्भणा । दिट्ठिविप्पुत्तेसु पि एसेव नयो । केवलं हि तेसं परामा-सहणं नथि । हे पटिवसंपयुत्ता अत्थो सन्वादीसु सोमनस्सितस्स अज्झत्तारम्भणा, परस्स सन्वादीसु चैव अनिन्द्रियवदरूप-पण्यत्तीसु च बहिद्दारम्भणा, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्दारम्भणा । विविक्खिखुद्धकसम्पयुत्तानं पि वुत्तपत्तारेसु धम्मेसु विवि-क्खिच्छन-कन्दननाचवसेन पवसिये अज्झत्तादि-आरम्भणता वेदितव्वा ।

(३१) हे पज्ज-विज्झाजानि, तिरलो च मनोपायुपो ति, इमे तेस्स चित्तुप्पादा अत्थो रूपादीनि आरम्भ पवसियं अज्झत्तारम्भणा, परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्दा-रम्भणा, तदुभयवसेन अज्झत्त-बहिद्दारम्भणा । सोमनस्ससहगतहितुकविपाकमनो-विज्झाणपासु पञ्चदुरि सन्तीरणतदारम्भणवसेन अत्थो पञ्च रूपादिधम्मे, मनोदुरि तदारम्भणवसेनेव अज्जे पि अज्झत्तिके कामावचरधम्मे आरम्भ पवसिये अज्झत्ता-

१ M., PTS-इमे सत्त न. २ सो=, M., PTS-वदि^३. ३ For this, consult the chart 'चित्तुप्पादकाल-At A Glance' given at the end of Dhs. ४ M., PTS insert hereafter पवसिये.

रम्मणा, परेसं धम्मेषु पवत्तमाना ब्रह्मिद्वारम्मणा, उभयवसेन अवञ्जत्तब्रह्मिद्वारम्मणा । उपेक्खात्तद्गतविपाकहेतुकमनोविज्झाणधातुद्वये पि एसेव नयो । केवलं पनेता सुगतियं दुमत्तियं च पटिसन्धि-मधंग-चुतिवसेना पि अवञ्जत्तादिमेदेषु कम्मादीसु पवत्तन्ति । अट्ट महाविपाकचित्तानि पि एतासं येव द्वित्रं समानगतिकानि । केवलं पनेतानि सन्तीरणवसेन नप्पवत्तन्ति । पटिसन्धि-मधंग-चुतिवसेनेव एतानि सुगतियं येव पवत्तन्ति ।

(३९) सोमनस्सद्गतहेतुककिरिया पञ्चद्वारे अत्तनो रूपादीनि आरब्ध पट्टाकारकरणवसेन पवत्तियं अवञ्जत्तारम्मणा, [426] परत्स रूपादीसु पवत्ता ब्रह्मिद्वारम्मणा । मनोद्वारे तथागतत्स ज्ञातिपालमौषव-मखादेवराने-कण्ठतापत्तादिकालेषु अत्तना कतकिरियं पञ्चवैखन्तस्स हसितुपादवसेन पवत्ता अवञ्जत्तारम्मणा । मल्लिकार्यं देविया सन्ततिमहामत्तस्स सुमनमालाकारस्ता ति एवमादीनं किरिया-करणं आरब्ध पवत्तिकाले ब्रह्मिद्वारम्मणा । उभयवसेन अवञ्जत्तब्रह्मिद्वारम्मणा । उपेक्खात्तद्गतकिरियहितुकमनोविज्झाणधातु पञ्चद्वारे बोधुपपत्तयेन मनोद्वारे च आवजनवसेन पवत्तियं अवञ्जत्तादि-आरम्मणा । अट्ट महाकिरिया कुसलचित्तगतिका एव । केवलं हि ता स्त्रीणासयानं उप्पज्जन्ति, कुसल्यानि सेक्खपुयुज्जनानं ति एत्तकमेवेत्थ नानाकरणं ।

(३३) पुत्तपकारे रूपावचरचतुत्थवज्जाने सम्बत्थ-पादकचतुत्थादीनि^१ पञ्चज्जानानि इमस्मिं तिके ओकासं लभन्ति । एतानि हि कसिणपण्णत्तिनिमित्त-आरम्मणत्ता ब्रह्मिद्वारम्मणानि । 'इत्थिविधचतुत्थं' कायवसेनं चित्तं, चित्तवसेनं वा कार्यं परिणामनकाले अत्तनो कुमारवेषण्णादि-निम्मानकाले च सककायचित्तानं आरम्मणकरणतो अवञ्जत्तारम्मणं, ब्रह्मिद्वार हत्थिअस्सोदिदस्सनकाले ब्रह्मिद्वारम्मणं, जालेन अवञ्जत्तं कालेन ब्रह्मिद्वार, पवत्तियं अवञ्जत्तब्रह्मिद्वारम्मणं । 'दिव्यसोत्तचतुत्थं' अत्तनो कुण्डिसदस्सनकाले अवञ्जत्तारम्मणं, परेसं सहसदनकाले ब्रह्मिद्वारम्मणं, उभय-वसेन अवञ्जत्तब्रह्मिद्वारम्मणं । 'चित्तोपरियजाणचतुत्थं' परेसं चित्तारम्मणतो ब्रह्मिद्वारम्मणमेव । अत्तनो चित्तज्जानने एन तेन प्रयोजनं नत्थि । 'पुल्लेनिवासचतुत्थं' अत्तनो खण्णानुस्सरणकाले अवञ्जत्तारम्मणं, परस्स खण्णे, अनिदियवदरूपं, तिस्सो च पण्णत्तियो अनुस्सरणतो ब्रह्मिद्वारम्मणं, उभयवसेन अवञ्जत्तब्रह्मिद्वारम्मणं । [427] 'दिम्बचत्तुचतुत्थं' अत्तनो कुण्डिमतादिरूपदस्सनकाले अवञ्जत्तारम्मणं,

१ See note on this in ३.६६१. २ Ja. iii, 405 ff. (no.415).
३ ४० अ० ३.७८. ४ ५० अ० २.४० See ३.१२४ above. ५-६ M.- अट्ट-
महाकुत्तलकिरियचित्तमति; सोममः- अट्टमहाकियकुत्तलचित्तमति. ६ ति०-^२ विपाक.
७ See ६.१ above. ८ Ps ii, 209. ९ Ps ii, 210. १० Ps ii, 210. ११ See विगु० १३.१२४.

अवसेसरूपदस्सनकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवर्षेन अवशत्तबहिद्वारम्मणं । 'अनागतस-
जाणवतुर्थे' अत्तनो अनागतसल्लन्धानुस्सरणकाले अश्रुत्तारम्मणं, परस्स अनागत-
क्खन्धाने वा अनिन्दितवदस्स वा रूपस अनुस्सरणकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवर्षेन
अश्रुत्तबहिद्वारम्मणं । आकिञ्चन्नायतनस्स न-वत्तव्वारम्मणताय कारणं हेट्ठो पुत्तमेव ।

(१४) हेतुगोच्छकनिर्देशे [§§१४२४-२५] तयो कुसलेहेतुं ति आदिना
नयेन हेतुं दस्सेत्ता ते एव उपात्तद्वानतां दस्सेतुं चत्तुसु भूमीसु कुसलेसु
उप्पज्जन्ती ति आदि वृत्तं । इमिना उपायेन सेसगोच्छकेसु पि दैसनानवो
वेदितव्वो । यत्थ द्वे तयो आसया एकतो उप्पज्जन्ती [§१४५६] ति
एत्थ तिविधेन आसवानं एकतो उपात्तं वेदितव्वं । तत्थ चत्तुसु दिट्ठिविप्ययुत्तेसु
अविज्जासत्तेन, दिट्ठिसंयुत्तेसु दिट्ठासवाविज्जासत्तेदि सद्धिं ति कामानवो दुविधेन
एकतो उप्पज्जति । भवासवो चत्तुसु दिट्ठिविप्ययुत्तेसु अविज्जासत्तेन सद्धिं ति एकधा
व एकतो उप्पज्जति ।

(१५) यथा चैत्थ एवं यत्थ द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्प-
ज्जन्ती [§१४६८] ति एत्था पि

संयोजनानं उप्पत्ति एकतो दसथा सवे ।

तत्थै कामरागो चतुधा एकतो उप्पज्जति, पटिघो तिधा, मानो एकधा । तथा
विचिकिच्छा चैव भवरागो च । कथं ? कामरागो ताव मानसंयोजन-अविज्जासंयो-
जनेहि चैव, दिट्ठिसंयोजनाविज्जासंयोजनेहि च, सीलव्यवहाराभास-अविज्जासंयोजनेहि
च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव च सद्धिं ति एवं चतुधा एकतो उप्पज्जति ।
पटिघो पन इस्सासंयोजन-अविज्जासंयोजनेहि चैव, मच्छरियसंयोजन-अविज्जा-
संयोजनेहि च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव सद्धिं ति एवं तिधा एकतो उप्पज्जति ।
मानो भवरागाविज्जासंयोजनेहि सद्धिं एकधा व एकतो [428] उप्पज्जति । तथा
विचिकिच्छा । सा हि अविज्जासंयोजनेन सद्धिं एकधा उप्पज्जति । भवरागे पि एतेव
नयो । एवमेत्थ द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्पज्जन्ति [§१४६८] ।

(१६) चमेत्त नीवरणगोच्छके यत्थ द्वे तीणि नीवरणानि एकतो
उप्पज्जन्ती [§१४९४] ति वृत्तं, तत्था पि अट्ठधा नीवरणानं एकतो उप्पत्ति
वेदितव्वं । एतेसु हि कामच्छन्दो दुविधा एकतो उप्पज्जति, व्यापशदो चतुधा,
उद्धच्छं एकधा । तथा विचिकिच्छा । कथं ? कामच्छन्दो ताव असंस्कारिकचित्तेसु
उद्धच्छनीवरण-अविज्जानीवरणेहि, संस्कारिकेसु भीनमिद-उद्धच्छ-अविज्जानीवरणेहि
सद्धिं दुविधा एकतो उप्पज्जति । यं पनेत्त द्वे तीणी [§१४९४] ति वृत्तं, तं
हेट्ठिमपरिच्छेदवसेन वृत्तं । तस्मा चतुत्रं पि एकतो उप्पज्जती ति वचनं युज्जति ।

१ See ६.२७ above. २ M., PTS- एव. ३-४ M., PTS-
उपपि युज्जति ।

एव । व्यापादो पन असंखारिकचित्ते उद्वचनीवरण-अविज्जानीवरणेहि, संसंखारिके धीनमिद-उद्वच-अविज्जानीवरणेहि, असंखारिके येव उद्वच-कुक्कुच-अविज्जानीवरणेहि, संसंखारिके एव च धीनमिद-उद्वच-कुक्कुच-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं ति वतुधा एकतो उपपज्जति । उद्वचं पन अविज्जानीवरणमतेन सद्धिं एकधा व एकतो उपपज्जति । विचिकिच्छा उद्वच-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं एकधा व एकतो उपपज्जति ।

(१७) ये पि'दं किलेसोच्छके यत्थ द्वे तयो किलेसा एकतो उपपज्जन्ती [§१५६०] ति बुच्चं, तथ 'यत्थ द्वे किलेसा अज्जेहि, तयो वा किलेसा चज्जेहि किलेसेहि सद्धिं उपपज्जन्ती' ति एवमत्थो वेदितव्यो । कस्मा ? द्वित्रं तिप्पण येव वा एकतो उपपत्तिया असंभवतो । तत्थ दसधा किलेसानं एकतो उपपत्तिं होति । एत्थ हि लोभो उवा एकतो उपपज्जति । पटिघो द्विधा । तथा मोहो ति वेदितव्यो । कथं ? लोभो ताव असंखारिके दिट्ठिविपयुत्ते मोह-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह धीन-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, असंखारिके^१ येव मोह-मान-उद्वच अहि-[४२९]-रिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके येव मोह मान धीन-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, दिट्ठिसंयुत्ते पन असंखारिके मोह-उद्वच-दिट्ठि-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-दिट्ठि-धीन-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति उवा एकतो उपपज्जति । पटिघो पन असंखारिके मोह-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-धीन-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति एवं द्विधा एकतो उपपज्जति । मोहो पन विचिकिच्छासंयुत्ते विचिकिच्छा-उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि, उद्वचसंयुत्ते उद्वच-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति एवं द्विधा एकतो उपपज्जति । सेसं सब्बरप उच्चारणमेवा ति ।

अट्टकथानिया धम्मसंगहट्टकथाय
अट्टकथाकण्डवण्णना निट्ठिता ।

[नियमनं]

(१) एत्तावता च

चित्तं रूपं च निक्खैपं अत्थुद्धारं मनोरमं ।

ये लोकनाथो भाजितो देसेभि धम्मसंगणि ॥

अभिधम्मस्स संगण्हं धम्मे अनवयेसतो ।

तिहाय तस्मा आरद्धा या मया अरथवण्णना ॥

१ M. omits. २-३ M. omits. ४ M. omits अहिरिक. ५ M. PTS- धम्मसंगणियट्टकथाय.

अनाकुलानमत्थानं संभवा अट्टसालिनी ।
इति नामेन सौ एषो सन्निधानमुपागता ॥
एकूनचत्ताळीसाय पालिया भाणवारतो ।
चिरिट्टित्थं धम्मस्स निट्ठपेत्तेन तं मया ॥
[480] यं पत्तं कुलं तस्स आनुमावेन पाणिनो ।
सब्बे पि धम्मराजस्स अत्ता धम्मं सुखावहं ॥
पापुणन्तु विसुद्धाय सुलाय पटिपत्तिया ।
असोकं अनुपायासं निब्बानसुखमुत्तमं ॥
चिरे तिट्ठतु सद्धम्मो धाम्मे होन्तु सगारवा ।
सब्बे पि सत्ता कालेन सम्मा देवो पवस्सतु ॥
यथा रक्खिस्सु पोराणा सु-राजानो तथेविमं ।
राजा रक्खतु धम्मेन अत्तनो व पजं पजं ति ॥

(२) परमविसुद्धसद्वाधुदिविरिपपटिमण्डितेन सीलाचारज्वमहवादिगुणसमु-
दयसमुदितेन सकसमयसमयनृगहनक्षोभाह्नसमायेन पञ्चा-वेय्यसि-समन्नागतेन
तिष्ठिकपरियासिप्पमेदे सट्टकथे स्वाधुसासने अण्णटिहत्तज्जाणप्पमावेन महावेय्या-
करणेन करणसंपत्तिजनित-सुखविनिम्मत-मधुरोदावचनलावण्यवुत्तेन युत्तमुत्त-
वादिना वादिवरेन महाकविना पमिन्नपटिसंभिदापरिवार-सज्जभिज्जादिप्पमेदगुणपटि-
मण्डिते उत्तरिमनुस्सधम्मो सुप्पविट्ठित्तवुद्धीनं थेरवंसप्पदीपानं थेरानं महाविहार-
वासीनं वंसाळंकारभूतेन विपुलविमुद्धचुद्धिता बुद्धघोषो ति गरुहि महितनामपेत्थेन
थेरेन कत्ता अपं अट्टसालिनी नाम धम्मसंगहट्टकथा ।

(३) ताव तिट्ठतु लोकरिंमं लोकन्तिथरणेसिने ।
दस्सेन्ही कुलपुत्तानं नयं पञ्चा-विसुद्धिया ॥
याव 'बुद्धो' ति नामे पि सुद्धचिन्तस्स तादिनो ।
लोकन्हि लोकरेज्जट्टस्स पवत्तति महेसिनो ति ॥

१ M.—भासन्ती. २ सि०—मधुरोद्वार. ३ म० adds—
चतुक्कण्डमण्डिताय पालिया अरथदीपको ।
सुन्दरद्वो अयं गन्थो चिरकाले पटित्तु ॥ for which, PTS
substitutes इमं लिखितपुत्तेन मेत्तेय्यं उपसंक्रमि ।
पटित्ठित्वा सरणेमु पटित्ठामि सासने ॥
मम माता पिता वरिया हिता च अहिता च मे ।
पुञ्जं तं अनुमोदिन्ता चित्तं रक्खन्तु ते मम ॥
सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...

M. omits all these lines and simply adds—
सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...सुगतवच्छर-नामिगोत्र.

APPENDIX A

(See p. 216, note 7).

(कामावचरकुसलविपाककथा)

विपाकुहारकथा

(३.५८७-६५०)

[Entries common to two or three columns are indicated in letters spaced out under those columns.]

I लक्ष्मिपञ्चो

II उल्लसदकित्तनं

III हेतुकित्तनं

(i) तिहेतुककम्मं विपाकं देति

(ii) दुहेतुकं " "

(iii) तिहेतुककम्मेल पटिसन्धि

(iv) दुहेतुकं " "

(v) असंखारिकं कुसलं विपाकं देति

(vi) संसंखारिकं " "

(vii) आरम्भेन परिवसेतव्या

(viii) उपपत्तेन

(i) तिपिटक-

चूळनामत्थेर

(ii)

मोरवार्यावाणी

(iii)

तिपिटक-

महायम्मरकिल्लतत्थेर

६४२

५८८

५८९

५९२

ति हे तु कं, दु हे तु कं, अ हे तु कं

ति हे तु कं न; इ त रे

ति हे तु का, दु हे तु का; अ हे तु का न । तिहेतुका व; दुहेतुका अहेतुका न

दु हे तु का, अ हे तु का; ति हे तु का न

असंखारिकं, संसंखारिकं । अ सं खारि क मे व, नो सं सं खारि कं

" " स सं खारि क मे व, नो अ सं खारि कं

वेदना " वेदना

तदारम्भणस्स विवामो ५९२ चित्तनियामो न ६३५ पिण्डजवनं ६४२

(i)	(ii)	(iii)
तिपिटक- चूळनागार्ये	मोरार्यावासी महादत्तयेर	तिपिटक- महाधम्मपरिसरतयेर
(२) तिथेयुक्तमेत दुहेयुक्तविषयि	प टि च्छ ज्ञा व ६०७	ग ता । न होति ६४२
(३) दुहेयुक्तमेत दुहेयुक्तविषयि	ब्राह्मणकर्ममो	द स क म भो
(४) सोमनस्ससहगत-असंखारिक-दुहेयुक्तविपाकचित्तेन गहितपटिविषयि	६०८ क म स दि ता अट्ट ६०९ तयो ६०८ [पञ्च ताणि]	प टि स वि ६४५
(i) चकनुद्धारे विपाकचित्तानि इष्टारम्भे मोचवारा " विपाकचित्तानि इष्टमणसत्तारम्भे विपाकचित्तानि	६१८ छ ६२९ तयो ६२९ चत्तारि ६४० हे समसत्तत्तीत ६०९ समसित ॥ द्वादस ६०९ अ प्यो प मा ६४०	
(ii) खब्बेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि (iii) अगहितगणनेन उपमा	६०९ द्वादस ६०९ यन्तोपमं न लब्धमिति (सत्त यन्तवाहा)	
(५) सेसविस्तृत्य-दुहेयुक्तविपाकचित्तेन गहितपटिविषयि	६०९ द्वादस ६०९ यन्तोपमं न लब्धमिति (सत्त यन्तवाहा)	

The same as in
IV (I) in this
column; ६४५.

(4) दुहेतुककर्ममे अहेतुका पटिसन्धि

दुहेतुककुसलचित्तेहि कम्मे आपुहिते

कुसलविपाक-उपेखासदृश-अहेतुक-

मनोविज्जाणधातुवित्तेन गहितपटिसन्धिकरस

(1) चन्द्रबुद्धरे विपाकचित्तानि

इदु-मज्झसारम्मणे बोधवारा

" विपाकचित्तानि

इदुपरम्मणे विपाकचित्तानि

(ii) सब्बेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि

(iii) अगहितमद्वयेन "

V परिणयकनयो

अ हे तु क टु कं
प टि स न्वि के म्म स दि या ति न्न प स ल्या
६१० ६४१ ६४५

षट्चारि ६१०
तयो " "
तीणि " "
एकं " "
वीसति " "
अट्ठ " "
६१५-६३४

The same view as of
तिसिट्ठ-बुद्धनामयेर (६१०) in IV. 4
except that there is विम्वज्जन (६४१).

विपाकद्वारकथा

APPENDIX B

(i) A list of important passages containing points of discussion or subjects of controversy.

- (१) Inclusion of कथावस्तु in the Abhidhamma-piṭaka. [१.५-९]
- (२) Is अग्निषम्य the authorised 'Word' of the Buddha? Is there any निदान for the same? [१.७०-८९]
- (३) किं घनेतानि 'कुसला'ति वा 'घम्मा'ति वा आद्रीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि? [२.११-१३]
- (४) तस्य सिया—'यं वुत्तं अनेकहंतुतो वुत्ति दीपेती' ति तं न वुत्तं। [३.१९]
- (५) वे पन अनापायगता रूपादयो पि धम्मारम्माणमिथेव वदन्ति, ते इमिना सुत्तेन पटिक्खितव्या। [३.५४]
- (६) वितण्डवादी पनाह—अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारे पि समुद्घाति। [३.१२३-१२७]
- (७) वितण्डवादी पनाह—अकुसलं वचीकम्मं मनोद्वारे पि समुद्घाति। [३.१२९-१३१]
- (८) के पि पन येरा बोद्धाङ्ग-सङ्ग-ज्ञानाङ्गविसेसं पादकन्तानं नियमेती ति वदन्ति, etc. [३.४९७-५०६]
- (९) तस्य केचि येरा वदन्ति—'सकदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि विरेज उपपज्जन्ति,...etc. [३.५२६]
- (१०) उपरिमगात्तये दिट्ठकमेव पस्सति, नो अदिट्ठकं पस्सती ति अयं आचरियानं समानट्ठकया। वितण्डवादी पनाह—अदिट्ठं पस्सती ति। [३.५३१-५३५]
- (११) यावता हमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सव्वत्थ कायायतनं...। [४.३७]
- (१२) केचि पन तेजाधिकानं भूतानं पसादो चक्खु,...अपरे...केचि घनेत्थ... न विसमानं ति पौराणा। [४.३९-४१]
- (१३) चक्खादि-इन्द्रियानं सम्पत्तासम्पत्तविसयमाहणं। [४.४२-४६]
- (१४) केचि पन मिद्धरूपं नाम अत्थी ति वदन्ति (४.१११); (for मिद्धस्स रूपारूपकया see ५.७९-९४) अपरे वल्लभेन तद्धि...रोगरूपेन तद्धि। [४.११२]
- (१५) न हि एतानि (जरा-अनिच्छता) जायन्ति। [४.११४-११७]

Knotty or Tricky Passages

(ii) Scholastic Discursions on

- (१) समय [३.११-२४]
- (२) वित्त [३.३३-३९]
- (३) उपपन्न [३.४०-४२; ५.४०-४२]
- (४) आरम्भणं—दानमयं, सीलमयं, भावनामयं [३.७३-९१]
- (५) द्राक्षकथा [३.९२-१७२]
- (६) विपाकुद्राक्षकथा [३.५८७-६४५]
- (७) किं पनेतानि तीणि महासूतानि एकप्यहारेणैव आपाथमागच्छन्ति उदाहु नो ति ? [४.९५-९७]
- (८) किं पन पठवीधानु सेसवातूनं पतिद्धा होन्ती कुसित्वा होति उदाहु अनु-
सित्वा ? [४.१००-१०३]
- (९) मिद्धस्स रूपारूपकथा [५.७९-९४]
- १०) पञ्चुप्पन्न [६.१९-२२]

(iii) Scholastic Quibbling or Jugglery of Words

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकस्थानि उदाहु
नानत्थानि ? [२.११-१३]
- (२) नेव दस्सनेन न भावनाय पहातब्बो हेतु [२.२५]
- (३) अतिरिंसं खो पना ति पदे... [२.४१]
- (४) कस्मा पनेत्य मात्तिकमं विव 'कुसला धम्मा'ति अथवा 'धम्मा कुसला'ति
पदानुक्रमो कतो ति ? [३.११]
- (५) 'अत्तामगियं अहेतुनं सामगियं पि अहेतुमावापत्तितो' etc. [३.१९]

(iv) Knotty or Tricky Passages

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकस्थानि उदाहु
नानत्थानि [२.११-१३]
- (२) नेव-ददस्सनेन-न-भावनाय-पहातब्बो हेतु एतेसं ति... [२.२५]
- (३) तत्र यदेतं न-हेतु धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी ति सिद्धे... [२.४१]
- (४) अत्तामगियं अहेतुनं सामगियं पि अहेतुमावापत्तितो... [३.१९]
- (५) सो वत्तब्बो— किं पनेतं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थं ति ? निट्ठ-
मेत्थ गन्तब्बं [३.१३०-१३१]

INDEX

[All words from the Dhammasangani commented upon in this text are not necessarily enlisted here. In fact, from 3.265 onwards, such words are almost always left out, as this index is considered to be supplementary to that of Dhs. References to paragraphs of Dhs. are noted in the head-line on the inner side of the pages of this text, and hence paragraphs referred to in the index of Dhs. can easily be located here. In the following, the first figure before the point refers to the Division and the subsequent figures to the paragraphs in that Division. Sim. is an abbreviation for Simile.]

अंत ४.५३	अस्त्रिकूपक ४.२७
अंसु ३.५३४; ४.५०, ९७	अस्त्रितारका ३.३९६
अकल्लल ५.१२४	अस्त्रित १.८१
अकल्ललता ३.२९६	अस्त्रितदल ५.७९, ३८४
अकनिष्ठमवन ३.३२१	अगद ३.५२९
अकस्यक ५.७८	अगमनीयद्वान ३.१४६
अकस्याणमित्त ३.५४१	अगेलज्ज ३.२४९
अकित्ति ५.८७	अग्गसावक १.४०
अकिरियावाद ५.३७	अग्गसुख ३.३५१
अकुसल १.११, ३६, ६९	अग्नि (Sim.) ४.८२
"कम्मपथ ३.१४२-१६२	अग्नि, परित्तक ३.६५५
अकुसलचित्त ३.५३९, ५५४-५६८	अग्निमुख ४.१०
अकुसलगासि ५.९४	अग्निवेस्सन ५.८०
अकुसला धम्मा ३.५४०-५७०	अंकुर (Sim.) ३.५२५, ५८८
अकोधन ३.५८९, ५९०	अंकुरण्यत्त ५.१०
अकोसना ३.१५२	अंगघात १.५८; २.८
अनस्य ४.११४	अंगविजापाठक ३.३७०, ३७२
अक्षर ५.११३	अंगानि (नव) १.४५ ६६

INDEX

- अंगार ३.१८३
 अंगारकपल ४.९४
 अंगुत्तर १.४६, ६१, ६४
 अंगुलिष्ठ ५.१३६
 अंगुलिषेठक ४.३५
 अचिन्तोप्यानि (चत्तारि) १.५९
 अचिरवती ३.२७७
 अच्चायिक ३.१९२
 अचि ४.१०; ५.२५
 अच्छमंस ५.९५
 अच्छरिय १.६६, ६८
 अजगर ५.७१
 अजटाकास १.३३; ४.४५, ४७, ५.७
 अजपद ४.३५ 'दण्ड ३.३५३
 अजपदसंज्ञान ४.३५
 अजपालनिषोचकस्य १.८८
 अजिगुच्छन ३.५४३
 अनित ५.२१
 अनिमृता ३.२४९
 अजिष्ठका (अज + एलका) ३.२४७
 अज्जव निग० २
 अजयो २.५६
 अजसत्त २.३६; ३.३४१, ६९०,
 ३९२, ३९७, ४९३, ४९४
 अज्जालिक २.४९; ३.८५
 अज्जाचार ५.९५; कायिक°, चाच-
 सिक° १.४७; पटिपक्खमूत १.५२
 अज्जापज्जति ३.४७६
 अज्जासव ३.२८३, ५०२; अनुसव
 १.५२; वेगेव्य° अनुलोम १.४८
 अज्जासववसेन २.३९
 अज्जोगाज्ज ४.५
 अज्जोरवट १.३४; ४.८७
 अज्जोथरेय्युं ५.१३१
 अज्जोहरणीम ५.१३४
 अज्जोहरीषति ४.८७
 अज्जन १.३२
 अज्जलि १.१
 अज्जालिकम्म ३.१३२; ६.१२
 अज्जयामाव ५.४९
 अज्जमज्जपक्षय १.१७
 अज्जाकोण्डज्जथेर १.८८
 अज्जाताविन्द्रिय ३.६५७
 अज्जिन्द्रिय ३.६५७
 अटवी ४.८६; ५.११४
 अट्ट १.७६
 अट्ठिमान ३.६०३
 अट्टकथा १.१, ११, ८६; ३.२१,
 १४९, १८०, १९५, १९७, २२५,
 ३३, ३९१, ४६४, ५८६; ४.
 ४३; ५.१; ६.२१-२२;
 °आचरिया १.१०५, २२१, ४७३;
 °नय ३.३३९; ६.२४
 अट्टकयाकण्ड ६.१-३७
 अट्टकयामुत्तक ३.६१, १७६, ४८८
 अट्टगिक १.३; २.३२
 अट्टचत्तालीस गोत्त-वरणानि ३.४६३
 अट्टमुख-वाटयुत्ति १.६
 अट्टखलिनी End of Divisions 3-6;
 निग० १, २
 अट्टहि लक्खणेहि ३.२०
 अट्टानकुसलता २.५६
 अट्टानपरिकप्प ४.१०३
 अट्टारस° ब्राह्मणा, °खलिया etc.,
 ३.४६३
 अट्टु ४.४

INDEX

- अणु ३.५३६
 अन्वय ५.१२३
 अतच्छ ३.१४८
 अतपनीना २.५४
 अति १.२; °छत्त १.२ °देव, °ध्वज
 १.२; °ब्रह्मा १.२
 अतिक्रम, अंग°, आरम्भण° ३.४५४
 अतिक्षिप्तवत् ५.५०
 अतिशयान्त १.५९
 अतिपगुण ६.५
 अतिपरिचिता ३.२१
 अतिरिक्त २.४१
 अतिरेकशीवर ३.४२
 अतिरेक्य २.४१
 अतीत २.३४
 अतीतानागतसंज्ञाण ६.१८
 अतीतारम्भण २.३५
 अत्तकिलमथ ३.२४४, ४७३
 अत्तमाय ४.७; ४.२९
 अत्तमनता ३.५६४
 अत्त-सुज्जता ३.२४५
 अत्ता १.५९; ५.२५-२६
 अत्थ १.४८ ५५; ३.६१५, ६३४;
 ५.२; °अनुरूप १.५५; °संगीरमाय
 १.५३; °जात १.५५; °पटिसंमिदा
 १.५५
 अत्थंगम ३.३५९
 अत्थजोतकत्त २.१३
 अत्थजोतना १.११
 अत्थजोतिका १.५५
 अत्थतो १.११
 अत्थरण १.५९, ३.६०
 अत्थवण्णना १.१; ३.३५४; निग० १
 अत्थादीनि ५.२
 अविषयय १.१७
 अत्युद्धार १.१०, ११; ६.२
 अ-यकन ५.१३३
 अ-येय्यचित्त ३.४५
 अ-दग्ध ४.७७
 अ-दग्धनता ४.७७, २९५
 अविट्ठजोतना ३.४
 अदिन ३.१०२
 अदुक्ख ३.३६५
 अद्वा ३.२
 अद्वापन्नुपम ६.२१, २२, २३
 अधिकरण ३.२४
 °समय ३.२८२
 अधिकरणी ३.५७६
 अधिकार २.३६
 अधिगम ५.१५
 अधिषित्तसिक्खा १.५३
 अधिवृत्तपक्षि ३.५२५, ५२६
 अधिपञ्जासिक्खा १.५३
 अधिपति ३.२३७, ४६१-६४, ४९३,
 ५२१, ६५५
 अधिपतिपचय १.१७
 अधिप्राय १.५५, ५९; २.३६
 अधिमत्त १.३८; °गतिमा, °धितिमा,
 °सतिमा ४.१०२
 अधिमुत्ति ५.१४९
 अधिमोक्ख ३.२५४, ५.२८
 अधिवचन २.१५, १९, २१, २६,
 २७, २८, ४४, ५४
 अधिवचनपथा २.५४
 अधितीलसिक्खा १.५३
 अधोविरेचन ५.१३८

INDEX

- अनम्भातञ्जस्तामीतिन्द्रियं १.६९; ३.६५७
 अनतिक्रम ३.४७७
 अनत्ता ३.२४५, ३.२५, ४८३
 अनत्यविज्ञापिका ३.१५३
 अननुच्छविक १.८८
 अनन्तरपञ्चय १.१७; ५.१०१
 अनन्तरहित ३.४६८
 अनन्तवा-दिष्टि २.५५
 अनन्तानि, चत्वारि ३.३२१
 अनपायिनी ३.४५
 अनमतया १.२५; ३.४७१, ५१५,
 ५१९; ५.२४
 अनय ५.१७
 अनलीन ४.४२
 अनलीयमान ३.१७९
 अनवज २.८; ५.११, १३७, १३८;
 सञ्जिता ५.९५; सुखविपाक-
 संज्ञात २.१३
 अनवज्जट्ट ३.३०
 अनवज्जसञ्जी १.५९
 अनवस्तुत ३.४५
 अनाकुल निगम १
 अनागत २.३४
 अनागतं-आण ३.६६१; ६.१३;
 चतुष्टय ६.९, १२, १३, १८,
 २५, ३३
 अनागामी ५.१०८
 अनागारिक ५.६६, ६७
 अनाचार ५.१२२
 अनादर ५.७३
 अनादिय ५.११७
 अनापत्ति १.६७, ७०
 अनापाद्यगत ३.५४
 अनामद्वृता ३.५१
 अनामोघ-रसा ३.३५४
 अनामक ५.११४
 अनामय २.८
 अनारम्भण २.४९
 अनारुह्य ३.३७
 अनासय २.४३
 अनिघंस ३.५७६
 अनिच्चमेव ४.२३
 अनिच्चानुपत्तना ३.६५४
 अ-निष्ठ-गत ६.५, १६
 अ-निष्ठा ६.१३
 अनिश्चय-सम्पत्तिष २.३८
 अनिन्द्रियवद २.३६; -रूप ६.२६,
 ३०, ३३
 अनिष्काजन ३.३५
 अनिष्कादित्त ३.५८४
 अनिश्चित १.४४
 अनिमित्त ३.४८७, ५३९, ६५३,
 ६५४; -मग ३.४८९
 अनिमित्त १.२९ -सत्ताह १.८८
 अनियत २.२१
 अनिव्यायिक २.५२
 अनीय ३.१३५
 अनुच्छविक १.८७
 अनुताप ५.९६
 अनुत्तर २.५२
 अनुदाकर ५.४५
 अनुपकुट्ट १.८१
 अनुपञ्जाति १.४७
 अनुपपरिक्खन्त १.५८
 अनुपपञ्ज ३.१४४

INDEX

- अनुपादिन ४.१०९, ११०
 अनुपादिकसंतान ४.४
 अनुपादिसेस ३.५१९
 अनुपुष्पदत्तगणा २.१४; ३.१३,
 ३३९
 अनुपन्न २.३३
 अनुप्यञ्जन ५.२७
 अनुमति-पुच्छा ३.७
 अनुमति-बोद्धार-सिद्धि २.१३
 अनुलोम १.१९, २३, ५५; ५.२२
 'चित्ताति ३.५०७; -पञ्चमीय
 १.२१-२३; -पटिपदा ५.१००
 अनुलोमिक १.६२
 अनुसंधि ३.२६३; ५.५६
 अनुसंधिवत्सेन १.६७
 अनुसयपटिपक्षता १.५३
 अनुसयप्यहान १.५३
 अनुसययमक १.१६
 अनेकंस-गाह ३.५६६
 अनेकानुसंधिक (मुत्त) १.६७
 अनोत्त १.१, ३९
 अनोत्तण २.५५; ३.५४३
 अनोधिनि ३.४०७
 अनोम-सत्त ३.२९०
 अनोमा (नदी) १.८७
 अनोसकनता २.५८
 अन्त ५.७१
 अन्तरापत्ति १.६७
 अन्तराय १.१
 अन्तराधिक (घम्म) १.५९
 अन्तलिबल १.४४
 अन्तवा-दिष्टि २.५५
 अन्तेवाविका ३.५०३
 अन्तोकरणाय २.४३
 अन्तो कस्त्वा ५.१०४
 अन्तीगध २.५२
 अन्ध (Sim). जचा^० ३.६२६
 हृथिदस्सक^० ३.१८९
 अन्धक ३.६२६
 अन्धकार ५.१०७; ६.२०
 अन्धवाल ३.५४६
 अम्बास्सयेयुं ५.१३१
 अपक्खपातजननी ३.३५१
 अपचय २.२६
 अपचिति १.८; ३.३१८
 अपञ्जायन ५.१०८
 अपणक ३.५४७, ५४८, ५५८;
 -अंग ३.२५३, ५२८;
 -जातक १.६६
 अपद ३.३७
 अपदान १.४६
 अपरगोयन ४.६
 अपरन्तानुदिष्टि २.५५; ५.११६;
 'यो (वचाब्बीस) ५.११६
 अपरमाण ३.३७७
 अपरिणायिका ३.३०७
 अपरिनिष्कन्न ४.११९
 अपरिसापन्न २.५२; ५.५८
 अपादक ३.३६
 अपाय ३.५७०, ६१०
 अ-पिदहन ५.१३३
 अपिल्ल ३.४७५
 अप्पच्चय २.४; २.४२
 अप्पटिक्खेपनिदेत्त ४.२२
 अप्पटिघ ४.१७
 अप्पटिचानिता २.५८

INDEX

अप्यटितवभाव ५.११७
 अप्यणिहित ३.५३९, ६५३, ६५४
 अप्यत्त ५.४१
 अप्यदक्लिणगाहिता ५.११७
 अप्यन्ता ३.१, २, ६२, ८०, ३९७,
 ४४१, ४५२; पत्त ५.४५
 अप्यमञ्जा १.३; ३.४१३, ४१५;
 -विभंग १.१२
 अप्यमस्तिका १.५
 अप्यमाण ३.३९१; २.२८
 अप्यमाद १.४४
 अप्ययोग ३.७३
 अप्यवत्तन्त ५.१५०
 अप्यवारित ५.९५
 अप्यसावज्ज ३.१४३
 अप्यहोन्त ४.४४
 अप्येषकल १.४१
 अप्योस्सुकता १.८८
 अफासुक ३.८६
 अफासुविहार ५.१३९
 अव्वोच्छिन्न १.२५
 अव्वोहायिक ३.१२२, १३२, १३३,
 १३५
 अव्वपटल (Sim.) ३.५२५
 अव्वापिक्खति १.५९
 अव्व्याकत १.३६, ६९; वतुम्बिध^०
 ३.५७१; ४.१; धम्मकपा
 ३.५७१; ४.११९
 अव्व्यापज्ज ३.१३५
 अव्वमान ५.१२९
 अव्वमुतधम्म १.६६
 अमब्ध ३.५१४
 अमय ३.८३

अमययेर ५.१३०; दीघमाणक^०
 ५.२३०
 अमयानक-आकार २.५५
 अभि १.२, ४९
 अभिक्कन्त १.२, ४९
 अभिक्कमन्त ४.७०
 अभिञ्जा ३.११४, १३२, १५४, ५४५
 अभिञ्जा १.२; ६.७; दन्धा^० ३.३७५,
 ३७७, ३७८; सिग्धा^० ३.३७५,
 ३७७, ३७८
 अभिञ्जाण ३.१८८
 अभिञ्जात १.४९
 अभिञ्जावल १.८१
 अभिधम्म १.१, २, ५, ९, २४, २७,
 ४२, ४३, ४९; ३.४८८; ४.११०;
 निग^० १. -कथा १.१, ७१; ३.
 ४८६; -तन्ति १.२७; -दुक्क ५.
 ४५-१०६; -देसना १.४२; -जय-
 समुह १.८७; परिणाय ३.४८९;
 -पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३,
 ५९, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९;
 (बुद्धमासित) १.७०-८०; -मान-
 निय १.१२; -मुत्त १.७०
 अभिनिपात ३.१७७
 अभिनिव्वत्ति ४.११५, ११६
 अभिनिविसति ३.४९५
 अभिनिविश ३.१८९
 अभिनीहार १.७९; ५.१०८; ६.२८
 अभिमायतन २.३९२; ३.३९०
 अभिमुच्य ३.३९१
 अभिमुख १.५५
 अभिलाप २.५४ धम्म- २.१३;
 कुसल- २.१३

INDEX

- अभिसंस्वरण ३.३०५
 अभिसंस्वरौति ३.११४
 अभिसंज्ञनी ५.१२३
 अभिसमय १.५५; ३.४८७
 अभिसमाचारिकवत्त ३.६६१
 अभिसंघोषि १.७३
 अमकलेत्वा १.४३
 अमच्छपुत्तो (Sim.) ३.३७०-३७३
 अमाणि ४.८
 अमत १.८५
 अमतपान १.८८
 अमतपकासन १.४४
 अमतमहानिन्वान ५.२८
 अमनसिकार २.२६
 अम्भ (नगर) १.८२
 अमरवती १.८१
 अमराविस्लेपदिष्टि ५.६२
 अ-मित २.१०
 अम्भ ३.६१५, ६२५; ५.१२०;
 -उपमा (Sim.) ३.५९८, ६०९,
 ६२५, ६२७, ६४४, ६४५; -धीज
 (Sim.) ३.५८८
 अय ५.१०४; ५.१७; °पिष्टि ४.९९
 अयामानदस्तन ३.५५२
 अयामानपथ ३.५५२
 अयोग ३.७१
 अयोगुळ ५.११; (Sim.) २.२२९
 अव्यक १.८१
 अ-रण १.१८; २.५२
 अरणी ५.१७
 अरति ३.५५७
 अरहत्तममा ३.५१८
 अरहत्तकलधम्म २.२७
 अरहा १.२७; ५.३९; ६.८
 अरित (Sim.) ३.५२३
 अरिय ५.१७; °अद्वैतिकमगा ३.११७;
 °विहार ३.२४४
 अरियपरिवेसनसुत्त १.८८
 अरियकळ २.५८
 अरूपगीवित्तिन्त्रिय ४.६७
 अरूपराग ३.५२८
 अरूपसज्जी ३.३९०, ३.३९२; ३.९७
 अरूपसन्तति ६.२०
 अरूपावचर २.५२; ३.११३; ६.१०;
 °कुसळ, °धम्मा ३.४२७-४६०,
 ६५१, ६६६
 अरुभिनी २.४९
 अत्त-ताटक ५.१३९
 अलगद, -अत्यिक १.५८; -उपमा
 १.५७, ५८; -मवेसी १.५८;
 -परिवेसन १.५८
 अलावु ५.१४१
 अलीनक ३.१२७
 अल ४.२०; ५.४८
 अलीन ४.४२
 अलीयति ५.४१
 अवगाळ ५.१०४
 अवचर ५.१०४
 अवट्ठिति ३.५५१
 अवघोष १.५५
 अवसेस ५.३३, ३५
 अवस्सं २.३३
 अ-वस्सिक ५.१२७
 अवस्तुत ३.४८
 अवहारा, छ ३.१४४
 अविक्षेप २.५७; ३.१७६, २५०,

INDEX

- ३४०; ३.५४५
 अविगतपञ्चय १.१७
 अविचार ३.४४४, ३.४५
 अविज्ञा १.२५; २.५५; ३.५२८
 अविज्ञप्ति ३.५८४
 अविज्ञान ४.११३
 अवितक ३.३४४, ३.४५
 अवितक-अविचार २.२२
 अविनिवृत्त ४.५१
 अविनिर्भोग २.४२; ४.४०
 अविपरीत, "अवयोधसंज्ञात १.५५;
 -समाय १.५५
 अविपाकजिन ३.४०७
 अविपाक्यजोतकत्त २.१३
 अविष्कारिक ५.७८
 अविमत्त ४.२
 अविमत्तिक ३.२५७, ५.६६, ५.६८,
 ५.७३, ५.७८
 अविरजित्वा ५.११९
 अविसद ४.६१, ६२
 अविसय १.२७
 अवीषि ३.५११
 अयुद्धि ५.५३
 अवैकल ३.१९
 अवैर ३.१३५
 असंयोजनिय २.४४
 असंहर ३.९२; ५.१३२, १३३
 "द्वारानि ३.१३९-१४०
 असंकरा, अद्भ ३.१३९-१४०
 अराकचदान ६.५
 अ-सक्त्विक १.७६
 असंलत २.४१
 असंलतवातु ५.५६
 असंस्कारिक ३.५१, ३.१०, ३.१२, ५.५८
 असंलिय १.८२
 असंख्य १.८१; ५.११३; (वत्तारि)
 १.२९
 अ-संगहित १.१३
 असङ्ग ५.११८
 असनि (Sim.) ३.२८८
 अस्याय ३.२४४
 अ-सम्पन्नम् २.५७
 असम्पत्त ४.४२, -गोचर ४.४६
 असम्मिस्त ४.१९, ४.९, ५०
 असम्मिस्तता ४.३८, ५०
 असम्मीह १.५५
 असम्मीहश्च ४.११२, ११८
 असाधारणपञ्चय ३.७७१
 अशुक ३.१८८, ६२६; ५.११३
 अशुख ३.३६५
 अशुभ २.३१
 अशुभकथा ३.४१७-४२५
 अशुर ४.६
 अ-शुरोप ५.१२१
 अशुवण्ण ४.८
 असेत्त २.२७; ३.६४८
 अ-सोक निग० १
 अस्स ६.३३
 अस्सकण्ण ४.५
 अस्सगुत्तथेर ६.१८
 अस्सवाला ४.११८
 अस्सम १.८३
 अस्सारीह ४.२४
 अशु, "जनन ३.५६४; "रोपन ३.५६४
 अहि (Sim.) ४.४०
 अहिरिक २.५५; ३.५४३

INDEX

- अहेतुक २.३९; ३.६४२
 अहेतुकदृक् ३.५८७, ६१०, ६११
 ६३४, ६३५, ६४१, ६४५,
 अहेतुकमनोविज्ञानधातु ३.५७०
 अहेतुकवाद ५.३७
 आकलमान ३.५८
 आकट्टान्ति ३.५७०
 आकृष्य १.३९; ४.६१, ६४
 आ-कार २.४३
 आकारविकार ३.९८
 आकाशकणित्युत्प ६.७, १७
 आकाशगंगा १.३६
 आकाशसंश्लिष्ट ३.६२९-६३३
 आकीटन ३.१९८
 आगन्तुक ३.४१, १९४, २१८; २७४,
 ४२५; ५.१२७; -भवं ३.५९५,
 ५९६, ६०८, ६४४
 आगम ५.१५
 आगमद्वय १.१; ३.१०३, ३९०,
 ३९१
 आगमनतो ३.४८४; ६५२
 आगारिक ५.६६, ६७
 आघात ३.५६२
 आचय २.२६; ३.४६६; -गामि
 २.२६; -गामित्तिक २.२६
 आचरिय १.४; ३.१२२, १२८, ५३१;
 -परंपरा १.७९, ८०; 'मरिया
 ३.२४७
 आधिष्ण ३.८३
 आजीव ३.३०४, ४८०; ५.६७;
 -पूरण, -भेद, -हेतुक ३.४८०
 आजीवद्वय ५.१२२
 आपाति ३.१३६; 'क३.३२३; १४३,
 १४९
 आणादेसना १.५१
 आणारह १.५२
 आयव्यनिद्रि ३.१२७
 आदान ३.१४४
 आदाय (Sim.) ३.२८१
 आदिच १.१
 आदित्त (Sim.) ३.३५३
 आनन्द १.८, ३८, ६६, ८६; २.३६;
 ३.११६; ४.१०३
 आनापान ३.४२६; -चतुर्थ ६.७, १७
 आनेज्जता ३.४३०
 आपत्ति १.६७; 'वी(पञ्च, सत्त) ५.११२
 आपत्तिबुद्धता २.५६
 आपत्तिकलन्य २.५६; -मातिका (सत्त)
 १.४७
 आपत्तिबुद्धानुसलता २.५६
 आपाय ३.५५; ५.१३२; -गत
 ३.५९३, ५९५, ६१४; ४.३०
 आपायिक ६.१५
 आभिधम्मिक १.४४, ७१.७२ 'त्योरा
 ३.५८८; 'मिस्सु १.४३
 आमुजित ३.६८; ४.९४, ९६
 आमोघ ३.३९०, ४४५
 आमकसुतान ४.४९
 आमन्ता १.६
 आमसित्वा ४.१६
 आमलन्ति २.४८
 आवतन २.३६; ३.८५, ५५२;
 इत्सा- ३.२७५; मन- ३.२७५;
 वागुदेव- ३.२७५; सुवण्ण-
 -३.२७५; (दस) १.६९; (हादस)
 १.७५

INDEX

- आयतनकुसलता २.५६
 आयतनपञ्चति १.१४
 आयतनयमक १.१६
 आयतनविमर्ग १.१२
 आयति ३.५६७;
 आयपोत्थक १.८१
 आयित्त ३.५६७
 आयुसंसार ३.२१, ६०४
 आयुहति ३.११४, ६४३;
 आयुहन ३.१९०, ४६१
 आयुहित ५.४२
 आरम्भ (Sim.) ५.९६
 आरति ३.१०७, ६५७
 आरम्भ ५.३६
 आरम्भ ३.२८४
 आरम्भण २.२१, २.८२, ५९४, (ज)-
 ३.५८१; -ती ३.४८४, ४८९,
 ६५२; -दुक ४.१४; नील-
 पीतक- ३.१७३; -पञ्चय
 १.१७; -पञ्चभूत २.२१;
 प्रलय- ३.५८२; -माव २.२१;
 -रस ३.६२१; -वट्टन ३.४०८,
 ४०९
 आरुण्य ३.५०; -कुसलकया ३.४२७-
 ४५२; (चत्तारो आरुण्य) १.३३
 आरुण्यमुत्त, तयो संगहे- ३.१२३,
 १२९
 आरोग्य २.८
 आलय ५.४९
 आलिङ्ग, सुवर्ण- १.८, ७१
 आलुन्य ३.४६०
 आलुलित ३.२६३; ४.८२
 आलुलिस्तति ५.७०
 आलोक १.३४
 आलोककस्त्रिचतुर्थ ६.७, १७
 आलोका, चत्तारो २.२८९
 आलोकेत ४.७०
 आलोप ५.१३९
 आवजन ३.६००, ६१२
 आवजनद्वान २.२४
 आवरण १.७२; ५.९४
 आवसथपिण्ड ५.९६
 अनुयो १.८, ७१
 आविष्जनरस ४.३८
 आसय २.४३; ४.४१; ५.५९, ६०;
 (मदिरादयो) आसवा (Sim.) २.४३
 आसवगोच्छक २.४
 आसवान् उपपत्ति ६.३४
 आसवान् स्वयचतुर्थ ६.१०
 आसाब्धपुण्यमा १.८८
 आसित २.३१
 आसीविस (Sim.) ३.५६२
 आसेवनपञ्चय १.१७
 आहन्च १.१८
 आहरहृत्थक ५.१३९
 आहार ३.३०२, ३०३; ४.८७, ९१;
 ५.१३६; -पञ्चय १.१७
 आहुन ५.१००
 आहुनेय्य ५.५९
 आळार १.८७, ८८; ३.४३०
 आळहक १.२६
 इव ५.११७
 इष्टि १.८०
 इद्र ३.५७७; -आरम्भण ३.५९३
 इद्रकवट्टकी (Sim.) २.२६
 इद्रमक्षत ३.५७७; -आरम्भण

INDEX

- २.५८१, ५९६, ६०५
 इट्टाकार ३.१८४
 इति ५.१३७
 इतिवादपमोक्खानिसं १.५८
 इतिवृत्तक १.४६, ६६
 इत्यभाव ५.४९
 इत्याकप ५.८४
 इत्थि २.८; -इन्द्रिय ३.२८३
 इत्थि (Sim.) ३.६०३; ५.८४
 इत्थपचयता ५.२९, ४६
 इदमाथिता ५.१३४
 इद्धि, अधिद्वान-१.३५; -चित्त ६.२३;
 दसविधा- ३.१२४; - पाद १.३
 इद्धिपादविमंग ३.५२८; १.१२
 इद्धिमन्त ३.२३८
 इद्धिमा ६.२३
 इद्धिविषयतुय ६.७, १७, ३३
 इध ५.१४
 इन्दसील (Sim.) ३.२५४
 इन्दु ३.२१७, २२०, २२४, ६५६
 इन्द्रिय १.३; -गोचरमुत्त ४.२९; वस-
 १.६९; ५.५७; -पचय १.१७;
 -वद २.३६; (बावीसति) १.७५
 इन्द्रियपञ्जति १.१४
 इन्द्रियमक १.२६
 इन्द्रियविमंग १.२२
 इन्द्रियेषु अगुत्तद्वास्ता २.५६
 इरिया ५.१७; -पथा ५.१३९
 इतिपत्तन १.८८
 इस्सवा ३.१८६
 इस्सरायत्तन ३.२७५
 इस्सरिय, -द्वान २.३६; -संपत्ति ३.३७३
 इस्सा २.५६३
 इत्सायनक ५.६७
 इत्सास ३.२२८, ५१२
 इत्सुकी ५.६६
 ईसाधर ४.५
 उक्कट्टनिहस ३.५०
 उक्कण्ठमानो ५.१४७
 उक्कण्ठितुं ५.४९
 उन्सलि ५.७४
 उक्खित्तसिर (Sim.) ३.३५४
 उक्खेपनियकम्म १.७२
 उम्माह ५.११९
 उम्माहण १.४२
 उम्माहित १.७०
 उम्मादिम ३.४३७, ४३९, ४५८; ५.७;
 -आकास ६.१०
 उम्मादेति ३.४८७
 उच्चय २.१६
 उच्चार-वस्साव ३.२३९
 उच्छु, -रस ३.६०६; ४.१०२; -वाट
 ३.६०६, ६०७; -सामिक ३.६०६,
 ६०९; -साला ३.६०६, ६२५
 उच्छुनाळि-यन्तोपमा ३.६०६, ६०७,
 ६३८, ६४०, ६४५
 उच्छेद ३.४७३; -दिट्ठि २.५५
 उज्जु २.५६; -क ३.२४९; -ता
 ३.२९६
 उज्जोतन ३.३५
 उज्झाकार ३.६५५
 उज्झोदक ४.४१, ९६
 उज्जु ३.९४
 उत्तर २.४२, ५२
 उत्तरकुव १.३९; ४.६
 उत्तरवहुमानपव्यत ३.१६५

INDEX

उत्तरिमनुस्सधम्म १.२७	३७६; ५.४५; -स्मरण १.३६०
उत्तान ४.१०८; ५.१०७; -अत्य ५.७५; ६.३७	उपधितत्ता २.८
उत्तिय १.८०	उपच्छेद ३.३७७, ३७८
उदक (Sim.) ३.२३१; ४.८२	उपार्थम, शुभा- ३.२१८
उदक १.२६; -कलन्ध १.२६; -धारा १.३६; -परिवन्त १.६८; -पसा- दकमणि ३.२१३; -सोण्डि ६.१८	उपार्थमन ४.३५
उदकानि, नाना ३.२७७	उपनिष्ठाया ३.५२२
उदरपटल ४.८८	उपनिधाय ४.५३
उदान १.२७, ४४, ६६	उपनिवृत्त ५.११३
उदान १.४४	उपनिदसय ३.५०२; ५.३४; -पक्षय १.१७; -मत्थसो ३.६१५, ६२८ ६३२, ६३४
उदायि ३.३२७	उपपत्ति ३.२४३, ३२४
उदासीनपक्ख ३.२४५	उपपरिक्खन्ति १.५८
उदाहरण १.७३	उपवीगत्य ४.१२, २९
उदि ३.३४२	उपयोगलङ्घ ६.७
उदीरण ३.१०७, १०८	उपरितो ५.१०४
उद्दक १.८७, ८८	उपसग्ग ५.४०, ४३, ४७, ५०, ५४
उद्दान ३.२६; -संगह १.६८	उप-सह ५.९९
उद्देस १.३८; ३.१९७, २६५	उपसम्पज्ज ३.३३८
उद्देसवार ३.४७२	उपसम्पवा ५.१२९
उद्धव ३.५२८	उपसम्पादेन्त १.७०
उद्धट ३.५७९, ५८१	उपतिघनकाल ४.४७
उद्धन ४.४८	उपतिधित्वा ३.५९८
उद्धविरेचन ५.१३८	उपहार ३.७९
उन्नामेत्वा १.७१	उपादा २.४९; तिचीसति-रूपे ४.१२, २५
उपक १.८८	उपादानगोच्छक २.५
उपकट्ट ५.९९	उपादाना २.५०; ५.९९
उपकार ३.२६०	उपादिच २.२०; ४.१०, १७, १०९
उपकिलेस ५.८६, ८७	उपादिन्नक ३.९४; ४.४९; ५.८०; अन ^१ ५.८०; -प्यवत्त ३.५१६; ५१७, ५१८; -रूप ४.३७; -संतान ४.४-६, ७
उपकल्लति ४.९७	उपादिजत्तिक ५.११
उपपात ३.१२३; वित्त- ३.२६१	
उपचार ३.२६०, २६१, २६२, २६३	

उपादिल्लरूप ४.१०४	उक्तेवला ३.४७७
उपाय, प्रधान- ५.१४५	उसु, कुसल-इस्ताखित ३.२२८
उपायास ५.९९	उसुममाव ६.२०
उपासंभ, -आदिहेतुपरियापुट १.५८;	उत्सा ३.१८३; ४.९३
-आनिसंभ १.५८	उत्सद ४.९४, ९७
उपासिका ३.६०२	उत्सदकिन्न ३.५८९-५९१
उपाहना ३.४५१	उत्सन्न ३.६३५, ६४२
उपेक्षक ३.३४९, ३५६	उत्सारणा ३.५५९
उपेक्षा २.२३; ३.९९, ३४९-५४,	उत्साह ३.४२९, ४३४, ४३६
४०७; अज्ञान- ३.४०२; छले-	उत्सुक ५.१३८
ग- ३.३४९, ३५०, ३५१	उत्सोब्धि ३.२८५
उपोसथ ३.५०२	उल्लारच्छन्दविरियचितपञ्जा २.२८
उपोसथवस्त्राधिक ३.१२९	उकासिर ४.२८
उपोसथिक (मत्त) ५.१४६	ऊनूवरता ५.१३९
उप्यजनक ५.१००	ऊमि १.२७
उप्यत्ति ३.१६६; -अरह ३.६४८	ऊत ३.५३६
उप्यत्त २.३३; ३.४२; -यल २.५७	ऊहन ३.१९८
उप्यल (Sim.) १.३२; -दल ४.३५;	एकसतो ३.१८५
१-नाळ ४.१०९; -पत्त ३.१५२	एक २.१८; -कारणवाद ३.१८; -देस
उप्याद २.१५	१.२; -प्यहार १.४२
उप्यादिनो २.३३	एकग्य ४.८८
उप्यादो ६.३; चित्त- ६.३	एकद्व ५.२४; ५.३३
उप्यिलप्रविनो ३.५८६	एकत्त २.१२
उप्यल्लिन्त ३.२७०	एकरथ २.११, १२; -नानाथता २.१३
उभतोव्यञ्जनक ३.५८३, ४.६६;	एकनिपात १.१८, ६८
इत्थि-, पुरिस- ४.६६	एकानुसंधिक (मुत्त) १.६७
उभयसम्बन्ध ३.६१, ६४	एकावद ४.५०
उम्माद १.५९	एकेक-अंगालिरेकवनेन १.६४
उम्मापुण्ण (Sim.) १.३२	एकोदि ३.३४२, ३४३, ३४५
उम्मार ४.५२	एत्तक १.७०
उम्मुजापन ४.८१	एवावचर ५.१०४
उप्यान १.३४; -कीळा १.८७	एव-कारो ३.३२९, ३३०
उर ३.५३८	एसन ३.५४५

INDEX

- एसिका (Sim.) ३.२२३
 एलमूग ५.७१
 एळयति ३.५६७
 एळा ५.१२४
 ओकपना ३.२८१, २८३
 ओकास १.७०; -तो २.४३
 ओकान्ति १.७३
 ओकामित ५.८०
 ओगाळ ५.१०४
 ओषतरणमुत्त १.४६, ६३ अ
 ओषानिय २.४५
 ओजा ३.९४; ४.८७, ८८, ९०, ९१;
 -दान ३.८५
 ओत्तप २.५५; ३.२३४-२४०
 ओत्तपितव्य २.५५
 ओपपातिक ५.१००; ५.११५; -नाम
 ५.११२, ११३
 ओपम्म ३.२६४, ६१७; ६.२२
 ओमासा, वत्तरो ३.२८९
 ओमत्त ४.१०२
 ओरमाग १.८४
 ओरमण ३.४७६
 ओरमागिय ३.२४८
 ओषरक ५.६८; ६.१९
 ओसगंध ३.५३६
 ओसधितारका ४.५२
 ओसान २.४३; -करण २.१०
 ओळारिक ३.२००, ४४७; ४.९०;
 -तो ३.३६८
 कंस ३.२०१; ४.५४, ५६; -पत्त ५.९६
 ककटक ३.५९४
 ककलळ ३.४३५, ४३६; -ता ४.८;
 -रा ४.९३
 कंखति ५.२८; कंला १.४४
 कण्वान १.८
 कच्छप ४.७; ५.११४
 कटच्छु ३.३९०; ५.७४
 कटाह ३.२८६; ५.१४१
 कट्टमुल ४.१०
 कण्टक (Sim.) ३.२०१, ४३०;
 ५.१२३; वित्त- २.४३५-३६
 कण्ण, -लक्खलि ३.५९८; ४.९७;
 -सुल ३.१५०; -सूल ५.१२४;
 (Sim.) ३.३७१
 कण्णकगंध ४.५८
 कण्णछिह- कूपक ४.४५
 कण्णवीर ४.५२
 कणिका ४.५५; ६.२; कूटमार-
 ३.२११
 कणिकार ४.५२; (Sim.) १.३२
 कण्ह, -टुक ५.११०; -पक्ख १.४२;
 -विशक ३.११७
 कण्हतापत्त ३.६६१; ६.३२
 कण्हा २.५४
 कतञ्जु ५.१७
 कतच्च, कम्मरत्त- ४.१०५
 कतमे धम्मा ३.३६८
 कतवेदि ५.१७
 कतिपय १.५९
 कत्तव्यकिच्च २.२४
 कत्ता ३.६००
 कजुकम्पता ३.४०८
 कथंक्कधिमान ५.२२
 कथाभेद १.५१
 कथावत्यु १.४, ५, ६, ९, ३०; -पकरण
 १.१५

INDEX

कथेतुकम्यतामुच्छा ३.८

कदम्ब ४.६

कदरिव ५.७३

कद्रुसक ४.९०

कन्ता ५.१२४

कन्तार ५.१४१; चौर-वाल्-मरु-

निरुदक-; दुग्धितल- ३.५५२

कनित ३.४५६

कन्यक १.८७

कन्दन्त (अरप्ते) (Sim.) १.७६

कन्दमूल (Sim.) ३.७८

कपण ५.६७

कपाल ३.५४४

कपिठ ४.४९

कप १.२९; कपक १.८७

कप्पकस १.३४; ४.६; ५.६३, ७७

कप्पबुद्धान ४.१०

कप्पात ३.५७६; ४.४१, ५०; -पच्छि

१.७३; -पटल (Sim.) ४.३५, ३७

कप्पियसञ्जी ५.९५

कवल ४.८७, ९१

कवलिकार १.३९; ३.३०२; ४.११८

कव्व ५.१३६

कम्म ६.४, १४; -आवुहन ३.५८९

-९१; -ञ्ज ४.७७; -दायाद

३.३८; -नानत्त ३.३६; -निमित्त

३.६५८; ६.४, १४; वट्टगामि-

५.१४३

कम्मट्टानानि १.१; -अट्टतिस ३.३३९

कम्महार ३.१३६

कम्महारणि, (अट्टारख) ३.४६३; तीणि

३.९३-११४; नव ३.७७, ८२

कम्मन्तर १.७२; ५.५३

कम्मपचव १.१७; असावारण-३.५७१

कम्मपथ ३.२४६, २५८; अकुसल-

३.१४२-१६२; कुसल- ३.१६३

-१७२; सत्त- ३.४८१

कम्मसकतमाण २.५७; ५.१४३

कम्माकम्म (Sim.) १.५२

कम्मानि, तीणि ३.११५-१३६

करजकाय ५.८०, १३७

करण, -वितता ३.३८ -वय ३.४७६

करणसम्पत्ति निग० २

करण्डक ३.५३६; गन्ध-३.५३४

करवीक ४.५

करळ ३.६०२

कसणा १.१; ३.३९९, ४०५

कललीभूत ३.२१४

कलहपवड्ढनी ५.८७

कलापसम्मसन ३.४५०; ५.२२

कल्याणकारी ५.१११

कल्याणमित्त ५.१७; -ता २.५५

कवाट ५.१३१

कसट ३.९९

कसिग ३.१९६, ३८६-३८८, ३९८;

६.२०, २३; आकास-३.३८७;

आग्ने- ३.३८६; -करण ३.३९४

-निमित्त ६.५; पटवी- ३.३७५,

३८३; -लामी ५.६१; विज्ञान-

३.३८६;

कसिर ३.४७०

कस्सक (Sim.) ३.४०९

कस्सपदसवल १.४२

कहापण १.८१; ३.६२२, ६३३;

४.५४; ५.१२८; कूट- ३.४३५

काक ३.६०३; ५.१३९, १४१; -पद

INDEX

- ३.४१७;—बलि (Sim.) ३.३२४;
—स्स गीवाय ३.६०२, ६०३
काममासक ५.१३९
काणकच्छप (Sim.) ३.२०
काम ३.२६, ३२९—३३४; —गुण
५.६०; ५.२९; गुणिक ५.५९,
६०, ६३; वायु—, किलेस— ३.२६
कामन ५.६०
काममुख ३.४७३
काममुखलिकानुयोग ३.२४४
कामावचर ३.११३; —कुसल १.११;
३.१—३२५; —घम्म २.२८
कामावचरा २.५२
कायः. ७९—८३; नाम—५.७९; —कम्म
३.८१, १०२; —दुचरित ३.११९;
—दुचरितविरति ३.२५५; —द्वार
३.१३६; —व्यास ३.६३२;
—वेय्यावटिककम्म ३.३१५, ३१९;
—सन्धिल ८.३६; —समाचार २.८;
हेट्ठिम—, सविज्जम—, उपरिम— ४.५०
कायिककरण ३.९८
कायेत ३.३५६
कारण ५.४३ १३१
करिता ३.६००
कालकच्छक ३.९०
कालं कल्पा १.४२
कालपरितता ३.२१
कालम ३.४३०
कासिपुर १.८८
काल १.८७
काल, —कुट्ट ४.११८; —तिलक ३.१८८
कालकणिसलाका ३.६०२
कालवल्लिमाण्डप ५.१२८
किञ्चदु ३.१८२
किलक १.३५
कित्ति ३.१४९; युत— ३.४१९
कित्तिम (नाम) ५.११२, ११३, ११५
किञ्चित् ५.९५
किरियमनोधातु ३.५९३, ५९४, ५९५
किरियमनोविज्जाणधातु ३.६२०,
६२३, ६२४; ६.४
किरिया ५.१३२; —पथ ३.४७६
किरियाव्याकत ३.६५९-६६६; ४.१
किरियमनोविज्जाणधातु ५.१३२
किलज्ज ३.३०, ३९१
किलेस, —अन्धकार २.५४; —आतु-
रता ३.२९; —गेलञ्ज ३.२९;
—गोच्छक २.५; —जात ३.४१;
—पटिपाटि ५.६२, ७६, ९७, १००,
१०३; —वायु ५.१३१; —सन्तान
३.४७३
किलेसा ६.१७
कितागोतमी १.८७
कुक्कुच ३.५६३; ५.९५-९७
कुक्कुट, —अण्ड ४.५३; —पत्त ४.९७;
—सूकरा ३.२४७
कुक्कुर ३.६०३; (Sim.) ४.४८
कुक्कुल ५.७२
कुंकुम (Sim.) १.३२
कुन्धि ३.१२३, २०६; (Sim.)
६.३३; —विरेचन ५.७१
कुन्धित २.१०; ५.९६
कुड्ड ३.१४९
कुणप (कण्ठे वद Sim.) ३.४९१
कुत्त ४.६१, ६४; ५.८४
कुदाल (Sim.) १.५०; —पिटक १.५०

INDEX

- कुङ्क ३.५६५
 कुदूसक ३.५९
 कुन्द (Sim.) १.३२
 कुमारक, दहर ३.३१०, ३११
 कुमारकवण्ण ६.३३
 कुमारिका ३.१०६, ५५६; पुल-
 ३.१०६
 कुमुद (Sim.) १.३२
 कुम्भकार (Sim.) ३.२०१
 कुम्भील (Sim.) ३.२१५; ४.९०
 कुम्भ ५.४८
 कुल ५.६९; उपद्राक—, जाति—५.६९;
 —तन्त्रि ३.७४, ७९, ८६; —परिवृष्ट
 १.८१; —पुत्र १.४१; ३.२३८
 (Sim.) ३.२३९; —पवेणि ३.७४;
 ७९, ८६; —वंश ३.७४, ७६,
 ७९, ८६
 कुलस्य ३.६०१
 कुल्लुवसुल ३.१२३
 कुत्त (Sim.) २.१०
 कुत्तल १.६९; ३.३६८, ५४२; —अपि-
 कार ३.१४, ५४२, ६५२; (दल)—
 कम्पय ३.१६३; ५.१००; —वेलना
 ३.५८७; —अवनयसेन ३.६११
 कुसलधम्मा ३.१—५३९; (परोपगमास)
 ३.४३, १४, ३.६५२
 कुसलानुगतिक ३.६५१
 कुसावती ५.४९
 कुसावहारो ३.१४४
 कुहनवस्तु ३.४८१
 कूट ३.५७६
 कूट, —कहाण ३.४३५; —मासक
 ३.१७७, २११, ४३५; ४.५
 कूटागार (Sim.) ३.२११
 कूपक ४.२७
 केतु ५.६५
 केदार ३.५९४
 केनाचि न विज्जेय्य २.४२; ५.५७-५८
 केनाचि पिज्जेय्य २.४२; ५.५७-५८
 केलासकूट ४.९८
 केवट्ट ३.२३५
 कोटि २.४१; नञ्जल— बंक ३.२९७
 कोट्टक ५.१३३
 कोट्टास १.२७, ६७; २.६; ३.१६,
 २०१; —तो ३.१५७; —वार
 ३.५२६, ५२८
 कोतुल्ल ३.५४१
 कोप ५.५३
 कोलियक ३.६१५, ६२५
 कोसज ३.१३९, २३३
 कोसलक ४.२४
 कोसल ३.२९, ३०; —संभूत ३.२९
 कोसलस्य १.४७; वचनय— १.४७
 कोसियपुत्त १.८०
 कुंसत्त ५.१२३
 सजोपनक (Sim.) १.३४
 सज्जति ३.५५४
 सण, —त्तयं ५.४३; —परुपुपज ६.१९,
 २२, २३; —प्पत्त ५.४१
 सण्डसकरा ३.४३५
 सत्तकूप ४.८०
 सदि ५.११४
 खग्घ ३.१३२
 खग्घ ५.१०४; —गजक ४.२९; ५.६१,
 ११६; —यज्जति १.१४; —पटिचज
 ५.१४८; ६.२४, २५; पुखे—

INDEX

- निवृत्त्य- ५.१४८
 सन्धका (झापीसति) १.४६, ६६
 सन्धतो १.११; ५.२
 सन्धयमक १.१६
 सन्धविमंग १.१२
 सम ५.२१
 समन्ति १.५८
 सयचतुर्थं, आसवानं ६.१०
 सय-चय ३.७७, ८१, ८६
 सये जाणं २.५८; ५.१५०
 साणुक ५.५३
 खार (तिमिष) ३.५३४, ५३५
 सारोपमा (Sim.) ३.५३४
 सिद्धापसुत ३.४८०
 खीणासव १.५८, ७९; ३.३५०,
 ६६१; ६.४
 खीयन ५.६६, ६७
 खुज्ज ६.१२
 खुदा ५.१३६
 खुदक ३.१४३; -उगुलि १.४२
 खुदकनिकाय १.४६, ६१, ६५, ६८,
 ६९
 खुदकपाठ १.४६, ६५
 खुदकपशुक ५.६४
 खुदकविमंग १.१२
 खुरधारा (Sim.) ३.३५५
 खेत्तगामी ३.१९१
 खेपेन्त ५.१५०
 खेम (जनपद) ३.५३८
 खेळ ३.५५९; ४.४८, ९०
 खेळगत ४.७६
 खो पन २.४१
 मंगा (Sim.) ३.२७४, २७७
 गच्छ, कुलथ- ३.६०१
 गज, महा- ३.६६३
 गणन, -चार १.११, -वार १.४३;
 ६.१
 गणनूपगचित्त ३.६३९, ६४४
 गणनूपगानि ३.५९५, ६१०, ६३७
 गण्डग्व १.२९
 गण्डि ६.१९
 गण्डिका ४.५६
 गति २.२६; -निमित्त ३.६५८; ६.४
 गहल ५.५२
 गन्ध २.४, ४४
 गन्ध ५.२५; ६.१८
 गन्धव्यपुरित (Sim.) ३.३७२
 गन्ध १.८१; ५.१३३; ६.२०
 गमनामिसंस्कार ३.६२७
 गमिवचित्त ३.४२
 गमीरमाव १.५१; (चतुर्भिषय) १.५३
 गर ३.४६९, ५३९, ५६५; ६.११;
 -धारा ३.२०४; -माव ५.६६
 गहं करोति (Sim.) ६.१२
 गच्छ ४.६
 गवकसन्ध ३.५८२
 गवय ४.९०
 गवेसन्त १.२९, ४४
 गहकारक १.४४
 गहकूट १.४४
 गहण ३.३५
 गहन, तिण-, धन-, पवन्त- ३.५५२
 गाथा १.६६; -वन्ध १.६७
 गामदारक ३.६२२, ६२६
 गाममोजक ४.९१
 गामिह ३.६१५, ६२२, ६२३

INDEX

- गावो ४.४७
गाह ३.२११,
गिम्ह ५.८०
गिम्हिकण्डक ३.२०४
गिलान ५.१२७
गीवा १.७१
गुण २.९; -नाम ५.११२, ११३
गुलसालगाम ५.१२८
गुलिक, नगर- (Sim.) ३.१९४
गुळ, -फाणित ३.४३५; -खंचक ३.६०६; -वाणिज ३.४३५
गुथगत ३.४६७, ५४०
गुथ, -निरय ५.७२; -फिण्ड ३.४९६
गोण्डुक (Sim.) ३.२०२; गडदविज- ३.२०३
गोथ १.६६
गोळवज ५.७८, ८४
गोह (Sim.) ३.२२६; -निरसित ३.४०४, ४०७
गोकुण ४.९०
गोचर ३.४१३, ४१५; -अव्यक्त २.३६; बुळ-; सविक- ६.२; -विसय ३.५४
गोन्लक ६.२; आसक- २.४६; उपा-
रान- २.५०; ओप- २.४५;
किलेस- २.५१; गन्थ- २.४४
अ; नीकरण- २.४७; परामास-
२.४८; योग- २.४६; लयोजन-
२.४४; हेतु- २.३९
गोण ३.१६५; (Sim.) ५.४९; दुद्र-
(Sim.) ३.३६३; -सिगाला ३.२४७
गोतम ३.२८४, ३२७
गोत्तचरण ३.४६३
गोत्रभू २.२४, ४३; ३.५०७, ६५४;
५.३२; -जाण ३.५०८, ५१०
गोधा ३.६०३; -जाण ३.५००
गोधावरी (Sim.) ३.२७४
गोप ३.३६३
गोपानसिधो ३.१७७, ४१०; (Sim.) ३.२११
गोपालक ३.६०३
गोमय ३.५३६, ६५५; -फिण्ड (Sim.) २.२८
गोमुत्त ३.२९६; -वज्र ३.२९६-९७
गोवत ५.३०, ९९;
गोसिंग ४.९९; -साधन १.७१
गोसील ५.३०, ९९
घट ६.२
घटा (Sim.) २.४
घटीयति ३.४९४, ४९५
घटन ३.५७६; परि- ३.५७६
घण्टा, -अनुरव, -अभिघात, ३.२००
घनचिन्तयोग ३.११; -पटिसंघिदा-
जाण ३.११
घरावास ३.३७२
घाणविल ३.६३०
घोस, -कम्म ३.१०७, १०८
च ३.३४७; ४.३
चक्र (Sim.) ३.४५ -वन्त ३.५१२;
-रतन ४.११८; -वृत्ति १.७३;
३.२१३, ६११; ४.९१; -वृत्ति-
राजा (Sim.) ३.२१४
चक्रन-उपासक ३.१६४
चक्रवाज १.३६; ४.४, १०; ५.३७
चक्रवृ ४.२५; धम्म-४.२६; पञ्चा-
४.२५, २६; मस- ४.२६; मंस;

INDEX

- संभार-, पसाद- ४.२७, २८.
 चक्रसुद्धार (Sim.) ६.२३
 चक्रसुपसाद ३.५५; ४.२८; ५.१२०,
 १३२
 चक्रसुमूत १.८
 चक्रसुमा (Sim.) ३.५०९; ५.१०७
 चक्रसुविज्ञान ३.३४५
 चंकम १.८३
 चंकमन-सलाह १.८८
 चण्ड ३.५८२
 चण्डिक ३.५६२, ५६४
 चतुचक्र ३.१५; -संज्ञात ३.२०
 चतुष्टय (ज्ञान) ३.३६७
 चतुपरिवत्तसुत ४.२९
 चतुष्पद ३.३७
 चतुष्मक ४.१
 चतुरस्र ३.५६९, ६२२, ६२३
 चतुरोच-नित्यरणा १.७९
 चतुर्वीर्यतिसमन्तपट्टान १.३१; -पञ्चया
 ३.१७
 चतुसन्वचम्म ३.४७१
 चत्त ५.९०
 चत्तारि चक्रानि ३.१५
 चन्द ४.४३, ५४; ५.११३; (Sim.)
 ३.५०२, ५०९; -पटिच्छादक
 ३.५१०; -लेखा ३.३६६; -लेखा-
 शक ३.२९७
 चन्दन (Sim.) ३.२४१; -घन १.३९;
 ३.६११
 चम्म ४.७८
 चर, यल-, जल- ३.२७
 चरण २.३५; गौत- ३.४६३;
 -संज्ञात ३.३५
 चवन ५.१००
 चरियनिरेस ३.३९२
 चरिया १.२ -अभिमुक्त १.५२
 चरियापिटक १.४६
 चाग ३.२४४
 चातुम्भहाराज ४.९१
 चातुम्भहारानिक १.३१
 चामरि-चाला ४.११८
 चिक्खल्लिकनिकाय १.६२
 चिण्ण ३.६१४
 चित्त २.४९; ३.३३-३९, ४३-४६;
 -कम्म ३.३५; ४.९८; -चरण
 ३.३५; महागज- ३.५६२;
 -विक्षेप १.५९
 चित्त, -करणता ३.३५; -कार ३.३५;
 -ता ३.३४; -तिलक ३.२७०
 चित्त, -परिवादान १.४६, ६४; -पाठलि
 ४.६; -यमक १.१६;
 चित्तलपम्भरा ५.१९
 चित्तवारमाजन १.६७
 चित्तविभक्ति १.१०, ११
 चित्तविसंसट्ट २.४९
 चित्तसंसट्ट २.४९; -समुद्धान २.४९;
 -समुद्धानसहमुनो २.४९; -समु-
 द्धानानुपरिवृत्तिनो २.४९
 चित्तसञ्ज्ञा ३.३५
 चित्तसमुद्धान १.३५; २.४९
 चित्तसहमुनो २.४९
 चित्तस्सेकगता ३.५४२
 चित्ताधिपतेय्य ३.३४
 चित्तानि, एकूननवुत्ति १.११; -सीलस
 ३.२१
 चित्तानुपरिवासि २.४९; ४.१०६

INDEX

- चित्तुपकिलेस ५.८६
 चित्तुपादकण्ड १.११; २.२; ३.१-
 ६६६; ४.१
 चिर, -परिवाहिक २.४३; -य (पा)
 रिवासियट्ट २.४३; ५.५९
 चीन-पिट्ट (Sim.) १.३२
 चीवरगहणं १.३९
 चुति २.२६
 चुतूपपासनाण १.८७
 चुडपेदल १.६६
 चूलनागाधेर, तिपिटक- ३.५०३,
 ५०५, ५८६, ५८७, ६३४
 चूलन्तरदुका २.४
 चूलस्तित्थेर ५.११
 चूलामयधेर ३.५०५
 चेटक ५.१३६; ६.१२
 चेतना ३.१०२, ११२, ११३, ११६,
 १९०
 चेतनिक २.४९; ३.२५५, २८४, ३०२
 चेतिय ३.६६१; ४.९८; -पञ्चत
 ३.४२५; ५.१३०; महा- ३.५६,
 ७४, २०३; ४.९८; -वन्दनकाल
 (Sim.) ३.५६
 चेतोपरियञ्जाण ५.१९; -वतुय ६.८,
 १२, १८, २३
 चोपन ३.११९, ५३०, ६२७; ४.३८,
 ७२; -काय ३.१३९, १७१; का-
 यंग-, वाचंग- ३.५३०
 चोर ३.५३८, ५३९; ५.५२, १३३;
 -जेट्टक ३.५३८, ४३९
 चोरनागराजा ५.१३०
 छकनिपात ५.५९
 छत्त (Sim.), अति- १.२
 छसित्तपरिमण्डलं ४.४
 छन्द ३.२५४; ५.३९
 छन्दाधिपेत्तव ३.३४, ४६१, ४६२
 छज १.८७; -सहाय १.८७
 छवसरीवर (Sim.) ३.४१७
 छवि-वण्ण १.३५; ४.८
 छल्लमिञ्ज्या १.५९
 छात ४.८८, ८९; -ज्जत्त ३.४९६
 छाया (Sim.) ३.४५; ४.५०; (Sim.)
 ३.६५१; ४.८९; -रत्तवो ४.८९
 छारिका ४.४८
 छिह ५.१०४, १२९
 छिन्नवटुमक ६.९
 छेक २.८; ३.२२०, ४४६, ५३६;
 -सारथि (Sim.) ३.९७
 जच्चजल ३.५८३
 जच्चन्ध ३.५८३, ६१५, ६२६,
 ६२७, ६५८; ६.१४
 जच्चवधिर ३.५८३
 जच्चुम्मत्तक ३.५८३
 जणु ३.२८५; -क ३.४६०
 जणकपञ्चय ४.११६
 जणपद ३.५३८; ५.२२
 जम्बुदीप १.८०
 जम्बू ४.६
 जयसुमन (Sim.) १.३२
 जरा ४.८२, ८३, ८४; पाकट-४.८२;
 पटिच्छज-४.८२; निरन्तर-४.८४
 जरा-अभिस्त ४.२३; -धम्म २.१९
 जल, -चुण्ण २.२७; -विन्दु (Sim.)
 ३.२४१; वाताभिपातचक- ३.
 ५४७; -सागर १.२४, २६
 जय ३.२१

INDEX

- जवन ३.१३९; —किरिया ३.६३९; —सागर १.२४
 डान ३.५९३, ५९४; —वीथि ३.३३ आय ३.४७२
 जातक १.४६, ६६, ७३, ७९ टान, —कुसजता २.५६; —सी ३.४२
 जाति, —जटासमाज २.१९; —रूप ४. ठिति (Sim.) ३.२१२, ५६७, ६६०;
 ११२; —वाद १.८१ —मागिनी ३.३८०
 जानपद ५.११४ उंस ३.३६१
 जानि ३.३८; ५.८७ बट्ट ४.८९
 जाल ३.८६ भाक ४.५८
 जिगुच्छन ३.३४७ लम्भिल ४.५९
 जिगुच्छा ३.२२९ लच्छक (Sim.) ३.१८९
 जिन, —बक १.७२; ३.१३०; —बचन लच्छकानं सुत्त (Sim.) १.४८
 १.१८ तज्ज ३.१५१
 गिया ३.११९ सज्जनियकम्म १.७२
 जीवितट्टान ३.८५ तज्जा ३.२७२
 जेगुच्छ ३.४२५ तट्टिक ४.५५
 जेट्टक ३.४४; ५.३९; ६.११ तहा १.५३; ५.४८; —दुविय ५.४९
 जेट्टमित्त (Sim.) ३.१९२ तत्रमज्झता ३.२५५
 जेट्टिका ३.४४ तत्थवट्टक ५.१३९
 जेतवन ३.६०३ तयागत १.३६, ३९; ३.३६८; ५.३९,
 जोतनमात्र २.१३ ६२; ६.३२; —रूप ३.६९; —वचन
 जोतिपाल ३.६६१; ६.३२ १.६६
 ज्ञान १.३; ३.३३७; —चतुस्र ३.३२६ तदंग १.५३
 ३६७; त्रिवंगिक— ३.२४६; दुवंगिक— ३.३६७; —पञ्चक ३.३६८;
 ३७३ तदधिमुचता ३.७०, ७२
 ज्ञानंग १.७५; ३.२५८, ४९७ तदारम्भण ३.५९५, ६१०
 ज्ञानपञ्चय १.१७ तदुपचार २.५४
 ज्ञानविमंग १.१२ तदेकट्ट ५.४, ३३
 ज्ञानंगार ४.५२ तनु, —करण २.१०; —मात्र ३.५२५,
 ज्ञायति ४.१०१ ५२६; —भूत ३.५२७
 जाण २.९; ५.१५०; —वस्तु १.३; तनुनि ३.५३७
 —विण्युत्त ३.३०, ३१०; —विमंग तन्ति १.१, ५, २७, ५४; ३.५०६;
 १.१२; —सम्प्युत्त ३.३०, ५०; ४.५६; ५.७०
 —सम्प्युत्त ३.३०, ५०; तन्तिस्तर ३.६६१
 १.१२; —सम्प्युत्त ३.३०, ५०; तन्दि ३.५५७

INDEX

- तपन ५.१११
 तपनीया २.५४
 तप्यति ५.१११
 तपोणता ५.११८
 तप्त २.५३; ३.५०८, ५.१०; ५.१०८;
 चतुसचत्वादक- ५.१४८
 तम्बपणि १.१
 तम्बलोम ४.३५
 तरण्ड ४.९०
 तलुण ४.९४
 तावि निग० ३
 तापसपञ्चमा १.८१
 तायति १.४८
 तारक १.२७; -पमा १.३४
 ताल, कंस-, कटु- ४.५६
 ताल (कंस) ५.१२०; -पण ३.९९
 तालवण्ट (Sim.) १.३२; ३.२०;
 ३७०-७१; ५.१२६
 तावति १.३३, ३६, ७६, ७९, ८१;
 ४.६
 तिक, अतीत-, आरम्भण- २.७;
 वेदनातिक २.७; -प्लेद १.६७
 तिकतिकपट्टान १.१९
 तिकदुकमानन १.६७
 तिकपट्टान १.१९, २०
 तिकपञ्चना ५.१-४४
 त्स्वस् ३.५०८; -विस्वस् ३.४९५
 तिदुतेव ५.४१
 तिण (Sim.) ४.८२; -करळ ३.६०२;
 -मुष्टि १.८७
 तिथिय ३.५५२, ५.५६
 तिवल १.१
 तिविषय ३.७३
 तिवुकापीर ३.१३
 तिपिटक १.४५-६०; -पर १.३८,
 तिपिटक-बुद्धनामधिर ३.५०३, ५०५,
 ५८६, ५८७, ६३४
 तिपिटक-सूत्राग्रयणधिर ३.५०५
 तिमिगल-महामच्छ १.३१
 तिमिय, महानाम- तिसदत्त १.२७
 तिमिरतिमिगलमहामच्छ १.३१
 तिरच्छान १.६२; ३.१००; ४.६८
 तिल (फल्गुना) (Sim.) ३.३९१
 तिलक, काळ- ३.१८८; चित्त- ३.१७०;
 तिस ५.११२, ११५
 तिसदत्त, महानामतिमिय- १.२७
 तिसदत्तधिर १.७४
 तीर (Sim.) ३.२१५, ३२९
 तीरणस ३.१५५
 तुष्टि १.६६
 तुल्यार (Sim.) ५.४८
 तुल्य ३.७८; ४.९८
 तुल्यसंपाद ४.४१०
 तुपटकलुस १.६६
 तुमित १.८५; -काय १.८६; -पूर
 १.८९; -भवन १.८४; सी- १.८५;
 तेजाधिक ४.३१
 तेजोवातु ३.८४
 तेपिटक १.११; ५.११३
 तेसूक्त २.३०; -कुसल ३.१-४६५;
 -वत् २.५२; ३.२६
 तेमन ३.४५१, ६३१; उपाहन-
 ३.४५१
 तेमित ४.९०
 तेक, -अञ्जनराग ३.५४४; -नाळि;
 ३.२४८, ४४९, ४५१; -पदीप

INDEX

- ३.२२६; ५.२५
 तेलानि, नाना ३.२७७
 थकेलि ३.६०३
 थद ४.४९; ७७, ९३; अ- ४.९३;
 -पुगल ३.५६४
 थम्पन ३.९५
 थम्पत ४.१०९
 थम्पी (Sim.) ३.१७७
 थावर ५.१३०; ३.१४३, १४९
 थावरिय ३.१९१
 थीनमिद ५.९७
 थुल्ल ३.१०६; ५.११९
 थुल्लन्चय ५.११९
 थूणा (Sim.) ३.२१८; उपल्येय-
 ३.२१८
 थूप ५.३७; सुवण्ण- ५.३७
 थेय्य ३.१४४
 थेरगाथा १.४६
 थेरम्बत्थल ३.३८९
 थेरवंस, निग० २
 थेरीगाथा १.४६, ६६
 थेरुपट्टान ३.३०९
 दक्खिणवलि ३.६०१
 दक्खिणापथ ३.२७५
 दक्खिणाविमुद्वियी, चतस्सो ३.३२४
 दक्खिणेष्य ५.११३
 दण्डक (दस्तासस्त) ३.५१२
 दत्त ५.११२
 दत्तामयत्थेर ३.५९०
 दधिरस ६.१८
 दन्त, -आवरण १.३७ -कट्ट १.३९;
 -कार ३.४४६
 दन्धत्त ४.७८
 दय ५.१३६
 दसकम्म ३.५८७, ६४२, ६४५,
 ६४९
 दसवल १.८, ६८; ३.४१९; -चतु-
 वेसारज १.८७
 दया १.१
 दससत्त्वोचन ३.४१९
 दससहस्सवक्कावाळकम्पन ३.६०४
 दस्सनपरिणायक ४.३०
 दमुत्तर १.१८
 दस्सेन २.२४; -पहातव्वहेतुक २.२५
 दळ्ळ ५.९९; -माह २.५०; मत्ति ५.१७
 दळ्ळीकम्म १.४७; ३.२७०
 दाठिका ४.६३
 दानव ४.७
 दारक (Sim.) ३.१५२, १९५
 दारा (गरुज) ३.२४७
 दारु ३.१८८, २१८
 दायमि (Sim.) ३.५६२
 दासक १.८०
 दिट्ठ ३.६१; -धम्मिक ५.५९; -संस-
 न्दन २.५; -सुतसंबंध ३.६४
 दिट्ठक, ३.५३१, ५३३; अ-३.५३१
 दिट्ठधम्म ३.४४७; -सुखविदार २.१५;
 ३.३८७, ६६६
 दिट्ठि (दासट्ठि) १.५२, ५३; ५.२६;
 -उज्जुक्कम्म ३.३१४, ३१६, ३१७,
 ३१८, ३२०; उज्जेद-, सस्सल-
 मव-, विमय- ५.२६; -वटि-
 सेधक ५.१५; -मण्डल ४.२८;
 -रास ५.६३; -विनिषेठन १.५२;
 -विपत्ति २.५७; -विमुद्धि २.५७;
 -सम्पदा २.५७

INDEX

- दिग्ग ५.१००
 दिव्यचक्रलुभाजचतुर्थ ६.८, २५, ३३
 दिव्यसौतचतुर्थ ६.८-१८, ३३
 दिवाविहार १.३९, ४१; ३.६, ११
 दिसामूळ (Sim.) ३.५५२
 दीपनिकाय १.९, १५, ४६, ६१, ६२,
 ६३, ६५, ६८
 दीपमाणक ३.२९७, ३१७
 दीप-मणिसमनिकाव १.३७
 दीप, -रत्न १.५८; -संतान २.२८;
 -सुप्त १.७०
 दीप ६.१८; -ना, अनर ३.२७०
 दीपकरदसत्रय १.७७, ८१
 दीपकरपादमूल १.८९
 दीपलोक ५.२२
 दुक, अधिवचन-, निवृत्ति-, पञ्जसि-,
 नामरूप-, २.७; पिष्टि- २.५
 दुक, -निपात १.१८, ६८; -पट्टान
 १.१९; -वण्णना ५.४५-१५०
 दुकलिकपट्टान १.१९
 दुकट ५.१००
 दुक्त २.१६; -सच १.६९
 दुक्तलोकाब्ध १.५४
 दुग्धाहीत १.५९, ७०
 दुच्चरित १.५३; ३.४७६
 दुद्ध ३.५९०; -गोण ३.६०३
 दुद्धगामणि- अमय ३.८३
 दुत्तिपं (ज्ञान) ३.३४६
 दुपट्ट १.३९
 दुपट्ट १.५५
 दुपट्टिपत्त १.५९
 दुव्वलीकरण ५.८६
 दुव्वालि ५.११९
 दुम्मन ३.५६२
 दुक्त ३.५६४; -वचन ५.१२१
 दुस्तन ३.५६२
 दुस्तीलमाव १.५९
 दुस्तील्य ३.११८, १६८, ४८१;
 ५.१३३, १३५
 दुस्तोपमा ३.४९१
 दुरे-निदान १.८९
 देव्यवम्म ३.७४
 देवतासंयुक्त १.६३ अ
 देव, -दूत १.८७; -देव १.१; -परिता
 ३.३६८; -पुत्र ४.५४, (चित्त-
 कम्म) १.८७; -संखलिका ४.८९
 देवायतन (Sim.) ३.४३७
 देवी ५.५३; निग० १
 देवीरोहण १.७३
 देसना १.५२, ५५; ३.१७८; आणा-
 बोहार-, परमत्थ- १.५२; आकप-
 ३.३८६, ३८७; -मंभीरमाव
 १.५३; निपातराव- परिचाय-
 ३.४८४, ४८६, ६५२; ४.२९;
 रूपावचर- ३.३८७; -विनात
 ३.३९; ३.४३, ३६८, ३८४,
 ३९१, ४९२, ५२३; लोळसंस्सत्तुक-
 ३.३९१
 दीवचस्सता ३.५५
 दीवारिक (Sim.) ३.२२३, ६१५,
 ६१९, ६२०
 दोसरोपणकरण २.१३
 द्रत्तिमाकार ३.४२६
 द्वादस, -आयतनानि १.३; -क-मग्ग
 ३.५८७, ६३५, ६४१; -पविको
 पचयाकारो १.३, ७५

INDEX

- द्वार ३.१०३, ६०७; ५.११२; -कथा
 १.९२-१७२; ४.७१; फल-
 ३.२०४; संवर-; अंशवर-३.१०४
 द्वारा १.११; ५.२
 द्वारा ४.३०
 द्वि, -पद ३.३७; -पादक ३.३६
 द्वे कामा ३.२६
 द्वेन्द्रकजात ३.६
 घं ३.५९८
 घन (Sim.) १.२; ३.९९; ५.६५;
 पञ्चवर्ण- ४.५०
 घनवृत्त २.५४
 घम्म १.३६, ५४; ५.२, ७०; -अन्तर
 १.७२; -उद्देश ३.१; -कथा १.६९;
 ३.७९; -कथिक १.७१; ३.७८;
 ५.११३, ११५; -क्षन्धसहस्रानि
 (चतुरासीति) १.४५, ६७; -गणना
 ३.५५९; -गम्भीरभावो १.५४;
 -चक्र १.८८; -चक्र-पवत्तन १.७३,
 ७७; ३.६०४; -चिन्ता १.५९;
 -जात १.५५; -सौ १.११; ५.२;
 -पटिगाहक १.८; -पटिपाटि ३.१६
 -पटिवेध ५.७०; -पटिसंमिदा १.
 ५५; -परिवर्ति, -मच्छरी ५.७०
 घम्मपद १.४६, ६५, ६६, ७१, ७३;
 ३.२५६; -माणक १.४४
 घम्मयमक १.१६
 घम्मराज ३.८१, ८३, २५२, ५२८,
 ५३९; ५.३, ४; निग० १
 घम्मवस्त्यान ३.५४०
 घम्मसंगणि १.४, १०, २०, ४६; २.२;
 निग० १
 घम्मसंगहृत्कथा, end of chapters
 ३-६; निग० २
 घम्मसवण ३.७९; ६.५, ६
 घम्मसाम्बो ३.४७६
 घम्मसेनापति १.१८, ४०; ४.२८;
 ५.१३९; ६.२
 घम्महृदवविमंग १.१२
 घम्मामित २.५६
 घम्मायतन १.७५
 घम्मारम्भण ३.५४
 घम्मालाप १.५५
 घग्मिय १.८०
 घाती (Sim.) ३.२३१; ४.२८
 घातु, १.३; -यो (अद्वार) १.७५
 घातुकथा १.४, ३०; -पकरण १.१३
 घातु, -कुसलता २.५६; -स्त्रोम
 ४.१०; -वज्रमति १.१४; -परम्परा
 ४.४३, ४५
 घातु, -वमक १.१६; -विमंग १.१२
 घारण ५.११९
 घोर ५.१७
 घुतवाद ३.२३७
 घुत्त ५.५२
 घुर ३.४८४, ४८६, ५२४, ६५१,
 ५८४, ६५२
 घुरमत ५.१४६
 घुरा ३.४४-४५
 घुवपच्चव ५.४१
 घेनु (Sim.) १.४८
 घेनुपकी वच्छो (Sim.) ३.३५५
 नकुलनगर ५.१२८
 नक्खत्त ५.११९, १४३; -तारका
 ४.५४; -वोम ३.५०९
 नगरगुत्तिक (Sim.) ३.१९४

INDEX

- नंगल ४.६३; -कोटिपंक ३.२१७
 नंगुद्ध १.५८
 नच्चगीत २.८; ५.१३६
 नट ३.५५८; ५.१३६
 नथिकवाद ५.३७
 नथियक्चय १.१७
 नदी (Sim.) -आवरणं ३.५९४;
 सीपसेता- ३.५४४
 नन्दकीवादसुत्त ३.५०२
 नन्दन ५.६०; (वन)२.१५
 नपुंसक ३.५८३
 नमन ५.११५
 नय १.४०, ५३; ३.१०४, ५२२;
 -सहस्र ३.५२४; -सागर १.२४
 नया, एकूनवीसति- ३.५२२; दस-
 ३.५२३; द्वे सतानि- ३.५२४;
 थीसति- ३.५२३
 नलाट ३.२७०
 नवक ३.३९३, ३९८, ४६५
 नवकतर ५.१२६
 न-वत्तज्ज ६.४, ७; -आरम्भण ६.२६,
 २७; -आरम्भणता ६.३३
 नवम्मे खण्णो ३.२०
 नववेदना ५.१३७
 नहाक ३.२८५
 नहुत्त १.३३; ४.४
 न-हेतु २.३९;
 नाग ३.६११; -राज १.८७; -लता
 १.३९
 नागरिको (Sim.) ३.२३६
 नागसेन ३.१९८, २२४, २१८, २७७
 नाटक १.८७
 नाथ ३.४५३
 नानत्त १.४१
 नानत्तानि, चत्तारि ३.२६८, २६९
 नान्तय २.११
 नानप्यकार, -कोलल १.५१; -तो १.६०
 नानाकरण ६.३२
 नाम १.७५; २.५५; ५.२, ११२;
 -करण ५.११५; -काय ५.७७;
 -गोत्त ६.९; -पण्णक ३.२८८
 नामधो १.११; ५.२
 नामन ५.११५
 नामरूप ३.४७०; -परिच्छेद १.५२;
 -परिच्छेदकया १.५२
 नालकसुत्त १.६६
 नावा १.२७; (Sim.) ३.५८२, ६०२;
 (अस्तिवलेन) ३.४२३
 नाविक ३.६०२
 नाळि (Sim.) ३.२२९
 नाळिकेर ३.६०१
 निकन्ति ३.४३९, ४४१, ४५२; ५.
 ५१, ५९
 निकाय १.१, ४५, ६०; १.१९; एक-
 १.६२; पंच-१.४५, ६१, ६९
 निक्खिपित्वा १.११; ५.१, २
 निक्खेप १.११, १८; २.५५; -कण्ड-
 वण्णना ५.१-१५०; ५.२
 निक्खेपरासि १.१०, ११
 निगण्ट ५.७०
 निग्गाह १.६
 निग्गाथकसुत्त १.६६
 निग्गल ३.५९१
 निग्गोल ३.३७०
 निग्गरेत्ता १.७१
 निग्गान १.५८; ३.६५

INDEX

- निट्टा ३.१२७
 निट्ठित ३.६५६
 निदस्सन २.३८
 निदान १.७३; -किस १.७३; -को-
 सल्ल १.७७; निदानानि, तीणि
 १.८९; (द्वि), अधिगम-; देसना-
 १.७७, ८१, ८७, ८९
 निहा ५.८०
 निहायति ३.५९८
 निहायन्त १.७०
 निदेस १.४६, ६६; १.१९७, ३३१
 निदेस, -पद ५.१०७; -वार ३.४७३,
 ५२६; ४.३४
 निदन ३.५०५
 निज ३.६१४; ५.११८
 निजानत्य २.२२
 निजानाकरण ५.२४
 निपच्चकार १.१
 निपतति ५.११४
 निपात ५.१४
 निष्पज्जा ५.११८
 निष्पदेस १.२, ७५; २.६, ७; -तो ४.
 २; ५.१०२
 निष्पयोजन २.११
 निष्परियाय ३.३०, ९०, ६६२; -देसना
 ३.४८४, ४८६, ६५२; ४.२९
 निष्फलरूप ४.५१
 निष्फादक २.४२
 निष्फादनक-भाव २.२६
 निवड ३.९१; ५.१२६
 निवडानि ३.५७७, ५८०; अ- ३.५८०
 निब्बान २.१५, २४, २६, ३२, ५७;
 ३.५०८, ५१०, ५११, ५१२;
 ४.२, ११७; ५.८, १२, १२, ३०,
 ५८, ११५, १४९; निग० १; -धातु
 ३.५१९; ६.९, १५, २६; -नि-
 मित्त ६.२४
 निब्बानाव्याकृत ४.१
 निब्धुत १.८७
 निब्बुद्धमल्ल ५.१३६
 निब्बेधभाशिय ३.३२६
 निब्बेधिकपरियाय ५.५९
 निब्बेमल्लिक ३.१५३
 निमित्त १.४२; ३.४९३, ५०७, ५१६;
 ४.६१; कम्म-, गति- ६.४;
 -ग्गाहमत्तक १.४२
 निम्मस्सुदाटिक ४.६१
 निम्मानरति १.३३
 निम्मित १.३९; -सुद्ध १.४१
 निवक ४.१०९; -अवसत्त ६.२६, २८
 निवत २.५२
 नियम ३.१७३
 निवमित ३.६८
 निवाम, पञ्चविध- ३.६०१-६०४,
 ६३५, ६३७, ६४०, ६४५
 निवामको (Sim.) ३.२३१
 निव्यातन ४.८१
 निव्यानिक २.५२; ५.२८; अ- ५.२८
 निरय-अग्नि ३.६१२
 निरति ५.१०४
 निरवधेस ४.२०
 निरस्ताद ५.१०४
 निराजन ३.५५८
 निराक्य ३.४११, ४९६
 निरुत्ति २.५४; -पय २.५४
 निरोष ३.३६०, ६१४; ५.४३; -सय

INDEX

१.६९; -समावृति ५.७
 निलीपमान (Sim.) ३.५५
 निहोलुपचार ३.४२०
 निघात, समूह- १.६२
 निविट्ट ५.११६
 निस्समिग ३.१४३, १४९
 निस्सत्त-निञ्जीवता २.९
 निस्सन्द ३.४१०
 निस्सय ३.४७, ५६२; ४.४१, ४२,
 १०६, ११७; -कम्म १.७२; -पञ्च
 १.१७
 निस्सरणाया परियाति १.५७, ५८
 निरिस्तक ३.१५२
 निस्सील ५.११८
 निस्सेणि ३.४६०
 नील ३.३९४; -उण्णल्लहःभक (Sim.)
 ३.७८; -वेय्याल १.२७; -वत्थ
 (Sim.) ३.३४२
 नीवरण २.४, ४७; ५.९४; ६.३६;
 (पञ्च-) ५.९४
 नीवरणिवा २.४७
 नीहार १.३५, ४३; ५.१४३
 नेमिन्धर ४.५
 नेरञ्जरा १.८७
 नेरयिक ३.६११
 नेव दस्सनेन न मावनाय पहातम्भहेतुक
 २.२५
 नेसाद ३.४८०
 नेलेग ५.१२४
 नेो, -आसव २.४३; -उपादा २.४९;
 ४.१६, १७; -उपादान २.५०;
 -गन्धा २.४४ अ; -वथ ५.११४;
 -संयोजन २.४४; -सुघनामिका

सुद्धिकमाया १.६६
 पंसु, -कीळा ३.६९२, ६२३; -कूलिक
 ५.११३
 पकतञ्ज ३.१३०
 पकरण १.४, ९; सत्त- १.९, ४२;
 महा- १.२३, ३१
 पकिण्णक ३.५६९, ६५७; ४.१४, ७४,
 ११२; -कथा ३.१६१, ४००,
 ४१६, ४१८, ४५३, ४६०, ४६३,
 ४६५, ४९३, ५२१; -लिक ४.१५,
 १६; -नय ३.६१५-६३४; -सं-
 खार ३.४९८
 पक्ख, -पातक ३.१७७; -प्पसारण,
 -विक्खेप (Sim.) ३.२००
 पक्खिक ३.८६
 पक्खिवमत्तं ५.१४६
 पक्खी ४.८; (Sim.) ३.२००; ४.४७
 पग्गाह २.५७; ३.२५०, ५४५; -नि-
 मित्त २.५७; ५.१४२
 पक्खलमान ५.७९
 पक्खलापति ५.८३; पक्खलापसि ३.५२०
 पक्खलायिक ३.५५७; ५.८३
 पञ्चुरापराध १.५२
 पञ्चकख, -करण २.५५४; -सिद्ध ३.१९
 पञ्चत्त ५.४३; -वचन ४.३२
 पञ्चधिक, आत्तध- ३.४०४, ४०७;
 दूर- ३.४०४
 पञ्चनीक, -ता ५.१२१; -तो ३.४८९;
 -धम्म २.५७
 पञ्चनीनपट्टान १.२०
 पञ्चनीयानुलोम १.२२, २३
 पञ्चन्त, (Sim.) कुप्पित ३.५३८, ५३९;
 ४.९१; -वासी ३.६१९, ६२०

INDEX

- पञ्चय १.४४; ३.३६३, ६२८;—परि-
भोग ३.५३०;—वह्म १.२९;—वेकल-
करण ३.४६६
पञ्चयाकार १.३;—वट्ट १.७५;—वि-
भंग १.१२
पञ्चवेक्खण ५.४६, ११९; ६.५, ६
पञ्चामित्त ४.८५, ८६; उन्निखत्ता-
मिक— ४.८५
पञ्चुदावत्तन ५.१०९
पञ्चुपट्ठान ३.३२, ३६५
पञ्चुप्पल २.३४; तिविध— ६.१९
पच्छ १.७०;—अनुताप ५.९५;—जात-
पञ्चय १.१७
पच्छि १.७३
पच्छिम, —क ३.५७५;—युद्धवचन १.
४४, ६८
पच्छिमिका ३.५०२
पजा, निग० २
पजोता, चत्तारो ३.२८९
पञ्च, —क्खन्ध १.२;—पतिष्ठित ३.५६;
५.६६;—वग्गिप १.८८;—वीसवि-
संखं रूपं ४.११२;—वोकार-मन्त्र ३.
६२७, ६२३;—सत्तति ३.३९८
पज्जली १.८५
पज्जन्ति (See also पण्णाति) १.५५;
२.५४; ३.८५, २७७, ४०८; ५.
७, ११३, ११४;—सत्तक ३.१६
पज्जा १.५९; ३.२२७;—चक्खु
४.२६;—दसकं ३.७१
पज्जाससंगह १.६८
पञ्चुत्तरा (धम्मा) ३.४६
पञ्च, —कम्म १.७७;—वार १.५
पञ्हा ३.१३१;—युच्छक १.३, १२;—
—पुच्छन १.६७
पञ्चुद्धार ६.१
पटपटसद् ३.९०
पटहमेरो ४.५६
पटाणिक ५.११७
पटिकरोहि ५.११७
पटिकार ५.१२१
पटिकुञ्जित ५.१६
पटिकुटति ५.७४, ८०
पटिकमन्त्र ४.७०
पटिमिखत्त १.५९
पटिकलेप ४.२०;—न ३.२६८;—निदेस
४.२२;—वचन २.३९
पटिष ६.३०
पटिसोदन ५.११७
पटिच्चसमुत्पाद ५.११९;—कुसलता
२.५६
पटिज्जगन १.३९
पटिज्जा १.८७
पटिमिदेस ३.१७६, ३०१
पटिपक्ख ५.१३९
पटिपत्ति ३.५६६
पटिपदा ३.४९२, ५०७, ५२०, ५२१;
दुक्खा— ३.३७५, ३७८
पटिपरिवत्तित्वा १.५८
पटिपाटि ३.१५८; ४.१२, १३; किलेस-
संग— ५.६३, ९७, १००
पटिप्पणमिन्त ४.७०
पटिमा ४.९८
पटिलोम १.२३; ५.२२
पटिवापेति ५.१४७
पटिविध ३.२६४
पटिविधितत्त्व १.५५

INDEX

- पटिविजित्वा ३.६५६
 पटिविद्याकुप्य १.५८
 पटिवेद्य १.५४, ५५; ३.४७५; ५.४६,
 ११९; —गंभीरभाव १.५३
 पटिसंवेदेति ३.३५६
 पटिसंखान ५.१३४; —ब्रह्म २.५७;
 ५.१४२; —संखात २.५७
 पटिसन्धार २.५६; ५.१२५, १३०
 पटिसन्धि २.२६; ३.६०७; ६०८,
 ६१०
 पटिसन्मिदा १.३, ४०, ४६, ५९; २.९;
 ३.४७४; —संग ३.३९७; —वि-
 भंग १.१२
 पटिसरण ३.५४
 पटिसार ५.९६
 पटिसिद्ध ३.५६९, ६१३
 पटिसिद्धसहित २.२०
 पटिसिन्त १.५९
 पटिहंखामि ५.१३७
 पटिहञ्जति ४.३२
 पटिहार ३.६१९, ६२०
 पटु ३.४४९, ४५१
 पट्टानः १.४, १७, १८, २१; ३.१०९,
 ५६९, ६१३; ६.२५
 पठम, —अभिसंबुद्ध १.७४; —बुद्धवचन
 १.४४, ६८
 पठवी १.३३; —निमित्त ६.९; —क-
 शिण ३.३३८, ३३९; —धातु ३.८४
 पणक ३.२१३, २१४
 पणिधानक ५.४९
 पणिधि ३.४८५, ४८६, ४८९
 पणीत २.३०; —घम्म ३.६१३; —मो-
 जन ५.१३६
 पण्डर ३.५७४, ६२२, ६२३; ४.२०
 पण्डव-पण्डित १.८७
 पण्डित १.७३; २.५४; ३.२३५;
 —मनुस्स ६.१२
 पण्डुकम्बल १.१, ३६; —सिला १.७६,
 ८९
 पण्य ३.१४९, १८८
 पण्यत्ति (Soo also पण्यत्ति) ३.२७६;
 ६.५, १५, १६, १७, २९, ३०, ३३;
 कसिण— ६.७; —निज्जान ६.२९;
 —सौ, तिस्सो ६.३३; सत्त— ६.७
 पण्यरत्त—उपोसय ३.५०२
 पण्यसाला १.८२
 पण्यकार ३.६१९, ६२०; ५.३२
 पत्ता ३.६१६, ६१७
 पत्ताका ३.५४७
 पतिट्ठा १.५४; ४.१००
 पतिट्ठाह ३.५५२
 पति (=अधिपति) ३.४९३, ५०७,
 ५२०, ५२१
 पतोद ३.९७
 पत्त १.३९; —गहण १.३९; —मक्खन
 (Sim.) ३.४४९, ४५१; —पाणिज
 ३.४९१
 पत्ति ३.३१४, ३१५, ३२०
 पथद ४.१०
 पद, —ठान ३.३२; —सुति ३.२७०;
 —माजन ४.२५; ५.१; —माज-
 निय १.६७; ३.१; ५.१४५
 पदालयमान ३.५११
 पदिक १.७५
 पदीप (Sim) ३.२२६, २२८, २२९;
 —ओमास (Sim.) ३.२२९

INDEX

- पदुङ्ग ३.४५
 पदुम (Sim.) १.२००; -कणिका ३,
 ५११
 पदेष (दसविध) १.७४; -विहारसुत्त
 १.७४
 पधान २.५८; ३.६६१; ५.१४४,
 १४५, १४७
 पन्त ३.४०६
 पन्थ, -दूहन ३.४८०; -मळटक ३.६१६
 पपञ्चसञ्जासंगता १.८
 पन्व १.२७
 पञ्चजा ५.१२९; -मुत्त १.८८
 पञ्चत ५.११३; -च्छाया (Sim.) ४.५१
 पञ्चजिन्त १.७०
 पन्मार १.४२; ३.५६९; -ता ५.११८
 पमंशु ५.८८
 पमस्तर १.३२; ३.४५, २७४; ५.८८
 पमा १.३४; (Sim.) ३.३६६
 पभेद १.६८; -तो ३.११; -वचनतो
 १.५९
 पमादविहार ३.२०
 पथक १.८१
 पयोगा (छ) ३.१४३, १४४
 पयोवन २.५४
 पर, -दारवीतिक्रम ३.४८०; -निमित्त
 वसवत्ती १.३३; ४.९१; -पुग्गल-
 संतान ६.२६; -मण्ड ३.१५४;
 -लोक ५.१००; -वाद १.७, ९;
 ३.१०२; -वादी १.७०, ७३, ७६;
 -सन्तक ५.७५
 परमथ ५.१०; -कुसल १.५२; -तो
 ३.१४३; -देसना १.५२; ३.४८८;
 -सच ५.८२
 परामद्धा २.४८
 परामासगहण ६.१६, २०
 परामासा २.४८
 परायत्तवुत्तिता ३.२३
 परिकस्सति ३.४५
 परिवस्वार ५.५०
 परिक्खिपन्त १.७०
 परिकस्सेप ४.४, ५
 परिग्गह १.६३
 परिचारक ३.६१९, ६२०
 परिचत्त ३.५१
 परिच्छिन्न १.२७, ४९
 परिच्छेद २.३; -न ५.११९
 परिञ्जातक्खन्ध १.५८
 परिणमति ३.५८५
 परिणामन ३.१५४
 परिणामित ३.६८
 परिणायकरत्तन ३.२२२
 परिश २.२८, ३.३९१; -आरम्भण
 २.२९, ३.३८१, ३९०, ३९१;
 -धम्म ३.६१४
 परिचाय ५.१२८
 परिदीपना १.५२
 परिनिट्ठापन ५.६०
 परिनिष्कल ४.११२, ११९
 परिनिब्धान १.७, ९, ४४; ३.६०४
 परिपाक ४.११४
 परिपुच्छकता ३.७२
 परिवाहिर १.७१
 परिग्गमन (Sim.) ३.२००
 परिभण्ड ३.६५५
 परिवसि १.५०, ५१, ५७, ६०; २.९;
 ५.७१; तिपिटक- नियम २

INDEX

- परिवन्त ५.१०४
 परियादालुं ३.५८९
 परियादिक ४.५६
 परियादिवति ५.४४
 परियादियित्वा ३.४८५, ४८६
 परियापन्न २.५३; ५.१०४
 परियापुट १.५८
 परियापुणन्ति १.५८
 परियापुणस्तु १.७०
 परियाय-देसना ३.४८४, ४८६, ६५२;
 ४.२९
 परिव्रुद्धान ३.५१४, ५२५, ५२६
 परिवार १.६६; (सोळस-) १.४६
 परिव्रात ३.४२९, ४४१, ४४३, ४५२;
 ५.१२९
 परिवेण ५.६८; ५.११२
 परिषा १.७०
 परिस्सय ४.८८
 परिहार ४.९
 परिळाहसमय ३.१३
 परूपपात ३.१२४
 परोपणास ३.४३, २९७, २५१, २५२
 पल, एक... षणु- ३.४५६
 पलाल, -वेणि ३.६०३; -सकट १.७३
 पलास ५.११४
 पलिष ३.५५४; -उम्वाटन ३.२८५
 पलित ४.८२
 पलिबुद्ध ३.६२८
 पलिबोध ३.३७७, ३७८; (दस)-
 ३.३३९
 पल्लिथेन ५.५२
 पलुज्ज २.४२
 पल्ल ४.९४
 पल्लक १.४४
 पवट्टक-चित्तानि ३.५६९
 पवट्ठीति ३.५६९
 पवत्त ३.५१३, ५१४, ६१०
 पवसि ३.६६०
 पवन ३.१३
 पवारित ५.१४
 पवाळ ४.८४
 पवेणि १.५८; ३.७४, ७९, ८६; ५.७०
 पसस्य ३.२३२, ४७२
 पसवति १.५९
 पसाद ३.६३, १३९, ५९९; ४.४१;
 ५.१३१; -घट्टनकिञ्च ३.५६, ६०
 पसादनीय ३.२४९
 पसरेत्त ३.९५; ४.७०
 पस्सद्धि ३.१८४
 पस्साव ३.२२९
 पट्ट ६.४; -आकार ६.१५, ३२
 पट्टान १.५१; ३.३५९, ३६०; ५.९२
 पट्टानानि, तीणि १.५३
 पट्टानेकट्ट २.५२; ५.४, ६, ३०
 पट्टार ३.४२
 पट्टीनकिल्ल १.५८
 पट्टीनकट्टान ५.१२६
 पाकट १.७३; ३.१००, २३९, ३४०;
 ५.१०९, ५७९
 पाकमेद ४.११४, ११५
 पाकार २.२६; ३.४६६
 पाचित्तिव ५.११९
 पाटलिपुत्त १.२९
 पाटिदेसनीय ५.११९
 पाटिपदिक ५.१४६
 पाटिपुग्गलिक २.३६; ३.६६१

INDEX

- पाटियेक ३.२७७, ४७९; ५.४९;
६.१३
पाटिहारि १.२९; ६.१८; यमक-
१.२९
पाटिहीर १.१
पाठवार ३.४६५
पाणक ३.६१६, ६१७
पाणसम्भिनो ३.१४३
पाणातिपात ३.१०२
पाणि (Sim.) ३.१८०
पातिमोक्ख ३.३१५, ३७२; ५.२१,
१४२; उमय- १.४६; -उद्देस
१.४७; -संवर ३.५४१
पातुरहोधि १.६८
पाद, -परिमज्जक ३.६१९, ६२०;
-विट्ठिका ३.५६
पादक ६.७३; -ज्जान ३.४९७, ४९९,
५०३; ६.१७
पानदान ३.८५
पानागार ३.३७०
पापक, -धम्मा २.१०
पाप, -कम्म ३.६०३; -मिच्छता ३.५५
पापुरण १.५९; ३.६०, ६३
पामोक्ख ३.२११
पायात १.८७
पाराजिक १.४७; ५.११९
पारिच्छत्तक १.१; ४.६; -मूल १.३६,
७६, ८९
पारिजुब्ब ३.३७२
पालन ३.२९१
पालि १.६; ३.२५९, ३९७; ६.१०,
२७; -तो ३.६५७, ६५८
पालिमहक (Sim.) १.३२
पालिवं अनागत ४.५७, ५८, ६०, ८७
पालिववरयान ४.१३, १४, १५
पास ३.२७४; (Sim.) ५.५२
पासक, पस- ३.१७७
पासाण ५.१०९
पासाद ३.१७७; -तलसाटिका (Sim.)
३.४५५
पासादिक १.८१; ५.६९
पाहुन ५.१००
पिङ्गल ३.१६५
पित्तु, -पडल ४.२८, १७; -पिण्ड
३.५७६
पिटक १.४५, ५०, ६०, -अत्थविदु
१.५०
पिट्ठि, -टुक ३.२६०, २६२, ५४९,
५५०; -मयं ३.५९६; -वट्टक
५.३५; -वत्तक ५.१२
पिण्ड ३.११४; -जवन ३.६४१,
६४२, ६४८; -पात ३.९०
पिमिडका ४.१०२
पित्त ३.६२८
पिता ५.१००, १२४
पितुच्छापीता १.८७
श्रितुगन्तक १.८१
विधीयते ५.२१
विच, -जाली, -दस्सी, -पाल १.८०
पियमाव ३.१५०
पियसहाव (Sim.) ५.४९
पिलग्घन ३.१८८
पिलवन्ति ३.७१
पिलोतिका ४.५५; ५.४८
पिहित ५.१२५
पीठ ५.११२; -सण्णी ३.६१५, ६२६,

INDEX

६२७
 पीत ३.२९४
 पीति १.२७; २.२३; ३.७०, २०२,
 ३४७; -सहगत २.२३; -सुख
 ३.३३६, ३४६
 पुगल १.५९; २.२६; ३.१७३, ३८१;
 ५.११२; -अवशास्य ३.४९२,
 ४९७, ५०५, ५२३; -अनुगाह
 ५.७०; -वाद १.६
 पुगलपञ्जलि १.४, १४, ३०
 पुच्छ ५.५१
 पुच्छा ३.१, ३
 पुच्छितपञ्च १.७१
 पुच्छमान २.५९८
 पुञ्ज ३.२२
 पुञ्ज १.८५; छन्विष- ३.३२३
 पुञ्जकरिय-कथुनि, ३.७७; तीणि-
 ३.३१८; दस- ३.३२४, ३१७
 पुञ्जायूहन (छन्विष) ३.३२३
 पुणक-केट्टि (Sim.) ३.३२४
 पुणवन्द (Sim.) ३.२४१; सहस्रिक-
 १.७१
 पुणवलि ३.२०३
 पुषु ५.१६; -जन १.७९; ३.६४६,
 ६४८; ६.८; -त ३.३७; -ल
 ३.६२२, ६२३; ४.२७
 पुनवचने कारण ३.१८३, २९०, ५५३;
 ५.४०, ४३, ५०, ७९
 पुनरुत्ति ५.५४
 पुन (Sim.) ३.६५९; ५.२५; -क-
 णिका (Sim.) २.४; -छत्रुक ३.
 ४२४; -शम (Sim.) १.४४;
 -मुष्टि ६.२२

पुञ्जगम ३.४४
 पुञ्जनिमित्तानि (पञ्च) १.८५
 पुञ्जन्तानुदिष्टि २.५५; ५.११६
 पुञ्जमागविपस्सना ३.४९८, ५००
 पुञ्जयोग १.४२
 पुञ्जविदेह ४.६
 पुञ्जे ३.३५९
 पुञ्जेनिवासजाण १.८७; -चतुर्थ ६.९,
 १२, २४, ३३
 पुदिमकोटि १.२५
 पुरिस (Sim.) २.२६; ३.२१०;
 ३४१; ४.६३; ५.१४३; -कव
 ५.६७; -मद ५.१३६; -चित्त
 विदसयमान- (Sim.) २.२६
 पुरे, -चारिक ६.२७; -जात-पञ्चय
 १.१७; ५.९४
 पुस्त ५.११५
 पुत्तया ३.४१७
 पूआगहा १.४९
 पूति ३.५६२; -ककस ५.१२३; -काय
 ५.१९
 पूतिमुख ४.१०
 पूरणकथा ३.१४८
 पूरितवहिम (Sim.) ३.२०६
 पेटक ३.२३३
 पित ३.३६४, ६११
 पितकथु १.४६
 पोत्ति ३.२४३; -विमर ५.५१
 पोत्तपालमंगल १.६८
 पोत्ता १.१८६ (Sim.) ३.५३२,
 ५३३; रतन- ३.५३२
 पोत्तल ५.६८
 पोत्तुञ्ज ३.११२, ४७७, ४८०; -भाव

INDEX

- ३.१५०
 पोक्खरणीतीर १.८७
 पोडुपाद ५.४१
 पोण ५.११८
 पोणिकनिकाय ३.६२
 पोतलिपुत्त ३.११६
 पोत्थक १.१५
 पोत्थकम्म ४.९८
 पोथेत्ता ४.८६
 पोथोमविक ३.४७
 पोराणा (राजानो) निग० १
 पोराणा ३.१०३, १९१, ६५५; ४.६,
 ४१; ५.१३१
 पोरिस २.७५
 पोस ३.३०८; ५.११२
 परति ४.२१
 परस ३.११२; ४.१०९
 फलक ३.५१२
 फल, -विपाक ५.१००; -समापत्ति २.
 ३६; -समापत्ति-वित्तं ३.६१४
 फलकलं (Sim.) १.५२
 फालिक ४.५४
 फल्लनवार ४.८३; ५.८४, १२१
 फस्स १.५९; ३.३४०, ३४६, ३५८;
 -द्वाराणि (छ) ३.१३८; -पञ्चक
 ४.३४
 फाणित ३.७८; ४.५९; -पाक ३.६०६;
 -पिण्ड ४.१०१; -धारक (Sim.)
 ५.७८
 फालन, पिलोतिक-, संस- ४.५७
 फामुक १.४४
 फामुविहार ५.१३९
 फुसित्वा ४.१००, १०२
 केनपिण्ड (Sim.) ३.१२३
 कोट्टन्व ४.११२; -दान ३.८४
 कदर ४.५९
 कधिर ३.६१९, ६२०
 कद ४.९९
 कन्धु ५.४९; -जीवक (Sim.) १.३२;
 ४.५२
 कन्धुमती ६.९
 कन्धुमा ६.९
 कम्बरुप ४.११२
 कम्ब ३.५८२, ५८९, ५९५
 कलियुरिस ३.१९१
 कलिस ५.५२
 कदल ५.४७
 कद्विद्धा २.३६; ३.३९०, ४९३; -आ-
 रम्भण ६.२६, २८, ३०, ३१, ३२
 कहुपाद ३.३७
 कहुल ३.१०६
 कहुलीकम्मा ५.१४१
 कहुसच्चक ३.५३१
 काला २.५४
 काहा १.५८
 काहितिकमुत्त ३.३०
 काहिर २.४९
 काहुसच्च ३.२३५
 काब्बहा १.२, ४९
 किव्हु ३.२७०
 किम्बोहन ५.११२
 किल ४.३५
 कीड (Sim.) ३.२१६; ४.६२; ५.१२०
 कुद्ध, -आदिच्चयन्धु ५.१६; -आर-
 म्भण ३.२०३, २०५; -आवा ३.
 ३२१; -मासित १.७, ८, ९, ७०,

INDEX

- ७३;—वचन १.११, २७, ६५, ६६,
 ६७, ६८, (विपिटक) ५.१४६;—६.१
 बुद्धधोष १.१; निग० २
 बुद्धन्तर १.४२
 बुद्धरक्षिततथेर ३.१६५
 बुद्धवंत १.४६, ८२
 दुम्बुलक ३.९९
 दोष्मन्त १.३; ३.७०, ४९७, ६५७;
 —विमंग १.१२
 घोषि १.१९; ३.४७३;—पण्य ५.५३;
 —मण्ड १.८७;—मूल १.७९;—सम्प
 १.८६
 व्यञ्जन ३.१८६, २६७, ४९६; ४.६६;
 ५.४९, ११४
 व्यञ्जनक, उभवी— ३.५८३
 व्यञ्जयति ५.११४
 व्यप्य ३.१०७, १०८
 व्यापन्नचित्ता ५.१२१
 व्यापाद ३.११४
 व्याम ४.४५; ५.२७
 ब्रह्मधोष १.७१
 ब्रह्मजाल १.४६, ६२; ५.११६
 ब्रह्म, —कृान ५.१०५;—भूत १.८;
 —लोक १.२३; ५.१०५;—सना
 ३.४१२
 ब्रह्मवती ६.९
 ब्रह्मविहार ३.२४४, ३९७, ४०५;—कथा
 ३.३९९, ४००;—चतुर्थ ६.७,
 १७;—निर्देश ३.२५५, ३९९-४१६
 ब्रह्मा १.८८; ३.९, ४१२; ५.६३
 ब्रह्मुत्तम ३.४००
 ब्राह्मणसिन्ध १.८१
 भगवा १.८, २९, ३९, ४४, ५२, ५९;
 ५.८०; ६.९
 भग २.४९
 भजन ५.११८
 मण्ड (Sim.) ५.१३३, १३५;—अगा-
 रिक १.५७, ५८; ३.७४, १८८;
 (Sim.) ३.२२१
 मण्डक ५.१२८, १३०;—यादक ५.
 १२७
 मण्डनकारक ५.६८
 मण्डभावनियद्धान ३.६६१
 मृत्त ३.११९; ५.१४६;—अमुमोदन
 १.३७
 मात्ति ५.११८
 भद्राणि १.८०
 भद्रनाम १.८०
 भद्राणि ३.१३
 भद्रैकरत्तुत्त ६.२१
 भन्त, (Sim.)—गोण, —वान ३.५६८
 भमुक ३.९८; ४.८, २०
 भयानि, चत्तारि ३.२४०; ५.१४५
 भव २.५५;—अग २.४३;—तण्हा
 २.५५;—दिट्ठि २.५५; ५.२६
 भवंग १.३७; ३.५०७, ५८२, ५९३,
 ५९४;—चलन ३.५५;—निस्सन्द
 ३.५७४
 भस्ता (Sim.) ३.४१७
 भागी १.५१
 भाणवार १.६, ११; निग० १
 भाला ५.१२४
 भार ३.३८९; ५.११४
 भाव ४.२७; ५.११२;—अभ्यन्धत
 ४.१०३
 भारतपुद्ग ३.१५३, १६१

INDEX

- मारिषकरण ५.६६
 मासकण्डक ४.२४
 मावना २.२४; ३.३१९, ३२७; -बल
 २.५७; -मया इति १.३५; -वि-
 धान ३.३३९
 भावितमया १.५८
 भिक्षाचार १.३९; ५.१२८
 भिक्षु (Sim.) ३.४९१
 भिस्को (Sim.) ३.२२७
 भिसि ५.११२
 मीरुचाण ५.९५
 मुत्तमविक ५.१३९
 मुम्म ३.२४; -निहेस ३.१३
 मुम्मन्तर १.३; ३.१२६, ७७१; ४.१, २
 मुसे २.५०
 मूतपिठक ३.१३२
 मूतापगत-उष्ण ३.४०
 मूमि ३.४१; ५.८; (Sim.) ३.३५५;
 -फ ३.१८०; -तो १.११; ५.२;
 -लङ्ग ३.४१, ५१३; -वण ३.५००
 मुरि ३.७१. मूरी (Sim.) ३.२८८
 मेद ३.३५२; -कर-वाशूनि (अङ्गारु)
 १.७२
 मेरी १.८१; ३.७८, ७९, १९८; ४.
 ४६, ५६; ६.१९; -सह ३.७८
 मोग १.५८
 मोजने, -अमशकुता २.५६; ५.१३४;
 -मशकुता ५.१३६-२४०
 मंसपेसि ३.५४४
 मकर ३.२१५
 मकस ३.३६१
 मकटालेप (Sim.) ३.५४४
 म-कार २.१७
 मकुल-समान ४.५१
 मक्ख ३.२६८
 मर्विसका ३.६१६; -पत्त (Sim.)
 ३.५२५
 मन्धादेवराज ३.६६१; ६.३२
 मगधराजा १.८७
 मन्ना २.३२; ३.३२६, ५९४; ५.१०७;
 -अंग ३.४७१, ४९७, ६५७;
 -अट्टक ३.४७२; -अधिपति २.
 ३२; ५.३९; ६.११, १२; अरिय-
 ३.३४८; -आरम्भन २.३२; -उद-
 कृपमा ३.४५१; -ओमास ५.१०८;
 वतुरंगिक- ३.३४६; -दसक ३.
 ५८७, ६३५, ६४०, ६४१, ६४२,
 ६४४; -द्वादसक ३.५८७, ६०९,
 ६३५, ६३७; -पञ्चय १.१७;
 -पञ्चक ३.४७२; -पटिपाटि ५.
 ९७; -वुडान ३.४८३, ४८५,
 ४९०; -सच्च १.६९; सोलसक-
 ३.५९३-६३४; -हेतुक २.३२
 मग्गविमंग १.१२; ३.५२८
 मंगल ३.५४१; ५.१०४; -अत्स,
 -इत्थि ३.६११
 मंगलसुत्त १.६६
 मच्छ ४.७; -कच्छ ५.११४; -गाहण
 ३.११९; -गुम्भ ५.८९, ९०
 मच्छरिय ३.५६३
 मच्छरी ५.६९, ७५
 मवज ५.८८
 मवशत ३.१६१, ५६६; -आकार २.
 २३; -रस ३.३६५
 मव्थिम २.१०; -बुद्धवचन १.४४, ६८
 मव्थिमनिकाय १.३७, ४६, ६१, ६३

INDEX

मक्षिममाणक ६.१९
मख ५.११२; -पीठ ३.६०
मखेट्ट १.६२; ४.५२
मट्ट ४.४४
मण्डप ३.४५७, ४५८
मण्डलायमवासी १.७३
मणि ४.८; ५.२५, १०९; उदक-
पसादक-(Sim.) ३.२१३, २१४;
वट्ट-(Sim.) ३.५६९
मत्तञ्ज ५.१४०
मत्ता ५.१३४
मत्थक १.९, १८, ३६, ३८, ८१
मत्थलुंग ४.२७
मदिरादयो (Sim.) २.४३
मद्व, २.५६; निग० २
मधु ४.५९
मधुपिण्डक १.८
मनसिकार ३.१७, २५४, ५१९; -कु-
सलता २.५६
मनाप ३.९०; ४.८
मन्द १.५४; -दसक ४.८४
मन्दालक ३.२१०
मनु ४.२८
मनोकम्म ३.८०, ८१, १३२, १३३;
-ज्ञाव ३.११३-११४, १२१, १२२,
१२९, १३३; पञ्चविध-३.११८
मनोपुर्व्वगम ३.४५
मनोसिला १.३९; ३.५६, २७०
मम्मन्हेदक ३.१५२
मरण १.५८; ५.१४५
मरिच ४.५९
मल, निब्बुद्ध-, मुट्ठिक- ५.१३६;
-युद्ध ३.५५८

मल्लिका १.३२; (Proper name)
३.१३; ६.३२
महम्मत् २.२८; -धम्म ३.६१३
महम्मसी (Sim.) ३.३९१
महज्झासय ३.५८६
महत्त-पच्चवेक्खण ३.२४०
महन्तपातुमाव ४.४
महन्तरदुक २.४९
महत्तक ५.१९
म्हा, -अट्टकथा ३.९२, १०९, १७५,
३१३; -क्कान्चान १.८; -क्कत्तप
१.१, ६८; ६.१७, १८; -क्कवि
निग० २; -किरिया ३.३३;
६.३२; -कुत्तल ३.५७; -गज
३.६६३; -मोसिगसुत्त ३.७१;
-चित्त ३.५१, ५५; -चेत्तिव ३.
५६, ७४; ४.९८; -जन ३.१०३;
-जनयम्मत्त ५.११३; -निस्स
३.२०३, ४२५; -तुला (Sim.)
३.२२९; -थेर ३.१९४; -दत्त-
थेर [मोरवापीवासी] ३.५०४,
५८७, ६३५; -धम्म १.५; -
धम्मरक्खित्तथेर ३.५८७, ६१३,
६४९; -ध्यातुकथा १.५; -चातु-
निधान ६.१७, १८; -नवा(वीसति)
३.४६२; -नाग १.८०; -नाग-
-तिमिय-तिस्सदत्त १.२७; -नाग-
गजा ५.१३०; -पकरण १.११,
१७, ४३; ३.११३, ४६९, ६५०;
५.९४; ६.१; -पज्ज १.८०;
-पटवी १.६८; ५.११५; -पटवी-
कम्पन १.८४; -पयान १.८७; -पस्-
हारतो ४.९; -पुण्णम(-मुत्त) १.६६;

INDEX

- बोधि १.२७; -बोधि-निदान १.
 ७४; -बोधिपल्लव १.४४, ७७, ८१;
 -बोधिसत्त्व १.७५; -ब्रह्मा १.३४,
 ८८; ३.३२१; -भूत ३.८४,
 ६३१; ४.१-१२; -मेरी ४.५६;
 -मेसज्जदान ५.१३०; -मच्छ १.
 ३१; -मातिका ३.५९४; -मूलं
 (प्रेरणा) १.७१; -मुग्ध ३.४६६;
 मोग्गल्लान १.७१; ३.५२०, ६११
 -योधो (Sim.) ३.२१५; -राजा
 (Sim.) ३.५३८; -राजानमावासा
 ४.५; -रोहणमुत्तरे ३.३८९;
 -वटुकी ३.१९२; -वारा ३.१,
 ३०९, (तपो) ३.३०८; -वाल
 ३.१६५; -विकार ४.१०; -वि-
 पाक ३.२१; -विपाकचित्त ३.५८४-
 ६५०, ५९५; -विलोकनानि (पञ्च)
 १.८५; -विहार १.१; -विहार-
 धामो निग० २; -वीर १.८५;
 -वेदल १.६६; -वेद्याकरण निग०
 २; -स्वर्गस्त्रितयेर ३.५९१; -स-
 न्द्रो ५.१४६; -सम्मत ५.१२३,
 ११५; -समुद्र १.५४, ५५, (Sim.)
 १.५५, (Sim.) ३.६०२ -सकुल-
 दायितु ३.३८५; -सावज ३.
 १४३; -सीवत्ये ३.४८१, ५८६;
 ५.१३९
 महाति २.१५
 महिन्द १.१, १०
 महिस ३.९८
 मही ३.२७७
 महोत्तम १.४१
 महोती १.१, २७; निग० ३
 मत्सु-राटिका ४.६३
 मागधिका ४.२४
 माता (Sim.) ३.४१३, ६२२, ६२३;
 ५.१००; -पितरो (Sim.) ६.१२
 मातिका १.३, ६, ७, ९, १८, ६७; २.२;
 ३.२३४, ५८७; ४.१३, १९, २२,
 १०४, ११८; -टपन ३.९२, ११५;
 ५.११९; महा- ३.५९४
 मातु, ५.५१; -कुच्छि १.८६; -गाम
 (Sim.) ४.६१; ५.१३६; -पा-
 तक ५.३७; -सन्तक १.८१
 मातुच्छा ३.२४७
 मातुल्ये ५.११
 मातुलानी ३.९४७
 मान ३.५२८; -अनुसय ३.४८७;
 -अभितमय ३.१३; -मद ५.१३६
 मानस ५.१२९
 मानस ३.२७४
 मायाकार (Sim.) ४.८
 मार १.९; -वल १.८७; -सेना १.४४
 मारित ५.१४
 मालुतो ४.४
 मालुलता ३.६०१
 मासक ४.५४; कूट- ३.४३५; जनु-
 दाग-, छोह- ४.५२.
 मिगोतक ३.१८९
 मिच्छत्तानियम २.३१
 मिच्छा, -आचार ३.१०२; -दिष्टि
 ३.५४२; -दिष्टिकुसल ३.५५६;
 -संकल्प ३.५४२.
 मित्त २.१०; -अनुकूल ३.२४१;
 -संयव ३.४८
 मिद्र ५.८०-९४; आहारज- ५.९१;

INDEX

- उतुज- ५.९१; -रूप ४.११२
मिलापेत्वा ४.८२. मिलायितु ६.१८
मुख, -आदान १.३७; उल्लोकि- ५.
१६; -मत्त ३.६५; -वट्टि ३.१७७
मुचल्लिद १.८८
मुद्रसच २.५७; १.२३३; ५.१३२
मुद्रिक-मल ५.१३६
मुण्डिकापुत्त ३.१३
मुर्तिग ३.७८, ६६१
मुत्त ३.५६२; -गत ३.४६७, ५४४
मुत्तक, मायिका- ४.१३; नामतो- ५.
११४
मुत्ता, -आवुणर्न (Sim.) ३.२१; -हार
१.८८
मुदिता ३.४०१, ४०४, ४०६
मुसा ३.११२
मुहुलिक ३.२४६
मूल, -कम्मपथ ३.५६२; -तो १.११;
५.२; -परियायमुत्त १.४६, ६३;
-धर्मग ३.५९५, ६०८, ६१०;
६४३, ६४४; ५.४१; -यमक
१.१६
मूळह ३.५९०
मेघ (Sim.) ५.७९, १०७
मेघकण्ट (Sim.) १.३२
मेवश ३.५५४
मेवड (Sim.) ३.१८०
मेला १.४९; ३.३९९; -कार ५.४५;
-पुब्बमाग ३.५८५
मेत्तायन ५.४५
मेत्तेज्य ५.४२; ६.९
मेथलि ५.७९
मेरय ५.८७
मोग्गलान १.७२; ३.५२०
मोग्गलिपुत्त १.५, ७, ९, ८०
मोध ५.७७; -पुरित १.५८; -वार
३.५९३, ५९४, ५९६, ६०८,
६१०, ६३६, ६४३
मोर ४.९०; मोरवर्षावासी-महादत्तत्थेर
३.५०४, ५८७, ६१५, ६४१
मोहो ३.५४४
यन्त्र ३.२७०; -, यत्तिखनी ४.८
यत्तिकोटि ३.२७०
यथा, -अनुलोम १.५२; -अपराध
१.५२; -कम्मपगजान-चतुत्थ
६.८, २४; -गतमग्गो ३.३०४;
-धम्म १.५५; -धम्मसासन १.५२;
-रुत्त ३.२५६ -लाम ५.५८,
८९, ९०
यन्त, -उपमा ३.६०६, ६०७, ६३८,
६४०, ६४५; -वाह ३.६०६,
६०७, ६०९; -साला (Sim.) ३.
६०७
यमक, -साला १.४४; -पाटिहारिय
१.२९, ४२
यमक १.४, १६; -पकरण १.२९,
३०, ७३; ५.३९
यमुना ३.२७७
याग ५.१००
यागु ३.४४९
याथाय, -गहणकुवल ३.२४५; -मान
५.६४. -समाय ३.२४२.
यान (Sim.) गोण-, मन्त-, ३.५६८
यापन ३.२९१
याम १.३३
यायन्त ३.३८

INDEX

- याचदेव ५.१३७
 विद्व ५.१००
 युग ३.९७
 युगन्धर १.१; ४.५
 युगलकानि (छ) ३.५४६
 युक्त, -गोण ३.९७; -मुत्तवादी निग० २
 युक्ति १.६
 सूप-उत्सापन (Sim.) ३.२८४
 मूमपिन (Sim.) ३.६१७
 ये-या-पनक ३.९९, २५२, २५४,
 २५६, ४७२, ५४७, ५४८, ५५७,
 ५५९, ५६२, ५६५, ५६६, ५६८,
 ५७३, ५७८, ५८४; ४.५५, ५७
 योग २.४, ४६; ३.७१
 योगिन्य ५.४६
 योगावचर ३.१९८; (Sim.) ३.२१४
 योजना ३.१७३
 योनि ३.२१९; -सो २.५८
 योन्धन ३.२४४
 रत्नस ३.२२५
 रत्निततथेर ३.३८९
 रजक ३.५१४, ५३६; ४.४३; ६.१९
 रजनीयसद ३.७८
 रजुद्वान्द्वान ३.२८१
 रज्जन ३.३५; ५.४७
 रण, रणन्ति २.५२
 रतन १.३०, ७३; ३.१८८, २२१,
 २५२; -आवलि (Sim.) १.४४;
 -घर १.७९; -त्तय १.१
 रतनमुत्त १.६६
 रत्नकम्बल (Sim.) १.३२
 रथ २.८; (Sim.) ३.३८; -अंग
 (Sim.) ३.४७३
 रथिक २.२४; ४.२४
 रथ ३.३२; -अनुमवन ३.६२०;
 उच्छु- ३.६०६; -कयु ३.८३
 रश्मि १.३०, ३२, ३३, ४१
 रागचरित ३.४१७
 राज, -कुमार १.२; -नाटक ३.५५९;
 -महामत्त (Sim.) ३.४८०; ४.९१;
 -वल्लभ (Sim.) ३.१९८
 राजमह १.७३, ८७
 राजा (Sim.) २.२४; ३.४३, १८६;
 ५.३२; ६.३; -अरह १.७७;
 दिडुदीतो- ३.४५९; पण्डितो-३.
 २६४; हस्तिक्लन्धगतो- ३.४४६
 राजावतन १.८८
 रासिवहुक १.८१
 राहुल, -कुमार १.८७; -थेर ३.४८७
 रक्ख ४.४३; (Sim.) ५.२५, १२३;
 -छाया (Sim.) ४.५१; -पुष्क
 (Sim.) ३.६५९
 रक्षि ३.६२८
 रणन २.४२
 रूप २.५५; ४.१२; -अव्याकत ४.१;
 -उपपत्ति १.४९ -कण्ड १.११;
 ४.१-११९; -कोट्टाया (छन्नपुत्ति)
 ४.२; -भाव ५.१२; -राग ३.५२८;
 -विमत्ति १.१०. ११; -सन्ना ३.
 ४२८; -सन्नाति ६.२०
 रूप-अव्याकतकथा ४.१-११९
 रूपानि, छब्बीसति- ४.११२; पञ्च-
 बीसति- ४.२; सत्तवीसति- ४.१२
 रूपारूप ३.४७०, ४९३; -परिच्छेद
 १.७२
 रूपावचर २.५२; ३.११३; -किरिया

INDEX

- २.६६६; -कुसल २.२२६-४२६;
-चतुर्थ ६.६-९, ११, १२, २७,
३३; -विपाक ३.६५१
रुपिनी २.४२. रूपी ३.३९६
रुजिह ३.३०, ४४१
रे ४.२४
रेवत १.८०
रोग ३.२६४; -रूप ४.११२
रक्कल ३.३२; ५.२७; -सम्मिदिसत
४.३७
रघु १.३७
रंगति, रंगी ३.५५४;
रंघक, -नट ५.१३६
रञ्जन ३.१८६
रङ्गी ३.९७
रतापुण्ड (Sim.) १.३८
रत्ना ३.१८३; -रस (Sim.) १.३२
रतन्व २.१०
रघु ३.२८६
राम ३.५४४; ५.६९
रामक ३.४६१; ५.६४
रिंग ३.३६; ४.६१; ५.२; -ती १.
११; ५.२; -नानत ३.३६;
-सञ्जा ३.३८
रुजन-पलुजन २.४२; ४.३०
रुजित ३.२१४
रूत ३.७०
रेखा ३.३५
रेडु ३.१००; ४.८, ४७, ४८, ६०
रेण ३.६०२; ४.४५
रोक १.५९, ६२; २.४२; ४.३०;
५.१००; -जेटु निग० ३; -तारक
५.२७; -धम्म ३.३७; -घालु
- १.३२, ३४; ३.२२६; -नाथ
१.३५; -नासक ३.५४९, ५५०;
-पाल ३.२४७, २५८
लोकिय १.५५; २.४२; -देसना ३.
४५, ४६; -धम्मा २.४२
लोकुत्तर २.४२; ३. ११३; -कुसल ३.
४६६-५३९; -विपाक ३.६५२-
६५७
लोल ५.७०. लोलुप ३.६६१
लोहगेह ५.७२. लोहपासाह १.७६
वंस ३.७४, ७६, ७८, ८०; -अनु-
रक्कल १.५८
वकलि ५.२९
वग्गसंगह १.६८
वग्गुलि १.४२; (Sim.) ५.७८
वंक ३.५४६; गोमुत्त-, चन्दलेला-,
नङ्गलकोटि- ३.२९७; -माव
३.२९६
वचन निग० २; अतीत- ५.४३
वचनत्थकोसल्लथ १.४७, ४८, ४९
वचीयेद १.३६
वच्छ ३.२८; वेनुपक-(Sim.) ३.३५५
वजिर ५.१०९; -उपमज्जा ३.५८९,
५९०; -उपमा २.५४
वज्र २.५४२; ५.९५; अन- ५.९५;
-सञ्जिता ५.९५
वञ्चन ५.४७; -कत्त ४.८
वञ्चना-पञ्जा ३.५४६
वट्टमक ६.९
वट्ट २.४२, ४४, ४५, ४६; ३.६५२;
५.४८, ५२, ७७; -अनुसारि ३.
५२५; -गामिकम्म ५.१४२; -ती
२.५२; -माणि ३.५६९; -मूल

INDEX

- २.५२; ५.११६; -तेषु ३.५१३
 वट्टि ४.५०; -स्मैह (Sim.) ३.२३१
 वट्टकि ३.१८८; महा- ३.१९२
 वट्टि ४.८०, ८१
 वण ४.९७
 वण्ट ३.५९८; ६.२२
 वण्ण ५.६९; -पोक्खरता १.८१;
 -भणन ३.३४८
 वत्त, -पटिवत्त ५.१९; -सम्पल ५.
 ६८; -सीस ३.७८, ८०
 वत्तकालक ३.२०४
 वत्तन ३.३५, २९१
 वत्तनियत्तेमात्तन ६.१८
 वत्तमानुप्पल ३.४०, ४२
 वत्थ, किलिद्ध- (Sim.) ३.५३४-५३६
 वत्थु १.३५, ६७, ६८; ३.१६४;
 -काम ३.३३१-३३२; ५.९९;
 -दुक ४.१४; -प्पणीतता ३.१४४;
 -विषदकिरिया ३.७२; -सम्पत्ति
 ३.३२४
 वत्थुनि, किल्लतानं ५.१०१
 वनच्छाया (Sim.) ३.२२९
 वनयन्ति १.४४
 वमनविरेचन ३.४२४
 वम्मन ५.१२३
 वय ४.८५; -धम्म १.४४
 वल्लुन १.७३; ३.६५३, ६६०;
 ४.३०. वल्लोन्ति ५.१२६
 वलाहक ३.५०९; ४.५३, ११८
 वलि ४.८२. वल्लि ३.१६४
 वक्तव्यत्वा १.६८
 वक्त्याणं ५.५८
 वक्त्यापन ४.३२, ३३
 ववरिधत्त ३.१०३
 वसवत्तिता ३.२३
 वसी १.१
 वसुन्धरा ४.४
 वत्सावासिक ५.२४६
 वहन्त ३.४५
 वा ३.३५९
 वाचनानाम्मा १.११, १४, १६, ४३
 वात, -पान ४.९६; ५.११२; ६.२०;
 -बुद्धि (Sim.) ३.३७१
 वाता, तयो- ३.५१०
 वार्तिगण ४.५९
 वाद ५.९९; -युति (अट्टमुत्ता) १.६
 वादिवद्, निग० २
 वानं ५.१४९
 वापित ५.१०
 वामनक ६.१२
 वायाम ३.१४९; ४.११
 वायोवातु ३.८४; -प्पकोष ४.१०
 वार ३.११३
 वारा (तिरस) ४.३४, ५५, ५७, ५८,
 ६०, ९४
 बालण्डुपक, जुण्णत्तेल- ३.२०१
 बालिका, -घट ३.६०२, ६०३; -जुण्ण
 ४.३७
 वात्तना ३.३२७
 वाली ३.१०५, १६५
 घामुदेव-आयतन ३.२७५
 विकल ३.३९
 विकारमहत्त ४.१
 विकुब्बन, द्वोद्ध- ३.३८९
 विक्खम्मन १.५३; ३.३८०
 विगतपत्थन १.१७

INDEX

- विधात १.५९; ३.१३०; —परिचय ५.९४
 विधासाद १.७२
 विचार ३.३४१
 विजयिका ३.५५७
 विजयमानकवर्ग ३.७५, ७९
 विज्ञा (अट्ट) २.५३, ५८; (तिहसी) १.५९; —भाषिनी २.५३
 विजितसंगम ३.५३८
 विष्णु ४.३२; ५.१०७; —उपमा २.५४; —ओमास २.२१
 विज्ञानपतोद (Sim.) ३.२८८
 विज्ञाति, काय— ३.९५, ९८, १००, १०१; वचो— ३.१०८, १११
 विज्ञाण २.४२; —अपम ६.१०; —द्वारानि ३.१३७; पञ्च— ३.१३७, १७२
 विज्ञेय ५.५७, ५८
 वितक २.२२; ३.३४१
 वितण्डवादी १.५; ३.१२३, १२९, ५३१
 वित्त (Sim.) १.२१६
 वित्यम्भन ४.९३
 वित्यारकथा ३.११५
 विधा ४.२३
 विधुपयन्त १.४४
 विज्ञेसेषि ५.१०७
 चिन्तक ४.५
 चिन्त १.२७, ४७; ५.२०, २३, ५९, ७८, ९६; —अट्टकथा ३.१४३; —आचार ३.५६२; —धर ५.११३, ११५; —परिषाण ३.४५; —पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३, ५९, ६५, ६७, ६८, ७०
 चिन्मायक १.१
 चिन्मोग ३.२७७; ५.३१
 चिपचन ३.५८५
 चिपचनीक ५.११७; —तात २.५५
 चिपत्ति १.४१, ५७, ५९, ६०
 चिपलता ५.५४
 चिपरिणामधम्म ३.७
 चिपल्लय ३.५५२
 चिपल्लास ३.२९२; ४.१०७
 चिपल्लना १.१, २७; २.५७; ३.४९८, ४९९, ५०१; —गोचर ३.५०८; —ज्ञान ३.४७०; —नियम ३.५०१, ५०२; —परिवात ३.४९९, ४७०
 चिपाक २.१९; ३.५९८, ६५५; ५.४१; —अन्तर १.७२; —अव्याकत ४.१; —अहेतुकमनोविज्ञाणधातु ५.१३२; —ज्झार ३.६३५; —ज्झारकथा ३.५८७-६५०; —कथा ३.५७१-६५८; —कम्म ५.४१; —चित्तानि (दस) ३.५८७; (द्वा-दस) ३.५८७; (लोळस) ३.५८७, ५९७, ६०५; —शिक २.२९; ५.१०; —दान २.३१; दुविध-५.४१; —धम्मधम्म १.१९; ध्रुव-अद्भुत— ५.४२; —पचय १.१७; —माव २.१९; —मनोधातु ५.१३२; —मनोविज्ञाणधातु ३.५९८, ६२०; —समाव २.१९
 चिप्यकार १.८७
 चिप्यटिसार ५.९६
 चिप्पुत्त १.१३; —पचय १.१७
 चिप्कग्निदत्त ५.४८

INDEX

- विभंग १.४, ४७; ३.३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३६, ३३८, ३४१, ३४३, ३४४, ३६६, ४११, ४३१, ४४५; ५.९०, ९१; -अट्टकथा ५.५५, १४५; उभयो- १.६६; (द्वि विभंगा) १.४६; -पकरण १.१२, ३०
- विभक्त ३.२५७-२६२
- विभक्ति १.१०; ३.२६३, २६६, २६७
- विभवविद्धि २.५५
- विभाजन ५.१
- विभाजना १.५२; ३.३२७, ४७०
- विभाजिनो ३.४५४
- विमति, -च्छेदना ३.६; -प्रसन्न ३.६
- विमान १.३४; ४.५४, ११८; ५.६३
- विमानकपु १.४६
- विमुक्ति २.५८; ५.१४९
- विमोक्षकथा ३.३९५-३९८
- विरति ३.२५३, ४७८, ५८४, ६५७; तिथिधा- ३.१६३; -तय ३.४७२; समुच्छेद- ३.१६६
- विरल ३.५२५; -वापितकलेत्त ३.५२५
- विरवन्त ३.६०२
- विराग २.१५; ३.३४७
- विरिय, -आधिपत्य ३.३४, ४६१, ४६२
- विलिखति ३.५६७; विलिखमान ५.९६
- विलोकगाहिता ५.११७
- विलोकेन्य ४.७०
- विघट ३.३६६
- विवर्णेतुवाम १.७०
- विबर ३.६०३
- विबिन्ध ५.७३
- विवेक ३.३३५
- विवेचित ५.२०७
- विसंवादम ३.१४८
- विस (Sim.) ३.५२९; -कण्टक-वाणिज (Sim.) ३.४३४, ४३५; -निपात (Sim.) ३.५६२; -सं-सदृ ३.५६२
- विसंस्त, विसंस्तार १.४४
- विसद ४.६१, ६३
- वि-सभाया ५.१२०; -आरम्भणत्त ३.४१०
- विसम ३.३६१; ४.४१
- विसय १.२७, ७३; ६.२; -माह ३.६१५, ६२७
- विसाल ४.२४
- विसालपुण्यमा १.८७; -सी १.७९
- विसाण ४.९०
- विसाहट ३.२८२
- विसाहार ३.२८२, ५५१
- विशुकायिक ३.५५२
- विशुद्धि २.५७; ३.२४९, ४१३; -प्ल ५.१४२
- विशुद्धिमग्ना १.१; ३.३३९, ३७७, ३८६, ३८८, ३८९, ३९२, ५९४, ३९९
- विशुं ३.३३२; ५.११०
- विसेस ३.१७२
- विस्सकम्म १.८७
- विस्सजन १.६७, ७१
- विस्सदृ ३.५३८, ५३९
- विस्सालिक ३.१५१
- विहरति ३.३३८
- विहार ५.११२

INDEX

- वीचि (Sim.) ३.२०९; ४.८४; ५. १०४
 वीजन ४.२८, ९४
 वीणा ३.३७०; ४.५६
 वीतिक्म १.२७, ५३; ५.९५
 वीतिवत्त १.२९
 वीथि ३.५९४; अन्तर-३.६२२, ६२३;
 -चित्त ५.१३५; मयंग-३.५९४
 वीमंसन्त ४.९६; वीमंसा ३.४७; ६. ११; -अधिपतेष्य ३.३४
 वीहि ४.८४
 वुड्डान ५.१२९; -गामिनी विपस्सना ३.४८४, ४८५, ४८९, ४९७, ४९९; -च्छाया ३.५१४, ५१५
 वुट्ठिवाग ४.११८
 वुड्ढपम्बजित ५.१९
 वुट्ठि, -गवेसन ३.५०५; -प्यत्त २.२७
 वुत्तिहेतु ३.४५९
 वूपसम ३.३४१
 शेकल ३.१९
 सेतन ३.२६४, ४०६
 सेति ४.८५
 सेवना २.३, १६, २३; ३.३६७;
 -तिक ५.८
 वेदल, जुल-; महा- १.६६
 वेदेइमुनि १.१
 वेमव्य ३.२८७
 वेमतिक ३.५५६
 वेमानिक ३.६११
 वेय्यत्ति निग० २
 वेय्यात्करण १.६६, ६९; महा-निग० २
 वेय्यात्त्व ३.३१४, ३१५, ३१८
 वेय्यात्तटिक ३.३१५, ३१९
 वेरमणी ३.१६८
 वेरी ३.२४५
 वेलन्ता (वेला+अन्ता) १.४०
 वेलयन, वेलायति ३.४७७
 वेवचन ५.४०, १२३
 वेवणियं १.८५
 वेसारज्ज ३.३८४; -आण १.७२
 वेहप्फल १.३३
 वेळुरिय ४.५४
 वोकार ३.१९४; चतु-, पञ्च- ३.१९४
 वोकिण्य ३.४७, २३८
 वोट्ठपन ३.५९३, ६१२, ६६३; ६.१७
 वोदान ३.३१, ४७२
 वोसजन ३.६०४
 वोहरीयति ५.११२
 वोहार ३.३६; ४.५३, ५४, ११६;
 ५.१०४, ११२, ११३, १३१;
 तप्पचयमात्र- ४.११६; -तो ३. १४३; -देसना १.५२; ३.११;
 -नान्त ३.३६; -मत्तक ३.१६
 वोहारिक, अ-(अव्योहारिक) ३.१२२, १२२, १३३, १३५
 संपुष, -अंगुत्तरिका (द्वे महानिकाया) १.३७; -निकाय १.४६, ६१, ६३ अ; -माणक ६.१९; -संगह १.६३ अ, ६६, ६८
 संयोजन २.४, ४४; ३.३४८; ५.६४- ७६; संयोजनानं उपपत्ति ६.३५
 संयोजनिय २.४४
 संवट्टनारी ५.१२४
 संवर ५.१३१, १३२, १३५; (अट्ठ)- ३.१४१; -असंवर १.५२; -त्ता- रानि ३.१४१; (पंचविध) ३.११८

INDEX

- संवेग १.८७; २.५८
 संवेजनियद्धान २.५८
 संसृष्ट २.४७, ४८
 संसन्दन १.५, १६९
 संसन्दिद्यमान १.८
 संसादेन्ति १.७१
 संसार, -वृष्ट १.२५; ३.४७१, ५१५
 ५१९; -सागर १.२४
 संसीदन ३.५५७
 संसुदगदृष्टिक १.८१
 संहीरति ६.२१
 स-उत्तर २.५२
 सक ५.१४३; -मनता ३.२८०;
 ५.१२१; -वाद १.७, ९, १५
 सकट (Sira) ३.९७
 सकलाराम ५.६८
 सकलिका ४.५८
 साकचक ३.५२९, ५३०
 सर्कि ५.४७
 सकुण (Sim.) ३.५५; ४.९०
 सख्यदान ६.५
 सख्यपद्म १.६६
 सखापदिष्टि ५.१३
 सखरा ४.९७; -कठल ५.८९
 सखलि, कण- ३.५९८; ४.९७
 सखिलमन्वता ३.२७५
 सख्यराजकुल १.८५
 सखिलमाव २.५६
 सखायकवग्ग १.६६
 स-गारव निग० १
 सगुण ५.११३; -तो ३.४८९, ६५२
 सगुणेन ३.४८४
 सग्ग २.१५
 संकन्ति ३.६०७; ४.९८
 संकप्ति १.६८
 संकर १.४९; -द्धान ४.४४
 संकार ३.३७०; ५.७१
 संकिलेस २.२१; -पक्ष २.१०
 संकुटित ५.७४
 संकोचिन्त ४.७०
 संखल २.४२; ३.९८; ४.११२,
 ११७, ११९
 संखा (उब्धीसति) ४.११२
 संखार १.४४; ३.१६०, २४५, ३२६;
 ५.११४; -अवसेससमापति ३.
 ४४६, ४४९, ४५१; -उपेक्षा
 ३.४९७, ४९८; -मावनिग १.६६;
 -यमक १.१६
 संगति (सिण्ण) ३.१८२
 संगह १.१३; ४.२४; -वार १.३०१-
 ३०६; ३.४८२
 संगहित १.१३; ४.२४
 संगीति १.१, १५, १८, ६८, ८०
 संघ १.१; -मत्त ५.१४६
 संघटन ३.१७९; ४.१०७
 संघरविखल ३.४२५
 संघ-रतन ५.२८
 संघाट ३.१७७; संघाटि ५.८०
 संघुष्ट ५.१४३
 सख १.१, ७५; ५.१०८; -किरिवा
 ३.१५२; -छादक ५.१०८; -प-
 ञ्जति १.१४; -खिमेग १.१२;
 ३.५२८
 सख्यमक १.१६
 सखिकल, -निरोध १.५८; -परमत्त
 १.६

INDEX

- स-जेटुक ५.११७
 सज्ज ३.१२०
 सज्जाय ४.४५
 सञ्चारित्त-वेत्ताले १.२७
 सञ्जातप्पमोद १.६८
 सञ्जाति ४.२४, सञ्जालि ३.१२५
 सञ्जा ३.१८८; चतुत्तालीस- ३.
 ४३१; तिरसो-३.२४३; -तानत्त
 ३.३६; -मय ५.४१
 सणिकं ४.४३
 सण्ठपेतम्ब ३.३६
 सण्ठान ४.२३, सण्ठिति ३.५६७
 सण्ह १.२७, ३२, ३५; वचन-(वा)
 ३.१५२; -वाचा ५.१२३
 सत्तात् १.८
 सति २.५७; ३.२५०; -उत्पाद ३.
 ३५५; -पारिसुद्धि ३.३६६; -मा
 ३.३५६, ३५७; -धिष्णवात् २.५७
 सतिपट्ठान १.३; ३.५२८; चतु-१.७५;
 -विमंग १.२२
 सत्तुप्पाय (सति+उत्पाद) १.७१
 सत्तो ३.३५५
 सत्त ५.६९, १००, ११२, ६.५, ७
 सत्तट्ठंगपरिणाम ३.४९३, ४९७
 सत्त-पकरण १.४, ९, १८, ४२
 सत्ताह, अनिमित्त, पंचकमन- १.८८
 सत्ति ३.११९, सत्तो ३.५६०
 सत्थ, स- (अवचर) ३.२६
 सत्थकं ३.५४२
 सत्थमुत्त ४.१०
 सत्था १.६, ८, ९, २७, २९, ३०, ३२,
 ३६, ३८, ४०, ४१, ४२, ७१; ३.
 ३६८; ६.२
 सह, ४.५६; -कण्टक ३.४३०; -दान
 ३.७८, ७९; पालियं अनागत ४.५७
 सहायत्तन ३.८१
 सद्धम्म १.१; निग० १
 सद्धिन्द्रिय ३.२१३
 सद्धिविहारिक १.४१; ६.१, २
 सनिदस्सन ४.१७; -सप्पटिप २.३८
 सन्तक ३.५४२
 सन्तज्जन ३.३७३
 सन्तति, -पञ्चुप्पन्न ६.१९, २०, २२,
 २३; -वार ६.१९
 सन्ततिमहामत्त ६.२२
 सन्तत्त ४.१०; ५.१२
 सन्तानसम्बद्ध ६.२८
 सन्तीरण ३.६००
 सन्थर, सुमनसुक्क- १.२७
 सन्थव ५.४९, सन्देह १.८०
 सन्धारक ४.४, सन्धि ४.७०
 सन्धिद्वान ३.२१४, १९७; ५.९४;
 निग० १; सन्धिद्वापक ३.१६१
 सन्धिपात ३.१७९, १८२
 सन्धिपेसतिज्ज ४.५३
 सप्त ३.४०४; लङ्कोस- ३.५६२
 सप्प ३.२७०; (Sitta) ३.३५३
 सप्पच्चय २.४; २.४२
 सप्पटिप २.३८
 सप्पटिस्सव ३.२४०
 सप्पदेस २.६, ७
 सप्पाय ३.३७७
 सप्पिफिण्ड ५.७८
 सम्बकालिक ५.६१
 सम्बन्धुत्तजाण १.२८, २९, ७२, ८७
 सम्बन्धु, -चुद्ध १.७३; -वीथिगत

INDEX

- ३.५८५, ५८६
सम्बन्ध २.१८; ५.७७, २००
सम्बन्धपादकषणाय ६.६-११, ३३
सम्बन्धिमित्त २.३६
सम्बन्धो ३.४२७
सम्बासव ५.५९
सब्रह्मचारी ३.५९
समाग ५.९८
समावधारण २.१३
समक (मग्ग) ३.१९१
समजा ३.५५८
समतिक्रम ३.४२८
समतिष्ठिक ५.७४
समथ २.५७; ३.५४५; विविध-
३.२८२; -निमित्त २.५७
समन्तरपञ्चय १.१७
समन्तपट्टान १.२३, २७
समन्तपालादिका ३.१४३, १४४
समन्ताहार ३.४४५
समय ३.१३-२४; सक-पर-निग०
२; -निहेस ३.१, २; -वक्थान
३.५४०
समवाय ३.१४, १८
समाधि ३.३६९; -ज ३.३४६; वि-
विध- ३.२०७; -सम्पदा १.५९
समान ४.४१; -अट्टकवा ३.१२२,
१२८, ५३१; -अधिकरण ३.२८३;
-कथा १.४
समापत्ति २.५६; ३.४७, ३६३; -कु-
सलता, -बुद्धान-कुसलता २.५६
समापन्न ५.१०५
समारम्भ ३.२८४
समाहित २.३६
सामीद्वि ३.११६
समुद्धान ४.११२, १२३, ११८
समुदयसत्त्व १.६९
समुदाचार ३.६८, ६१४; ५.११३
समुद १.४०; महा- १.२६
समोधान ४.११२; -मत्त ३.१९
समोरोध ५.७९, ८३, ८४
समोसदानि ४.५०
समोसरण ३.२७५
सम्पकम्भि १.६८
सम्पज्ज २.५७; ५.१४२
सम्पज्जानो ३.३५५
सम्पटिच्छन ३.६००
सम्पत्त ४.४२, ४३; -गोवर ४.४५, ४६
सम्पत्ति १.४१, ५७, ६०
सम्पदान, पिटक- १.५०
सम्प्लुत्त १.१३; २.१८; -पञ्चय १.
१७; -धम्म २.५३
सम्पवोग १.१३; -वचन ५.८८
सम्पराय २.५४
सम्परायिक ३.१३; ५.५९
सम्पवक ३.५४१; -ता ५.११८
सम्पशेधि १.६८
सम्पसादन ३.३४२, ३४३
सम्पिण्डन ४.३
सम्प ३.११२, १५०
सम्पत्त्वा (उ) ३.१३८
सम्बल १.८०
सम्बाहन्त ४.९४
सम्बुक्क ५.८९
सम्बुद्ध १.१, ९; ४.११२
सम्बोज्झंगानि (सत्त) ३.११७, ६५७
सम्भवत्त्व ४.११२

INDEX

- सम्मार ३.१४३, १४४, १४७, १४९;
१५२, १५६; ४.४१
- सम्मिन्न ३.६२८; अ- ३.६२८-३३
- सम्प्रेष ३.२४७
- सम्मचनियत ३.३१
- सम्पन्धान ३.३; ३.५२८; ५.६;
-विमंग १.१२
- सम्मसन ३.७८, ४९४, ४९५; ५.४६,
११९
- सम्मसितद्वान १.३०
- सम्मा (Sim.) ३.१८०
- सम्मा, -आजीव ३.११८; -दिष्टि १.
६६; २.३२; -सम्बुद्ध १.५, ६;
१, ११, ३८, ४०, ४१, ४२, ४४;
३.३८३; ६.२
- सम्मिञ्जन्ता ४.७०, सम्मिञ्जेन्ता ३.९५
- सम्मुखाग्निवो ३.२८२
- सर १.४२; -कृत्ति १.३९; -मञ्ज
३.५७, ७८, ७९; -मैलज ३.७८
- सर (Sim.) ३.२७९, ६०२
- स-रज ५.१०६
- स-रण १.११, १८; २.५२; ५.१०६
- सरण ३.२८६; ५.१४६
- सरम् ३.२७७
- सरस, -ती ३.४८९; -माव ३.५२
- सराय ५.६१
- सरिकल ३.२८०; -क ५.१०; -ती
३.३०२
- सरीरद्वक ४.१०९; ५.४४
- सलकलण १.५५
- सलन ३.२९, सलवन्ति २.१०
- सल्लोक ३.८६; -मत्तं ५.१४६
- सल्लाप ४.५६
- सवण ५.११९, सवने ५.४६
- सवति ३.४८
- स-विचार ३.३१२
- सविज्जाण ४.११३
- सवितक ३.३३५
- सविमत्तिक ३.२५७, ५४८, ५६६,
५६८, ५७३, ५७८
- सय (Sim.) १.५४, ५५; ३.१६४;
४.९०, ११७
- स-संसार ३.५१, ३०९, ३११, ५५६,
५६५
- ससम्मार ५.१३१; -सोत ४.३५
- सरस (Sim.) १.४८
- सरसेत, -अमिनिवेस ३.४७३ -गहन
५.६९; -दिष्टि २.५५
- सरितरिक १.७१
- स-सीस ३.५९८
- सहजात ३.११४; -पत्तय १.१७
- सहजेकद्व ५.४, ५
- सह, -धम्मिक १.७३; ५.११७; -मू
२.४९
- सहम्पति (ब्रह्मा) १.८८
- सहेतुक २.३९, सहेतुधम्म १.४४
- सल्लायतान ५.५९
- साकेतपद्द ३.५८८, ६१५, ६४२
- साखल्य २.५६
- साला, -पलास १.८; -मंगमुद्धि ३.६०३
- सागर, चत्तारी १.२४-२९
- साटक ३.२१०; ५.१३९
- साटिका ३.४५६, ४५६
- साट्टकया (स+अट्टकया) १.८८
- सात ३.२७२, ५६४; ५.११७
- साविहार १.७

INDEX

- सादु-रस ३.८२
 साधक १.६३
 साधारणफल ३.१९
 शब्द, -कार ३.६८, ७१; -कारी ५.१८
 सान २.१०
 सापतेय ३.२२१
 सामग्री ३.१९, २४; खन- ३.२०;
 पचय- ३.१५
 सामर्थ्य ५.११२; -कल ३.४६८
 सामर्थ्यकारिता १.६९
 सामि, -भाव ३.१४५; -वचन ४.
 १२, २९
 सामुहिक १.१८
 सात्त्विका ३.१४६
 सार, -अधिक, -गवेति १.८
 साराधि (Sim.) ३.२५४
 सारमण २.५; २.४९
 साराणीयधम्म ३.६६१
 सारिपुत्त १.१, १८, ४०, ४१, ४३,
 ७१, ८०; ३.३२६, ४५०, ५२०;
 ५.९६; ६.१
 सारूप्य ३.६६१
 सत्त्वा-सामिक ३.६०६, ६०७, ६०९
 सालि-बीज ५.१०
 सारण २.१३; ५.१३७
 सारथि १.४१; ३.६०२
 सारन १.५१, ६२, ६८, ७१
 सारव २.४३; -कम्मनिवृत्त २.२०
 सारथिक ३.१४३, १४४, १४९, ३२३
 सारव, कपिट्ट- , बद्ध- ४.५९
 सिकला १.५१, ५३; -पद १.३, २७;
 ३.१३३, १३४, १६५; ५.११७;
 -पदविभंग १.१२
 विनिवृत्तसिक्खा १.७८
 सिगाल ५.१८, १४१
 सिक्ख १.८०
 सिगाल (Sim.) ४.४९
 सिग्गिर ४.५९
 सिघाटक ३.१९४
 सित ५.१३३
 सिथिलकरण १.४७
 तिद, उपनिवाय-, सविसेस- ४.५३
 सिद्धाय १.२९
 सिनेह १.७०; ५.१०; -पञ्चतुल्य
 ४.५; -सत्त १.३२१
 सिनेह (Sim.) ४.२५, २७
 सिद्धवार ४.३३
 सिद्धि ३.२६४, ४४६
 सिद्धिका ५.८९
 सिद्धति ५.४८
 सिद्धालिहस्त ४.६
 सिरिमा (सम्बुद्धो) ३.१
 सिद्धिद्वय २.५४
 सिद्धि १.८७
 सिद्धि ४.३
 सिलोक ५.१२६
 सिन ३.१३२
 विस्मानुसिद्ध १.८०
 सीताहरण ३.१५१, ३६१
 सीतुदक ४.४१
 सीमा ३.१९१
 सील १.५९; -आचार निग० २;
 -कलम १.५८; -विपत्ति २.५४;
 -सम्पदा २.५७
 सीवधिका (नव) ३.४२६
 सीहलदीप ३.१६४

INDEX

- सुसुमार (Sim.) ४.४५
 सुकट ५.१००
 सुक २.५४; ३.११७, २४७; -पक्व
 १.४२; ५.११०
 सुक्ख, -मल ६.१८; -विपरसक ३.
 ४९८
 सुख २.१५; ३.२०८-२१०, ३५६;
 -विहार ३.६६६; -संक्रस १.५९;
 -सील ३.५८९, ५९०, ५९१
 सुखुम १.२७, ३२; -रूपयुक्त ४.१४
 सूचि ४.९७; -विज्ञान ५.१२४
 सुजाता १.८७
 सुज्ज १.८५
 सुज्जत्त ३.५२९, ६५३, ६५४; -माव-
 निस्तत्त ४.१०; -वार ३.१, ३०७-
 ३०८, ४८२, ५२८, ५६४
 सुज्जतो ३.४८३, ४८४, ४८७
 सुज्जत्त २.३६
 सुत ३.६१; -विरहित ५.११८
 सुत्त १.४८, ६२, ६६, ६८; (Sim.)
 ३.६१५-६१७; ५.४८; -क
 ५.४८; नो- (नामिका) १.६६;
 -पद १.८६; -सभाग १.४८
 सुत्तनिपात १.४६, ६६, ७३
 सुत्तन्त १.२, ३, ७०; -माज्जनिय १.३,
 १२; -पिटक १.४६, ५३, ६८
 सुत्तन्तिक १.१८; -कथा ४.२९;
 -देसना ३.३०४; -परिवाय ३.
 ४८४, ४८६, ४९०, ६५२
 सुत्तापिटक १.५०, (५९)
 सुदत्त १.८०
 सुदस्सन ४.५
 सुद, -अट्टक ४.११८; -रूप ५.२६
 सुद्धावास १.२३
 सुद्धिकनय ३.४६२, ४६५
 सुद्धिकनवक ३.३७४
 सुनख (Sim.) ५.५१, ५२; -लुदक
 ३.६०३
 सुपञ्चक १.३९
 सुपण्ण ३.६११
 सुप्प ५.६१. सु-पाटिपन्न १.५९
 सुम ३.३९७; -विमोक्ख ३.३९७
 सुमन (Sim.) १.३२; -मालाकार
 (Sim.) ३.३२४; ६.३२
 सुमनदेवधर १.७६
 सुमुख ४.५२
 सुनेध १.८१, ८३
 सुरा ५.८७
 सुराजानो निय० १
 सुरिय (Sim.) ३.१९५, ३६६; ४.
 ४३, ५४; -आवष्टुप्प ३.६०१
 सुवत्तवाचा ५.१२१
 सु-रोपित ३.५६४
 सुवण्ण (Sim.) १.८, ३३; ४.७८;
 -आलिङ्ग १.८, ७१; -खचित ३.
 ७४; -दुग्धण्ण ३.३९१; -वण्ण
 ४.५४
 सुखानमूनि ३.१२७
 सुकरमंस ५.९५
 सूचनतो १.४८
 सूचि ३.१०५
 सूद (Sim.) ३.१८६. सूदति १.४८
 सूनमाव ३.४१७
 सुप-व्यञ्जन ४.१८६
 सू १.४४; ३.४७०, ५०८; -माव
 ३.४८०

INDEX

- से ५.२४
 सेल ३.५४६, ६४८
 सेकल १.७९; २.२७
 सेतपन्थाद ५.१२४
 सेतमन्त्रण ५.१३०
 सेतु, -धातु ३.४७७; -समुष्वात ३.५१४
 सेद १.८५; ४.९४
 सेना (Sim.) ३.२११, २१४, २१८;
 -अंग ३.२११, ४७३; -निगम
 १.८७; -न्यूह ४.११८
 सेम्ह ३.६२८
 सेलमय १.३९
 सेबाल ३.२१३, २१४; ५.२९
 सेण ५.१८; -क १.८०; -सिगल
 ३.४१७
 सेत ३.५८२; (Sim.) ५.१२३;
 -पतित ४.२२
 सेतापत्तिमग १.२४; -जाण ५.३४
 सेतिथिय १.८७. सेमित १.८०
 सेमनस्स १.२७; ३.३५९; -इन्द्रिय
 १.६९; -जाण १.६६
 सेरच्च २.५७
 सेववत्सता २.५५
 सेवाधिकत्तय ३.३५३
 सेळयकमग्ग ३.६२४
 सेञ्जि ४.२४
 सेत्थ (Sim.) १.२१६; -प्पदेस २.
 १०; -प्पतार ३.५४५; -मुदा
 ३.१३६
 सेत्थासोद ४.२४
 सेत्थि ४.९०; ६.३३; -क्खन्धगत
 (Sim.) २.२४; ३.४४६; -दन्त
 ४.९९, ११८
 सदयकस्यु- ३.५६२, ५८०, ५८१,
 ६१७; ४.११८; ६.४; -क(चित्त)
 ३.६१८, ६३३
 सेन्द १.४४
 सेय १.४८
 सेरिताल ३.५६. सेरित्त ४.५२
 सेरीटक ४.५९
 सेवे १.४४
 सेतनक-चित्तानि ३.५६५
 सेसित ५.१३१; -उप्पाद ६.१५, ३२
 सेस्ताधिप्पाय ३.१४८
 सेसवमान ३.६६१
 सेत्थुपचार ३.५८६
 सेम ४.५३. सेमिवा ४.५
 सेरि ३.२३४, २४०; -कोपीन ५.८७
 सेन २.३०
 सेळित्त ३.२३९
 सेत ५.१००
 सेटुतो ५.१०४; सेट्टा ३.११२, ११४
 सेतु २.९; ३.११६; ४.२१; -कित्तन
 ३.५९२, ६३५, ६४२, ६४९;
 -गोच्छक २.४; -पत्तय; १.१७;
 -वज २.२५; -विप्पयुत्त २.३९;
 -सपयुत्त २.३९; -तो ४.२१
 सेतु-धम्मा २.३९

Corrections and Additions

[Attention is particularly invited to corrections in
३.११५, १८२, ३०३.]

१

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
२	३	Add to note 7—S. v. 177	
५	३	मोक्षालिपुत्र	मोक्षालिपुत्र
६	throughout	सचिकत्व	सचिकत्व
८	२	परिच्छे	दुर्लभे
८		To note 14, add—Cf. DCM. ii. 449	
१७	८	Drop 1 (इण्ड) after अभिपत्तयस्यो लि	
१८	८	उपन्तो	उपेन्तो
४९	६	Add to note ३—S. v. 177	
४९	७	In square brackets insert—म० १.२०.	
७१	note २	सुवणालित	सुवणालित
७३	५	Add a foot-note	See ६.२.
		on निस्सो	

२

३९	२	मा० २३-२८	मा० २३-२८
४२	last	Add a foot-note	See ५.५७.
५२	"	Add a note : (प्रद्वारो) नो परिशयो स्थान् वाचन्तो न नर्तनो न स-रणो न निर्वीयेत । (गोपधराद्वय, पूर्वभाग २.७)	
५२	११	On बहुलैकद्वता, add a foot-note—Cf. ५.४, ६, ३०.	

Para.	Line	For	Read
१३	last	On पटिवेषो, add a foot-note— - DCm i.31-32, - MCm. i.7-8, - SCm. i.9-10, - ACm. i. 11-12; but paras. 14-24 differ from the comment in all the Nikāyas.	
२५	२	पर... वस्तवति ...	पर... वसवति
२९	१	Add to foot-note २—Cf. DCm. iii.883	
३५	२	On चरण, add a note—गह्वे चरितव्यपटो (मूल-टीका p. 63).	
३५	४	लेखा-गह्वण	लेखागह्वण
४२	८-९	Read “उण्णं... दुण्णविनिदनीयं” [अ० ३.१८५]; “उण्णलुण्णं वापके...अन्तरधापेती” [सं० ५.२२२] ति एत्थ....	
४३	२	On राजा आगतो, add a note—See ३.३.	
४५	last but one	Add a foot-note—Cf. शिक्षासमुत्तय 121.14-15	
५४	note २	अ० बा०	अ० बो०
७१	१	उपपत्तितो	उपपत्ति
७४	५	On महाचेतिय, add a foot-note— See ३.३०३; ४.९८.	
८९	३	हाति	होति
९९	४-६	Add a foot-note—Cf. ४.८२.	
११५	१	तीणि कम्मद्वारानि	तीणि कम्मनि
१३०	१	At the end of note 3, add—Cf. शिक्षासमुत्तय, p.7; मण्डमकवलि (Rib. Buddhica) pp.41-44.	
१३२	३	On खन्ध-विस्वाद्यो add a foot-note—Cf. Ud-Cm. 351—खन्धदेवस्विदादिपरिचरण.	
१३२	३-४	On परिमण्ड, add a foot-note—बोमय-लेपनादि-परिमण्ड (अ० बो० p. 90)	
१३७	foot-note 1	३-९२	३-९२
१३९	५	उण्णं	उण्ण
१४०	४	संख ^३	संख ^३ , and add a foot-note—३ सि०,म०-संख्य.

CORRECTIONS AND ADDITIONS

Para.	Lines	For	Read
१४२	१	अदिज्ञादान	अदिज्ञादान
१४३-४४		On the last line, add a foot-note—= MCm. i.198-99= SCm. ii.145; Cf. समन्त० ii.370-71 which differs slightly.	
१४६	१	अगमनीयद्वान	अगमनीयद्वान
१४६	१	Add to foot-note 4—With ३.१४६-१४७, Cf. DCm. iii. 1048-49.	
१४८	५	यमत्वं	यमत्वं
१६५	३	वेदितव्या	वेदितव्या
१६५	७	गुरुनो	गुरुनो
१८२	२	संगतिषा	संगति
२००	३ from below	अनुमज्जती ति	अनुमज्जती ति
२०३	३	महाचेतिवं	महाचेतिवं and add a foot-note—See ३.७४; ४.९८.
२११	१	On सेना, add a foot-note—Cf. ३.२१८.	
२१८		To foot-note 5, add—Cf. ३.२११	
२२१	४	To foot-note 1, add— MCm.i.82-83 quotes a passage from Miln. similar in meaning but differing in words.	
२२४	५	हिरि	हिरि ^१ and insert in foot-note ५, after २२८, ६. Add at the end— Also MCm. ii. 313.
२४७	last	Add a foot-note—Also quoted in MCm. ii.313-14.	
२५८	६	Add a foot-note on लोकपाल—See ३.२४७.	
२६८	३ from below	Read “वत्तरो सम्मगधाना-इष भिक्खु ...	
२६८	५ from below	Read चित्ते वमण्हाति पव्हती” [वि० २०८] ति	
२७२	६	कष	कषं
२७४	५	तुम्ह	तुम्हं

CORRECTIONS AND ADDITIONS

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
२७७	५	पुरिस्सो	पुरिसो
२८४	3rd line after the verse	Insert in square brackets—Cf. से० १७६	
२८९	६	एकोमासा	एकोमासा
३०३	last	न लब्धमन्ति	न लब्धमन्ति
३१०	last	On पाकतिक, put a foot-note— Cf. ३.६०९, ६३५, ६४२.	
३१४	४	To foot-note 5, add—See DCm. iii,999-दिट्टुज्जगत; also see Prof. D. Kosambi's अभि० ५,२५.	
३१६	२-६	किं एवेवं...वेदितव्या – not found in DCm. iii. 999-1000.	
३१७	२	होती'ति	होती' [दी०अ०३.१०००] ति ।
३१८	२	To foot note 3, add—also A. iv 241	
३१८	last	To foot-note 4, add DCm. iii, 1000	
३२४	१	Add a foot-note on दक्षिणविमुक्षिणे—M.iii 256 gives an altogether different list and explanation.	
३३९	६ from below	आणधियम्मत्थाय	आणधियमत्थाय
३४४	६	पुन 'वुत्तं अवितक्कं...	पुन वुत्तं 'अवितक्कं ...
३४९	२	On उपेक्खा, add a foot-note— Cf. VinCm. i. 150.	
३५४	३	On मा, add a foot-note—Cf. VinCm. I.151	
३६१	६	After इमनस्सिन्द्रियस्स, add a dash (—).	
३६८	२	To foot note 3, add—३.५९३.	
३७७	last but 3	अपरमागे	अपरमागे
३८४	१	To foot-note 5, add ३.५९३	
३८५	१-४	Remove the inverted commas and brackets.	
३९५	६	विस्सट्ठा अंग...	विस्सट्ठ-अंग...
४१५	५	पवत्तति	पवत्तन्ति

CORRECTIONS AND ADDITIONS

Para.	Line	For	Read
४४६	१	On the word राजा, add a foot-note—See विसु० १०.४६.	
४६३ last, foot-note २,	3rd line	पैपलादकमिति ।	पैपलादकमिति" ।
४६३	११	p.131—भारद्वाज—	p.131—"भारद्वाज—
४७५	५	अपिलन्धपुञ्च	अ-पिलन्धपुञ्च
४७७	२	उरुवेलाय	उरुवेलायं
४८४	५	Add a foot-note on समुज्जतो— See विसु० २१. १२०, १२३, १२४.	
५०३	१	To foot-note २, add— With ३. ५०३-५०५. Cf. Vis. 21.111-116 and Dhammapāla's comment on the same which confirms the names of the advocates of these views.	
५०७ last but one		Add to foot-note 9—The author of सचसंक्षेप refers to this passage of our text. (See JPTS, 1917-19, p.23, Verses 357-358).	
५०७ last but one		विसु० २१.१२९-३०	विसु० २१.१२९-१३०; २३.४, १५-१७.
६०३	३	On आइ, add a foot-note— See Dhpm, iii. 38-42; Burlingame, Buddhist Legends, part ii (Vol.29, Harvard Oriental Series), pp. 286-91.	
६०४	५	Delete पन	
६०६	१	पञ्च-उच्छुनाळि यन्तोपमं	पञ्च-उच्छु-नाळियन्तोपमं
६१२	last	जवन	जवने
६२७ After the end		(६२७)	(६२७) अ
६३५	४	To foot-note 4, add— See Prof. D. Kosambi's अभि० ५.३०.	
६५८	७	On जलवन्धादीनं, add a foot-note—See Prof. D. Kosambi's अभि० ५.२७ (pp. 99-100).	
६५९	५	किरियां	किरिया

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
१२	१	[§ ५८१]	[§ ५८४]
२२	१	पण	पण
२४	१	On संग्रह, add a foot-note—See Dhātukathā-Commentary, pp. 115-116.	
२५	५	To note 2, add—For the omission of हृदयरूप see Z. Aung's 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-78.	
३०	९	On द्वारा, add a note—Cf. Vedic द्वारा (fem.)	
५२	८	सामवर्णकामं	सामवर्ण कामं
		To note 5, add—reads हेमवर्ण for सामवर्ण	
५४	last but one	कदाप्यो...वृत्तं तं	कदाप्यो....जगुमासको—ये ...वृत्तं, तं and
		add a foot-note—See Vin. iii. 238; DCm. i. 78; SCm. iii. 304. Also see Dr. D. R. Bhandarkar's Lectures on 'Ancient Indian Numismatics,' (Carmichael Lectures, 1921), pp. 76-166.	
६४	last	[वि०...]	[वि०...]
६५	१	On हेमेषु, add a foot-note—See VinCm. i. 274.	
७७	२	अदन्धता...	अदन्धनता
८२	३	To foot-note 5, add—Also—SCm. ii. 11-12 = MCM. i. 215-16.	
८२	last but 2	On गतमग्न, add a foot-note—See ३.९९.	
९०	२	On कुट्टलक, add a foot-note—paras. ९०-९१ agree with MCM. i. 208.	
९८	६	To foot-note २, add—३.२०३; also विमु० ३.३०४; ४.९५.	
११२	३	To foot-note २, add—also see ५.७९-९४.	
११८	१२	In foot-note 2	
		विमु० ११.१०५,	विमु० ११.१०५;

CORRECTIONS AND ADDITIONS

५

Para.	Line	For	Read
१७	१	On अरिया, add a foot-note—५.१७. २६ = SCm. ii. 251-55.	
१७	४	[]	[Cf. सं. ५.१४०]
१७	१०	On वदन्ती ति, add a foot-note—Jā v. 146.	
१९	४-५	सह-वरन्तो	सह वरन्तो
२२	१२-१३	“ये वयुषं ... पक्ष्माया [] ति	ये वयुषं...सन्ताले “दिष्टि- यताले पक्ष्माया” [§२७७] ति...
२४	१	सप्पुरिधम्मे	सप्पुरिसधम्मे
३२	२	On the word दत्तन, add a foot-note—Cf. SCm. iii. 55.	
४७	२ foot-note 1.	४.४७.५२	५.४७.५२
८०	२	To foot-note 6, add—also see ४.११२.	
११५	२	On नामकरणद्वेन, add a foot-note—५.११५ = DCm. iii. 977-978.	
११७	२	नामे	नाम
१२३	४	सुत्तन...	सुत्तन...
२३३	Foot 2	सेवर दिष्ट पादान	सेवर दिष्टपादान

६

२	On सावकविसयो, add a foot-note—See १.७१.
६	अभिज्ञान अभिज्ञानं

Index

Page ३५८	कथित ४.४२	कथित ४.५५
Page ३८६	लेखक, -नट	लेखक, नट-

